SŁOWNIK PRASŁOWIAŃSKI

POLSKA AKADEMIA NAUK
KOMITET JĘZYKOZNAWSTWA

SŁOWNIK PRASŁOWIAŃSKI

OPRACOWANY PRZEZ
ZESPÓŁ ZAKŁADU SŁOWIANOZNAWSTWA PAN
POD REDAKCJĄ
FRANCISZKA SŁAWSKIEGO

CZŁONKOWIE ZESPOŁU:
WIESŁAW BORYŚ
WACŁAW FEDOROWICZ
KRYSTYNA HEREJ-SZYMAŃSKA
WANDA NAMYSŁOWSKA
WŁADYSŁAW SĘDZIK
FRANCISZEK SŁAWSKI
TADEUSZ SZYMAŃSKI
MARIA WOJTYŁA-ŚWIERZOWSKA

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

POLSKA AKADEMIA NAUK
KOMITET JĘZYKOZNAWSTWA

SŁOWNIK PRASŁOWIAŃSKI

TOM II

C — DAVЬNOTA

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1976

ZAKŁAD SŁOWIANOZNAWSTWA PAN
PRACOWNIA
JĘZYKA PRASŁOWIAŃSKIEGO
31-113 Kraków, ul. Straszewskiego 27

Kierownik Pracowni
WIESŁAW BORYŚ

Recenzent
JAN SAFAREWICZ

Obwolutę, okładkę i karty tytułowe
projektował Janusz Bruchnalski

Printed in Poland

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo, Wrocław.
Oddział w Krakowie 1976.
Nakład 2500 egz. Ark. wyd. 29,40; ark. druk. 23,00; ark. form. A1 38,18.
Papier ilustr. kl. III 80 g 70×100.
Oddano do składania 6 VIII 1975. Podpisano do druku w maju 1976.
Druk ukończono w maju 1976.
Zam. 639/75 P-7-1227 Cena zł 100.—
Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, ul. Czapskich 4

DODATKOWY WYKAZ SKRÓTÓW

I. ŹRÓDŁA I LITERATURA

Baudouin Dzieła	J. N. Baudouin de Courtenay, Dzieła wybrane, Warszawa 1974 nn.
Belostenec	J. Bellosztenecz... Gazophylacium seu Latino-illyricorum onomatum aerarium..., Zagrabiae 1740. Liber Croaticus, Serija Reprint, I 1972, II 1974.
Benveniste PLG	É. Benveniste, Problèmes de linguistique générale, I—II, Paris 1966, 1974.
Biryla BA	М. Б. Бірыла, Беларуская антрапанімія, Мінск 1969.
Boranić OR	D. Boranić, Onomatopejske riječi za životinje u slavenskim jezicima, Rad JA 178, 1909, 1—86.
Boryś SRzCz	W. Boryś, Budowa słowotwórcza rzeczowników w tekstach czakawskich XV i XVI w., Wrocław 1969. MS PAN 18.
Bošković RSJ	R. Bošković, Razvitak sufiksa u južnoslovenskoj jezičkoj zajednici, JF XV, 1936, s. 1—155.
Brus.-ukr. izaleksy	Беларуска-украінскія ізалексы. Матэрыялы для абмеркавання, Мінск 1971.
Brückner PRJP	A. Brückner, Początki i rozwój języka polskiego. Wybór prac pod red. M. Karasia, Warszawa 1974.
BSM Krapiva	Беларускае і славянскае моваznаўства. Да 75-годдзя К. К. Крапівы, Мінск 1972.
Bulyka DZBM	А. М. Булыка, Даўнія запозычанні беларускай мовы, Мінск 1972.
BzN	Beiträge zur Namenforschung, Heidelberg 1949 nn.
Camaj AW	M. Camaj, Albanische Wortbildung, Wiesbaden 1966.
Chantraine DEG	P. Chantraine, Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots, Paris 1968 nn.
Chantraine FNG	P. Chantraine, La formation des noms en grec ancien, Paris 1933.
Crânjală RV	D. Crânjală, Rumunské vlivy v Karpatech, Praha 1938.
Čop Prispevek	B. Čop, Prispevek k zgodovini labialnih pripon v indoevropskih jezikih, Ljubljana 1973.
Dejna DP	K. Dejna, Dialekty polskie, Wrocław 1973.
Dickenmann Nominalkom.	E. Dickenmann, Untersuchungen über die Nominalkomposition im Russischen, I, Leipzig 1934.
Dogramadžieva Stbъlg. izreč.	Е. Дограмаджиева, Структура на старобългарското сложно съчинено изречение, София 1968.
Endzelin BL	J. Endzelīns', Comparative Phonology and Morphology of the Baltic Languages. Translated by W. R. Schmalstieg and B. Jēgers, The Hague — Paris 1971.

ESSB	Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. I: Předložky, koncové partikule. Sestavil F. Kopečný, Praha 1973 nn.
ESSM	Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Под ред. О. Н. Трубачева, Москва 1974 nn.
Falińska PST	B. Falińska, Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim, I: Słownik polskich gwarowych nazw tkackich, Wrocław 1974.
Górnowicz Malbork	H. Górnowicz, Dialekt malborski, II: Słownik, 1—2, Gdańsk 1973—1974.
Hes.	Hesychius Milesius.
HLBM	Гістарычная лексікалогія беларускай мовы, Мінск 1970.
Horecký Slov. lex. I	J. Horecký, Slovenská lexikológia I. Tvorenie slov, Bratislava 1971.
HSSJ	K historicko-srovnávacímu studiu slovanských jazyků, Praha 1958.
Hydronimia Wisły	Hydronimia Wisły, I. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym. Pod redakcją P. Zwolińskiego. PO PAN 7, Wrocław 1965.
ILGR	Исследования по лексикологии и грамматике русского языка, Москва 1961.
Issled. Avanesov	Исследования по русской диалектологии. Посвящается Р. И. Аванесову в честь его семидесятилетия, Москва 1971.
Issled. Vinogradov	Исследование по славянской филологии. Сборник, посвященный памяти академика В. В. Виноградова, Москва 1974.
Ivanov BDA	Й. Иванов, Български диалектен атлас. Български говори от Егейска Македония, I, София 1972.
Ivanov, Toporov ISD	В. В. Иванов, В. Н. Топоров, Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. Москва 1974.
Ivanova Sl. Podmoskovʹja	А. Ф. Иванова, Словарь говоров Подмосковья, Москва 1969.
Ivšić Djela	S. Ivšić, Izabrana djela iz slavenske akcentuacije. Mit einer Einleitung sowie Berichtigungen und Ergänzungen des Verfassers hg. von Ch. A. van den Berk, München 1971.
Izsled. Mladenov	Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов, София 1957.
Izsled. Stojkov	В памет на професор Стойко Стойков (1912—1969). Езиковедски изследвания, София 1974.
Jablonskis LŽRK	K. Jablonskis, Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje, I Dalis: Tekstai, Kaunas 1941.
Jurišić Vrgada	B. Jurišić, Rječnik govora otoka Vrgade uspoređen s nekim čakavskim i zapadnoštokavskim govorima, II: Rječnik, Zagreb 1973.
Karplukówna Cervus	M. Karplukówna, Słownik Jana Cervusa z Tucholi, Wrocław 1973.
Karplukówna JJ	M. Karplukówna, Język Jana Jurkowskiego (około 1580—1639), Wrocław 1967.

Karplukówna RJT	M. Karplukówna, Regionalizmy w języku Jana Cervusa z Tucholi, Wrocław 1971.
Karskij Trudy	Е. Ф. Карский, Труды по белорусскому и другим славянским языкам, Москва 1962.
Klepikova SPT	Г. П. Клепикова, Славянская пастушеская терминология, Москва 1974.
Kolędy	Kolędy polskie, średniowiecze i wiek XVI, pod red. J. Nowak-Dłużewskiego. Słownik M. Karplukówna, I—II, Warszawa 1966.
Kozierowski	S. Kozierowski, Badania nazw topograficznych [I] dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej, Poznań 1914, [II—III] — archidiecezji poznańskiej, 1—2, Poznań 1916, IV—V — na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski, 1—2, Poznań 1922, VI—VII — na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski, 1—2, Poznań 1926.
Körner POAltsorb.	S. Körner, Die patronymischen Ortsnamen im Altsorbischen. Untersuchungen zur slavischen Namengeographie 1, Berlin 1972.
Krček Grupy	F. Krček, Grupy dźwiękowe polskie *tart* i *cir(z)é*, jako odpowiedniki starobułgarskiej *trъt*, oraz ich doniosłość dla odbudowy wokalizmu prasłowiańskiego i praindoeuropejskiego, Lwów 1907.
Kupiszewski PSA	W. Kupiszewski, Polskie słownictwo z zakresu astronomii i miar czasu, Warszawa 1974.
Laskowski DRzL	R. Laskowski, Derywacja rzeczowników w dialektach laskich, I—II, Wrocław 1966, 1971. PKJ PAN Kr. 11, 28.
Lehr-Spławiński PPS	T. Lehr-Spławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań 1946.
Leks. i fraz.	Лексика и фразеология, Кишинев 1973.
LHBH	Лінгвістычная геаграфія і групіроўка беларускіх гаворак, Мінск 1968.
Lindberg-Gerd SNR	Г. У. Линдберг и А. С. Герд, Словарь названий пресноводных рыб СССР. На языках народов СССР и европейских стран, Ленинград 1972.
Lingvogeogr.	Лингвогеография, диалектология и история языка, Кишинев 1973.
Lingv. Zb.	Лінгвістычны зборнік. Артыкулы, паведамленні, матэрыялы, Мінск 1968.
Linţa WPR	E. Linţa, Wyrazy polskiego pochodzenia w języku rumuńskim, Wrocław 1974.
Loderecker 1605	Petri Lodereckeri Dictionarium septem diversarum linguarum videlicet Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae, Bohemicae, Polonicae et Ungaricae, Pragae 1605. Zob. V. Frančić, Dział polski w siedmiojęzycznym słowniku P. Lodereckera z 1605 r., Wrocław 1972.
Lud	Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, ogólnego zbioru t. XLVIII za rok 1962, Wrocław 1963.
Lysenko SPH	П. С. Лисенко, Словник поліських говорів, Київ 1974.
Maked. Pregled	Македонски преглед, София 1924—1943.

Manaenkova LRGB	А. Ф. Манаенкова, Лексика русских говоров Белоруссии, Минск 1973.
Mathiassen Langvok.	T. Mathiassen, Studien zum slavischen und indoeuropäischen Langvokalismus, Oslo 1974.
Mat. Minsk	Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. Пад рэд. М. А. Жыдовіч, Мінск 1974.
Matzenauer CS	A. Matzenauer, Cizí slova ve slovanských řečech, Brno 1870.
Mél. Pedersen	Mélanges linguistiques offerts à Holger Pedersen à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire, Aarhus 1937.
Mgeladze-Kolesnikov SIN	Д. С. Мгеладзе, Н. П. Колесников, От собственных имён к нарицательным, Тбилиси 1970.
Miklosich SM	F. Miklosich, Die slavischen Monatsnamen, Wien 1867.
Mikratap. Bel.	Мікратапанімія Беларусі. Матэрыялы, Мінск 1974.
MILR XVIII	Материалы и исследования по лексике русского языка XVIII века, Москва—Ленинград 1965.
Misc. Kopečný	Miscellanea Linguistica, Ostrava 1971. Universitas Palackiana Olomucensis.
Mladenov GBS	S. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin—Leipzig 1929.
Moszyński Polesie	K. Moszyński, Polesie wschodnie, Warszawa 1928.
MRI	Mitteilungen des Rumänischen Instituts an der Universität Wien, I, Heidelberg 1914.
Narysy Brus. Dyjal.	Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Пад рэд. Р. І. Аванесава, Мінск 1964.
Niederle RSS	L. Niederle, Rukověť slovanských starožitností, Praha 1953.
NKPP	Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. Opracowane pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969 nn.
NM	Neuphilologische Mitteilungen, Helsinki 1899 nn.
NS	З народнага слоўніка, Мінск 1975.
Ondrus Slov. lex. II	P. Ondrus, Slovenská lexikológia II. Nauka o slovnej zásobe, Bratislava 1972.
Ostr.	Evangelium Ostromiri.
PG SSSR	Польские говоры в СССР, I—II. Ред. В. В. Мартынов, Минск 1973.
Pianka Top.	В. Пјанка, Топономастиката на Охридско-преспанскиот базен, Скопје 1970.
Pietkiewicz Polesie	Cz. Pietkiewicz, Polesie rzeczyckie, I—II, Kraków 1928 — Warszawa 1938.
PJ Pawłowski	Prace Językoznawcze II poświęcone E. Pawłowskiemu, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Krakowie, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, zeszyt 47, Kraków 1973.
Pocta Trávn.	Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi, Brno 1948.
PPJ	Прилози проучавању језика, Нови Сад 1965 nn.
Problemy leks.	Проблемы лексикологии. Сборник статей, ред. А. Е. Супрун, Минск 1973.
PSp.	Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София 1882—1911.
Rastorguev Brjansk	П. А. Расторгуев, Словарь народных говоров западной Брянщины, Минск 1973.

Reczek Bohemizmy	J. Reczek, Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku. Wybrane zagadnienia, Wrocław 1968.
Reiter SDRP	N. Reiter, Die Semantik deutscher und russischer Präpositionen, Berlin 1975.
RILL	Русская историческая лексикология и лексикография, I, Ленинград 1972.
Rospond SSNM	S. Rospond, Stratygrafia słowiańskich nazw miejscowych, Wrocław 1974 nn.
RSJ Avanesov	Русское и славянское языкознание. К 70-летию Р. И. Аванесова, Москва 1972.
SAR	Словарь Академии Российской. I—VI том репродуцированы фотомех. способом со II изд. 1806—1822, мат. т. VII собраны и отредакированы М. Г. Остербю, Оденсе 1971.
Sb. BAN	Сборник на Българската академия на науките. Клон историко-филологичен и фолклорен, София 1913—1949.
Sbornik Vinogradov	Проблемы современной филологии. Сборник статей к семидесятилетию академика В. В. Виноградова, Москва 1965.
Schroeder Schleife	A. Schroeder, Die Laute des wendischen (sorbischen) Dialekts von Schleife in der Oberlausitz. Lautbeschreibung, Tübingen 1958.
Schuster-Šewc EW (Probeheft)	H. Schuster-Šewc, Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. Probeheft, Bautzen 1972.
Scjacko NL	П. У. Сцяцко, Народная лексіка, Мінск 1970.
Scjacko NLS	П. У. Сцяцко, Народная лексіка і славаутварэнне, Мінск 1972.
Scjacko *Zelvenščyna*	П. Сцяцко, Дыялектны слоўнік (з гаворак Зельвенщыны), *Мінск 1970*.
Scjaškovič Grodno	Т. Ф. Сцяшковіч, Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці, Мінск 1972.
Serta Schmaus	Serta Slavica in memoriam A. Schmaus, München 1971.
SEZ	Српски етнографски зборник, САН, Београд 1894 nn.
SHS	Slovenský historický slovník z predpisovného obdobia. Ukázkový zošit, Bratislava 1973.
Siekierska SCh	K. Siekierska, Język W. S. Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku, Wrocław 1974.
SlPrag. Kurz	Slavica Pragensia XIII. Věnováno J. Kurzovi k sedmdesátinám, Praha 1971.
Slaw. Wortstudien	Slawische Wortstudien. Sammelband des internationalen *Symposiums zur etymologischen und historischen Erforschung* des slawischen Wortschatzes, Leipzig, 11.—13. 10. 1972, Bautzen 1975.
Slavyneckyj Leks.	Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Підготував до видання В. В. Німчук, Київ 1973.
SlŠt	Slavistické štúdie, Bratislava 1969.

Słownik Mickiewicza	Słownik języka Adama Mickiewicza, Wrocław 1962 nn.
Smułkowa SUR	E. Smułkowa, Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostocczyzny na tle wschodniosłowiańskim, Wrocław 1968.
SNSz Klemensiewicz	W służbie nauce i szkole. Księga pamiątkowa poświęcona Z. Klemensiewiczowi, Warszawa 1970.
Sobierajski APGS	Z. Sobierajski, Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji, Poznań 1966 nn.
Specht UID	F. Specht, Der Ursprung der Indogermanischen Deklination, Göttingen 1947.
SRJ XI—XVII	Словарь русского языка XI—XVII вв., Москва 1975 nn.
Stieber HPhP	Z. Stieber, A historical Phonology of the Polish Language, Heidelberg 1973.
Stieber ŚJS	Z. Stieber, Świat językowy Słowian, Warszawa 1974.
Streitberg Festgabe	Streitberg Festgabe. W. Streitberg zum 60. Geburtstag gewidmet, Leipzig 1924.
Studia Safarewicz	Studia indoeuropejskie. I. Safarewicz septuagenario ab amicis, collegis, sodalibus animo oblatum gratissimo, Wrocław 1974. PJ PAN Kr. 37.
Studia IFS UW	Studia Instytutu Filologii Słowiańskiej UW poświęcone VII Międzynarodowemu Zjazdowi Slawistów w Warszawie, Warszawa 1973.
Studies Unbegaun	Studies in Slavic Linguistics and Poetics in Honor of B. O. Unbegaun, New York—London 1968.
Symb. Jodłowski	Symbolae polonicae in honorem S. Jodłowski, Wrocław 1972.
Symb. Shevelov	Symbolae in honorem G. Y. Shevelov, Monachii 1971.
Symoni-Sułkowska TK	J. Symoni-Sułkowska, Zróżnicowanie słowotwórcze i leksykalne nazw z zakresu transportu i komunikacji w gwarach polskich, Wrocław 1972.
Szewczyk Włóka	J. Szewczyk, Włóka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi, Warszawa 1968.
Szymański SRzB	T. Szymański, Słowotwórstwo rzeczownika w bułgarskich tekstach XVII—XVIII wieku, Wrocław 1968. PKS PAN Kr. 15.
Študie por. lex.	Študie z porovnávacej gramatiky a lexikológie, Bratislava 1974.
Tarnacki Polesie	J. Tarnacki, Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie—Mazowsze), Warszawa 1939.
Topolińska HPhK	Z. Topolińska, A Historical Phonology of the Kashubian Dialekts of Polish, The Hague — Paris 1974.
TrTŭrnovo	Трудове на Висшия педагогически институт във Велико Търново, [od r. 1970:] Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий", София 1964 nn.
Trudy IRJ	Труды Института русского языка, Москва—Ленинград 1949 nn.
UDM	Українська діалектна морфологія, Київ 1969.
ULH	Українська лінгвістична географія, Київ 1966.
Unbegaun SPRS	B. O. Unbegaun, Selected Papers on Russian and Slavonic Philology, Oxford 1969.

Urbańczyk Szkice	S. Urbańczyk, Szkice z dziejów języka polskiego, Warszawa 1968.
Vakarelski Etnografija	Х. Вакарелски, Етнография на България, София 1974.
Vasmer SchSA	M. Vasmer, Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde. Herausgegeben von H. Bräuer, I—II, Berlin 1971.
VIL Barchudarov	Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. К 80-летию С. Г. Бархударова, Москва 1974.
Vlajinac RSM	M. Vlajinac, Rečnik naših starih mera u toku vekova, Beograd 1961 nn.
Wackernagel AG	J. Wackernagel, Altindische Grammatik, Introduction générale, Bd. I: Lautlehre. Nouvelle éd. par L. Renou. Bd. II; 2: Die Nominalsuffixe, von A. Debrunner, Götingen 1954, 1957.
Watkins IG III	Indogermanische Grammatik. Herausgegeben von J. Kuryłowicz, III: Formenlehre von C. Watkins, Heidelberg 1969.
Wiehl Freisinger Denk.	I. Wiehl, Untersuchungen zum Wortschatz der Freisinger Denkmäler. Christliche Terminologie, München 1974.
Wojtyła-Świerzowska NA	M. Wojtyła-Świerzowska, Prasłowiańskie nomen agentis, Wrocław 1974. MS PAN 30.
WRG	Wörterbuch der russischen Gewässernamen. Hrsg. von M. Vasmer, Berlin—Wiesbaden 1960—1970.
WZU Leipz.	Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschafts- u. sprachwissenschaftliche Reihe, Leipzig.
Zaimov MI Pirdop	Й. Заимов, Местните имена в Пирдопско, София 1959.
Zdaniukiewicz Łopatowszczyzna	A. A. Zdaniukiewicz, Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo, Wrocław 1972. PJ PAN 61.
Žučkevič KTSB	В. А. Жучкевич, Краткий топонимический словарь Белоруссии, Минск 1974.

II. JĘZYKI I DIALEKTY

ind.	indyjski	pers.	perski
korn.	kornwalijski		

III. INNE SKRÓTY

anat.	anatomiczny	med.	medyczny
astr.	astronomiczny	meteor.	meteorologiczny
bud.	budowlany	muz.	muzyczny
compar.	comparativus	psych.	psychologiczny
denom.	denominativum	pszczel.	pszczelarski
deverb.	deverbativum	refl.	reflexivum
filozof.	filozoficzny	roln.	rolniczy
geogr.	geograficzny	rzem.	rzemieślniczy
geol.	geologiczny	superl.	superlativus
imperat.	imperativus	trans.	transitivum
intens.	intensivum	vb.	verbum
intrans.	intransitivum	woj.	wojenny

ZARYS SŁOWOTWÓRSTWA PRASŁOWIAŃSKIEGO

(ciąg dalszy)

SUFIKSY Z PODSTAWOWYM *-m-*

Formacje na *-my -mene* i *-mę -mene* omówiliśmy już w nawiązaniu do suf. *-en-* (I 125—7). Pozostałe przyrostki z podstawowym *-m-* nie tworzą zasadniczo w psł., podobnie jak w poszczególnych językach słow., jakiejś wyraźnej kategorii semantycznej. Są zachowane mniej lub więcej szczątkowo.

Suf. *-mъ*

1. Przyrostek *-mъ* mamy w grupie wyrazów z reguły niemotywowanych, z których kilka ma dokładne albo bardzo bliskie odpowiedniki ie., stanowi więc dziedzictwo ie., np. *dȳmъ* : *dunǫ dunǫti, dujǫ duti* 'dąć, dmuchać', dokładne odpowiedniki lit. *dūmai* pl., łac. *fūmus*, stind. *dhūmá-*, ie. *dhū-mo-s* 'kłębienie się, dymienie, dym' : *dheu-, dhou-* 'wirować, unosić się kłębami'; *čermъ* 'namiot' (dial.) : stwniem. *scerm, scirm* (niem. *Schirm*) 'ochrona, pokrycie, zasłona'; *glumъ* 'żart, szyderstwo, zabawa', stnord. *glaumr* m. 'hałaśliwa zabawa' : lit. dawne *glaudas, glauda* 'rozrywka, zabawa', gr. χλεύη 'szyderstwo, żart' : ie. *ghleu-* 'weselić się, żartować'; *pȍrmъ* 'duża tratwa, prom' : *perǫ pьrati, pьrǫ perti* 'przeć, poruszać się, latać', stwniem. *farm* 'prom, czółno'; *sôrmъ* 'wstyd, srom' : ags. *hearm* m. 'troska, ból', awest. *fšarma-* m., pers. *šarm* 'wstyd'.

2. Na gruncie psł. powstały np. *klosmъ* : *kosmьla* f. 'włos, pęczek włosów, włókien' : *kosa* 'warkocz, włosy' : *česati* 'drapać, skrobać, czesać'; *kr̥mъ* : *kr̥ma* 'pokarm (szczególnie dla bydła), pożywienie' : ie. *(s)ker-* 'krajać, ciąć', por. co do znaczenia należące do tego samego pierwiastka łac. *carō* 'mięso' (pierwotnie 'odcięty kawałek'), *cēna* 'główny posiłek', budowa jak w gr. κορμός 'pień, szczapa, polano'; *šumъ* 'dźwięk, hałas, szum' (**keu-mo-s*) : lit. *šaũksmas* 'krzyk, wołanie' : *šaũkti* 'krzyczeć, wołać, wrzeszczeć'.

3. Niekiedy widać nawiązania do tematów na *-men-* (p. I 125—7), np. *umьlъ* 'rozum' : lit. dial. *aumenis* m. 'pamięć' (bsł. *au-ma-* : *au-men-*), psł. *avě*, stlit. *ovyje* 'na jawie', bsł. *ãui-* 'czuwanie'. Tu też *u-smъ* (dial.) 'odzienie, skóra' (:*uti, ob-uti* 'wdziać, włożyć na nogi, obuć', lit. *aunù aũti* 'ts.'), jak świadczy derywat *usnьje* 'ts.' (**usmn-ьje*) [265], por. też sże. dawne i dial. *usno, usnje* (*usənje*). Wyraz ten jest zarazem jedynym przykładem na odmiankę *-smъ* (stosunek do *-mъ* jak *-slo* : *-lo*, *-snь* : *-nь*, p. I 118). O dokładnym odpowiedniku litewskim p. niżej.

4. Przyrostek *-mъ* kontynuuje ie. *-mo-* spotykane zarówno w derywatach prymarnych jak i sekundarnych. Przy kilku z podanych przykładów przyto-

---

[265] Meillet Ét. 428.

czono dokładne odpowiedniki ie. Podstawową funkcją ie. *-mo-* było tworzenie abstraktów dewerbalnych (odpierwiastkowych) i odprzymiotnikowych, których zleksykalizowane ślady widać jeszcze w psł.

Dokładny odpowiednik psł. *-mъ* (i *-mo* p. niżej) lit. *-mas* jest zachowany także szczątkowo (por. np. *kélmas* 'pień drzewa' : psł. *čl̥'nъ* p. I 114—5), nie tworzy żadnej wyrazistej kategorii semantycznej. Ale wariant tego formantu *-smas* jest na gruncie lit. żywotny tworząc nomina actionis (> n. acti), zwłaszcza od podstaw dźwkn., np. *bė̃gsmas* 'bieg' : *bė́gti* 'biec', *klỹksmas* 'krzyk' : *klỹkti* 'krzyczeć' (zob. też przytoczone wyżej *šaũksmas* : *šumъ*).

Suf. *-mo*

1. W wyrazach psł. zaświadczony jest wyjątkowo, np. *ȍrmo* 'ramię', kontynuuje ie. *arə-mo-* 'ramię, staw, przegub' (: *ar-*, *arə-* 'łączyć, spajać'), goc. *arms*, stwniem. *aram* 'ts.', z innym wokalizmem stind. *īrmá-* (**r̄mo-*), o nowszej postaci *ȍrmę* p. I 127; *pàsmo* 'pęk, miara przędzy, pasmo' : łot. *puõsms* m. 'odległość między dwoma końcowymi punktami; ilość lnu zawarta między dwoma palcami wysnuwana z kądzieli', por. stwniem. *faso*, niem. *Faser* 'włókno'.

2. Z poszczególnych języków słow. warto przytoczyć np. bułg. *valmó* 'kłębek, gałka, wałek' : *váljam* 'toczę, katulam, wałkuję', *vezmó* 'haft' : *vę̀zati* 'wiązać; haftować'; ukr. dial. *čysmó* 'liczba nici w paśmie' : psł. *čismę čismene* p. I 127.

Suf. *-ma*

1. Zaświadczony jest wyjątkowo, np. *sȍlma* 'słoma' (stare pożyczki ze słow.: ngr. σάλμα, węg. *szalma* 'ts.') : stpr. *salme*, łot. *sal̃mi* pl. 'ts.', łac. *culmus* 'źdźbło, słoma', stwniem. *halm* m. 'ts.', ie. *kŏləmos*, z innym wokalizmem pierwiastka: gr. κάλαμος, καλάμη.

O wyrazach *kr̥ma*, *kosma* wspomniano wyżej s. v. *kr̥mъ*, *kosmъ*.

2. Suf. *-ma* kontynuuje ie. *-mā*. Lepiej zachowany jest ten przyrostek w lit.[266], gdzie spotyka się nomina actionis a nawet nomina agentis, np. lit. dawne *tarma* 'mowa' : *tarti* 'mówić'; dial. *bradmà* 'błocisko; brodzenie po nim' : *bradýti* 'brodzić'; *sukmà* 'krętacz' : *sùkti* 'kręcić'.

Suf. *-mь* (tematy na *-i-*)

Przyrostek ten zachowany jest szczątkowo, np. *čr̥̀mь* m. 'robak' = lit. *kirmìs* m. f., stpr. *girmis* (= *kirmis*), stind. *kr̥̀mi-* m. 'ts.'; *sěmь* f. : *sěmьja* 'rodzina' : lit. *šẽimà*, *šeimýna* 'ts.', por. stwniem. *hîwiski* n. 'czeladź' : łot. *siẽva* 'kobieta, żona' (bałt. *šeiu̯ā*).

Suf. *-imъ*, *-ima*

1. Występują one zwykle w nazwach pokrewieństwa lub powinowactwa, np. *brȁtimъ* 'przybrany brat, kto zawarł związek braterstwa' : *bratъ* : *bratiti sę* 'bratać się, zawierać związek braterstwa', w tym samym znaczeniu *pobrȁtimъ* : *pobratъ* 'ts.' : *pobratiti sę*; *posestrima* 'przybrana siostra' : *posestriti sę* 'zaprzyjaźnić się jak siostry', ros. dial. *póséstra* 'przybrana siostra'; *otьčimъ* 'ojczym' : *otьcь* 'ojciec', strus. *otьčiti sę* 'potakatь, sčitajasь rodstvom'.

Wyraźnym urzeczownikowionym przymiotnikiem jest *rodimъ* 'krewny, ko-

[266] Otrębski GL II 154—5.

chany, drogi' : adi. *rodimъ* 'rodzimy, rodzony, urodzony, rodzinny' < *roditi* 'rodzić'.

2. Z poszczególnych języków słow. warto dodać np. bułg. *pobáštim* 'ojciec weselny, starosta weselny' : *baštá* 'ojciec', *pomájčima* 'matka weselna, starościna weselna' : *májka* 'matka'; ros. *inóčim* 'pasierb'; *neljudím* 'wróg ludzi'; ukr. *neščadým* 'okrutnik' : *ščadýty* 'szczędzić, oszczędzać'.

3. Wyrazy te nie są jednolitego pochodzenia [267]. Obok urzeczownikowionych starych przymiotników dewerbalnych (partic. praes. pass.) na *-(i)mъ* (typ *bratimъ*, *pobratrimъ*, *posestrima*) mamy tu też stary suf. *-imъ*. Dokładny odpowiednik lit. *-ymas* tworzy skonkretyzowane abstracta odprzymiotnikowe (np. *báltymas* 'białko' : *báltas* 'biały') albo też rzeczowniki odsłowne od czasowników na *-yti* (np. *dãrymas* 'czynienie' : *darýti* 'czynić') [268].

Suf. *-ьma*

1. Pojawia się wyjątkowo w rzeczownikach o większym zasięgu, np. *kùkьma* 'czubek, warkocze upięte wokół głowy' (płd.) : **kuka* (= łot. *kauka* 'czub, pukiel włosów'), *kuča* 'czub, czupryna, kosmyk'.

2. Dokładny odpowiednik lit. *-uma* tworzy abstracta odprzymiotnikowe zwykle skonkretyzowane, np. *gilumà* 'głębia' : *gilùs* 'głęboki', *sausumà* 'posucha' : *saũsas* 'suchy', *kietumà* 'miejsce twarde' : *kíetas* 'twardy'.

W lit. żywotny jest również odpowiednik męski tego formantu *-umas*, tworzący także abstracta odprzymiotnikowe, np. *ilgùmas* 'długość' : *ìlgas* 'długi' [269].

Suf. *-ьmъ*, *-ьmo*

1. Także i te przyrostki zachowane są szczątkowo. Całkiem wyjątkowa jest postać męska *-ьmъ*, częstszy jest formant *-ьmo*, np. *arьmlo* (płn.) : *arьmlъ* (płd.) 'jarzmo do zaprzęgania wołów' : ie. *arə-*, *ar-* 'łączyć, spajać', por. gr. ἁρμός 'spojenie, miejsce spojenia', ἅρμα 'wóz', łac. *arma* 'broń, zbroja, sprzęt'; *bělьmlo* 'biała nieprzeźroczysta plama na rogówce oka, bielmo' : *bělъ* 'biały'; *pisьmlo* 'pisanie, pismo, list' : *pišǫ pьsati* 'rysować, ryć, malować, pisać', dokładny odpowiednik: lit. *piešìmas* 'rysowanie'; *pražьmlo* 'pieczone, prażone ziarno, kłosy' : *pražiti* 'prażyć, piec'.

Jak widzimy, pierwszy przykład jest na gruncie słow. niemotywowany, trzy dalsze motywowane bądź podstawowym przymiotnikiem, bądź czasownikiem. Są to pierwotne abstracta, które uległy zwykle konkretyzacji.

2. Z poszczególnych języków słow. można np. przytoczyć czes. dial. laskie *strašmo* 'strach, upiór' : *strašiti* 'straszyć'; ros. dial. *palьmo* 'zapalone łuczywo' : *paliti* 'palić'.

3. Jak już widać z podanych przykładów, dokładny odpowiednik suf. *-ьmъ*, *-ьmo* mamy w lit. *-imas*. Formant ten tworzy abstracta odczasownikowe (nomina actionis) i odprzymiotnikowe, zwykle skonkretyzowane, np. *siuvìmas* 'szycie' : *siũti* 'szyć', *arìmas* 'oranie; miejsce zorane' : *árti* 'orać'; *minkštìmas* 'miękkość, miękisz, miękka część w chlebie' : *mìnkštas* 'miękki', *jaunìmas* 'młodzież' : *jáunas* 'młody' [270].

---

[267] Vondrák VSG I 554.
[268] Otrębski GL II 159—61.
[269] Otrębski GL II 163—5.
[270] Otrębski GL II 159—62.

Suf. *-ьma*

1. Przyrostek *-ьma* zachowany jest szczątkowo w kilku wyrazach psł., np. *krčьma* 'gospoda, karczma; częstowanie, poczęstunek np. wódką', etymologia niepewna, por. może **krčь* 'karczma' (> estoń. *kõrts*, *kõrts* 'ts.', pożyczka ze strus.) : sch. dial. wyjątkowe *krčiti* 'prowadzić karczmę', sła. dial. *krčovnica* 'dom, w którym się w czasie wesela tańczy'; *kučьma* 'czupryna, czub; czapka futrzana' : *kuka*, *kuča* 'czub, czupryna, kosmyk' (por. *kukъma* p. wyżej); *vědьma* 'wieszczka, wiedźma' nomen agentis : *věděti* 'wiedzieć', *vědь* 'wiedza, czary'.

2. Także w języku lit. spotykamy formę żeńską suf. *-imas* : *-ima*. Tworzy abstracta odprzymiotnikowe (zwykle skonkretyzowane), np. *siaurimà* 'wąskość' : *siaũras* 'wąski' [271].

SUFIKSY Z PODSTAWOWYM *-r-* [272]

Nie ma jakiejś zwartej żywej kategorii semantycznej psł. utworzonej przy pomocy przyrostków z podstawowym *-r-*. Zachowała się jednak pewna ilość ie. czy też bsł. wyrazów z tą budową. Zwłaszcza dają się zauważyć ciekawe wspólności z językiem bałt. i germ. (suf. *-ro-*, *-ero-*, *-oro-*) [273].

Zachowały się też nieliczne ślady ie. nazw pokrewieństwa na *-(t)er-* czy też heteroklitycznego typu na *-r/n-*.

W wyrazach powstałych na gruncie słow. spotykamy nierzadko alternację samogłoski sufiksalnej przed *-r-*, np. *-or-* : *-ur-* : *-ъr-*: *-yr-*; *-r-* : *-ъr-*: *-ur-*; *-ar-* : *-or-* : *-ur-*; *-er-* : *-or-* (też w lit.).

W kilku językach słow. dobrze zaświadczone są wyrazy ekspresywne, zwłaszcza augmentativa na *-ura* [274].

Zarówno na gruncie słow. jak i bałt. daje się zauważyć pewien paralelizm formacji na *-r-* : *-l-*, np. *bǫbъrъ* 'bąbel' (= lit. *buñburas*) : *bǫbъl'ъ* 'ts.' (lit. *buñbulas*).

Tematy spółgłoskowe na *-er-*

1. Z grupy ie. nazw pokrewieństwa z formantami *-ter-*, *-er-* zachowały deklinację spółgłoskową w psł. tylko dwa prastare terminy żeńskie: *mäti mätere* 'matka' (bsł. *māter-* : lit. *mótė móters* 'żona', łot. *māte* 'matka', ie. *mā-tḗr* : stind. *mātár-* 'matka', gr. μήτηρ, łac. *māter* 'ts.'); *dъkti dъktere* 'córka' (bsł. *dukter-* : lit. *duktė̃ dukteřs*, ie. *dhugh(ə)-tér-* : stind. *duhitár-*, gr. θυγάτηρ, goc. *daúhtar* 'ts.').

W poszczególnych językach słow. ten izolowany typ morfologiczny przeszedł z reguły do tematów produktywnych na *-ĭ-*, *-ā-*, *-'a-*, przybierając często deminutywny suf. *-ъka*.

2. W ie. wokalizm suf. *-(t)er-* ulegał zmianom w ciągu odmiany. Stopień pełny *-er-* uogólniony w słow. w *mati matere* i *dъkti dъktere* spotykamy też w dwóch innych starych terminach pokrewieństwa, które przeszły jednak sekundarnie do produktywnych typów morfologicznych: *dě̄verъ* m. 'brat męża' (temat na *-ĭ-*, wtórnie też na *-jo-*), lit. *dieverìs dieveřs* : *dieveriẽs*, łot. *diẽveris*, stind. *dēvár-*,

---

[271] Otrębski GL II 162.

[272] Zob. W. Doroszewski PF XV 2, 275—300; o ie. heteroklitycznym typie na *-r/n-* p. Benveniste Origines 100—20.

[273] Chr. S. Stang, Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen, Oslo 1972, s. 88—9.

[274] A. Belić AslPh XXIII 194—6.

gr. δᾱήρ (*δαιϝ-ήρ), łac. *lēvir*, ie. *dáiu̯ēr daiu̯rés*; *nestlera* 'bratanka, siostrzenica, kuzynka' (wtórny temat na *-ā-*) ⟨ **nept-terā-* : *neptī-* p. *netьjь* I 83.

3. Do produktywnych typów morfologicznych przeszły też trzy dalsze stare terminy pokrewieństwa, wykazujące uogólniony stopień zredukowany *-(t)r-* pierwotnego sufiksu: *brătrъ* 'brat' (sekundarny temat na *-o-*), bałt. *brāter-*: stpr. *brāti*, *broţe*, dem. *bratrīkai* 'bracia', lit. *brotėrelis* dem., stind. *bhrátar-*, gr. φρᾱτηρ, φρᾱτωρ, goc. *brōþar* 'brat'; *sestrⁱa* 'siostra' (sekundarny temat na *-a-*, oparty na pierwotnym uogólnionym temacie przypadków zależnych *sesr-*, *-t-* wtórne, rozbijające jak zwykle grupę *-sr-*), lit. *sesuõ seserš*, stind. *svásar-*, łac. *soror* (**su̯esōr*), irl. *siur* (**su̯esōr*), goc. *swistar* 'ts.'; *jętry jętrъve* 'żona brata męża' (sekundarny temat na *-ū-* pod wpływem psł. *svekry* 'matka męża, świekra'), bsł. *i̯ēnter-* : lit. dawne *jentė jenters* : *jentės*, ie. *ienə-ter-*, *i̯n̥ter-*, *i̯n̥-tr-* 'żona brata męża' : stind. *yátar-*, gr. ἑνάτηρ.

Suf. *-rъ*

1. Przyrostek *-rъ* spotykamy w kilkunastu wyrazach psł. Część z nich jest dziedzictwem ie. lub bsł., np. niemotywowane *svⁱekrъ* : *svⁱekъrъ* 'ojciec męża' : goc. *swaihra*, stwniem. *swëhur*, lit. *šẽšuras*, stind. *śváśura-*, gr. ἑκυρός, łac. *socer* 'ts.'; *mìrъ* 'spokój, pokój', lit. XVI w. *mieras* 'pokój', łot. *miêrs* 'pokój, spokój, cisza', ten sam pierwiastek co w psł. *mi-lъ* 'miły'; *ǫgrъ* 'pasożyt żyjący w mięśniach lub skórze, wrzód, pryszcz, wągier', stwniem. *angar* m. 'wołek zbożowy', lit. dial. żmudzkie *ánkštara* 'wągier'; *pȳrъ* : *pyro* 'Spelt', stpr. *pure* f. 'Trespe', lit. żmudzkie *pūraĩ* m. pl. 'pszenica ozima' : gr. πῡρός m. 'pszenica, zboże' : ags. *fyrs* 'Quecke'; *tûrъ* 'tur', lit. *taũras* 'ts.', gr. ταῦρος, łac. *taurus* 'Stier' : stind. *tāu-ti* 'jest silny'.

2. Niektóre wyrazy mają dokładne albo bardzo bliskie odpowiedniki ie., ale zarazem są motywowane na gruncie psł., np. *dârъ* 'dar', gr. δῶρον, orm. *tur* 'ts.' (**dōro-*) : psł. *damь dati* 'dać', ie. *dōro-* : *dōno-* (stind. *dánam*, łac. *dōnum* 'dar', por. psł. *danь* 'podatek, danina') mogą być przekształceniami pierwotnego heteroklitycznego typu na *-r/n-*[275]; *kuprъ* 'koniec kości krzyżowej, nasada ogona, kuper', lit. *kaũpras* 'wypukłość; pagórek, wzniesienie, szczyt góry', *kuprà* 'garb', łot. *kuprs* 'ts.', stwniem. *hovar* 'ts.' (ie. *kupro-*) : psł. *kupъ*, *kupa* 'kupa'.

3. Wśród wyrazów powstałych w psł. mamy zarówno deverbativa jak i denominativa. Od czasowników pochodzą np. pierwotne nomina actionis (> n. acti): *pîrъ* 'picie, uczta' (płd.-wsch.) : *pìti* 'pić'; *rarъ* 'dźwięk, sonitus' : *rajati* 'hałasować', por. z innym wokalizmem ags. *rár* 'krzyk'; *žîrъ* 'tłuszcz, karma, pokarm, żołądź' : *žìti* 'żyć'[276].

Wyjątkowe są nomina agentis, np. *vìchrъ* : *vìchъrъ* 'wicher' (por. pol. *wichura*, dial. też *wichur*) : *vichati* 'wiać' : *vьjǫ viti* 'wić' : lit. *viesulas* 'wicher' (pierwotnie więc *u̯ēisro-*, *u̯ēisuro-* : *u̯ēisulo-*); *kùrъ* 'kogut' : ie. dźwkn. *kau-* 'wyć, ryczeć', stind. *kávati* 'krzyczy', gr. κω-κύω 'lamentuję, krzyczę' (bardziej prawdopodobne jednak łączenie z powszechnym w słow. dźwkn. pierwiastkiem *kur-*).

4. Od rzeczowników pochodzą: *bobrъ* 'bóbr' (zach.) : *bobъ* 'ts.'; *dǫbrъ* 'dąb, las dębowy' : *dǫbъ* 'dąb', por. łot. *dumbrs* 'bagno', ie. *dhu-m-b-r-* 'miejsce bagniste,

[275] Benveniste Origines 13.

[276] O metatonii cyrkumflektowej rzeczowników *darъ*, *pirъ*, *žirъ* zob. Kuryłowicz Acc. 239.

zarosłe lasem' > 'las dębowy'; *čuprъ* 'kędzior, czub' : *čupъ* 'ts.', por. stwniem. *scoub* 'wiązka słomy, snopek' : *scobar* 'Schober'.

5. W niektórych wyrazach można się dopatrywać pierwotnych urzeczownikowionych przymiotników z prymarnym suf. *-rъ*, np. *bagrlъ* : *bagrlo* 'coś zgiętego, zakrzywionego, osęka, drąg, hak' : ie. *bhagh-* 'zginać, wyginać'; *sỹrъ* 'ser', stpr. *suris* 'ts.', lit. *sūris* 'bardzo słony ser' : *syrъ* adi. 'surowy, mokry, wilgotny', lit. *sūras* 'słony'.

6. Suf. *-rъ* jest odziedziczony z ie. Wśród podanych przykładów było też kilka mających dokładne odpowiedniki ie., zwłaszcza bałt. i germ. Lit. dokładny odpowiednik suf. *-ras* tworzy np. derywaty odrzeczownikowe (jak dawne *stuobras* : *stúobas* 'pień'), dewerbalne (*vẽbras* 'papla' : *veblė'ti* 'paplać'). Spotyka się również urzeczownikowione przymiotniki, np. *beñdras* 'uczestnik, towarzysz' : *beñdras* 'wspólny' [277].

Suf. *-ro*

1. Z kilku należących tu wyrazów część stanowi dziedzictwo ie., część powstała w psł. Do grupy pierwszej zaliczymy np. *ùstro* (> *ùtro*, *jùtro*) 'świt, ranek; jutro' < **aus-ro-* : **aus-rā-* (*-t-* wtórne, rozbija grupę spółgłoskową, jak często), lit. *aušrà*, łot. *àustra* 'zorza poranna, jutrzenka' : lit. *aũšti* 'świtać, dnieć', gr. *αυρος w ἄγχ-αυρος 'bliski rana' (*αυσρος), αὔριον 'jutro'.

Do warstwy tej należy też może *bedrlo* : *bedra* f. 'biodro, okolica kości biodrowej' : łot. *bedre* 'wgłębienie, dół' : *bedu best* 'kopać', psł. *bodǫ bosti* 'bóść'.

2. Śladem ie. heteroklitycznego typu na *-r/n-* jest: *vědro* 'wiadro' : ie. *u̯ódōr udnés*, psł. *voda* (p. I 61), co do znaczenia por. należące do tej rodziny gr. ὑδρία 'wiadro'.

O należącym do tego typu psł. *jьkro* p. niżej pod suf. *-ra*.

3. Na gruncie psł. powstały np.

rzeczowniki prymarne odpierwiastkowe: *ědro*, *jadro* 'łono; sieć na ryby, ptaki, wnętrze sieci' : ie. *oid-* 'nabrzmiewać, puchnąć', gr. οἰδάω 'nadymam, nabrzmiewam', οἶδος 'nabrzmienie'; *rebrlo* 'żebro', dial. 'zbocze, stok góry' : germ. **rebja* np. stwniem. *ribbi*, *rippi*, stsas. *ribbi* 'żebro';

derywat odrzeczownikowy: *pǜzdro* (: *pǜzdra* f.) 'futerał, moszna, woreczek jądrowy' : *pǜzo* 'brzuch' (*-d-*, jak często, rozbija grupę spółgłoskową *-zr-*).

4. Za pierwotne urzeczownikowione przymiotniki trzeba uważać: *jędrlo* 'jądro' : *jędrъ* 'jędrny, krzepki, czerstwy, tęgi', gr. ἀδρός 'dojrzały, silny, krępy' (**i̯ndro-*); *vledro* 'jasna pogoda, upał' : *vedrъ* 'jasny, pogodny' (mniej pewny związek z stwniem. *wetar* 'pogoda') [278].

5. Z przedstawionego materiału wyodrębnia się duża proporcjonalnie grupa nazw części ciała: *bedro*, *ědro* : *jadro*, *jędro*, *rebro*. O należącym tu *jьkro* 'łydka' p. niżej pod *-trъ*, *-tro*.

Suf. *-ra*

1. Z kilkunastu wyrazów tu należących większość jest dziedzictwem ie., ma dokładne albo bardzo bliskie odpowiedniki ie., np. *vỹdra* 'wydra' = lit. *ūdra* 'ts.', ie. *ūdrā-* : lit. dial. *ūdras*, z krótką samogłoską rdzenną: awest. *udra-* m. 'ts.', gr. ὕδρα 'wąż wodny', do ie. *u̯ódōr udnés*, psł. *voda* p. I 61.

O wyrazie *bedra* p. wyżej pod *-ro* (*bedro*).

---

[277] Otrębski GL II 141—2.

[278] Zob. ostatnio Chr. S. Stang op. cit. 61.

Dokładne odpowiedniki ie. ale także i motywację słow. ma *nozdra* (*nozdr'a*), zwykle du. *nozdrě* (*nozdri*) 'dziurki w nosie, nozdrza', lit. *nas(t)raĩ* m. pl. 'pysk zwierząt, paszcza', śrdniem. *noster* f., niem. *Nüster* 'nozdrza, chrapy', stind. *nasrá-* 'dziurka w nosie' : ie. *nắs-*, psł. *nosъ* 'nos' (rozbijające grupę *-sr- t* przeszło przed półotwartą w dźwięczne *d*, por. niżej *mędzra*; podobnie *trěska* : *drězga* 'trzaska, drzazga', *-snъ* : *-znъ*).

2. Kilka wyrazów uważa się za ślady ie. typu heteroklitycznego na *-r/n-*: *měra* 'miara, przyrząd do mierzenia, jednostka mierzenia' : *měnъ* 'ts.', stind. *mắtrā-* f. 'miara' : *mānam* n., stpers. (*fra-*)*mānā* 'ts.' (por. wyżej pod *-rъ* psł. *darъ* : stind. *dánam*) : ie. *mē-* 'mierzyć', stind. *mắti* 'mierzy'; *jьkra* : *jьkro* : *jьkno* 'jajka ryb, ikra', lit. *ìkrai* m. pl. 'ikra', łot. *ikri* m. pl., *ikra* f. 'ts.' : irl. *iuchair* f. *iuchrach* 'ts.', możliwy związek z ie. nazwą wątroby **i̯ék*r̥(t)* **i̯eknés*, stind. *yákr-t yaknáḥ*, pierwotne znaczenie byłoby 'nabrzmienie, bryła'.

Z *jьkra* : *jьkro* : *jьkno* 'ikra' łączy się najprawdopodobniej psł. *jьkra* : *jьkro* 'łydka', stpr. *yccroy* pl. 'łydki', lit. dial. *ìkrai* pl., łot. *ikri* pl. 'ts.' (wyrazy na oznaczenie 'ikry' i 'łydki' są identyczne w różnych językach [279]).

O należącym tu wyrazie *dьbra* p. pod *-rъ* (*dьbrъ*).

3. Kilka wyrazów nie ma odpowiedników ie., powstały więc dopiero w psł. Tu należą np.

derywaty odpierwiastkowe: *jьgra* (płd. *jьgrъ*) 'zabawa, gra, igrzysko' (pierwotnie nomen actionis, skonkretyzowane) : stind. *éjati*, *ī́jati*, *ingati* 'poruszać się'; *kǫ̃dra* : *kǫdera* : *kǫderъ* (*kǫder'ъ*) 'lok zwijających się włosów, kędzior' : *kǫd-* w *kǫdělъ*, *kǫdel'a* 'kądziel' (por. brus. *kudzéla* 'kądziel' : 'nieczesane włosy'); *mędzr|a* 'wewnętrzna przymięsna strona skóry, wewnętrzna miękka kora drzewa, miazdra; miazga; delikatna skórka np. na ranie' < **mems-rā* : *męso* 'mięso', por. łac. *membrum* (**mēms-ro-*) 'członek', *membrāna* 'cienka, delikatna skóra, błona' (o udźwięcznieniu grupy spółgłoskowej p. wyżej *nozdra*);

formacje odrzeczownikowe: *kostr|a* : *kostr|ъ* : *kostьr|ъ* 'coś ościstego, ostro zakończonego, sterczącego' : *kostь* 'kość'.

4. Pierwotny urzeczownikowiony przymiotnik z prymarnym suf. *-rъ* reprezentuje najprawdopodobniej *jьskra* 'iskra', płn. *ěskra* 'ts.' : *ěsnъ* 'jasny' < **ěsknъ* < **aisk-no-*, por. ukr. *jáska* 'wszystko, co błyszczące, co błyszczy', lit. *áiškus* : *iškùs* 'jasny, wyraźny'.

5. Suf. *-ra* kontynuuje ie. *-rā*. Szczególnie uderzające są zgodności bałt. Wśród grupy wyrazów na *-ra* w lit. spotyka się abstracta dewerbalne (np. *kaitrà*, *káitra* 'gorąco latem' : *kaĩsti* 'grzać się, nagrzewać się'), pejoratywne nomina agentis (np. *šniaukrà* 'kto mówi przez nos' : *šniaũkti* 'ciągnąć przez nos'), derywaty odrzeczownikowe (np. *kauprà* 'wyniosłość, wzgórze' : *kaũpas* 'ts.', dial. *taukrà* 'tłustość ziemi' : *taukaĩ* pl. 'tłuszcz' = stpol. *tuk*) [280].

Suf. *-r'ъ* (tematy na *-i̯o-*)

1. Zaświadczony jest wyjątkowo np. jako ślad ie. formacji heteroklitycznej na *-r/n-*: *pyr'ъ* 'żarzący się popiół', gr. πῦρ πυρός n., toch. *por*, orm. *hur* 'ogień' (*pŭr-*), umbr. *pir*, irl. *ūr* 'ts.' : goc. *fōn funins*, het. *paḫḫur paḫḫuenaš* [281].

Suf. *-r'ъ* występuje zapewne także w psł. *v|epr'ъ* 'wieprz', łot. *vepris* 'ts.' (bsł. *u̯epri̯a-*), por. bez nagłosowego *v-*: stwniem. *ëbur*, łac. *aper* m. 'ts.'.

[279] Kalima ZslPh IX 376—8, Sławski SE I 447—8.

[280] Otrębski GL II 142—4.

[281] Benveniste Origines 10.

2. Dokładnym odpowiednikiem jest lit. *-rys*, *-ris* występujące np. w urzeczownikowionych przymiotnikach o przyrostku *-ras* (*kembrỹs* 'ktoś wychudły, chudy' : *kẽmbras*) czy jako odmianka rzeczowników na *-ras* (*stuobrỹs* 'drzewo bez wierzchołka, pień' : dawne *stuobras* 'ts.') [282].

Suf. *-rъ* (tematy na *-ĭ-*)

Zaświadczony jest wyjątkowo jako ślad ie. archaicznych formacji, np. śladem ie. typu heteroklitycznego na *-r/n-* może być *dъbrъ* f. 'parów, dolina' : *Dъbra* NW, lit. *duburỹs* 'wgłębienie, zapadłość, szczególnie napełniona wodą', łot. *dubra* 'bagno', stcymr. *dubr* 'woda', gal. NW *Dubra*, do ie. *dheub-* 'głęboki, wydrążony', lit. *dubùs* 'wklęsły, głęboki', por. psł. *dъno* < **dhub-no* p. I 115 [283].

Śladem ie. *i̯ēr-* : *i̯ōr-*, *i̯ēro-* : *i̯ōro-* 'rok, wiosna' (łączonym z ie. *i̯ē-* : *i̯ā-* 'iść, jechać', podstawowe znaczenie 'bieg, chód słońca') jest psł. *jarъ* f. (: *jara* : *jaro*) 'wiosna, zasiew wiosenny', por. goc. *jēr* 'rok', stnord. *ār* 'ts.', gr. ὥρα 'pora roku, wiosna, stosowny czas', ὧρος 'rok', awest. *yārə* n. 'rok'.

O wyrazie *jьgrъ* f. (: *jьgra*) p. wyżej pod *-ra*.

Suf. *-trъ*, *-tro*, *-etrъ*

1. Przyrostki te są wyjątkowe, np. *větrъ* 'wiatr', stpr. *wetro* 'ts.', lit. *vė́tra* 'wichura, burza z wiatrem' : psł. *vějati* 'wiać', stind. *vā́yati*, *vā́ti* 'wieje'; *ętro* 'wątroba' (zach.-płd.) = stind. *antrám* 'wnętrzności', wed. *ā́ntrām* 'ts.', gr. ἔντερα pl. n., orm. *ənder-k* 'ts.' : ie. *en* 'we wnętrzu', bałt. *en* : *in*, psł. *vъ* 'ts.'; *pętro* : *pętrъ* 'rusztowanie z drągów, pali, np. do składania siana, słomy; pomost na rusztowaniu, poddasze, strych' : *pьnǫ pęti* 'piąć, rozpinać'.

2. Przyrostki *-trъ*, *-tro* są wariantami formantu *-rъ*, *-ro*. Takim samym wariantem suf. *-erъ* jest *-etrъ*, zaświadczony w *es|etrъ* 'jesiotr, Accipenser sturio' < **ak'etro-*, **ok'etro-*, pierwiastek *ak'-*, *ok'-* ten sam co w *esera* (p. niżej pod *-era*), *ostrъ* 'ostry', por. stpr. *esketres* 'jesiotr', lit. dawne *ešketras* 'wieloryb', dziś *erškẽtas*, *aršķẽtas* 'jesiotr' (etymologia ludowa do *erškėtis* 'cierń, tarnina').

3. Jak widać tylko *pętro* : *pętrъ* powstały w psł. Inne wyrazy są dziedzictwem ie. lub bsł. Suf. *-tra-*, *-trā-* dobrze zaświadczone są np. w stind. [284], por. wyżej pod *-ra* stind. *mā́-trā-* : psł. *mě-ra*.

4. Nie widać natomiast podstaw do wyodrębniania suf. *-dro*, *-dra*, których dopatrywano się niekiedy w wyrazach *jadro*, *vědro*, *nozdra*, *męzdra*. Wszystkie one są najprawdopodobniej zbudowane przy pomocy przyrostków *-ro*, *-ra* (p. wyżej pod *-ro*, *-ra*).

Suf. *-arъ*

1. Zaświadczony jest w kilku wyrazach, często o mniej lub więcej ograniczonym zasięgu. Wszystkie one powstały na gruncie słow., brak odpowiedników ie. Spotyka się zarówno derywaty denominalne, jak i od pierwiastków werbalnych:

od rzeczowników: *sochar|ъ* 'rozwidlony drąg' (wsch.) : *socha* 'ts.'; z poszczególnych języków słow.: bułg. *vъrchár* 'szczyt góry' : *vъrch*, *vrъch* 'szczyt', *drugár* 'towarzysz' : *drugъ* 'ts.', ros. dial. *gubárь* 'człowiek z wielkimi wargami' : *gubá* 'warga';

---

[282] Otrębski GL II 144—5.

[283] Zob. O. N. Trubačev Etim. 1970, s. 10 nn.

[284] L. Hirzenberg op. cit. 242.

od przymiotników: *suchar|ъ* (*suchar'|ъ*) 'coś suchego, wyschniętego, wysuszonego np. sucha gałąź, uschłe drzewo, wysuszone pieczywo; chudy człowiek' : *suchъ* 'suchy'; z poszczególnych języków słow.: czes. dial. laskie *chudar* 'chudzielec' : *chudъ* 'chudy', bułg. *mъžkár* 'mężczyzna' : *mъžki* 'męski'; ros. dial. *licháръ* 'człowiek zły; czarownik' : *lichój* 'zły'; ukr. *skupár* 'skąpiec' : *skupýj* 'skąpy'.

Od pierwiastków werbalnych: *gъvarъ* : *gъvorъ* 'zgiełk, gwar, rozmowa' (dial. zach.) : *govorъ* : *gъvariti*, *govoriti* p. niżej pod *-orъ*; *komar|ъ* (dial. *komar'|ъ*) 'komar, owad Culex' : *(š)čьmiti*, *ščemiti* 'powodować piekący ból', z tym samym pierwiastkiem: lit. *kamãnė*, łot. *kamane* 'trzmiel, dzika pszczoła', stpr. *camus* 'trzmiel'.

Pierwotnym urzeczownikowionym przymiotnikiem jest *bujarъ*, *bujar'ъ* o 'bujnym, pełnym temperamentu człowieku, zwierzęciu' (dial. zach.) : *bujarъ* 'pełen sił, dziarski' (< *bujъ* 'bujny').

2. Przedstawiony bardzo niejednolity materiał (z nie zawsze pewną interpretacją) wskazuje na wtórność formacji. Niektóre należące tu wyrazy są wyraźnie ekspresywne. Dokładny odpowiednik lit. *-oras* pojawia się wyjątkowo [285], np. dial. *kaũkoras* 'wyniosłość' : *kaũkaras* 'ts.' : *kaũkas* 'guz'.

Zgadza się to z zasadniczym typem strukturalnym pierwotnych psł. sufiksów, w których fonem *a* był nieznany [286].

Suf. *-ara*

Przyrostek *-ara* nie jest zaświadczony w wyrazach psł. W kilku językach słow. tworzy ekspresywne rzeczowniki denominalne, zwłaszcza augmentativa, peiorativa, deteriorativa (np. pol. dial., czes. dial., sch., ukr.). Por. *-ora*.

O sch.-słe. nominach loci na *-ara* p. niżej pod *-ar'ъ*.

Suf. *-ar'ъ* [287]

1. Przyrostek *-ar'ъ* tworzy przede wszystkim nazwy wykonawców jakiegoś zawodu od podstaw rzeczownikowych (tu należą też nazwy ludzi ze względu na przedmiot ich głównych zainteresowań), np. *konar'ъ* : *kon'ar'ъ* 'pastuch koni, doglądający koni' : *konъ* 'koń'; *kozar'ъ* 'pasterz kóz' : *koza*; *ovьčar'ъ* 'pasterz owiec' : *ovьca*; *svinar'ъ* : *svin'ar'ъ* 'pasterz świń, świnopas' : *svinьja*; *rybar'ъ* 'rybak' : *ryba*; *drъvar'ъ* 'drwal' : *drъva* 'drwa, materiał drzewny'; *gǫslar'ъ* 'gęślarz' : *gǫslь* 'gęśle'; *gŕnьčar'ъ* 'garncarz, wyrabiający garnki' : *gŕnьcь* 'garnek'; *kamenar'ъ* 'kamieniarz' : *kamy kamene* 'kamień'; *kosar'ъ* 'kto kosi trawę, zboże; wyrabiający kosy' : *kosa* 'kosa' : *kositi* 'kosić'; *kostar'ъ* 'gracz w kości, wróżący z kości' (: *kostyr'ъ* 'ts.') : *kostь* 'kość'; *krupar'ъ* : *krup'ar'ъ* 'wyrabiający krupy, handlujący krupami' (płn.) : *krupa* 'krupy, pokruszone ziarno zbóż' : *krupiti* 'grubo mleć, wytwarzać krupy'; *kŕčьmar'ъ* 'karczmarz, szynkarz' : *kŕčьma* 'karczma'; *lěkar'ъ* 'zajmujący się leczeniem chorych' : *lěkъ* 'środek leczniczy, lekarstwo' : *lěčiti* 'leczyć'; *lichvar'ъ* 'wypożyczający pieniądze na procent, lichwę' : *lichva* 'procent, lichwa'; *sedlar'ъ* 'wyrabiający siodła, siodlarz' : *sedlo* 'siodło'; *solar'ъ* 'warzący sól, wydobywający sól, handlujący solą' : *solь* 'sól'; *stolar'ъ* 'zajmujący się stolarstwem' : *stolъ* 'stół, stołek'; *veslar'ъ* 'wioślarz' : *veslo* 'wiosło'; *vinar'ъ* 'hodowca winnej latorośli, winiarz' : *vino*; *zoltar'ъ* 'złotnik' : *zolto* 'złoto'; *zvonar'ъ* 'dzwonnik' : *zvonъ* 'dzwon'.

[285] Otrębski GL II 150.

[286] Varbot DIS 106.

[287] J. Schütz WSl V 409—14, F. Kopetz, Die Nomina auf *-arъ*, Münster 1964.

2. Rzadko spotykamy suf. *-ar'ъ* w funkcji strukturalnej jako formant wzmacniający formację archaiczną, np. *gospodar'ъ* 'gospodarz, głowa rodziny' : *gospodь* 'pan', ukr. *teslját* 'stolarz' : *téslja* 'ts'.

3. Wyrazy typu *lěkar'ъ*, *krupar'ъ*, *zvonar'ъ* są motywowane podwójnie: zarówno przez podstawowe rzeczowniki *lěkъ*, *krupa*, *zvonъ*, jak i występujące paralelnie czasowniki *lěčiti*, *krupiti*, *zvoniti*. Istnienie tego rodzaju wyrazów kojarzących się także i z czasownikami wywołało rozszerzenie możliwości derywacyjnych suf. *-ar'ъ* także na podstawy werbalne. W ten sposób na gruncie poszczególnych języków słow. powstały paralelnie dewerbalne nomina agentis na *-ar'ъ* (nieznane jeszcze w scs.), np. *pekar'ъ* 'piekarz' : *pekǫ pekti* 'piec', *lъgar'ъ* 'łgarz, kłamca' (zach.) : *lъgati* 'łgać, kłamać'; *voldar'ъ* 'pan, władca' : *voldǫ volsti* 'władać', *zidar'ъ* 'murarz, budowniczy' : *zid'ǫ zьdati* 'budować, kształtować', por. strus. *zьdar'ъ* 'garncarz' : *zьdzь* 'glina' (: *zьdunъ* p. pod *-unъ*).

4. Akcentuacja wyrazów z suf. *-ar'ъ* nie jest jednolita. Najczęstszy jest akcent końcowy, oksytoneza. Spotyka się też akut na samogłosce rdzennej np. *rȳbar'ъ*, *lìchvar'ъ* od podstaw akutowanych *rȳba*, *lìchva*. W poszczególnych językach słow. widać tendencję do uogólnienia akcentu sufiksalnego. W ros. przeciwstawia się akcentuacja pierwiastka formacji dewerbalnych oksytonezie formacji denominalnych.

5. Suf. *-ar'ъ* rozpowszechniony jest w całej słowiańszczyźnie, ale produktywny jest przede wszystkim u Słowian sąsiadujących z żywiołem niem. czy romańskim. Jest to wyjątkowa w słowotwórstwie psł. kulturalna pożyczka z zachodu. Ostatecznym źródłem jest łac. suf. *-ārius* tworzący głównie przymiotniki odrzeczownikowe, które urzeczownikowione w formie rodzaju męskiego dały początek rzeczownikom oznaczającym wykonawców jakiegoś zawodu. Łac. *-ārius* przeniknęło poprzez leksykalne pożyczki kulturalne do języków sąsiednich, także i do germ. Do późnej prasłowiańszczyzny dostało się głównie za pośrednictwem germ.: goc. *-āreis*, stwniem. *-āri* poprzez pożyczki kulturalne typu *mytar'ъ* 'celnik' < goc. *motāreis*, stwniem. *mūtāri* 'ts.' : *myto* 'cło' < goc. *mota* 'ts.'; *bukar'ъ* 'pisarz, uczony w piśmie' < goc. *bōkāreis* 'ts.', stwniem. *buohhāri* : *buky bukъve* 'litera', *bukъvi* 'pismo' < goc. *bōkōs* pl. 'pismo, książka'.

Już w goc. i stwniem. spotyka się początki derywacji dewerbalnej. Nie można jednak wykluczyć także bezpośredniego przenikania z bałkańskiej łaciny ludowej. Z języków słow. przeniknął z kolei suf. *-ar'ъ* do języka lit., skąd lit. *-orius* [288].

Pierwotnie wyrazy tego typu należały do tematów spółgłoskowych na *-ar-*, jak świadczy nom. pl. w scs. np. *mytare*. W sg. temat spółgłoskowy został rozszerzony strukturalnym suf. *-jь* analogicznie do suf. *-tel-jь* (p. I 80).

6. W poszczególnych językach słow. suf. *-ar'ъ* występuje często w postaci obocznej *-'ar*. W ciągu wieków daje się zauważyć istotne rozszerzenie tej postaci, ograniczonej początkowo do typu z podstawą derywacyjną zakończoną na spółgłoskę pierwotnie miękką. Rozszerzeniu temu sprzyjało niewątpliwie rozszerzenie podstawy derywacyjnej na czasowniki (najczęściej tematy na *-i-*), por. *krupar'ъ* : *krupa*, ale *krup'ar'ъ* : *krupiti*, podobnie *kosar'ъ* : *kosa* ale pol. *kosiarz z wtórnym oparciem się o czasownik kosić*. Ciekawą paralelę stwierdzono w płn.-romań. np. franc. *-ier* < łac. *-ārius* [289].

7. Z nazwami wykonawców zawodu związany jest sch.-słe. typ nominów loci na *-ara*, np. sch. *dȓvara* 'pomieszczenie na drzewo' : *dȓvār* 'drwal', *dȍvčara*

[288] Otrębski GL II 150—1.

[289] Meillet SC 372.

'owczarnia' : *òvčār* 'owczarz'. Rzadko spotyka się w tej funkcji masculina, np. sch. *mljèčār* 'dzbanek na mleko' : 'handlarz mlekiem', *šljìvār* 'sad śliwowy' : *šljìvār* 'handlujący śliwkami'.

Nomina agentis tworzą nierzadko w słow. bezpośrednią podstawę odpowiednich nazw miejsca por. I 138—9 *pekar'ьn'a*, *pekar'ьnica* : *pekar'ь*, *koval'ьn'a* : *koval'ь* [290].

Suf. *-erъ*

1. Z kilkunastu wyrazów z przyrostkiem *-erъ* wyodrębnia się zwarta grupa nazw samców, reprezentująca typ ie. na *-er(o)-*. Należą tu: *gǫserъ* 'samiec gęsi', łac. *ānser* < **hanser* (ie. *ǵhanser*) [291], śrwniem. *ganser*, niem. *Ganser* 'gęsior' : *gǫsь*, ie. pierwiastkowe *ǵhans* 'gęś'; *kačerъ* 'kaczor, samiec kaczki' (zach.) : *kačьka* 'kaczka'; *kot'erъ* : *kot'urъ* 'samiec kotki' (zach.) : psł. dial. *kot'a* 'kotka' (= lit. *katė̃* 'ts.'); *äščerъ* 'jaszczurka samiec, jaszczur' : *ašč̀ь* 'gatunek jaszczurki, smok, potwór' (: *jaskyn'i* 'jaskinia').

Z poszczególnych języków słow. por. stpol. *małpierz* 'samiec małpy' : *małpa*.

2. Inne wyrazy z suf. *-erъ* nie stanowią jakiejś zwartej grupy. Kilka z nich ma dokładne albo bardzo bliskie odpowiedniki ie., np. *čʲemerъ* 'roślina lecznicza i trująca ciemierzyca, Veratrum; ciemiernik Helleborus; jad, trucizna z tej rośliny; choroby nim wywołane', płd.-wsch. 'jad, trucizna; złość, gniew, zgryzota', ie. *kem-ero-*, *kom-ero-*, *kₑm-ero-* : lit. *kẽmeras* 'roślina lecznicza sadziec konopiasty, Eupatorium cannabinum', łot. *cemeriņš* 'Helleborus', stwniem. *hemera* (**hamirō*), niem. dial. *hemern* 'Helleborus, Veratrum album'; *stʲležerъ* : *stʲložerъ* 'słup, tyka, żerdź, wierzeja, podwalina', lit. *stegerỹs* 'suchą łodyga', łot. *stega* 'penis', *stẽgs*, *stẽga* 'długa żerdź', słe. *stežâj* 'wierzeja', *stêžje* 'tyka stogu', stwniem. *stecho* m. 'pal, słup' : psł. *stogъ* 'stóg', lit. *stãgaras* 'sucha gałąź, łodyga'; *vʲečerъ* 'wieczór' : lit. *vãkaras*, łot. *vakars* 'ts.' (bałt. *u̯akara-* < **u̯ekera-*), stosunek do gr. ἕσπερος, łac. *vesper*, stirl. *fescor* 'ts.' niejasny; *sěverъ* 'wiatr północny, północ' : lit. *šiaurỹs* 'wiatr północny', *šiáurė* 'północ', *šiaurùs* 'gwałtowny, burzliwy', z apofonią: stwniem. *scûr* 'niepogoda', łac. *caurus* 'wiatr północno-zachodni'.

3. Na gruncie psł. powstały: *kǫderъ* (*kǫder'ь*) omówione pod *kǫdra* (zob. *-ra*); *koserъ* (*koser'ь*) : *kosorъ* (*kosor'ь*) : *kosěr'ь* : *kosyr'ь* 'narzędzie zakrzywione, zwykle nóż' : *kosъ* 'w kształcie sierpa, ukośny, krzywy'.

Z poszczególnych języków słow. por. bułg. *kíčor*, *kíčur* 'grono, kiść, kosmyk' : *kíča* 'zdobię'.

4. Suf. *-erъ* kontynuuje ie. *-ero-*. Podobnie jak psł. *-erъ* alternuje z *-orъ* (np. *koserъ* : *kosorъ*, p. wyżej), tak i lit. dokładny odpowiednik *-eras* wymienia się niekiedy z *-aras* [292]. Wymianę tę stwierdzamy również w odpowiednikach bałt. wyrazów psł., np. bałt. *u̯akara-* : psł. *večerъ*; lit. *stãgaras* : psł. *stežerъ*, *stožerъ* (p. wyżej).

5. Godna uwagi jest też alternacja *-er-* : *-or-* w formacjach ekspresywnych poszczególnych języków słow., np. czes. *chudera*, *chuděra* 'biedak, nędzarz', pol. dial. *chudyra* 'chudzielec', ros. dial. *chuderbá* 'człowiek chuderlawy' : ukr. *chudorbá* 'ts.'; pol. *chuderlawy* 'chudawy, nędzny' : dawne też *chudorlawy*, sła. *chudorl'avý*, ukr. *chudorljávyj*; pol. dial. *sucherlawy* 'chudawy, suchawy' : ukr. *suchorljávyj* 'ts.'.

---

[290] Zob. R. Bošković op. cit. 105—25, tu też s. 136—43 o suf. *-ara*.

[291] Sławski SE I 266, V. Pisani Paideia 1957, s. 272—3.

[292] Otrębski GL II 148—9.

Suf. *-ero*

Przyrostek ten jest wyjątkowy, np. *ǀezero* : *ǀezerъ* m. 'jezioro', najprawdopodobniej ślad ie. typu heteroklitycznego na *-r/n-* [293], stpr. *assaran* n., lit. *ẽžeras*, dial. *ãžeras*, łot. *ęzęrs* 'ts.' : psł. *ězъ* 'jaz, płot rybacki w poprzek rzeki; tama, grobla', orm. *ezr-* 'skraj, granica' (temat na *-r/n-*).

Suf. *-era*

1. Przyrostek ten pojawia się wyjątkowo, np. *esera* 'ość rybia' (lechickie) < **ak'erā*, **ok'erā*, pierwiastek *ak'-*, *ok'-* ten sam co w *ostrъ* 'ostry', pierwotne znaczenie 'ostra', bliskie odpowiedniki: lit. *ešerỹs*, dial. *ašerỹs* 'okoń', łot. *asaris*, *asars*, *aseris* 'ts.'; o wyrazie *kǫdera* p. *kǫdra* (pod *-ra*).

Od podstaw rzeczownikowych: *kǀučera* 'lok, kędzior' (płn.) : *kuka*, *kuča* 'czub, czupryna, kosmyk' (łot. *kauka* 'czupryna'); *pektera* 'jaskinia, grota, jama' : *pektъ* 'piec', por. sch. *pèćina* 'jaskinia'.

2. W czes. suf. *-era* tworzy formacje ekspresywne. Z jednej strony spotykamy tu deteriorativa na *-era*, z drugiej zaś hipokorystyczne męskie imiona osobowe typu *Jandera* : *Janda*.

Suf. *-ěrъ*, *-ěr'ь*, *-ěra*

1. Przyrostki te występują wyjątkowo w derywatach prymarnych i sekundarnych, np.

od pierwiastka: *močarъ* (dial. *močurъ*) 'bagno, trzęsawisko, teren podmokły, moczary' : *mok-rъ* 'mokry': *močiti* 'moczyć', sch. *močarno vreme*, ukr. zakarpackie *močárecь* 'grudzień'; *tęžarъ* 'rzecz ciężka, ciężar' (płn.) : *tęžati* 'ciążyć', *tęžьkъ* : *tęgъkъ* 'ciężki'; o wyrazie *pečarъka* p. niżej pod *-ura* (*pečura*);

od rzeczownika: *stožarъ* 'drąg stogu' : *stogъ* 'stóg', por. lit. *stãgaras* 'sucha gałąź, łodyga', ags. *staca* m. 'drąg'; *košära* : *kǀošarъ* 'przestrzeń zamknięta płotem, zagroda, kosz' : *košь* (w podobnych znaczeniach);

od przymiotnika: *košěr'ь*, p. wyżej *koserъ* pod *-erъ*.

2. Suf. *-ěrъ* kontynuuje pierwotne *-ēro-*, por. lit. *-ėras* : *-eras*, np. *kemĕras* 'człowiek lub przedmiot niezgrabny' : *kẽmeras* 'niezgraba, niezdara' : *susikemė́ti* 'plątać się w mowie, zbijać się z tropu' [294].

Punktem wyjścia formacji mogły być pierwotne tematy infinitiwu czasowników stanu na *-ěti* typu *tęž-ati* (**tęg-ěti*) 'być ciężkim, ciążyć' : *tęža-rъ* > *tęž-arъ*. Podobnie dla *močarъ* rekonstruowano pierwotną podstawę **makē-* 'być mokrym' [295].

Suf. *-orъ*

1. Przyrostek *-orъ* zaświadczony jest w kilku wyrazach psł. Jedynym wyrazem mającym odpowiedniki ie. jest *stǀoborъ* 'słup, pal' = lit. *stãbaras* 'sucha gałąź drzewa; sucha łodyga bez liści', por. duń. *staver* 'odcięta, obciosana gałąź', norw. dial. *stavar* 'pień drzewa', stszwedz. *stavur* (germ. *staƀura-*, *staƀara-*) [296], w bałt. i germ. zachowana jest też podstawa derywacyjna: lit. *stãbas* 'słup', łot. *stabs* 'ts.', stnord. *stafr*, co pozwala na rekonstrukcję nie zaświadczonego psł. **stobъ* = bałt. *staba-*, stnord. *stafr*.

---

[293] A. Vaillant BSL XXIX 38—40, Benveniste Origines 11.

[294] Otrębski GL II 148.

[295] Trautmann BSW 167.

[296] Chr. S. Stang op. cit. 54.

Od podstawy rzeczownikowej utworzony jest też *sochorъ* 'rozwidlony na końcu drąg, pal służący np. jako dźwignia do podnoszenia ciężkich przedmiotów' (płn.) : *socha* 'drąg rozwidlony na końcu'.

Z poszczególnych języków słow. por. pol. dial. pomorskie *kʷotór* 'kocur' : *kotъ* 'kot'; słe. *gráhor* 'wyka' : *gràh* 'groch'.

2. Od przymiotnika utworzony jest *kosorъ* p. *koserъ* pod *-erъ*.

3. Kilka starych wyrazów utworzonych jest od pierwiastków werbalnych: nomina actionis, abstracta (skonkretyzowane), nomina agentis, np. *glovorъ*, *glavorъ* 'hałas, wrzawa, mowa' : *govoriti*, *gavoriti* 'mówić, gwarzyć, hałasować' : ie. *gou-*, *gōu-* : łot. *gavilêt* 'głośno się weselić', *gaurât* 'huczeć, szumieć', *gauda* 'narzekanie', lit. *gaudžiù gaũsti* 'szumieć, jęczeć', stind. *gávate* 'brzmi' (por. I 54); *bàchorъ* 1. (*bachor'ъ*) : *bàchurъ* 'coś napęczniałego, obrzmiałego, o kulistym kształcie; brzuch' : *bach-* 'obrzmiewać, pęcznieć, być nadętym' (czes. dial. *bachňat'* 'puchnąć, obrzmiewać'); *bàchorъ* 2. 'czarodziej, czarownik; wir powietrzny, trąba powietrzna' : *bachoriti* 'czarować, zamawiać' : *bachati* 'gadać, chełpić się'.

Do tej samej grupy (nomen agentis) należy też *piskorъ* zob. wariant *piskor'ъ* pod *-or'ъ*.

Z poszczególnych języków słow. por. czes. dial. laskie nomina acti typu *t'agor* 'gnieciuch, nieudane pieczywo' : *t'agat'* 'tłamsić, gnieść' [297] i sch. *vȉjor* (**vihor*) por. *vìchrъ* pod *-rъ*.

4. O ekspresywnej funkcji suf. *-or-* wspomniałem już wyżej pod *-erъ*. Por. pol. formacje pejoratywne typu *jęzor* (od XVII w.) : *język*, *bandzior* : *bandyta* : *banda*.

5. Psł. suf. *-orъ* dokładnie odpowiada lit. *-aras* (p. pod *-erъ*, tu też o wymianie *-erъ* : *-orъ*, *-eras* : *-aras*). Typowy on jest dla wyrazów oznaczających 'wzniesienie', 'suchą gałąź, łodygę, kół' (wspólne znaczenie 'co wznosi się, sterczy') [298] np. *kaũparas* 'pagórek, kurhan' : *kaũpas* 'wzniesienie; szczyt, wierzchołek' (= psł. *kupъ* 'kupa'); *žãgaras* 'sucha gałąź; chrust' : *žãgas* 'sucha gałąź, żerdź'. Spotyka się również w pejoratywnych nominach agentis, np. *plẽparas* 'papla' : *plepéti* 'paplać' [299].

Suf. *-ora*

1. Występuje w starych wyrazach wyjątkowo i to o ograniczonym zasięgu, np. *sykora* 'ptak sikora' (dial.) : *sykati*, *syčati* dźwkn. 'syczeć'. Jest to więc pierwotne nomen agentis.

Z poszczególnych języków słow. por. kasz. męskie nomina agentis na *-ora* : *-'ora*, np. *klączora* 'klęczący' : *klączec* 'klęczeć', *vìsora* 'wisiorek' : *vìsec* 'wisieć' i ukr. *blekotóra* 'owca' : *blekotati* intensivum do *blekati* 'beczeć, meczeć'.

2. Funkcję ekspresywną ma suf. *-ora* w wsch.-słow. *dětvora* coll. 'dzieciarnia' : psł. *dětva* 'dziatwa, dzieci', por. *-ar-* w pol. *dzieciarnia*.

Tu należy też zapewne sch. *tmòra* 'ciemność' : *tьma* 'ts.'.

3. Lit. dokładny odpowiednik *-ara* spotyka się w podobnych funkcjach co męskie *-aras* [300]. Tworzy także nomina agentis: *žiežara* 'złośnica, jędza' : *žiežti* 'złościć się, burczeć'. W wyrazie *vãsara* 'lato' *-ara* jest śladem ie. typu na *-r/n-* : psł. *vesna* 'wiosna' (p. I 116).

[297] Laskowski DRzL II 52.

[298] Chr. S. Stang op. cit. 88—9, tu też o nawiązaniach germ.

[299] Otrębski GL II 145—8.

[300] Otrębski GL II 146.

Suf. *-or'ъ*

1. Występuje on w kilku starych wyrazach w podobnych funkcjach co podstawowe *-orъ*.

Bliskie odpowiedniki bałt. ma tylko *ǫgor'ъ* 'węgorz, Anguilla' : *ǫžь* 'wąż' (ryba nazwana od kształtu), por. stpr. *angurgis*, lit. *ungurỹs* 'ts.' : *angìs* 'żmija'.

2. Kilka wyrazów utworzonych jest od pierwiastka werbalnego, np. *buchor'ъ* : *buchyr'ъ* 'coś obrzmiałego, o kulistym kształcie, pęcherz' : *buchati* 'pęcznieć, obrzmiewać'. Podobnie synonimiczne *bachor'ъ*, rozszerzenie podstawowego *bachorъ* 1. (p. pod *-orъ*).

3. Tu należą też dewerbalne nomina agentis, np. *dъchor'ьъ* 'tchórz, zwierzątko Mustella putorius' : *dъchnǫti* 'wydać zapach, woń, tchnąć' (por. synonimiczne pol. dial. *śmierdziel*, ros. dial. *bzdjuch*); *piskor'ъ* : *piskorъ* : *piskurъ* 'ryba piskorz, Misgurnus fossilis; rybka z tej samej rodziny Cobitis fossilis' : *piskati piščǫ* : *piskajǫ* 'piszczeć'.

4. Rozszerzeniem podstawowego *kosorъ* jest *kosor'ъ* (p. *koserъ* pod *-erъ*).

5. Suf. *-or'ъ* powstał przez nawarstwienie się strukturalnego *-jъ* na podstawowe *-orъ*. Dokładny odpowiednik stanowi lit. para *-aris*, *-arys* (**-ar-i̯o-*) : *-aras*, np. *stagarỹs* : *stãgaras* 'łodyga, sucha gałąź' [301].

Suf. *-urъ*

1. Wszystkie prawie wyrazy na *-urъ* mają obok siebie warianty z pokrewnymi przyrostkami z podstawowym *-r-* (zwykle o większym zasięgu).

Od podstawy rzeczownikowej utworzone są np. *měchurьъ* (*měchur'ъ*) : *měchyrьъ* (*měchyr'ъ*) 'pęcherz, bąbel; pęcherz moczowy zwierząt, miech skórzany, worek, mieszek' : *měchъ* 'skórzana sakwa, miech, worek; skóra zwierzęcia'; *kosturъ* : *kostyrъ* : *kostura* 'duża kość; narzędzie kościane (np. laska, oścień, nóż); kościec, szkielet' : *kostь* 'kość'.

O wyrazie *kot'urъ* 'samiec kotki' (zach., por. cs. *kotur'ъ* 'animal quoddam') p. *kot'erъ* pod *-erъ* (na oznaczenie 'samca zwierząt' *-ur* dobrze zaświadczony jest w ukr.).

Od przymiotnika derywowano np. *pěchurъ* 'chodzenie piechotą, chodzący pieszo' (zach.) : *pěchъ*, *pěšь* 'pieszy'.

2. Spotyka się też wyjątkowe derywaty odpierwiastkowe: (skonkretyzowane) abstracta, nomina agentis, np. *bächurъ* p. *bachorъ* 1. pod. *-orъ*; *močurъ* (przede wszystkim płd.) p. *močarъ* pod *-ěrъ*; *piskurъ* (płd.-wsch.) p. *piskor'ъ* pod *-or'ъ*.

3. Ekspresywnym skrótem psł. *paz-nogъtь* 'paznokieć' jest *pazurъ* 'pazur' (płn.).

4. W kilku językach słow. spotyka się suf. *-ur* w wyrazach ekspresywnych, najczęściej o odcieniu pejoratywnym, np. pol. dial. *lisiur* 'lis', czes. dial. laskie *kyjur* : *kyj* 'kij'.

5. Suf. *-urъ* powstał na gruncie słow. Przedstawiony materiał nie jest jednolity. Najbardziej archaiczne są przykłady z wymianą *-urъ* : *-yrъ* (*měchurъ* : *měchyrъ*, *kosturъ* : *kostyrъ*) przypominające paralelną alternację *-unъ* : *-ynъ* (p. I 134—5).

W kilku wypadkach trzeba się liczyć z zastąpieniem pierwotnego przyrostka innego z podstawowym *-r-* przez nowszy ekspresywny *-urъ* (np. *bachurъ*, *kot'urъ*, *piskurъ*).

[301] Otrębski GL II 145.

Niektóre wyrazy wymagają specjalnego objaśnienia. Tak np. *močurъ* (przede wszystkim płd.) można by objaśnić na tle słe. *močvír*, *močvàra*, sch. *mȍčvār*, *mȍčvara*.

Suf. *-ura*

1. Zaświadczony jest wyjątkowo w kilku wyrazach o ograniczonym zasięgu, np.

dewerbalne: *pečùra* : *pečùrъka* 'grzyb jadalny pieczarka, Agaricus campestris' (płd.-wsch.) : *pečarъka* (płn.) : *pekǫ pekti* 'piec', por. czes. *pečárka* 'suszone lub na pół upieczone owoce'; *pьzdura* 'głupstwo, bzdura' (zach.) : *pьzděti* 'bździeć, pedere'. Por. czes. dial. laskie ekspresywne nomina agentis męskie typu *chod'ura* : *chod'it'* 'chodzić';

od rzeczownika: *kostura* p. *kosturъ* pod *-urъ*.

2. W większości języków słow. przyrostek *-ura* tworzy wyrazy ekspresywne, zwykle augmentativa o odcieniu pejoratywnym (niekiedy jednak też pieszczotliwym np. w sła., ukr.).

Suf. *-ъrъ*

1. Przyrostek ten poświadczony jest szczątkowo w kilku wyrazach mających najczęściej dokładne albo bardzo bliskie odpowiedniki ie. (przede wszystkim bałt.), utworzonych od pierwiastków werbalnych albo nominalnych, np. *bǫbъrъ* 'bańka, pęcherzyk na wodzie, bąbel' (płd.) : *bǫbъrěti* 'pęcznieć, obrzmiewać' : *bǫb-* 'ts.', dokładne odpowiedniki: lit. *bum̃buras* 'pączek, węzełkowate zgrubienie, kulka', por. *bǫbъl'ъ* pod *-ъl'ъ*; *bugъrʲъ* 'wzgórze, wzniesienie, wypukłość' (wsch.) = łot. *baũgurs* 'wzgórze, pagórek' : ie. *bheug(h)-* 'giąć, zginać', por. ros. *bugórъ* 'bąbel, guz';

stьbъrʲъ 'słup, pień', lit. *stùburas* 'filar', łot. *stuburs* 'ts.' : łot. *staubere* f., *stubens*, *staubens*, *stumburs* m. 'pień drzewa' : ags. *stybb* n. 'pień, pniak' (**stubja-*); *čьbъrъ* 'ceber, wiadro' : lit. *kibìras* 'ts.', łot. *cìba* f. 'małe drewniane naczynie'.

2. O wyrazie *svekъrъ*, bsł. *sųekura-* p. *svekrъ* pod suf. *-rъ*, o *vichъrъ* zob. *vichrъ* pod *-rъ*.

3. Suf. *-ъrъ* kontynuuje ie. *-uro-*. Dokładny odpowiednik lit. *-uras* występuje w pewnej ilości wyrazów oznaczających 'gałka, pączek', 'wzniesienie, pagórek', 'sucha gałąź, słup', 'zwój' [302].

Suf. *-ъr'ъ*

1. Przyrostek ten pojawia się wyjątkowo, np. *ězgъr'ъ* 'ryba jazgarz, Acerina cernua' : *ěždžь* < *ězgь* 'ts.', co do budowy por. z tej samej dziedziny semantycznej lit. *ungurỹs* 'węgorz' (: psł. *ǫgor'ъ* p. pod *-or'ъ*).

2. Dokładny odpowiednik lit. *-urys*, *-uris* tworzy np. nomina agentis, zwykle z odcieniem pejoratywnym (podobnie łot. *-uris*), także i nomina actionis [303].

Suf. *-yrъ*

1. Przyrostek *-yrъ* spotyka się wyjątkowo w wyrazach o większym zasięgu, tworzonych:

od pierwiastka werbalnego, np. *gъmyrъ* 'rojenie się, mrowie' (zach.) : *gъmyrati* 'roić się, grzebać się w czym' (p. I 54) : *gъmъziti* 'roić się' (może to być jednak także derywat wsteczny od *gъmyrati*);

[302] Otrębski GL II 151.

[303] Otrębski GL II 152—3.

od podstawy rzeczownikowej, np. *měchyrlъ* p. *měchurъ* (pod *-urъ*); *kostyrъ* p. *kosturъ* (pod *-urъ*).

2. Z poszczególnych języków słow. por. ekspresywne odprzymiotnikowe nomina attributiva, np. ukr. *tupýr* 'człowiek tępy' : *tupýj* 'tępy', brus. *ljútyr* 'okrutnik' (ukr. u Żelechowskiego *ljútir* 'ts.') : *ljútyj* 'okrutny'; ros. *nemtýrъ* 'człowiek niemy' : psł. *němъ* 'niemy' (*-t-* jak w *pastyr'ъ* p. niżej pod *-yr'ъ*).

Spotyka się też dewerbalne nomina agentis, np. ukr. *provodýr* 'przywódca' : *provodýty* 'przewodzić'; *lupýr* 'łupieżca' : *lupýty* 'łupić'.

3. Suf. *-yr(ъ)* może kontynuować ie. *-ūr(o)-*, por. niżej *sekyra* pod *-yra*. Na uwagę zasługują wypadki wymiany *-yr-* : *-ur-* : *-ъr-* (*měchyrъ* : *měchurъ*; *kostyrъ* : *kosturъ*; *pastyr'ъ* : *pastur'ъ*; *bugyr'ъ* : *bugъrъ*), także tematy na *-u-* jako podstawa derywacyjna suf. *-yr-* np. *gladyr'ъ* : *gladъkъ* : **gladu-*. Por. też *pustyr'ъ* : *pustyn'i* : *pustъ* (p. *-yn'i*).

Sufiksalne *-y-* mogłoby pochodzić też z przymiotników odmiany złożonej (nomina attributiva typu *l'utyrъ*).

Suf. *-yra*

1. Jedynym psł. wyrazem jest nomen agentis : n. instrumenti *sekъ̃yra* (: *sěkъ̃yra* : wsch. *sokъ̃yra*) 'siekiera, topór' : *sek-* : *sěk-*, psł. *sěkǫ sěkti* 'siec, ciąć', bliskie odpowiedniki: łac. *secūris* 'topór, siekiera' : *secāre* 'ciąć, siec'.

2. Por. pol. ekspresywne nomina agentis i nomina attributiva: stpol. i dial. *skowyra* m. f. 'zrzęda; pies' : *skowyczeć* 'skomleć'; *wadyra* 'kłótnik' : *wadzić się* 'sprzeczać się, spierać się'; *kostyra* (dziś *kostera*) 'namiętny gracz w kości, później też w karty, szuler' (p. niżej pod *-yr'ъ kostyr'ъ* 'ts.') : *kostь* 'kość'; *licherka* 'febra, co trzęsie' < **lichyra* : *lichъ* 'lichy, zły', por. ros. *lichája tëtka* 'febra, gorączka'.

3. Suf. *-yra* kontynuuje ie. *-ūrā*, por. psł. *sekyra* : łac. *secūris*. Tłumaczono też *-yra* w *sekyra* na gruncie słow. [304].

Suf. *-yr'ъ*

1. Żaden z wyrazów z tym suf. nie jest ogólnosłow. Kilka jednak wykazuje większy zasięg.

Od pierwiastka werbalnego utworzony jest *buchyr'ъ* p. *buchor'ъ* pod *-or'ъ*. Por. ros. dial. *bugírъ -rjá* 'bąbel, guz' p. *bugъrъ* pod *-ъrъ*. Tu należy też dewerbalne nomen agentis *vodyr'ъ* 'przewodnik, przywódca' (wsch.) : *voditi* 'wodzić'.

Por. ros. dial. *mazýrja* m. f. 'kto rozmazuje' : *mázatь* 'mazać', słe. *lepír -rja* 'łopuch' : *lepíti* 'lepić, przyczepiać'.

2. Od podstawy rzeczownikowej pochodzi *kostyr'ъ* (wsch.) : *kostar'ъ* 'gracz w kości; wróżący z kości' : *kostь* 'kość'. Podobnie *měchyr'lъ* (p. *měchurъ* pod *-urъ*), choć zaświadczone jest również podstawowe *měchyrъ*.

Por. ros. *puzýrъ* 'bąbel' : *púzo* 'brzuch', dial. *sachírъ* 'rodzaj podpory' : *sochla* 'gruba żerdź; socha'.

3. Od przymiotnika utworzony został *kosyr'ъ* p. *koserъ* (pod *-erъ*).

Por. ros. *pustýrь* 'pustka, pustkowie' : *pustъ* 'pusty'; *gladýrь* 'gładysz' : *gladъkъ* 'gładki' (dawny temat na *-u-* : **gladu-*); słe. *hudír -rja* 'diabeł' : *chudъ* 'chudy, zły, lichy'.

4. Suf. *-yr'ъ* powstał przez nawarstwienie się strukturalnego *-jь* na podstawowe *-yrъ*.

[304] Według Brücknera SE 488 *sekyra* od *seky* jak *kopyto, koryto, włokita* od *kopy, kory, włoky*.

Suf. *-tyr'ъ*

1. Przyrostek ten występuje w jedynym wyrazie psł.: ***pastyr'ъ*** (płn. też ***pastur'ъ***) 'pasterz, pasący bydło' : ***pasǫ pasti*** 'paść, doglądać bydło na pastwisku', por. łac. ***pastōr*** 'pasterz' : ***pāscō*** 'pasę'.

2. Formant ***-tyr'ъ*** jest odmianką suf. ***-yr'ъ***. Spółgłoskę ***-t-*** przed ***-yr'ъ*** wyjaśnia struktura innych sufiksów nominów agentis, wykazujących często początkowe ***-t-***, por. ***-tel'ъ***, ***-tьlъ***, ***-tuchъ*** (np. synonimiczne ***pastuchъ*** : ***pasti***), ***-tajь*** [305]. Ze względu na trudności głosowe i semantykę wyrazu wyprowadzanie psł. ***pastyr'ъ*** z łac. ***pastōr*** [306] nie przekonuje.

SUFIKSY Z PODSTAWOWYM *-s-*

Tematy spółgłoskowe na *-es-* [307]

1. Z kilkunastu wyrazów psł. rodzaju nijakiego wykazujących pierwotny przyrostek ***-es-*** tylko dwa mają dokładne odpowiedniki ie.: ***n|ebo n|ebese***, pl. ***nebes|a***, awest. ***nabah-*** n. 'niebo', stind. ***nábhas-*** n. 'mgła, opary, zachmurzenie, niebo', het. ***nepiš*** 'niebo', gr. νέφος n. 'chmura, zachmurzenie' (w bałt. ze zmianą nagłosu: lit. ***debesìs -iẽs*** m. : ***debesỹs -io*** m. 'obłok, chmura', w stlit. jeszcze temat spółgłoskowy ***debeses debesų̃*** pl., łot. ***debess*** f. 'niebo', ***debesis*** m. 'chmura') : gr. συννέφει 'pokrywa się chmurami'; ***sl|ovo sl|ovese***, pl. ***sloves|a*** 'słowo', awest. ***sravah-*** 'słowo', stind. ***śrávas-*** 'sława, chwała', gr. κλέος 'sława', irl. ***clú*** 'ts.' (****kleu̯os***) : psł. ***slovǫ sluti*** 'zwać się, słynąć', łot. ***sluvêt*** 'być sławnym', gr. κλέω, κλέομαι 'sławię, wychwalam'.

2. Kilka dalszych wyrazów utworzono już na gruncie psł. od pierwiastków werbalnych. Są to pierwotne abstracta (zwykle wtórnie skonkretyzowane), najczęściej z charakterystycznym dla tej formacji wokalizmem ***-e-*** (***-ė-***, ***-'u-*** < ***-eu-***), np. ***čelo čelese*** 'czoło' : ****kel-*** 'podnosić' (pierwotne znaczenie 'wzniesienie'), lit. ***kélti*** 'podnosić', ***kálnas*** 'góra', łac. ***ex-cellō*** 'jestem wyższy, wystaję, podnoszę się, góruję', ***celsus*** 'wysoki, wyniosły', ***collis*** 'wzgórze'; ***pero perese*** 'pióro' : ***perǫ pьrati***, ***pьrǫ perti*** 'przeć, poruszać się, latać'; ***tělo tělese*** 'postać, ciało' : łot. ***tẽls*** 'obraz, postać, posąg', ***tēluôt*** 'kształtować'; ***čudo čudese*** : ***čuti*** (zob. I s. 63), ***kolo kolese*** 'koło, krąg; rodzaj tańca' (wokalizm ***-o-*** z kontaminacji ***k*el-es-*** i ***k*ol-o-***), stpr. ***kelan*** 'koło', łot. ***du-celes*** f. pl. 'wóz dwukołowy', stnord. ***hvel*** n. 'koło', gr. πόλος 'oś, biegun' : ie. ***k*el-*** 'krążyć dookoła', gr. πέλω, πέλομαι 'jestem w ruchu'.

3. Spotyka się również derywaty od pierwiastków nominalnych, np. ***oje ojese*** 'dyszel wozu, grządziel sochy' < ***oi-es-*** : ***ei-***, ***oi-*** 'drąg, dyszel', gr. οἰήϊον n. 'ster' (****oisā-***), οἴαξ οἴακος 'uchwyt steru', na prabałt. ****aisō*** czy ****aisa-*** wskazuje pożyczka fińska z bałt. ***aisa*** 'drąg w stogu', z innym wokalizmem stind. ***īṣā-*** f. 'dyszel', na paralelne do ***oi-es-*** : ***oi-en-*** wskazują: lit. ***íena*** f. 'rozwidlony dyszel', psł. ***ojnica*** 'dyszel, grządziel'; ***dervo dervese*** 'drzewo' : lit. ***dervà*** 'smolne drzewo, smoła' : śrdniem. ***ter(e)*** 'smoła', ags. ***teru***, ***teoru*** n. 'ts.', cymr. ***derwen*** 'dąb' : stind. ***dáru*** 'drzewo', gr. δόρυ n. 'pień, drzewo, włócznia' : psł. ***drъva*** < ****druu̯ā***, gr. δρῦς 'drzewo', alb. ***dru*** 'ts.' (****druu̯ā***).

---

[305] Zob. Varbot DIS 106, por. I 74.

[306] Np. przez Vondráka VSG I 591.

[307] Vaillant GC II 1, 231—47, A. Mátl Studie Havránek 149—51.

4. Niekiedy formant *-es-* rozszerza w psł. pierwotne wyrazy pierwiastkowe, np. *oko očese* 'oko', dualis *oči* : *ōkᵘ-*, dualis *okᵘ̄*, gr. ὤψ ὠπός, ὄσσε, wed. *ákṣi akṣnáḥ* n., dualis *akṣí*, awest. *aši*, łac. *oculus*, lit. *akìs* f., dualis *akì*, łot. *acs* : stpr. *agins* (pierwotny temat na *-n-*); *ucho ušese* 'ucho', dualis *uši* : *ōus-*, *aus-*, *us-*, dualis *ausī̆*, gr. οὖς (**ousos*), awest. *uši* dualis, łac. *auris* (wtórnie na podstawie dualu), goc. *ausō ausins*, lit. *ausìs* f.: dualis *ausì*, łot. *àuss*.

5. W niektórych z przytoczonych przykładów formant *-es-* nawiązuje do ie. *-s-*, np. *oje ojese* : *oi-s-*, *oko očese* : *okᵘ-s-*.

6. Wyjątkowe są abstracta odprzymiotnikowe, np. *l'uto l'utese* (**leut-es-*) 'nadmierny trud, przeciążenie, coś ciężkiego, trudnego' : *l'utъ* 'srogi, okrutny', też na określenie 'wielkiego bólu, nieszczęścia, cierpienia, męki'.

Tu należy również *orvo orvese*, rekonstruowane na podstawie derywatu *orvesьnikъ* (p. niżej).

7. W kilku wypadkach stwierdzono niewątpliwą wtórność formacji na *-es-*, np. w nazwach części ciała obok prastarych *tělo tělese*, *čelo čelese*, *oko očese*, *ucho ušese* spotyka się też w językach, w których *-es-* wykazywało pewną produktywność (p. niżej) analogiczne do nich: *červo červese* 'jelito, kiszka' (pierwotne *červo červa*, może derywat od *ker-*, *sker-* 'ciąć, odcinać, oddzielać', psł. *kora* : *skora* 'kora, skóra', por. stpr. *kērmens* m. 'brzuch', bałt. *ker-men-*); *isto istese* 'nerka', pierwotny temat na *-o-*: stnord. *eista* 'jądro' < **aisto-*, por. lit. *ìnkstas* 'nerka', dial. także 'jądro', łot. *ìkstis* pl. 'nerki'; *liko ličese* 'twarz, oblicze; policzek' (psł. *lic|e* : *liko*, pierwotny temat na *-o-* : *ličiti* 'kształtować, formować, zdobić; być podobnym, być widocznym'). Podobnie według *oje ojese* przekształcono w cs. i słe. psł. *jьgo* 'jarzmo' (ie. *ju-go-m*, goc. *juk*, łac. *iugum*, gr. ζυγόν, stind. *yugám*): cs. pl. *ižesa*, słe. gen. sg. *ižę̑sa*. W scs. zaświadczone są też wtórne *divo* pl. *divesa* 'dziw, dziwo' (pod wpływem synonimicznego *čudo čudese*), pierwotny temat na *-o-*, także i *dělo dělese* (obok pierwotnego *děla*) zapewne pod wpływem *slovo slovese*.

8. Jak widać, formant *-es-* wykazuje pewną produktywność w psł. Świadczy o tym także nawarstwianie się *-es-* na sufiksy pierwotne, np. w wyrazach *ču-do*, *dě-lo*. Por. też cs. *runesa* pl. do *ru-no* 'runo owcy' : *rъvati* (p. I 115). W dzisiejszych językach słow. psł. tematy na *-es-* wyjątkowo tylko zachowały ślady pierwotnej odmiany spółgłoskowej, przekształcone z reguły według produktywnego typu neutrów o temacie na *-o-*.

Ślady dawnej produktywności zachowały się w kilku językach słow. (scs., cs., słe., połab.) a także w wykazujących nieraz duże zasięgi derywatach przymiotnikowych typu *těles-ьnъ* 'cielesny', *čudes-ьnъ* 'cudowny'.

9. Niekiedy na abstracta na *-es-* nawarstwiły się formacje nowsze. Tak np. obok pierwotnego *kolo kolese* spotykamy nowsze, rozszerzone przez *-o-* *koleso* 'ts.' (por. podobne wypadki przy tematach na *-en-* p. I 127—8). Pierwotne *pьlo pьlese* 'głębia, głębina' (: *pl̥'nъ* 'pełny', lit. *pìlti* 'napełniać') zachowało się tylko szczątkowo (stpol. i dial. *pło* 'bagno') przekształcane zwykle w *p(ь)leso* (w ten sam sposób jak *koleso*).

Z nawarstwienia się suf. *-tь* na pierwotne abstracta z formantem *-es-* powstał psł. przyrostek złożony *-os-tь*.

10. Spotyka się i takie wypadki, kiedy pierwotny temat na *-es-* zaświadczony jest tylko w derywatach sekundarnych, np. *ložesno* 'miejsce, gdzie się znajduje płód, łono matki, macica' (*-no* nawarstwione na dawny temat na *-es-*, por.' gr. λέχος n. 'łoże') pozwala na rekonstrukcję pierwotnego **logo* **ložese* (p. I 116). Podobnie rekonstruujemy psł. **orvo* **orvese* 'jednakowość, podobność, równość

(: **orvъ*, stpr. *arwis* 'prawdziwy, pewny', psł. *orvьnъ* 'równy, jednakowy, podobny') na podstawie psł. dial. płn. *orves-ьnikъ* 'rówieśnik', por. należące do tej samej rodziny (ie. *erə̯-*, *orə̯-* : *reuə-*, *rū-* 'otwierać') awest. *ravah-* n. 'otwarta przestrzeń' (**reu̯-es-*), łac. *rūs rūris* 'wieś' (**reu̯os*), irl. *róe* 'równe pole' (**rou̯esiā*).

11. Tematom na *-es-* właściwa jest akcentuacja samogłoski rdzennej [308].

12. Przyrostek *-es-* jest dziedzictwem ie. Był to ważny formant ie. [309], tworzący przede wszystkim abstracta rodzaju nijakiego od pierwiastków czasownikowych (ulegające często konkretyzacji np. w nomina acti, n. instrumenti), niekiedy jednak też od przymiotników, zwłaszcza tematów na *-u-*. Dobrze zaświadczony jest suf. *-es-* w grupie indoirańskiej, grece i łacinie. Typowym wokalizmem pierwiastka było zwykle akcentowane *-e-*.

W języku lit. suf. *-es-* zachował się tylko szczątkowo: *debesìs* 'obłok, chmura' (przeważnie z przejściem do tematów na *-ĭ-*, *-i̯o-* p. wyżej pod *nebo*). Do ie. *mēns-* (łac. *mēnsis*, psł. *mĕsęcь* p. I 97) nawiązuje lit. *mė́nuo mė́nesio* 'miesiąc, księżyc' (por. wyżej psł. *oje ojese* : ie. **oi-s-*, *oko očese* : ie. **okʷs-*).

Śladem pierwotnych abstractów na *-es-* mogą być też lit. nomina actionis (często dźwkn.) na *-esys* np. *kalbesỹs* 'wypowiedź; gadanie; przysłowie' : *kalbė́ti* 'mówić, rozmawiać'.

Suf. *-sъ*

1. Przyrostek *-sъ* zaświadczony jest w kilkunastu wyrazach psł. z reguły niemotywowanych, utworzonych najczęściej od pierwiastka werbalnego, rzadziej nominalnego. Należą tu np. *bě̂sъ* 'zły duch' (**bĕd-sъ* < **bhoid-so-*) = lit. *baĩsas* 'widmo, straszydło, strach' : *baisùs* 'straszny, okropny' : *baidýti* 'przerażać'; *čăsъ* 'odpowiednia pora, pogoda, czas, tempus' : *čati*, *čajati* 'spodziewać się, oczekiwać' (por. ros. dial. *časítь* 'czekać', brus. dial. *časavácь* 'ts.'), stpr. *kīsman* acc. (**kēsma-*) 'czas', alb. *kohë* f. też 'pogoda; wiek' (**kēsā*); *gôlsъ* 'głos' = lit. *galsas* 'odgłos' : **gol-* w *gol-gol-ati* 'mówić', *gol-gol-ъ* 'słowo', oset. *ɣalas* 'głos', stnord. *kall* 'wołanie', *kalla* 'wołać, śpiewać', stwniem. *kallōn* 'wiele i głośno mówić'; *kôlsъ* 'kłos' = alb. *kalł* 'kłos, źdźbło' (**kalso-*) : psł. *kol'ǫ kolti* 'kłuć' (pierwotne znaczenie 'kłujący', ten sam rozwój znaczenia w niem. *Ähre* 'kłos' : *ak-* 'być ostrym', gr. στάχῦς 'kłos' : *stengh-* 'kłuć'); *kǫsъ* 'kęs, kawałek' (**kond-so-s*) : *kǫd-ъkъ* 'kąsek' : lit. *kándu kąsti* 'kąsać', *kąsnis* 'kawałek, kęs';

kosъ 'ptak Turdus merula' (**kop-sъ*), gr. attyckie κόψιχος (*-ιχος* suf. deminutywny) 'ts.'; *lîsъ* 'lis, Canis vulpes' (**u̯leip-so-*), łot. *lapsa*, lit. *lãpė*, stpr. *lape*, stind. *lopāśá-*, gr. ἀλώπηξ, łac. *volpēs* : *vulpēs* 'ts.' (świadoma deformacja pierwotnej nazwy ie. pod wpływem tabu); *vêrsъ* 'wrzos', łot. *vìrsis* 'ts.' : lit. *viržiai* pl. : *viržỹs* 'Erica vulgaris'; *vôlsъ* 'włos', awest. *varəsa-*, śrpers. *vars* 'włos' : psł. dial. wsch. *vol-dъ* 'włosy' : lit. *valaĩ* m. 'włosie z końskiego ogona', stind. *vā́la-* m. 'włos z końskiego ogona' (ie. *u̯el-*, *u̯elə-* 'włos, włókno, wełna').

2. Wyjątkowo spotyka się suf. *-sъ* w funkcji strukturalnej, np. *ovьsъ* 'owies' < **au̯iǵ-so-* : lit. *ãvižos* pl., łot. *àuzas* pl. 'ts.' (bałt. **au̯ižā-*), por. łac. *avēna* 'ts.' < **au̯iǵ-snā* (?).

3. Przykładem starej ekspresywnej funkcji formantu *-sъ* (: *-chъ* p. I 71) jest *dijasъ* : *dijachъ* (zach.) eufemistyczne przekształcenie wyrazu *dijabolъ*, *dijabьlъ* 'diabeł'.

---

[308] Kuryłowicz Acc. 178.

[309] Zob. Brugmann Grdr. II 1, 514—37, Otrębski GL II 216—7.

4. Suf. *-sъ* kontynuuje z reguły ie. *-so-* [310]. Duży procent przedstawionych wyżej wyrazów ma dokładne albo bardzo bliskie odpowiedniki ie., zwłaszcza bałt. W języku lit. dokładny odpowiednik *-sas* zaświadczony jest w pokaźnej ilości dewerbalnych nominów acti, wykazujących częstokroć archaiczny wokalizm *-o-* pierwiastka [311].

O nowszym *-chъ* w pierwotnych nominach actionis mogącym także kontynuować ie. *-so-* (po szeroko pojętym *i u r k*) p. I 70—1.

5. Także i ekspresywny suf. *-sъ* ma nawiązania ie. Tak np. w języku greckim mamy produktywny suf. hipokorystyczny -σος przede wszystkim w nazwach osobowych [312]. W słow. w tej funkcji produktywne są stare odmianki *-chъ*, *-šь* (p. I 71, 76) [313].

6. Wyjątkowo suf. *-sъ* kontynuuje ie. *-ḱo-*, np. *vôlsъ* < ie. **u̯ol-ḱo-* = awest. *varəsa-* 'ts.'.

Suf. *-sa*

1. Przyrostek *-sa* występuje w kilku wyrazach niemotywowanych, np. *osꙗ* 'owad osa, Vespa' (**vopsa*), ie. *u̯obh-sā* = lit. *vapsà* 'osa, trzmiel', stpr. *wobse* 'osa', stwniem. *wafsa* 'ts.', łac. *vespa* (**vopsā*) 'ts.'; *ręsꙗ* 'rzęsa' : *rędìti* 'stroić, zdobić'.

2. W płn.słow. dobrze zaświadczone są ekspresywne nomina agentis (zwykle dwurodzajowe) zbudowane przy pomocy suf. *-sa* (: *-ъsa*), np. *kriksa* 'krzykacz; krzyk' : *krikati*, *kričati* 'krzyczeć'; *plaksa* 'ciągle płaczący' : *plakati* 'płakać'; *beksa* 'ciągle płaczący' : *bekati*, *bečati* 'beczeć'.

Spotyka się też ekspresywne derywaty od podstaw nominalnych, np. *kuksa* (wsch.) 'kikut, kułak' : *kuka* 'kułak, pięść', psł. *kùka* 'hak'.

Tu należą też czeskie hipokorystyczne imiona osobowe typu *Jansa* : *Jan*, stczes. *Hněvsa* : *gněvati sę* 'gniewać się', *gněvъ* 'gniew'.

3. Suf. *-sa* kontynuuje ie. *-sā*, np. gr. -σα tworzące nomina actionis > nomina acti typu δόξα 'oczekiwanie, mniemanie, opinia, sąd; sława' : δοκέω 'oczekuję, myślę, sądzę; zamierzam', lit. *-sa* tworzące abstracta dewerbalne typu *tamsà* 'mrok, ciemność' : *témti* 'ciemnieć, zmierzchać się, chmurzyć się' [314].

Wyrazy abstrakcyjne na *-sa* nawiązują do synonimicznych formacji nowszych na *-cha*, *-ša* (p. I 71, 76—7).

Suf. *-asъ*

1. Przyrostek *-asъ* tworzy w poszczególnych językach słow. przede wszystkim wyrazy ekspresywne, zwykle ekspresywne określenia ludzi (głównie płn. słow., na południu tylko sch. hipokorystyczne NO). Spotyka się więc:

ekspresywne nomina agentis, np. pol. dawne i dial. *biegas* 'biegający ciągle' : *biegać*, dial. kasz. *šwłos* 'oszukaniec' : *šałac* 'oszukiwać', czes. dial. laskie *gibas* 'leń' : *gibać se* 'giąć się, wyginać się',

nomina actionis > n. acti (rzadko), np. pol. dawne *goniasy* pl. 'gonitwa' : *gonić*, ukr. *lápas* 'uderzenie, klaps' : *lápaty* 'klaskać, plaskać',

---

[310] Brugmann Grdr. II 1, 538—43.

[311] Otrębski GL II 217—8.

[312] Chantraine FNG 435.

[313] O nawiązujących do pierwotnych *-sъ*, *-šь* pol. hipokorystykach na *-ś* (typu *Staś* : *Stasz* : *Stanisław*) p. Urbańczyk Szkice 222—33.

[314] Otrębski GL II 217—8.

nomina attributiva (p. niżej),

hypocoristica, szczególnie NO, np. czes. typ *Janas* : *Jan*, sch. *Milas* : *Miloslav*,

augmentativa, np. ukr. *lóbas* 'o wielkim łbie' : *lob* 'łeb, głowa'.

Rzadko spotyka się wyrazy o większym zasięgu, np. *bělasъ* 'człowiek, zwierzę czy roślina wyróżniające się kolorem zbliżonym do białego' (zapewne urzeczownikowiony przymiotnik *bělasъ* dem. od *bělъ* 'biały', zob. I 228), *bujasъ* (zach.-płd.) tylko w NO np. pol. *Bujas*, sch. *Bujas* : *bujь* 'bujny', *dǫbasъ* 'wielki nóż; rodzaj łodzi' (płn.) : *dǫbъ* 'dąb'.

2. Suf. *-asъ* jest paralelny do bliskich funkcyjnie *-achъ*, *-ašь* (zob. I 71—2, 77). Dokładny odpowiednik lit. *-osas* znany jest zarówno z wyrazów pospolitych jak i NO, występuje także w funkcji augmentatywnej, zgrubiającej, niekiedy też deminutywnej, np. *galvõsas* 'niewielka czarna chmura' : przezwisko *Galvõsas* iron. 'o mocnej głowie', 'o słabej głowie' : *galvà* 'głowa' [315].

3. W kilku językach słow. zaświadczony jest w podobnych funkcjach ekspresywny złożony suf. *-asa*, np. czes. NO *Havlasa* hip. : *Havel*.

4. W języku pol. i ukr. znane są hipokorystyczne przyrostki z ekspresywną palatalnością: pol. *-aś*, *-asia*, ukr. *-asь*, *-asja*. Nawiązują one do ekspresywnych *-asъ*, *-achъ*, *-ašь* : *-asa*, *-acha*, *-aša*, z wtórną palatalnością właściwą formacjom hipokorystycznym [316].

Suf. *-esъ*

1. Przyrostek *-esъ* zaświadczony jest wyjątkowo, np. *kudesъ* 'czarownik; czary' (wsch., zapewne tematyzacja pierwotnego *kudo kudese* : *čudo čudese*, p. wyżej) : *kudъ* 'ts.', *kudь* 'czary'.

2. W zach.słow. (pol. dial. kasz., czes.) spotyka się hipokorystyczne NO z tym przyrostkiem, np. kasz. *Bʷoles* (: *Bʷoleš* : *Bʷoleś*) : *Bʷolesłωw*, czes. *Mates* : *Matěj*, *Vanes* : *Ivan*.

3. Hipokorystyczny suf. *-esъ* jest paralelny do bliskich funkcyjnie *-echъ*, *-ešь* (I 72, 77). Dokładny odpowiednik lit. *-esas* tworzy (w stlit. i dial.) nomina actionis (przekształcone zwykle w n. acti) i pejoratywne nomina agentis, np. *ėdesas* 'jedzenie, żarcie' : *ėda ėsti* 'żreć'; *burgėsas* 'kto ciągle mruczy' : *burgėti* 'mruczeć' [317].

Suf. *-isъ*

1. Przyrostek *-is* spotyka się wyjątkowo w zach.słow. w ekspresywnych określeniach ludzi, imionach hipokorystycznych, np. pol. dial. *bielis*, kasz. *b'ėləs*, *b'elïs* 'białas' : *bělъ* 'biały', kasz. *Stańis* : *Stańisłωw*, czes. dial. laskie *urvis* : *urviš* 'urwisz, trzpiot' : *urvać* 'zrobić na złość, spsocić, spłatać figla'.

2. Spotykany w zach.słow. suf. *-is* jest ekspresywnym i hipokorystycznym wariantem pierwotnych bliskich funkcyjnie *-ichъ*, *-išь* (I 73, 77). Dokładne odpowiedniki lit. *-ysas*, *-eisas*, występujące wyjątkowo w NW i NM, uważa się także za warianty formantów z podstawowym *-š-* [318].

---

[315] Otrębski GL II 222.

[316] Urbańczyk o. c. 230—1.

[317] Otrębski GL II 218.

[318] Otrębski GL II 221—2.

Suf. *-osъ*

1. Przyrostek *-osъ* spotyka się rzadko w kilku językach słow. w zasadniczo tych samych podstawowych funkcjach ekspresywnych co *-ochъ*, *-ošь* (I 73, 78). Tworzy więc:

nomina attributiva: pol. u L. z XVIII w. *krzywos* 'coś krzywego; człowiek krzywy' : *krzywy*, dial. *wielkos* 'wielkolud' : *wielki* (: *wielkosny* 'bardzo wielki'), por. brus. dial. *dzivósy* pl. 'dziwy, cuda' (Nosovič) : *dzivo* 'dziw, cud',

augmentativa: pol. dawne u L. *pasztos* 'wielki pasztet' : *pasztet*, dial. *kijos* : *kij*,

hypocoristica: pol. dial. *kumos* : *kum* 'ojciec chrzestny', NO *Witos*, dial. *Dobros* : *Dobromir*, *Dobrosław* (choć najprawdopodobniej w dwóch ostatnich przykładach mamy pierwotny suf. *-ošь*, a więc *-os* byłoby rezultatem mazurzenia).

2. Suf. *-osъ* jest formacją paralelną do bliskich funkcyjnie *-ochъ*, *-ošь* (> pol. ekspresywne, hipokorystyczne *-oś*). Dokładny odpowiednik lit. *-asas* tworzy nomina propria, nazwy osobowe, spotyka się również w ekspresywnych nominach agentis, np. *narnãsas* 'zrzęda' : *narnėti* 'zrzędzić, mruczeć' [319].

Suf. *-usъ*

1. Przyrostek *-usъ* jest synonimicznym wariantem ekspresywnych formantów *-uchъ*, *-ušь* (p. I 74, 78—9). Podobnie jak *-uchъ* poświadczony jest przede wszystkim w płn.słow., wyjątkowo tylko na południu. Nie spodziewamy się ogólnosłow. wyrazów na *-usъ*, bo regularnie oczekiwaną postacią jest przecież *-uchъ*. W płn.słow. mamy jednak kilka starych wyrazów wykazujących formant *-usъ*. Należy tu przede wszystkim *mьn'ьlusъ* 'rodzaj ryby, Lota lota' < *mьn'ь* 'ts.'. Do zach.słow. ograniczone jest *gętusъ* ekspresywna nazwa 'gardzieli, krtani' (> zach. *gętusiti* 'dławić, dusić') < *gętь* 'ts.' (: *gᵘer-*, *gᵘerə-* 'pochłaniać, połykać', psł. *žerti žьrǫ*, pol. *żreć*). Okresu psł. sięga też adv. *mitusь* 'na przemian, nawzajem, w poprzek' : *mitusiti mitušǫ* 'naruszać porządek, ład; czynić zamieszanie, zamęt; uwijać się, krzątać się' : *mitě* adv. 'na zmianę, na przemian', *mitъ* 'ukośny, poprzeczny' (bsł. *mei-tu-* 'zmiana, zamiana', ten sam pierwiastek co w synonimicznym *měna*).

2. W poszczególnych językach słow. spotyka się suf. *-us* zasadniczo w tych samych funkcjach co *-uch*. Produktywny jest on w języku pol. wraz z kaszubszczyzną. Obok formacji na *-us* występują synonimiczne na *-uch*.

3. Od podstaw werbalnych tworzą się przede wszystkim ekspresywne nomina agentis, rzadziej nomina actionis (> n. acti), np. pol. *lizus* 'człowiek podlizujący się' : *lizuch* 'ts.' : *lizati*, pol. *lizać* (por. *lizać się* m. in. 'podlizywać się'), *biegus* 'stworzenie, które biega' (też dial. kasz.), czes. dial. laskie *bigus* 'niespokojne dziecko' : *běgnǫti*, *běgati*, pol. *biegnąć*, *biegać*; ros. dial. *bóltus* 'łgarz, papla' : *bóltuch* 'ts.' : *boltátь* 'pleść, paplać'; sch. dial. *gràbūs* 'zagrabienie, grabież' (Czarnogóra, w XVII w. u Mikalji, już w XVI w. jako NO) : *grabiti*, pol. *grabić*.

4. Spotyka się także odimienne rzeczowniki atrybutywne, np.

odprzymiotnikowe i odimiesłowowe: pol. dial. *lenius* 'człowiek leniwy' : *leniuch* 'ts.' < *lěnъ*, stpol. *leny* 'leniwy'; pol. *chytrus* 'człowiek chytry', czes. dial. laskie *chytrus* 'ts.' : psł. *chytrъ* 'szybki, zręczny, podstępny', pol. *chytry*; stsch. NO *Grьdusь*, sch. *Grdus* : *gŕdъ* 'dumny, podstępny, hardy', stpol. *gardy*; pol. *obdartus* 'człowiek obdarty', ukr. *obdértus* 'ts.' : *obъdŕtъ*, pol. *obdarty*;

odrzeczownikowe: pol. *sługus* 'człowiek służalczy' od XVII w. : *sługa*, pol. *sługa*, *garbus* 'wyróżniający się garbem' : *gŕbъ*, pol. *garb*; ros. dawne *rábus*

[319] Otrębski GL II 219.

'sługa, lokaj' : *rabъ*, ros. *rab* 'niewolnik, sługa', pol. *rab*; ros. *svíntus* 'świntuch' : *svintuch*, pol. *świntuch* 'ts.' < *svinьja*, pol. *świnia* (o elemencie *-t-* p. I 74).

5. W języku pol., ukr. i brus. produktywne są hipokorystyczne przyrostki z ekspresywną palatalnością: pol.: *-uś*, *-usia*, *-usio*, ukr. i brus. *-usь*, *-usja*, *-usьo*. Por. też ros. dial. archang. *slepúsьja* 'ślepa kobieta'. Nawiązują one do ekspresywnych *-usъ*, *-uchъ*, *-ušь* z wtórną palatalnością, typową dla formacji hipokorystycznych.

6. Suf. *-usъ* jest ekspresywną innowacją, tłumaczącą się z jednej strony paralelnymi *-asъ*, *-osъ*, *-esъ*, z drugiej zaś opozycją do pierwotnych *-uchъ*, *-ušь*. Dotychczasowi badacze [320] przy przedstawianiu genezy naszego formantu przeceniali zwykle rolę elementów obcych łacińsko-romańskich. Na jego semantyczną bliskość do formantu *-uchъ* zwrócił przed laty uwagę A. I. Sobolevskij [321].

Suf. *-ysъ*

1 Nie ma żadnego wyrazu psł. z suf. *-ysъ*. Oczekiwaną postacią pierwotnego *-ūso-* > *-yso-* jest dobrze zaświadczone *-ychъ* (I 75—6). W kilku językach słow. (przede wszystkim w polskim) rozwinął się jako sekundarna innowacja również ekspresywny przyrostek *-ys*, paralelny do bliskich funkcyjnie *-asъ*, *-esъ*, *-osъ*, *-isъ*, *-usъ*. Te dwa ostatnie formanty są zarazem paralelami wykazującymi ten sam nieregularny rozwój głosowy pierwotnego *-s-* w rządzących się specjalnymi prawami formacjach ekspresywnych.

2. Oto kilka charakterystycznych przykładów polskich: *kundys* od XVI w. hip. do *kundel* 'pies nierasowy', *kłys* 'drzewo z ułamanym wierzchołkiem' : *kłyk* 'ts.', 'pień drzewa obłamany z gałęzi', 'pozostały w dziąsłach korzeń zęba; ząb; kciuk' (por. pierwotne *kłych* dial. 'pień złamany; przezwisko wołu'), dial. *kutys* 'skąpiec' : *kutwa* 'ts.' (jako NO już w XVI w.), u L. *borys* 'człowiek leśny, borowy' : *bór boru*, kasz. *Vładïs* hip. do *Władysław*. Poza pol. spotyka się *-ys* wyjątkowo, np. ros. żargonowe *mamýs* 'ojciec' : *mamýsa* 'matka' (kostromskie), czy niezbyt pewne (zob. Machek ES² 365) czes. od XVI w. *městys* dem. 'miasteczko, mieścina' : *město*.

3. Dobrze zaświadczony jest w języku pol. wariant z ekspresywną palatalnością, np. obok wspomnianych *kundys*, *kłys*, kasz. *Vładïs* mamy również *kundyś* (dawne XVII w.), *kłyś* 'szkapa, koń' (już z początkiem XVII w.), *Władyś*, kasz. *Vladïś*, dial. *Gabryś* : *Gabriel*, *Maryś* f. : *Marysia* hip. : *Maria*, *chłopyś* hip. : *chłop*, dawne u W. Potockiego *bzdyś* ekspresywne nomen agentis do *bździeć* 'pedere'. Por. paralelne formacje hipokorystyczne na *-aś*, *-eś*, *-iś*, *-oś*, *-uś* [322].

SUFIKSY Z PODSTAWOWYM *-t-* [323]

Suf. *-tъ*

1. Suf. *-tъ* zachował się w pewnej ilości (nie więcej niż 40) niemotywowanych z reguły derywatów prymarnych, utworzonych zwykle od pierwiastków werbalnych. Są to najczęściej nomina instrumenti sprowadzające się do pierwotnych nominów actionis (nieraz realnie zaświadczonych):

[320] Zob. Vondrák VSG I 637—8, Łoś GP II 93, Morawski SO XII 17—34.

[321] Lingvističeskija i archeologičeskija nabljudenija, II, 1912, s. 22—3.

[322] Zob. Urbańczyk Szkice 232.

[323] Zob. Meillet Ét. 276—303, 311—4, 390—1, 429—30, SC 348—50, 353—4, 367—8, Vondrák VSG I 576—600, 645—55, 657—8, 662—6, Vaillant GC IV 677—705,

brǜtъ płd. 'gwóźdź, kolec' < **bruk-tъ* = lit. *braũktas* 'zasuwka, rygiel' : *į-braũkti* 'wciskać, wbijać' (p. I 396); *molstъ* płn. 'okres mleczny; garnek, naczynie na mleko' : *mlʼzǫ melsti* 'doić'; *môltъ* 'narzędzie do rozbijania, kruszenia, kucia, młot', 'bicie, młócenie' : *melʼǫ melti* 'rozcierać, rozdrabniać, bić, rozbijać' (dokładny odpowiednik pod względem budowy: celt. **molto-*, śrirl. *molt* 'skop, kastrowany baran'); *mlostъ* 'kładka łącząca brzegi rzeki, most; pomost z belek narzucony na bagno' : *metǫ mesti* 'rzucać, ciskać', podstawowe znaczenie 'to, co przerzucone'; *nôrtъ* : *nêrtъ* wsch. 'rodzaj sieci rybackiej, więcierza' : *nьrǫ nerti* 'zanurzać się, pogrążać się', dokładne odpowiedniki: łot. *noŗts* 'rodzaj sieci rybackiej', lit. *nártas* 'kąt'; *pěstlъ* płn. 'tłuczek, stępa', zach. 'piasta koła' : *pьchajǫ pьchati* 'pchać, tłuc, miażdżyć', dokładne odpowiedniki: lit. dial. *piẽstas*, łot. *piests* 'drewniany moździerz, stępa';

čertъ 'trzcina, Arundo; sitowie, Scirpus' : *čьrǫ čerti* 'ciąć' (pierwotnie 'to, co tnie, kłuje', roślina nazwana od ostrych, szablastych liści); *nêrtъ* p. wyżej pod *nortъ*;

britъ 'ostrze, nóż' : *brьjǫ briti* 'ciąć, obcinać, golić'; *ščitlъ* 'tarcza' < **skei-to-* : *skěi-* 'ciąć, dzielić', podstawowe znaczenie 'deska', dokładne odpowiedniki: lit. *skiẽtas* 'poprzeczna belka brony; grzebień tkacki', stirl. *sciath* m. 'tarcza' (**skeito-*), stbret. *scoit* 'ts.'; *sitъ* 'rośliny rosnące na miejscach podmokłych, Juncus, sitowie, Scirpus' : *sei-* 'wiązać', nazwa od wiązania, liście tych roślin służą do wyplatania np. koszy, dokładny odpowiednik: lit. *siẽtas* 'wiązadło' : *siẽti* 'wiązać';

plytlъ płn. 'tratwa, prom' : *plovǫ pluti* (*plyti*) 'płynąć'.

2. Rezultatem konkretyzacji pierwotnych nominów actionis są również nomina acti (wyjątkowo nomina loci) i nomina agentis:

nôrstъ 'parzenie się, kopulacja, tarcie się ryb', 'tarło, okres tarcia się ryb', dokładne odpowiedniki: lit. *naŕštas* 'tarło ryb' (: *neršti* zob. niżej), łot. *nârsts* 'ts.'; *ôrstъ* 'rośnięcie, wzrost' < **ord-to-* : ie. *er(ə)-dh-*, rozszerzenie pierwiastka *er-* 'wprawiać w ruch, powodować rośnięcie', łac. *arduus* 'stromy, wysoki', stirl. *ard* 'wysoki, wielki' : *ôrstǫ ôrsti* 'rosnąć, rozwijać się'; *plotъ* 'pot' < **poktъ* : *pekǫ pekti* 'piec'; *pri-jǫtъ* wsch. 'schronienie, przytułek', złożenie, człon II = łot. *jumts* 'dach' : *jùmt jumju jumu* 'pokrywać, osłaniać', *pa-jume*, *pa-jumte* 'schronienie, przytułek';

slutъ 'przeczucie, podejrzenie; ten, co usłyszał' < **kleu-to-* : **kleu-* 'słyszeć, słuchać', *slovǫ sluti* 'słynąć, mieć rozgłos, być sławnym', najbliższe odpowiedniki: goc. *hliuþ* 'przysłuchiwanie się, uwaga', stisl. *hliođ* 'słuch', awest. *sraotə-m* 'słuchanie'; *nêrstъ* (wsch. też *nŕstъ*) 'tarcie się ryb, ikrzenie się, tarło', 'pora składania ikry' = lit. *neršlas* 'ikra, narybek' : *neršti neršiù* 'ikrzyć się, składać ikrę'; *ne-žitъ* 'rodzaj choroby' : *živǫ žiti* 'żyć', *ne-* negacja 'nie', człon drugi już ie. *gʷei-to-* np. starokornwalijskie *buit* 'potrawa'; *podъętъ* 'pomoc; osoba udzielająca pomocy' = *podъętьje*, *podъętelʼь* : *podъęti* 'ponieść, podtrzymać'; *nŕstъ* p. wyżej *nêrstъ*.

3. W kilku wypadkach bezpośrednią podstawę tworzy pierwiastek imienny, czy nawet realnie zaświadczony rzeczownik: *lŷstъ* dial. 'łydka; goleń' < **lyt-tъ* : *lyta*, *lytъka* 'ts.'; *plastlъ* 'warstwa' < **plas-to-* : *plaskъ* 'płaski' (**plas-ko-*); *pstъ* 'ptak' : ie. *pōu-*, *pəu-*, *pŭ-* 'mały, szczupły' p. *pъta* (niżej pod *-ta*, por. Taszycki Rozprawy IV 193 nn.), stind. *put-ráh* 'syn, dziecko' (stąd wtórnie nowsze stind.

Brugmann Grdr. II 1, 390—447, Leskien BN 530—85, Otrębski GL II 234—68, Endzelin LG 278—88, BL 122—8.

pótaḥ 'młode zwierzę', Mayrhofer KEWA II 345—6) = osk. *puklo-* 'dziecko' (**putlo-*), łac. *pullus* 'pisklę, młode zwierzę' (**putslos*); *trǫ̂tъ* 'samiec pszczół, truteń' : lit. *trãnas*, łot. *tranis* 'ts.'. W tym ostatnim wypadku suf. *-tъ* pełni wyraźną funkcję sekundarnego formantu strukturalnego, podobnie jak w germ. *kuṇ̂-tó-*, stwniem. *hunt* 'pies' wobec ie. *kúu̯ō(n)* *kunós* 'ts.' [324].

4. Suf. *-tъ* tworzy przede wszystkim odpierwiastkowe prymarne adiectiva (późniejsze participia). Nie dziwi więc, że kilka rzeczowników na *-tъ* to (mniej lub więcej pewne) pierwotne przymiotniki czy participia, np.:

koltъ dial. 'kloc, pień' : *kol'ǫ* *kolti* 'kłuć, uderzać; szczepać, rozłupywać', por. lit. *káltas* 'dłuto; kowany, kuty', łot. *kalts* 'dłuto; mały młot';

bêrstъ 'gatunek wiązu, Ulmus' < **berz-tъ* : *bĕrza* 'brzoza', dokładne odpowiedniki: goc. *baírhts*, stwniem. *beraht* 'jasny, błyszczący'; *bĕrstъ* 2. płn. 'zwierzchnia kora brzozy' < **berz-tъ* : *bĕrza* 'brzoza';

sǫpo-statъ dial. 'przeciwnik, antagonista, wróg, diabeł' : *stanǫ stati* 'stać', lit. *stótas* 'postawiony' : *stõtas* 'postać, figura', awest. *stāta-* 'stojący', łac. *praestātus* : *praestāre* 'stać na przedzie', gr. ἀντι-στάτης 'przeciwnik';

bŷtъ płn. 'istnienie, życie' : *bytъ* partic. praet. pass. 'były' (: *byti* 'być, stawać się'), stind. *bhūtá-m* n. 'istota, istnienie' : lit. *bũtas* 'który był', stind. *bhūtá-* 'były, będący', awest. *būta-* 'ts.'; *čr̥tъ* 'zły duch, diabeł' : *čьrǫ čerti*, ie. *(s)ker-* 'ciąć' (p. niżej s. v.), łac. *curtus* 'okaleczony, obcięty, skrócony', por. co do znaczenia pol. *kusy* 'diabeł';

plъtьlъ 'tratwa' : *plovǫ pluti* 'płynąć', dokładne odpowiedniki: łot. *pluts* 'tratwa', stind. *plutá-* 'pływający, wykąpany', gr. πλυτός 'obmyty'; *pr̥stъ* 'płótno konopne lub lniane, odzienie z niego' : *por'ǫ porti* 'pruć, rozcinać'; *rъtъ* 'coś wysuniętego ku przodowi lub ku górze, ostre zakończenie; ryj, pysk, usta; wierzchołek, wzgórek; cypel, przylądek; narta' : *rъvǫ · rъvati* 'rwać', *rъjǫ ryti* 'ryć', ie. *reu-* 'kopać, ryć', adi. *ru-to-*; *sl̥stъ* : *sytъ* 'naturalny plaster miodu' : *sytъ* 'syty, nasycony' (pierwotne partic. praet. pass., niejasne przekształcenie ie. *sə-tó-* 'syty, nasycony' : *sā-*, *sə-*).

5. Wyłączyliśmy z analizy morfologicznej kilka wyrazów albo całkiem niejasnych czy niepewnych, czy wreszcie wyraźnie nie należących do omawianej formacji. Tak np. *prustъ* dial. 'sień, przedsionek' nie ma żadnej pewnej etymologii. Wyraźną pożyczką germańską jest *skutъ* 'kraj, brzeg odzienia, sukni; łono, podołek' (goc. *skaut* 'kraj odzienia, łono, podołek', Kiparsky GLG 222). Psł. *pr̃'stъ* 'palec' = lit. *pir̃štas* 'ts.' to pierwotne compositum: ie. *pr̥-* 'hervor' + temat na *-o-* od *stā-* 'stać'. Wyraz *letъ* 'lecenie, latanie' to sekundarne nomen deverbale od *let'ǫ letěti* 'lecieć'. Nie widać podstaw do dopatrywania się tu psł. *lek-tъ*.

W dwóch wypadkach trzeba uznać wtórne stwardnienie wygłosowej pierwotnie miękkiej spółgłoski. Tak więc słe. *grûst* m. 'nudność, obrzydzenie' sprowadza się chyba do psł. *grustь*, gwarantowanego przez ros. *grustь*, ukr. *hrust'* (p. niżej pod *-tь*). Podobnie rekonstruować trzeba psł. dial. *papŕ̥tъ* 'perystyl, przedsionek' gwarantowane przez ros. *páperть*; w scs. *paprьtъ* (Euch., Supr.) mamy chyba znowu nierzadkie sekundarne stwardnienie wygłosowej spółgłoski.

Fikcją [325] okazało się scs. *vratъ* 'garnek, olla' podane przed przeszło stu laty przez Miklosicha (LP 75, EW 381) z Supr. bez dokładnej lokalizacji. Nie znają tego wyrazu ani Meyer Supr., ani SJS. Tak więc rekonstruowane tylko na tej

[324] Zob. Brugmann Grdr. II 1, 420—2.

[325] Por. już wątpliwości Meilleta Ét. 297—8.

podstawie psł. *vor-tъ* 'garnek' (łączone przez Miklosicha z *vьrǫ vьrěti* 'wrzeć') nie znajduje oparcia w faktach.

6. Wokalizm pierwiastka nie jest jednolity. Najliczniej reprezentowany jest archaiczny typ pierwotny z apofonią samogłoski rdzennej, a więc z wokalizmem *-o-* (*-ě-*, *-u-*, *-ǫ-*, *-ol-*, *-or-*). Dobrze zaświadczony jest stopień zredukowany, wskazujący zwykle na pierwotne przymiotniki. Wyodrębnić trzeba wreszcie grupę nowszą z wokalizmem właściwym paralelnie istniejącym czasownikom.

7. Pod względem akcentuacyjnym widać tu dwa zasadnicze typy: 1. właściwy wyrazom niemotywowanym akut względnie cyrkumfleks samogłoski rdzennej (paradygmaty nieruchome względnie ruchome), 2. oksytoneza, wskazująca na pewną produktywność, żywotność tej formacji.

8. Suf. *-tъ* kontynuuje ie. *-to-*, formant przede wszystkim prymarny, ale spotykany również w derywatach sekundarnych. Nawiązuje on do pierwotnych formacji na *-t-* tworząc ich formę tematyczną. Podstawową funkcją ie. suf. *-to-* było tworzenie abstraktów prymarnych (wyróżniających się zwykle barytonezą) względnie produktywnych przymiotników prymarnych z charakterystyczną dla nich oksytonezą i zredukowanym wokalizmem pierwiastka. Uderzająco bliskim pod względem funkcyjnym był ie. suf. *-no-*, psł. *-nъ*, p. I 114—5.

Prawie połowa z podanych przykładów ma dokładne odpowiedniki bałt. czy nawet ie. Duża stosunkowo ilość wyrazów tylko psł. wskazuje na pewną produktywność tej formacji w okresie psł. Typ z apofonicznym *-o-* dobrze zaświadczony jest także w innych językach ie., np. ie. *ǵhor-to-s* 'miejsce ogrodzone' : *ǵher-* 'grodzić', *mór-to-s* 'umierający; człowiek' : *mer-* 'umierać', lit. *tvár-ta-s* 'chlew' (*'miejsce ogrodzone') : *tvérti* 'grodzić', gr. κοῖτος 'miejsce odpoczynku, łoże; spoczynek, leżenie' : κεῖμαι 'leżeć', φόρτος 'ładunek okrętowy, brzemię, ciężar' : *φέρω* 'niosę'.

9. Nierzadko spotyka się alternację suf. *-tъ* z pokrewnymi *-to*, *-ta*, np. *bytъ* : *byto*, *berstъ* 2. : *bersto* : *bersta*, *lystъ* : *lysto* : *lysta*, *koltъ* : *kolto* : *kolta*, *sitъ* : *sito* : *sita*, *pěstъ* : *pěsta*; *-jętъ* (*pri-jętъ*), łot. *jumts* : *jumta*.

Dobrze zaświadczona jest również wymiana formantu *-tъ* z bliskim pierwotną funkcją abstrakcyjną *-tь*, np. *nežitъ* : *žitь*, już ie. *gʷīti-s* 'życie', *sitъ* : *sitь* 'ts.', por. też lit. *žéntas* 'zięć' : psł. *zętь* 'ts.'.

10. Suf. *-tъ* może także kontynuować ie. *-tŭ-* [326]. Pewnym przykładem jest *listъ listu* 'liść, coś cienkiego, płaskiego, szerokiego' < **leis-tu-* (por. coll. *listvьje*, *listovьje*, adi. *listvьnъ*) : bałt. *lais-ka-*, lit. *laĩškas*, *láiškas* 'liść; list', łot. *laiska* 'liść'.

O większym pierwotnie zasięgu formacji na *-tŭ-* świadczy grupa wyrazów na *-tъ-kъ* (zob. I 89), a także formanty *-tva*, *-tvo*, *-tvь* (p.).

Suf. *-to*

1. Suf. *-to* zaświadczony jest w dwudziestu kilku wyrazach psł. Podobnie jak *-tъ* tworzył on przede wszystkim a) nomina instrumenti < nomina actionis, b) nomina actionis > nomina acti. Kilka wyrazów jest pierwotnymi urzeczownikowionymi przymiotnikami. Wyjątkowe tylko są derywaty denominalne.

2. Nomina instrumenti:

dolptlo : *delptlo* 'narzędzie do wyżłabiania, dłuto' : *dlʼbǫ delpti* : *dlʼpti* 'dłubać, wydrążać, wyżłabiać', dokładny odpowiednik: stpr. *dalptan* 'ostre narzę-

[326] Zob. Ekkert UZIS XXVII 68—74.

dzie z żelaza i stali do robienia dziur'; *plùto* dial. 'pławik sieci' : *plovǫ pluti* 'płynąć', por. u Vuka: plutati... plivati povrh vode (kao *pluto*, koje ne može potonuti); *pǫ̑to* 'narzędzie do wiązania, związywania, pęta, więzy' : *pьnǫ pęti* 'piąć, spinać, napinać', dokładny odpowiednik: stpr. *panto* nom. pl. n. albo f. sg., bsł. *pą̃nta-* n. 'pęta, więzy'; *vort|a* n. pl. 'wrota' : *vьrǫ verti* 'zawrzeć, zamknąć', dokładne odpowiedniki: stpr. *warto* 'wrota' n. pl. albo f. sg., lit. *vařtai* 'ts.' m. pl., ie. *u̯or-to-m* 'wrota' : *u̯er-* 'zawrzeć, zamknąć';

sȉto 1. 'narzędzie do przesiewania mąki, zboża, sito' : *sějǫ sěti* : *sějati* 'siać, przesiewać', dokładne odpowiedniki: lit. *sietas*, łot. *siêts* m. 'ts.', bsł. *sēi-ta-* n., ie. *sēi-to-* : *sēi-* 'przesiewać, siać'; *sito* 2. dial. 'sit, Juncus, sitowie, Scirpus' : *sitъ* 'ts.' (zob. pod. *-tъ*) : *sei-* 'wiązać', dokładny odpowiednik : lit. *siẽtas* 'wiązadło' : *siẽti* 'wiązać'.

3. Nomina actionis > nomina acti:

mě̃sto 'miejsce' < **mět-to* : łot. *mìtu mist* 'zamieszkiwać, przebywać; karmić się', lit. *mintù mitaũ mìsti* 'karmić się, żywić się', awest. *maēϑana-* n. 'miejsce pobytu, mieszkanie, dom' : *mitayaiti*, *miϑnaiti* 'żyje, przebywa'; *mȍlto* dial. 'młóto, odpady przy wyrabianiu piwa, słodziny, używane jako pokarm dla bydła' : *mel'ǫ melti* 'rozcierać, rozgniatać, mleć', pierwotnie 'coś rozgniecionego, roztartego', skonkretyzowane nomen acti < nomen actionis *'rozcieranie, rozgniatanie' (por. nomen instrumenti *moltъ* pod *-tъ*), dokładny odpowiednik: stpr. *-maltan* w złożeniu *piwa-maltan* n. 'słód', do tego samego pierwiastka należy ie. *mḷ̑-to-* 'mąka' wykazujące ten sam rozwój semantyczny; *tě̂sto* 'massa farinacea, ciasto' < **těsk-to* : *tiskati* 'gnieść, rozgniatać, naciskać', dokładne odpowiedniki: stirl. *tāis*, bret. *tōaz* m. 'ciasto' (**tәi-s-to-*), gr. σταῖς σταιτός n. 'ts.' (< **ταιστ-*) : stwniem. *theismo* (< **þaisma-* czy też **þaistma-*) 'kwaśne ciasto, drożdże'; *ěsto* p. niżej *isto*;

jàto dial. 'stado' : *jadǫ jati* 'poruszać się, odbywać drogę, jechać', dokładny pod względem formalnym odpowiednik: stind. *yātám* n. 'chód, jazda, droga' : ie. *i̯ā-* 'iść, jechać';

jasto (**ěd-to*), późniejsze *jato* 'jedzenie, pożywienie' : *jamъ jasti* 'przyjmować pokarm, jeść', dokładny odpowiednik: stpr. **īstan* n. 'jedzenie' zachowane w dat. sg. *īstai*, ie. *ēd-to-m* (Trautmann APSD 348);

žȉto 'zboże' : *živǫ žiti* 'żyć', pierwotnie 'dające życie, co służy do życia', dokładne odpowiedniki: stpr. *geits* m. 'chleb' (bsł. *gēi-ta-* n. : m.), cymr. *bwyd* 'jedzenie' (**gei-to-*);

isto istese : *ěsto ěstese* 'nerka; jądro' < **jьs-to* : **ois-to*, pierwotne tematy na *-o-* (p. wyżej pod *-es-*) : stnord. *eista* 'jądro' < **ois-to-*, por. lit. *ìnkstas* 'nerka; jądro', nie wyklucza się związku z ie. *oid-* 'obrzmiewać, puchnąć' [327].

4. Urzeczownikowione pierwotne przymiotniki:

bȍlto 'bagno, moczar; błoto' : *boltъ* 'bagnisty, błotnisty; biały' = lit. *báltas*, łot. *bal̃ts* 'biały' : lit. *balà* 'bagno, błoto', *bálti* 'bieleć, stawać się białym', dokładny odpowiednik: alb. *baltë* 'muł, bagno, błoto' [328], zob. I 311—2; *kolt|o* dial. 'kloc, pień' : *kol'ǫ kolti* 'kłuć, uderzać, rozłupywać' (por. *koltъ* pod *-tъ*), dokładny odpowiednik: lit. *káltas* 'dłuto; kowany, kuty'; *zôlto* 'złoto' : *zôltъ* adi. 'złoty', ie. *ǵhol-to-* < *ǵhel-* : *ghel-* 'żółty, zielony', z apofonią łot. *zèlts* 'złoto' pierwotnie n. (**ǵhel-to-*), lit. dial. *žel̃tas* 'złoty' : goc. *gulþ* n. 'złoto', ie. *ǵhḷ̑-to-*;

bȅrsto płn. 'zwierzchnia kora brzozy' : *bȅrstъ* 'ts.' (zob. wyżej pod *-tъ*); *lě̃to*

[327] Zob. Pokorny IEW 774, Fraenkel LEW 188.

[328] Zob. Camaj AW 132—3.

'lato, aetas', 'rok, annus' urzeczownikowiony przymiotnik n. = lit. *lẽtas* 'łagodny, spokojny, cichy, powolny' [329] (: psł. *lěnъ* 'leniwy, gnuśny'), pierwiastek *lē-* 'zelżeć, rozluźnić, sfolgować', podstawowe znaczenie 'czas łagodny, okres, kiedy zimno zelżało';

byto płn. 'pobyt, mienie' : *bytъ* (zob. wyżej pod *-tъ*), dokładny odpowiednik: stind. *bhūtá-m* 'istota, istnienie'.

5. Derywaty denominalne:

lysto dial. 'łydka; goleń' < **lyt-to* : *lyta*, *lytъka* 'ts.' p. *lystъ* (pod *-tъ*);

ust|a n. pl. 'usta' = stpr. *austo* n. pl. 'ts.' (bsł. *austā* n. pl.), stind. *óṣṭha-* m., awest. *aošta-* m. 'warga' : stind. *áṣ*, *āsán-*, *āsyàm* n. 'usta', łac. *ōs ōris* 'ts.', irl. *á* 'ts.' (**ōs*), stnord. *ōss* m. 'ujście rzeki' (**ōsa-*) [330].

6. Prawie połowa przytoczonych przykładów reprezentuje podstawowy dla tej formacji wokalizm pierwiastka *-o-* (szeroko pojęte, też *-ě-*, *-ǫ-*, *-ol-*, *-or-*). Z kolei idzie *-e-* (*-ě-*, *-el-*, *-ei-* > *-i-*). Wyjątkowo tylko zdarza się *-a-*, *-y-* a także wokalizm zredukowany (*jьsto* > *isto*).

7. Podobnie jak przy suf. *-tъ* tak i tu panuje akcentuacja właściwa wyrazom niemotywowanym: akut na długiej (paradygmat nieruchomy), cyrkumfleks na krótkiej (paradygmat ruchomy).

8. Suf. *-to* kontynuuje ie. neutra na *-to-* dobrze zaświadczone np. w stpr. *-tan*, stind. *-tam*, gr. *-τον*. Przeszło połowa podanych przykładów ma dokładne odpowiedniki ie., przede wszystkim bałtyckie. Szczególnie uderza spora ilość dokładnych odpowiedników staropruskich.

Suf. *-sto*

1. Suf. *-sto* spotyka się całkiem wyjątkowo w języku psł. w wyrazie *monĭsto* 'naszyjnik z pereł' : ie. *monī* : *mono-* 'szyja, kark', łac. *monī-le* 'kosztowny naszyjnik', stwniem. *menni* (germ. **manĭan*) 'ts.', rozwój znaczenia jak w *grivьna* 'naszyjnik' < *griva* pierwotnie 'szyja, kark'.

2. Suf. *-sto* ma się tak do *-to*, jak *-snъ* : *-nъ*, *-slъ* : *-lъ*, *-sna* : *-na*, *-slo* : *-lo*, *-tvo* : *stvo*, *-ьstvo*. Ruchome *-s-* pojawia się często także i przed sufiksami ie.[331]. Także w litewskim (gdzie neutra zlały się z maskulinami) obok przyrostka *-tas* pojawia się odmianka *-stas* [332].

Por. *-sta*.

Suf. *-t'e*

1. Jedynym przykładem jest psł. *plut'e* : *pl'ut'e* n., zwykle pl. *plut'a* : *pl'ut'a* 'płuca' : *plovǫ pluti* 'płynąć' (płuca wyróżniające się lekkością pływają po wodzie, por. płn.słow. *lьgъkoje* n. 'płuca' : *lьgъkъ* 'lekki'), bsł. *plau-tiā-* : *pleu-tiā* n. pl.: stpr. *plauti* 'płuca' (**plautē*, **plautiā*, wtórne f.), lit. *plaũčiai* m. pl. 'ts.'.

2. Suf. *-t'e* powstał z nawarstwienia się sekundarnego *-je* < *-i̯o-* (p. I 80—1) na prymarny formant *-to-*, por. od tego samego pierwiastka *plù-to* 'pławik sieci' (p. wyżej pod *-to*). W języku lit. dobrze zaświadczony jest typ maskulinów na *-t-ja-* (ie. *-t-i̯o-*) o znaczeniu konkretnym, sekundarne przekształcenie prymarnych abstraktów na *-ti-s* [333].

---

[329] Objaśnienie Vaillanta BSL XLIV 2, 124—6, Sławski SE IV 69—71.

[330] Zob. Trautmann BSW 19—20, Lindeman To Jakobson II 1188—90.

[331] Meillet Ét. 306, Brugmann Grdr. II 1, 111.

[332] Otrębski GL II 239.

[333] Otrębski GL II 243.

Suf. *-ta*

1. Suf. *-ta* jest formantem prymarnym derywującym od pierwiastka, zwykle werbalnego. Zaświadczony jest w kilkunastu wyrazach psł. Zwykle są to pierwotne nomina actionis, abstrakta werbalne, skonkretyzowane w nomina acti, wyjątkowo w nomina instrumenti. Derywaty od pierwiastków nominalnych są wyjątkowe. Podobnie jak przy formantach *-tь*, *-to* spotyka się i tu zjawisko substantywizacji pierwotnych przymiotników czy imiesłowów.

2. Nomina actionis > nomina acti:

kòrsta 'twarda wierzchnia warstwa np. rany, wrzodu, nierówność, chropowatość skóry, wyprysk na skórze, krosta' : lit. *karšti karšiù* 'czochrać, skubać wełnę, czyścić zgrzebłem konia'; *rl̥ota* 'przysięga, zaklęcie' : ie. *u̯er-* 'uroczyście wypowiadać', stpr. *wertemmai* 'przysięgamy', najbliżej stoi stind. *vratám* n. 'nakaz, ustawa, ślub'; *rùta* płd. 'sierść; odzież; chusta; łachman' : *rъvǫ rъvati* 'rwać, skubać', rozwój znaczenia jak w *runo* 'wełna owcy, skóra wraz z wełną', *dercha* 'odzież', p. I 115 i I 71; *sěta* płd. 'smutek, zmartwienie, żałość; nieszczęście' : ie. *sāi-* 'ból, choroba; uszkodzić, naruszyć zdrowie', najbliższy odpowiednik: stirl. *sāeth* 'cierpienie, choroba' (**sai-tu-s*);

jata zach., płd. 'prymitywna chatka, buda, szałas, namiot' : *jadǫ jati* 'jechać', pierwotnie 'chatka ruchoma, budka', por. *věža* pierwotnie 'namiot' : *vezǫ vesti* 'wieźć';

pęt̨a 'pięta, tylna część stopy; tylna wygięta część czegoś' : *pъnǫ pęti* 'piąć, napinać, naciągać', por. ros. *pnu pnutь* 'kopnąć, dać kopniaka', odpowiedniki: stpr. *pentis* 'pięta', lit. *péntis* m. 'gruby koniec; tył siekiery, kosy; pięta', afgańskie *pūnda* 'pięta' (**pāntā*); *pl'uta* płn. 'powódź; dżdżysta pogoda, słota' : *plovǫ pluti* 'płynąć', ie. *pleu-* 'płynąć, pływać; wylewać' : *plu-ti-* 'wylew, powódź';

vr̥st̨a 'obrót, zwrot; linia, szereg, rząd, rodzaj, warstwa' (**vr̥t-ta*) : *vr̥těti* (*sę*) 'obracać (się), kręcić (się), wiercić (się)', ie. *u̯ert-* 'kręcić, obracać', odpowiedniki: stind. *vr̥ttám* n. 'zachowanie się, sposób życia', łac. *versus -ūs* 'obracanie; bruzda; szereg, linia', z apofonią lit. *vařstas* 'pas ziemi zaorany za jednym razem od końca do końca roli', ie. adi. prymarne *u̯r̥t-to-* 'skręcony, obrócony', stąd participia: lit. *viř̃stas*, łac. *versus*, stind. *vr̥ttá-* 'skręcony'.

3. Nomina instrumenti:

pěsta zach., płd. (: *pěstь* zob. wyżej pod *-tь*) 'tłuczek, stępa; piasta koła' : *pьchajǫ pьchati* 'pchać, tłuc, miażdżyć', bsł. *pais-tā*, lit. *piestà* 'tłuczek, stępa', łot. *pìesta* 'ts.';

sita dial. 'sit, Juncus, sitowie, Scirpus' (: *sitь*, *sito* 'ts.', zob. wyżej pod *-tь*, *-to*) : *sei-* 'wiązać'.

4. Derywaty od podstaw nominalnych:

ȍlta 'łatka' : ie. *ēlā* 'szydło', pierwotnie 'kawałek przyszyty' [334];

pъta 'ptak' : ie. *pōu-* : *pəu-* : *pŭ̄-* 'mały, szczupły', często o młodym zwierzęciu, ptaku, bsł. *puta*, lit. *putýtis* 'ptaszek' (= psł. *pъtit'ь*) : *paũkštis* 'ptak', łot. *putns* 'ts.'.

5. Urzeczownikowione przymiotniki, imiesłowy:

bèrsta 'zwierzchnia kora brzozy' (i *bèrstь*, *bèrsto*, p. wyżej pod *-tь*, *-to*) < **berz-ta* : *bèrza* 'brzoza';

cěsta 'droga' (**koid-ta*) : *cěstiti* 'czyścić, oczyszczać', pierwotnie *cěsta dorga* 'oczyszczona, wytrzebiona droga';

---

[334] Vaillant BSL XLIV 2, 143—4, GC I 162, IV 687.

glist|a (dial. też *glistъ* m.) 'robak pasożytujący w jelitach ludzkich lub zwierzęcych, Ascaris; dżdżownica, Lumbricus' < **glit-ta* : lit. *glitùs* : *glytùs* 'śliski, gładki, lepki' : *gliẽti gliejù* 'mazać, smarować, lepić', ie. *glei-* 'ts.' [335].

6. Podobnie jak przy suf. *-tъ*, *-to* tak i tu dobrze reprezentowany jest wokalizm *-o-* (*-ě-* < *-oi-*, *-or-*, *-ol-*), występujący prawie w połowie przytoczonych przykładów. Z kolei idzie *-e-* (*-er-*, *-i-* < *-ei-*, *-'u-* < *-eu-*). Dobrze zaświadczony jest też stopień zredukowany pierwiastka (*-ъ-*, *-ŕ-*). Wyjątkowe jest *-a-*.

7. Jak zwykle w derywatach prymarnych oprócz rdzennego akutu spotyka się też oksytonezę związaną z pierwiastkiem krótkim czy cyrkumflektowanym [336].

8. Suf. *-ta* kontynuuje ie. *-tā*. Był to sufiks prymarny, tworzący abstracta, nomina actionis od pierwiastków werbalnych. O archaiczności formacji świadczy dobrze zaświadczona apofonia samogłoski rdzennej (*-o-*), np. lit. *važtà* 'bagaż, ładunek', stlit. 'wożenie; podwoda' : *vèžti*, psł. *vesti* 'wieźć', *našlà* 'brzemię, ciężar' : *nèšti*, psł. *nesti* 'nieść', gr. βροντή 'grzmot' : βρέμω 'huczeć, dźwięczeć', κοίτη 'łoże, legowisko; spoczynek' : κεῖμαι 'leżeć'.

W funkcji sekundarnej suf. *-ta* służy do tworzenia abstraktów denominalnych [337], stąd psł. produktywny formant *-o-ta*.

9. W funkcji dubletów słowotwórczych spotyka się formanty *-tъ*, *-to* (p. wyżej pod *-tъ*), a także *-tь*, *-tva*, np. *pl'uta* : ie. *plu-ti-* 'wylew, powódź', *pęta* : bsł. *penti-s* (p. wyżej), *vŕsta* : *vŕstva* 'ts.' : *vŕstь*, bsł. *u̯irsti-*, ie. *vṛt-ti-* (p. niżej pod *-tь*), *glista* : *glistva* 'ts.', *korsta* : *korstva* 'ts.'.

Suf. *-t'a*

1. Suf. *-t'a* zaświadczony jest w około 10 wyrazach psł. Tworzy przede wszystkim nomina instrumenti i nomina acti, obie kategorie oparte na pierwotnych nominach actionis:

klěšča 'narzędzie do chwytania, ściskania, zgniatania, kleszcze' < **klěs-t'a* : *klěsti* 'ściskać, zgniatać', *klěša* < **klěs'a* 'kleszcze np. raka', z apofonią bałt. *klišiã* 'kleszcze raka', lit. *klìšė*, zwykle pl. *klìšės* 'ts.'; *obùt'a* płd. 'okrycie nóg, obuwie' : *ob-u-jǫ ob-u-ti* 'włożyć okrycie nóg, obuć'; *onùt'a* 'kawałek płótna do owijania nogi w bucie' : *vъn-u-jǫ vъn-u-ti* 'wdziać okrycie nóg, obuć', lit. *aunù aũti* 'wdziewać i zdejmować obuwie', partic. praet. pass. bsł. *au-ta-*, lit. *àp-autas*, psł. *ob-utъ* 'obuty', por. lit. *aũtas* : *aũklė*, łot. *àuts* 'onuca', prefiksalne *on-* harmonizuje z kompozitami nominalnymi typu *ǫ-dolъ*, *ǫ-tъkъ* postulując verbum *vъn-u-jǫ vъn-u-ti*; *pòrt'a* zach., płd. (: płn. *por-kъ*) 'ręczna broń miotająca, proca' : *perǫ pьrati* 'bić, uderzać, razić';

dat'a 'dawanie, danie; to, co się daje, dar, danina', płd. i wsch. też 'stypa, uczta pogrzebowa' : *dati* 'dać';

vĕrt'a dial. 'worek' : *vъrǫ verti* 'wetknąć, wsadzić, przycisnąć; zawrzeć, zamknąć' (por. należące tu *vorъ* 'worek'); *o-dĕt'a* dial. 'odzienie' : *o-dĕti* 'odziać, wdziać, włożyć na siebie', bsł. *dẽtią̃*, lit. *dė̃čià* 'okres niesienia jaj', *dė̃čios* pl. 'miejsce, gdzie kura się niesie';

do-bŷt'a płd., wsch. 'zdobycz, łup' : *do-byti* 'zdobyć, zyskać, otrzymać'.

2. Suf. *-t'a* powstał z nawarstwienia się strukturalnego formantu *-ja* (p. I 82) na podstawowe *-ta*, *-tъ*. Większość przytoczonych przykładów ma dobrze za-

[335] Skok ER I 570.

[336] Kuryłowicz Acc. 287.

[337] Kuryłowicz IC 47.

świadczone podstawy na *-t-*. Tak więc *obuťa*, *daťa*, *oděťa*, *dobyťa* mogą być motywowane przez partic. praet. pass. *obuty*, *daty*, *oděty*, *dobyty*. Obok psł. *vȅrťa* dobrze zaświadczone jest również dial. *vȅrta* 'płachta, worek'.

3. Są też nawiązania ie., np. lit. *nėščià* 'brzmienna' < **nēš-tiā* : *nešù nèšti*, psł. *nesǫ nesti* 'nieść' (por. niżej synonimiczne psł. *berďa*); *apačià* 'dół, spód', prabałt. *apa-tiā*, ie. *apo-tiā* : *apo-* 'od, ab, weg', stind. *ápatyam* n. 'potomstwo'. Zwrócono uwagę, że niektóre litewskie wyrazy na *-tis* względnie na *-tė* przybrały wtórnie postać na *-čia* [338] (por. *daťa* : *daty*, już ie. *dō-ti-s* p. niżej pod *-ty*).

4. Wyjątkowo spotyka się odmiankę dźwięczną *-ďa* w psł. *bȅrďa* 'brzemienna' : *berǫ bьrati* 'brać', w derywacie prymarnym zachowane pierwotne znaczenie pierwiastka 'nieść' (por. *nesti* 'nieść' : 'być brzemienną'); bliskie pod względem budowy jest łac. *forda* 'cielna, o krowie', zakładające może istnienie pierwotnego pierwiastkowego rzeczownika **bher-t-*, **bher-d-*, **bherə-t-*, **bherə-d-* [339].

Tego samego formantu *-ďa* można by się dopatrywać w ros. dial. kurskim *obúža* 'obuwie, odzienie nóg' < *ob-u-ďa*, p. wyżej psł. dial. *ob-u-ťa*. Nie można jednak wykluczyć, że mamy tu do czynienia z późniejszym lokalnym przekształceniem oczekiwanego **obuča* według ros. *oděža*, psł. *oděďa* [340].

Suf. *-ty* [341]

1. Jest to sufiks prymarny tworzący w psł. zwykle pierwotne abstracta od pierwiastków werbalnych, zaświadczone najczęściej w kolejnym stadium rozwojowym konkretyzacji (nomen acti, nomen rei, nomen instrumenti, wyjątkowo collectivum). Sufiks musiał być produktywny we wczesnej epoce psł., znaczna część należących tu wyrazów nie ma odpowiedników ie., powstała więc na gruncie psł. Dobrze zaświadczonych jest ponad 100 wyrazów psł. z tym sufiksem. Przeszło połowa z nich to wyrazy złożone z drugim członem na *-ty*. Prawie wszystkie należące tu wyrazy są rodzaju żeńskiego, tematy na *-ĭ-*. Szczątkowo zaświadczone są jednak też pierwotne masculina z tym formantem, także tematy na *-ĭ-* (3—4 przykłady).

Z dat. sg. tego typu abstraktów (*-tei*) ukształtowała się gramatyczna kategoria bsł. infinitivu na *-tēi* > psł. *-ti*).

2. Na ponad 60 wyrazów prostych, niezłożonych z suf. *-ty* około 50 to derywaty prymarne od pierwiastków werbalnych, pierwotne abstracta, nomina actionis, wtórnie konkretyzowane w nomina acti, rei, instrumenti:

bŕty płn. 'barć' (p. I 423): ie. *bher-* 'wydrążać, rozszczepiać, wiercić', pierwotnie 'wydrążanie, wydrążenie, coś wydrążonego'; *čę̊sty* 'wycinek całości, część; dział, udział; los, przeznaczenie' < **kn̥d-tis* : bałt. *kándō* 'gryzę' : lit. *kándu kąsti* 'kąsać', *kañdis* 'ukąszenie', *kąsnis* 'kąsek'; *čьsty* 'czczenie, szanowanie; dowód czci, uznania (zwykle ugaszczanie, uczta); honor, dobre imię, cnota, godność, zaszczyt' < **čьt-ty* : *čьtǫ čisti* 'liczyć, rachować; spostrzegać; czytać; czcić, szanować', ie. *kʷit-ti-*: stind. *cítti-* f. 'myślenie, uznanie, zrozumienie', awest. *čisti-* f. 'myślenie, rozumienie, pojmowanie', tu też łot. inf. *šķist* 'mniemać'; *dŕty* płn. 'darcie; coś startego, rozdrobnionego np. opiłki, otręby; karczowisko' : *derǫ dьrati*, *dьrǫ derti* 'drzeć, rwać, targać', ie. *dr̥-ti-* (: *der-* 'drzeć'): stind. *dŕti-h* m.

[338] Otrębski GL II 243.

[339] Meillet DEL[4] 229.

[340] Vasmer REW II 245.

[341] Por. S. M. Šur VSJa VII 82—102; A. Meillet BSL XXV 3, 123—45.

'miech skórzany', gr. późne δάρσις f. 'zdzieranie skóry', goc. *ga-taúrþs* 'zburzenie', tu też inf.: psł. dial. *dr̥ti*, lit. *dìrti* 'zdzierać skórę'; *gl̥rstь* 1. 'dłoń przegięta do zaczerpnięcia, zagarnięcia czegoś, garść' < **gr̥t-tь* : *gr̥(t)nǫti* 'zgarniać, skupiać garścią', ie. *ger-* 'ujmować, zgarniać', pierwotnie 'to, czym się zbiera, zgarnia', najbliżej stoją: łot. *gùrste* 'snopek lnu' (**gurt-sti-*), gr. ἀγοστός 'dłoń' (jeśli z *α-γορστος, Pokorny IEW 382—3); *gr̥tь* zach. 'gardziel' : *žьrǫ žerti* 'żreć, pochłaniać', ie. *gᵘer-*, *gᵘerə-* 'ts.', pierwotnie nomen actionis > nomen instrumenti (por. *gr̥dlo* I 113); *mr̥tь* zach. 'coś martwego, obumarłego' : *mьrǫ merti*, ie. *mer-* 'umierać', *mr̥-ti-* 'śmierć': lit. *mirtìs -iẽs*, awest. *mərəti-*, stind. *mr̥ti-* (nowotwór!, Mayrhofer KEWA II 674), łac. *mors -tis* < **mr̥tis*, tu też inf. lit. *miřti*, łot. *miŗt* 'umierać', o stosunku do psł. i ogólnosłow. *sъmr̥tь* p. niżej; *plъtь* 1. 'skóra, płeć, ciało' < **plu-ti-* : ie. *pel-*, *pelə-* 'okrywać, osłaniać', 'skóra, osłona' (psł. *pelna* : *pelena* p. I 116), bałt. *plu-tā*, lit. *plutà* 'skórka chleba, kora, skorupa', łot. *pluta* 'mięso, skóra'; *plъtь* 2. zach. 'tratwa' (: *plъtь* p. wyżej pod *-tь*): *plovǫ pluti* 'płynąć', ie. *plu-ti-*: gr. πλύσις f. 'mycie, pranie', stind. *pluti-* f. 'wezbranie, nurt, przypływ'; *pr̥stь* 'sypka ziemia, proch, pył' : *pr̥šati* 'osypywać się, prószyć, mżyć, pierzchać, pryskać', *pr̥chъ* 'coś podobnego do pyłu, prochu, próchno, próchnica, lotny popiół' = stisl. *fors* m. 'wodospad' < **pr̥sos* : *pers-* 'prószyć, pryskać, parskać': psł. *porchъ* 'proch, pył'; *pr̥tь* 1. 'ścieżka górska, leśna, ścieżka przez śnieg' : *perǫ pьrati*, *pьrǫ perti* 'przeć, przechodzić, przebywać drogę, latać' (albo *perǫ pьrati* 'bić, walić, deptać, tratować'), ie. *per-* 'przechodzić, przebywać drogę', dokładny odpowiednik: niem. NM *Fürth* < **Furti* (**pr̥-ti-*), por. też należące tu ie. *per-tu-*, *por-tu-*, *pr̥-tu-* 'przejście, bród', łac. *porta* 'brama, wejście' (**pr̥-tā*); *pr̥tь* 2. wsch. 'łaźnia' : *perǫ pьrati* 'bić, prać, myć', bsł. *pir-ti-* 'łaźnia': lit. *pirtìs*, łot. *pìrts*; *rъtь* płd. 'wzniesiona przednia albo tylna część statku' [342]: *rъ-tь* (p. wyżej pod *-tь*); *sl̥stь* 'sierść, owłosienie ciała zwierząt, wełna' : *sr̥šati sr̥šitь* 'jeżyć się, sterczeć, o sierści, włosach', *sr̥šiti* 'jeżyć, stroszyć (sierść, włosy)', *sr̥chъ*, *sr̥chъkъ* 'najeżony, ostry, szorstki, chropowaty', ie. *ker(s)-* 'szczecina, sztywna sierść, włosy', dokładny odpowiednik: stwniem. *hursti* 'czub, cristas', por. też lit. *šiurkštùs* 'szorstki, chropowaty' (**širš-*, Rozwadowski RS I 224—5), z apofonią *šerģs* 'sierść, szczecina'; *tr̥'tь* dial. 'tarcie, ścieranie (się), spór' : *tьrǫ terti* 'trzeć, ścierać, ucierać; międlić len, konopie', tu też inf.: psł. dial. *tr̥'ti* 'trzeć', lit. *tìrti* 'badać'; *vr̥stь* 'szereg; rząd, rodzaj, sposób' (**vr̥t-tь*) : *vr̥těti (sę)*, ie. *u̯ert-*, p. *vŗsta* pod *-ta*, ie. *u̯r̥t-ti-* f. 'obrót': stind. *vr̥tti-* f. 'obracanie, obrót; rodzaj, sposób; zachowanie', lit. *viř̃sti* inf. 'przewrócić się, obrócić się';

dâtь płd., wsch. 'dawanie, darowanie, dar, datio' : *dati damь* 'dać, darować, obdarzyć', ie. *dō-ti-s*: lit. *duotis* f. 'dar, podarek', stind. *dātiḥ* f. 'dar', awest. *dāiti-* f. 'ts.', gr. δῶτις Hes. 'ts.' (doryckie), tu też inf.: psł. *dati*, stpr. *dāt*, lit. *dúoti*, łot. *duôt* 'ts.'; *gâtь* 'wiązki chrustu, gałęzi używane jako osłona, przykrycie, gać, grobla, tama', zapewne do ie. *gᵘā-*, *gᵘēm-* 'iść', pierwotnie 'przejście np. przez bagna', por. należące tu lit. dial. inf. *góti* 'iść', stind. *gātú-* 'chód, droga'; *mâstь* 'to, co służy do smarowania, mazania, maść, smar, tłuszcz; kolor, barwa (sierści zwierząt)' < **maz-tь* : *mãzati mãžǫ* 'smarować, namaszczać, mazać'; *pâstь* 'potrzask na zwierzęta, pułapka' < **pad-tь* : *pàdǫ pàsti* 'spaść, spadnąć', o istocie takiej samołówki p. Moszyński KLS² I 62, rozwój znaczenia jak w niem. *Falle* 'pułapka' : *fallen* 'padać', pierwotnie abstractum, por. awest. *-pasti-* (z wokalizmem krótkim) w złożeniu *ava-pasti-* 'opadnięcie', tu też inf. psł. *pasti*; *snastь* płn. 'sprzęt, narzędzia, przybory' : *snaditi* 'łączyć, spajać';

[342] Rekonstruuję na podstawie scs. *rъtь* Supr. < *rъtь*.

stâtь dial. 'położenie, stan, postawa' : ***stati stanǫ*** 'podnieść się, stanąć', ie. ***stā-ti-***: łot. ***stâtis*** pl. 'stan spokoju, przesilenie (słońca)', awest. ***stāiti-*** 'stanie, stan, postawienie', tu też inf.: psł. ***stati***, lit. ***stóti***, łot. ***stât***, stpr. ***stât***; ***strâstь*** 1. 'cierpienie, męka; namiętność' : ***strad'ǫ stradati*** 'cierpieć, męczyć się';

brestь płd. 'bród' [343] < ****bred-tь*** : ***brьdǫ bresti*** 'brnąć, brodzić', por. inf.: lit. ***brìsti***, łot. ***brist*** 'brnąć, brodzić'; ***ȅrtь*** p. ***ȍrtь***; ***nêrstь*** 'tarcie się ryb, tarło, okres tarcia się ryb' : lit. ***neřšti*** p. ***nêrstə*** (pod ***-tə***); ***pⁱektь*** 'urządzenie do pieczenia lub ogrzewania, piec; pieczara' : ***pekǫ pekti*** 'piec', kontynuuje ie. ***pekᵘ-ti-*** 'gotowanie': stpr. ***pectis*** 'kociuba', stind. ***paktí-*** f. 'gotowanie; ugotowana potrawa', gr. πέψις f. 'gotowanie, pieczenie', tu też inf.: psł. ***pekti***, z metatezą lit. ***kèpti***, łot. ***cept*** 'piec'; ***stertь*** 'przejście (kryte)' [344]: ***sterti stьrǫ*** 'rozpościerać, rozciągać, rozkładać'; ***vektь*** : ***věktь*** dial. 'sprawa; istota, natura; rzecz, przedmiot' : ie. ***u̯ek-*** 'mówić' (stind. ***vívakti*** : ***vákti*** 'mówi, powiada', por. czes. dial. ***věkati*** 'krzyczeć, wołać; szczekać', słe. ***vę̀kati -kam*** : ***-čem*** 'krzyczeć, wrzeszczeć', rozwój znaczenia jak w psł. ***rěčь*** 'mowa, mówienie' > 'treść, przedmiot mówienia' > 'przedmiot, rzecz' : ***rekti*** 'mówić', dokładny odpowiednik: goc. ***waíhts*** f. 'rzecz'; ***dětь*** płd. 'działanie, czynność, uczynek' (zwykle w złożeniach np. scs. ***blago-dětь*** 'łaska, drobrodziejstwo', sch.-cs. ***dobro-dětь*** 'cnota') : ***ded'ǫ děti*** 'położyć, postawić; zrobić, uczynić; powiedzieć, rzec', imperf. ***dějǫ dějati***, ie. ***dhē-ti-s***: lit. ***dėtis*** 'znoszenie jaj; miejsce, gdzie kury znoszą jaja', 'ciężar, brzemię', stwniem. ***tât*** f. 'czyn', awest. ***ni-δāiti-*** 'złożenie, odłożenie, ukrycie', tu też bsł. inf. ***dětěi*** 'kłaść': psł. ***děti***, lit. ***dėti***, łot. ***dêt***; ***ěstь*** 'jedzenie, jadło, pokarm' < ****ěd-tь*** : ***ěmь*** (****ēd-mi***) ***ěsti*** 'jeść', tu też inf. ***ěsti***, lit. ***ėsti***, łot. ***êst*** 'jeść'; ***klȇtь*** 'prymitywne pomieszczenie, schronienie, komora, szałas, izdebka' : ie. ***klei-*** 'opierać, skłaniać', dokładne odpowiedniki: lit. ***klėtis*** 'spichlerz', łot. ***klēts*** 'spichlerz, komora' (bsł. ***klěti-***), por. też gallorom. ****clēta***, śrirl. ***clíath*** 'plecionka z gałązek, płot, ogrodzenie', gr. κλισία 'chata, namiot', goc. ***hleiþra*** 'ts.';

mⁱoktь 'potęga, moc' : ***mogǫ mokti*** 'być w możności, być w stanie coś zrobić, móc', ie. ***magh-ti-*** 'moc' : ***magh-*** 'móc', dokładny odpowiednik: goc. ***mahts*** f. 'moc'; ***nôrstь*** 'parzenie się, tarcie się ryb, tarło, okres tarcia się ryb' : lit. ***neřšti*** p. ***nerstь***, ***norstь*** pod ***-tə***; ***ȍrtь*** : ***ȅrtь*** dial. 'niepokój, spór; napaść, zmagania, wojna; wojsko', ***ort'ǫ ortiti*** 'napadać, zmagać się, walczyć, atakować' : ie. ***er-***, ***or-*** 'ruszyć, wszcząć ruch, pobudzić', najbliższe odpowiedniki: stind. ***ŕti-*** f. 'atak, napaść; zatarg, waśń, zwada', awest. ***-ərəti-*** 'energia'; ***sětь*** 'sieć, sidła' : ie. ***sē(i)-*** 'wiązać', lit. dial. wsch. ***sejù siėti*** 'wiązać', odpowiedniki: łot. ***saitis*** 'coś służącego do wiązania, pęto, sznur', lit. ***saĩtas*** 'sznur, lina'; ***vȇstь*** 'wiedza; wiadomość, wieść, pogłoska' < ****věd-tь*** : ***vědě***, ***věmь*** ***věděti*** 'wiedzieć', stpr. ***waist*** 'wiedzieć' inf.; ***voktь*** : ***ⁱovoktь*** 'płód niektórych drzew i krzewów, owoc' : ie. ***au̯eg-***, ***u̯og-*** 'rosnąć', goc. ***wahsjan***, lit. ***áugti*** 'ts.', stind. ***vakṣáyati*** 'powoduje rośnięcie'; ***vôlstь*** 'panowanie, władza; własność, posiadłość' < ****vold-tь*** : ***voldǫ volsti*** 'panować, władać', ie. ***u̯al-***, ***u̯al-d(h)-*** 'być silnym', łot. ***vàlsts*** f. 'państwo, okręg, gmina'; ***vôltь*** : ***vȍltь*** 'włókno np. lnu; kłos; źdźbło roślin trawiastych' : ***vol-sə*** 'włos', ie. ***u̯el-*** 'kłos, włos, włókno, wełna' : 'rwać, skubać' (czy też ***u̯el-*** 'skręcać, kręcić'), bsł. ***u̯al-ti-***: lit. ***váltis -ties*** f. 'kłos owsa, wiecha owsa', stpr. ***wolti*** 'kłos' (wtórny temat na ***-ē-***), por. stirl. ***folt*** 'włos';

litь zach. 'ulewa, deszcz nawalny; słota; nurt, prąd rzeki' : ***liti lьjǫ*** 'lać', dokładny odpowiednik formalny: lit. ***lytìs*** f. 'forma, postać' (pierwotnie 'odlew'),

[343] Rekonstruowane tylko na podstawie słe. ***brȇst*** 'bród'.

[344] Rekonstruuję na podstawie cs. ***strětь*** p. Vaillant GC IV 690.

por. też lit. *liūtis -ties* : *liūtìs -tiẽs* 'długi, ulewny deszcz', tu też inf.: psł. *liti*, lit. *lýti* 'padać, lać (o deszczu)', łot. *lît* też 'rozlewać się, lać się, płynąć'; *nìtь* 'skręcone, sprzędzone włókna, nić', *niti* pl. też 'przędza; nicielnice; grzebień tkacki' : ie. (*s*)*nēi-* 'skręcać nici, prząść, tkać, szyć', bsł. *nīti-* f.: lit. *nýtis -ties* f., zwykle pl. *nýtys* 'grzebień tkacki, płocha', 'tkanina z nici', pierwotnie nomen actionis > nomen acti > nomen instrumenti; *pîtь* dial. 'napój' : *pьjǫ piti* 'pić', dokładny odpowiednik: stind. *pītí-* f. 'łyk, haust', tu też psł. inf. *piti*; *vitь* 1. 'długa giętka gałązka, witka' : *vьjǫ viti* 'wić, splatać', ie. *u̯ei-*, *u̯ī-*, lit. *vejù* (dial. też *vijù*) *výti* 'wić, zwijać', ie. *u̯ī-ti-*: lit. *vytìs* witka, rózga', łac. *vītis* 'winna latorośl, pręt z niej', tu też inf.: psł. *viti*, lit. *výti*; *vitь* 2. p. niżej *vьzvitь*; *žitь* dial. 'życie' : *živǫ žiti* 'żyć', ie. *gʷī-ti-s* f. 'życie' (: *gʷei-*, *gʷī-* 'żyć'): awest. *jīti-* f. 'ts.', tu też inf.: psł. *žiti*, lit. *gýti* 'zdrowieć, wracać do zdrowia' (stlit. 'żyć');

grustь płd., wsch. 'smutek, żal, tęsknota' < **grud-tь* : *gruditi* dial. 'rozbijać na grudy, kruszyć; przytłaczać, dręczyć, męczyć' (słe. skrb me *grudi* 'troska mnie dręczy'), *gruda* 'bryła, gruda', lit. *grūdu grūsti* 'tłuc, pchać', *graudùs* 'kruchy; smutny, wzruszający', *graũsti* '(serce) boli, martwić się';

bytь 'byt, istota, istnienie' : *byti* 'być, istnieć, żyć', ie. *bhūti-*: lit. *buitìs buĩties* 'istnienie, życie, położenie, egzystencja' (p. I 483—4), stind. *bhū́ti-* : *bhūtí-* 'bycie, dobry stan, rozwijanie się, dojrzewanie', tu też inf.: psł. *byti*, lit. *bū́ti*, łot. *bût*.

3. Wyjątkowo tylko spotyka się collectiva z suf. *-tь*:

znâtь wsch. 'znajomi, warstwy wyższe społeczeństwa' (por. rus.-cs. późne *po-znatь* 'poznanie') : *znajǫ znati* 'znać', partic. praet. pass. *znatъ* 'znajomy znany', ie. *ǵnō-ti-* 'poznanie' (: *ǵen-*, *ǵnō-* 'znać, poznawać'), stind. *prá-jñā-ti-ḥ*, gr. γνῶσις, tu też inf.: psł. *znati*, lit. *žinóti* 'znać';

dětь 'dzieci' (o dem. *dětьca* p. I 101) : *dojǫ dojiti* 'karmić piersią, doić', pierwotne znaczenie 'oseski', por. stind. *dhe-nú-*, *dhé-nā* 'mleczna krowa', z apofonią: łot. *dîle* 'ssące cielę, jagnię' : *dēls* 'syn', łac. *fīlius* 'syn', irl. *dīnu* 'jagnię', tu też łot. inf. *dêt* 'ssać'.

Oba te wyrazy mogą być pierwotnymi abstraktami. Collectivum zwykle rozwija się z pierwotnego abstractum [345], por. *-ědь*, *-ьja*, *-ьje* (I 64, 85, 86).

4. Niewiele jest przykładów na derywaty od pierwiastków niewerbalnych:

gŗstь 2. płd. 'mdłości, nudności, nausea' < **gŗd-tь* : *gŗdz* 'budzący wstręt, obrzydzenie, szkaradny, wstrętny; dumny, wyniosły, hardy', ie. *gher-* : *ghreu-d-* 'rozcierać, rozgniatać, tłuc'; *mьstь* 'odwet, zemsta' < **mьt-tь* : *mitě* 'na zmianę, na przemian', *mitusь* 'na przemian, nawzajem, w poprzek' (p. wyżej pod *-usъ*), *mitusiti* 'naruszać porządek, ład', *mitъ* 'ukośny, poprzeczny', bsł. *mei-tu-*, ie. *mei-t-* 'zmieniać' (: *mei-*, psł. *měna* p. I 116); *trъstь* 'trzcina, Arundo' : lit. *trušìs*, *triušìs* f. 'ts.', *trùšiai* m. pl. 'ts.' (tu może i gr. θρύον 'sitowie' < **trusom*, p. Frisk GEW I 688), psł. dial. *trъstъ* 'kruchy, łamliwy', łot. *trust* 'gnić, butwieć', z apofonią psł. *truchnǫti* 'kruszyć się, rozpadać się, próchnieć', *truchlъ* 'spróchniały, zmurszały', łot. *tràusls* 'kruchy, łamliwy', lit. dial. *traušus* 'ts.', dokładnym odpowiednikiem jest chyba lit. *strustìs*, wsch. *srustìs* 'bastener Halm im Siebe, Kammrohr';

strastь 2. wsch. 'przestrach, przerażenie' : *strachъ* 'ts.', łot. *struõstît* 'przerazić';

čelestь 'wystająca część zwykle pieca, otwór, czeluść pieca, trzon pieca' : *čelo čelese* 'czoło', por. ros. dial. *čeló* = *pečnoe čeló* 'czeluść pieca', zob. *čel'ustь*;

[345] J. F. Lohmann KZ LVI 44, LVIII 209.

pętь 'pięć' < **penk-ti-* (*-t-* < *-kt'-* pod wpływem liczebnika porządkowego *pętъ* < ie. **penk-to-*) : ie. *penk*e-*, bsł. *penke* 'pięć', dokładne odpowiedniki: stind. *pañktí-*, stisl. *fimt* f. 'liczba pięć', alb. *pesë*, geg. *pęsë* 'pięć' (**penq*ti-ā*); *šestь* 'sześć' : ie. *kseks* 'ts.', lit. *šešì* 'ts.', ie. *kseks-ti-* 'liczba sześć': stind. *ṣaṣtí-* f., stnord. *sētt* f. 'liczba sześć', por. psł. *šestъ* 'szósty';

sôlstь 'przyjemny smak, słodycz' < **sold-tь* : *sold-ъkъ* 'słodki, przyjemny, o smaku', odpowiednik lit.: *salstì* (*salsta saldo*) 'stać się słodkim'; *sôltь* dial. 'słone źródło, solanka; moczar, bagno' : *solь* 'sól', ie. *sal-*, lit. *sálti salù* 'stawać się słodkim'.

Tu może należeć też (choć bezpośrednia podstawa niepewna) psł. *rìtь* 'tyłek, pośladek, podex' (< ie. *rēiti-*) : lit. *rietas* 'udo, lędźwie, udo wieprzowe, szynka; międzykrocze, krocze' (**rēito-*), łot. *riẽta* 'noga' (**rēitā*), orm. *eri ervoy* 'łopatka u zwierząt' (może kontynuować zarówno ie. *rēiti-* jak i *rēito-*, *rēitā*) [346].

W niektórych z podanych przykładów nie można wykluczyć jako pierwotnej podstawy pierwiastka werbalnego, np. *gŗstь* 2., *mьstь*, *trъstь*.

5. Uderza duża ilość (ponad 50) archaicznych wyrazów złożonych: *u-čęstь* 'współudział, los, dola' : *čęstь* (p. wyżej); *pa-dŕtь* zach. 'podarcie; coś podartego, potłuczonego, połamanego' : *podьrǫ poderti* 'podrzeć' (zob. wyżej *dŕtь*, o członie I p. niżej *pamętь*); *pri-gŗstь* 'obie dłonie złożone bokiem, tworzące zagłębienie, przygarść; ilość czegoś mogąca się zmieścić w dłoniach tak złożonych' < **pri-gŗt-tь* : *pri-gŗ(t)nǫti* 'przygarnąć, przysunąć, skupić garścią' (por. wyżej *gŗstь*); *rǫko-jętь* : *rǫkov-ętь* 'rękojeść, trzonek', człon II to psł. **ję-tь* nomen actionis do *jьmǫ jęti* 'jąć, brać', bsł. *im-ti-*: lit. *iš-imtìs -tiẽs* 'wyjątek', łac. *empti-ō* f. 'kupno', tu też inf.: psł. *ęti*, lit. *imti*, łot. *jemt*, stpr. *īmt* 'ts.', człon I to pierwotny loc. dua. od *rǫka*: *rǫkoų-ętь*; *pà-mętь* 'myślenie, pamiętanie, pamięć; pojmowanie, świadomość, rozum' : *po-mьněti* 'myśleć, mniemać, mieć świadomość, pamiętać', prastare compositum: człon I to psł. pref. *pa-* właściwy kompozitom nominalnym (w stosunku do właściwego werbom *po-*, por. *pra-* : *pro-*, *paz-* : *poz-*), odpowiedniki: lit. *po-*, awest. *pā-*, człon II to ie. *mn̥-ti-* 'myśl, pamięć' (: *men-*, bsł. *menō* : *miniọ̄* 'myślę, pamiętam'): lit. *mintìs -tiẽs* 'myśl', stlit. też 'myślenie', stind. *matí-*, awest. *maiti-* 'pamiętanie; myślenie', łac. *mēns mentis* 'myśl, umysł, rozum', tu też inf.: lit. *miñti* 'pamiętać'; *sъ-mŕtь* 'śmierć', kontynuuje ie. compositum **su-mŗti-* 'dobra, naturalna śmierć' (w przeciwstawieniu do zadanej gwałtem, niespodziewanej) [347], człon I to spotykane w złożeniach ie. *su-* 'dobry' (stind. *su-*, awest. *su-*) zawarte też w *sъ-bogъ* 'szczęśliwy', *sъ-božьje* 'dobry los, udział, szczęście', człon II to ie. *mŗ-ti-* 'śmierć' p. *mŕtь*; *po-mьstь* dial. (: *po-mьsta*) 'zemsta' : *mьstь* 'ts.' (p. wyżej), *po-mьstiti* 'zemścić się, pomścić'; *otъ-mьstь* dial. 'zemsta' : *mьstь* 'ts.', *otъ-mьstiti* 'zemścić się'; *pa-pŕtь* dial. 'przedsionek, perystyl' : *pŕtь* 1. (p. wyżej); *sъ-vŕstь* dial. 'jednakowy wiek, para' : *vŕstь* (p. wyżej); *sěno-žętь* 'koszenie siana, sianokos; okres koszenia siana; łąka przeznaczona do koszenia', *sěno* 'siano' + *žętь* : *žьnǫ žęti* 'żąć', pierwotnie nomen actionis > nomen loci, człon II kontynuuje ie. *g*hn̥-ti-s* 'bicie': lit. *ap-gintìs* f. 'obrona', stind. *hatí-* f. 'uderzenie, zabicie', awest. *-jaiti-* f. (w compositum) 'bicie', tu też inf.: psł. *žęti* 'żąć', lit. *giñti* 'pędzić', łot. *dzìt* 'ts.'; *pa-žętь* zach. 'odłóg, pastwisko' : *po-žęti* 'zżąć, wyżąć' (p. też wyżej *sěno-žętь*);

po-datь wsch. 'pogłówne' : *po-dati* 'podać, dać, zapłacić' (zob. wyżej *datь*); *na-pàstь* dial. 'napaść, bieda, nieszczęście, zło' : *na-padǫ na-pasti* 'napaść, spaść';

[346] E. Lidén Mél. Pedersen 88—9, tu też o różnicy znaczeń.

[347] V. V. Ivanov — V. N. Toporov Slav. Jaz. V 144—5.

pr|o-pastь 'urwisko, głęboka rozpadlina, przepaść' : *pro-padǫ pro-pasti* 'spaść z góry na dół, zapaść się, zginąć'; *u-pastь* zach. 'upadek' : *u-padǫ u-pasti* 'upaść, zwalić się na dół, zginąć'; *za-pastь* dial. 'przepaść, otchłań' : *za-padǫ za-pasti* 'zapaść się, spaść, opaść'; *po-statь* 'szerokość niwy zajętej przez rząd żniwiarzy specjalnie rozstawionych, rząd żniwiarzy lub kosiarzy na polu; to, co za jednym ustawieniem skosi rząd żniwiarzy' : *po-stati* 'zatrzymać się, stanąć; powstać, stać się' (por. wyżej *statь*);

jьzъ-věstь dial. 'wiadomość, wieść; prawdziwość, szczerość' < **jьzъvěd-tь* : *jьzъ-věděti* 'dowiedzieć się, uzyskać wiadomość'; *ne-věstь* dial. 'niewiedza' < **nevěd-tь* : *ne-věděti* 'nie wiedzieć'; *p|o-věstь* 'oznajmienie, podanie do wiadomości; opowieść, opowiadanie' : *po-věděti* 'podać do wiadomości, oznajmić, powiedzieć'; *jьzъ-po-věstь* 'spowiedź, zwierzenie się' < **jьzъpověd-tь* : *jьzъ-po-věděti* 'wyznać, zwierzyć się'; *pr|i-po-věstь* 'opowiadanie, opowieść' < **pripověd-tь* : *pri-pověděti* 'opowiedzieć'; *sъ-věstь* 'świadomość, przytomność' : *sъ-věděti* 'uświadomić sobie' (ale scs. *sъvěstь* 'sumienie' może być kalką z gr. συν-είδησις 'ts.', łac. *con-scientia* 'ts.', Vasmer REW II 686, por. jednak czakaw. *vist* 'sumienie', Ribarić SDZ IX 203); *u-žastь* dial. 'przerażenie, trwoga, strach' : *u-žasnǫti sę* 'przerazić się, przestraszyć się', *u-žasiti* 'przerazić, przestraszyć', por. dewerbatywne *užasъ* 'przerażenie, trwoga, strach';

n|e-moktь 'brak siły, bezsilność, słabość, niedomaganie, choroba' : *ne-mogǫ ne-mokti* 'nie być w stanie coś zrobić, nie móc, niedomagać, chorować'; *p|o-moktь* 'pomaganie, wspieranie, wsparcie, pomoc' : *po-mogǫ po-mokti* 'udzielić pomocy, pomóc, wesprzeć'; *pä-portь* 'paproć, Filix' : *pero* 'pióro', roślina wyróżnia się pierzastymi liśćmi, *perǫ pьrati* 'przeć, latać', odpowiedniki w tym samym znaczeniu: lit. *pa-pár-tis -čio* m., bez reduplikacji: stwniem. *farn* (ie. *por-no-* 'pióro'), gall. *ratis*, śrirl. *raith* f. (**prətis*), por. gr. πτέρις 'paproć' : πτερόν 'pióro'; *|ob-volstь* 'panowanie, władza; ziemia podległa panującemu, okręg' : *ob-voldǫ ob-volsti* 'panować, władać';

na-vistь 'lubienie, miłość, życzliwość; zazdrość, zawiść' : *na-viděti* 'widywać się, odwiedzać, żyć w zgodzie, w miłości; lubić, miłować'; *nenavistь* 'niechęć do patrzenia na kogo, nielubienie, uczucie silnej wrogości, nienawiść' : *nenaviděti* 'nie chcieć patrzeć na kogo, nie chcieć go widzieć, odczuwać silną wrogość, nienawidzieć'; *za-vistь* 'silna zazdrość z powodu czyjegoś powodzenia, zawiść' : *za-viděti* 'patrzeć zawistnie, zazdrościć'; *pä-vitь* dial. 'roślina powojnik pnący, Clematis vitalba' : *po-vьjǫ po-viti* : *vьjǫ viti* 'wić, splatać' (zob. *vitь* 1.), roślina nazwana od wicia się; *vъz-vitь* 'korzyść, zysk' : *vъz-vьjǫ vъz-viti* 'zwyciężyć', *vьjǫ viti* 'zwyciężać', ie. *u̯ei-* : *u̯ī-*, lit. *vejù výti* 'pędzić, gonić, ścigać', ie. *u̯ī-ti-* 'gonienie; używanie': stind. *vīti-ḥ* f. 'użycie, posiłek', tu też inf.: psł. *viti*, lit. *výti*; *pa-žitь* dial. 'pastwisko; mienie' : *po-žiti* 'pożyć, wykorzystać, wyciągnąć korzyść' (: *žitь* zob.);

|ob-utь wsch. 'obucie, włożenie obuwia' : *ob-ujǫ ob-uti* 'wdziać obuwie, obuć';

d|o-bytь płd. 'osiągnięcie, zdobycie; zdobycz, korzyść; zwycięstwo' : *do-byti* 'pozyskać, uzyskać wysiłkiem, siłą'; *za-bytь* dial. 'zapomnienie' : *za-byti* 'zapomnieć'.

6. W przedstawionym materiale wyodrębnia się warstwa najstarsza (prawie czwarta część przykładów) z członem I właściwym pierwotnym kompozitom nominalnym, a więc

pa-dьńь, pa-mętь, pa-pьńь, pa-por-tь, pa-vitь, pa-žętь, pa-žitь;
sъ-mьńь;
rǫko-jętь, sěno-žętь.

Ogromną większość stanowią wyrazy z wokalizmem I członu podporządkowanym prefiksom odnośnego czasownika, np. *pomoktь* : *pomogǫ pomokti*, *postatь* : *postanǫ postati*, *propastь* : *propadǫ propasti*, *sъvěstь* : *sъvěmь*, *sъvědě sъvěděti*. Można by tu już dopatrywać się późniejszych derywatów dewerbalnych.

Wyodrębnia się grupa wyrazów, w których archaiczny II człon na *-tь* zaświadczony jest tylko w złożeniach, np. *pa-mętь*, *rǫko-jętь*, *sěno-žętь*, *pa-žętь*, *pa-portь*, *na-vistь*, *vъz-vitь*, *ob-utь*. Kilka z tych tworzących II człon wyrazów to stare abstracta ie., np. **mętь *jętь*, **žętь* = ie. *mn̥-ti-*, *im-ti-*, *gʷhn̥-ti-*.

Nie można wykluczyć pierwotności compositum w stosunku do zachowanego także wyrazu prostego np. *sъ-mr̥tь* : *mr̥tь*. Podobne przykłady na sekundarność wyrazów prostych w stosunku do kompozitów znane są także z innych języków ie. (np. łac., stind.). Wysuwano hipotezę, że derywaty prymarne na *-ti-* wyabstrahowały się z kompozitów, w których występowały często w członie II [348].

7. Prawie trzecia część zarówno wyrazów prostych jak i złożonych wyróżnia się wokalizmem zredukowanym pierwiastka, co, jak zobaczymy niżej, jest dziedzictwem ie. Nie przypadkowo więc w tej właśnie grupie najczęstsze są dokładne odpowiedniki ie. Ogromna większość podanych przykładów ma już oczywiście wokalizm podporządkowany towarzyszącym czasownikom. Niekiedy w takich wypadkach da się wskazać paralele ie. z pierwotnym wokalizmem zredukowanym, np. *věstь* : ie. *u̯id-ti-*, *dětь* : ie. obok *dhē-ti-* też pierwotne *dhə-ti-*, *ortь*, *ertь* : stind. *ŕ-ti-*, *znatь* : ie. *ǵn̥-ti-s* (lit. *pa-žintìs* f. 'poznanie', stwniem. *kunst* 'sztuka, wiedza, mądrość'), obok *statь*, ie. *stā-ti-* też ie. *stə-ti-*.

Na uwagę zasługuje kilka wypadków z apofonicznym wokalizmem rdzennym *-o-* (*-ě-*): *norstь* : lit. *neršti*, *paportь* : *pero*, *perǫ pьrati*, *sětь* : lit. *sejù siẽti*, *saĩtas*.

8. Wyjątkowo tylko zaświadczone są masculina z suf. *-tь* (tematy na *-ĭ-*): *tatь* 'złodziej' : *tajǫ tajiti* 'ukrywać, skrywać, taić', ie. (*s*)*tāi-* 'potajemnie, skrycie pozbawiać kogoś czegoś, ukraść, ukryć', het. *tāi̯a-* 'kraść, okradać', *tāi̯azzi* 3 sg. praes. 'kradnie', dokładny odpowiednik: stirl. *tāid* 'złodziej' (**tāti-*), zwykle w takich niewyjątkowych i spotykanych w różnych językach wypadkach współistnienia identycznych formacji nomen agentis i nomen actionis przyjmuje się sekundarną konkretyzację czy personifikację pierwotnego abstractum [349], nie można jednak wykluczyć także pierwotnego paralelnego współistnienia obu kategorii, czy nawet pierwotności nomen agentis [350];

zętь 'spokrewniony, krewny; mąż córki; mąż siostry' : ie. *ǵenə-ti-s* : *ǵenə-*, *ǵnō-* 'znać, poznać', psł. *znajǫ znati* 'ts.', pierwotne znaczenie 'poznany', odpowiedniki: lit. *žéntas* 'zięć, mąż córki' (**ǵenə-to-s*), z apofonią: stind. *jñātíḥ* 'krewny', łot. *znuõts* 'zięć; mąż siostry, szwagier', ie. *ǵnō-tó-s* 'znany', psł. *znatь*, gr. γνωτός, łac. *nōtus*, stirl. *gnāth* [351];

tьstь 'ojciec żony, teść' < **tьt-tь* : *tьt-* dziecinne reduplikowane typu *teta*, *tata*, por. stpr. *tisties* 'teść' [352], o stczes. pierwotnie hip. *tchán* 'teść' p. I 130.

---

[348] Zob. Kuryłowicz Acc. 284—5.

[349] Brugmann KVG II 333—4, Wojtyła-Świerzowska NA 138—9.

[350] P. Kretschmer Glotta XIII 101, J. Holt BSL XXXVIII 3, 4—5.

[351] V. Kiparsky NM 1942, 113—21.

[352] Skok ER III 445—6 dopatrywał się w *tьstь* pierwotnego abstractum. Mało prawdopodobne.

Dopatrywano się także suf. *-tь* w psł. *gⁱostь* m. (temat na *-ĭ-*) 'obcy, przybysz; gość, kupiec' < ie. *ghosti-s* 'obcy, gość' w nawiązaniu do gr. ξένος 'gość, cudzoziemiec', o mało jednak prawdopodobnej analizie **ghs-en-* p. Frisk GEW II 333—4.

9. Rzeczowniki z suf. *-tь* wyróżniają się starym akcentem na sylabie rdzennej, recesywnym, metatonią cyrkumfleksową i paradygmatem ruchomym [353], np. *mâstь* : *mäzati*, *pâstь* : *pàsti*. W wyrazach złożonych akcent pada więc zwykle na zgłoskę pierwszą: *pⁱověstь*, *ⁱobvolstь*, *pⁱomoktь*, *prⁱopastь*.

10. Suf. *-tь* kontynuuje ie. *-ti-*. Jak widzieliśmy, wiele z należących tu wyrazów ma dokładne odpowiedniki ie. Już w języku ie. sufiks ten tworzył przede wszystkim prymarne nomina actionis (wyjątkowo nomina agentis), choć spotyka się też w derywacji sekundarnej.

Nie ma nominów actionis na *-ti-* w języku hetyckim. Wyciągano stąd wniosek, że formacja ta (która pojawiła się zapewne najpierw w II członie kompozitów) zastąpiła w ie. pierwotny typ bardziej archaiczny. Nie można wykluczyć, że suf. *-ti-* powstał z nawarstwienia się *-i-* na pierwotne tematy na *-t-* [354]. Także *i w psł. paralelnie do abstraktów na -tь spotyka się identyczne funkcyjnie for*macje na *-ь*, np. *mastь* : *mazь* 'smar, maź', *propastь* : *propadь* 'przepaść', *jьzzpověstь* : *jьzzpovědь* 'zwierzenie się, spowiedź'. Zaświadczona jest także pewna ilość wyrazów, które można objaśniać dwojako, nie tylko jako prymarne abstracta na *-tь* (p. wyżej), ale też jako synonimiczne abstracta na *-ь* derywowane od odpierwiastkowych partic. praet. pass., np. *znatь* : *znatъ* 'znany', *tr̥tь* : *tr̥tъ* 'tarty', *věstь* : *věstъ* 'znany, wiadomy'. Tu należą też wypadki typu *pętь* : *pętъ* 'piąty', *šestь* : *šestъ* 'szósty'.

Suf. *-tel'ь* [355]

1. Suf. *-tel'ь* tworzył w psł. męskie nomina agentis. Wyodrębnić trzeba przede wszystkim ważną grupę derywatów prymarnych, utworzonych od pierwiastka werbalnego. Obejmuje ona ponad 20 wyrazów (w tym sporo złożeń):

**bitel'ь* w *u-bitel'ь* dial. 'morderca, zabójca' : *ubьjǫ ubiti* 'zabić'; *bl'ustel'ь* dial. 'stróż, stojący na straży' < **bl'udtel'ь* : *bl'udǫ bl'usti* 'strzec, pilnować', *sъ-bl'ustel'ь* dial. 'ts.' : *sъbl'udǫ sъbl'usti* 'ustrzec, uchronić'; *dätel'ь* dial. 'ten, kto daje, dawca' : *damь dati* 'dać, obdarzyć, darować', por. synonimiczne stind. *dátar-*, *dātár-*, awest. *dātar-*, gr. δώτωρ, δωτήρ, dobrze zaświadczone są też ślady złożonych: *per-datel'ь* 'zdrajca' : *perdati* 'zdradzić', *po-datel'ь* 'dawca' : *podati* 'dać, podać', *vъzъ-datel'ь* 'dawca' : *vъzdati* 'dać, oddać'; *dětel'ь* 'ten, który coś czyni, działa, tworzy, twórca' : *děti deď'ǫ* 'położyć, postawić; uczynić, zrobić', por. stind. *dhátar-* m. 'założyciel, inicjator' : *dhātár-* m. 'twórca', gr. θετήρ, łac. *con-ditor* 'założyciel', złożone *sъ-dětel'ь* 'twórca' : *sъděti* 'położyć, postawić; uczynić, sprawić, stworzyć'; *jastel'ь* 'jedzący, żywiący się' < **ěd-tel'ь* : *jamь jasti* 'jeść'; **jętel'ь*, tylko w złożeniach, np. *podъ-jętel'ь* dial. 'pomocnik, podpora' : *podъjьmǫ podъjęti* 'podjąć (się), wziąć na siebie', też *perъ-jętel'ь* 'przyjmujący' : *perъjьmǫ perzjęti* 'przejąć', *ptice-jętel'ь* 'ptasznik, łowca ptaków';

---

[353] Kuryłowicz Acc. 288, 305—6.

[354] Brugmann Grdr. II 1, 428—9, o prehistorii formacji Benveniste Origines 81—2, J. Holt BSL XXXVIII 3, 4—5.

[355] Zob. Wojtyła-Świerzowska NA 52—6; H. Geyr, Die Nomina auf *-telъ*, Meisenheim am Glan, 1965; I. I. Kovalyk Pytannja ukraïnsʹkoho movoznavstva IV, 1960, 5—20; Vaillant GC IV 310—6; S. B. Bernštejn Sbornik Avanesov 36—48.

**koltel'ъ*, tylko *za-koltel'ъ* 'morderca, zabójca' : *zakol'ǫ zakolti* 'zabić, zakłuć'; *krytel'ъ* dial. 'ten, co kryje, ukrywa, zataja' : *kryti kryjǫ* 'kryć, ukrywać, taić'; też złożone *sъ-krytel'ъ* 'skrywający' : *sъkryti sъkryjǫ* 'skryć'; *latel'ъ* płd. 'zasadzający się, czyhający na kogoś' : *lajǫ lajati* 'siedzieć w ukryciu, czyhać, czatować'; **rětel'ъ* w złożeniach *ob-rětel'ъ* dial. 'znalazca' : *obrěsti obrętǫ* 'znaleźć', *izъ-obrětel'ъ* dial. 'wynalazca' : *izъobrěsti* 'wynaleźć'; *rytel'ъ* dial. 'kopacz' : *rojǫ ryti* 'kopać, ryć'; *sětel'ъ* dial. 'siewca' : *sějǫ sěti, sějati* 'siać'; **statel'ъ* w złożeniu *perdъ-statel'ъ* 'stojący przed czym, przywódca' : *perdъstati perdъstanǫ* 'stanąć przed kim'; **věstel'ъ* < **věd-tel'ъ*, tylko w złożeniach: *sъ-věstel'ъ* dial. 'człowiek dużej wiedzy' : *sъvěmь, sъvědě sъvěděti* 'wiedzieć, znać', *po-věstel'ъ* 'głosiciel' : *pověmь, povědě pověděti* 'opowiedzieć, objawić'; *volstel'ъ* dial. 'władca, sprawujący władzę' < **vold-tel'ъ* : *voldǫ volsti* 'władać' (por. *voldyka* I 95); *znatel'ъ* dial. 'człowiek, który coś wie, umie, znawca' : *znajǫ znati* 'znać, wiedzieć', ie. *ǵen-, ǵnō-* 'ts.', por. stind. *jñātár-* m., awest. *jnātar-* m., gr. γνωστήρ 'świadomy rzeczy, świadek', łac. *notōr* 'ts.'; *zvatel'ъ* (: *zъvatel'ъ*) dial. 'przywołujący, zwołujący' : *zovǫ zъvati* 'wołać, przyzywać', ie. *ǵhau-, ǵhauə-* 'ts.', por. synonimiczne nomina agentis: stind. *hvātar-*, awest. *zbātār-* m.; *žętel'ъ* 1. dial. 'żeniec, ten, kto żnie zboże' : *žьn'ǫ žęti* 'żąć', ie. *gʷhen-(ə)-* 'bić', por. stind. *hantár-* 'uderzający lub zabijający kogo', awest. *jantar-* 'ts.'; *žętel'ъ* 2. dial. 'ten, kto ugniata, przyciska, naciska na coś; to, co ściska, przyciska, ugniata, np. obroża, drąg przyciskający siano' : *žьmǫ žęti*, ie. *gem-* 'gnieść, ugniatać, cisnąć, tłoczyć'; *žitel'ъ* dial. 'mieszkaniec, żyjący gdzieś' : *živǫ žiti* 'żyć, mieszkać'; *žr̥tel'ъ* 'kapłan składający ofiary' : *žьrǫ žr̥ti* 'składać ofiary, ofiarować', por. stind. *jaritár-* m. 'wzywający np. Boga, śpiewak, wielbiciel'.

Prawie wszystkie z podanych wyrazów zaświadczone są tylko szczątkowo w najdawniejszych tekstach słow. czy (wyjątkowo) w archaicznych dialektach peryferycznych. Mimo to budowa ich (derywacja prymarna od pierwiastka) wskazuje na genezę prasłowiańską. Na gruncie poszczególnych języków słow. od najdawniejszych historycznie zaświadczonych czasów ruguje się tego typu wyrazy przez:

a) derywaty sekundarne od tematów werbalnych, np. zamiast *latel'ъ, obrětel'ъ, sětel'ъ, sъvěstel'ъ* spotyka się nowsze: *lajatel'ъ, obrětatel'ъ, sějatel'ъ, sъvědětel'ъ* (p. niżej);

b) nawarstwione na nie formacje sekundarne, np. scs. *vlastel-inъ, žitel-inъ, žętel'-aninъ*, sch. *žȅtel-ac* : psł. *volstel'ъ, žitel'ъ, žętel'ъ*.

2. Druga warstwa rzeczowników z suf. *-tel'ъ* to żywotne, produktywne derywaty od tematów bezokolicznika przede wszystkim kauzatywnych i faktytywnych czasowników na *-i-ti*, rzadziej od czasowników na *-a-ti* (wyjątkowo tylko na *-ě-ti*). W historycznej epoce języków słow. mają one charakter zdecydowanie literacki i abstrakcyjny, wyjątkowo tylko odnosząc się do wykonawców czynności fizycznej. Poza kilkoma wyrazami (np. *prijatel'ъ, roditel'ъ*) obce są zasadniczo gwarom ludowym. Dlatego też mimo nieraz ogólnosłow. zasięgu w większości wypadków rekonstrukcja prasłowiańska nie może uchodzić za pewną. Zwykle zachowany jest akcent podstawowego czasownika. Oto kilka przykładów:

cělitel'ъ dial. 'uzdrawiający, lekarz' : *cěliti cěl'ǫ* 'leczyć, uzdrawiać' (scs. też *icělitel'ъ* 'ts.' < *jьzъ-cělitel'ъ*); *čistitel'ъ* 'ten, kto czyści, oczyszcza; kapłan ofiarnik dokonujący obrządku oczyszczającego' : *čistiti čist'ǫ* 'czynić czystym, czyścić'; *daritel'ъ* 'dający dar, obdarowujący, dawca' : *dariti dar'ǫ* 'darować, obdarzać, dawać na własność'; *davitel'ъ* 'ten, kto dusi, dławi, dusiciel, dławiciel' : *daviti dav'ǫ* 'dusić, dławić'; *chornitel'ъ* dial. 'stróż, ochraniający, opiekun' : *chorniti*

chorn'ǫ 'strzec, chronić'; *krotĭtel'ъ* dial. 'ten, co oswaja, uśmierza, poskramia' : *krotiti krot'ǫ* 'poskramiać, oswajać, uśmierzać, łagodzić'; *l'ubitel'ъ* dial. 'miłośnik' : *l'ubiti l'ub'ǫ* 'lubić, miłować'; *mьstĭtel'ъ* 'dokonywający zemsty, mściciel' : *mьstiti mьšč'ǫ* 'dokonywać zemsty, mścić'; *nosĭtel'ъ* 'ten, który coś nosi' : *nositi nošǫ* 'nosić'; *rodĭtel'ъ* 'ojciec', pl. *roditele* 'rodzice' : *roditi rod'ǫ* 'rodzić'; *tomĭtel'ъ* dial. 'ciemiężca, tyran' : *tomiti tom'ǫ* 'uciskać, dręczyć, ciemiężyć'; *tvorĭtel'ъ* dial. 'twórca' : *tvoriti tvor'ǫ* 'tworzyć, czynić, robić'; *tьlitel'ъ* dial. 'burzący co, niszczący' : *tьliti* 'niszczyć, burzyć, psuć'; *živĭtel'ъ* dial. 'ten, kto powoduje życie, żywi, ożywia, żywiciel' : *živiti živ'ǫ* 'powodować, że ktoś żyje, żywić';

darovatel'ъ 'dający dar, obdarzający, dawca' : *darovati darujǫ* 'dawać na własność, darować, obdarzać'; *dělatel'ъ* 'robotnik, pracownik; rolnik' : *dělati dělajǫ* 'czynić, robić, pracować, uprawiać ziemię'; *oratel'ъ* dial. 'oracz' : *orati or'ǫ* 'orać'; *prijątel'ъ* 'przyjaciel; powinowaty, krewny' : *prijati prějǫ* 'sprzyjać, miłować', najbliższe odpowiedniki w germ.: stwniem. *friudil* 'ukochany', stsas. *friuthil* m. 'ts.' < **frijōpila-* (*-tel* + *o-*, temat na *-o-*; według Pokornego IEW 844 oparte jednak na partic. *frijōđa-*), por. też stind. *pretár-* m. 'dobroczyńca, miłośnik'; *tęžatel'ъ* dial. 'robotnik, rolnik' : *tęžati* 'pracować, uprawiać pole'; *zьdatel'ъ* 'budujący, budowniczy' : *zьdati zid'ǫ* 'budować, tworzyć';

**vědětel'ъ* w złożeniu *sъ-vědětel'ъ* dial. 'świadek' (por. wyżej *věstel'ъ*, *svěstel'ъ*) : *svěděti svěmь* 'dowiedzieć się, doświadczyć, poznać'; *umětel'ъ* dial. 'człowiek doświadczony, obznajmiony z czym' : *uměti uměj'ǫ* 'wiedzieć, umieć, rozumieć'.

Wielka żywotność derywatów od czasowników na *-i-ti* doprowadziła do wyabstrahowania się na gruncie poszczególnych języków słow. sekundarnego formantu *-itel'ъ*, dobrze zaświadczonego od XI w. np. scs. *podaditel'ъ*, *zižditel'ъ* obok *podatel'ъ*, *zьdatel'ъ*, strus. *ěstitel'ъ* : psł. *jastel'ъ*, ros. *bljustítelь* : psł. *bl'ustel'ъ*, bułg. *vlastítel* (już u Miklosicha LP) : psł. *volstel'ъ*.

3. Suf. *-tel'ъ* stanowi rozszerzenie przez *-jъ* (zob. I 81) pierwotnego atematycznego *-tel-* [356]. Ślady formacji atematycznej dobrze zachowane jeszcze w odmianie pluralis np. w scs. w końcówkach nom. pl. *-e*, gen. pl. *-ъ*.

4. Nie ulega dziś żadnej wątpliwości, że formant *-tel-* sięga epoki ie. Tak np. według Pokornego IEW już w ie. istniały takie wyrazy jak *dō-tel-* (psł. *datel'ъ*), *ǵnō-tel-* (psł. *znatel'ъ*), *gʷhen-tel-* (psł. *žętel'ъ*), *dhē-tel-* (psł. *dětel'ъ*). Na ogół przyjmuje się dziś, że *-tel-* to prastara oboczna postać do ie. agentywnego *-tĕr-* : *-tŏr-* [357]. W podanych wyżej odpowiednikach psł. derywatów prymarnych niejednokrotnie spotykaliśmy oboczność typu np. *dhē-tel-* : *dhē-tĕr-*, *ǵnō-tel-* : *ǵnō-tĕr-*, *dō-tel-* : *dō-tĕr-*.

Wszystko wskazuje na to, że mamy tu do czynienia z jednym z niewyjątkowych wypadków już ie. oboczności *l* : *r*, spotykanej nie tylko w wyrazach pospolitych, ale także w formantach, np. nomina instrumenti na *-tlo-* : *-tro-* (uważane zwykle za stematyzowane kontynuanty suf. *-tel-*, *-ter-*), *-dhlo-* : *dhro-* [358].

Nie można wykluczyć, że psł. *-tel-* nawiązuje do pierwotnego *-t-el-* (o agentywnym *-elъ* p. I 108).

---

[356] Według V. Machka LF LIV 233—8 pierwotna postać bez *-jъ* zachowała się w psł. *dętelъ* : *dętьlъ* 'dzięcioł' i *dętelъ* 'koniczyna'. Niepewne p. I 108 i Sławski SE I 201—2.

[357] A. Meillet Mél. Mikkola 158, SC 349—50; V. V. Ivanov VSJa II 19—20; Kronasser EHS I 174—7. — Ślady ie. *-ter-* w słow. starał się wykazać I. Gьlьbov IIBE XVI 55—63. Mało prawdopodobne.

[358] A. Meillet Mél. Mikkola 157—9.

5. Badania ostatnich dziesięcioleci pokazały, że suf. *-tel-* jest jedną z ciekawych i ważnych wspólności psł.-het. w dziedzinie słowotwórstwa [359] (por. *-ostъ*). Bardzo bliskim, może i dokładnym odpowiednikiem atematycznego *-tel-* jest het. *-tal-la-*, produktywny formant tworzący nomina agentis. Kontynuuje on najprawdopodobniej ie. *-tel-* (a może *-tol-*) [360].

6. Przed zaznajomieniem się z paralelą hetycką uważano zwykle suf. *-telʼъ* za innowację psł. Przyjmowano, że *-tel-* powstało z *-ter-* na gruncie psł. przez dysymilację w wyrazach z pierwiastkiem zawierającym *-r-*: *prijatelʼъ*, *žętelʼъ*, *oratelʼъ* (*r ... l* < *r ... r*) [361]. Słabą stroną tego objaśnienia jest fakt, że z podanych wyrazów tylko *prijatelʼъ* wykazuje zasięg ogólnosłow., dwa pozostałe zaświadczone są wyjątkowo. Przy dzisiejszym stanie wiedzy koncepcję tę uznać należy za całkiem już nieaktualną.

Suf. *-tajъ* [362]

1. Przyrostek *-tajъ*, tworzący nomina agentis, zaświadczony jest szczątkowo. Jedynym prastarym przykładem o zasięgu ogólnosłow. jest *or-tàjъ* 'oracz, rolnik' utworzony od pierwiastka *or-* w *orʼǫ orati* 'orać', *or-dlo* 'radło' (p. I 114). Wyraz ten sięga epoki bsł., ma bowiem dokładne odpowiedniki bałt.: lit. *artójas* 'oracz' : *árti* 'orać', stpr. *artoys* 'rolnik'. Jak widać, jest to derywat prymarny, utworzony od pierwiastka werbalnego.

2. Śladami pierwotnej derywacji prymarnej mogą być: dial. wsch. *gulьtajъ* 'hulaka, nicpoń, leń' : *gulʼati* 'hulać, bawić się, o życiu próżniaczym, bezczynnym' (jeżeli to nie przekształcenie drogą etymologii ludowej pierwotnego *golьtajъ* 'biedak, hołysz, człowiek bez mienia' : *golъ* 'goły') [363], ukr. dial. *hintáj* 'hultaj, hulaka' : *honýty* 'gonić'. Nie należy tu dial. wsch. *lěntajъ* 'próżniak, leń', motywowane przez adi. *lěntъ* 'leniwy, opieszały' [364].

3. W płd. a zwłaszcza w wsch. słow. lepiej zaświadczony jest suf. *-tajъ* w derywatach sekundarnych od tematów werbalnych zakończonych na *-a-*. Tak więc wobec pierwotnego *ortajъ* (p. wyżej) spotykamy nowsze *orătajъ* (por. *ordlo* : *oradlo* I 114), podobnie płd.-wsch. **dr̥žatajъ* w złożonych *sъ-dr̥žatajъ* 'władca, rządca' : *sъ-dr̥žati* 'dzierżeć, panować, władać', *vъzъ-dr̥žatajъ* 'powstrzymujący, hamujący' : *vъzъdr̥žati* 'powstrzymać, utrzymać', *golšatajъ* 'ogłaszający coś np. zarządzenia, głosiciel' : *golšati* 'głosić, wołać, ogłaszać'; **ględatajъ* w złożonych *o-ględatajъ* 'stróż' : *oględati* 'oglądać, doglądać', *sъ-ględatajъ* 'ten, kto bada, śledzi coś, wywiadowca' : *sъględati* 'przyglądać się, rozpatrywać'; *chodătajъ* 'orędownik, pośrednik, poseł, swat' (ros. dial. też *chodátaja* 'swatka') : *chodati* (o tym typie werbalnym p. I 47), *choditi* 'chodzić', *jьzъ-chodatajъ* 'pośrednik, orędownik' : *jьzъchodati*, *jьzъchoditi* 'wychodzić, osiągnąć coś ciągłym chodzeniem', *sъ-chodatajъ* 'obrońca, orędownik, swat' (ros. dial. też f. *sъ-chodátaja* 'swacha') : *sъchodati*, *sъchoditi* 'schodzić, dociekać, badać, szukać'; *lagatajъ*,

---

[359] Zob. V. Machek HSSJ 177—80. — Śladów ie. *-tel-* doszukuje się także w języku greckim E. Schwyzer, Griechische Grammatik I, München 1939, 532.

[360] Kronasser EHS I 174—7. — Nie widać podstaw do przyjęcia hipotezy I. Gъlъbova IIBE XVI 55—63: wyprowadza het. *-talla-* < *-tar-la-* < *-ter-la-*, dopatrując się tu nawarstwienia agentywnego *-la-* na pierwotne ie. *-ter-*.

[361] Tak sądził jeszcze Vondrák VSG I 662.

[362] Wojtyła-Świerzowska NA 49—52; Vaillant GC IV 533—4.

[363] Sławski SE I 435—6.

[364] Sławski SE III 156—7.

logatajь 'zdający sprawę, relację, wywiadowca, szpieg' : *perъ-lagati* 'zdawać sprawę, tłumaczyć, przekładać; przemieszczać, zmieniać'; **sad'atajь* w złożonym *po-sad'atajь* 'starosta weselny' : *posad'ati* 'sadzać, rozmieszczać'; **sluchatajь* w złożonym *po-sluchatajь* 'słuchacz, słuchający' : *posluchati* 'słuchać'; **vodatajь* w złożonym *po-vodàtajь* 'przywódca' : *povodati* (p. I 47), *povoditi* 'wodzić, przewodzić', *pro-vodatajь* 'przewodnik' : *provodati* 'wodzić, prowadzić'; *vod'àtajь* 'prowadzący np. ślepego, prowodyr, idący na czele' : *vod'ati* 'wodzić, przewodzić'; **ziratajь* w złożonym *podъ-ziratajь* 'wywiadowca, szpieg' : *podъziràti* 'podpatrywać'; *zъvàtajь* 'zwołujący, herold; zapraszający gości weselnych' : *zъvati* 'wołać, wzywać, zapraszać', *po-zyvàtajь* 'przyzywający, zwłaszcza na sąd' : *pozyvati* 'pozywać, wzywać'.

Kilka z tych przykładów znajduje potwierdzenie w archaicznych dialektach płn.-zach.-ros. np. *pozyvátaj*, *vožátaj*, *ogljadátaj*, *posažátaj*.

4. Z tego typu formacji wyabstrahował się rozszerzony suf. *-a-tajь* spotykany np. w *prosàtajь* wsch. 'swat' : *prositi* 'prosić, zapraszać', *po-prošatajь* 'proszący, zbierający jałmużny, datki' : *poprositi* 'poprosić', *vozàtajь* 'woźnica' : *voziti* 'wozić', **zoratajь* w złożonych *po-zoràtajь* 'oglądający, widz' : *pozoriti* 'popatrzeć, spojrzeć' (: *pozьrěti* 'oglądać, przyglądać się'), *dozoràtajь* 'ten, kto patrzy, widzi, obserwuje' : *dozoriti* 'spostrzec, dojrzeć' (: *dozьrěti* 'doglądać'), *sъ-zoràtajь* 'zwiadowca' : *sъzoriti* 'spostrzec, dojrzeć' (: *sъzьrěti* 'spostrzegać').

5. Dla wszystkich z podanych przykładów można jednak też przyjąć pierwotną podstawę werbalną na *-a-*, a więc nie zaświadczone czasowniki **prosati* **vozati*, **zorati* [365]. Tak więc nomina agentis na *-tajь* rzucają światło na produktywność starego, szczątkowo zaświadczonego typu werbalnego imperfektiwów-iteratiwów omówionego w tomie I 47.

6. Jak widać z podanych przykładów wyrazy z suf. *-tajь* zachowują zwykle akcent podstawy derywacyjnej. Różnicy akcentowej *ortàjь* : *oràtajь* odpowiada lit. *artójas* : *nešiótojas* : *nešióti*, *áuksintojas* 'złotnik' : *áuksinti* 'złocić' [366].

7. Dokładne odpowiedniki suf. *-tajь* znajdujemy tylko w językach bałt.: lit. *-tojas*, f. *-toja*, łot. *-tājs*, f. *-tāja*, stpr. *-toys*. Formacja ta jest więc dziedzictwem z epoki bsł., choć dochował się tylko 1 wspólny wyraz bsł.: *ar-tāja-*, psł. *ortàjь*. W stlit. spotyka się także inne derywaty prymarne, np. *gìntojis* 'obrońca' : *gìnti* 'bronić'. Dziś w języku lit. i łot. zwyciężyła także derywacja sekundarna od tematów czasowników pochodnych [367].

8. Bsł. nomina agentis z suf. *-tāja-* nawiązują genetycznie do ie. prymarnych abstraktów z suf. *-tā-* (p. wyżej pod *-ta*). Suf. *-ja-*, psł. *-jь* mógł występować w funkcji strukturalnej, mógł też tworzyć męskie nomina agentis (p. I 80—1, por. też *-tel'ь*).

Jako ie. paralelę przytacza się gr. nomina agentis na *-τής* np. ἀροτής 'oracz' (: *or-tajь*), κριτής 'sędzia, rozjemca' : κρίνω 'oddzielam, odróżniam; rozstrzygam, rozsądzam'. Opierają się one również na ie. abstraktach na *-tā-*, formalnym wykładnikiem męskich nominów agentis jest końcówka *-ς* [368].

---

[365] Por. Varbot DIS 91. — Zwykle (np. Vondrák VSG I 589, Wojtyła-Świerzowska NA 50—1) przyjmuje się tu nominalną podstawę: *pozorъ* 'patrzenie, spojrzenie, widok, widowisko'. Mało prawdopodobne.

[366] Kuryłowicz Acc. 288.

[367] Leskien BN 328—9; Otrębski GL II 73—4; Endzelin LG 282—3.

[368] Brugmann Grdr. II 1, 414—5; Kuryłowicz IC 226.

Suf. *-itʼь* [369]

1. Psł. wyrazy z tym sufiksem wyjątkowo tylko mają zasięg ogólnosłow. Mamy jednak kilkadziesiąt starych dialektyzmów psł. o małym zwykle zasięgu geograficznym, sięgających niekiedy nawet epoki bałtosłow., jak wykazują dokładne odpowiedniki bałt.

2. Podstawowym, zasadniczym znaczeniem formantu *-itʼь* było pojęcie 'pochodzenia w ogólności' od kogoś czy skądś, a więc 'przynależności' do kogoś czy (rzadziej) do jakiegoś miejsca. Stąd z jednej strony patronimica, matronimica (przynależność rodzinna) i nazwy mieszkańców związanych z jakimś miejscem, z drugiej zaś nazwy istot młodych, zwłaszcza (przede wszystkim w płd.słow.) młodych zwierząt. Te dwa znaczenia patronimiczne i deminutywne trudno jest nieraz rozgraniczyć (zwłaszcza u rzeczowników osobowych).

3. Oto materiał:

Od podstaw rodzaju męskiego

Rzeczowniki osobowe:

božìtʼь zach., płd. 'syn boży, bożek' : *bogъ* 'bóg'; *brątitʼь* 'syn brata, bratanek' : *brątъ* 'brat'; *děditʼь* 'potomek dziadka, spadkobierca po dziadku' : *dědъ* 'ojciec ojca lub matki, dziadek; przodek; człowiek stary'; *děveritʼь* płd., wsch. 'syn brata męża' : *děverъ děveri* m. 'brat męża'; *gospoditʼь* płd., wsch. 'syn pana' : *gospodь gospodi* m. 'pan'; *korlʼìtʼь* płd. 'młody król, królewicz' : *korlʼь* 'król'; *kъnęžìtʼь* 'syn księcia' : *kъnęgъ* 'książę'; *otьčitʼь* płn. 'prawny syn swego ojca, spadkobierca spuścizny po ojcu' : *otьcь* 'ojciec'; *panìtʼь* płn. 'syn pana, młody pan' : *panъ* 'pan'; *rodìtʼь* 'członek rodu, krewny' : *rodъ* 'ród, grupa ludzi złączonych związkiem krwi' (por. sch. *plèmić* 'człowiek dobrego rodu' : psł. *plemę* 'rodzina, ród, plemię'); *sǫditʼь* zach., płd. 'syn sędziego' : *sǫdi, sǫdьji* 'sędzia' (I 84); *šurìtʼь* płd., wsch. 'syn brata żony' : *šurʼь* 'brat żony, szwagier'; *vojevoditʼь* 'syn wodza' : *vojevoda* 'dowódca wojska, wódz'.

4. Nazwy młodych zwierząt:

elenitʼь zach., płd. 'jelonek, młody jeleń' : *elenь elene* 'jeleń'; *golǫbitʼь* płd. 'pisklę gołębia' : *golǫbь golǫbi* m. 'gołąb'; *kozьlìtʼь* płd. 'koźlątko' : *kozьlъ* 'kozioł'; *lьvìtʼь* 'szczenię lwie, młody lew' : *lьvъ* 'lew'; *o͡goritʼь* płd. 'mały węgorz' : *o͡gorʼь* 'węgorz', dokładny odpowiednik lit. *ungurýtis* 'mały albo młody węgorz', bsł. *angurītja-*; *porsitʼь* płd. 'małe świni, prosiak' : **porsъ* = lit. *paršas* 'kastrowany samiec świni' (por. *porsę porsęte* 'prosię'); *pъtitʼь* płd. 'pisklę, młody, mały ptaszek' : *pъtъ, pъta* 'ptak', dokładny odpowiednik: lit. *putýtis* 'pisklę, pisklątko', bsł. *putītja-*; *pьsìtʼь* płd. 'młode psa, szczeniak' : *pьsъ* 'pies'; *sokolìtʼь* płd., wsch. 'pisklę sokole' : *sokolъ* 'sokół'; *telìtʼь* płd. 'cielątko' : bsł. *telja-* 'cielę', lit. dial. *tẽlias* 'ts.' (por. *telę telęte* 'cielę'); *vlʼčìtʼь* płd. 'szczenię wilka, wilczek' : *vlʼkъ* 'wilk', dokładny odpowiednik: lit. *vilkýtis* 'ts.', bsł. *u̯ilkītja-*; *vȍrnitʼь* płd., wsch. 'pisklę wrony' : *vôrnъ* 'gawron', *vȍrna* 'wrona', dokładny odpowiednik: lit. *varnýtis* 'młody kruk', bsł. *u̯arnītja-*; *zaęčitʼь* wsch. 'młode zająca' : *zaęcь* 'zając'.

W tej funkcji *-itʼь* wymienia się nieraz z suf. *-ę -ęte* np. *kozьlitʼь* : *kozьlę, lьvitʼь* : *lьvę, porsitʼь* : *porsę, telitʼь* : *telę*.

5. W kilku wyrazach bezpośrednią podstawę tworzy przymiotnik dzierżawczy z suf. *-ovъ*, np.:

[369] Zob. S. Rospond, Południowosłowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem **-itj-*, Kraków 1937, 115—56; F. Cuřín, Historický vývoj rodiny a rodinné příslušnosti v českých nářečích, Praha 1964, 9—42.

korl'evit'ъ 'syn króla' : *korl'evъ* 'należący do króla' (: *korl'ъ* 'król'), *otьčevit'ъ* płn. 'spadkobierca, dziedzic' : *otьčevъ* 'związany z ojcem, należący do ojca' (: *otьcь* 'ojciec', zob. wyżej *otьčit'ъ*). Tego rodzaju derywaty szerzą się na gruncie poszczególnych języków słow., por. cs. *vranovištь*, *lьvovištь* z omówionymi wyżej bsł. *varnīt̨ia-*, psł. *vornit'ъ*, *lьvit'ъ*.

Takie przymiotnikowe podstawy częste są w patronimicznych imionach osobowych. W językach płd. i wsch.słow. spotykamy także tego typu imïona utworzone od przymiotników dzierżawczych z suf. *-inъ*, *-jь* [370].

6. Od podstaw rodzaju żeńskiego

Rzeczowniki osobowe:

dětit'ъ płd., wsch. 'dziecko, zwłaszcza chłopiec, młode zwierząt' : *dětь* coll. 'dzieci' (: *dětę* 'dziecko, dziecię'); *orbičit'ъ* płd., wsch. 'syn niewolnicy, sługa' : *orbica* 'niewolnica'; *orbyn'it'ъ* wsch. 'syn niewolnicy' : *orbyn'i* 'niewolnica'; *sʲestrit'ъ* płd., wsch. 'syn siostry, siostrzeniec' : *sestra* 'siostra'; *sʲestričit'ъ* płd., wsch. 'siostrzeniec' : *sestrica* dem.; *tetit'ъ* płd., wsch. 'syn ciotki, siostry matki lub ojca' : *teta* 'ciotka', *tetьčit'ъ* płd., wsch. 'syn ciotki' : *tetьka* 'ciotka'.

7. Nazwy zwierząt młodych:

gǫsìt'ъ płd. 'piskle gęsie, gąsiątko' : *gǫsь* 'gęś', prawie dokładny odpowiednik: lit. *žąsýtis* 'ts.', bsł. *žansītia-*; *gr̥dličit'ъ* płd. 'piskle turkawki' (scs. też *ka-grьličištь* 'ts.') : *gr̥dlica* 'turkawka'; *lastovičit'ъ* płd. 'piskle jaskółki' : *lastovica* 'jaskółka'; *lьvičit'ъ* płd. 'młode lwicy' : *lьvica* 'samica lwa' (: *lьvъ* 'lew', por. wyżej *lьvit'ъ*); *orьličit'ъ* płd. 'piskle orła' : *orьlica* 'orlica' (: *orьlъ* 'orzeł').

8. Z formacji typu *orbičit'ъ*, *sestričit'ъ*, *gr̥dličit'ъ*, *lastovičit'ъ*, *lьvičit'ъ*, *orličit'ъ* wyabstrahował się wcześnie sekundarny suf. *-ič-it'ъ* zaświadczony np. w:

gospodičit'ъ płd., wsch. 'panicz' : *gospodь* 'pan' (por. wyżej *gospodit'ъ*); *kъnęžičičь* strus. 'syn księcia' : *kъnęzъ* 'książę'; *taimičit'ъ* płd., wsch. 'dziecko nieprawego łoża' : *taimъ* 'tajemny, skryty' (: *tajiti* 'taić'); *ženimičištь* cs. 'dziecko nieprawego łoża' : *ženima* 'nałożnica' (por. cs. *ženimištь* 'dziecko nieprawego łoża') [371].

Podobnie rozwinął się w językach sch. i słe. złożony formant deminutywny *-ć-ić*, *-č-ič* jako wariant podstawowego *-ić*, *-ič*.

9. Suf. *-it'ъ* spotyka się nie tylko w funkcji formantu oznaczającego pochodzenie rodzinne, przynależność rodzinną, ale także (choć rzadziej) w ściśle związanej z tym funkcji wyrażania pochodzenia skądś, przynależność do jakiegoś miejsca, a więc w nazwach plemion, mieszkańców pewnych okolic, miast (nomina originis) [372], np.:

borovit'ъ 'ktoś lub coś związane z borem, lasem, pochodzące z boru, lasu' : *borovъ* adi. 'związany z borem, lasem', *borъ* 'bór, las'; *slobodit'ъ* płd., wsch. 'mieszkaniec wolnej osady, ziemi' : *sloboda* 'wolność; wolna ziemia, osada'; *Dregovit'i* plemię wsch.słow. : *dregy dregъve*, *dręgy dręgъve* 'moczar, bagno'; *Lędit'i* plemię płn.słow. : *lędo* 'ziemia nieuprawna, nie zaorana'; *Obodrit'i* plemię zach.słow. i naddunajskie : *obъ Odrě* 'nad Odrą'; por. też stpol. XIV—XV w. *mieścic*

---

[370] Por. R. Jakobson Studia Lehr-Spławiński 300—3; K. Rymut, Słowotwórstwo polskich patronimicznych nazw miejscowych z przyrostkiem *-(ov)itjo- ..., Wrocław 1973, 131.

[371] Vaillant GC IV 333.

[372] W. Taszycki JP XXI 33—42 (Rozprawy I 205—14), S. Rospond o. c. 137—9; B. Lindert, Formanty służące do tworzenia nazw mieszkańców w językach słowiańskich, Lublin 1967, 40—5.

'mieszczanin, obywatel, mieszkaniec miasta', niebieski *mieścic* 'niebianin, mieszkaniec nieba', w Bulli gnieźnieńskiej z r. 1136: *Zagorzycy* 'mieszkańcy osady położonej za górami' : *za gorojǫ, Zagorьje, Zagora* [373]; *Białowieżycy* : *Biała Wieża*; kasz. *P*ogᵘořìce* 'mieszkańcy miejscowości *P*ogᵘořé*' [374], już w r. 1135 *Podgorzycy* 'ludzie zamieszkujący *Podgorьje*' [375], z płd. Małopolski, z Górnego Śląska i Lubelszczyzny: *borowicy* 'mieszkańcy wsi *Borowna*', *bytomicy* 'mieszkańcy wsi *Bytomsko*', *brzezicy* 'mieszkańcy wsi *Brzezie*', *laskowicy* 'mieszkańcy wsi *Laskowa*', *leszczynicy* 'mieszkańcy wsi *Leszczyna*'; *sławęcíciec* 'mieszkaniec *Sławęcina*'; *tarnawicy* 'mieszkańcy wsi *Tarnawa*' [376], słe. w karynckim dialekcie rożańskim w nazwach mieszkańców osiedli np. *Boróu̯čəč, Podhórčəč, Cəlôu̯čəč* [377]; sch. *kùćić* (*kùćević*) 'człowiek z dobrego domu, dobrego pochodzenia' : *kùća* 'dom'; *Mlèčić* 'čovjek iz Mletaka, Wenecjanin' : *Mlèci* pl. 'Wenecja'; ros. nazwy mieszkańców np. *kostromíč* : *Kostroma, moskvíč* : *Moskva, omíč* : *Omsk*, NW *Om, pskovíč* : *Pskov, tomíč* : *Tomsk*, NW *Tomь, vjátič* : *Vjatka*.

O podstawowym w tej funkcji psł. suf. *-ěn-inъ, -jan-inъ* zob. I 119.

10. Prawie wszystkie omówione wyżej patronimica, matronimica a także nazwy małych zwierząt można uważać równocześnie za wyrazy zdrobniałe, deminutiva. Czystymi deminutywami czy hipokorystykami, bez żadnego ubocznego znaczenia, są: *bratanit'ь* płd., wsch. : *bra-tanъ* 'syn brata', *moldenit'ь, molděnit'ь* płd. : *moldenъ, molděnъ* 'młodzieniec, chłopiec; dziecko'; *otročit'ь* płd. : *otrokъ* 'dziecko, chłopak'.

Suf. *-it'ь* w funkcji formantu tworzącego deminutiva i hipocoristica rozwinął się bardzo w językach sch. i słe. (kosztem suf. *-ьcь, -ьkъ, -ьkъ*) [378]. Powszechne tu są także deminutiva z tym formantem od podstaw nieżywotnych np. sch. *grȁdić* : *grâd* 'miasto', słe. *gradìč* : *grâd*, sch. *snòpić* : *snòp* 'snop', słe. *snopìč* : *snòp*. Na północy Słowiańszczyzny tego rodzaju deminutiva są wyjątkowe np. pol. dial. śląskie *kraic* 'kawałek, kromka chleba' : *kraj*, psł. *krajь* 'nacięcie, okrawek, odcinek' [379].

Znamienne, że w staroczakawszczyźnie suf. *-ić* nie wykazuje jeszcze tak wielkiej produktywności [380].

O wtórnie wyabstrahowanych w sch. i słe. formantach sekundarnych *-č-ić, -č-ič* p. wyżej (punkt 8).

11. Wyodrębnia się grupa derywatów odprzymiotnikowych nazywających nosicieli właściwości, cech (nomina attributiva), np.:

bělit'ь zach., płd. 'ktoś lub coś wyróżniające się bielą' : *bělъ* 'biały', *bystrit'ь* zach., płd. 'ktoś lub coś wyróżniające się szybkością' : *bystrъ* 'szybki', niepo-

---

[373] Trautmann EOO I 179 przyjmował możliwość przekształcenia z *Zagorica*. Nie widać podstaw. Zob. Taszycki l. c.

[374] Według Lorentza GP II 702 „Nazwy mieszkańców tworzą się od nazw miejscowych za pomocą tego sufiksu w płn.-wsch.-kasz. i odosobnione w gwarze luzińsko-wejherowskiej".

[375] Trautmann l. c. 179.

[376] P. Galas JP XXIII 13– 8.

[377] F. Ramovš, Historična gramatika slovenskega jezika. VII Dialekti, Ljubljana 1935, 6.

[378] Bošković RSJ 97—9.

[379] Sławski SE III 48.

[380] Boryś BRzCz 114—6.

hamowany', *golĭť'ь* płd. 'człowiek goły, bez zarostu; biedak' : *golъ* 'goły', *molďiť'ь* płd. 'dziecko, młodzieniec, młode zwierzęcia' : *moldъ* 'młody'.

Z poszczególnych języków słow. należą tu np. pol. dial. kasz. *lewic* 'człowiek posługujący się przede wszystkim lewą ręką, mańkut' : psł. *lěvъ* 'lewy', sch. *bŕzīć* 'człowiek szybki' : psł. *bŕzъ* 'szybki', *drȃgović* 'ktoś drogi, kochany', czakaw. *dragić* 'ts.' : psł. *dorgъ* 'drogi', słe. *hudíč* 'diabeł' : psł. *chudъ* 'chudy, nędzny; lichy, zły', *mŕlič* 'zmarły, nieboszczyk' : psł. *mr̥lъ* 'zmarły' partic. do *mьrǫ merti* 'umierać'.

Tego rodzaju derywaty nawiązują do omówionego wyżej (w punkcie 5) typu *korl'evit'ь*.

W języku pol. suf. *-ow-icz* (końcowe *-cz* < *-c* pod wpływem ruskim p. niżej punkt 13) wykorzystano od XVIII w. do celów ekspresywnych na oznaczenie osób od jakiegoś szczególnego upodobania, np. *karierowicz* : *kariera*, *spacerowicz* : *spacer*, *wycieczkowicz* : *wycieczka*. W podobnej funkcji spotyka się również sch. *-ov-ić*, np. *obješenjáković* formacja ekspresywna : *òbješenjāk* 'gałgan, łobuz', *rđáković* ekspresywne: *rđa* 'nicpoń, hultaj, łotr' [381].

Tego rodzaju formacje ekspresywne nawiązują poprzez znaczenie związku z cechą wyrażoną w podstawie derywacyjnej do pierwotnych patronimików, por. np. cs. *dijavoličišťь* 'diaboli filius' : *dijavolъ* 'diabeł', *mamoničišťь* 'mamonae filius' : *mamona* 'bogactwo, złoto, mamona' [382].

W języku pol. stadium przejściowe, związane z deprecjacją pierwotnych patronimików, widoczne jest w ekspresywnych charakterystycznych nazwiskach, typowych dla komedii II połowy XVIII — I połowy XIX w. [383].

12. Wyjątkowo spotyka się *-it'ь* w strukturalnej funkcji formantu asymilującego wyraz obcy, np. *birit'ь* 'ten, kto ogłasza zarządzenia, wydarzenia, herold' stara pożyczka orientalna, por. tatarskie *böjörövčy* 'rozkazodawca, władca' zasymilowane w słow. przez substytucję rodzimego suf. *-it'ь* na miejsce zapożyczonego *-či* (I 250—1), sch. dial. czakaw. *gardelić* 'szczygieł' : włos. *cardellino* 'ts.', z substytucją rodzimego *-ić* na miejsce włos. dem. *-ino* [384].

13. Suf. *-it'ь* jest również ważnym formantem onomastycznym. W języku psł. tworzył imiona odojcowskie, patronimiczne, reprezentowane np. przez stpol. *Bogusławic*, strus. *Volodimeričь*, sch. *Boljeslavić*, *Dobromirić*. Formacja ta miała duże znaczenie w pierwotnym psł. ustroju rodowym. Zachowała się ona najlepiej na Rusi, por. np. do dziś żywotne ros. imiona odojcowskie na *-ič*, *-ov-ič*. Pierwotnie ruskie patronimica na *-ičь* stosowano w wyższych warstwach społeczeństwa. W klasach niższych, używających imion jednotematowych, w funkcji patronimików występowały przymiotniki dzierżawcze przede wszystkim na *-ovъ* [370].

Drugim z kolei centrum produktywności patronimicznego suf. *-it'ь* jest język sch., w którym pozostałością pierwotnych imion patronimicznych, odojcowskich jest niezliczona ilość dzisiejszych nazwisk na *-ić* (typ *Petrić*, *Miletić*, *Savić*, *Nikolić* : *Milošević*, *Jovanović*, *Živanović*) [385]. Dialektycznie dobrze jest

---

[381] Stevanović SSJ I 517.

[382] L. Malinowski PF V 114—6.

[383] L. Malinowski l. c.

[384] Boryś l. c. 115.

[385] T. Maretić Rad JA LXXXII 109—13.

jeszcze zaświadczone pierwotne znaczenie patronimiczne, a więc np. *Petrović* 'syn Piotra' [386].

We wsch. części Półwyspu Bałkańskiego na obszarze bułgarsko-macedońskim ani imiona, ani nazwiska tego typu poza nielicznymi wyjątkami nie są znane. W języku słe. spotyka się tylko nieliczne ślady, dziś jest to typ martwy, spotyka się niekiedy w funkcji ekspresywnej (por. wyżej w punkcie 11 paralelne pol. *-owicz*, nomina attributiva).

W językach stpol. i stczes. zaświadczona jest duża ilość imion patronimicznych z suf. *-ic*, *-owic*, *-'ewic* (w XII—XIII w. w stpol. tylko *-ic*). Począwszy od XIII w. formacja ta zaczyna się cofać, degradowana do sfer niższych. W II połowie XVI w. w polszczyźnie wychodzi z użycia, rugowana przez nazwiska przymiotnikowe na *-ski*. Ślady jej pozostały tylko w dialektach peryferycznych.

Pierwotny typ imion patronimicznych zachował się natomiast dobrze na Łużycach w nazwach rodzin: dłuż. na *-ojcy*, *-ejcy* : *-icy* (*-ycy*), głuż. *-ecy* : *-icy*.

14. Na dużej połaci Słowiańszczyzny (zachodnia bez Słowacji, zach. odłam płd.słow., przede wszystkim centrum obszaru) [387] suf. *-it'ъ* odegrał ważną rolę przy tworzeniu nazw miejscowych. Najstarsza ich warstwa to omówione wyżej patronimica, pierwotne nazwy mieszkańców, sekundarnie dopiero przekształcone na nazwę miejsca, osiedla zamieszkałego przez nich.

15. Formację z suf. *-it'ъ* cechuje zwykle akut czy to na samogłosce rdzennej czy też na sufiksalnej (*brȁtit'ъ* : *lъvȉt'ъ*). Dobrze zaświadczona jest również stara repartycja barytoneza akutowa : oksytoneza [388].

16. Suf. *-it'ъ* jest formantem sekundarnym derywującym od wyrazów niemotywowanych (przede wszystkim) i motywowanych. Wyjątkowo tylko spotyka się derywaty odpierwiastkowe. Formant ten powstał w epoce wspólnoty bsł., kontynuuje bsł. *-īt-ja-*. Jak widzieliśmy, istnieje grupka wyrazów bsł. z tym sufiksem (*angurītja-*, *putītja-*, *ųilkītja-*, *ųarnītja-*, *žansītja-*). Dokładnymi odpowiednikami są lit. *-ytis* m., łot. *-ītis* m. W języku lit. za pomocą suf. *-ytis* tworzą się przede wszystkim deminutiva, patronimica i nazwy mieszkańców. Spotyka się też imiona patronimiczne, NW i NM z tym formantem. W języku łot. *-ītis* używa się w funkcji deminutywnej i na oznaczenie pochodzenia.

Analiza morfologiczna suf. *-it'ъ* wskazuje na nawarstwienie się *-jъ* (o formancie tym I 80—1) na podstawowe *-itъ*, por. ros. typ nazw mieszkańców, dawne *moskv-it-inъ* pl. *moskvičі* : *Moskva*, *pskov-it-inъ* pl. *pskovičі* : *Pskovъ* (dziś *moskvíč*, *pskovíč* p. wyżej punkt 9), do dziś *ostrov-it-jánin* 'mieszkaniec wysp, wyspiarz' : *óstrov* 'wyspa'.

W oparciu o dobrze zaświadczone podstawy derywacyjne z suf. *-ica* (np. *grdlica*, *lastovica*, *orbica*, *sestrica*) wysunięto hipotezę, że początkowe *-i-* suf. *-it'ъ* może być częściowo związane z pierwotnymi feminami na *-ī-* (p. I 99) [389]. Warto wskazać też na pierwotne masculina i feminina na *-ĭ-* spotykane w naszym materiale jako podstawy derywacyjne formacji na *-it'ъ* (*golǫbъ* m., *děverъ* m., *gǫsь* f.). W takim wypadku *-i-* w *-it'ъ* byłoby wynikiem normalnego w derywatach sekundarnych wzdłużenia elementu przedsufiksalnego [390].

---

[386] Popović GSS 408.

[387] S. Rospond l. c. 157—240, Popović l. c. 438.

[388] Kuryłowicz Acc. 297, IG II 148.

[389] Vaillant GC IV 335—6.

[390] O zjawisku tym zob. Kuryłowicz AI 406.

Warto dodać, że w języku lit. w podobnej funkcji jak *-ytis* = psł. *-it'ь* spotykamy również dwa inne sufiksy różniące się samogłoską początkową: *-ai-tis* i *-ie-tis* [391].

17. W zabytkach cerkiewnych dobrze zaświadczona jest też odmianka rodzaju nijakiego np. *dětište* (: *dětištь* m.) 'dziecko' (czes.-cs.), rus.-cs. *mladište* (: *mladištь* m.) 'dziecko', *otročište* (: *otročištь* m.) 'dziecię, chłopczyk', *taimičište* (: *taimičištь* m., *taimičičь* m.) 'dziecko nieprawego łoża'. Wyraz *dětište* znajduje odpowiednik w ros. *dětišče* 'dziecię, dziecko' (przestarz.), przen. 'dziecię; twór', dial. *dětišče* 'adoptowane dziecko; rodzone dziecko' : *detíšče* augm. 'dziecko'. Dokumentacja dial. (SRNG np. z okolic Moskwy, Uralu, Archangielska, Pskowa, Nowogrodu) wskazuje jednak, że mamy tu do czynienia z kontynuantem psł. *-išče* (o augmentatiwach i deminutiwach z tym sufiksem p. I 96).

Cs. *-ište* znajduje dokładny odpowiednik w sch. dial. czakaw. *-ićo*. Formant ten tworzy w gwarze Suska deminutiva od podstaw rodzaju nijakiego (w opozycji do męskiego *-ić*) np. *očìćo, ùšićo, jajčìćo, mestìćo* [392].

Franciszek Sławski

[391] Zob. Otrębski GL II 261—3, Mikkola RS I 18, Endzelin BL 125—6.

[392] J. Hamm, M. Hraste, P. Guberina HDZ I 98—9.

SŁOWNIK

C

caca zob. **čača 1**

cacati zob. **čačati**

cacьkati zob. **čačьkati**

capa dial. zach. i płd. 'łapa'

~ dłuż. *capa* 'łapa', głuż. *capa* 'ts.', czes. *cápa* 'ts.';

słe. dial. *cápa* 'łapa' (Pleteršnik), sch. dial. (notowane już u Belostenca) *cäpa* 'łapa (zwykle u psa)'. ~

Por. czes. *cáp -pu* 'łapa; ślad łapy' (Přír. slov.);

czes. dial. moraw. *čápa* 'noga, łapa' (Přír. slov., Bartoš DSM).

Nomen deverbale od *capati*. Por. synonimiczne *lapa* : *lapati*, niem. *Tappe* : *tappen* 'szukać po omacku, chwytać coś niezdarnie'. *W. B. — F. S.*

capati *cap'ǫ* 'łapać, chwytać gwałtownie; brodzić, chodzić powoli po wodzie, błocie z odgłosem, człapać, powodować odgłos podobny do człapania po wodzie, błocie', perf. **capiti** *cap'ǫ* : **capnǫti** *capnǫ*

capati: ~ pol. dial. *capać* 'chwytać, łapać', 'pukać' (Karłowicz SGP I 160), *capać się* 'iść powoli, szczególnie w ciężkich butach', dłuż. *capaś -pju -pjoš* : dial. *-pam -paš* 'rozdeptywać, tratować; człapać', 'chwytać', głuż. *capać -pam* 'chodzić krokiem niepewnym, chodzić ociężale, człapać', 'macać, obmacywać', czes. *capati -pu* : *-pám* 'dreptać' (dial. też 'paplać, pleść bzdury; gaworzyć, o dziecku'), *cápati* 'iść ciężko, człapać' (dial. *cápat -pu* : *-pám* 'iść z wysiłkiem, np. błotnistą drogą', też 'ciągnąć za włosy'), dial. *cápati se* 'porywać się na kogoś, nastawać na kogoś' (SSJČ, Kott Dod. DSM), sła. *cápať cápe* 'uderzać, bić, trzepać; rzucać, ciskać', 'ciężko, niezgrabnie iść, brodzić, człapać np. po wodzie, błocie', 'ciężko spadać, upadać', dial. 'szybko chwytać, łapać' (Kálal);

słe. *capáti -pâm* 'ciężko iść, człapać, np. po błocie' (też dial. np. w Styrii), sch. dial. *capati* 'gryźć, kąsać, o żmii' (Hirtz RNZN I 14), *cäpat -pam* pogardliwie 'umrzeć, zdechnąć' (Elezović Kos.-Met.), bułg. *цáпам* 'brudzić, smarować', pot. 'chlupać, brodzić, ciapać po wodzie, błocie' (też dial., np. BDial. V 47: Sevlievo), 'pleść, bajdurzyć, chlapać językiem', maced. *цапа* 'brodzić po błocie; łazić po czymś brudnymi nogami', pot. 'chwytać, łapać' (MRS);

ros. *цáпать -паю* (dial. też *цапáть*) 'chwytać, łapać', 'zaczepiać, drapać', 'zagarniać, przywłaszczać sobie', dial. też 'trzaskać, uderzać' (Dal), ukr. prowinc. *цáпаmu -паю* 'chwytać, łapać; kraść' (Żel., Kuzela-Rudn.), brus. *цáпаць* 'chwytać, łapać', dial. 'bić ręką' (Nosovič). ~

Por. z ekspresywną palatalizacją *c*: pol. pot. *ciapać -pię* (częste też w gwarach np. Karłowicz SGP, Kucała PSM) 'iść powoli, niezgrabnie po błocie, wodzie, człapać', 'uderzać ostrym narzędziem, rąbać, ciąć', 'jeść głośno, mlaskać'.

capiti: ~ pol. przestarz. *zacapić* 'schwytać, złapać' (u L. z XVIII w.), czes. dial. laskie *capit'* 'chwycić, złapać' (Bartoš DSM), sła. *capit' -pím* 'uderzyć; cisnąć, trzepnąć';

sch. u Stulicia *càpiti -pīm* 'avide comedere' (wg RJAZ z włos. *chiappare* 'chwycić, złapać', przeciw czemu Skok ER I 252), dial. bośniackie *capiti* (: *copiti*) 'ukąsić, o żmii' (Hirtz RNZN I 14), czarnogórskie *nacàpit se* 'dobrze się najeść, np. owoców' (Skok l. c.);

ros. dial. *цáпать* 'drapać', 'ściągnąć, zdjąć' (Dal), ukr. prowinc. *цáпаmu* 'chwytać, łapać' (Żel.). ~

Por. z ekspresywną palatalizacją *c*: sch. *čàpiti -pīm* 'chwycić, złapać'.

capnǫti: ~ pol. od XVIII w. *capnąć -nę* 'schwycić, złapać' (też dial. np. Karłowicz SGP, Tomaszewski GŁ), dial. także 'rzucić' (MAGP III cz. II 115), głuż. *capnyć* perf. do *capać* (Pfuhl), czes. *cápnouti* 'stąpnąć' (Přír. slov.), dial. *capnout* 'schwycić, złapać' (Bartoš DSM), *capnuč* 'ts.; plasnąć, spaść' (Lamprecht Opava), sła. *capnút' -nem* 'uderzyć, trzepnąć';

słe. *cápniti cȃpnem* 'upaść', dial. *cániti cȃnem* 'kapnąć', sch. *càpnuti -nēm* 'uderzyć, stuknąć powodując hałas' (RMat.), bułg. *цáпна -неш* 'posmarować, powalać; paść z pluskiem w wodę, w błoto, chlupnąć; uderzyć głośno, chlasnąć', maced. *цапне* 'wdepnąć np. w błoto, miękki śnieg; podeptać, pobrudzić brudnymi butami';

ros. *цáпнуть -ну* 'chwycić, złapać; zaczepić, drapnąć; zagarnąć, przywłaszczyć sobie', brus. *цáпнуць* 'chwycić, złapać', dial. 'uderzyć ręką' (Nosovič). ~

Dźwkn. Od *capъ!* (zob.). Tego samego typu: lit. *capnóti*, *cãpnyti* 'macać, chwytać, łapać', *capė'ti* 'sączyć się kroplami', łot. *capât* : *cãpât* 'chodzić (nieporadnie)', *capstît* 'chwytać, łapać'.

Berneker SEW I 121, Janko ČMF XIX 134—9, Sławski SE I 55, Vasmer REW III 282, Machek ES² 81, Fraenkel LEW 69.

H. W. — T. Sz. — W. B.

capiti zob. **capati**

capnǫti zob. **capati**

capъ! interj. wyraża nagłe pochwycenie, złapanie, odgłos upadku, człapania po wodzie, błocie

~ pol. *cap!* wyraża nagłe pochwycenie (poświadczone już w XV w. 'ciach, bęc!'), czes. *cap!* wyraża odgłos stąpania po błocie, wodzie, w języku dziecinnym wyraża chód, sła. *cap!* : *cáp!* wyraża odgłos brnięcia w błocie, upadku, uderzenia;

słe. *càp!* wyraża odgłos upadku lub powolnego chodu, sch. *càp!* wyraża lub podkreśla gwałtowną zmianę czynności, dial. na wyrażenie nagłego pochwycenia (Elezović Kos.-Met.), *cap! cap!* okrzyk przy szczuciu psa, w XVIII w. w tym znaczeniu *capi, capi!* (RJAZ), bułg. *цап!* wyraża odgłos przy uderzeniu lub wpadnięciu do wody, maced. *цап!* 'ts.', dial. okrzyk przy popędzaniu stada (Gerov Dop.: Prilep, Ochrid);

ros. *цап!* wyraża szybką czynność, nagłe pochwycenie, ukr. *цап!* 'ts.', brus. *цап!* 'ts.'. ~

Dokładne odpowiedniki: lit. *càp! càpt!* (*còp! còpt!*) na oznaczenie szybkiego, nagłego chwycenia, ściekania kropli, łot. *caps! capst! capt!* przy szybkim, nagłym chwytaniu, na oznaczenie szybkiego ruchu.

Zob. *capati, čapъ!* *W. B.*

capьkati *capьkajǫ* dial. zach. i płd. 'chodzić niezgrabnie, drobnymi krokami, dreptać, człapać po wodzie, błocie'

~ czes. *capkati* 'iść drobnymi, szybkimi krokami' (Přír. slov., też dial. Lamprecht Opava), dial. 'dreptać, o chodzie dziecka' (Bartoš DSM), *ucapkać* 'ubrudzić nogami' (Lamprecht o. c. 26), sła. *capkať -kám* : *cápkať -kam* 'słabo uderzać, bić', 'iść, człapać, zwykle drobnymi krokami' (SSJ);

słe. *capkáti -kám* : *cápkati -kam* 'chodzić niezgrabnie, zwłaszcza drobnymi krokami' (SSKJ), sch. *căpkati -kām* 'wydawać dźwięk „cap", o kapiącej wodzie, przy chodzeniu po błocie' (RMat.), bułg. u Gerova *цáпкам* 'człapać po wodzie, błocie'. ~

Z ekspresywną palatalizacją *c*: pol. dial. *ciapkać* 'padać (o głosie wydawanym przez spadające krople)' (Kucała PSM), *ciapkać się* 'biegać po rzadkim błocie; bryzgać się błotem' (Karłowicz SGP), 'uderzać czymś szerokim o wodę, chlapać się' (Kucała PSM).

Por. z innymi formantami:

1. pol. dial. *ciaplać się* 'babrać się, pluskać się' (Karłowicz SGP), słe. *capljáti -ljâm* 'niezgrabnie chodzić, zwłaszcza drobnymi krokami, dreptać';

2. pol. dial. *caprać się* 'pluskać się, bryzgać się' (Karłowicz SGP).

Dem. od *capati*, o budowie zob. I 49—50. *W. B.*

cęta zach. i płd. 'jakaś drobna moneta', 'świecidełko, błyskotka'

~ pol. *cętka* 'drobny znak barwny; kropka, plamka na czymś' od XVIII w. (też dial. np. kasz. *cątka* 'punkcik', Lorentz PW), stpol. od XV w. *cętka* 'blaszka ozdobna do zawieszania lub nabijania na pas' (jeszcze w XVII—XVIII w. 'blaszka odmiennego koloru', L.), w XVI w. 'blaszka służąca do ozdoby stroju, uprzęży itp.', prawdopodobnie też 'puszka złota noszona w starożytnym Rzymie jako amulet' (SP XVI IBL), dial. *cęta* 'tęcza' (MAGP VI cz. II 54), z Podhala *cętki* (: *cencki*) 'guzy mosiężne, nabijane na rzemień, ozdoba kapelusza' (Karłowicz SGP), śląskie *cęta* 'kępa (np. trawy); kiść winogron; kutasik na końcu biczyska; pióropusz na czapce' (Zaręba Siołkowice), czes. *ceta*, dem. *cetka* 'błyskotka, świecidełko', stczes. *cětka* 'ts.' XV w., por. w NM *Cetoraz* już w 1307 r. (Gebauer HMČ I 104; Profous MJČ I 276: **Čěto-rad-jь*);

scs. Euch. **цата** 'drobna moneta', w Supr. tylko **цатомьство** 'nierząd', stąd sch.-cs. XIV—XVI w. *ceta* 'jakiś pieniążek' (RJAZ), rus.-cs. **цата** = **цата** 'drobna moneta, moneta', 'płytka metalowa', 'ozdoba', ros. przestarz. *цáма* (u Dala też *цáмá*) 'rzymska moneta, denar; ozdoba ikon, aureola', przen. 'kobieta ustrojona naszyjnikami' (Dal), ukr. przestarz. *ця́ма* 'plama, kropka', dial. 'kropla' (URS), *ця́мка* 'plamka, kropka, cętka', pl. 'rodzaj ornamentu używanego do zdobienia futryn i ram drzwi i okien' (Hrinčenko). ~

Tu nie należy przytaczane przez Kiparskiego GLG 109 brus. dial. *цамы* rodzaj zabawy: para', por. dial. *catać, catawać* 'grać w cetno i licho' (Turska SFed. VII 236): chyba z pol. (por. o wyrazie *cetno* Brückner SE 59, Sławski SE I 57) i sła. dial. *cátky* 'rodzaj plew' (Kálal).

Ze słow.: lit. *cẽta* 'srebrny albo złoty guz na pasie' (Skardžius 50), rum. *ţíntă* 'metallenes Schildchen, Plättchen, solcher Buckel, besonders zu Beschlägen an Pferdegeschirr und am Ledergürtel der Bauern dienend'.

Zwykle wyprowadza się z goc. **kintus* 'grosz, szeląg' (zaświadczony tylko acc. sg. *kintu*) < łac. lud. **centus*. Brak I palatalizacji przemawia za zapożyczeniem nowszym. Kuryłowicz ZJ 199 opierając się na stsch. *cěta* uważał

za zapożyczenie stare, ale akcent sch. niepewny, zrekonstruowany sztucznie przez RJAZ (wyraz w żywym języku nie notowany). Kiparsky GLG 109—10 (tu też o zmianie rodzaju w zapożyczeniach) uważał za bardzo prawdopodobne zapożyczenie bezpośrednie z łac. *centus*. Knutsson ZslPh XV 130—32 (tu również o rozwoju znaczeniowym) przyjmował nowszą pożyczkę z retoromańskiego *centa* 'pas, srebrny pas obrzędowy' < łac. *cinctum*.

Berneker SEW I 122, Meillet SC 90, 512, 513, Stender-Petersen SGL 377—80, Feist VWGS 312, Sławski SE I 57, Vasmer REW III 283—4, Shevelov PS 295. *H. W. — T. Sz. — F. S.*

cě dial. płd. 'choć, chociaż, jakkolwiek, jednakże'

~ scs. w Supr. **цѣ**, też w złożeniach **а цѣ**, **цѣ и** 'chociaż, jakkolwiek, jednakże, καίτοι, καίπερ, εἴπερ, quamquam, quippe, quamvis', występuje również w stbułg. u Jana Egzarchy; rus.-cs. **цѣ** 'chociaż, jakkolwiek, jednak'. ~

Dokładne odpowiedniki: lit. *kaĩ* 'gdy, jak', też part. służąca do tworzenia zaimków i przysłówków nieokreślonych (w podobnym podstawowym znaczeniu także łot. *kaĩ*, stprus. *kai*), pierwotnie zapewne loc. sg. do rdzenia zaimkowego *k*ʷ*o-* zob. *kъto*. Mniej pewny związek z gr. καί 'i; także, nawet'. Podstawą rozwoju znaczeniowego było 'jak-kolwiek', por. niem. *wie auch*, *wie wohl* 'chociaż, aczkolwiek'.

Psł. *cě* = lit. *kaĩ* jak psł. *tě*, scs. **тѣ** 'tak' = lit. *taĩ* 'tak'.

Solmsen KZ XLIV 190, Pokorny IEW 519, Vondrák VSG II 553—4, Endzelin LG 467, Frisk GEW I 753. *H. W. — F. S.*

cědakъ zob. **cěd'akъ**

cědidlo 'przyrząd do cedzenia płynów, zwłaszcza kawał tkaniny używany do przecedzania mleka'

~ pol. *cedzidło* 'przyrząd do cedzenia, filtr, sączek', już w XVI w. 'sitko (woreczek) do cedzenia', też dial. np. kasz. *cl̨eżëdło* 'sitko do mleka' (Sychta SK, o zasięgu w gwarach AJK VII m. 332, cz. II 161—2), dłuż. *cejźidło* (dawne u Chojnana *ceźidło*) 'przyrząd do cedzenia, np. sitko, woreczek, szmata', głuż. *cydźidło* 'ts.', czes. *cedidlo* 'ts.', już stczes. od XIV w. *cědidlo* 'przyrząd do przecedzania, durszlak', sła. *cedidlo* (dial. też *cedilo*) 'przyrząd do przecedzania, sitko', dial. 'woreczek do noszenia sera' (Kálal, SSJ);

słe. od XVI w. *cedílo* 'sitko, naczynie do przecedzania' (też dial., np. Tominec Črni vrh), sch. od XVI w. *cjèdilo* 'przyrząd do przecedzania wody, mleka, wina', cs. **цѣдило** 'przyrząd do cedzenia', bułg. dial. *цедúло* 'przyrząd do przecedzania z rzadkiej tkaniny', 'płachta wełniana używana do noszenia dzieci lub jakichś ładunków' (RBKE, BDial. II 298: Rodopy), maced. *цедило* 'przyrząd do przecedzania mleka i innych płynów', 'płachta do przykrywania bochenków chleba na desce';

ros. dial. *цедúло* 'przyrząd do przecedzania, np. sitko, rzadka tkanina' (Dal), ukr. *цідúло* 'ts.', dial. 'kawał płótna, przez który przecedza się twaróg' (Hrinčenko). ~

Od *cěditi*, o budowie zob. I 113—4. Por. szczątkowo zaświadczony derywat *cědlo*: pol. dial. kasz. *cedło* : *cadło* 'sitko do przecedzania mleka' (AJK VII m. 332, cz. II 162). *W. B.*

cědilьka (wsch. też **kědilьka**) 'przyrząd do cedzenia płynów, zwłaszcza kawał tkaniny używany do przecedzania mleka'

~ pol. dial. *cedzitka* 'płótno do cedzenia' (Karłowicz SGP: Litwa), *cadzitka* 'ts.' (AGM I m. 40, cz. II 118), dłuż. *cejźatka* 'przyrząd do cedzenia';

słe. *cedílka* 'przyrząd do cedzenia, sitko' (SSKJ), sch. *cjèdīljka* 'ts.' (Stulić, RMat.), dial. 'duże cedzidło, podobne do sita' (RJAZ: Serbia), bułg. *ѧедúлка* 'sitko do przecedzania; rzadka tkanina do przecedzania', dial. też *ѧедúлка* : *ѧадúлка* 'duża kwadratowa szmata lub wełniana torba do przecedzania twarogu; płachta do noszenia dziecka lub jakiegoś ładunku' (RBKE, BDial. II 297, V 216), maced. *ѧедулка* 'sitko do cedzenia; rzadka tkanina do przecedzania', dial. 'płachta wełniana do noszenia dziecka lub jakiegoś ładunku' (RMJ), *c'ą̀dìlka* : *cidìlka* 'cedzidło do sera' (Małecki SW);

ros. pot. *ѧедúлка* (dial. też *ѧадúлка*, *кедúлка*, Głuskina SlOr XV 478) 'sito lub inny przyrząd do cedzenia', ukr. *ѧідúлка* 'ts.', brus. *ѧадзíлка* 'ts.', u Nosoviča *ѧедзúлка* 'cedzidło do przecedzania mleka'. ~

Por. 1. z suf. *-ьko*: pol. dial. *cedzìłko* 'płótno do przecedzania mleka' (Karłowicz SGP), dłuż. *cejźałko* 'przyrząd do przecedzania', czes. dial. *cedílko* 'cedzidło płócienne lub drewniane, sitko' (Bartoš DSM), sła. dial. *cedilko* : *cedielko* 'sitko' (SSJ), ukr. *ѧідúлко* 'sitko, cedzak', dial. *ѧідúлко* : *ѧідúвко* 'sitko; płótno do przecedzania mleka' (Żel., Hrinčenko);

2. z suf. *-ьkъ*: pol. dial. *cedzìłek* 'płótno do przecedzania mleka' (Karłowicz SGP), bułg. dial. *ѧедулáк* 'rzadka tkanina do przecedzania mleka' (BDial. II 297: Rodopy), ukr. pot. *ѧідúлок -лка* 'sitko, cedzidło', dial. 'płótno do przecedzania mleka' (Hrinčenko), żytomir. *ѧадíлок -лка* 'cedzidło' (Slav. Leks. 57).

Od *cěditi* (: *cědilъ*), o suf. *-ьka* zob. I 94—5.

Por. *cědidlo*, *cěd'ava*. *W. B.*

cěditi *cěd'ǫ* (wsch. też **kěditi** *kěd'ǫ*) 'oczyszczać płyn przepuszczając go przez sito, colare, percolare', 'lać coś powoli, wydzielać ciecz w niewielkich ilościach', **cěditi sę** 'ciec w niewielkich ilościach, kroplami, sączyć się'

~ pol. *cedzić cedzę* (stpol. XVI w. i dial. też *cadzić*) 'przepuszczać płyn przez sito w celu oczyszczenia, filtrować, przesączać, percolare' od XV w. (też dial., np. kasz. *cezëc cezi* także 'długo lub często oddawać mocz', Sychta SK), 'pić powoli, sączyć; nalewać powoli' (por. w XVI w. 'pić'), 'wymawiać słowa powoli, z naciskiem' (od XVI w., też dial. kasz.), dłuż. *cejźiś -źim*, dial. *ceźiś* 'percolare', głuż. *cydźić* 'ts.', dial. *cejdźić* 'ts.' (Michalk Neustadt; liczne derywaty w dial. zob. np. Sorb. SA II 220), czes. *cediti -dím* (dial. *cežˇyć*', Lamprecht Opava) 'ts.' (stczes. XIV—XV w. *cěditi -zu -díš* 'filtrować, percolare'), 'przelewać' (np. *cediti slzy* 'płakać'), przen. *cediti* slova skrze zuby (to też dial. np. Bartoš DSM), *cediti* (*se*) 'lać się; padać silnie, lać, o deszczu' (co innego czes. *cíditi* 'czyścić' przytaczane przez Bernekera SEW I 122; zob. Gebauer HMČ I 272—3, Machek ES² 85), sła. *cedit'* 'percolare' (też dial. np. Sipos Bükk-Gebirge), 'przelewać' (np. *cedit'* slzy), przen. *cedit'* slová cez zuby, *cedit' sa* 'obficie się lać z czegoś';

słe. *cedíti -dím* 'percolare', 'wydzielać ciecz w niewielkich ilościach', *cedíti se* 'ciec powoli i w małych ilościach, sączyć się', sch. *cijèditi cijedīm* 'colare, percolare' (jako refl. od XIV w.), 'wyciskać, wyżymać ciecz; wydzielać ciecz w niewielkich ilościach, kroplami', *cijediti* kroz zube 'pić powoli; mówić powoli', *cijediti se* 'sączyć się', scs. **зацѣдити** 'zwilżyć, zrosić' (Euch.), cs. **цѣдити -ѫдѫ -диши** 'colare', bułg. *цедя́ -дúш* aor. *-úх* 'colare' (też dial. np. *ѧдə'a* BDial. V 216: Rodopy, *цедź* Stojkov Banat, *ѧдəа -дшш* BDial. IV 194: Pirdop), przen. 'mówić powoli', *цедя́ се* 'ciec po kropli, sączyć się', maced. *цеду* 'percolare' (dial. *c'ằd'a* : *c'adím -íš*, Małecki SW), 'wyciskać (sok)', przen. 'mówić powoli', *цеду се* 'ciec po kropli, sączyć się';

strus. **цѣдитиса** 'przesączać się', ros. *цедúть цежý цéдишь* (dial. też *цадúть*, Dal, *кедúть*, SlOr XV 478) 'colare', 'lać coś powoli przez wąski otwór', pot. 'mówić niedbale przez zęby', dial. 'rujnować kogoś' (Opyt Dop., Dal), (o akcencie Kiparsky Wortakzent 314), ukr. *цідúти -джý -диш* 'colare, percolare' (por. też dial. np. poleskie *цидúт'*, *цадúт'* 'przesączać wosk', Leks. Polesьja 363), 'lać, o deszczu', przen. 'pić; mówić powoli', brus. *цадзíць цаджý цэдзіш* 'percolare', *цадзíць слóвы* 'mówić powoli'. ~

Stare causativum należące do tego samego pierwiastka co *čistъ*, *čęstiti* (zob.), por. lit. *skáidyti -dau* 'rozdzielać, odłączać; rozdrabniać, rozkładać na cząstki', *skaidrùs* 'jasny, czysty, np. o pogodzie, o płynach', łot. *skaidît* 'rozcieńczać' i z apofonią lit. *skiesti skiedžiu* 'rozrzedzać, rozcieńczać wodą np. mleko, jakąś ciecz', 'odłączać, oddzielać', łac. *scindere* 'rozcinać, rozdzielać, oddzielać', gr. σχίζω 'rozszczepić, rozedrzeć, rozdzielić, rozłączyć'. Co do różnicy nagłosu słow. i bałt. zob. Kuryłowicz Ét. I 20 (inaczej Endzelin ZslPh XVI 109).

Meillet RS II 62—3, Berneker SEW I 122, Trautmann BSW 263—4, Vasmer REW III 286, Fraenkel LEW 791, 805—6, Vaillant GC III 418, Feist VWGS 236, 427, Sławski SE I 55, Pokorny IEW 920—1.

H. W. — T. Sz. — W. B.

cědьka zob. **cěď'ьka**

cěď'a dial. płd. i wsch. 'cedzenie' : 'to, co przecedzone, cedzone'

~ słe. *céja* 'cedzenie, das Seihen' (Pleteršnik);

ros. dial. *цéжа* 'rozrobiona mąka owsiana jako przyprawa do kapuśniaku' (Dal), 'kisiel z mąki owsianej' (Opyt Dop.). ~

Od *cěditi*, o budowie zob. I 81—2.

Por. *cěď'ь*.

W. B. — F. S.

cěď'akъ *cěď'aka* : **cědakъ** *cědaka* dial. zach. i płd. 'przyrząd do przecedzania, sitko'

~ pol. *cedzak -ka* 'naczynie kuchenne do cedzenia, durszlak', dial. *cezâk* 'cedzidło do mleka' (Kucała PSM), głuż. *cydźak -ka* 'cedzidło, durszlak, filtr', dial. 'sitko do mleka' (Sorb. SA II 220), czes. dial. *cezák -ku* 'garnek do cedzenia udojonego mleka' (Přír. slov.), 'cedzidło' (Bartoš DSM), *ceď'ák -ku* 'narzędzie do cedzenia, cedzidło' (Přír. slov.), wałaskie 'garnek do cedzenia udojonego mleka' (Bartoš DSM), sła. *cedák -ka* 'sitko do cedzenia, cedzidło; garnek, do którego się cedzi mleko', dial. *ceziak* : *cedzák* 'cedzidło, sitko' (Kálal);

bułg. dial. *цедák* 'przyrząd do cedzenia, cedzidło' (Gerov Dop.), *цадák* 'rzadka tkanina do przecedzania np. mleka' (BDial. II 297: Rodopy). ~

Od *cěditi*, o budowie zob. I 90.

Por. *cěď'ьka* : *cědьka*, *cědidlo*, *cědilьka*, *cěď'ava*.

W. B. — F. S.

cěď'ava dial. zach. 'przyrząd do cedzenia płynów, zwłaszcza kawał tkaniny używany do przecedzania mleka'

~ dłuż. *cejźawa* 'przyrząd do cedzenia; płótno do cedzenia' (zob. Sorb. SA II 220), głuż. *cydźawa* 'płótno do cedzenia', 'kobieta, która coś przecedza';

por. lepiej poświadczone dem. z suf. *-ьka*: pol. dawne XVIII w. i dial. *cedzawka* 'cedzidło, narzędzie do cedzenia' (L., Karłowicz SGP), dłuż. *cejźawka* 'cedzidło, płótno do cedzenia mleka', głuż. *cydźawka* 'szmatka do cedzenia', dial. *cejdźawka* 'ts.' (Michalk Neustadt; o zasięgu i postaciach w gwa-

rach łuż. zob. Wirth BSS I m. 42, s. 31—2, Sorb. SA l. c.), sła. dial. *cezavka* 'przyrząd do cedzenia, cedzidło' (Kálal). ~

Od *cěditi*, z suf. *-ava*.

Por. *cědidlo*, *cědilьka*. *W. B. — F. S.*

cěd'ъ *cěd'a* (wsch. też **kěd'ъ**) 'to, co przecedzone, odcedzone, przecedzony roztwór czegoś'

~ czes. *cez* m. 'filtr, sączek';

sch. od XVII w. *cìjeđ cijèđa* 'roztwór wody z popiołem, ług, lixivium', bułg. dial. *цежд* : *цедж* m. 'ts.' (Gerov), maced. *цеѓ* f. 'ts.';

strus. **цѣжь -жа** 'roztwór mąki na kisiel', ros. przestarz. *цеж -жа* : *цежь -жи* 'przecedzony roztwór czegoś, zwłaszcza o roztworze mąki na kisiel', dial. też *циж -жа́* : *цыж -жа* 'przecedzony roztwór mąki owsianej na kisiel, woda odcedzona z zakwaszonego roztworu mąki owsianej' (Dal, Opyt), *кеж* 'ts.' (Głuskina SlOr XV 477—8). ~

Por. nowsze formacje: ukr. dial. *цід -ду* 'zakwas, zaczyn do ciasta (zrobiony z otrębów)' (Hrinčenko, URS), brus. dial. *цед* 'roztwór mąki owsianej na kisiel' (Nosovič).

Od *cěditi*, o budowie zob. I 81.

Por. *cěd'a*. *W. B. — F. S.*

cěd'ьka : cědьka 'przyrząd do cedzenia, sitko'

cěd'ьka: ~ pol. dial. *cedzka* 'naczynie do cedzenia ziemniaków' (Karłowicz SGP), *cadzka* 'narzędzie do cedzenia, sitko do cedzenia mleka; płótno do cedzenia mleka' (Karłowicz SGP, Maciejewski Chełm.-dobrz., AGM I m. 40, cz. II 117—8), kasz. *cezka* : *cązka* 'sitko do mleka' (Sychta SK, AJK VII m. 332, cz. II 162: tu też o zasięgu w gwarach pol.);

ros. dial. *цéжка* 'przyrząd do cedzenia, sitko' (Dal), ukr. *цíджка* 'ts.' (Żel.). ~

Por. pol. dial. kasz. *cedzko* : *cadzko* 'naczynie do cedzenia mleka' (AJK VII cz. II 162—3).

cědьka: ~ pol. dial. *cedźka* : *cadźka* 'płótno do cedzenia mleka' (Karłowicz SGP);

sch. *cìjetka* 'naczynie do cedzenia, sitko' (też dial. *cêtka* w Srijemie, *cîtka* w Dalmacji, Vuk, RJAZ), bułg. *цéдка* 'przyrząd do cedzenia'. ~

Od *cěditi*, o budowie zob. I 94.

Por. *cěd'akъ* : *cědakъ*, *cědidlo*, *cědilьka*, *cěd'ava*. *W. B. — F. S.*

cěglъ zob. **scěglъ**

cělě zob. **cělo**

cěléti *cělějǫ* 'stawać się całym, zdrowym, goić się'

~ pol. tylko z pref. np. *ocaleć ocaleję* 'uniknąć śmierci, zagłady, zniszczenia' od XVIII w., głuż. *cyleć* 'stawać się całym, solidescere' (Pfuhl), czes. przestarz. *celeti* 3 pl. *-ejí* 'goić się', stczes. XV w. *cěleti -eju* 'ts.', sła. *celiet'* 3 pl. *-ejú* 'stawać się całym', *celiet' sa* 'goić się, zabliźniać się, o ranie';

słe. *cẹlẹ́ti -lím* 'goić się' (Pleteršnik), sch. *cijèljeti -līm* 'ts.', scs. **цѣлѣти -лѣѭ** 'stawać się zdrowym, zdrowieć';

strus. **цѣлѣти -лѣю** 'stawać się zdrowym, zdrowieć', XII w., ros. tylko z pref. np. *уцелéть -лéю -лéешь* 'ocaleć, wyjść cało, zachować się', ukr.

prowinc. *цілму* 'pozostawać całym; leczyć się, goić się', 'stawać się twardym, zwartym, np. o skibach ziemi' (Żel.). ~

W stpol. zaświadczone też *u-cleć* 'ocaleć' (u L. z r. 1690), dial. *clenie* 'leczenie, kuracja, wypoczynek', *clić* 'leczyć', *clić się* 'leczyć się', *wyclić się* 'wyzdrowieć; wypogodzić się' (Karłowicz SGP). Mogą to być ślady pierwotnego czasownika stanu z charakterystycznym dla tej formacji wokalizmem zredukowanym. Por. pol. dial. *wy-cnąć się* 'wyzdrowieć' (Karłowicz SGP: Ropczyce), bułg. dial. *цална* 'ucałuję' (Gerov).

Inchoativum od *cělъ*, o budowie zob. I 47. Najbliższy odpowiednik: stwniem. *heilên* 'stawać się zdrowym'.

Trautmann BSW 112. *T. Sz. — F. S.*

cělica zob. **cělьcь**

cělikъ zob. **cělьcь**

cělina : dial. płn. **cělizna** 'ziemia jeszcze nie uprawiana, nie orana, nowizna, terra inarata', 'całość, pełnia czegoś'

cělina: ~ pol. dial. *celina* 'pole nie zorane, ugór; ziemia nieurodzajna; gleba gliniasta, glina' (MAGP XI m. 523, cz. II 86—7, Zaręba AJŚ II m. 69, cz. II 21, Karłowicz SGP), por. stpol. z r. 1400 *celinka* 'ugór, ziemia nieuprawna' (może nomen proprium, Słownik stpol.), głuż. *cylina* 'całość; suma', 'ziemia nie uprawiana, nie orana', czes. przestarz. *celina* 'całość, ląd, kontynent', 'nienaruszony śnieg; dolna warstwa martwej ziemi' (też dial. np. Bartoš DSM), dial. także 'żółta glina do wyrobu cegły' (Lamprecht Opava), sła. *celina* 'całość', 'nie uprawiana ziemia, nie zorane pole, ugór', 'nieurodzajna, martwa warstwa ziemi pod glebą', 'coś nietkniętego, nieporuszonego, np. o śniegu' (też dial., Kálal);

słe. *cẹ̑lína* 'kontynent, ląd', 'nie uprawiana ziemia, ugór', przestarz. 'całość', sch. *cjelìna* 'całość, całokształt, integritas' od XVI w., od XVII w. 'ziemia nie orana, nieuprawna' (też dial. np. czakaw. *celȳna*, HDZ I 154), cs. цѣлина 'solum desertum' (Miklosich LP), bułg. *целина́* 'pole nie orane lub orane bardzo dawno', też dial. np. *целнѝ* 'ugór; łąka' (Stojkov Banat), *цáлина* 'ugór' (BDial. II 297: Rodopy), maced. *целина* 'całość, pełnia czegoś', 'nie uprawiana lub zaniedbana w uprawie ziemia';

strus. цѣлина 'nie orana ziemia, nowizna', ros. *целина́* 'odłogi i ugory, ziemia jeszcze nie uprawiana, nowizna; nietknięta powierzchnia czegoś, np. śniegu', ukr. *цілина́* 'ziemia jeszcze nie uprawiana, nowizna, ugór', brus. *цалiна́* 'ts.'. ~

cělizna: ~ pol. *calizna* 'ziemia nie uprawiana, nie orana', dial. *calizna* : *celizna* 'twarda wewnętrzna warstwa ziemi' (w tym znaczeniu już w XVI w., SP XVI IBL), 'pole nie zorane, ugór; ziemia nieurodzajna; pominięty przy orce kawałek ziemi; pole, łąka, pastwisko; gleba gliniasta, glina; całość np. o ziemi' (MAGP XI m. 523, cz. II 85—7, Zaręba AJŚ II m. 69, cz. II 21, Karłowicz SGP), kasz. *cl̨alëzna* 'rola podzielona miedzami' (Sychta SK), od XVI w. *calizna* 'pokłady skał nie naruszone, nie naruszony robotą główny masyw kamienia, soli', głuż. *cylizna* 'całość; suma', 'kontynent, stały ląd', czes. dial. *celizna* 'dolna warstwa martwej ziemi', 'nienaruszony śnieg' (Bartoš DSM), 'kawał lodu, kra' (Jungmann);

strus. цѣлизна 'ziemia nie orana lub zaniedbana, nie uprawiana', 'ląd, dno morskie', ros. przestarz. *целизна́* 'ziemia nigdy nie orana, nowizna', u Dala też *целúзна́* 'nieskazitelność, niewinność', dial. także z właściwym dialektom

płn.ros. *č* < *c* (Vasmer REW III 311) *целúзнá* 'ziemia nie zaorana, ugór', 'miejsce ominięte przy orce' (w tym znaczeniu też *целúжня*, Opyt), 'miejsce ominięte w tkaninie' (Dal, Opyt, Opyt Dop., Melьničenko Jaroslavl). ~

Por. 1. bułg. dial. *цáлин* 'ziemia nie uprawiana, ugór' (Gerov, BDial. I 271: Sofijsko);

2. głuż. *cyliznosć* 'całość, pełnia' (Pfuhl).

Od *cělъ* w znaczeniu 'nieuszkodzony, nienaruszony'. O suf. *-ina* : *-izna* zob. I 120—1, 122. Jednolitość wyspecjalizowanego znaczenia gwarantuje prasłowiański charakter wyrazu. *T. Sz. — W. B.*

cělistvъ *cělistva cělistvo* dial. zach. 'stanowiący jednolitą całość, całkowity, niepodzielny'

~ głuż. *cylistwy* 'zupełny, cały, całkowity, kompletny, masywny; porządny, solidny', czes. *celistvý* 'cały, niepodzielny, zupełny, kompletny', dawne (już stczes. XV w. *cělistvý*) 'zrobiony z jednego kawałka, jednolity, masywny', stczes. od XV w. też 'leczący, gojący, np. o maści' (Gebauer Sl., Jungmann), sła. *celistvý* 'zrobiony z jednego kawałka, jednolity, niepodzielny; całkowity, kompletny'. ~

Por. 1. czes. *celitý* 'całkowity, zupełny';

2. stczes. *cělivý* 'leczący, gojący, o maści'.

Od *cělъ*. Por. stprus. **kailūsta-* 'zdrowy', na które wskazuje *kailūstiskan* acc. sg. 'zdrowie'. *W. B.*

cěliti *cěl'ǫ* zach. i płd. 'czynić całym, zdrowym, leczyć, uzdrawiać'

~ stpol. w jednym przykładzie z XV w. *celić* (zapisane jako *czylą* zamiast *celę*?) 'naprawiać, reficere', w XVIII w. *calić* 'zachowywać w całości, ochraniać' (L.), dial. *cal'ić* 'łączyć w całość, komasować' (Szymczak Domaniewek), *celić* 'cucić omdlałego' (Karłowicz SGP: Wlkopol.), dziś w języku liter. tylko z pref. np. *ocalić* 'uratować przed zagładą, zniszczeniem, zachować w całości', głuż. *cylić* 'czynić całym, uzupełniać', czes. przestarz. *celiti* 'leczyć, goić' (już stczes. od pocz. XIV w. *cěliti -l'u*), *celiti se* 'leczyć się, goić się', rzadko 'łączyć się w jedną całość', sła. *celit'* 'goić, leczyć';

słe. *céliti -lim* : *celíti célim* 'goić, leczyć', 'łączyć w całość', sch. *cjèliti -līm* 'całować' (też dial. np. u Vuka z Boki: dziec.), *cijèliti cìjelīm* 'goić, zabliźniać, sanare' od XVI w. (RJAZ), dziś też 'czynić coś całym, łączyć w całość' (RMat.), scs. **цѣлити -лѩ** 'uzdrawiać; czynić całym, zdrowym' (zob. L. Moszyński RKJW VI 89—98), bułg. ludowe *целя́ -лúш, -лúх* 'leczyć, uzdrawiać', maced. *целu* 'ts.';

z scs.: rus.-cs. od XI w. **цѣлити -лю** 'leczyć, uzdrawiać', ros. przestarz. książkowe *целúть -лю́* 'ts.', ukr. przestarz. książkowe *цiлúти -лю́* 'ts.', prowinc. 'czynić całym, łączyć' (Żel.). ~

Por. bułg. *церя́ церúш* 'leczyć', maced. arch. *церам цериш* 'ts.', nomen deverbale: bułg. dial. *цêр* m. 'lekarstwo' : 'leczenie', maced. *цер* 'lekarstwo'; oboczność *-r-* : *-l-* nierzadka zarówno w pierwiastkach jak i sufiksach ie. (Meillet Mél. Mikkola 157—9, Benveniste Origines 40, zob. *golsъ, klikъ* : *krikъ*), z drugiej jednak strony zmiana *l* > *r* należy do najstarszych zjawisk romańszczyzny bałkańskiej (Skok RES VII 180).

Denominativum od *cělъ*, o budowie zob. I 57. Najbliższy odpowiednik: goc. *hailjan* 'czynić zdrowym, uzdrawiać, leczyć'.

Meillet RES VII 269—70, Trautmann BSW 112. *H. W. — T. Sz.*

cělizna zob. **cělina**

cělo : płn. **cělě** adv. 'w całości, bez uszkodzenia, statu integro'

cělo: ~ pol. od 1400 r. *cało* 'w całości, bez uszkodzenia, bez uszczerbku, nie ponosząc szkody' (też dial., np. kasz. Lorentz PW, Sychta SK), stpol. też 'zupełnie, kompletnie, bez reszty; w stanie nie złożonym z części, nie w kawałkach', dłuż. *celo* 'zupełnie, kompletnie, ciągle, nieprzerwanie, stale, zawsze', głuż. *cyło* 'cały czas', dial. 'ciągle, stale' (Michalk Neustadt), czes. dawne *celo* 'całkiem, całkowicie, zupełnie' (Jungmann), stczes. *za cělo* 'rzeczywiście';

sże. od XVI w. *celǫ̂* 'całkiem, zupełnie; nawet', sch. *cijèlo* 'całkiem, zupełnie', 'bez wątpienia, na pewno' (w tym znaczeniu też *za cijelo*, RJAZ), cs. **цѣло** 'perfecto', maced. *исцело* 'całkiem, zupełnie';

ukr. dial. *цíло* 'całkiem, zupełnie' (Żel.). ~

cělě: ~ pol. dawne *cale* 'zupełnie, całkiem' (też dial. Karłowicz SGP, Lorentz PW; dziś w języku liter. w tym znaczeniu *wcale*), stpol. od XV w. 'w całości, bez naruszenia; zupełnie, kompletnie; nie w częściach', dłuż. *cele* 'zupełnie, całkiem', głuż. *cyle* 'całkiem, całkowicie' (też dial. Michalk Neustadt), czes. *cele* 'całkiem, zupełnie', stczes. *cěle* 'prawdziwie, rzeczywiście', sła. książkowe *cele* 'całkiem, zupełnie';

ukr. *цíле* 'całkiem, całkowicie; rzeczywiście' (Żel., Hrinčenko). ~

Por. 1. głuż. dial. *cyłu* 'całkiem, zupełnie' (Michalk Neustadt);

2. sże. przestarz. *cęloma* 'w całości, zupełnie';

3. ukr. dial. *цíльма* 'całkiem, na wskroś' (Żel.).

Od *cělъ*. *W. B.*

cělostь *cělosti* 'pełnia czegoś, zupełność, kompletność, nienaruszalność, niepodzielność, integritas'

~ pol. od XV w. *całość -ci* (też dial., np. kasz.-sli. *całosc -ce*, Lorentz PW), głuż. *cyłość -će*, czes. *celost -ti*, stczes. od XIV w. *cělost -ti*, też *celesť -ti* (Jungmann), sła. *celosť -ti*, dial. wsch. też *calosc* (Buffa Dlhá Lúka);

sże. *cęlost -ti*, sch. od XVI w. *cijèlōst -losti*, cs. **цѣлость**, bułg. *ця́лость*, maced. *целост*;

strus. **цѣлость**, ros. *цéлость -mu*, ukr. *цíлість -лості*, brus. *цэ́ласць*. ~

Por. paralelne abstractum z suf. *-ota* w tym samym znaczeniu: sli. *całóta* acc. *całotą* (Lorentz PW), głuż. *cyłota*, czes. *celota* (Jungmann); sże. *celóta*, sch. *cjelòta* (RMat.), od XVI w. *cjelòća*.

Abstractum od *cělъ*, z suf. *-ostь*. *W. B.*

cělovati *cělujǫ* 'pozdrawiać, witać', 'dotykać wargami kogoś w celu wyrażenia uczucia przyjaźni, osculari'

~ pol. *całować całuję* (stpol. też *całuwać*) 'osculari' (też dial.) od XV w., *całować się* 'całować kogo i wzajemnie odbierać pocałunki' od XIV w., czes. książkowe i poet. *celovati* 'osculari', stczes. *cělovati -uju* 'ts.' od r. 1300, sła. poet. *celovať* 'ts.';

sch. *cjelòvati cjèlujēm* 'osculari' od XIII w. (stąd sże. *cęlováti -ûjem* 'ts.', tak Pleteršnik), scs. **цѣловати -ѹѭ** 'witać, pozdrawiać', bułg. *целу́вам*, dial. *цáлувам*, u Gerova też *цалу́вам*, *целúвам* 'ts.', maced. dial. *целува*, *цалува* 'ts.';

strus. **цѣловати** = **цѣловати** **цѣлоую** 'pozdrawiać, witać' od XI w., 'dziękować, wyrażać wdzięczność' (Pov. vr. let), 'całować, osculari', 'czcić, wielbić; oddawać cześć, składać pokłon' od XI w., ros. *целовáть -ýю*, przestarz. *цаловáть* 'osculari', ukr. *цілувáти цілýю* 'ts.', brus. *цалавáць -ýю* 'ts.'. ~

Por. nowszy paralelny derywat: głuż. *cyłowaś* 'stawać się całym, solidescere' (Pfuhl).

Od *cělъ*, element *-ov-* jest może refleksem tematycznego *-u-* podstawy (p. Ekkert UZIS XXVII 114). Nie można wykluczyć starej kalki z zachodu: stwniem. *heilazzen*, ags. *hālettan* 'pozdrawiać' : goc. *hails*! 'χαῖρε, bądź zdrów', łac. *salūtāre* 'pozdrawiać, witać' : *salvus* 'żywy, zdrowy, cały, nienaruszony', *salvē* 'bądź pozdrowiony, witaj'.

Berneker SEW I 124, Meillet RS II 68—9, Kiparsky GLG 63, Benveniste PLG I 282. *H. W. — T. Sz. — F. S.*

cělovitъ zob. **cělovъ**

cělovъ *cělova cělovo* : **cělovitъ** *cělovita cělovito* 'stanowiący jednolitą, spoistą całość, integer'

cělovъ: ~ ros. dial. *цѣловóй* 'całkowity, nienaruszony, stanowiący naturalną całość' (Dal). ~

cělovitъ: ~ stpol. XVI w. *całowity* 'jednolity, nie złożony z części, niepodzielny; nie wydrążony, pełny w środku, z jednego kawałka zrobiony', sła. dial. *celovitý* 'zrobiony z jednego kawałka, jednolity' (Kálal);

słe. książkowe *cẹ̑lovît* 'całkowity, zupełny, obejmujący wszystkie części składowe stanowiące całość', sch. od XVI w. *cjelòvit* 'ts.'. ~

Z suf. *-ьnъ*: pol. dial. kasz. *całowni* 'cały w jednym kawałku; pełen, napełniony, nalany po brzegi' (Sychta SK, Lorentz PW), słe. *cẹ̑lovnǫ̑* adv. 'całkowicie, zupełnie' (Pleteršnik).

Od *cělъ*; *-ov-* jest śladem tematu na *-u-*, p. Ekkert UZIS XXVII 114. Z suf. *-itъ*. *W. B.*

cělъ *cěla cělo* 'obejmujący wszystkie składniki, części składowe, nietknięty, nienaruszony, wszystek, pełny, zupełny, plenus, totus, integer' : 'zdrowy', 'prawdziwy'

~ pol. *cały* (stpol. też *cał*) 'plenus, totus' od XIV w., 'nienaruszony, nie uszkodzony, bez uszczerbku, integer' od XV w., 'zdrowy, żywy' od XVI w., stpol. XVI w. 'jednolity, nie złożony z części, niepodzielny', 'doskonały, dobry, bez zarzutu; wielki, ogromny', dial. 'plenus, totus, integer, istny, sam, prawdziwy, czysty' (Karłowicz SGP), połab. *ćol* (**cělъ*), *ćol-tě* 'bądź zdrów! na zdrowie!', dłuż. *cały*, stare u Jakubicy i Megisera *cały*, dial. *cyły* 'plenus, totus, integer', głuż. *cyły* 'plenus, totus', czes. *celý* 'plenus, totus, integer', 'taki sam, zupełnie podobny, prawdziwy', stczes. *cělý* 'plenus, totus, integer', 'zdrowy' od XIV w. (por. wyjątkowe z XIV w. *z cělu* 'całkiem', Gebauer HMČ III 1, 326—7), sła. *celý* 'plenus, totus, integer', 'taki sam, zupełnie podobny, prawdziwy';

słe. *cẹ̑l cẹ́la cẹ́lo* : *celó* 'plenus, totus, integer', 'taki sam, zupełnie podobny, całkowity', sch. *cȉo* : *cȉjel cijèla cijèlo* (ekaw. *cẽo céla célo*; też dial. np. czakaw. *cȋl* Rasprave JAZU I 186, *cʲél* HDZ I 154) 'plenus, totus, integer' od XIII w., 'prawdziwy, taki sam, identyczny, pełny', od XVII w. 'czysty (w znaczeniu moralnym i fizycznym)', np. dial. *cijelo* vino 'nie rozwodnione wino', scs. **цѣлъ** 'totus', 'zdrowy, sanus', bułg. *цял* (dial. też *цал*) 'totus, plenus, integer', 'prawdziwy, całkowity', 'zdrowy', maced. *цел* (też dial. np. *c'ał* Małecki SW) 'plenus, totus, integer', 'prawdziwy, całkowity, zupełny';

strus. **цѣлыи** 'zdrowy (też psychicznie); czysty, nie uszkodzony, bez domieszki; silny', 'plenus, totus', 'całkowity, zrobiony z jednego kawałka',

ros. *цéлый* : *цел цела́ цéло* (dial. też *целóй*, z płn. ros. *ě* ≒ *e* *чéлый, чóлый*, Dal) 'plenus, totus, integer', 'zdrowy', ukr. *цíлий* 'plenus, totus, integer', dial. *цїлíй* 'ts.', 'prawdziwy', 'zdrowy', brus. *цэ́лы* 'plenus, totus, integer', też 'napełniony, o naczyniu' (Nosovič).

Por. z suf. *-ьnъ*: ros. *цéльный* 'jednolity, niepodzielny', 'nietknięty, nie napoczęty; nie uszkodzony' (np. *цéльное молокó* 'mleko pełne', *цéльная земля́* 'nie orana ziemia'), ukr. *цíльний*, dial. *цільни́й* 'samodzielny; nienaruszony, zupełny, całkowity' (Żel.). ~

Kontynuuje ie. *kai-lo-* : *kai-lu-* (o licznych śladach pierwotnego tematu na *-u-* w słow. zob. Ekkert UZIS XXVII 113—8). Dokładny odpowiednik: goc. *hails*, stwniem. *heil*, stnord. *heill* 'zdrowy, cały', stprus. **kailu-s* w *kailūstiskan* acc. sg. f. 'zdrowie' < **kailūstas* 'zdrowy'. Por. też cymr. *coel* f. 'omen, wróżba', stcymr. pl. *coilu* 'auspiciis'; o zaliczanym tu dawniej gr. κοῖλυ· τὸ καλόν 'piękno, ozdoba' Hes. zob. Frisk GEW I 892.

Meillet RS II 63, Trautmann BSW 112, Vasmer REW III 288, Kluge EW[18] 297—8, Fraenkel BS 44—5, Skok ER I 267—8, Benveniste Voc. II 186—7. *H. W. — T. Sz.*

cělъkъ *cělъka cělъko* dem., intens. od *cělъ*

~ pol. dawne (u L. z XVIII w.) *całki* 'niepodzielny, całkowity, nie cząstkowy, zupełny', dziś dial., np. Karłowicz SGP, Nitsch WP IV 161: Młpol., Zaręba Siołkowice, Gruchmanowa Kramska, Maciejewski Chełm.-dobrz., Lorentz PW, głuż. *cyłki* dem. od *cyły*, sła. *celký* 'cały' (Kálal, Jungmann);

sch. wyjątkowe w XVI w. *celko* adv. 'całkowicie, prorsus' (RJAZ), bułg. dial. *цéлки целкá целкó* dem. od *цял* (Gerov). ~

Por. 1. adi. z suf. *-ovъ* nawarstwionym na pierwotne *cělъkъ*: ros. przestarz. *целкóвый* (рубль) : przestarz. *целкáч*, pot. *целкáш* 'rubel, srebrna moneta jednorublowa', ukr. *цілкóвий* 'ts.', brus. dial. *цэлкóвый* 'cały, nieuszkodzony' (Nosovič);

2. adv. *cělъkъmь*: pol. od XVI w. *całkiem* 'zupełnie, całkowicie, doszczętnie', dawne 'w całości, w stanie nie naruszonym, nie uszkodzonym' (też dial., Karłowicz SGP), czes. *celkem* 'razem, w sumie; w przybliżeniu, prawie', arch. 'całkowicie, zupełnie', sła. *celkom* 'całkowicie, zupełnie'; ros. dial. *целкóм* : *цéлком* 'w całości; całkowicie, zupełnie' (Dal), ukr. *цілкóм* 'w całości; w pełni, całkowicie, zupełnie', brus. *цалкóм* 'w całości', *цáлкам* 'w całości; całkowicie, zupełnie';

por. sła. arch. *celky* 'w całości, całkowicie, zupełnie' (Jungmann, Kálal, SSJ).

Tu nie należą powtarzające się w kilku językach słow. substantywizowane adi. *cělъ*: 1. z suf. *-ъkъ* (zob. I 93): głuż. *cyłk* 'całość; zespół, grono; jednostka', czes. *celek -lku* 'całość, zbiór części lub jednostek', sła. *celok* 'ts.' (Kálal), słe. *cẹ̑lek -lka* 'grunt w jednym kawałku koło domu', przestarz. 'całość', ros. *целóк -лкá* 'ziemia nie orana, nowizna', 'coś całego, nieuszkodzonego, np. nie przeżuty kęs jedzenia' (Dal, Opyt Dop.), brus. dial. *цэлкú* pl. 'całe, nieuszkodzone ziarna konopi; cała kasza gryczana' (Nosovič);

2. z suf. *-ъka* (zob. I 94): pol. *całka* 'liczba cała', dial. 'rzepa, brukiew w całości suszona' (Karłowicz SGP, już u L. z XVIII w., stąd u Jungmanna *celka* 'liczba całkowita; cała rzepa suszona'), głuż. *cyłka* 'liczba całkowita' (Pfuhl), sch. *cẹ̑lka* 'dziewica', ros. *цéлка* 'dziewictwo', 'dziewica', ukr. *цíлка* 'kasza z nieuszkodzonymi ziarnami' (Hrinčenko).

Por. też deminutywne i intensywne formacje na *-ъkъ*, *-ьkъ*:

cěl-ič-ьkъ: głuż. *cylički* (dłuż. *celycki*), czes. *celičký*, sła. *celičky*;

cěl-uč-ьkъ (: *cěl'-uč-ьkъ*): stpol. XVI—XVII w. *caluczki*, dial. kasz.-sli. *calùčkï* : *calëčkï* (Lorentz PW), pol. dial. *calućki* (Karłowicz SGP), dłuż. dial. *celucki*, czes. dial. moraw. *celučký* (Bartoš DSM), sła. *celučký*;

cěl-uš-ьkъ (: *cěl'-uš-ьkъ*): pol. *caluśki* (też dial., Karłowicz SGP), dawne u L. *całuśki*, dial. kasz.-sli. *calùśkï* : *calùškï* (Lorentz PW), głuż. *cyluški*;

cěl-ut-ъkъ (: *cěl'-ut-ъkъ*): pol. *calutki* (też dial., Olesch Sankt Annaberg), stczes. XV w. *cělítký* (Gebauer Sl.), brus. *цалю́тки*.

Od *cělъ*, z suf. *-ъkъ*. *W. B.*

cěly *cělъve* płd. i wsch. 'leczenie, gojenie'

~ scs. Euch. **цѣлы цѣлъвє** 'leczenie, gojenie', cs. też **цѣловь** f. 'ts.'; strus. **цѣлы** : **цѣлъвь цѣлъвє** 'wyleczenie, uzdrowienie'. ~

Por. ros. dial. *целы́ш целышá* 'całość, coś całego i nienaruszonego' : płn.-zach. *цéлыш* 'ts.' (Dal), o budowie p. I 79.

Abstr. od *cělъ*. Dokładny odpowiednik: stpr. **kailū-* w *kailūstiskan* acc. sg. 'zdrowie'.

Skardžius ŽD 372, Fraenkel BS 44—5 (porównuje pod względem budowy łac. *salūs* 'zdrowie, życie, ocalenie' : *salvus* 'żywy, zdrowy, cały'), Ekkert UZIS XXVII 114—5. *W. B.*

cělьcь *cělьca* : wsch. **cělikъ** *cělika* : płd. i wsch. **cělica** 'coś całego, nienaruszonego, zwłaszcza nie uprawiana jeszcze, nie orana ziemia, nienaruszony, nie zdeptany śnieg'

cělьcь: ~ pol. od XVI w. *calec -lca* 'grunt twardy, znajdujący się pod uprawną warstwą ziemi, ziemia nie orana pługiem' (w tym znaczeniu w XVII—XVIII w. też *celc*, L.), 'pokład, jednolity masyw kamienia, kredy', dial. 'opuszczony przy oraniu kawałek ziemi' (MAGP XI cz. II 86), czes. dial. moraw. *celec* 'grunt twardy, znajdujący się pod uprawną warstwą ziemi; nienaruszony, nie podeptany śnieg' (Bartoš DSM), sła. dial. *celec -lca* 'nie zorany kawałek pola między dwiema rolami', 'coś co stanowi spoistą całość' (SSJ);

sże. *cȇlec -lca* 'nienaruszony, nie podeptany śnieg' (też dial., Pleteršnik), u Pleteršnika także 'ogier', 'nie uszkodzone jajko wielkanocne', sch. *cijèlac -lca* 'ziemia nie uprawiana, nie orana, leżąca odłogiem', 'śnieg nienaruszony, nie podeptany' (dial. też 'zmarznięty śnieg, po którym można iść po wierzchu', RJAZ: Serbia), 'las jeszcze nie rąbany', *cijelac kamen* 'głaz, skała wystająca z ziemi', dial. *célac* 'žir nenačet' (Vuk), bułg. dial. *целéц* 'coś całego, nienaruszonego, np. o śniegu w górach' (Gerov);

ukr. dial. *цілéць -льця́* 'wielka bryła skalna' (Hrinčenko). ~

cělikъ: ~ ros. *целико́м* 'w całości, całkowicie', przestarz. i dial. *целúк -ика́* 'miejsce bez dróg, miejsce, przez które nie jeżdżono, nie chodzono', 'nienaruszony masyw np. skały, calizna', dial. u Dala też 'ziemia nie uprawiana, nie orana, odłóg, ugór', 'stary, nienaruszony las', 'masyw skalny, monolit', ukr. dial. *цілúк -ика́* 'ziemia nie uprawiana, nie orana, odłóg, ugór' (Hrinčenko), brus. *цалíк -ікý* 'nietknięta powierzchnia czegoś, głównie o nienaruszonym, nie podeptanym śniegu'. ~

cělica: ~ sże. *cȇlica* 'cały trawnik, murawa, ganzer Rasen' (Pleteršnik), sch. *cijèlica* 'nietknięta, nie orana, jeszcze nie uprawiana ziemia', w XVIII w. też 'grunt twardy, znajdujący się pod uprawną warstwą ziemi' (RJAZ);

ukr. *цілúця* 'ziemia nie uprawiana, odłóg, ugór', 'sól wydobywana z ziemi w kryształach' (Hrinčenko). ~

Od *cělъ*, o suf. *-ьcь*, *-ikъ*, *-ica* zob. I 99—100, 90, 98 *W. B.*

cěna 'zapłata (jako zadośćuczynienie), okup' : 'wartość jakiegoś przedmiotu, pretium'

~ pol. *cena* (postać sekundarna według *cenić*, pierwotne *cana* jeszcze w XV w.) 'wartość przedmiotu wyrażana w pieniądzach, pretium' od XV w., 'wartość, waga, znaczenie, poważanie, wziętość' od XVI w., czes. *cena* 'wartość, pretium' (stczes. od XV w. *děna*), 'ważność, znaczenie', 'nagroda' (to ostatnie znaczenie jest kalką z niem. *Preis*, por. Reiter DLTsch. 66), sła. *cena* 'wartość, pretium', 'ważność, znaczenie', 'nagroda' (ostatnie znaczenie jak w czes.);

słe. *cę́na* 'wartość, pretium; ważność, znaczenie', sch. od XIV w. *cijèna* acc. *cìjenu* 'wartość, pretium; ważność, znaczenie', dawne 'zapłata, wynagrodzenie za trud, wysiłek' (RJAZ), scs. **цѣна** przede wszystkim 'zapłata' (np. Mar. Mat. XXVII 6: **цѣна кръвє** 'zapłata za krew'), 'okup' (np. PS psalm XLVIII), też 'wartość, cena, τιμή, pretium' (zob. Osten-Sacken IF XXXIII 193—4), bułg. *цена́* (dial. też *цана́*) 'wartość, pretium', maced. *цена* 'ts.';

strus. **цѣна** 'wartość, pretium', 'zapłata', ros. *цена́* acc. *це́ну* 'wartość, pretium; ważność, znaczenie', 'zapłata, nagroda, wynagrodzenie za coś', ukr. *ціна́* 'wartość, pretium', brus. *цана́* 'ts.'. ~

W poszczególnych językach słow. powstało adi. *cě̀nьnъ* (z suf. *-ьnъ*) 'wartościowy, drogi, kosztowny': pol. *cenny* (też dial., np. Lorentz PW), czes. *cenný*, sła. *cenný*; sch. stare XVI—XVII w. *cijènan*, cs. **цѣньнъ**, bułg. *це́нен це́нна -но*, strus. **цѣньнъ**, ros. *це́нный*, ukr. *ці́нний* (dial. *ціннúй*, Żel.), brus. *цэ́нны*;

w kilku językach słow. stwierdzamy sekundarne znaczenie 'tani' (< *'odpowiadający wartości, nie za drogi'):

1. słe. *cenę̂n*, sch. dial. od XVIII w. *cijenan* (RJAZ);

2. *cě̀nъ* (wygląda na archaiczny typ słowotwórczy z suf. *-o-*, por. jednak Skok ER I 263): słe. przestarz. *cę̂n cę̂na cę̂no*, sch. *cìjen -èna -èno* (też 'wartościowy, drogocenny'), adv. *cijèno* : dial. od XVII w. *cìjene* (czakaw. *cinẽ*, Rasprave JAZU I 187) 'tanio' (RJAZ).

Znaczenie to motywowane jest wyrażeniami przyimkowymi: słe. *v ceno*, *po ceni*, *cenó* 'tanio', sch. dawne *cijenu* (też dial. np. czakaw. *cȋênu*, HDZ I 154: Susak) 'tanio', ukr. *в ціні* 'tanio' (Potebnja RFV I 258).

Zgodność sch. *cijèna* acc. *cìjenu*, ekaw. *céna* acc. *cênu*, ros. *цена́* acc. *це́ну* gwarantuje pierwotność typu z akcentem ruchomym (p. Kuryłowicz Acc.[2] 185, Kiparsky Wortakzent 203).

Dokładne odpowiedniki: lit. *káina*, dial. *kainà* acc. *kaĩną* 'cena, wartość; pożytek, korzyść' (w języku liter. ze Żmudzi), awest. *kaēnā* f. 'odwet, zemsta, kara', gr. ποινή 'okup pieniężny za zabójstwo, grzywna; zapłata, zadośćuczynienie; nagroda, rekompensata; zemsta, bogini zemsty' (stąd łac. *poena* 'kara, pokuta, odszkodowanie, zemsta'). Kontynuują ie. **k^{w}oinā* (do czasownika oznaczającego 'zapłacić jako zadośćuczynienie, odpokutować' np. gr. τίνω 'zapłacić, odpokutować, ponieść karę; odpłacić, zemścić się, ukarać; wynagrodzić sobie stratę, kazać sobie zapłacić', ie. **k^{w}ei-*, zob. też *kajati*). Pierwotne znaczenie 'zemsta, kara' : 'zapłata jako zadośćuczynienie': 'wartość' (p. Schrader RIA I 156).

Berneker SEW I 124—5, Frisk GEW II 573—4, Fraenkel LEW 203, Walde-Hofmann II 329—30, Trautmann BSW 113, Kuryłowicz Acc.² 185, 198, Vasmer REW III 288—9, Pokorny IEW 636—7.

H. W. — T. Sz. — F. S.

cěniti *cěn'ǫ* 'oznaczać, wyznaczać cenę czegoś, szacować, taksować', płd. też 'dobić targu, kupić, zgodzić np. do pracy'

~ pol. *cenić cenię* 'przyznawać komu lub czemu znaczenie, walory, szanować, poważać' od XVI w., przestarz. 'oznaczać cenę, taksować, szacować, oceniać' od r. 1500 (dziś dial., np. Karłowicz SGP, Kucała PSM 268, Olesch Sankt Annaberg: *cyńić*), czes. *ceniti cením* 'oznaczać cenę, wartość, taksować, szacować' (też dial. *cénit -ím* np. Malina Mistřice), 'szanować, poważać' (Přír. slov.), stczes. XIII—XIV w. *cěniti -ňu* 'aestimare', sła. *cenit' -ním* 'oznaczać cenę, taksować, szacować';

słe. *céniti cénim* (dial. też *ceníti cením*) 'oznaczać cenę, taksować, szacować, oceniać', 'szanować, poważać', też perf. 'oszacować, ocenić', *ceníti cením* także 'obniżać cenę' (SSKJ), sch. od XIV w. *cijèniti cìjenīm* 'oznaczać cenę, taksować, szacować, oceniać', 'szanować, poważać', dial. 'godzić do pracy, najmować, conduco mercede' (Vuk), scs. **цѣнити цѣнѭ** 'szacować, taksować, oceniać', 'kupić, zgodzić' (np. Mar. Mat. XXVII 9), bułg. *ценя́ цени́ш* (dial. też *цаня́*) 'oznaczać cenę, szacować, oceniać', dial. także 'szanować' (Stojkov Banat), perf. *ценя́ (се) цени́ш (се)* 'dobić targu, zgodzić, nająć, np. do służby', maced. *цени* 'oznaczać cenę, szacować, taksować, oceniać', 'szanować', perf. *цени* 'nająć do służby, umówić się co do ceny';

strus. **цѣнити цѣню** 'szacować, oceniać; sprzedawać', ros. *цени́ть ценю́ це́нишь* (dawne *цени́шь*) 'wyznaczać cenę, oceniać, szacować', 'szanować, poważać, doceniać', dial. 'potępiać, wyśmiewać' (Opyt), 'besztać, łajać, ganić' (Opyt Dop., Dal), ukr. *ці́нити ці́ню ці́ниш* 'wyznaczać cenę, oceniać, szacować', 'szanować, poważać', brus. *цаніць цаню́ ці́ніш* 'ts.'. ~

Denominativum od *cěna*, o budowie zob. I 57. Pierwotnie z oczekiwanym akcentem końcowym, p. Kiparsky Wortakzent 314.

H. W. — T. Sz. — W. B.

cěnъ m. wsch. 'ziew, wolna przestrzeń w formie trójkąta tworząca się przez rozchylenie płaszczyzn nitek osnowy w warsztacie tkackim', 'kołeczki (deseczki) rozdzielające nici osnowy przy snuciu, każdy z dwu szeregów nici osnowy tworzący ziew'

~ ros. dial. *цен* m. : *цена́* 'каждый из двух рядов основы, образующих на ткацком стану зев', 'пасма ниток, в тальке или в мотке', 'стежка, дорожка, строка, ряд петель в узорочном тканье, плетении', 'каждый отобранный и изготовленный для плетенья пучок лык, образующий строку' (Dal), *це́ны* f. pl. 'пасмы в нитках, в тальке' (Opyt), 'две тонкие дощечки, от которых нитки основы, перекращаясь через одну, идут вверх и вниз' (Melьničenko Jaroslavl), *це́нка* 'дорожка в плетеньи лаптей' (Opyt, Dal), *це́нки -нок* : *-нков* pl. 'две тонкие дощечки в ткацком станке, разделяющие основы пополам' (SRSO);

por. tu może należące bułg. dial. *ци́на* 'малък нарез в горен край на вретено, за да се задържа нишката при въртене' (BDial. I 155: Strandža). ~

Zubatý Studie I 2, 90—1 i Trubačev RT 132—3 łączyli z bałt. **skaị̄-men*: lit. *skiemuõ -meñs* 'Öffnung zwischen zwei Streifen der Kette, wo das

Schiffchen mit dem Faden durchgeht, Zettelbündel (beim Weben)', *skiemenys* pl. 'Weberfaden; dünne Latten am Webstuhl zum Auseinanderhalten der Zettelfäden', łot. *šķiemenis* 'Wessen, die Scheidung der Aufzugsfäden; sich kreuzende Fäden (beim Weben)', *šķiemeņi, šķeimini* pl. 'sich kreuzende Fäden (beim Weben); dünne Späne die der Weber beim Weben zwischen das Gewebe legt'. Nieufność budzi wąski zasięg wyrazu ograniczonego do części gwar ros. Czyżby dialektyczne przekształcenie synonimicznego psł. *činъ* (zob. *činъ* 2.)? *W. B. — F. S.*

-épati *cěpajǫ* dial. zach. i płd. 'sztywnieć, drętwieć', 'umierać'

~ czes. tylko z pref. np. *zcípati -pám* 'zdychać, padać, o zwierzętach' (por. Machek ES² 83);

słe. *cépati cêpam* (SSKJ też *cépati cêpam*) 'padać martwym; spadać na ziemię, np. o gruszkach z drzewa', ekspresywne 'umierać, ginąć' (np. *ljudje so cepali kakor muhe*), sch. tylko z pref. np. *scípati se scîpām se* 'zdrętwieć, zesztywnieć, skrzepnąć się' (np. u Vuka 'zamarznąć, o wodzie', RJAZ), scs. **оцѣпати -паѭ** 'zdrętwieć', bułg. dial. *сцéнвам* 'drętwieć, kostnieć' (Gerov). ~

Denominativum od *cěpъ*, por. co do rozwoju znaczenia *cěpěti* a także sch. *stati cipom* 'zdrętwieć'. Fortunatov BB III 57 łączył z lit. *kaĩpti -pstù* 'dostawać zawrotów głowy, być oszołomionym; niedomagać, być chorowitym, chorować' (zob. *cěpěněti*).

Berneker SEW I 125, Skok ER I 263. *K. P.*

cěpěněti *cěpěnějǫ* 'drętwieć, martwieć, cierpnąć'

~ czes. *cepenĕti -ním* 3 pl. *-ějí* 'ginąć, padać, zdychać, o zwierzętach' (Přír. slov.), stczes. też 'sztywnieć, drętwieć' (zob. Machek ES² 83), dial. *zcepenĕti* 'zdrętwieć' (Machek l. c.), chodzkie *cepenít* 'przestawać boleć', *s-cepenít* 'przestać boleć' (Hruška DSCh);

słe. dial. *cepenéti -ním* 'drętwieć, kostnieć (np. z zimna)', sch. XV w. *cepeneti se* 'drętwieć, rigescere' (w jednym przykładzie: *Jegda komu prьsti cepenet se*; ten sam przykład u Miklosicha LP jako **цѣпѣнити сѧ**), scs. tylko z pref. **оцѣпѣнѣти -нѣѭ** 'zdrętwieć; uschnąć', bułg. *цепенéя -нéеш* aor. *цепенях* 'drętwieć';

ros. *цепенéть -нéю -нéешь* 'kostnieć, sztywnieć, drętwieć, np. z zimna; drętwieć, martwieć, np. z przerażenia' (też dial.), ukr. *ціпенíти -нíю -нíєш* 'drętwieć, martwieć; niemieć', dial. *цепенíти* 'drżeć' (Żel.). ~

Inchoativum od *cěpěnъ* (zob. *cěpěti*), o suf. *-ěti -ějǫ* p. I 47. Fortunatov BB III 57 łączył z lit. *kaĩpti* 'cierpieć na zawroty głowy, być oszołomionym; niedomagać, być chorowitym', zob. też Machek ES² 83, Fraenkel LEW 203. *K. P.*

cěpěti *cěpějǫ* 'stawać się sztywnym; drętwieć; krzepnąć, stawać się krzepkim'

Na wyraz ten wskazują:

1. pierwotne partic. praet. pass. *cěpěnъ*: czes. dial. chodzkie *cepenyj* 'zahartowany, krzepki' (Hruška DSCh), cs. XIV w. **цѣпѣнъ** 'rigidus' (u Miklosicha LP w formie **цѣпѣнъıи**, ten sam przykład u Srezn. w formie **цѣпѣныи** bez podanego znaczenia);

2. występujące w kilku językach słow. czasowniki prefigowane: pol. dial. *océpieć* 'osłabnąć wskutek upału, ociężeć' (Karłowicz SGP), cs. **оцѣпѣти -пѣѭ** 'stężeć, stać się sztywnym, rigere', bułg. dial. *сцéня се* 'zdrętwieć, skostnieć' (Gerov), strus. **оцѣпѣти -пѣю** 'zesztywnieć, zdrętwieć', ukr. dial. *сцінíти -нíю* 'zesztywnieć, zdrętwieć, skrzepnąć się' (Żel., Hrinčenko).

Denominativum od *cěpъ*, o budowie zob. I 47. Co do rozwoju znaczenia por. ros. *окóлеть* 'zdrętwieć; zdechnąć' : *кол* 'kół, słup'.

Berneker SEW I 125, Vasmer REW III 289. *K. P.*

cěpíti 1. *cěp'ǫ* płd. 'rozszczepiać, łupać, rozłupywać, findere'

~ słe. *cepíti* (SSKJ też *cépiti*) *-im* 'findere' (też dial. np. rezjańskie 'rąbać, rozłupywać drzewo siekierą', Slav. Leks. 210), 'rozbijać', perf. i imperf. 'zaszczepiać, szczepić, przeszczepiać, np. o szczepieniu roślin', sch. od XVII w. *cijèpiti cìjepīm* 'szczepić, zaszczepiać rośliny', scs. Supr. **расцѣпити -плѭ** 'rozszczepić, rozłupać', cs. XIII w. **цѣпити -плѭ** 'findere' (stąd sch.-cs. XVI w. *cepiti* 'ts.', też u Stulicia, RJAZ; rus.-cs. **цѣпити -плю** 'rąbać, o drzewie', Srezn., **прицѣпитися** 'przyjąć się, przyróść', Srezn. III 226), por. cs. XI—XIII w. **присцѣпити (ся)** 'zaszczepić (się)' (Durnovo RES VI 218), bułg. *цéпя -пиш* aor. *цепúх* 'findere' (też dial. np. *цéна* 'rozcinać, rozłupywać drzewo wzdłuż słojów', Stojkov Banat), 'drzeć, rozdzierać, rozrywać, rozcinać', maced. *цепи* 'rozłupywać drewno wzdłuż', 'rozcinać (np. owoce przed suszeniem)', 'rozrywać, drzeć, rwać', 'żłobić bruzdę w ziemi', dial. *c'ắp'a* : *c'ắp'am -piš* 'rąbać drzewo na trzaski' (Małecki SW). ~

Nie należy tu zapewne ros. dial. *цепúть* 'lać, sypać' (Vasmer REW III 290).

Por. słe. *cẹ̑pati -pam* 'findere', sch. od XVI w. *cijèpati cìjepām* 'ts.', 'rozdzierać', 'rwać, np. o nodze'.

Ten sam pierwiastek co w *cěpъ* (zob.), do ie. **skěi-p-* 'odcinać, rozszczepiać'. Por. *šćepiti*. Skok ER I 263 uważał za denominativum od *cěpъ*, przeciw czemu przemawia i semantyka, i akcentuacja wyrazu (o akcencie p. van Wijk AslPh XXXVII 21).

Berneker SEW I 125, Sadnik-Aitzetmüller VWSS 220, Shevelov PS 299. *H. W. — T. Sz. — F. S.*

cěpiti 2. *cěp'ǫ* wsch. 'zaczepiać, zahaczać'

~ ros. dial. *цепúться* 'przyczepić się' (Dal), w języku liter. tylko z pref. np. *зацепúть -цеплю́ -цéпишь* 'zahaczyć, zaczepić, zawadzić', przen. 'zaczepić, napastować', ukr. *цíпити -плю -пиш* 'zaciskać, ściskać; trzymać, utrzymywać się, o mrozie', prowinc. *оцíпити* 'zakuć w łańcuchy' (Żel.). ~

Por. 1. ros. *цепля́ть -я́ю* 'chwytać, łapać; przyczepiać', *цепля́ться* 'przyczepiać się, chwytać się', ukr. *ціпля́тися -ля́юся* 'czepiać się, przyczepiać się' (Hrinčenko);

2. ros. dial. *ценáть* 'zaczepiać' (Opyt Dop., Dal).

Łączą z łot. *kaipt* 'wytrzymać, wytrwać, rozwijać się, rosnąć' : *àizcipt* 'stecken bleiben'. Por. bliskoznaczne *čepiti*.

Berneker SEW I 125—6, Vasmer REW III 290. *K. P.*

cěpъ *cěpa* (wsch. też **kěpъ**) 'kij, pałka o różnym zastosowaniu', przede wszystkim 'narzędzie do młócenia zboża' (w tym znaczeniu na płn. a szczególnie na zach. często pl. **cěpi**); 'część warsztatu tkackiego: kijek, pręt rozdzielający nici osnowy'

~ pol. *cep -pa* 'narzędzie do młócenia zboża' (od XV w.), dial. 'bijak u cepów' (AJK III cz. II 73: kasz., Kociewie, Małecki-Nitsch AJPP m. 110: płn. część pogranicza pol.-laskiego, Nitsch DPŚ), zwykle pl. *cepy* 'narzędzie do ręcznego młócenia zboża' (już w 1400 r.), powszechne w gwarach, np. Kucała PSM, Szymczak Domaniewek, Maciejewski Chełm.-dobrz., Tomaszewski GŁ, Sychta SK, dawne od XV w. też 'rodzaj broni, cepy bojowe', połab.

cepoi̯ nom.-acc. pl. 'narzędzie do młócenia zboża' (por. też *cepək* 'kij, laska' < **cěpakъ*), dłuż. *cepy* pl. 'narzędzie do młócenia zboża', głuż. *cypy* pl. 'ts.', czes. *cep -pu* (stczes. od XIV w. *cěp*) 'ts.' (też dial., np. Bartoš DSM, Gregor Slav.-buč., Lamprecht Opava), stczes. też *cěpy* pl. 'ts.; rodzaj broni, cepy bojowe' (Jungmann), sła. *cepy* pl. 'narzędzie do młócenia zboża' (też dial. np. *cepi*, *capi*, *copi*, zob. ASJ I cz. II 79), rzadko *cep -pa* 'ts.';

sże. *cę̑p -pa* 'bijak cepów', 'jednoroczna gałązka służąca do szczepienia, zraz', przestarz. 'gruba pałka', dawne 'rozszczepienie, szpara, szczelina', pl. *cepi* : *cępjê* 'przyrząd do młócenia', sch. *cȉjep -pa* od XVII w. 'bijak cepów (w formie deseczki)' (też dial. np. Vuk, czakaw. HDZ II 114), 'szczep, zraz', dawne XVII w. 'to, czym się bije: pałka, laska', bułg. ludowe *ųén -ъm* pl. *ųénове* 'płaski pręt wstawiany między nici osnowy', dial. *ųên* 'mała drewniana pałeczka' (Stojkov Banat), *ųan* 'trzonek siekiery', w pl. 'dwa pręciki krosien; dwie beleczki w siatce do przenoszenia trawy', *ųenú* pl. 'pałeczki rozdzielające nici osnowy' (BDial. II 297—8: Rodopy), *ų'an* 'pałeczka z okrągłymi wycięciami z dwóch stron do zatrzymywania nici' (BDial. I 154: Strandża), u Gerova też 'pęknięcie, szczelina', maced. *ųen* 'szczelina, szpara; otwór w odzieży, np. wycięcie na kieszeń', dial. *c'ă̑p* pl. *c'ă̑puwi* 'pręt służący do nawijania tkackiej osnowy na krosna' (Małecki SW);

strus. **ꙗпъ** (Vasmer REW III 289), ros. *ųen ųená* 'narzędzie do młócenia: bijak razem z dzierżakiem' (dial. też *ųon*, ARG m. 202), dial. także 'dzierżak cepów', 'bijak cepów' (ARG m. 203—4; w gwarach też bez palatalizacji *кен* 'cep', 'dzierżak cepów', 'bijak cepów', Głuskina SlOr XV 478—9), dial. *ųenú* (także *кенú*, *кунú*, Głuskina o. c. 479) 'nicielnica, przez którą przechodzą nici osnowy w krosnach', płn. *ųenú* : *ųanú* 'zaczepy dla niewodu na dnie jeziora' (Dal), ukr. *ųín ųína* pl. *ųinú* 'przyrząd do młócenia' (też dial., np. Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 184, UZLP 140, Slav. Leks. 57), brus. *ųэn ųэ́na*, pl. *ųanú* 'ts.', dial. też 'bijak cepów' (DABM m. 258, kom. s. 828), poleskie *ųэn*, *ųun* 'przyrząd do młócenia' (Leks. Polesьja 128), *ųынú* pl. 'pręciki przy krosnach' (ib. 276). ~

Por. pol. dial. *cepa* 'bijak u cepów' (AJK III cz. II 73), 'narzędzie do młócenia, cepy' (Karłowicz SGP, Maciejewski Chełm.-dobrz. 108), sże. *cę́p cepí* 'przyrząd do młócenia, cepy', *cępę̑* f. pl. 'ts.' (Pleteršnik).

Może kontynuuje ie. **koi̯po-* < **sḱoi̯po-* : *koi̯po-*, por. też ściśle związane verbum *cěpiti*. Najbliższymi odpowiednikami byłyby: stind. *śépa-* 'penis', prakryckie *cheppa-* 'ts.', łac. *cippus* 'pal, słup, filar', alb. *thep* 'ostra skała' (**ḱoipos*). W dalszym związku z ie. **skēi̯-p-* 'odcinać, rozszczepiać' : gr. σκοῖπος 'die Grundbalken, auf denen die Ziegel ruhen', σκιπων 'laska, kij', łac. *scīpiō* 'kij, laska, pal'. Zob. też bliskoznaczne *ščarъ*, *ščerъ*; *cěp-* : *ščep-* jak *cěriti* : *ščeriti*, *cěglъ* : *ščeglъ*. Niektóre ze znaczeń w poszczególnych językach słow. (np. 'szczelina, szpara') tłumaczyć trzeba wtórnym wpływem verbum *cěpiti*. W strus. **ѵепь** 'narzędzie do młócenia' (Sl. o polku Igor., Srezn.), ros. dial. *чен* 'ts.' (Dal) nagłosowe *č* zapewne pod wpływem bliskoznacznego *ščerъ*. — Pierwotne znaczenie 'odłupany, odszczepiony kawał drzewa'.

Kuryłowicz Ét. 20, Mladenov AslPh XXXVI 117—8, Shevelov PS 299, Vasmer REW III 289. — Za nomen deverbale od *cěpiti* uważali nasz wyraz Machek ES² 83, Trubačev RT 133—4.

Zob. *cěpъkъ* : *cěrьcь*. *H. W. — T. Sz. — W. B.*

cěpъkъ *cěpьka* (wsch. też **kěpъkъ**) : dial. płd. i wsch. **cěpьcь** *cěpьca* (wsch. także **kěpьcь**) dem. od *cěpъ*, pl. **cěpъci** 'część warsztatu tkackiego: kijki, pręty, rozdzielające nici osnowy'

cěpьkъ* : *kěpьkъ: ~ słi. *cepki* pl. 'przyrząd do młócenia zboża, cepy' (Lorentz PW), dłuż. *cepk -ka* 'kij u niewodu, der Stock an den Flügelenden der Wate und des Garnsacks resp. Fischernetzes', *cepki* pl. 'płocha, grzebień tkacki', głuż. *cypki* pl. 'ts.', sła. dial. *ciepky* pl. 'górna i dolna pałeczka, między którymi wiszą nici; pałeczki położone między parzystymi i nieparzystymi nićmi osnowy' (Kálal, por. Trubačev RT 133);

słe. *cêpek -pka* 'jednoroczny pęd do szczepienia, szczep' (już w XVI w. u Dalmatina, też dial., Pleteršnik, SSKJ);

ros. dial. *цепóк -пкá* (też *кéпок*, *кепóк*, Głuskina SlOr XV 478—9) 'dzierżak cepów', 'bijak cepów', *цéпки -пок* : *-ков* pl. 'dwie cienkie deseczki rozdzielające osnowę na pół' (SRSO), *цепкú* 'nicielnice, przez które przechodzą nici osnowy' (Opyt Dop., Dal), *кепóк*, *кепкú* pl. 'okrągłe pałeczki, do których przywiązuje się nicielnice; szpulki' (Głuskina o. c. 479), ukr. *ципóк -пкá* 'przyrząd do młócenia, cepy', 'kij, pałka, laska; pręt', dial. 'deseczka wkładana między nici osnowy', 'część dachu brogu', zakarpackie *cipký* pl. 'pręciki, pałeczki, między którymi wiszą nicielnice' (Trubačev l. c.), brus. dial. *цепóк -пкá* 'przyrząd do młócenia, cepy', 'żerdka, drążek' (Nosovič; por. poleskie 'szczeble w drabinie: cienkie deseczki wstawiane w podłużne żerdzie', Leks. Polesьja 191), *цапóк* 'niewielka pałeczka w krosnach, przy pomocy której utrzymuje się płótno' (Jurčanka Mscisl.), poleskie *цыпкú* pl. 'pręciki przy krosnach; nicielnica; część krosien: poprzeczne kije lub deseczki' (Leks. Polesьja 276). ~

cěpьcь* : *kěpьcь: ~ słe. *cépec -pca* 'przyrząd do młócenia, cepy', 'bijak cepów', przestarz. 'gruba pałka, kij' (SSKJ, Pleteršnik), *cêpec -pca* 'zraz, szczepek' (Pleteršnik), sch. od XVI w. *cijèpac -pca* 'żerdź, do której jest przymocowany oścień rybacki', 'to, co jest odszczepione, szczapa', *cijèpci* pl. 'oni štapci što stoje u pređi između nita i gornjeg vratila' (Vuk, RJAZ), bułg. dial. *ценéц* pl. *ценцú* 'płaski pręt wstawiony między nici osnowy' (Gerov, RBKE), *цáнец* 'ts.' (Stojkov Banat);

ros. dial. *ценéц -нцá* 'bijak cepów' (Dal), bez palatalizacji *кенéц* 'ts.', 'dzierżak cepów' (Głuskina o. c. 478—9). ~

Dem. od *cěpъ* : *kěpъ*, o suf. *-ъkъ*, *-ьcь* zob. I 93, 100. *T. Sz.* — *W. B.*

cěpь *cěpi* f. dial. wsch. i bułg. 'powróz, lina'

~ bułg. dial. *цен* f. 'въже от желязо' (Gerov);

ros. *цепь* f. 'łańcuch' (por. w XVII w. 'ts.', Porochova LSL 187), 'szereg', *цéпи* pl. 'pęta, kajdany', dial. *цепь* 'rzemień u cepów' (Melьničenko Jaroslavl), ukr. *цеп цéпы* 'łańcuch' (u Żel. też *цепá* f. 'ts.'), brus. dial. *цеп цéпи* f. 'łańcuch' (Nosovič), poleskie *цэп* m. 'rodzaj sznura używanego przy wozie' (Leks. Polesьja 191). ~

Por. z nagłosowym *č-* (zob. *čepiti* : *cěpiti*): ros. dawne i dial. *чепь* f. 'łańcuch', dial. pskowskie *чен* 'rząd, szereg' (Dal).

Pierwotne n. actionis od *cěpiti* 2. z suf. *-ь*. Pierwotne znaczenie 'zaczepianie, zahaczanie', stąd n. acti 'to, czym się zaczepia', n. rei 'sznur, powróz'.

Vasmer REW III 290. *K. P.*

cěrьcь zob. **cěrъkъ**

cěriti *cěr'ǫ* zach. i płd. 'rozcinać, rozdzierać, powodować rozdarcie, szczelinę' : 'pokazywać, wyszczerzać zęby, zwykle przy śmiechu, grożeniu', **cěriti sę** 'śmiać się szczerząc zęby'

~ czes. wyjątkowe XVIII w. *ceřiti -řím* zuby 'szczerzyć zęby' (według Jungmanna sła.), *ceřiti se* 'rozdzierać się, pękać' (Jungmann, Kott I 128), sła. *cerit' -rím* zuby 'szczerzyć zęby', *cerit' sa* : *vycerit'* 'śmiać się szczerząc zęby', 'otwierać się, tworzyć szczelinę, o czymś rozszczepionym';

sże. *cêriti* 'szczerzyć zęby' (tylko u Miklosicha EW 299; por. u Pleteršnika z Habdelicia XVII w. *océrjanje* 'grymas'), sch. od XVI w. *cèriti -rīm* (dawniej też w jekawskiej postaci *cjèriti*) 'pokazywać, szczerzyć zęby (głównie przy śmiechu, ale też grożąc)', *cèriti se* 'śmiać się szczerząc zęby', 'otwierać się, pękać, tworzyć szczelinę, o ziemi' (RJAZ), dial. w Serbii *cériti cérīm* 'przepuszczać płyn przez pęknięcie, o naczyniu', *cériti se*: ceri se platno koje je rijetko te se providi (RJAZ), bułg. dial. *оцéря -рuш* 'wyszczerzać zęby', *оцéря се* 'wyszczerzać się' (Gerov), maced. *цepu се* 'śmiać się szczerząc zęby'. ~

Por. czes. *ceniti se* 'śmiać się', *ceniti* zuby 'szczerzyć zęby', sła. dial. *cenit'* zuby 'ts.', według Machka Pocta Trávn. 319, ES² 83 późniejsza lokalna sekundarna innowacja < **cehniti* < *cěriti*, mniej prawdopodobne objaśnienie Trubačeva Slav. Jaz. VII 301—2 uważającego postać *cěniti* za psł.: pierwiastek *cě-* i suf. *-n-* w nawiązaniu do *cěditi*, *cěpiti*, *cěriti*.

Kontynuuje pierwotne **skaĭr-*, zob. synonimiczne *ščeriti*. Co do różnicy nagłosu por. *cěpiti* 1. : *ščepiti*. Pierwotne znaczenie 'rozcinać, tworzyć szparę, szczelinę' zawężone do 'robić grymas twarzy ukazując zęby'.

Berneker SEW I 126, Durnovo RES VI 219, Bernard RES XXVII 39, Vasmer REW III 450, Shevelov PS 297, Skok ER I 270.

H.W. — T. Sz. — W. B.

cěsar'ь *cěsar'a* : **сьsar'ь** *сьsar'a* 'najwyższy tytuł panującego, władca, imperator'

cěsar'ь: ~ pol. od XIV w. *cesarz -rza*, w XVI w. też wyjątkowo *casarz* (Mącz.), czes. *císař -ře* (też dial. np. moraw. *tiesař*, laskie *tisař*, Bartoš DSM), stczes. od XIV w. *ciesař* (por. Gebauer HMČ I 352), sła. w XVI w. *ciesár*, dziś tylko *cisár -ra* (z *-i-* pod wpływem czes., zob. Stanislav DSJ I 62, 383);

sże. *césar -árja*, sch. od XV w. *cèsār* : *cèsar -ra*, dial. też *cesàr* (Skok ER I 258), scs. **цѣсарь**, maced. książkowe *цecap*;

rus.-cs. **цѣсарь, цѣсаръ, цєсарь**, ros. historyczne *цécарь*, ukr. historyczne *цícap -ря*, brus. historyczne *цэ́cap*. ~

сьsar'ь: ~ sch. od XII w. *cȁr -ra*, bułg. *цáр -я цapé* tytuł władców bułgarskich od Symeona r. 917, ludowe też 'naczelnik, przywódca' (Gerov), maced. *цap -eви* : *-oви*, dial. *cár' cár'u* (Małecki SW);

strus. **цьсарь** od XI w., **царь**, ros. *царь царя́* jako tytuł od r. 1547 (Sobolevskij Sl VIII 491; stąd pol. od XVI w. *car*, w XVI w. też *carz*, dłuż. *car* 'cesarz rosyjski', głuż. *car -ja* 'ts.', czes. *car*, sła. *cár* por. Machek ES² 81, sże. *cȃr cârja*), ukr. *цap цapя́*, brus. *цap цapá*. ~

Dobrze są zaświadczone w językach słow. przymiotniki dzierżawcze: 1. *cěsarьskъ* : *сьsarьskъ*: pol. od XV w. *cesarski* (w XVI w. też wyjątkowo *casarski*), czes. *císařský*, stczes. od XV w. *ciesařský*, sła. *cisárský*; sże. *cesárski*, sch. *cèsārskī* : *cèsarskī* od XIII w., scs. **цѣсарьскъ**; rus.-cs. **цѣсарьскыи, цєсарьскыи**, ros. historyczne *цécарский*, ukr. *цícарський*, brus. historyczne *цэ́царскі*;

słe. *cârski*, sch. *cârskī* od XIII w., bułg. *цáрски*, maced. *царски*; strus. **цьсарьскыи, царьскыи**, ros. *цáрский*, ukr. *цáрський*, brus. *цáрскі*;

2. *cěsar'evъ*: stpol. od XV w. *cesarzow*, dziś dial. np. kasz. *cesařów* (Lorentz PW), stczes. *ciesařový*, dial. moraw. *tiesařový*, słe. *cesárjev*, sch. od XIV w. *cèsārev* : *cèsarev*, dawne też *cěsarov*, scs. **цѣсарѣвъ**, strus. **цѣсаревъ** : **цесаревъ**, ukr. *цícapiв -рева -рево* (Hrinčenko).

Por. też adi. z suf. *-jь* : *cěsar'ь* (scs. **цѣсарь**, strus. **цѣсарь** : **цесарь**) : *cьsar'ь* (stsch. XIV w. *car* f. *carja*, w XIII w. NM *Cьsarь Gradь*, RJAZ).

Stara wędrowna pożyczka. Postać *cěsar'ь* zasadniczo zach.słow. i scs. Na pierwotną pożyczkę z goc. *kaisar* (< łac. *Caesar*, Feist VWGS 304) nawarstwiły się nowsze zapożyczenia romańskie: z łac. *caesar*, ludowe adi. *caesárius*, klasyczne *caesáreus*. Postać *cьsar'ь* — ludowy wariant płd.wsch.słow. Co do *ь* : *ě*, *e* por. scs. *grьčьsky* : łac. *Graecus*, scs. *lьvъ* : stgniem. *lewō*, łac. *leō*. Dopatrywano się tu też często spotykanego w tytułach skrócenia.

Skok Razprave SAZU III 33—44, ER I 258—9, Lindertówna SO IX 613—4, Birkenmajer JP XXIII 133—40, 172—5, Stender-Petersen SGL 350—3, Kiparsky GLG 194—5, Sławski SE I 55—6, Kolarič SFPS V 149, Vaillant GC II 597—8, Vasmer REW III 283. — O strus. oboczności *cesarь* : *cěsarь* zob. L. Moszyński ZUG I, 1971, 57—64.

H. W. — T. Sz. — F. S.

cěsta zach. i płd. 'wytrzebiona droga, przesieka'

~ czes. *cesta* (stczes. od XIV w. *cěsta*, *ciesta*) 'droga', 'podróż', też dial. np. Bartoš DSM (z stczes. w stpol. w Biblii królowej Zofii p. Ogonowski AslPh IV 363, Nehring AslPh VI 174, 178, Urbańczyk BZ 102), sła. *cesta* 'droga', 'podróż', też dial. np. Sipos Bükk-Gebirge (z czes. lub sła. w gwarach pol. na pograniczu czeskim i słowackim *cesta* 'droga', o zasięgu MAGP V m. 241, Karłowicz SGP, Nitsch DPŚ);

słe. *cę̀sta* 'droga' (też dial. np. rezjańskie, Slav. Leks. 209), sch. od XIV w. *cèsta* 'droga, gościniec, szosa, via' (dial. czakaw. też *cìsta*, Skok ER I 259), cs. **цѣста** 'ulica, platea', 'villa, casa' (rus.-cs. **цѣста** 'droga, ulica' od XI w.), śrbułg. (w Psałterzu bolońskim) **цѣста** 'droga, ulica'. ~

Por. paralelnie utworzone w poszczególnych językach słow. adi. poss.:

1. z suf. *-ьnъ*: czes. *cestný* (stczes. *cěstný* już w XIII w.), sła. *cestný*, słe. *cę̀sten -tna -tno*, sch. *cèsnī*, stsch. *Cěstьnь* NM (RJAZ);

2. *-ovъ*: czes. *cestový*, sła. *cestový*, por. sch. *cèstōvnī*.

Ten sam pierwiastek co w *cěstiti* (zob.). Według Skoka ER I 259 pierwotnie zapewne *cěsta dorga* 'oczyszczona, wytrzebiona droga', por. łac. *via trita*, pol. *utarta droga*.

Brandt RFV XXI 214, Vasmer REW III 291. — Zubatý AslPh XVI 385 łączył z lit. *káišti -šiu* 'skrobać, zeskrobywać, zdrapywać' (zob. też Trautmann BSW 113, Fraenkel LEW 204—5). *H. W. — T. Sz. — W. B.*

cěstiti *cěst'ǫ* dial. płd. 'czyścić, oczyszczac'

~ słe. dial. *cę̀stiti -tim* 'kastrować', *listje cestiti* 'obrywać liście' (Pleteršnik), scs. **о-цѣстити -штѫ** 'oczyścić', w Supr. **цѣстити сѧ -штѫ сѧ** 'oczyszczać się' (w przenośnym znaczeniu 'kastrować, εὐνουχίζειν': **самъ сѧ цѣстивъ нс ножемь въ вѣрѣ**), cs. **исцѣстити** 'exstergere, o ranie' (z scs.: rus.-cs. **цѣстити цѣцоу** 'czyścić': **воини брона цѣстат** 'abstergunt', **оцѣстити** 'oczyścić', też przen. 'wyczyścić, wyostrzyć broń'), śrbułg. **оцѣстити** 'oczyścić' (Miletič PSp LXVI 98). ~

Z pierwotnego **kaistiti*, causativum do *čistъ*. Podstawowe znaczenie 'robić czystym, oczyszczać'. Stosunek *čistъ* : *cěstiti* taki jak *tichъ* : *těšiti*. Por. nowsze *čistiti*.

Meillet MSL XIV 353, SC 195, Sławski SE I 132, Vasmer REW III 291, Vaillant GC III 430. *H. W. — T. Sz. — W. B.*

cětati zob. **čisti**

cěty *cětъve* zob. **čisti**

cět'a płd. 'dla, z powodu, propter, gratia' (stawiane po gen.)

~ sch. od XIII w., dziś przestarz. i dial. zach. *cìjeća, cìjeć* (dial. też *cića, ciće, sìću*, Skok ER I 262) 'dla, z powodu, propter' (w dawnych tekstach najczęściej po gen., też praep. cum gen.), cs. цѣлта 'ts.' (po gen.), śrbułg. XIII w. u Jana Egzarchy цѣлта 'ts.', z cs.: rus.-cs. XII—XIII w. цѣла 'ts.' (po gen.). ~

Brak pewnej etymologii. Ten sam typ słowotwórczy co synonimiczne *děl'a, dьl'a* (o budowie zob. Zubatý Studie II 45—6). Innowacja słow. Nie można wykluczyć związku z stind. *kéta-* 'wola, chęć, żądanie, zamiar, zaproszenie' (: *cétati* 'zauważa, spostrzega') i dalej z psł. *čisti čьstǫ* (już Potebnja, K istorii zvukov russ. jaz. II, 1880, 24 łączył nasz wyraz z lit. *skaitýti* 'czytać, liczyć, rachować', zob. Jagić AslPh XXX 457). Trzeba by więc zrekonstruować pierwotne subst. **koitja* 'wola' > **cět'a*. Rozwój znaczenia byłby taki sam jak w niem. *dessentwillen, um — willen* 'z tego powodu, dlatego' : *Wille* 'wola'.

Berneker SEW I 128. — Nie widać podstaw do przyjęcia etymologii Skoka ZslPh VIII 403—4, IX 138—40, ER I 262: łączył z bułg. *срещу* 'naprzeciw' i dalej z psł. *sъ-rět'a* 'szczęście'. *K. P. — F. S.*

cěva zob. **cěvь**

cěvěti *cěv'ǫ* dial. zach. 'tracić siłę, siły, słabnąć, schnąć'

~ pol. dial. *cywieć* 'chudnąć, schnąć, o człowieku chorym', *cewieć* 'wolno schnąć, np. o lnie' (Kucała PSM), *wycewieć* 'schudnąć, wyschnąć', *wycywieć* 'zdechnąć' (Karłowicz SGP), czes. *civěti civím* 'gapić się, tępo się patrzeć', u Jungmanna też 'bezczynnie przebywać, zatrzymywać się, zwlekać,' sła. *civiet' civiem* 'gapić się, tępo się patrzeć', 'być, sterczeć gdzieś samotnie', 'podupadać na zdrowiu, ginąć powoli', *dom civie prázdnotou* 'jest pusty, zieje pustką', *vyciviet'* 'osłabnąć, wychudnąć, zmizernieć', rzadko 'stracić coś, utracić'. ~

Por. 1. z wtórnym *-i-* (zapewne z praes.): pol. dial. *cywić, ciwić*: *ledwie cywi* 'ledwie dyszy, zaledwie oddycha', *wycywić* 'wyżyć (z trudem)' (Karłowicz SGP: Kaliskie);

2. pol. dial. *cewać* 'zdychać, o ptactwie' (L.), 'drzemać', *cywać* 'długo chorować, cherlać; chorować ciężko i być blisko zgonu; drzemać' (Karłowicz SGP), dłuż *cowaś* 'marzyć; drzemać', zwykle *cowaś se* 'widzieć we śnie, śnić się', głuż. dial. *cywać so* : *cować so* 'śnić się'.

Możliwy związek z lit. *kaivinti* 'wyjałowić, uczynić nieurodzajną, jałową, o ziemi' (o nim zob. Fraenkel LEW 205). Także i na gruncie słow. są ślady znaczenia transytywnego, por. sła. *vyciv(i)et' zem* 'wyjałowić glebę' (Kálal). Pierwotnie najprawdopodobniej było *cěviti* : *cьvěti* (zob. o tych formacjach I 55—7). Nie można wykluczyć także związku z *cěvь* : *cěva* (zob.).

Machek Recherches 86—8, ES^2 88. *W. B. — F. S.*

cěvьka (wsch. także **kěvьka**), wsch. **cěvьca** : **kěvьca** dem. do *cěvь* (*kěvь*) : *cěva* ***cěvьka*** **:** ***kěvьka***: ~ pol. *cewka* 'rurka' (też anatomiczne, np. w XVI w. 'przełyk'), od XV w. 'rodzaj szpulki do nawijania nici, rurka w czółenku tkackim' (częste w gwarach, np. 'szpulka w kształcie patyka wkładana do czółenka tkackiego', Zdaniukiewicz PJ PAN 61 s. 128, 'rurka zrobiona z gałązki bzu, na którą nawija się nici', Kucała PSM 122, też Falińska SWM 4 s. 130—1, Lorentz PW, Dejna AGK m. 468), dial. także 'szpulka w kołowrotku' (Dejna AGK m. 469), 'koniec pióra zdatny do zatemperowania' (Karłowicz SGP, Lorentz PW), dłuż. *cowka*, rzadko *cewka* 'mała szpulka tkacka; szpulka w kołowrotku' (też dial. *cywka* 'ts.', Fasske Vetschau), głuż. *cywka* 'szpulka tkacka' (też dial. Michalk Neustadt), czes. *cívka* 'rurka do nawijania nici, drutu, szpulka' : *cévka* dem. do *céva* (w stczes. dem. *cievka*), 'cewnik, kateter', sła. *cievka* 'szpulka', dial. *cifka* (Buffa Dlhá Lúka);

słe. *cêvka* 'rurka', 'szpulka tkacka', sch. *cȉjevka* 'rurka; szyjka, np. butelki', dial. *cêvka* 'szpulka tkacka' (Elezović Kos.-Met.), bułg. dial. *цéвка*, *цáвка* 'szpulka do nawijania przędzy' (Gerov, Umlenski Kjustendil), maced. *цéвка* (dial. też *цавка*) 'ts.', 'rura' (np. 'lufa broni palnej');

strus. XVI w. **цѣвъка** 'motek przędzy złotej lub srebrnej określonej wagi' (Srezn.), 'rurkowata szpula' (Vasmer REW III 286), ros. *цéвка* (dial. też *цóвка*, Dal) 'szpulka nakładana na wrzeciono w celu nawijania przędzy przy tkaniu', 'kość nogi ptaka między goleniem i palcami' (podobne znaczenia też dial., np. 'część nogi konia, pęcina u zwierząt; kość promieniowa od wielkiego palca do łokcia'), dial. także 'wielka drewniana łyżka' (Melьničenko Jaroslavl), *кéвка* 'szpulka' (o geografii Głuskina SlOr XV 478), ukr. *цíвка* 'szpulka do nawijania przędzy', dial. 'pień drzewa', 'rura' (np. 'lufa broni palnej'), 'rurkowata kość w nodze zwierzęcia; kość ramieniowa', pl. *цівкú* 'część sideł, wnyków na zwierzęta', dial. też *ківкú -кíв* pl. 'część warsztatu tkackiego, przez którą przechodzą nici osnowy i za pomocą której przyciska się do siebie nici poprzeczne' (Hrinčenko), brus. *цэ́ўка* = ros. *цéвка* (BRS), dial. 'kość golenia' (Nosovič), poleskie *цы́ўка*, *цэ́ўка*, *цéвка* 'wydrążona rurka wstawiona w czółenko, na którą nawija się nić wątku, szpula' (Leks. Polesьja 276). ~

cěvьca **:** ***kěvьca***: ~ ros. dial. płn. *цывцá* (Dal), *кéвцá*, *кивцá* 'szpulka, cewka tkacka' (Głuskina l. c.). ~

Dem. od *cěvь* : *kěvь*, *céva*, o suf. *-ьka*, *-ьca* zob. I 94, 101.

T. Sz. — W. B.

cěvь *cěvi* (dial. wsch. też **kěvь**) f. : **cěva** 'kawałek łodygi niektórych roślin (np. bzu, trzciny) wewnątrz pustej; taka łodyga używana do nawijania przędzy', 'przedmiot podobny kształtem, rurka', 'piszczel, goleń'

cěvь **:** ***kěvь***: ~ stpol. *cew* f. 'rurka w świeczniku', 'rodzaj koła młyńskiego' (XV w.), 'szpulka' (XIV w.), wyraz notowany też przez L., połab. *cev* 'szpulka do nici', stczes. *ciev* lub *cěv* 'trzcina pusta w środku', 'szpulka tkacka';

słe. *cêv cevî* 'rura' (np. *krvne cevi* 'naczynia krwionośne'), 'szpula tkacka', 'dutka pióra', 'piszczel', sch. od XV w. *cȉjev -vi* 'rura', 'rurka z bzu lub trzciny, szpula do nawijania nici', od XVII w. 'goleń, tibia' (też dial. np. czakaw. *cȋv* 'ts.', Rasprave JAZU I 187), wyjątkowo dial. 'trzcina', cs. **цѣвь** f. 'tubus', bułg. *цев* f. 'rurka', dial. *цев*, *цав* f. 'łodyga niektórych roślin wewnątrz pusta, np. łodyga trzciny' (BDial. V 216: Rodopy), 'łodyga

roślinna wewnątrz pusta do nawijania nici' (Gerov), 'szpula' (BDial. II 298: Rodopy);

ros. dial. *кевь* (: *кевóк*) 'rączka cepa' (o zasięgu Głuskina SlOr XV 478). ~ ***cěva***: ~ pol. *cewa* 'rodzaj koła młyńskiego złożonego z dwóch równoległych krążków połączonych prostopadle do nich ułożonymi szczeblami' od XVI w., dawne *cewy* pl. 'sidła do łapania wilków, lisów' (L., też dial. 'pętlica uwiązana na końcu drzewa, służąca do łapania jarząbków', Karłowicz SGP s. v. *kabłąk*), 'drewienko podłużne i okrągłe, w podłuż przewiercane, aby się na sznurku łatwo posuwać mogło' (L.), dłuż. *cewa*, zwykle *cowa* 'wielka szpula tkacka', dawne XVII w. u Chojnana 'das Kammrad, Kettenzeug, зубчатое колесо цепи', głuż. *cywa* 'cewka tkacka, szpula' (też dial., Michalk Neustadt), *cywa*, pl. *cywy* 'tryby, maszyneria', czes. *céva* 'rurka w roślinie, naczynie krwionośne w ciele', stczes. *cěva* lub *cieva* 'trzcina pusta w środku; szpulka tkacka', sła. *cieva* 'rura, rurkowaty przedmiot do przewodzenia cieczy; naczynie krwionośne, żyła';

sch. dial. czakaw. *cîva* 'szpulka, cewka tkacka' (Jurišić Vrgada), bułg. dial. *цевá* 'łodyga niektórych roślin próżna wewnątrz do nawijania nici' (Gerov), maced. dial. *цéва* 'krótki trzcinowy pręt, na który nawija się przędzę; czółenko maszyny do szycia' (BDial. III 339: Kukuš);

ukr. dial. *цíва* 'szpulka do nawijania nici', u Żel. 'wielki walec, szpula'. ~

Ze słow.: rum. *țeávă*, dial. *țévie*, *țávă* 'rurka, np. do nawijania nici' (Mihăilă Impr. 50), węg. *cső*, *csév* 'rurka, np. do nawijania nici; szpula tkacka; bez; kolba kukurydzy' (Kniezsa MNSJ I 143—4).

Por. ros. dial. płn. (Głuskina SlOr XV 478) *кевéц* 'szpulka; bijak cepa', 'ostry młotek, za pomocą którego odbijają żarna', *кúвец* 'cewka tkacka, szpulka' (wskazuje być może na psł. dial. *kěvьcь*).

Pewne odpowiedniki w bałt.: lit. dial. *šaivà* 'cewka tkacka; szpula' (liter. *šeivà* 'cewka tkacka; szpula; Pfeifenstiel'), łot. *saiva* 'czółenko tkackie, cewka tkacka; igła do plecenia sieci; Spulchen im Weberschiff'. Bsł. **skaiu̯a-* (o rozwoju ie. *sk-* p. Kuryłowicz Ét. 19—20, por. *cěpъ*). Prastary bałto-słow. termin tkacki. Za związkiem z ie. **skěi-* 'ciąć, oddzielać' przemawia taki sam rozwój semantyczny w niem. *Spule* 'cewka, szpula' do ie. **sp(h)el-* 'oddzielać, odłupywać' (Kluge EW[18] 734). — Co do znaczenia 'piszczel, goleń' por. lit. *šeivà* 'cewka tkacka' : dial. 'łydka'.

Berneker SEW I 128, Trautmann BSW 301, Vasmer REW III 286, Sławski SE I 57, Machek ES[2] 84, Trubačev RT 112, Skok ER I 264 (uważał za substantywizowane adi. z suf. przymiotnikowym *-u̯o-*; realnie zaświadczony jest taki przymiotnik tylko w sła., najprawdopodobniej nowotwór poetycki, Machek Recherches 86). *H. W. — T. Sz. — F. S.*

cěvьca zob. **cěvъka**

cěvьje (wsch. też **kěvьje**) coll. do *cěvь* : *cěva*

~ pol. dial. *cewie* : *cywie* 'laski, kołki, szczeble w kole młyńskim służące do przekazywania ruchu obrotowego z koła młyńskiego na kamień młyński' (Karłowicz SGP, Tomaszewski GŁ, notowane też przez L.), też pl. tant. *ceva -vi* 'ts.' (Kucała PSM 156, Tomaszewski GŁ), 'pionowy walec drewniany we młynie, w którego zagłębienia wchodzą palce koła' (Nitsch WP IV 128: Młpol.), czes. *ceví* n. 'tryby koła, das Getriebe am Rade' (Jungmann);

słe. *cêvje* n. 'grupa, system rur', tu też może dial. *cə̑vje* n. 'narzędzie' (Pleteršnik);

strus. 1551 r. **цѣвиє** 'rękojeść', ros. *цевьё -я́* 'trzon czegoś', 'w broni palnej: kadłub łoża', dial. *цевьё, цавьё, кевьё* 'trzon, rdzeń, długi czop; rączka, rękojeść; kość goleniowa' (Dal), brus. dial. *цэвьё* 'wydłużona rękojeść czegoś, np. cepów' (Nosovič), *цаўё* 'ts.' (Jurčanka Mscisl.). ~

Od *cěvь* : *cěva*, o suf. *-ьje* zob. I 86. *W. B.*

cěvьnъ *cěvьna cěvьno* adi. do *cěvь* : *cěva*

~ czes. *cevní*, arch. *cevný* (Přír. slov., Jungmann), sła. *cievný*; sle. *cêven -vna -vno*, bułg. *цéвен -вна -вно*. ~

Por. wskazujące na to adi. derywaty:

1. z suf. *-ikъ*: pol. *cewnik* 'przyrząd w kształcie rurki używany w lecznictwie, katerer', dial. *cywnik* 'przyrząd do owijania przędzy na szpulce' (Karłowicz SGP), czes. *cevník* bot. 'Canna' (Jungmann), sle. *cêvnik* 'rodzaj dłuta' (SSKJ), sch. od XVIII w. *cjèvnīk* 'organy', strus. **цѣвьникъ** 'gęślarz, lirnik';

2. z suf. *-ica*: czes. *cevnice* bot. 'calamina' (Jungmann), sle. *cêvnica* bot. 'roślina z cewkowatymi kwiatami, Tubiliflorae' (SSKJ), sch. *cjèvnica* : *cjevànica* 'goleń' (RMat.), scs. Supr. **цѣвьница** 'piszczałka', sch.-cs. *cěvьnica* 'ts.' (RJAZ), rus.-cs. **цѣвьница, цьвьница** 'ts.', 'struna', 'lira', ros. przestarz. *цевни́ца* 'rodzaj fletu, piszczałka', ukr. poet. *цівни́ця* 'ts.' (URS);

por. też sch. dial. *cjèvnāk* 'czółenko tkackie' (RJAZ).

Od *cěvь* : *cěva* z suf. *-ьnъ*. *W. B.*

ci coni.-part. dial. wsch. 'jeśli, czy, albo'

~ strus. **ци** 'czy, albo, jeśli', ros. dial. (pskowskie, twerskie) *цu* 'czy', ukr. dial. *цu* 'czy, albo', brus. *цi* 'czy, albo, jeśli'. — Nie jest wykluczone, że strus. **аще** 'jeśli' odpowiada formalnie pol. *jacy* 'tylko, part. uogólniająca', co do zmiany znaczenia por. pol. dial. *choć kto* 'ktokolwiek' itp. (zob. jednak *at'e*). ~

Oboczna postać do *cě* (zob.).

Bulachovskij, Pytannja pochodžennja ukr. movy, 1956, 95. — Karskij Symb. Rozwadowski II 291—3 łączył brus. *цi* ze strus. **ти** 'i, to, tak', co wydaje się nieprzekonujące ze względu na znaczenie. *L. B.*

cica zob. **cisь**

cicati *cicajǫ* 'ssać pierś'

~ pol. dial. *cycać cyca* (Karłowicz SGP, Kucała PSM, kasz. *cëcac*, Sychta SK), dłuż. *cycaś cycam*, głuż. *cycać cycam* (też dial., Michalk Neustadt), czes. przestarz. i dial. *cicati*, rzadko *cecati -cám*, dial. moraw. *dítě cicá* : *tele cecá* (Bartoš DSM), sła. *cicat'*, dial. *cecat'*, *cicac* (SSJ, Buffa Dlhá Lúka);

sle. dial. wsch. *cẹ̑cati cẹ̑cam*, sch. dial. od XVI w. *cìcati cìcām* (też *cicäti*, Skok ER I 260), dawne kajkaw. *cëcati cëcām* (RJAZ), bułg. pot. *цúцам* (też dial., np. Gerov, Umlenski Kjustendil, BDial. V 216: Rodopy), maced. *цuцa*, dial. *цuцум* (BDial. III 339: Kukuš);

ukr. dial. *цiцáти -цáю -цáєш* (Hrinčenko: Zakarpacka Ruś). ~

Denominativum od *cisь* : *cica*, por. tego samego typu i w tym samym znaczeniu niem. dial. *zitzen* : *Zitze*, włos. *tettare* : *tetta*. *T. Sz.*

cisь *cica* (dem. **cisьkъ** *cisьka*) : **cica** (dem. **cisька**) 'pierś matczyna', 'w ogóle pierś kobieca', 'sutek'

cisь: ~ pol. dial. *cyc cyca* 'pierś kobiety, sutek; sutek zwierzęcia' od XVI w.

(dziś w języku liter. wskutek utraty deminutywności derywatu *cycek* forma *cyc* przybrała znaczenie wulgarne), stpol. XV w. 'brodawka piersiowa, papilla', dial. kasz. *cëc* też 'smoczek' (AJK V m. 228 cz. II 152), dłuż. *cyc cyca* 'sutek', *cyce* pl. 'duże piersi kobiece', dial. *cyc* 'sutek wymienia', *cycy* pl. 'sutki wymienia' (Sorb. SA II m. 58), głuż. *cyc cyca* 'pierś matczyna; pierś; brodawka piersiowa, sutek', czes. dial. w języku dziecięcym *cicí* 'pierś matczyna' (Hruška DSCh), *cicí* 'ts.' (Malina Mistřice), stczes. *cec, cic* 'pierś; sutek' (Jungmann), sła. dial. wsch. *cic* 'pierś';

słe. *cèc cę́ca* 'sutek (zwierzęcia)', *kozji cec* 'rodzaj winogron' (por. niem. *Zitze*, Pleteršnik), sch. dial. kajkaw. *kozji cëc* 'rodzaj winogron' (RJAZ: Šulek). ~

Dem. ***cicьkъ***: ~ pol. *cycek -cka* 'pierś kobieca, sutek; sutek zwierzęcia' (od XVI w., też dial. np. kasz. *cick*, Sychta SK, też dem.), stpol. XV w. 'brodawka piersiowa, papilla', dial. 'smoczek' (AJK l. c.), dłuż. *cyck -ka* dem. 'brodawka piersiowa', głuż. *cyck -ka* 'pierś matczyna; brodawka piersiowa', dial. *cycki* pl. 'sutki wymienia' (Sorb. SA l. c.), czes. ludowe *cecek -cka* 'pierś, sutek' (już stczes. od XIV w.), dial. *cicek -cka* 'pierś; brodawka piersiowa; wymię' (Jungmann, Kott Dod. DSM), *cycek* pl. *cycky* 'pierś' (Lamprecht Opava), sła. *cecok -cka* 'sutek zwierzęcia', wulgarnie 'pierś kobieca', dial. *cicek* : *cicok* 'brodawka piersiowa', *cicek* 'smoczek' (Buffa Dlhá Lúka), *cícek, cícok, cícky* pl. 'bazie na wierzbie, iwie' (Kálal);

słe. dial. wsch. *cę̂cek -cka* 'brodawka na piersi kobiecej', *cecki* pl. 'dójki krowy', sch. dial. kajkaw. od XVII w. *cëcek cëcka* 'pierś, sutek, mamma', dawne XVII w. *cicak cicka* 'ts.' (RJAZ). ~

cica: ~ sła. dial. *cica* 'pierś' (Kálal);

sch. od XVI w. *cìca* 'pierś kobieca' (też dial., RJAZ, Skok ER I 260), u Megisera r. 1603 'mamilla', bułg. pot. *цúца* 'pierś kobieca' (też dial., BDial. IV 231: Trojan), 'pierś męska', maced. *цuца* 'pierś kobieca; pierś męska; sutek';

ukr. pot. (według Hrinčenki dziec.) *цúця* 'pierś kobieca', brus. dial. dziec. *цыца* 'pierś matki' (Nosovič).

Dem. ***cicьka***: ~ sła. dial. wsch. *cicka* 'pierś' (Kálal);

bułg. *цúцка* 'pierś kobieca; sutek; smoczek', maced. *цuцка* 'pierś kobieca; sutek; pierś męska';

ukr. pot. *цúцька* (prowinc. też *цúцка*, Żel.) 'pierś kobieca', brus. pot. *цыцкá* 'ts.; sutek zwierzęcia'. ~

Wyraz z języka dziecięcego z charakterystyczną reduplikacją. Tego samego typu i w tym samym znaczeniu: niem. *Zitze*, dniem. *titte*, włos. *tetta, zizza*, rum. *ţiţă*, por. też ros. dial. *mímа*.

Berneker SEW I 128—9, Sławski SE I 110—1, Kluge EW[18] 889.

T. Sz. — W. B.

cicьka zob. **cicь**

cicьkati *cicьkajǫ* dial. zach. dem. do *cicati*

~ pol. dial. *cyckać* 'ssać pierś' (Karłowicz SGP, Tomaszewski GŁ, Zaręba Siołkowice), kasz. *cickac* dem. od *cëcac* (Sychta SK), głuż. *cyckać* dem. od *cycać* (Pfuhl), czes. dial. *ceckat -ká* 'ssać' (Bartoš DSM), sła. *cickať -ká* 'ssać; pić', dial. też *ceckať* 'ts.' (Kálal). ~

Dem. od *cicati*, o budowie zob. I 49—50. *W. B.*

cicьkъ zob. **cicь**

cikati *cikajǫ* 'wydawać głos syczący, świszczący (*ci-ci*), świstać, piszczeć', dial. płn. 'lać małą strugą, pryskać', perf. **ciknǫti** *ciknǫ*

~ pol. *cykać -kam* 'wydawać odgłos cyk-cyk, np. o zegarze; wydawać suche, trzeszczące szmery, o koniku polnym, świerszczu', stpol. XV w. 'świstać', pot. 'pić po trochu; dawać po trochu', dial. 'doić, kiedy krowa daje mało mleka; dawać mało mleka, o krowie' (np. Maciejewski Chełm.-dobrz. 119), 'oddawać mocz' (już w XVI w.), kasz. 'skąpo wlewać' (Sychta SK), dłuż. dial. *cykaś -kam* 'syczeć', 'sikać, pryskać', czes. *cikati* 'ćwierkać, np. o koniku polnym', 'bąkać, nieśmiało się odzywać' (też dial.), dial. także 'nalewać po trochu' (Lamprecht Opava), sła. dziec. *cikat' -kám* 'oddawać mocz' (też dial. np. *cikac* Buffa Dlhá Lúka);

sże. *cíkati cîkam* 'ćwierkać, piszczeć', sch. *cíkati cîkām* : *cîčēm* 'krzyczeć', dawne 'syczeć, piszczeć, kwiczeć; ćwierkać, kwilić', u Stulicia 'wabić głosem *cik-cik*!', *cȉkati cȉkām* 'świtać', 'trzaskać, trzeszczeć', dial. 'ginąć, zdychać' (co do znaczenia por. *cr̀knǫti* 2.), bułg. dial. *цúкам* 'piszczeć, ćwierkać, o ptakach; kwilić, płakać' (Gerov, BDial. I 154: Strandża, II 298: Rodopy, tu też 'świstać, o wietrze'), 'paplać' (Stojkov Banat), maced. *цика* 'piszczeć, krzyczeć' (też dial., Małecki SW);

ros. *цúкать цúкаю* 'syczeć, sykać, gwizdać, o ptakach, niektórych zwierzętach, owadach', 'zatrzymywać kogoś okrzykiem *цыц*, przywoływać z pogróżką', dial. *цыкáть* 'szczuć psy' (Dal), ukr. pot. *цúкати цúкаю* = ros. *цыкать*, 'wydzielać coś w ograniczonych ilościach, skąpo' (Żel.), dial. 'ciąć drobnymi ruchami', brus. *цúкаць* = ros. *цыкать*. ~

Perf. ***ciknǫti***: ~ pol. *cyknąć* (też dial.), dłuż. dial. *cyknuś*, czes. dial. *ciknút, cyknuč*; sże. *cíkniti cîknem*, sch. od XVIII w. *cȉknuti cȉknēm*, bułg. dial. *цúкна*, maced. *цикне*; ros. *цúкнуть* (: dial. *цыцнуть*, Dal), ukr. *цúкнути*, brus. *цúкнуць*. ~

Z wokalizmem *-ь-*:

1. *сьkati*: stczes. *ckáti ckaju* 'sibilare' (Gebauer Sl.), dziś rzadko *ckání* 'syk, pisk' (Přír. slov.), *ne-cekati* 'nie mówić ani słowa', sch. *càkati -kām* 'spinać ostrogami; brzęczeć, dźwięczeć; kopać nogą', bułg. dial. *цúкам* 'krzesać ogień; cmokać, wydawać dźwięk wyrażający zdziwienie, żal; stukać' (BDial. I 154: Strandża), ros. dial. *цкáть цкáю* 'szczuć psa' (Opyt Dop.);

2. *сьknǫti*: czes. *ceknouti* 'bąknąć', stczes. *cknúti* : *ceknúti* 'bąknąć, pisnąć, mruknąć', sła. dial. *cknúť* 'pisnąć' (Kálal);

3. *сьkъtati*: stpol. od XV w. i dial. *cektać się*, w XVI w. *cetać się* 'spierać się, sprzeczać się', czes. dawne *cektati -tám* 'szczękać, brzękać' (Jungmann), dial. laskie *cechtat'* 'umawiać się co do ceny, targować się' (Horečka Frenštát), sła. dial. *cechtať -tá* 'płynąć ciurkiem, ciec' (SSJ, Kálal), sże. *ceketáti -tâm* : *-ę́čem* 'wydawać dźwięk *cek*, szczebiotać, ćwierkać', *cekèt -ę́ta* 'szczebiot, ćwierkanie, np. o wróblach' (Pleteršnik).

Dźwkn., por. interi.: pol. *cyk-cyk*! o odgłosie np. zegara, głuż. *cik*! *cyk*! przy odpędzaniu kóz, sch. dial. *cȉk*! przy odpędzaniu owiec, jagniąt (Elezović Kos.-Met.), bułg. *цu, цu*! o głosie ptaków, ukr. dial. *цúкú-цúкú* o cięciu, rżnięciu czegoś bez przerwy (Leks. Bjul. II 96—7). Podobne interi. występują też na gruncie bałt., np. lit. *cì*! *cỹ*! *cỳ cỳ*!, *cìk*! *cỳk*! na oznaczenie podobnych odgłosów, np. pisku myszy. Por. też lit. *cikúoti* : *ciktúoti* 'wymawiać *c*, *dz* zamiast *t*, *d*' (LKŽod. II 29). — Co do znaczenia 'lać małą strugą' zob. *cr̀kati*.

Berneker SEW I 129, Zubatý Studie I 1, 144—8, Sławski SE I 111, Vasmer REW III 295, Machek ES² 88. *T. Sz. — W. B.*

ciknǫti zob. **cikati**

cipa 'pisklę kury, kurczę, kura' (zwykle pieszczotliwie, w języku dziecięcym), dial. płd.-wsch. 'ptak świergotek, Anthus', dem. **cipъka**

cipa: ~ pol. dial. *cipa* 'kura', sła. rzadkie *cipa* 'ts.';

sże. *cipa* 'ptak świergotek, Anthus', sch. *cìpa* 'ts.' (RMat., też dial. 'Anthus trivialis', Hirtz RNZN II 40);

ros. ludowe *цы́па* 'kurczę, kura', brus. dial. *цы́па* 'pieszczotliwa nazwa kury' (Nosovič). ~

cipъka: ~ pol. *cipka* pieszczotliwie 'kura' (też dial. np. kasz. *čipka* : *ćipka* 'ts.', Sychta SK), sła. *cipka* 'kurczę, kura' (też dial. np. Buffa Dlhá Lúka);

sch. dial. *cipka* (: *cipica*) 'świergotek, Anthus trivialis' (Hirtz l. c.);

ros. ludowe *цы́пка* 'kura lub kurczę', dial. syberyjskie też 'świergotek, Anthus cervinus' (Dal), ukr. *ци́пка* pot. dziec. 'kurczę; kurka' (też dial., Hrinčenko), brus. pot. *цы́пка* 'kurczę, kura', dial. *ци́пка* 'kurka' (Šaternik Červ.). ~

Por. ros. dial. *цыпля́* pl. *цыпля́та* (w języku liter. *цыплёнок* pl. *цыпля́та* 'kurczę, pisklę', z ros. ukr. prowinc. *ципля́* 'ts.' (tak Żel.).

Od dźwkn. *cipъ!* (zob.). Paralelne nazwy np. w bałt.: lit. *cyplė* 'dzika kaczka, Anas penelope', łot. *cipa(ta)s* 'kurczę'. — W poszczególnych językach słow. też przenośne znaczenia 'dziewczę, młoda kobieta', 'vulva'. *T. Sz.*

cipati 1. *cipajǫ* : *cip'ǫ* 'chodzić niezgrabnie, drobnymi krokami'

~ sże. *cípati cípam* 'niezgrabnie, ciężko chodzić, człapać';

ros. dial. *цы́нать* : *цына́ть цыплю* 'chodzić na palcach; chodzić, zwłaszcza o niemowlętach'. ~

Por. 1. sła. dial. *cipkať* 'iść powoli, po cichu, drobnymi krokami' (Kálal);

2. dłuż. *cypotaś* 'dreptać, iść drobnymi krokami, szybko'.

Tu może też sch. dial. *cípati se cìpām se* 'mnogo se kleti zasobice osobito pravdajući se, deum testari temere' (Vuk), *scípati se scìpām se* 'zdrętwieć; zesztywnieć, skrzepnąć się', *cìp, stàti cìpom* 'drętwieć' (zob. jednak *cěpati*).

Dźwkn. Zestawiano z tego samego typu niem. *zippeln* : *zippern* 'dreptać', śrwniem. *zippeltrit* 'chód drepczący'. Por. też lit. *cipénti* 'eiti smulkiais žingsneliais' (LKŽod. II 38). Nie można wykluczyć związku z ie. **stěip-* : *stĭp-*, por. lit. *stiẽpinti* 'ausrecken', *stiẽpintis* 'sich auf die Zehen stellen, sich emporrecken', *stìpti stimpù* 'zesztywnieć, zdrętwieć; umrzeć, zdechnąć; wyciągnąć się, rozprostować się' (Kurschat Thes. III 2260, 2263).

Berneker SEW I 130, Vasmer REW III 295—6. *K. P.*

cipati 2. zob. **cьpati**

cipъ!, cipъ-cipъ! interi. wabienie kurcząt, kur

~ pol. *cip-cip!* głos piskląt kurzych, naśladowanie tego głosu w celu zwołania kur, kurcząt (też dial. np. Kucała PSM 79, Maciejewski Chełm.-dobrz. 121, Zaręba Siołkowice, Sychta SK: *čip-čip!* : *ćip-ćip!*), *cipa cip cip!* 'ts.' (Nitsch DPŚ), dial. *cipki-cipki!* wołanie na kury (Maciejewski l. c.), wołanie na kurczęta (Zaręba Siołkowice), *cyp-cyp!* przywoływanie świni (Kucała PSM 78), dłuż. dial. *ćip-ćip!* przywoływanie kurcząt (Fasske Vetschau), czes. *cip-cip!* przywoływanie kur (Bartoš DSM), też *cib(i)! ci! cic!* przywoływanie lub odpędzanie kur, gęsi, kóz itp. (Machek ES² 84), sła. *cip! cip-cip!* przywoływanie kurcząt, kur (SSJ, też dial. przywoływanie kurcząt, Buffa Dlhá Lúka);

słe. *cìp*! i *cíp*! o głosie pisklęcia, ptaka zięby, sch. *cȉp*! głos, którym się wabi trznadla, naśladowanie głosu tego ptaka (stąd dial. *cip* 'jeden z gatunków zięb', Hirtz RNZN II 40), *cȉp-cȉp*! naśladowanie odgłosu wahadła zegara (RMat.);

ros. *цып-цып*! przywoływanie kur (też dial. np. Dal, Melьničenko Jaroslavl), dial. także *mun-mun*! 'ts.' (Opyt), ukr. *цin-цin*!, *цinу́-цinу́*! przywoływanie kur, dial. też *цinа́-цinа́*! 'ts.' (Hrinčenko), *цín* 'precz' (Hrinčenko), brus. *цin-цin*!, dial. też *цып-цып*! przywoływanie kur (Nosovič). ~

Dźwkn. Naśladowanie głosu kurcząt (i piskląt innych ptaków) użyte jako interi. przywołująca kury, kurczęta. Tego samego typu: lit. *cìp*! *cỹp*! naśladowanie głosu piskląt, *cìp*! *cìpa*! przywoływanie kurcząt, kur (LKŽod. II 37), *ciep*! *ciepũ*! o głosie kurcząt, łot. *cip-cip*! *cib*! *tib*! przywoływanie kur, niem. *zib zib*! *zibə, zibəl, zibələ* przywoływanie ptactwa domowego.

Berneker SEW I 130, Vasmer REW III 295, Fraenkel LEW 70.

K. P. — *T. Sz.*

cipъka zob. **cipa**

cipъky 1. f. pl. dial. płn. 'końce palców u nóg'

~ sła. dial. *cipa* (i *cipka*?), *cipulienka* 'koniec (nogi)' (Kálal 58—9), *chodit' po cipkách* 'iść powoli, po cichu, drobnymi krokami' (Kálal);

ros. przestarz. *цы́пки* 'końce palców u nóg' (np. *на цы́пках стоять* 'stać na palcach'), dziś *цы́почки* tylko w wyrażeniach typu *ходить на цы́почках* 'chodzić na palcach', ukr. dial. *ципкú* w wyrażeniu *на ципкáх ходити* 'chodzić na palcach' (Żel.). ~

Por. pol. dial. *ciupki* 'końce palców' (Karłowicz SGP: Ziemia Dobrzyńska).

Derywat od *cipati*, o budowie zob. I 94. *K. P.*

cipъky 2. f. pl. dial. wsch. 'pęknięcie na skórze, popękana, spierzchnięta skóra'

~ ros. pot. i dial. *цы́пки* 'drobne pęknięcia lub chropowatość na skórze rąk, nóg, na twarzy z brudu, upału, mrozu, popękana, spierzchnięta skóra' (też sg. *цы́пка*), ukr. *цúпки цúпок* 'ts.', brus. *цы́пкі* 'ts.'. ~

Zapewne do *cipati*, o budowie zob. I 94. *K. P.*

citъ! citь! interi. płn. nakazująca zachowanie ciszy, spokoju

pol. od XVI w. *cyt*! (też dial. np. kasz. *cət*!, Lorentz PW), czes. dial. moraw. *cit*! *cet*!, też pl. *citte*! (Bartoš DSM, Machek ES^2 87), sła. *cit*!, dial. też *čit*! *čet*! (Kálal);

ros. *цытьː цыц*!, też pl. *цы́тьте*!, ukr. *цить*! (dial. też *цит*!, Żel.), także pl. *цúтьте*!, brus. *цыц*!, dial. też pl. *цы́цце*! (Nosovič).

Dźwkn. Tego samego typu i w tej samej funkcji lit. *cìt*!, pl. *cìtit*!

Sławski SE I 111, Vasmer REW III 296, Fraenkel LEW 70. *W. B.*

civkati *civkajǫ* dial. płd.-wsch. 'wydawać piskliwy głos (o pisklętach, ptakach)'

~ bułg. dial. *цúвкам -каш* 'piszczeć, szczebiotać, ćwierkać, o ptakach' (Gerov), rodopskie *цúфкам* 'popiskiwać, piszczeć, o pisklęciu' (BDial. V 216), maced. *цивка* 'wydawać głos *цu-цuу*, o pisklętach' (RMJ);

ros. dial. *цы́вкать* 'syczeć; gwizdać; piszczeć' (Opyt, Dal: pskowskie), 'wabić kurczęta głosem *цúва-цúвu*' (jarosławskie), ukr. dial. poleskie *цúвкаты* 'popiskiwać, piszczeć, szczebiotać, o pisklętach' (Leks. Polesьja 75), u Hrinčenki o głosie pluszcza wodnego, Cinclus aquaticus, brus. *цíўкаць* 'piszczeć; świergotać, o ptakach', dial. też *цы́ўкаць* 'popiskiwać, piszczeć; świergotać,

kwilić; wydawać głos *цьў-цьў*, o pisklętach, ptakach', 'piskliwie płakać' (Nosovič, Bjalьkevič Mohylew, Šaternik Červ., Rastorguev Brjansk, Jurčanka Mscisl.). ~

Por. 1. ukr. dial. *цівати -ваю* 'popiskiwać, piszczeć, o pisklętach' (Hrinčenko, Żel.);

2. bułg. pot. *цúвря* (*се*) *-ццш* (o budowie zob. I 54) 'szlochać, łkać, pochlipywać', dial. 'szlochać; piskliwie płakać' (Gerov, Mladenov Vidin, BDial. I 216, III 286, 313, V 98).

Dźwkn. Z ekspresywnym suf. *-ka-ti* (zob. I 49—50) do podstawowej interi. *civь*!: maced. *цu-цuy* o głosie piskląt, ros. dial. *цúва-цúвu* 'wabienie piskląt, kurcząt' (Melьničenko Jaroslavl), brus. dial. *цíў* : *цьў* : *цьў-цьў* o pisku, świergocie piskląt, ptaków (Nosovič, Rastorguev o. c., Šaternik o. c.), poleskie *цівý-цівý* wabienie piskląt (Lysenko SPH). — Por. lit. *čìv, čỹv, čyvì* naśladowanie głosu ptaków, zwłaszcza wróbli (LKŽod.). *W. S.* — *F. S.*

cr̥̊čati *cr̥̊čǫ* : **cr̥̊kati 1.** *cr̥̊kajǫ* 'ćwierkać, świergotać, o niektórych ptakach i owadach', 'płynąć powoli z pluskiem, ze szmerem, o cieczy', perf. **cr̥̊knǫti 1.** *cr̥̊knǫ* ***cr̥̊čati***: ~ głuż. *cyrčeć -či* 'ćwierkać; tryskać; sączyć się, płynąć powoli', czes. *crčeti -čím* 'sączyć się, płynąć ciurkiem, kapać', 'wydawać dźwięk *cr* przy płynięciu', stczes. *crčěti -čím* 'ćwierkać, o koniku polnym', 'sączyć się, płynąć ciurkiem', sła. *crčat' -čím* 'ciec z pluskiem cienką strugą';

sże. *crčáti -čím* 'skwierczeć, o czymś smażonym; ćwierkać, o świerszczu' (Pleteršnik), bułg. *цръчá -чúш* 'ćwierkać, świergotać, np. o wróblu', 'pryskać, tryskać' (Gerov);

ukr. dial. *цірчáти -чý -чúш* 'ćwierkać, o wróblach' (Hrinčenko), brus. *цырчáць -чý* 'ćwierkać, o świerszczu'. ~

cr̥̊kati: ~ pol. *cierkać -kam* 'wydawać głos podobny do terkotania, o niektórych owadach, o kuropatwie', dawne w XVIII w. i dial. 'ćwierkać, o wróblu' (L., Karłowicz SGP), pot. *cyrkać -kam* 'lać płyn małymi ilościami, po trochu', łowieckie 'wydawać głos podobny do brzmienia „cyr", o cyrance', dłuż. *cyrkaś -kam* 'ćwierkać, świergotać, o ptakach, o świerszczu', 'chłeptać, chlipać', 'drżeć, trząść się z zimna', głuż. *cyrkać -kam* (: *cyrać -ram*) 'świergotać, ćwierkać; brząkać, świstać', 'bryzgać, pryskać, tryskać, sikać; dawać mleko', czes. *crkati -kám* 'wydawać dźwięki podobne do brzmienia „cr"', 'kapać, sączyć się; nalewać kroplami', 'pić lub nalewać płyn małymi ilościami po trochu' (Hruška DSCh), stczes. *crkati -kaju* 'ćwierkać, o świerszczu', sła. *crkat' -ká* 'płynąć, lać się słabym strumieniem, kapać, sączyć się; lać, wylewać płyn ze słabym hałasem' : *cŕkat' -ka* 'ćwierkać, świergotać, o świerszczu i niektórych ptakach', 'płynąć słabym, przerywanym strumieniem';

sże. dial. *cŕkati cr̥̊kam* 'piszczeć' (Pleteršnik), bułg. *цéркам -кашш* 'ćwierkać, świergotać, o ptakach i małych zwierzętach; syczeć (np. o rozpalonym żelazie zanurzonym w wodę); pryskać, tryskać, strzykać, ciurkać', u Gerova *цр́кам* też 'krzyczeć, wrzeszczeć; wlewać małą ilość np. wina z beczki', dial. *цо́ркам* 'doić' (BDial. II 298: Rodopy), maced. *цркa* 'krzyczeć, wrzeszczeć, piszczeć', dial. *ц°ŕ°kam* 'doję' (Małecki SW);

ros. dial. *цúркать* : *цыркать* 'ćwierkać, świergotać, wydawać dźwięk „cir"', 'doić (krowę)' (Dal), ukr. *цúркати -каю* 'spluwać, pluć', dial. 'gęgać, kwakać, o dzikich kaczkach' (Żel.), 'dojąc wyciskać strugę mleka' (Hrinčenko), *цíркати -каю* 'ćwierkać, o wróblach' (Hrinčenko), brus. *цыркаць* 'lać małym

strumieniem; doić; spluwać przez zęby; dawać małymi porcjami', dial. też 'ćwierkać' (Nosovič). ~

Perf. ***cr̥knǫti***: ~ głuż. *cyrknyć -nje* 'trysnąć, wytrysnąć, prysnąć; ćwierknąć', czes. *crknouti* 'wydać dźwięk podobny do brzmienia „cr"' (Přír. slov.), dial. moraw. *crknút* 'kapnąć trochę' (Bartoš DSM), chodzkie *crknout* 'wypić lub nalać płyn małymi ilościami, po trochu' (Hruška DSCh), sła. *crknúť -nem* 'wylać płyn krótkim głośnym strumieniem, chlusnąć', *crknúť* cez zuby 'wypluć ślinę';

bułg. *upъ́kna -neш* 'ćwierknąć, cyknąć', dial. *ụ́pkna* 'wydoić' (BDial. II 298: Rodopy). ~

W kilku językach słow. pojawiają się:

I. intensivum na *-otati* (zob. I 52—3): pol. dial. *ćirkotać* 'ćwierkać, świergotać, o wróblu' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 70), dłuż. *zacyrkotaś -cu* 'zacząć ćwierkać, o ptakach, o świerszczu', 'zacząć pić, siorbać', głuż. *cyrkotać -ta* : *-ce* 'ćwierkać, świergotać', 'brzęczeć, świstać', 'pryskać, tryskać', czes. *crkotati* 'wydawać dźwięk podobny do „cr", płynąć słabym strumieniem', sła. *crkotať -tám* : *-cém* 'płynąć, ciec z pluskiem';

nomen deverbale na *-otъ*: czes. *crkot -tu* 'ćwierkanie, świergot, np. o głosie świerszcza i ptaka dzierlatki', 'kapanie, sączenie się i jego odgłos', sła. *crkot -tu* 'dźwięk wydawany przez słaby i przerywany strumień cieczy', bułg. dial. *upъ́kom* 'krzyk, hałas' (Gerov);

II. derywaty nominalne paralelne do spotykanych przy *cvr̥čati*:

1. *cr̥čьkъ*: czes. *crček -čku* 'słaby strumień cieczy' (Přír. slov.), sła. dial. *crčok* 'gatunek drozda, Turdus iliacus' (Kálal), ukr. dial. *цирчо́к -чка́* 'świerszcz' (Hrinčenko);

2. *cr̥kъ*: pol. dial. *cyrk* : *cyrek -rka* 'wróbel' (Zaręba Siołkowice), głuż. *cyrk -ka* 'zdrój, źródło tryskające', u Pfuhla 'silne kapanie, głośne pryskanie', czes. *crk -ku* 'słaby strumień cieczy', u Jungmanna też 'gatunek drozda', sła. *crk -ku* 'słaby, głośny strumień cieczy';

por. też połab. *cirkoc* (**cŕ̥kačь*) 'świerszcz', głuż. *cyrčak* 'świerszcz, Gryllus domesticus', *cyrčel -la* 'cykada, świerszcz', ros. dial. *цирку́н* 'świerszcz' (Dal).

Dźwkn. jak *cvr̥čati* : *svr̥čati*. Por. onomatopeje: głuż. *cyr*! na oznaczenie dźwięku przy powolnym laniu cieczy, czes. *cr*! na oznaczenie dźwięku płynącej, lanej cieczy, *crk*! 'ts.' (Jungmann) : *crk*! o głosie świerszcza (Přír. slov.), sła. *crk* : *cŕk*! na oznaczenie głosu świerszcza, dźwięku słabego strumienia cieczy, bułg. *upъ-upъ*! o głosie ptaków i małych zwierząt. Tego samego typu: łot. *ciĩrkstêt* 'ćwierkać, świergotać; skrzypieć, trzeszczeć', niem. dawne i dial. *zirken* 'ćwierkać, świergotać', dziś *zirpen* (: lit. *ciĩrpti* 'ts.').

Dźwkn. charakterem wyrazu tłumaczy się nieregularny rozwój fonetyczny w niektórych językach słow. (*cir-*, *cyr-*).

Berneker SEW I 132, Janko ČMF XVIII 277, Vasmer REW III 296, Machek ES² 89.

Zob. *cr̥kati* 2. *K. P. — F. S.*

cr̥kati 1. zob. **cr̥čati**

cr̥kati 2. *cr̥kajǫ* dial. płd. 'pękać', 'zdychać', perf. **cr̥knǫti 2.** *cr̥knǫ*

cr̥kati: ~ słe. *cŕkati cŕkam* 'ginąć, zdychać', dial. 'wysychać, o wodzie w potoku' (Pleteršnik), sch. od XVI w. *cŕkati -kām* 'zdychać, ginąć, o zwierzętach', 'wylegiwać się, długo sypiać; męczyć się, żyć w biedzie' (RMat.), bułg.

dial. *цр̀кам -каш* 'umierać, zdychać' (Gerov), *цр̀ка* 'zdychać, o zwierzęciu' (Stojkov Banat). ~

cr̥knǫti: ~ słe. *cr̀kniti cr̂knem* 'zdechnąć, zginąć', 'zepsuć się', u Pleteršnika też 'wyschnąć, o wodzie w potoku', sch. od XVII w. *cr̀knuti -nēm* (też z wtórną formą inf. *cr̀ći cr̀knēm*) 'zginąć, zdechnąć, o zwierzęciu, rzadziej i zwykle pogardliwie o człowieku', rzadko 'pęknąć', bułg. dial. *цр̀кна -неш* 'umrzeć, zdechnąć' (Gerov), *цр̀кни* 'zdechnąć, o zwierzęciu' (Stojkov Banat), *цр̀кни!* 'млъкни, пукни!' (Mladenov Vidin), maced. *цркне* 'zdechnąć, o zwierzęciu', pot. 'pęknąć'. ~

Por. bułg. u Gerova *цвр̀на* 'да пукна, да хвусна'.

To samo co dźwkn. *cr̥čati* : *cr̥kati* 1. Rozwój znaczenia 'z trzaskiem pękać' > 'ginąć, zdychać'. Por. dźwkn. *pǫkati*.

Skok ER I 275. *W. B.*

cr̥knǫti 1. zob. **cr̥čati**

cr̥knǫti 2. zob. **cr̥kati 2**

cr̥kъviščе 'miejsce, gdzie kiedyś była świątynia'

~ pol. dial. kasz. *cʲerkvíšće* 'cmentarz niekatolicki; cmentarzysko przedhistoryczne; cmentarz zwierzęcy' (Sychta SK), 'miejsce, gdzie kiedyś był kościół' (Karłowicz SGP);

słe. *cerkvíšče* 'plac wokół kościoła', u Pleteršnika też 'miejsce, gdzie był kościół', sch. od XIV w. *cr̀kvīšte* 'miejsce, gdzie kiedyś był kościół, cerkiew' (też dial., liczne NT), wyjątkowo u Stulicia 'cmentarz wokół kościoła', scs. Supr. **црькъвиштє** 'świątynia pogańska', bułg. dial. *цръкóвище* : *черкóвище* 'miejsce, gdzie kiedyś była cerkiew' (Gerov), maced. *црквиште* 'ts.', 'ogrodzony plac wokół cerkwi';

rus.-cs. **цьрк(ъ)вищє** : **црькъвищє** 'świątynia pogańska', w XI w. też 'miejsce pogrzebania', ros. dawne *церквúще* 'świątynia pogańska', dial. twerskie *церкóвище* 'miejsce, gdzie kiedyś była cerkiew'. ~

Por. pol. dial. kasz. *cʲerkvísko* : *cerkʲovísko* 'cmentarz niekatolicki; cmentarzysko przedhistoryczne; cmentarz zwierzęcy' (Sychta SK).

Od *cr̥ky*, o suf. *-išče* zob. I 95—6. *W. B.*

cr̥ky *cr̥kъve* 'świątynia, templum, ecclesia'

~ pol. *cerkiew cerkwi* (dial. też *cerkwa*, *cerkwią*), stpol. XIII w. *cyrki* (zob. Taszycki Sbornik Miletič 253—4), XIV w. *cerki*, od XIV—XV w. *cerkiew* : *cyrkiew* gen. *cerekwie*, *cyrekwie*, *cerkwie*, *cyrkwie*, sli. *cʲérɦi* : *cʲérkvja* (AJK VIII cz. II 187), połab. *cart'aj* : *cart'év* f., dłuż. *cerkwja*, dial. *cerk(w)ej -kʲe* : *cerkwa*, głuż. *cyrkej* : *cyrkew -kwje*, czes. *církev -kve*, stczes. *cierkev cěrekve* : *cierkve*, *cěrekev*, *crkev*, sła. (z czes.) *cirkev -kvi*, dial. też *cirkva* (Kálal);

słe. *cę́rkev -kve*, u Pleteršnika też *cę́rkva*, w Fryz. loc. pl. *circuvah*, sch. od XII—XIII w. *cr̂kva*, stsch. w XIV w. wyjątkowo *crьky*, XIII—XVI w. *crkav crkve* : *crkvi*, czakaw. od XIII w. *crikav -kve* : *-kvi*, od XIV w. *crîkva*, od XIII w. *crekva* (dziś dial. *crékāv*, Skok ER I 275), scs. **црькы црькъвє** : **циркы цирькъвє** (PS, MKij.), bułg. *цр̀ква* (też 'uczta', *божи цръкви* 'uczta ku czci świętego lub dla uczczenia pamięci zmarłych'), *чéрква* (*чéркова*), u Gerova także *цр̀ков* f., maced. *црква* dial. *cárkva*, też *čérkfa* : *čérkuva* (Małecki SW);

strus. **црькы**, **цьркы**, **цєркы**, **цьркъви**, **цєркови** gen. **цьркъвє**, rus.-cs. wyjątkowo też bez palatalizacji: **крькъвь** acc. sg. XIII w., **крькви** voc. sg. XV w., ros. *цéрковь -кви*, pot. też *цéрква*, ukr. *цéрква*, brus. *царквá*. ~

Ostatecznym źródłem wyrazu jest gr.-romań. κυριακή (οικία), ludowe *κυρικη 'Pański dom', **kirika* (gr. κυριακός 'należący do Pana' < κύριος 'Pan'). Różnorodność postaci głosowej słow. wskazuje na niejednolitość pożyczki: na zachodzie z germ. **kirikō* (np. stwniem. *kirihha*, stbwar. *kirkó*), na Bałkanie bezpośrednio z ludowej greki. Różnice głosowe w wędrownych pożyczkach nierzadkie.

Kiparsky GLG 244—7, Sławski SE I 56, Vasmer REW III 290—1, Skok ER I 275 (u tych uczonych także przegląd dawniejszej literatury).

H. W. — W. B. — F. S.

cu! cu-cu! wołanie na psy

~ pol. dial. *a cucu!* odpędzanie psów;

ros. dial. *цуцу́-цуцу́!* wołanie na psy (Opyt Dop.), ukr. *цуцу́!* 'ts.' (Hrinčenko);

z ekspresywną palatalnością: pol. dial. *ciu! ciuciu! ciucia!* przywołanie szczeniąt, *a ciu!* szczucie psa (Karłowicz SGP), dłuż. *tśu tśu!* przywoływanie psa, głuż. *ću ću!* 'ts.' (Muka), ukr. *цю-цю* 'ts.', brus. *цюцюцю́!* 'ts.' (Nosovič);

rozszerzone: dłuż. *tśuko tśuko!* wołanie na psy, sch. *cȕki!* odpędzanie psów. ~

Por. identyczne lub bliskie głosowo interi. w innej funkcji:

1. pol. dial. *cū cū!* wołanie na świnie (Małecki — Nitsch AJPP m. 194), sch. *cȕcu cȕcu!* głos przy usypianiu dzieci;

2. pol. dial. *ciu! ciu ciu!* odpędzanie świni (Karłowicz SGP), *ću ću!* przywoływanie kurcząt (Szymczak Domaniewek), głuż. *ću ću!* wołanie na świnie, sła. *ču ču!* naśladowanie głosu młodego drobiu (gęsiąt, kurcząt), ros. dial. *цю* na wyrażenie zdziwienia, przestrachu (Opyt Dop., Dal), brus. *цю-цю!* na wyrażenie zdziwienia;

3. głuż. *cuk cuk!* o głosie wiewiórki, sch. *ćȕk ćȕk!* wołanie kur, *ćuki!* wołanie kota lub kury, ukr. *цюць!* odpędzanie świni, brus. *цюк!* = ros. *тюк!* na wyrażenie zdziwienia.

Bliskie interi. znane również innym językom, por. lit. *ců!* 'varginančiam ėjimui, vaikščiojimui nusakyti' (LKŽod. II 47), *čiú čiú!* wołanie na młode psy (Kurschat Thes. I 385), *čiuciũ!* wołanie na psy (Fraenkel LEW 76), łot. *cu, cuk* (*cūk*)! wabienie świń, *ciũ!* wołanie na psy, niem. *zschu! zschu!* 'ts.'.

Vasmer REW III 294, Fraenkel LEW 75—6.

Zob. *kucь!* *W. B.*

cucati *cucają* 'wydawać lub powodować dźwięk *cu* (np. przy ssaniu, mlaskaniu)'

~ pol. u Brücknera SE 69 *cuckać* 'mlaskać ustami, ssać', czes. ludowe *cucati* 'ssać, wysysać' (Přír. slov.), sła. dial. *cucať -cia, cuckať* 'ssać';

słe. *cúcati -am* 'ssać', dial. 'oddawać mocz', *cûcati* 'ciężko iść' (Pleteršnik), sch. *cȕcati -cām* 'huśtać dziecko (na kolanie)' (Vuk, Elezović Kos.-Met.), 'potrząsać, trząść', 'stukać, uderzać', 'ssać', bułg. dial. *цýца* 'ssać, o dziecku' (BDial. II 298: Rodopy), maced. dial. *цуцка* 'podskakiwać';

z ekspresywną palatalnością: pol. dial. *ciuciać* 'szczuć na kogoś; obwiniać, podstępnie oczerniać' (Karłowicz SGP), dłuż. dziec. *tśutśaś* 'szczekać, o małym piesku', ukr. dziec. *цю́цяти* 'moczyć się'. ~

Por. może tu należące wtórne nomen: słe. *cúca* 'vulva', sch. dial. *cȕca* 'smarki, mucus', też w XIX w. 'ptak Sylvia rubecola' (RJAZ).

Wyraz języka dziecięcego, zob. interi. *cu!* Por. ie. *sŭ̄-* 'ssać'.

Schulze, Aufsätze zur Kultur- und Sprachgeschichte vornehmlich des

Orients, Ernst Kuhn zum 70. Geburtstage, 1916, 193 i n., Kořínek Studie 214. *K. P.*

cucьkъ *cucьka* dziec. 'pies, piesek'

~ pol. dial. *cucek* 'piesek, szczenię', *ciuciek* 'ts.' (Karłowicz SGP);

sło. *cûcek cûcka* 'pejoratywnie: pies', 'pies', sch. *cúcak cúcka* 'pies, hip.', dial. też *cucek, ćucak, ćucek* 'pies' (o zasięgu w gwarach zob. Pomianowska PJ PAN 58 s. 118—21, też np. Hrv. Grob). ~

Por. z innymi formantami:

1. pol. dial. *cuc, ciuć* 'piesek, szczenię', ukr. *цуц цýця* 'pies' (Hrinčenko);

2. pol. dial. *cucyk* 'wyżeł; pogardliwie o psie', *czuczak, ciuciak* 'piesek, szczenię' (Karłowicz SGP), dłuż. dziec. *tśutśak* 'pies', głuż. dziec. *ćućak* 'ts.' (Pfuhl), czes. dial. dziec. *cucák, čučák* 'pies' (Hruška DSCh, Bartoš DSM), ros. *цýцик* 'szczenię', ukr. *цýцак, цýцик* 'piesek';

3. pol. *ciucia* 'szczenię, mały piesek; małe prosię', dial. *cuca* 'piesek, szczenię', *ciucia* 'jakieś kudłate straszydło' (Kucała PSM 294), głuż. *ćuća* dziec. 'pies', czes. dziec. *t'uta* : *tuť'a* 'pies' (Jungmann), bułg. dial. *цýца* 'głupiec' (Gerov Dop.), ros. dial. *цю́ця* : *цýча* 'strach w ogrodzie; wypchana skóra zwierzęcia, ptaka' (Dal), ukr. dziec. *цю́ця* 'piesek', brus. dial. *цю́ця* 'ts.' (Nosovič);

4. pol. *ciućka* 'szczenię, mały piesek; małe prosię', dial. *cucka, ciućka, czuczka* 'piesek, szczenię', głuż. *ćužka* 'pieszczotliwa nazwa psa' (Pfuhl), sch. dial. *cucka* 'suka', ros. dial. *цýцка* 'pies, szczenię' (Dal), ukr. dziec. *цю́цька* 'piesek', brus. *цю́цька* 'ts.';

5. pol. dial. *ciucio* 'mały piesek, szczenię', dłuż. dziec. *tśutśo* 'pies', głuż. *ćućo* 'pies' (Muka), sła. *čučo* 'pieszczotliwie: pies', sch. *ćúko* 'ts.';

6. pol. dial. *ciućko* 'piesek, szczenię', dłuż. dziec. *tśutśko, ćućko* 'piesek', sła. dem. *čučko* 'ts.', ukr. pot. *цюцькó* 'pies';

7. sch. *cúce -eta* 'szczenię' (RJAZ), maced. *цуце* 'karzeł', ukr. *цуцéня* pl. *цуценя́та* 'szczenię'.

Dźwkn., od zawołania na psy *cu*! (zob.), por. też ros. nieodmienne *цуцý* 'pies' (Dal). Paralelne wyrazy dźwkn. występują też w innych językach, np. lit. *čiùčius* 'pies' : *čiučiu* przywoływanie psa, łot. dziec. *cùocis* 'pies' : *cuĩ* interi. przy szczuciu psów. — Oboczność *c'* : *c* nierzadka w wyrazach ekspresywnych.

Vasmer REW III 294, Skok ER I 279. *W. B.*

cukati *cukajǫ* 'wydawać dźwięk podobny do „c", „cuk"'

~ głuż. *cukać -kam* 'wołać „cuk cuk" jak wiewiórka', sła. *cuknúť* 'cmoknąć';

sło. *cûkati -kam* dziec. 'oddawać mocz, mingere', *cúkati* 'pić', sch. dial. *cùkati -kām* 'stukać' (inaczej Skok ER I 280), dawne *cúkati cûkām* 'mingere' (Belostenec), wyjątkowe 'pić dużo, chłeptać, żłopać', bułg. *цýкам* 'cykać, sączyć, pić powoli', dial. 'próbować ssać, o niemowlęciu' (Mladenov Ichtiman), 'całować' (Mladenov Vidin);

ros. *цукáть -кáю* 'popędzać konia wydając przy tym dźwięk przypominający „c"', przen. 'robić wymówki, pouczać', brus. dial. *цýкаць* 'szczuć kogoś psem' (Nosovič);

z ekspresywnym nagłosowym *c'*: pol. pot. *ciukać* 'uderzać czymś ostrym, bić niezbyt silnie', stpol. ok. r. 1500 'błaznując docinać żartami', dial. 'rąbać coś powoli; dogadywać, dokuczać mową, wytykać coś komuś' (Karłowicz

SGP), sch. *ćùkati -kām* 'zwoływać kury wołając „ćuk ćuk"', *ćúkati ćûčēm* : *ćûkām* 'wydawać głos jak sowa; paplać', ukr. *цьóкати -каю* 'uderzać, stukać; rąbać', brus. *цьóкаць* 'stukać, uderzać ze stukiem'. ~

Dźwkn. Por. *cu*! *cuk*! (p. *cu*!). Zob. *cikati*. *K. P.*

cupati *cupajǫ* 'wywoływać odgłos idąc drobnym, głośnym krokiem, tupać; wywoływać odgłos przy uderzaniu, np. o spadających z drzewa owocach', perf. **cupnǫti** *cupnǫ*

~ pol. dawne *cupać cupię* 'iść powoli za kim, ażeby go pochwycić, dybać na kogo; iść ukradkiem w czyje ślady, śledzić kogo' (SJP PAN, L.), dial. 'trącać, uderzać; spadać z drzewa głośno uderzając o ziemię, o jabłku; tupać' (Olesch Sankt Annaberg, Zaręba AJŚ IV cz. II 76), czes. *cupati -pám* 'dreptać, iść drobnym, głośnym krokiem; tupać; skubać', stczes. *cupati cupaju* 'tupać; kłusować, o koniu' (Gebauer Sl.), dial. 'tupać, tuptać, iść szybko, biec; dreptać, o dziecku', 'strącać np. owoce z drzewa' (Bartoš DSM, Horečka Frenštát, Malina Mistřice, Lamprecht Opava), sła. *cupať* 'tupać; dreptać' (Isačenko SRS);

ukr. dial. *цýпamu -наю* 'tupać' (Hrinčenko), brus. dial. *цýпыць* 'spadać głośno z drzewa, o jabłku' (Bjalьkevič Mohylew), u Nosoviča *цýпаць* 'obmacywać szukając czegoś', *цюпаць* 'stąpać, tupać, o dziecku; upadać'. ~

Perf. ***cupnǫti***: ~ pol. dial. *cupnąć -pnę* 'uderzyć, lekko uderzyć; uderzyć np. nogą o ziemię, tupnąć; trącić, szarpnąć' (Karłowicz SGP: płd., Szymczak Domaniewek, Olesch Sankt Annaberg, Zaręba AJŚ IV cz. II 76), czes. *cupnouti* 'lekko tupnąć', dial. też *cupnut'* 'strącić z drzewa np. gruszkę; głośno spaść, o owocach, z drzewa' (Bartoš DSM, Horečka Frenštát), sła. *cupnúť* 'spaść głośno, z łoskotem; tupnąć', dial. 'ts.' (Kálal, Buffa Dlhá Lúka, Habovštiak Orava 187);

sch. *cùpnuti -pnēm* 'tupnąć nogą; podskoczyć' (RMat.), też u Vuka, w RJAZ 'tańcząc drobnymi krokami w pewnym momencie tupnąć nogą';

ukr. dial. *цýпнymu* 'spaść z drzewa', o gruszkach' (Żel.), brus. dial. *цюпнуць* 'stąpnąć nieśmiało nogą; upaść, przewrócić się, o dziecku' (Nosovič). ~

Por. sch. *cùpiti -pīm* 'stuknąć, uderzyć' (RMat.), w XVII—XVIII w. 'zawrócić nagle, recedere' (RJAZ), ukr. *цýпamu -плю -пuu* 'chwytać; ciągnąć, wlec' (URS), dial. 'ts.' (Hrinčenko, Żel., Leks. Bjul. VI 33).

Dźwkn. do interi. *cupъ*!, o budowie zob. I 48. — Por. lit. *cùpti cumpa* 'chwycić' (LKŽod. II 51), rum. *ţopăi* : *ţupăi* 'podskakiwać' (Skok ER I 281).

Janko ČMF XX 277—80, Sławski SE I 110, Machek ES² 90. *W. S.*

cupnǫti zob. **cupati**

cupъ! interi. na oznaczenie odgłosu uderzania, tupania nogą o ziemię; na oznaczenie odgłosu szybkiego, nagłego schwytania

~ pol. *cup*! 'naśladuje odgłos uderzania: bęc, bach, pac; oznacza nagłe schwytanie kogo lub czego: chap, cap, łap', w wyrażeniu *łupu cupu*! (u Karłowicza *łup cup*!) odgłos uderzania, dial. *cup*! : *cùpū*! 'naśladuje odgłos uderzania, tupania, ciężkiego chodu' (Karłowicz SGP, Lorentz PW), też w wyrażeniu *łupu cupu*! odgłos uderzania, bicia kogo lub czego (Szymczak Domaniewek, Kucała PSM 255), *cupść*! na oznaczenie nagłego schwytania (Zdaniukiewicz Łopatowszczyzna), czes. *cup*, *cupi*, *cupy* naśladuje uderzanie, tupanie, dial. *cup* : *cupi* oznacza tupanie, dreptanie, np. o króliku w języku dzieci (Gregor Slav.-buč.), sła. *cup*, *cup-cup*! oznacza odgłos spadania, uderza-

nia o coś małych przedmiotów, też w wyrażeniu *cupu-lupu* o powtarzającym się odgłosie uderzania, zwłaszcza o cepach (SSJ), dial. *cup, cup-cup* o odgłosie spadania (Buffa Dlhá Lúka);

sch. *cȕp*! *cȕpa*!, *cúpē*! : *cȕpe*! 'okrzyk podczas przytupu w tańcu' (RJAZ, RMat., Vuk), bułg. dial. *ýnap*! oznacza odgłos uderzania (Gerov);

ukr. dial. *ɥn*! 'cap!' na wyrażenie nagłego pochwycenia, *ɥn-ɥn*! 'ts.' (Hrinčenko), u Żel. *ýnna*! o podskoku, brus. dial. *ɥn* oznacza odgłos uderzania, tupania; spadania, o owocach; nagłego schwytania' (Nosovič, Bjalkevič Mohylew). ~

Dźwkn. Por. lit. *cȕp*!, *cȕpt*!, *cup lup*! na oznaczenie szybkiego chwycenia, rum. *ţop* = *ţup*(*a*) na oznaczenie szybkiego ruchu, skoku.

Janko ČMF XX 277—80, Skok ER I 281, LKŽod. II 51. *W. S.*

cupъkati *cupъkajǫ* 'uderzać, tupać nogą, wywołując odgłos'

~ pol. dial. *cupkać -kam* 'tupać, uderzać o co ręką, nogą, kijem; kopać nogą o ziemię; tupać nogami w tańcu; tańczyć' (Karłowicz SGP: płd.), też *przycupkać* 'przydeptać' (ib.), czes. *cupkati -kám* 'iść drobnymi krokami, dreptać', także dial. 'ts., zwłaszcza o dzieciach' (Lamprecht Opava, Malina Mistřice, Bartoš DSM), sła. *cupkať -kám* 'spadać głośno; iść drobnymi krokami, tupać, dreptać', dial. 'tupać, dreptać; spadać głośno z drzewa, o jabłku' (Buffa Dlhá Lúka, Kálal, Habovštiak Orava 102, 186);

słe. nowe *cúpkati -kam* 'podskakiwać w tańcu' (SSKJ), sch. *cȕpkati -kām* 'podskakiwać; przytupywać; uderzać nogą albo nogami o ziemię, tupać', 'bawiąc dziecko, podrzucać je na kolanach' (RMat.), też u Vuka, w RJAZ 'tańcząc drobnymi krokami, przytupywać, tupać', maced. *ɥпка* 'podskakiwać';

ukr. dial. *ɥ́пкати-каю* 'tupać' (Hrinčenko: łemk.), 'spadać głośno z drzewa, o gruszkach' (Żel.). ~

Dźwkn. Z ekspresywnym suf. *-ka-ti* (o budowie zob. I 49—50) od interi. *cupъ*! *W. S.*

cvěliti zob. **kvěliti**

cvětiti zob. **květiti**

cvětъ zob. **květъ**

cvětъkъ zob. **květъkъ**

cvětьcь zob. **květьcь**

cvětьje zob. **květьje**

cvětьnъ zob. **květьnъ**

cvětьn'ь zob. **květьn'ь**

cvičati zob. **kvičati**

cvičь zob. **kvičь**

cvikati zob. **kvikati**

cvikъ zob. **kvikъ**

cvilěti zob. **kviléti**

cviliti zob. **kviliti**

cvisti *cvьtǫ* zob. **kvisti** *kvьtǫ*

cvitati zob. **kvitati**

cvitlъ zob. **kvitlъ**

cvr̥čati *cvŕčǫ* : **cvŕkati** *cvŕkajǫ* : *cvr̥čǫ* 'ćwierkać, świergotać, o świerszczu, o drobnych ptakach, fritinnire', 'ciec z pluskiem, małą strugą', perf. **cvr̥knǫti** *cvr̥knǫ*

cvr̥čati: ~ pol. dawne i dial. np. kasz. *ćwierczeć* 'świergotać, szczebiotać, ćwierkać (o wróblach, świerszczach)', czes. *cvrčeti cvrčí* 'ćwierkać, o świerszczu, drobnych ptakach', sła. *cvrčat' -čí* 'ts.; ciec głośno, o przerywanym prądzie'; słe. *cvrčáti -čím* 'świergotać, ćwierkać, o świerszczu i drobnych ptakach; skwierczeć, o odgłosie przy pieczeniu, smażeniu', sch. *cvrčati -čim* 'świergotać, ćwierkać, o świerszczu i drobnych ptakach; skwierczeć, o odgłosie przy pieczeniu, smażeniu, paleniu się', bułg. *цвърчá -чúш* 'świergotać, ćwierkać, o świerszczach i drobnych ptakach', maced. *цврчи* 'ts.';

ukr. *цвірчáти -чý -чúш* 'ćwierkać, świergotać', brus. *цвырчáць -чý* 'ćwierkać, o świerszczu'. ~

cvŕkati: ~ pol. *ćwierkać -ka* 'świergotać, świegotać, o ptakach' (od XVIII w., też dial. np. Szymczak Domaniewek, Maciejewski Chełm.-dobrz. 70), dawne XVII—XVIII w. też o głosie świerszcza, dial. *ćwierkać* (*ćwirkać*) *w oczy* 'czynić wyrzuty, wymówki' (Karłowicz SGP), czes. *cvrkati -kám* 'świergotać, świegotać, o ptakach, o świerszczu', 'o różnych odgłosach, np. brzękać, o monetach, kapać, o płynie', sła. *cvrkat' -kám* 'świergotać, świegotać, o ptakach, o świerszczu', 'ciec cienkim, przerywanym strumieniem; lać ciecz cienkim, przerywanym strumieniem', też o odgłosie cienkiego, przerywanego strumienia cieczy, dial. *cvŕkat' -kam* 'świergotać, świegotać, o ptakach, świerszczu';

słe. *cvŕkati cvr̂kam* 'świergotać, świegotać, np. o świerszczu', 'skrzypieć, trzeszczeć, piszczeć', sch. wyjątkowe *cvŕkati cvr̂čēm* 'skwierczeć, o czymś smażonym' (RJAZ), bułg. *цвъ́ркам -каш* 'świergotać, świegotać, o ptakach', u Gerova też *цвръ́кам с цвръ́кало* 'sikać', maced. *цврка* 'świergotać, świegotać, o ptakach';

ros. *цвúркать -каю -каешь* 'świergotać, świegotać, o drobnych ptakach', ukr. dial. *цвíркати -каю, цьвíркати* 'ts.' (KDO 156), brus. *цвыркаць -каю* ts.' (Nosovič);

ż ekspresywnym *-g-*: czes. dial. *cvrgat* 'ćwierkać'. ~

Perf. ***cvŕknǫti***: ~ pol. *ćwierknąć -nę* 'zaświegotać', czes. *cvrknouti -nu* 'ts.', też 'trzasnąć, strzelić palcami', 'malutko nalać', sła. *cvrknút' -nem* perf. do *cvrkat'*; słe. *cvŕkniti cvr̂knem* 'zaświergotać, odezwać się szczebiotliwym głosem; skrzypnąć, pisnąć', sch. *cvŕknuti cvr̂knēm* 'ćwierknąć, zaświergotać, zaszczebiotać; zaskwierczeć', dial. 'krzyknąć, wrzasnąć, pisnąć' (RJAZ), bułg. *цвъ́ркна -неш* 'zaświergotać, o ptakach'; ros. *цвúркнуть -ну* 'ts.', ukr. *цвíркнути -ну* 'ts.', brus. *цвыркнуць -ну* 'ts.'. ~

Dźwkn. podobnie jak bliskie głosowo i znaczeniowo *cvr̂čati, svr̂čati, skvr̂čati*. Por. pol. *ćwir-ćwir*! o głosie np. wróbla, czes. *cvrk*!, *cvrky*! o głosie świerszcza, sła. *cvrk*! o głosie świerszcza, odgłosie kapania, ros. *цвирк*!, *цвирк*! o głosie świerszcza. Tego samego typu niem. dial. *zwirgen* 'ćwierkać, świergotać'. Dźwkn. charakterem wyrazu tłumaczy się nieregularny rozwój fonetyczny w niektórych językach słow.

Berneker SEW I 657, Janko ČMF XVIII 144—6, 277—8, Vasmer REW III 285, Machek ES² 92, Skok ER I 284. *K. P.*

cvr̥čьkъ *cvr̥čьka* 'świerszcz, Gryllus'

~ czes. *cvrček -čka* 'świerszcz', sła. *cvrček -čka* 'ts.';

sże. *cvr̂ček -čka* 'świerszcz domowy, Acheta domestica', rzadko 'owad Oecanthus pellucens', sch. *cvrčak -čka* 'świerszcz, gryllus, cicada', 'ptak Fringilla spinus' (RJAZ), bułg. dial. *цвръчók*, *цвръчък* 'świerszcz domowy, Gryllus domesticus' (Gerov, Mladenov BTR);

ukr. dial. *цвірчóк -чкá* 'świerszcz, Gryllus'. ~

Por. inaczej zbudowane synonimiczne derywaty:

1. *cvr̥kъ* (częściej w funkcji nomen actionis): pol. *ćwierk -ku* 'ćwierkanie, świergot', u L. też 'świerszcz', czes. arch. XVIII w. i dial. moraw. *cvrk -ka* 'świerszcz', u Jungmanna też *cvrk -ku* 'ćwierkanie świerszcza', sła. *cvrk -ku* 'cienki, głośny strumień cieczy', sże. *cvr̂k -ka* 'ćwierkanie, świergot', ukr. *цьвірк* 'ts.' (Żel.);

sch. *cvr̄ka* 'ćwierkanie, świergot; skwierczenie; brzęczenie';

2. *cvr̥čь*: pol. u L. *ćwiercz* 'świerszcz', głuż. *cwjerč -ča* 'ts.';

3. *cvr̥kunъ*: ros. *цвиркýн -нá* 'świerszcz domowy' (Dal), ukr. *цвіркýн -нá* 'świerszcz', brus. *цвыркýн -нá* 'ts.'.

Nomen agentis od *cvr̥čati* (często oddającego głos świerszcza, zob.), o suf. *-ьkъ* zob. I 93. Rozwój znaczenia jak np. w lit. *čìrìkas* 'świerszcz' : *čìrikúoti* 'ćwierkać, świergotać', niem. *Zirpe* 'świerszcz' : *zirpen*, łot. *cìrcenis*, *circis* 'świerszcz' : *cir̃kstêt* 'ćwierkać, świegotać'. — W kilku językach słow. spotykamy też w znaczeniu 'świerszcz' paralelnie zbudowane derywaty od bliskiego głosowo *cr̥čati* (zob.). — Por. *čvr̥čьkъ* : *svr̥čьkъ*.

K. P.

cvr̥kati zob. **cvr̥čati**

cvr̥knǫti zob. **cvr̥čati**

cvr̥kotati *cvr̥kotajǫ* : *cvr̥kot'ǫ* : **cvr̥kotěti** *cvr̥kot'ǫ* intensivum do *cvr̥kati*

cvr̥kotati: ~ czes. *cvrkotati* 'ćwierkać, o ptakach', sła. *cvrkotať -tam* : *-cem* 'ćwierkać, o świerszczu', 'szemrać, o słabym strumieniu cieczy; ciec przerywanym strumieniem';

sże. *cvrkotáti -tám* 'świergotać, szczebiotać, o ptakach; paplać, szczebiotać';

ukr. *цвіркомáму* (: *цьвіркомáму*) *-кочý -кóчеш* 'ćwierkać, świergotać, o ptakach, o świerszczu';

z ekspresywnym *-g-*: pol. dial. *ćwiergotać* 'ćwierkać, świergotać, o wróblu' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 69), ukr. dial. *цвіргомáму -чý -чеш* 'ćwierkać, świergotać, o ptakach, o świerszczu' (Hrinčenko). ~

cvr̥kotěti: ~ maced. *цвркоту* 'świergotać, szczebiotać';

ukr. *цвіркомíму -кочý -комúш* 'ćwierkać, świergotać, o ptakach, o świerszczu'. ~

Por. intensiva z innymi bliskimi formantami:

1. sże. *cvrkútati -tam* 'świergotać, szczebiotać, o ptakach', sch. *cvrkùtati cvr̀kućēm* 'ćwierkać, o ptakach, o świerszczu' (RJAZ);

2. sże. *cvrketáti* 'świergotać, np. o jaskółkach'.

Do *cvr̥kati* : *cvr̥čati*, o budowie zob. I 52—3. *W. B.*

cvr̥kotěti zob. **cvr̥kotati**

cvr̥kotъ *cvr̥kota* 'ćwierkanie, świergot wielu świerszczy, ptaków'
~ czes. *cvrkot -tu* 'świergotanie świerszcza, drobnych ptaków', sła. *cvrkot -tu* 'ts.';
bułg. *цвя́ркот* 'świergot wielu ptaków, ćwierkanie', maced. *цвркот* 'ts.'; ukr. *цвірκіт* : *цьвірκіт -коmу* 'świergot, ćwierkanie' (Żel., Hrinčenko). ~ Deverbativum od *cvr̥kotati*. *W. B.*

cvьknǫti zob. **kvьknǫti**

cvьtnǫti zob. **kvьtnǫti**

cьkati, cьknǫti, cьkъtati zob. **cikati**

cьpati *cьpajǫ* : *cьp'ǫ* dial. zach. 'pchać, wpychać, napychać', iter. **cipati** *cipajǫ*
~ pol. wulgarne *épać* 'jeść żarłocznie' (od XVI w.), dial. też 'jeść powoli, ustawicznie pakować w siebie jadło', 'rzucać, ciskać', bić, z lekka uderzać', 'o deszczu: padać powoli a ciągle', 'sypać mokrym śniegiem' (Kucała PSM 39), czes. *cpáti cpu cpeš* 'pchać, wciskać do czegoś, wtłaczać, napełniać coś wciskaniem' (już stczes. *cpáti cpaju* 'pchać, wpychać, napychać'), *cpáti se* 'przepychać się, cisnąć się; jeść nadmiernie, dużo, chciwie, przejadać się', dial. moraw. też *t'pat'*. ~
Por. pol. dial. *épić* 'rzucić, cisnąć' (MAGP III m. 134, cz. II 115), dłuż. *śpiś* 'rzucać, ciskać', głuż. tylko z pref. *-cpić, -cpěć, -dspić, -dspěć* 'pchać toczyć, stopfen, wälzen' (inaczej o wyrazach łuż. Muka HLF 490).
Na pierwotne iterat. ***cipati*** wskazują: ~ stpol. wyjątkowe *cipać* 'rzucać, jactare', pol. dial. *cipać się* 'rzucać się' (Karłowicz SGP), 'poważyć się, rzucić się' (Maciejewski Chełm-dobrz. 223), dłuż. *cypaś -pju* : *-pam* 'szarpać, targać, międlić (len), zucken, das Spinnrad treten', stczes. *zacipati* 'zapychać, zatykać', czes. dial. moraw. *zatipat* iterat. do *t'pat'* (Machek ES² 89);
słe. dial. *cípati cîpam* : *cîpljem* 'bić, uderzać' (Pleteršnik);
ros. dial. *цы́нать* : *цыпа́ть цы́плю* 'drapać' (się)' (Opyt). ~
Dźwkn. Według Kopečnego Sl XXV 322—7, Machka ES² 89 z pierwotnego **stьp-*, prapokrewne łac. *stīpāre* 'razem skupiać; napchać, napełnić' (u Pokornego IEW 1015—6: *stěip-* : *stīp-*).
Berneker SEW I 132, Janko ČMF XX 117—8, Kopečný Sl XXV 322—7, Machek ES² 89. *K. P.*

cьsar'ь zob. **cěsar'ь**

Č

-ča 1. part. enklityczna o wartości wzmacniającej

~ strus. **нонѣ-ꙗ**, **нынѣ-ꙗ** 'teraz, właśnie teraz' (: **нонѣ**, **нынѣ** 'teraz, nunc'), ros. dial. *нóни-ча*, *нúне-ча* 'teraz' Dal (: *нóне*, *нúне* 'teraz'), *менере-ча* 'teraz' (: *менéре*, *менéрь* 'teraz'). ~

Tu może należy także ros. dial. *ча* part. pytajna 'co, czego?' (Dal: zach., ale też SRSO), brus. dial. *ча* part. pytajna 'czego, dlaczego?' (Bjalьkevič Mohylew, Rastorguev Brjansk), mogą one jednak kontynuować zaimek *čь*.

Zob. też *davěča* : *davě*.

Na większy pierwotnie zasięg wskazuje *ča*! (p. *ča* 2.).

W związku z *če* (zob.), może więc kontynuować prapostać **kě*.

Sobolevskij RFV LXXI 432 (porównuje *ne* : *nē*, *se* : *sē*), por. jednak zastrzeżenia Kopečnego ESSB I 1, 305—6. O słow. part. na *-k-* zob. Solmsen KZ XXXV 466—72, Miklosich VG IV 120—2, Berneker SEW I 138, Otrębski LP VIII 183—93, Sławski SE II 7—8, o ie. p. Trautmann BSW 111—2, Pokorny IEW 515—6, Meillet, Wstęp do językoznawstwa ie. 296. Por. *če*, *či*, *ču*, *čь*; *-ka*, *-ko*, *-kъ*. *W. B.*

ča! 2. interi. okrzyk na woły przy popędzaniu, wołanie na woły, by skręciły w prawo (rzadziej w lewo)

~ czes. *čá*! okrzyk na woły przy popędzaniu (Přír. slov.), dial. *ča*, *hogča*! wołanie na woły, by szły w prawo (Bartoš DSM), sła. (wg Kálala wsch.) *ča*! wołanie na woły, by szły w prawo;

słe. dial. *čá*! (też *čó*!) wołanie na woły, by szły w prawo (Pleteršnik, SSKJ), bułg. dial. *ча*! *чáа*! okrzyk na woły przy popędzaniu (RBKE), wołanie na woły, by szły w prawo (Stojkov Banat);

ukr. dial. *ча*! (też *чалá*!) okrzyk na woły lub konie, by szły w prawo, w lewo, naprzód (Hrinčenko, Żel., Leks. Bjul. II 97, KDA m. 151, s. 209; z ukr.: pol. dial. na Podolu *cza*, *cabe*! wołanie na woły, by szły w prawo, Karłowicz SGP, por. ukr. dial. *цабé*! wołanie na woły, by szły w lewo, Żel.), 'cicho, pst!' (Hrinčenko, Żel.). ~

Może to samo co *ča* 1.: part. wzmacniająca : interi. przy popędzaniu. Smal Stoćkyj PS 187. *W. B.*

čača 1. (: **caca**): dial. zach. i płd. **čačь** dziec. 'cacko, coś ładnego; zabawka dziecinna'

čača (: ***caca***): pol. *caca* wyraz używany zwykle w języku dzieci dla wyrażenia aprobaty, zachwytu, podziwu (od XVIII w.), czes. *čača* 'zabawka dziecinna' (Jungmann), dial. laskie *čača* 'kiść winogron' (Zaręba AJŚ II cz. II 58), sła. *čača* 'rzecz piękna, coś ładnego', nieodmienne *čača* 'ładny, piękny; coś ładnego';

słe. *čáča* 'zabawka dziecinna, błyskotka' (też dial., Pleteršnik);

ros. *цáца*, dial. też *цáця* w języku dziecinnym 'zabawka', 'posłuszne dziecko', dial. 'ozdóbka' (Dal), ukr. *цáця* 'zabawka, coś ładnego', brus. *цáца* 'zabawka dziecinna'. ~

čačь: ~ stpol. *czacz* 'nagroda za zwycięstwo w biegach' (XV w.), *czacz -cza* 'drobne przedmioty rzucane jako dar w tłum' (XVI—XVII w.), dial. kasz. *cac -ce* 'potomstwo' (Lorentz PW), czes. *čač* : *čac* 'zabawka dziecinna' (Jungmann, Kott; już u Husa: Novák SlHus 11), dial. moraw. *čač*: *tot' je čač*! *tot' sú čače*! 'tot' jsou věci, kumšty' (Bartoš DSM), sła. dial. *čač* 'ozdóbka';

bułg. dial. *на чáч* m. 'rodzaj zabawy dziecięcej, w czasie której dzieci się przeskakują' (Stojkov Banat). ~

Por. 1. *čačьka* (: *cacьka*): pol. dawne *cacka* 'zabawka dziecinna, błyskotka; pieszczoch, pieszczoszka', dial. kasz. *čačka* 'osoba zachowująca się jak dziecko w mowie i ruchach' (Sychta SK), czes. dial. *čačka* 'wiązka, bukiet, kytka, chumáček' (Bartoš DSM), u Jungmanna 'zabawka', sła. *čačka* 'świecidełko, zabawka'; słe. *čáčka* : *čičká* (*in*) *čačka* 'drobiazg, drobnostka' (SSKJ); ros. pot. *цáцка* 'zabawka dziecinna', dial. *цáцки* 'skorupy rozbitego naczynia' (Dal), ukr. *цяцька* 'zabawka dziecinna', 'ozdoba', dial. *ч'áч'ка* 'kwiat' (Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 125), brus. *цáцка* 'zabawka dziecinna';

2. *čačo*: stpol. XVI w. *czaczo* 'zabawka dziecinna; osoba wyelegantowana, pięknіś', L. z XVIII w. *caco* : *czaczo* 'zabawka dziecinna, błyskotka; pieszczoch, pieszczoszka';

3. *čačьko*: pol. *cacko* 'zabawka dziecinna; klejnocik, świecidełko', stpol. od XVI w. *czaczko* (*czacko*, *cacko*) 'zabawka dziecinna; świecidełko, błyskotka, przedmiot ozdobny, błyszczący, piękny', dial. *čačko* 'skorupa rozbitego naczynia, szkło, służące dziecku jako zabawka; wypukła kostka na przodzie stawu kolanowego' (Sychta SK), *cack*o* 'zabawka' (Lorentz PW), sła. dial. *čačko* 'zabawka' (Buffa Dlhá Lúka);

4. *čačьkъ*: pol. dawne *czaczek* 'zabawka dziecinna' (L.), czes. dial. chodzkie *cacek* 'pierś matki' (Hruška DSCh);

5. pol. *cacy* nieodmienne dziec. w funkcji adi. lub adv. 'ładny, przyjemny, dobry' (też dial., Karłowicz SGP), czes. dial. laskie *č'ač'y*! 'ts.' (Lamprecht Opava);

6. czes. dial. moraw. *čanča* dziec. 'piękna rzecz' (Janko ČMF XVIII 271).

Wyraz języka dziecinnego (por. *l'al'a*). Alternacja *č* : *c* nierzadka w wyrazach dźwkn. i ekspresywnych (por. *cvýčati* : *čvýčati*, *cýčati* : *čýčati*, *capati* : *čapati*). Podobne wyrazy znane są i innym językom ie. i nieie., por. lit. *cacà* w mowie dzieci 'lalka, zabawka', *cãca*! do małych dzieci 'coś ładnego, ładna rzecz', *cìcas* 'błyskotka, zabawka', łot. *caca*, *cacis*, *čačis*, *ceci*, *ceca*(*s*) 'szmatki, gałganki', *čačis* 'stary człowiek, stary koń', zyriańskie *tšatša* 'zabawka', wotiackie *t'šat'ša* 'kwiat'.

Rozwadowski RS II 75—6, Janko ČMF XVIII 267- 71.

Zob. *čača* 2., *čeča*. *K. P.* — *F. S.*

čača 2. dziec. 'tatuś, papa'

~ słe. dial. (Bela Krajina) *čáča* 'tatuś, papa', sch. od XVI w. *čáča* : *čáča* 'ts.';

ros. dial. *чáча* : *чáчка* 'tatuś, ojciec' (Dal), brus. *цáца* ironicznie 'wujek' (Nosovič);

tu może też ukr. *цяця* 'ważna osoba' (Hrinčenko). ~

Ekspresywny wyraz mowy dziecięcej jak *čača* 1.
Rozwadowski RS II 75—6. *K. P.*

čačati *čačajǫ* : **cacati** *cacajǫ* dial. płn. i słe. 'bawić, pieścić'

čačati: ~ czes. *čačati -čám* 'pieścić czule, tkliwie kogoś traktować', *čačati se* 'pieścić się, bawić się' (Jungmann, Kott), *čačaný* dziec. 'ładny, miły, piękny' (też dial. Lamprecht Opava), sła. dial. *čačat'* 'pieścić', *čáčat'* 'huśtać się, kołysać się' (Kálal), *čačaný* dziec. 'piękny, ładny, miły' (SSJ, Kálal). ~

Por. słe. *čačljáti* 'pieścić' (Pleteršnik).

cacati: ~ pol. dawne XVIII w. *cacać* 'pieścić', *cacać się* 'pieścić się' (L.), dziś *cacany* 'ładny, piękny, miły, grzeczny', w XVIII w. też 'pieszczony' (L.), dial. *ciaciać się* 'bawić się w drobnostki; drażnić się z kimś; bawić się w czułości, pieścić się', *cacany* : *ciaciany* 'ładny, grzeczny, miły' (Karłowicz SGP), czes. *cacati -cám* 'pieścić', *cacati se* 'pieścić się, bawić się' (Jungmann, Kott);

słe. dial. prekmurskie *cácati -cam* 'pieścić, rozpieszczać' (Pleteršnik);

ukr. dial. *цяця́тися -ця́юся*: *орішками цяцятися* (Hrinčenko). ~

Por. pol. *cacanka* 'rzecz miła, przyjemna' (też dial., Karłowicz SGP), dawne XVIII w. 'pieszczoty, umizgi, przymilenia', ukr. pot. *цяця́нка* 'rzecz miła, przyjemna, zwodząca', brus. *цацáнка* 'ts.'.

Od *čača* : *caca*, o budowie zob. I 46. Por. *čačьkati* : *cacьkati*.
K. P. — *F. S.*

čačь zob. **čača 1**

čačьkati *čačьkajǫ* : **cacьkati** *cacьkajǫ* dziec. 'bawić, pieścić'

čačьkati: ~ pol. dial. kasz. *čačkovac są* 'zachowywać się jak dziecko', czes. *čačkati -kám* : *čackati -kám* 'pieścić', dziec. 'bawić', *čačkati se* 'pieścić się, bawić się' (Jungmann), sła. *čačkat'* 'pieścić' (Kálal);

słe. *čȃčkati* 'bazgrać, robić kleksy' (Pleteršnik), sch. *čȁčkati -kām* 'gmerać, dłubać', bułg. dial. *чя́чкам* 'bawić się czymś' (Gerov). ~

cacьkati: ~ pol. *cackać* 'pieścić, bawić' (też dial., np. kasz. *cackac -kają* Lorentz PW), *cackać się* 'bawić się, pieścić się, delikatnie się z czymś obchodzić, poświęcać czemuś zbyt wiele czasu, marudzić' (też dial. np. Szymczak Domaniewek, Maciejewski Chełm.-dobrz.), czes. *cackati -kám* 'pieścić, bawić' (Jungmann);

sch. *càckati -kām* 'powoli, z trudem iść, tupać';

ros. pot. *цáцкаться -каюсь* 'pieścić się, cackać się', brus. dial. *цáцкаць* 'pieścić, bawić, bawić się, cackać się' (Nosovič), pot. *цáцкацца* 'bawić się, pieścić się, cackać się', u Nosoviča też 'guzdrać się';

z ekspresywnym nagłosowym *c'*: pol. *ciaćkać się* 'bawić się, pieścić się, delikatnie się z czymś obchodzić' (też dial., Karłowicz SGP, Szymczak Domaniewek), dial. także 'pluskać się, np. w wodzie' (Karłowicz SGP), kasz. 'zachowywać się jak dziecko' (Sychta SK), ukr. *цяцькатися -каюся* 'bawić się; okazywać zbyt wiele uwagi, cackać się'. ~

Por. z nagłosowym *če-*, *ce-*: pol. dawne *ceckać się* : *cieckać się* 'pieścić się' (L.), dial. kociewskie *ćećkać się*, kasz. *čečkac są* : *ćećkać są* 'zachowywać się jak dziecko' (Sychta SK), słe. *čečkáti -kâm* 'bazgrać, robić kleksy' (Pleteršnik), sch. *cẽckati -kām* 'biec truchtem (o koniu), tupać' (RMat.), bułg. dial. rodop. *чéчкêм* 'pobudzać kogoś do pracy' (BDial. II 301), maced. *чечка* 'grzebać, dłubać'.

Dem. od *čačati* : *cacati*, o budowie zob. I 49. *W. B.*

čaděti *čaditь* 'wydzielać czad, dym'

~ słe. *čadẹ́ti -dím* 'stawać się ciemnym, barwy sadzy, czernieć' (Pleteršnik), cs. w Pateryku Metodego **оуздѣлъ** 'ἠσβολωμένος' (van Wijk ZslPh XVI 419); ukr. *чаді́ти -джу́* 'wydzielać, wytwarzać czad'. ~

Wspólne formy praes. z typem *-ti -itь* spowodowały przesunięcie nieproduktywnego typu do koniugacji produktywnej. Tu należą więc chyba niektóre postaci przytoczone pod *čaditi*, np. pol. dial. kasz. *čażëc* '(piaskiem) kurzyć; śnieżyć'.

Por. też formacje odmienne:

1. *čaděti čaděję*: pol. *czadzieć czadzieje* 'ulegać działaniu czadu', *zaczadzieć* 'zatruć się czadem, ulec zaczadzeniu', sła. *očadený* : *učadený* 'okopcony', ros. dial. *чадéть чадéют* 'ulegać zaczadzeniu' (Dal, Opyt), *учадéть* 'zaczadzić się' (Dal), ukr. *чáдіти -дію* 'ulegać zaczadzeniu', brus. *чáдзець* 'ts.', *учáдзець -дзею* 'zaczadzieć, ulec zaczadzeniu';

2. *čadnǫti*: pol. dial. (Podhale) *zacadniony, zcadniony* 'okopcony' (Karłowicz SGP), czes. *očadnouti -nu* 'okopcieć', *očadlý* 'okopciały', u Jungmanna też *čadnouti -nu* 'pokrywać się kopciem, stawać się czarnym', sła. *čadnúť -ne* 'czernieć od dymu, pokrywać się sadzami', przestarz. *učadlý* 'okopcony, pokryty sadzami' (SSJ), ros. dial. *чáднеть* 'stawać się ciemnym, czernieć od kopcia' (Dal).

Od *čadъ*, o budowie zob. I 55—6. *W. B. — F. S.*

čaditi *čad'ǫ* 'wytwarzać dym, czad, dymić, kurzyć'

~ pol. (kresowe, p. Sławski SE I 111) *czadzić* 'wydawać, wytwarzać czad', stpol. *kurzyć a. czadzić gromadę* 'wypalać węgle' (Brückner AslPh X 414), dial. kasz.-słi. *čażëc čażi* 'kopcić, kurzyć się', 'palić tytoń', '(piaskiem) kurzyć; śnieżyć', 'pienić się, przelewać się, o morzu', *čażëc są* 'dymić się, kopcić się' (Sychta SK, Lorentz PW), połab. *codět codě* 'dymić, kadzić, kurzyć; okurzać', czes. *čaditi čadím* 'wydawać swąd, dym; palić tytoń', sła. *čadit' čadí* 'wytwarzać, wydawać czad';

słe. *čadíti čadím* : *čadíti se* 'kopcić, dymić', u Pleteršnika *čadíti* 'wytwarzać wyziewy, opary, Dunst erzeugen', *čadíti se* 'parować, dymić', dial. *po hribih se čadi* o mgle nad górami 'es steht der Höhenrauch', sch. dial. *čȁdit čȁdim* 'dymić, kopcić', *čȃdīt čȃdīm* 'zadymiać, smolić sadzą, o izbie' (Elezović Kos.-Met.), u Vuka *čȁditi čȁdīm* 'pokrywać się sadzami, fuligine induci', bułg. dial. *чáдя* 'kopcić, smolić sadzą', *чáду се* 'okopcać się' (BDial. III 188: Ichtiman), maced. *чаду* 'dymić, kopcić; wędzić', *чаду се* 'dymić się, kopcić się, brudzić się, smolić się od dymu';

ros. *чадúть чажý чадúшь* 'kopcić, wydawać swąd', dial. pskow. *чáдить* 'ts.' (Dal), 'palić' (Opyt Dop.), ukr. *чадúти чажý чадúш* 'dymić, kopcić', brus. *чадзíць чаджý чадзíш* 'czad wydawać, wytwarzać', dial. *чáдзіць чáджу* 'dymić, wytwarzać czad' (Nosovič). ~

Denominativum od *čadъ*, o budowie zob. I 57. *W. B. — F. S.*

čadъ 1. *čada* 'lotne produkty spalania, parowania: dym, opar, lekka mgiełka, sadza, caligo, fuligo'

~ pol. *czad -du* 'swąd z pieca, woń spalenizny' (od XVII w., L. ze Smotryckiego), dial. płd. i wsch. 'swąd z pieca' (MAGP XII m. 557, cz. II 28), słi. *čȯd čadu* 'dym, opary' (Lorentz PW), połab. *cod codau* 'dym; sadza, kopeć', czes. rzadkie *čad čadu* 'swąd, spalenizna, dym', sła. *čad čadu* 'dym, swąd; sadza';

słe. *čâd čâda* 'dym, czad, para, opar; sadza', dial. 'opary, lekka mgła, np. nad górami, Höhenrauch' (Pleteršnik), 'lekka mgła w dzień upalny, śrežoga' (Tominec Črni vrh), sch. dawne XVII—XVIII w. (głównie u pisarzy czakaw.) *čâd* m. 'dym, opar, mgła, para', dial. czakaw. (Istria) *čâd čâda* 'lekka mgła w dzień upalny, śrežoga' (Ribarić SDZ IX 138, Skok ER I 287), bułg. ludowe *чад чáдъm* 'dym', maced. *чад* 'dym';

ros. *чад чáда* loc. sg. *в чадý* 'swąd, duszący dym z czegoś palącego się', przen. 'to co odurza, powoduje zawroty głowy; ciężka, przygniatająca atmosfera', ukr. *чад чáду* 'swąd, dym z czegoś palącego się', 'odurzający zapach kwiatów', przen. 'to, co odurza, oszołamia, stan oszołomienia', dial. też 'sadza' (o zasięgu Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 139), hucul. *ч'ед* 'swąd, czad; mgła, opary' (Tolstoj KDO 246), brus. *чад чáду* 'swąd, dym z czegoś palącego się'. ~

Por. fem.: sch. wyjątkowe XVIII w. *čad* f. 'dym, opar, mgła, para' (RJAZ), ros. pot. i dial. *чадь* f. 'swąd, duszący dym z czegoś palącego się'.

Z przedsłow. *kēd-*. Dokładnych odpowiedników ie. nie ma. Por. synonimiczne *kadъ* : *kaditi* (ie. **kōd-*). Apofonia wskazuje na archaiczność formacji (zob. *rězъ* : *razъ*).

Sławski SE I 111, II 18—9, Trautmann BSW 123—4, Pokorny IEW 537, Tolstoj KDO 240—8. *W. B. — F. S.*

čadъ 2. *čada čado* zach. i płd. 'ciemny, okopcony, mający barwę dymu, sadzy'

Na przymiotnik wskazują:

1. substantywizowane adi.: słe. dial. *čâda* 'czarniawa lub czarna krowa' (Pleteršnik, Tominec Črni vrh), 'czarna plama na twarzy' (Pleteršnik), sch. dial. (Istria) *čàda* 'imię czarniawej krowy' (Ribarić SDZ IX 138);

2. adi. z wtórnymi sufiksami: słe. *čâdast* : *čádav* 'ciemny, mający barwę sadzy', sch. dial. *čàdova* 'imię krowy' (RJAZ: Lika);

3. subst. z różnymi suf.:

a) czes. dial. moraw. *čad'a* 'przezwisko człowieka okopconego, opalonego' (Bartoš DSM);

b) czes. dial. moraw. *čadol'a* 'krowa jakby słońcem opalona' (Bartoš DSM), sch. dial. *čàdulja* 'imię ciemnej krowy' (RJAZ);

c) słe. dial. *čadîn* 'wół ciemny, mający barwę sadzy', sch. dial. (Istria) *čadîn* 'imię ciemnego wołu' (Ribarić l. c.);

d) sch. dial. *čàdeša* 'imię ciemnej kozy', *čàdonja* : *čádonja* 'imię ciemnego wołu' (RJAZ).

Od *čadъ* 1., co do znaczenia por. łac. *cālīgōsus* 'mglisty, zamglony, ciemny' < *cālīgō* 'opary, mgła, dym, mrok, ciemność'. *W. B. — F. S.*

čad'a zach., płd. zob. **čadъ 1.**

~ pol. dial. na pograniczu polsko-laskim *czadze* 'sadze' (AJK VIII cz. II 245), kasz. *čaza* 'czad' (Sychta SK), 'sadza' (AJK l. c.), dłuż. *caza* 'sadza', *caze* pl. 'sadze' (według Muki z **saza*), sła. dial. *čadza* 'dym, swąd; sadza';

sch. od XVII w. *čàđa* 'sadza, kopeć, fuligo' (dial. przede wszystkim sztokaw., w Istrii *čàd'a*, o zasięgu Popović Geschichte 442—3, Tolstoj KDO 243, rzadko też czakaw.: *čàđa*, Jurišić Vrgada, w XVIII w. *čaja*), dial. także 'mgiełka wokół księżyca' (RMat.), maced. dial. *чаѕе* (Vidoeski Kumanovo 72, 140, bez podania znaczenia). ~

Por. sch. *čâđ* f. = *čàđa* (Vuk).

Od *čaditi*, o suf. *-ja* zob. I 81—2. Por. *sad'a* (pod wpływem której powstał zapewne nasz wyraz).

Skok ER I 287, Tolstoj KDO 240—8 (przedstawione dane rozszerzają jednak zasięg podany przez Tołstoja). *W. B. — F. S.*

čad'ъ *čad'a* zach., płd. zob. **čadъ 1.**

~ pol. dial. kasz. *čãż čążë* m. 'czad' (Sychta SK);

sże. dial. *čáj* m. 'opary, lekka mgła, np. w górach, Höhenrauch', 'mgła wokół księżyca, otok księżyca', sch. zach. *čâđ* m. 'lekka mgła w letni dzień; mgła wokół księżyca, otok księżyca', dial. też u gallipolskich Serbów *čâć* (Ivić SDZ XII 197), czakaw. *čâj* m. 'lekka mgła, mgiełka' (RJAZ, Skok ER I 287). ~

Od *čadъ* 1., o budowie zob. I 80. *W. B.*

čachlъ zob. **čachnǫti**

čachnǫti *čachnǫ* dial. wsch. 'chudnąć, mizernieć, schnąć, więdnąć, stygnąć', **čachlъ** 'wychudły, mizerny, marny, wątły'

~ ros. *čáxnutь -nu* 'chudnąć, schnąć, mizernieć; więdnąć, usychać, marnieć', dial. 'schnąć, o drzewie' (Opyt Dop.), ukr. *čáxnuty -nu* 'chudnąć, schnąć, mizernieć; więdnąć, usychać, marnieć', dial. też 'stygnąć', brus. *čáxnuć -nu* 'chudnąć, schnąć, mizernieć; więdnąć (np. o kwiecie), usychać, marnieć', dial. też 'ostygać, stygnąć, o napalonym piecu' (Nosovič; tu też perf. *sčáxnuć* : *sčáxi*). ~

Partic. praet. act. *čachlъ*: ~ ros. *čáxlый* 'marny, wątły, mizerny, cherlawy; nędzny', ukr. *čáxlyj* 'ts.', brus. *čáxły* 'ts.'. ~

Por. ros. dial. pskowskie, twerskie *čáxatь* 'odczuwać mdłości, być skłonnym do wymiotów' (Opyt Dop., Dal).

Etymologia niepewna. Najprawdopodobniej w związku z lit. *kašėti kašiù* 'chudnąć, szczupleć, mizernieć; schnąć, więdnąć' do ie. *kak-* 'chudnąć' (do którego zalicza się też awest. *kasu-* 'mały, szczupły', niem. *hager* 'chudy'). Nie wykluczony związek z *čeznǫti*. — Uderza sch. dial. *čājẽt čājîm* 'čamiti, nestajati' (Elezović Kos.-Met.; pierwotny czasownik stanu do *čajati*, Skok ER I 288), sugerujące możliwość nawiązania do *čajati*.

Machek Recherches 29, Vasmer REW III 306, Fraenkel LEW 227—8, Martynov SIA 124. *W. B. — F. S.*

čajati : čati *čajǫ čaješi* 'spodziewać się, oczekiwać, exspectare'

~ sże. dial. *čâjati -jem* 'czekać' (np. Styria, Pleteršnik), sch. dawne XIII—XV w., dziś w pieśniach ludowych *čäjati -jēm* 'oczekiwać, czekać', scs. ѹаѧти ѹаѭ ѹаѥши 'oczekiwać, spodziewać się', bułg. arch. *čaяние* 'oczekiwanie, nadzieja';

strus. ѹаѧти ѹаю 'oczekiwać, spodziewać się' (: ѹаѧжнь 'nadzieja'), ros. przestarz. i dial. *čáяtь čáю čáeшь* 'oczekiwać, spodziewać się; sądzić, myśleć, przypuszczać', ukr. przestarz. *čáяty čáju čáeш* 'oczekiwać', u Żel. 'czyhać, czatować'. ~

Na pierwotne ***ča-ti*** wskazują:

1. ros. dial. *мне чело, ему челось* 'wydawało się' (Dal, Opyt);

2. imię *Ča-slavъ*: stpol. *Czasław*, stczes. *Čáslav* (p. Milewski RS XXII 9).

Por. 1. pol. *czaić się* 'godzić na kogoś z ukrycia, skradać się; kryć się', stpol. XV w. 'simulare', w XVI w. 'zasłaniać się, kryć się', u Kn. 'simulare', ukr. *причаїтися* 'przyczaić się';

2. sch. dial. *čā̀jȅt čājîm* 'čamiti, nestajati' (Elezović Kos.-Met.).

Do ie. *kᵘēi-*. Dokładny odpowiednik: stind. *cáyati* 'zauważa, spostrzega, troszczy się, lęka się' (na stopniu zanikowym: *cikéti* 'zauważa, spostrzega'). Możliwy też dalszy związek z gr. τηρέω 'czuwać, strzec; uważać, śledzić, czatować, czyhać, czekać', ie. *kᵘē(i)-r-*.

Meillet MSL XIII 39, Zubatý AslPh XVI 386 (Studie I 2, 91), Berneker SEW I 133—4, Trautmann BSW 124, Sławski SE I 111—2, Vasmer REW III 306—7, Skok ER I 288—9, Mayrhofer KEWA I 383, 385, Frisk GEW II 894—5. — Ze względu na trudności semantyczne mniej prawdopodobne objaśnienie Vaillanta RES XXII 190, GC III 266: łączy z pierwiastkiem *kᵘī-* w *po-čiti* 'spoczywać' (podobnie już Potebnja RFV II 10). *F. S.*

čajьka dial. płn. 'ptak czajka, Vanellus vanellus', może też 'mewa, Larus' ~ pol. od XV w. *czajka* 'ptak Vanellus vanellus' (dial. też *cajka*, *cojka*, Strutyński PNP 65—6), czes. *čejka* 'ts.' (już stczes. *čějka* od XIV w.), sła. *čajka* 'mewa śmieszka, Larus ridibundus; mewa blada, Larus hyperboreus';

ros. *чáйка* 'mewa, Larus' (z ros.: sże. *čâjka* 'ts.', Pleteršnik, bułg. *чáйка* 'ts.'), dial. płd. 'czajka, Vanellus vanellus' (Dal), ukr. *чáйка* 'czajka, Vanellus', 'mewa śmieszka, Larus ridibundus', brus. *чáйка* 'mewa, Larus', dial. poleskie *чáйка* 'mewa, Larus, mewa śmieszka, Larus ridibundus; czajka Vanellus vanellus' (Leks. Polesьja 465—6). ~

Por. 1. pol. dial. *czaja* 'Vanellus vanellus' (Strutyński l. c.), czes. dial. moraw. *čaja* 'ts.' (Bartoš DSM);

2. strus. (Słowo o pułku Igora) **чаицѧ** 'gatunek ptaka';

3. głuż. *šćejca* 'Vanellus vanellus'.

Dźwkn. Od krzyku ptaka (**kē*), por. łot. *kaĩja*, est. *kajak* 'mewa'. Zob. też *čavьka*, *kava*, *kavьka*.

Berneker SEW I 134, Bulachovskij Izv. VII 101, Sławski SE I 112, Vasmer REW III 299, Strutyński PNP 91. *K. P.*

čaka : **čakъ** *čaka* 'czekanie, oczekiwanie'

čaka: ~ czes. *čáka* 'oczekiwanie, nadzieja' (Přír. slov.), stczes. *čáka* 'nadzieja', dial. moraw. *čáka* : *čeka* 'ts.' (Bartoš DSM);

sch. dial. *čeka* 'drewniany domek, w którym myśliwy czeka na pojawienie się niedźwiedzia', 'zasadzka myśliwska' (Filipović SEZ LXI 25);

ukr. u Żel. *чекá* 'budka strażnika'. ~

čakъ: ~ sże. *čȃk* m. 'czekanie', 'czaty' (Pleteršnik), sch. *čȇk čéka* 'miejsce, gdzie myśliwy oczekuje na zwierzynę';

ros. *чек* w wyrażeniu *быть на чекý* 'spodziewać się, być w pogotowiu', u Dala *начекý* adv. 'w pogotowiu, w gotowości', ukr. *чек*: *як на чекý* 'jak na straży'. ~

Nomen deverbale od *čakati* : *čekati*, o budowie zob. I 58—9, 60.

Vasmer REW III 309, Machek ES² 96. — Brückner SE 75 dopatrywał się w wyrazie *čaka* podstawy czasownika *čakati*. Nieprawdopodobne. *W. B.*

čakati 1. *čakajǫ* : **čekati 1.** *čekajǫ* 'zatrzymywać się w miejscu lub w czasie, licząc na czyjeś przyjście, na nastąpienie jakiegoś zdarzenia', 'spodziewać się, przewidywać, mieć nadzieję na coś', 'zwlekać, ociągać się, wstrzymywać się z decyzją', 'exspectare, demorari'

~ pol. *czekać -kam* od XV w., stpol. XIV—XV w. i dial. (płd. Śląsk i obszary przyległe) *czakać -kam* (Karłowicz SGP, Małecki-Nitsch AJPP

m. 411, MAGP VI m. 229 cz. II 158—60, X m. 465 cz. II 32—4) 'exspectare', 'demorari', dłuż. *cakaś -kam*, dawne u Jakubicy *cekaś* 'exspectare', głuż. *čakać -kam* 'ts.' (też dial., Michalk Neustadt), czes. *čekati -kám* 'ts.', stczes. *čakati* : *čekati -kám* 'ts.', dial. *čekát se* 'być bezpośrednio przed porodem, o kobiecie' (Hruška DSCh), sła. *čakať -kám* 'exspectare', 'demorari', dial. *čakať sa* 'spodziewać się dziecka' (Kálal), wsch. *čekac -kam* 'exspectare' (Buffa Dlhá Lúka);

słe. *čákati -kam* 'exspectare' (już w XVI w. u Megisera), 'czatować, czyhać, dybać' (Pleteršnik), sch. od XIV w. *čȅkati -kām*, dawne od XV w. i dial. kajkaw. *čȁkati -kām* 'exspectare', bułg. *чáкам* 'ts.', dial. *чéкане* 'uroczystość ku czci zmarłego, bezpośrednio po pogrzebie' (BDial. II 299: Rodopy), maced. *чека* 'exspectare', dial. *čákam -aš* 'ts.' (Małecki SW);

ros. dial. płd.-zach. *чекáть* 'exspectare' (Dal), ukr. *чекáти -káю* 'ts'. (też dial. np. Stieber AJŁemk. m. 391), brus. *чакáць -káю*, u Nosoviča *чекáць* 'ts.'. ~

Nowsza postać *čьkati* z sekundarną redukcją samogłoski (p. Berneker SEW I 134, Brückner SE 75, Skok ER I 289): pol. dial. *czkać* (MAGP X m. 465 cz. II 34: płn. Wlkopol., Gruchmanowa Kramska, Karłowicz SGP), *poczkać* (np. Kucała PSM), już w XVI w. u Reja imper. *poczkaj*, czes. u Jungmanna *čkám*, od XVI w. *počkati*, *vyčkati*, dial. moraw. *čkat se* 'śnić się, pokazywać się we śnie' (Machek ES² 96), sła. *dočkať*, *počkať* (SSJ), sch. dawne XV—XVIII w. *dočkati*, imper. *pȍčkaj*, ukr. *počkaty*, imper. *počkajte* (Stieber l. c.).

Trudno oderwać od *čajati*. Najprawdopodobniej postać ze starą reduplikacją. Mniej prawdopodobne w naszym wypadku przyjmowanie (Vaillant RES XXII 190—1, GC III 335—6) suf. *-ka-* częstego w czasownikach dźwkn. Materiał słow. wskazuje na wtórność postaci *čekati* (Meillet Ét. 163 objaśniał ją dysymilacją).

Łoś RFV XXIII 75, Trautmann BSW 124, Sławski SE I 115, Zubatý LF XXVIII 33. — Brückner ZslPh IV 216, SE 75 uważał za denominativum od *čaka* (zob.). — Stang Opuscula 73—6 łączy z lit. *kàkti* 'sięgać, dosięgać', łot. *kacêt* 'ts.'. Podstawą wyrazów bałt. miałoby być stare perf. o znaczeniu 'dosięgnął, osiągnął cel'. Słow. *čekati* (**kek-*) przedstawiałoby pierwotne praesens. Pierwotne znaczenie 'sięgać po coś' > 'oczekiwać' : 'czekać' ('nach etwas greifen, sich nach etwas strecken' > 'erwarten' : 'warten'). Postać *čakati* byłaby formacją iteratywną **kēkā-* do **kek-* w *čekati*.

K. P. — W. B. — F. S.

čakati 2. zob. **čekati 2**

čakъ zob. **čaka**

čapati *čap'ǫ* 'łapać, chwytać gwałtownie; brodzić, chodzić powoli po wodzie, błocie z odgłosem, człapać, powodować odgłos podobny do człapania po wodzie, błocie', perf. **čapiti** *čap'ǫ* : **čapnǫti 1.** *čapnǫ*

čapati: ~ pol. dial. *czapać* 'chwytać' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 173: perf. *zczapać*, też kasz., Karłowicz SGP I 160), kasz. także 'iść niezgrabnie, zwłaszcza po wodzie lub błocie, z wydawaniem odgłosu ciapania', 'ręką grzebać' (Lorentz PW, Karłowicz l. c.), 'brudzić, plamić', 'padać, o śniegu z deszczem', 'mlaskać podczas jedzenia' (Sychta SK), *čapac są* 'brudzić się; wygrzewać się, kąpać się w piasku, o drobiu' (Sychta SK), czes. *čapati* 'chwytać, łapać', dial. *čápat -pu* 'brudzić, moczyć', 'zaczynać chodzić',

o dziecku', *čápat se* 'brodzić po wodzie, błocie' (Bartoš DSM), *č'apać'* 'brnąć przez błoto' (Lamprecht Opava), *čapat* 'strącać (jabłka)' (Kott Dod. DSM);

słe. *čápati čâpam* 'chwytać, łapać', sch. dial. od XVIII w. *čàpati -pām* 'ts.' (RJAZ, RMat.), 'szarpać, rozrywać, np. padlinę' (Hirtz RNZN II 54);

ros. dial. *чáнать* : *чанáть* 'brać, łapać, chwytać; zaczepiać', 'kiwać, kołysać' (Dal, Opyt Dop.), *чáнаться* 'chwiać się; siedząc drzemać' (Opyt), ukr. pot. *чáнаму -наю* 'stąpać powoli, iść z trudem, człapać', dial. 'zrywać, np. owoce z drzew' (Hrinčenko), brus. *чанáць* 'dotykać się czegoś, zaczepiać' (BRS), *чáнаць* 'uderzać powodując głos podobny do głosu wahadła zegara', *чáнаўва* 'kłapać, stukać (o nie przymocowanym przedmiocie); słabo się poruszać' (Nosovič). ~

čapiti: ~ stpol. *czapić* 'łapać, porywać' (u L. bez przykładu), od XVI w. *oczapić* 'ogarnąć naokoło, otoczyć', XVIII w. *poczapić* 'schwytać, porwać', dial. sli. *čapíc* 'uderzyć' (Lorentz PW), sła. *čapit' -pím* 'uderzyć, chlasnąć', 'gwałtownie rzucić, cisnąć', 'schwytać, capnąć';

sch. *čäpiti -pīm* 'schwycić, złapać' (RMat.);

ros. dial. *чáнуть* 'nachylać, zginać', 'przelewać przez brzeg, wychlustywać', 'ukraść' (Dal), ukr. dial. *чáнитися* 'pomacać, dotknąć, przylgnąć do kogoś, przyczepić się' (Żel.), brus. *чаніцца* 'dotykać, przyczepiać się'. ~

čapnǫti: ~ pol. dial. *czapnąć* 'schwycić' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 173), kasz. też 'ukraść, porwać', 'silnie uderzyć', 'upaść' (Sychta SK), także 'stąpić niezgrabnie' (Lorentz PW, Karłowicz SGP), czes. *čapnouti -nu* 'chwycić, złapać' (też dial. Bartoš DSM, Hruška DSCh, Lamprecht Opava), sła. *čapnút' -nem* 'silnie uderzyć, np. ręką', 'schwycić, złapać', 'przelać, odlać, chlapnąć', 'gwałtownie rzucić, cisnąć';

słe. *čápniti čâpnem* 'schwycić, złapać', sch. *čäpnuti -nēm* 'ts.', 'wpaść z hałasem (do wody), chlupnąć' (RMat.), maced. *чапне* 'schwycić, złapać, porwać';

ros. dial. *чáпнуться* : *чапнýться* 'przerwać się, przewrócić, się, upaść, uderzyć się' (Dal, Opyt Dop.), brus. *чáпнуць* 'uderzyć wywołując dźwięk podobny do odgłosu wahadła zegara' (Nosovič). ~

Por. pol. dial. kasz. *čap -pu* 'błoto na drogach, roztajały śnieg; śnieg z deszczem' (Sychta SK, Lorentz PW).

Dźwkn. Por. interi. *čapъ*! Tego samego typu: łot. *čâpât* 'chodzić powoli, łazić', *čāpt* 'iść powoli', *čapât* 'in der Badstube mit dem Quast schlagen; unordentlich, durcheinander werfen', *čapātiês* 'iść niezgrabnie, wlec się', lit. *čiópti* 'macać, chwytać, łapać'. Mało prawdopodobne nawiązanie do łac. *capiō* 'objąć, ogarnąć, chwycić', goc. *hafjan* 'podnosić' dopuszczane przez Vasmera REW III 302. Por. *capati*.

Berneker SEW I 135, Janko ČMF XIX 134—9. *W. B.*

čapěti zob **čepěti**

čapiga zob. **čepiga**

čapiti zob. **čapati**

čapnǫti 1. zob. **čapati**

čapnǫti 2. zob. **čepěti**

čapъ 1. *čapa* wsch. 'pszczoła, apis'

~ rus.-cs. XVI w. (Zlatostruj) **чапъ** 'pszczoła' : loc. pl. **въ чапєхъ** (Miklosich LP, Srezn.). ~

Wyraz niepewny, nie potwierdzony w żywym języku. Dawniej zestawiano z gr. κηφήν 'truteń, pszczoła drapieżna' nie mającym pewnej etymologii.

Berneker SEW I 136, Vasmer REW III 301, Frisk GEW I 847. *F. S.*

čaръ 2. zob. **čeръ**

čaръ! 3. interi. wyraża nagłe pochwycenie, złapanie, odgłos upadku, człapania po wodzie, błocie

~ pol. dial. kasz. *čap!* wyraża uderzenie, odgłos powstający przy chodzeniu po wodzie, błocie (Lorentz PW), *čaps!* wyraża upadek lub porwanie (Sychta SK), czes. *čap!* wyraża gwałtowne złapanie, schwytanie, dial. *č'ap!* oddaje odgłos powstający przy chodzeniu po błocie (Lamprecht Opava), sła. *čap!* wyraża odgłos powstający przy uderzeniu przedmiotem lub przy upadku do wody, nagłe złapanie, schwytanie, *čap-čap!* przy odgłosie powstającym przy kapaniu wody;

słe. *čȁp!* wyraża gwałtowne złapanie, schwytanie, sch. *čap!* na oznaczenie ataku ptaka drapieżnego (Hirtz RNZN II 54). ~

Dźwkn. Tego samego typu: lit. *čiópt!* na oznaczenie szybkiego schwytania, mlaskania, łot. *čaps! čapt!* na oznaczenie szumu, szmeru, szybkiego ruchu, upadku.

Zob. *capъ!*, *čapati.* *W. B.*

čapyga zob. **čepiga**

čapьkati *čapьkajǫ* dial. zach. i płd. 'pluskać, powodować odgłos podobny do pluskania'

~ czes. dial. moraw. *čapkat* 'klaskać' (Bartoš DSM), sła. *čapkať -kám* 'kapać z hałasem, pluskać', dial. 'chlastać, silnie uderzać ręką, trzepać';

słe. *čâpkati -kam* 'pluskać', sch. *čȁpkati -kām* 'grzebać, dłubać', por. perf. *čȁpknuti* 'strzelić, trzasnąć' (RMat.), bułg. dial. *чáпкам* 'pracować powoli a starannie' (BDial. V 217: Rodopy). ~

Por. z innymi formantami:

1. słe. dial. *čapljáti -ljâm* 'pluskać', *čapljáriti -ljârim* 'ts.' (Pleteršnik), 'z hałasem padać lub płynąć' (SSKJ);

2. czes. dial. *č'apračˇ* (: *č'abračˇ*) 'paprać się' (Lamprecht Opava), tu zapewne należą też pol. dial. kasz. *čaprina* : *čaprovina* 'błoto na drodze; rzadkie masło', *čapruga* 'śnieg z deszczem' (Sychta SK).

Dem. od *čapati*, o budowie zob. I 49—50. Por. *capьkati.* *W. B.*

čap'a 'ptak błotny czapla (siwa), Ardea (cinerea)'

~ pol. od XV w. *czapla* 'Ardea', dłuż. dial. mużak. *capla* 'ts.', głuż. *čapla* 'ts.', czes. dial. *čapla* 'ts.' (Kott Dod. DSM), stczes. *čiepě* : *čěpě* 'ts.';

słe. *čâplja* 'Ardea' (też dial.: wsch. Styria), sch. od XVI w. *čȁplja* 'ts.', w słowniku Vrančicia i Megisera 'bocian, Ciconia', bułg. *чáпля* 'Ardea', maced. *čanja* 'ts.';

ros. *цáпля* 'Ardea' (*c* z płn. gwar cokających?), dial. *чáпля* 'ts.', ukr. *чáпля* 'ts.', u Żel., też *цáпля* 'ts.', brus. *чáпля* 'ts.'. ~

Por. 1. *čapa* (może z pierwotnego *čap'a* z utratą palatalności): sch. wyjątkowe w XVI w. *čȁpa* 'Ardea', bułg. dial. *чáна* 'Ardea purpurea' (Gerov Dop.), maced. dial. *čana* 'Ardea';

2. z suf. *-ura*: ros. dial. *чанýра* 'Ardea', też 'кто хлопает глазами' (Dal), ukr. dial. *чанýра* (: *чаплюра*) 'Ardea' (Hrinčenko);

3. z suf. *-ula*: głuż. *čapula* 'Ardea';

4. wtórne masc. *čapъ* (według Machka ES² 94 nowotwór do *čap'a*): głuż. *čap -pa* 'czapla siwa, Ardea cinerea', czes. *čáp -pa* 'bocian, Ciconia' (już stczes. *čáp* : *čiep* 'ts.'), por. sch. wyjątkowe i niepewne u Stulicia *čap* f. 'Ardea'.

Nomen agentis do *čapati* w znaczeniu 'chodzić z pluskiem po wodzie, błocie, człapać' (por. stpol. XVI w.: *w wodzie sie wszystko płóczą jako czaple*, SP XVI IBL). Por. identycznie zbudowany wyjątkowy derywat od *capati*: czes. dial. moraw. *capla* 'kdo capá, tlachá' (Bartoš DSM), łot. *čāpa* 'kto idąc powoli wysoko podnosi nogi'. Zwracają uwagę paralelnie zbudowane derywaty do *čapati* : *capati* 'chwytać, łapać': ros. dial. *цáпля* : *чáпля* 'uchwyt do patelni' (= ukr. *цапля́*), *цáпля* 'ten, kto łapie, chwyta, łapownik', a także sch. *čaplja* 'pazur, szpon' (RJAZ), dial. (Slawonia) *čäplja* 'drewno, do którego jest przyczepiony łańcuch do zawieszania kotła', Ivšić Djela 203 (co do znaczenia por. *žerav'ь*). Nie można więc wykluczyć, iż drapieżny ptak czapla został nazwany od chwytania, łapania. Pierwotne znaczenie byłoby zatem 'ten, co chwyta, łapie'. Por. *capa*.

Berneker SEW I 135—6, Zubatý Studie I 2, 390—7, Janko ČMF XIX 136—8, Bulachovskij Izv. VII 123—4, Klepikova VSJa V 160—1, Strutyński PNP 61, 90, 143. *K. P.*

čap'inъ *čap'ina čap'ino* 'związany z czaplą, czapli dotyczący'

~ sli. *čaplïn* (Lorentz PW), por. pol. NM *Czaplin*, *Czaplinek*, *Czaplino* NO (notowane od XV w., SSNO) *Czaplin*, *Czaplina*, *Czapliński*, głuż. *čapliny* (Pfuhl);

sch. *čäpljin*;

ros. *цáплин* (Dal), ukr. *чáплин* : *чаплúний* ~

Adi. poss. od *čap'a*, z suf. *-inъ*. *W. B.*

čara 1. zach. 'wycięta, wyżłobiona linia, kreska', dem. **čarъka**

~ dłuż. *cera* 'linia, kreska; wiersz', 'wydrapana bruzda, zadrapanie, rowek; koleina; wyżłobienie, koryto; żyła w skale', 'szybko płynący potok', dial. 'przecinka w lesie', *Kśiwa Cera* nazwa ramienia Szprewy, *cery* 'pęknięcia w żelazie', głuż. *čara* 'linia, kreska', 'linia kolejowa, kolej', 'przesieka, drożyna w lesie', czes. *čára* 'kreska, linia' (już stczes.; z czes. według Pleteršnika słe. *čára* 'kreska, linia', najprawdopodobniej także sch. tylko u Stulicia *čara* 'linea'), u Jungmanna też 'linia graniczna, meta', *čára v turnajích* 'szranki', sła. *čiara* 'linia, kreska; granica'. ~

Dem. *čarъka*: ~ dłuż. *cerka*, głuż. *čarka*, czes. *čárka*, stczes. *čerka*, sła. *čiarka*. ~

Por. sła. *čiry čáry* 'zbyteczne ozdoby' (Jungmann z Kollára).

Zapewne z pierwotnego **kērā* do ie. pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć' (zob. *kora*, *skora*, Pokorny IEW 938—47). Pierwotne znaczenie byłoby 'zacięcie, nacięcie, karb'.

Holub-Kopečný ES 89, Machek ES² 95. *K. P.*

čara 2. dial. wsch. 'naczynie do picia trunków'

~ strus. чара 'ozdobne, drogie naczynie do picia trunków, puchar, kielich' od XII w., ros. przestarz. *чáра* 'ts.', ukr. poet. *чáра* 'ts.', przestarz. 'kieliszek, kielich', brus. *чáра* 'puchar, kielich', u Nosoviča z pieśni ludowej 'kubek (srebrny)';

z ros.: pol. *czara* 'szerokie, niskie naczynie, używane zwykle do szlachetnych napojów' od XVII w. (w XVI w. dem. *czarka*), z języka literackiego lub nawet z ros.: kasz. *čara* 'ts.', dem. *čœrka* (Lorentz PW). ~

Geografia wyrazu przemawia za pożyczką orientalną, por. kazan., ałt., turkiest. *čara* 'wielka szklanica', kirg. *šara* 'wielki drewniany puchar', mong. *čara, cara* 'rodzaj metalowego kielicha', mandżur. *čara*. Mało prawdopodobny związek z stind. *carú-* 'kocioł, garnek', stisl. *hverr* 'kocioł' (podtrzymywany przez Moszyńskiego Bad. 109, JP XI 140—1, XXXIII 346, PZJP 224—5).

Berneker SEW I 136, Melioranskij Izv. X 4, 132—3, Brückner SE 72, Schrader RIA I 369, Sławski SE I 113. *F. S.*

čara 3. zob. **čarъ**

čarodějь *čaroděja* 'ten, kto czyni czary, gusła, czarownik, magus, veneficus, incantator'

~ pol. *czarodziej -ja* (L. od XVIII w., stpol. XV w. tylko *czarodziejnik* w mamotrekcie, w XVI w. rzadkie *czarodziejca* : *czarodziejnik*), czes. *čaroděj -je*, sła. *čarodej -ja*;

sże. książkowe *čarodêj -ja* (według Pleteršnika z cs.), sch.-cs. wyjątkowe XVI w. *čarodej* (RJAZ), scs. ѵародѣи (Supr.), też cs., bułg. (z ros.) *čarodéj*;

strus. ѵародѣи, ros. książkowe *čarodéj -déя*, ukr. *čarodíj -díя*, brus. *čaradzéj -dzéя*. ~

Por. 1. ukr. u Żel. *čarodíя* m.;

2. czes. *čaroděj-ec -jce* (już stczes. XV w.), sże. *čarodêjec -jca*, cs. ѵародѣиць, bułg. *čarodéec*, strus. ѵародѣиць : ѵародѣисць;

3. stpol. wyjątkowe XVI w. *czarodziejca*, scs. Supr. ѵародѣица;

4. fem. a) z suf. *-ьka*: pol. *czarodziejka*, czes. *čarodějka*, sże. *čarodêjka*, bułg. *čarodéjka*, ros. *čarodéjka*, ukr. *čarodíjka*, brus. *čaradzéjka*;

b) z suf. *-ica*: cs. ѵародѣица, strus. ѵародѣица.

Złożenie z *čarъ* i *dějati*. Niepokój budzi książkowość i późność wyrazu w kilku językach słow. Por. formy wskazujące na verbum *čarodějati*: scs. Euch. ѵародѣаниѥ 'incantatio', cs. ѵародѣати 'incantare', strus. ѵародѣати 'ts.', ros. u Dala *čarodéять* 'ts.', ukr. *čarodíяти* 'ts.'. *K. P.*

čarovati *čarujǫ* 'czynić czary, wykonywać praktyki magiczne, rzucać uroki, incantare'

~ pol. *czarować -uję* 'incantare' (od XIV w., też dial. np. Kucała PSM 28, Sychta SK), 'zachwycać, wzbudzać podziw, pociągać, nęcić', dial. także 'szkodzić, krzywdzić, psuć' (Karłowicz SGP), czes. *čarovati -uji* 'incantare', stczes. *čarovati -uju* 'ts.', dial. wsch.-moraw. *čarúvat* 'ts.' (Bartoš DSM), sła. *čarovať -uje* 'ts.', 'zachwycać, wzbudzać podziw, pociągać, nęcić';

sże. *čarováti -ûjem* 'incantare' (według Pleteršnika z cs.), sch. *čàrovati čàrujēm* 'ts.' (tylko u Stulicia, zapewne z ros.), cs. ѵаровати -оуѫ 'incantare, hariolari', bułg. u Gerova *čarúvam* 'incantare';

strus. ѵаровати -оую 'incantare', 'zachwycać, wzbudzać podziw, pociągać, urzekać', ros. *čarovátь -rúю* 'zachwycać, wzbudzać podziw, pociągać, urzekać' (dial. też *čárovatь* Opyt, Dal), przestarz. 'incantare', ukr. *čarувáти -rúю* 'zachwycać, wzbudzać podziw, pociągać, urzekać', przestarz. 'incantare', brus. *čaraváць -ruю* 'incantare', 'zachwycać, wzbudzać podziw, pociągać, urzekać'. ~

Por. odmienne formacje:

1. pol. dial. kasz. *čařëc čařі* 'incantare' (Karłowicz SGP, Sychta SK, też nomen deverbale *čařå* 'czary, gusła, incantatio'), sła. *čarіt' -rím* 'incantare', 'zachwycać, urzekać', por. też sże. książk. *čarílo* 'to, co ma czarodziejską moc' (SSKJ);

2. sże. *čârati -am* 'incantare', 'wyczarowywać' (SSKJ; według Pleteršnika *čárati* 'incantare' z sch.), sch. *čárati čârām* 'incantare' (od XV w.).

Denominativum od *čarъ*, o budowie zob. I 48. *K. P.*

čarovьnica: : dial. zach. i płd. **čarьnica** 'kobieta czyniąca czary, gusła, maga, venefica, incantatrix'

čarovьnica: ~ pol. od XV w. *czarownica* (też dial. np. Karłowicz SGP, Kucała PSM, Dejna AGK m. 694, Sychta SK), czes. *čarovnice* (Jungmann, Kott Dod. DSM);

sże. *čarôvnica* (według Pleteršnika z cs.), sch. od XVI w. *čaróvnica* (dial. u Vuka 'neka bolest konjska u grlu'), cs. **чаровьница**, bułg. *чарóвница*;

strus. **чаровьница**, ros. *чаровни́ца*, dial. też *чáровница* 'piękna kobieta' (Opyt), ukr. *чарівни́ця*, brus. *чараўні́ца*. ~

čarьnica: ~ pol. dial. kasz. *čłařńica* (Sychta SK);

sch. dawne XVII w. *čarnica* (RJAZ). ~

Fem. do *čarovьnikъ* : *čarьnikъ*, o suf. *-ica* zob. I 98. *W. B.*

čarovьnikъ *čarovьnika* : dial. zach. i płd. **čarьnikъ** *čarьnika* 'ten, kto czyni czary, gusła, magus, veneficus, incantator'

čarovьnikъ: ~ pol. od XV w. *czarownik* (też dial. np. Kucała PSM, Sychta SK), czes. *čarovník* (już stczes.; dziś też 'roślina Circaea', Přír. slov.), sła. *čarovník* 'roślina Circaea alpina' (SSJ);

sże. *čarôvnik*, sch. od XVI w. *čarôvnīk -níka*, cs. **чаровьникъ**;

strus. **чаровьникъ**, ros. *чаровни́к -ика́*, dial. też *чáровник* 'piękny mężczyzna' (Opyt), ukr. *чарівни́к -ика́*, brus. *чараўні́к -іка́*. ~

čarьnikъ: ~ pol. dial. kasz. *čařńik* (Sychta SK), stczes. *čarník*;

sże. dawne XVI w. *čarnik* (Pleteršnik), sch. dawne XVI—XVII w. *čarnik* (RJAZ). ~

Albo nomen agentis od *čarovati* : *čariti*, *čarati*, albo substantywizowane adi. *čarovьnъ* : *čarьnъ*, o budowie zob. I 90—1. *W. B.*

čarovьnъ *čarovьna čarovьno* : dial. zach. i płd. **čarьnъ** *čarьna čarьno* 'dotyczący czarów, czarowania, magiczny'

čarovьnъ: ~ pol. od XV w. *czarowny* (też dial. np. Karłowicz SGP), czes. *čarovný*, sła. *čarovný*;

sże. *čaroven -vna -vno* (według Pleteršnika z cs.), sch. od XIV w. *čārōvan -vna -vno*, cs. **чаровьнъ**, bułg. *чарóвен -вна -вно*;

strus. **чаровьнъ**, ros. *чарóвный* (Dal), ukr. *чарівни́й*, brus. *чарóўны*. ~

čarьnъ: ~ czes. poet. *čárný* (Přír. slov.), sła. *čarný* (SSJ);

sże. *čâren čârna čârno*, sch. *čâran čârna čârno*. ~

Od *čarъ* : *čarovati*, *čariti*, *čarati*, z suf. *-ьnъ*. *W. B.*

čarъ *čara* : dial. płd. i wsch. **čara 3.**, zwykle pl. **čari** : **čary** 'czynności magiczne, środki magiczne wywołujące działanie sił nadprzyrodzonych, gusła, incantatio'

čarъ: ~ pol. *czar czaru* 'powab, wdzięk, urok, uroda', zwykle pl. *czary* 'czarowanie, wróżenie, wiara w gusła i wróżby, incantatio' (w tym znaczeniu od początku XV w. *czary*, w XV w. wyjątkowo *czar*, też dial. *czary* pl. np. Ku-

cała PSM, kasz. *czarë* pl., Sychta SK), czes. *čár čáru* (stczes. gen. *čára*), zwykle pl. *čáry* 'incantatio' (już stczes.), poet. 'powab, wdzięk, urok', sła. *čar čaru* poet. 'ts.', *čary* pl. 'incantatio';

słe. *čâr čâra* (według Pleteršnika z scs.) przestarz. 'incantatio', książkowe 'niezwykłe piękno, uroda, urok, powab', sch. nowe *čâr čâra* (od XVIII w.) 'incantatio', dziś w tym znaczeniu pl. *čari*, scs. Euch. **чари** pl. m. 'incantatio' (tylko 2 przykłady: dat. pl. **чаромъ обрѣтатель** Euch. 54 a 18, acc. pl. **чары любя** ES 54 a 16), bułg. książkowe *чар чáрът* pl. *чáрове* 'powab, urok', maced. *чар* m. 'ts.';

strus. **чарове** (acc. pl. **чары**) 'incantatio', ukr. *чар чáру* 'urok, powab', 'incantatio', 'czarodziejskie ziele', w tych znaczeniach też pl. *чáри чáрів*, brus. *чáры чáраў* 'incantatio; urok, powab'. ~

čara: ~ słe. przestarz. *čára* 'incantatio', u Pleteršnika też 'czarownica', sch. dial. *čȁra* 'incantatio' (od XVI w., u pisarzy z zachodu), cs. **чара** 'ts.';

strus. **чара** 'incantatio', zwykle pl. f. **чары** 'ts.', ros. *чáры* pl. f. 'ts.' (Dal), ukr. u Żel. *чарá* 'ts.'. ~

Por. sch. *čâr čâri* 'incantatio' od XVI w., maced. *чар* f. 'ts.'

Najbliższe odpowiedniki: lit. *kẽras* m., zwykle pl. *keraĩ* 'czary, gusła' : *kerė́ti kerių* 'czarować złym spojrzeniem, rzucać urok' (z *ė* w opozycji do psł. *ē*, p. Fraenkel LEW 241—2), awest. *čārā* f. 'środek, środek pomocniczy'. Od ie. *kᵘer-* 'czynić, robić', stind. *karóti* : *kṛṇóti* 'robi, czyni, dokonuje', awest. *kərənaoiti* 'ts.' (Pokorny IEW 641—2). Rozwój znaczenia 'czynić, robić' > 'rzucać uroki, czarować' nierzadki, p. *činiti*, *činъ* 1., por. stind. *kṛtyá* f. 'czyn, działanie' : 'czary, zaczarowanie'.

Berneker SEW I 136—7, Trautmann BSW 127, Kuryłowicz AI 296 (o wokalizmie pierwiastka), Sławski SE I 112, Vasmer REW III 303—4, Moszyński PZJP 85—6, Skok ER I 295. *W. B. — F. S.*

čarъka zob. **čara 1**

čarьnica zob. **čarovьnica**

čarьnikъ zob. **čarovьnikъ**

čarьnъ zob. **čarovьnъ**

časiti *časǫ* : płn. **časovati** *časujǫ* 'spędzać gdzieś jakiś okres czasu, czekać, zwlekać, ociągać się, morari, exspectare', 'kończyć jakiś okres czasu' (zach. **časiti sę** 'wypogadzać się', wsch. **časovati** 'być w agonii, konać')

časiti: ~ czes. *časiti se časím se* 'wypogadzać się' (też dial. moraw. Bartoš DSM), sła. *časiť sa časím sa* 'ts.';

sch. *čäsiti čäsīm* 'spędzać czas, przebywać, odwlekać, zwlekać, ociągać się';

ros. dial. pskowskie, twerskie *часúть* 'czekać', *почасúть* 'poczekać' (Opyt Dop.). ~

časovati: ~ stczes. *časovati -uju* 'podawać, mierzyć czas';

ros. *часовáть часýю* 'spędzać gdzieś niedługi czas, przebywać gdzieś niedługo' (też dial., Dal, Slovarь Rjazan.), dial. także 'być w agonii, konać' (Opyt), ukr. *часувáти часýю* 'być w agonii, konać', brus. dial. *часовáць* 'zwlekać, tracić czas; czekać' (Nosovič). ~

Denominativa od *časъ*, o budowie zob. I 48, 57. *W. B. — F. S.*

časovati zob. **časiti**

časъ *časa* 'odcinek czasu odpowiedni np. do wykonania jakiejś czynności, odpowiednia pora, pogoda', 'odcinek czasu: krótki odcinek czasu, chwila, moment; dłuższy odcinek czasu, okres', 'nieprzerwany ciąg chwil, trwania, tempus'

~ pol. od XIV w. *czas czasu* (stpol. też gen. *czasa*) 'tempus', 'odcinek czasowy wyodrębniony na podstawie dziejących się w nim wypadków', 'właściwy, stosowny, ustalony okres czasu, pora, termin' (od XIV w.), 'chwila, moment, pora', 'okres' od XIV w., 'pogoda' (od XVI w., też dial. np. Kucała PSM, Zaręba Siołkowice, Sychta SK; dial. również 'słota', Małecki — Nitsch AJPP m. 345), 'rodzaj rachuby czasu ze względu na ruchy ciał niebieskich' od XVI w., stpol. XV w. 'określona pora w ciągu doby', w XVI w. 'znak wróżbiarski' (por. stpol. z XV w. *czasoguślnik, czasokusiedlnica, czasownik* 'wróżbiarz, haruspex'), dial. 'menstruacja' (Małecki — Nitsch AJPP m. 255, Olesch Sankt Annaberg, Szymczak Domaniewek, Sychta SK), dłuż. *cas casa* 'tempus', 'określony okres czasu', 'pogoda', 'menstruacja', głuż. *čas časa* 'tempus', 'pora, termin; stadium, faza', 'pogoda', czes. *čas času* (stczes. też gen. *časa*) 'tempus', 'pora; dogodna pora', 'pewna część doby', 'miara doby', 'pogoda' (w tych znaczeniach też dial.), stczes. 'tempus; godzina', sła. *čas času* 'tempus', 'odmierzony, określony okres czasu', 'termin', 'pora np. roku, dnia', 'pogoda';

słe. *čȁs čása* 'tempus', 'określony odcinek czasu; termin; pora', 'chwila, moment', 'menstruacja', *dober čas*! życzenie przy piciu np. wina, sch. *čȁs čȁsa* 'moment, chwila, punctum temporis' (od XIII w., też u Vuka), 'określona pora', 'określony odcinek czasu, okres', dial. 'krótki odcinek czasu; miara czasu' (Elezović Kos.-Met.), w języku liter. na wsch. 'godzina' (notowane XIII—XVIII w., dziś zapewne z ros.), scs. **ѵасъ** 'tempus; moment; godzina' (o stosunku do **година** p. Lʹvov Očerki 259—66), bułg. *час* pl. *часове* 'godzina' (też dial. np. Stojkov Banat), w skostniałych zwrotach 'tempus', maced. *час* 'godzina; moment, chwila';

strus. **ѵасъ ѵаса** 'tempus', 'odpowiedni, dogodny czas; powodzenie, szczęście', 'miara czasu, godzina', 'moment, chwila' (p. Lʹvov Russkaja istoričeskaja leksikologija, 1968, 36—8), **ѵасы** pl. 'rachuba czasu', 'urządzenie do mierzenia czasu', 'nabożeństwo cerkiewne', ros. *час чáса* 'godzina', 'tempus', 'pora', 'moment' (dial. 'krótki odcinek czasu', Slovarʹ Rjazan.), 'warta', u Dala też 'czas wolny; czas dogodny do czegoś', *в добрый час* 'życzę szczęścia', *часы́* 'urządzenie do mierzenia czasu, zegar', cerk. 'godzinki', ukr. *час чáсy* 'tempus', 'pora', 'godzina', u Żel. też 'pogoda', 'menstruacja', *часи́* pl. 'tempora', 'pora', brus. *час чáсy* 'tempus', 'pora, okres', *часы́* pl. 'pora, okres'. ~

W tym samym znaczeniu bliskie odpowiedniki w bałt. i albańskim: stpr. *kīsman* acc. (**kēsma-*), alb. *kohë* f. (też 'pogoda; wiek') < **kēsā*. Najprawdopodobniej do psł. *čati, čajati* 'spodziewać się, oczekiwać' (zob.), *-s-* nierzadkie w nazwach czasu, gwiazd (Specht UID 233, 16). Jako paralelę semantyczną wskazywano *godъ* 'czas, rok' : *žьdati* 'czekać'. Za związkiem z *čajati* przemawia też ros. dial. *часúть* 'czekać', *почасúть* 'poczekać' (Opyt Dop.), brus. dial. *часовáць* 'czekać' (Nosovič). Trudność sprawia wyraz albański wskazujący wyraźnie na ie. **kēsā* (nie na **kʷēsa* p. niżej Jokl).

Zubatý AslPh XVI 385—6 (Studie I 2, 91), Trautmann BSW 131, Sławski SE I 114, Skok ER I 297—8. — Według Jokla Mél. Pedersen 159—60 do ie. **kēi-* 'być w ruchu', rozwój znaczenia jak w łac. *annus* 'rok' (**atnos*) : ie. **at-* 'iść', stind. *átati* 'idzie'. — W oparciu o wnikliwą analizę genezy

pojęcia czasu Jacobsson ScSl IV 286—307 (tu też szczegółowy krytyczny przegląd dawnych objaśnień) wychodzi z pierwotnego znaczenia 'nacięcia na oznaczenie okresu czasu' rekonstruując psł. *kos-* 'ciąć, nacinać' (zob. *kosa*, *kosъ*). — Hamp Etim. 1970 s. 268—9 rekonstruuje **kēsḱ-* albo **kēks-*, prapostać, do której mogą się sprowadzać wyrazy alb., słow. i stpr.

W. B. — F. S.

časьnъ *časьna časьno* 'trwający pewien okres czasu', 'odbywający się w odpowiednim, właściwym czasie, będący na czasie, w samą porę'

~ stpol. od XV w. *czesny* : *cześny* : *czasny* 'doczesny, ziemski; periodyczny; ówczesny, zależny od czasu', w XVI w. (zwykle w postaci *cześny*) też 'odbywający się we właściwym czasie', pol. dial. *caśny* 'urodzony we właściwym czasie' (Karłowicz SGP), kasz. *časnï* 'punktualny' (u Karłowicza SGP: 'powolny'), sli. 'wczesny', dłuż. *casny* 'doczesny', 'wczesny, będący na czasie', 'zdolny do lotu, o ptakach', głuż. *časny* 'doczesny, przemijający; będący na czasie, w samą porę', czes. *časný* 'doczesny, przemijający; wczesny', stczes. też 'będący na czasie', sła. *časný* 'doczesny, przemijający', dial. 'wczesny';

sże. *čásen -sna -sno* 'doczesny, przemijający', dial. (Bela Krajina) 'powolny, opieszały' (Pleteršnik), sch. dawne od XVI w. *čȁsan -sna -sno* 'chwilowy, momentaneus' (RJAZ), scs. Euch. **ꙗсьнъ** 'godzinny';

ukr. *часни́й* 'związany z czasem, pogodą, zależny od czasu, pogody; w swoim czasie, o rodzeniu';

por. strus. **ꙗсьникъ** 'przyrząd do mierzenia czasu', brus. *дачáсны* 'czasowy'. ~

W poszczególnych językach słow. szerzy się nowsze adi. *časovъ*: pol. od XVII w. *czasowy* 'odnoszący się do czasu, związany z czasem; trwający przez pewien okres czasu', dial. 'mający wolny czas', kasz. 'chwilowy, przemijający, tymczasowy' (Lorentz PW, Sychta SK), głuż. *časowy* 'odnoszący się do czasu, temporalis; doczesny, przemijający; aktualny', czes. *časový* 'aktualny', stczes. 'dotyczący czasu, temporalis', sła. *časový* 'temporalis', 'aktualny', sże. *časóven* (u Pleteršnika *čásoven*) 'dotyczący czasu, temporalis', bułg. *ча́сов* 'godzinowy', ros. *часово́й* 'godzinny, godzinowy', ukr. *часови́й* 'dotyczący czasu, temporalis', brus. *часо́вы* 'ts.' (też *ча́савы*), 'trwający przez pewien okres czasu'.

Od *časъ*, z suf. *-ьnъ*. *W. B. — F. S.*

čaša 'prymitywne naczynie w kształcie półkuli, misy, zwykle wydłubane, wydrążone w kawałku drewna'

~ pol. *czasza* 'dawne naczynie w kształcie półkuli: rodzaj płaskiego ozdobnego kielicha, puchar, czara, misa' (od XV w., ale już w XIII w. 'danina w miodzie'), 'wypukłość, wzniesienie w kształcie półkuli' (od XVI w.: 'przedmiot o kształcie wklęsło-wypukłym, np. szczyt, wierzchołek'), *czaszka* 'kości głowy, cranium' (od XVI w.; o rozwoju znaczeniowym i paralelach semantycznych p. Rozwadowski Sem. 45), stpol. XV—XVI w. 'miseczka żołędzi dębowej; wklęsła kość' (np. w XVI w. 'rzepka w kolanie'), połab. *coso* 'miska; kielich, puchar, czara', czes. *číše* 'naczynie do picia, kielich, puchar, czara', stczes. od XIV w. *čieše* 'ts.', dem. *čieška* : *čěška* 'wgłębienie w kości (zwłaszcza w kolanie)', sła. *čaša* 'naczynie do picia, puchar, czara';

sże. *čáša* książkowe 'kielich', pot. 'kieliszek, szklaneczka', 'kielich kwiatu', dial. 'drewniane naczynie do picia wody mające uchwyt', sch. *čȁša* 'naczynie

do picia, szklaneczka, kufel', od XIII w. 'kielich, puchar, czara', dial. czakaw. *čãša* 'drvena posuda kroz koju se grožđe pušta u bačvu' (HDZ I 155: Susak), dawne czakaw. w XVI w. u Marulicia 'okrągła i wydrążona część gniazda' (RJAZ), scs. чаша 'kielich, kubek, puchar', bułg. *чáша* 'naczynie do picia, szklanka', dial. 'podługowate obłe naczynie do picia wody, mleka; naczynie z tykwy do picia wody' (Gerov), 'drewniany kociołek do nabierania mąki lub do picia wody ze studni' (BDial. I 155: Strandža), *чéши* (: *чéшки*) pl. 'bańki lekarskie' (BDial. VI 103), maced. *чаша* 'naczynie do picia, szklaneczka', dial. *čáša* 'kielich' (Małecki SW);

strus. чашꙗ 'naczynie na płyny w kształcie półkuli; naczynie do picia, czara, puchar, kielich', ros. *чáша* 'naczynie do picia w kształcie półkuli, misa', też o różnych podobnych przedmiotach, np. 'kielich kwiatu', u Dala także 'okrągłe wycięcie w belce, w które wpuszcza się koniec innej belki', 'okrągła kość w stawie biodrowym', ukr. *чáша* 'kielich, puchar, czara', dial. *чáшка* 'górna, pozioma część jarzma; biodro zwierzęcia' (Slav. Leks. 58: Żytomierz), 'górne mniejsze koło garncarskie' (Leks. Bjul. VI 53), brus. *чáша* 'kielich, puchar, czara', dial. poleskie *чáшка* 'półokrągłe wycięcie w końcu belki, w które wpuszcza się koniec innej belki' (Leks. Polesьja 158). ~

Por. z suf. *-ula* : *-ul'a*: stpol. *czaszula* 'miseczka żołędzi dębowej', 'muszla ślimaka morskiego' (XV w.), 'muszla mięczaka' (XVI w.), *czaszołka* 'miseczka żołędzi dębowej; okrywa orzecha laskowego; muszla mięczaka Murex inflatus' (XVI w.), czes. *češule* f. 'mająca kształt miski okrywa owoców niektórych roślin', stczes. *čěšule* 'miseczka żołędzi dębowej' (ok. r. 1500, w tym znaczeniu dem. *čěšulka* już w XIV w.), 'łupina, o owocach czereśni' (XVI w.), sła. dial. *čašul'a* 'makówka, mająca kształt miski okrywa owoców niektórych roślin' (Kálal z Loosa).

Etymologia niepewna. Najprawdopodobniej odpowiednik stpr. *kiosi* 'puchar, kielich', por. też może z innym wokalizmem lit. *kiáušė* 'skorupa jaja; kości głowy, czaszka, cranium', *kiáušas* 'czaszka, cranium', 'skorupa (np. jaja, orzecha); pancerz raka', *kiáušia* : *kiauša* 'czaszka, cranium' (o wyrazach lit. p. Fraenkel LEW 231—2).

Uderzają bliskie znaczeniowo postaci z *-ch-*: stczes. XIV w. *čiecha* czy *čěcha* 'wklęsła kość w kolanie, Kniekehle', sła. dial. *čachor -ra* 'naczynie, w którym kosiarz przechowuje osełkę' (p. Habovštiak Slovenská reč XXXVII 50, 52), sch. dial. wsch. *čà(h)ura* 'miseczka żołędzi dębowej, capsula glandis; oprzęd poczwarki, kokon, nympha chrysalis' (Vuk, RJAZ), 'osłonka nasion pewnych roślin' (RJAZ), dem. *čàurica* też 'komórka w plastrze pszczelim' (RJAZ; Skok ER I 288 nieprzekonująco dopuszcza pierwotną postać *čьch-*). Sugerują one możliwość rekonstrukcji prapostaci **kēcha*, **kēchja*, **kēsja* w nawiązaniu do *čechati*, *česati* (zob., por. też Jacobsson ScSl IV 306). — Wskazywano na możliwość pożyczki z irań. nie zaświadczonego **časaka-*, z którego miałyby też pochodzić stind. *cáṣaka-* 'czasza', orm. *čašak* 'ts.', p. Mayrhoffer KEWA I 380 (Berneker SEW I 137, Iljinskij PG 33, p. jednak Meillet RS II 66—7, Zaliznjak VSJa VI 39, Trubačev RT 276—7).

Mladenov RFV LXII 262, Vasmer REW III 306. Por. Bezlaj Baltistica X 1, 1974, 29. *W. B. — F. S.*

čati zob. **čajati**

čaviti 1. *čav'ǫ* dial. zach. 'zjawiać się, nawiedzać'

Zachowane tylko w czeskim: ~ stczes. *vščieviti -ví*, *navščieviti -ví* 'od-

wiedzić, nawiedzić, zjawić się' (**vъz-čaviti*, **na-vъz-čaviti*), dziś *navštíviti* 'odwiedzić' (nomen postverbale *návštěva* od XIX w. 'odwiedziny'). ~

Causativum do *čuti čujǫ*. Podstawowe znaczenie: 'powodować, że ktoś odczuwa, czuje'. *Najbliższe wokalizmem: ags. hávian 'oglądać' (*hēvōjan)*.

Matzenauer LF XI 179, Mikkola IF XVI 96, Berneker SEW I 162, Hujer LF XL 281—4 (Příspěvky 52—5), Trautmann BSW 132, Kuryłowicz VSJa III 39. *F. S.*

čaviti 2. zob. **ščaviti**

čavrěti *čavr'ǫ* wsch. i płd. (?) 'marnieć, więdnąć, schnąć'

~ ros. dial. *чáверeть* : *чáвреть* : *чáвритьmarnieć, więdnąć, schnąć, np. o trawie; zapadać na zdrowiu, cherlać; gnić, psuć się' (Dal), *чáвреть -рю -ришь* 'tracić zdrowie, siły, marnieć' (Slovarь Rjazan.), 'schnąć, o drewnie' (Opyt Dop.: Twer), *чáвритьmieć na ciele dużo strupów' (ib.: Nowogród), ukr. dial. *чéвpiти -piю* 'chudnąć, mizernieć; więdnąć, marnieć' (URS, Hrinčenko), brus. dial. *чáўрэць* 'ts.' (BRS; *чáўрэть* 'bardzo chudnąć, schnąć, marnieć', *Rastorguev Brjansk*), *чáвpиць -piю* 'schnąć, więdnąć, np. z głodu, długiego czekania na kogoś; czerstwieć' (Nosovič; *чáўрыць -iiць* 'schnąć, podsychać, wysychać; marnieć', Jurčanka Mscisl., Bjalьkevič Mohylew), *чаўpáць -ю -яш* 'marnieć, tracić siły' (Scjaškovič Grodno), *чэ́ўpaць* 'nędznieć, marnieć z głodu (Šaternik Červ.);

tu zapewne należą też: 1. sch. dial. (Lika) *čàvoriti -īm* 'męczyć się w nędzy i starości', *dčavoriti se -īm se* 'osłabnąć, podupaść na siłach, zmarnieć' (Kostajnica), 'bardzo się postarzeć' (Lika, RJAZ),

2. bułg. dial. (z metatezą?) *очя́рвам се, очя́рувам, да се очя́рам* 'z bólu, smutku, tęsknoty wysycham, więdnę, podupadam', rodop. *u'ypêê, u'ypúê* 'marnieje, więdnie, schnie, traci siły' (BDial. II 303). ~

Związek wyrazów wsch. z płd. i etymologia niepewne. Podstawą bezpośrednią może być słabo zaświadczony przymiotnik *čavrъ*: ros. dial. *чáвpый* (: *чáвреный*, Twer) 'chudy, mizerny, słabowity, zwiędły' (*Dal*), chyba też sch. dial. (z Serbii) *čàvor* 'coś niewielkiego, z czego ledwie można żyć': ima *čavor* i dvije strijele 'mało, żyje biednie' (uważane przez Skoka ER I 301 za podstawę verbum *čàvoriti*). Por. lit. *kiáuras* (**kēuro-*) 'przedziurawiony, podarty' (u Pokornego IEW 954 pod *skēu-* 'ciąć, oddzielać, drapać, skrobać'). Zob. także *čaviti*, *ščaviti*. *W. B.*

čavъka 'ptak kawka, Coloeus monedula'

~ stczes. XIV w. *čavka*, sła. dial. *čavka* (Kálal, Ferianc SNV 156);

sch. od XVI w. *čâvka* (też dial., Hirtz RNZN II 56, Skok ER I 300), bułg. *чáвка*, maced. *чавка*;

ukr. dial. zakarpackie *čóvka* (Berneker SEW I 138), *ця́вка* : *цяўка* (Verchratskyj Znadoby uhor. I 269). ~

Por. sch. wyjątkowe u Stulicia *čáva* 'Coloeus monedula' (RJAZ).

Dźwkn., od głosu ptaka, por. sch. dawne i dial. *čàvkati* 'krakać, crocire', *čavka čavče*, Hirtz l. c. (: *čàvkati čàvčēm* 'paplać, szczebiotać'; dźwkn. czasownik *čaviti*, *čavъkati* poświadczony też w innych językach słow., lecz w odmiennych znaczeniach: pol. dial. kasz. *čavíc*, głuż. *čawkać*, ros. *чáвкать*, ukr. *чавúти*, *чáвкати*, brus. *чáўкаць*). Zob. *kava* : *kavъka*, *čajьka*.

Bulachovskij Izv. VII 102—3, Sławski SE II 109, Machek ES² 246, Skok ER I 300—1. *K. P.*

-če part. enklityczna o wartości przede wszystkim wzmacniającej

~ dłuż. *wen-ce* 'na zewnątrz, na dworze': *wen* 'na zewnątrz, na dwór, precz';

bułg. *че* 'i, a, ale, że' part. często wzmacniająca; coni. (nawiązuje zdania dopełnieniowe, skutkowe, przyczynowe), u Gerova też part. wzmacniająca używana na początku zdań pytajnych i wykrzyknikowych; notowane po raz pierwszy na przełomie XIII—XIV w. : ѧ̀ в funkcji spójnika przyczynowego, w drugiej połowie XV w. zwykle w postaci ꙗ̀ jako spójnik rozpoczynający zdania dopełnieniowe, od XVII w. *че* w obu tych funkcjach (Mirčev Ist. gram. 235—6, MSS VI 60), maced. dial. *ča* coni. w funkcji przyczynowo-skutkowej 'że, iż; bo, ponieważ' (Małecki SW);

strus. нꙑнѣ-ѵе 'teraz' : нꙑнѣ 'ts.', ros. *нын-че* 'obecnie', przestarz. i dial. 'dziś' : *нына* przestarz. 'ts.'. ~

Też jako drugi człon coni. *a-če* i adv. *ješ-če, davě-če, lě-če* (zob.).

Natomiast sch. dial. kajkaw. i słe. *čè* coni. 'jeśli; czy' powstało wtórnie z *a-če* = stsch. *ače* (spotykane do końca XIV w., zob. RJAZ I 31).

Kontynuuje ie. *k*ʷe* part. wzmacniająca 'i' (od ie. pnia zaimkowego *k*ʷo-* p. *kъto*). Dokładne odpowiedniki: łac. *que* 'i', *atque* 'a nadto, i, oraz', gr. τε 'i' part. enklityczna, ὅστε, ὅ τε 'ten, który', stind. *ca* 'i', awest. *ča* 'i', stgerm. *-h* 'i, też'.

Mladenov EPR 680, GBS 270, 294, Vasmer REW III 307, Pokorny IEW 635—6, Bednarczuk SPAN III 2—3, s. 145—6, PSS II 167—8, IEP 111—4 (uważa, że bułg. i maced. *če* kontynuuje także pierwotne *a-če*).

L. B. — F. S.

čeča dziec. 'cacko, coś ładnego', 'zabawka dziecinna'

~ sła. *čeče* dziec. nieodmienne 'coś pięknego; piękny, ładny' (SSJ), *čeče* : *čeči* dziec. 'piękna rzecz' (Buffa Dlhá Lúka);

słe. *čeča* 'lalka';

ros. dial. (np. syberyjskie) *чéча* : *чéчя* : *чéчка* : *чóча* 'zabawka dziecinna; pieszczoszek', *чéча* 'każda dobrze zrobiona rzecz; duży kawałek chleba lub pieroga', *цéця* 'zabawka dziecinna; ozdoba na koszuli' (Dal). ~

Por. z wokalizmem *-i-*: bułg. *чичéк* 'kwiat', ukr. dial. *чíча* dziec. 'kwiat; coś ładnego, zabawka', nieodmienne 'ładny, cacy', *чíчка* 'kwiatek' (o zasięgu Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 125).

Wyraz mowy dziecinnej jak *čača*. Por. psł. *l'al'a* : *lel'a*. Tego samego typu łot. *ceci, ceca(s)* 'gałgan, łachman; nędzna szkapa', permskie *tšetša* 'zabawka; wielokrążek'.

Rozwadowski RS II 75—6. *W. B.*

čečeriti *čečer'ǫ* 'plątać, gmatwać, czochrać'

~ czes. *čečeřiti -řím* 'jeżyć, czochrać', sła. dial. *čečerit' -rím* 'plątać, czochrać'.

Tu też najprawdopodobniej dłuż. *šešeriś -rim* 'jeżyć, robić kudłatym', głuż. *šešerić* 'ts.', *šešerić so* 'jeżyć się, puszyć się' : *šešer* 'kosmyk, kędzior'. ~

Por. 1. czes. dial. płd. *čečery* 'rozczochrane włosy', *čečeratý* 'rozczochrany, kędzierzawy', sła. *čečeratý* 'ts.', ros. *Чечора* NW (Vasmer REW III 334);

2. sła. dial. *čečerka* 'pliszka, Motacilla' (Kálal);

3. głuż. *čečerane -ca* 'gwiazdozbiór Plejady', p. Schuster-Šewc EW (Probeheft) 42—3.

Najbliższe odpowiedniki w bałt.: łot. *cecers* 'pień drzewa wyrwanego

wraz z korzeniami; kędziory' : *cęrs* 'guzowate korzenie', *cęra* 'zwichrzone, rozczochrane włosy', lit. *kẽkeras* 'gatunek grzyba', 'karzeł, malec', *kekerẽžis* 'krzywe, sękate polano; drewniane rusztowanie do suszenia np. lnu, grochu, pszenicy, ostrewka; mątewka'. Z apofonią zob. *kokora*.

Berneker SEW I 138, Trautmann BSW 124, Machek ES² 100, Sławski SE II 336. *K. P.*

čečetъ *čečeta* 'ptak czeczotka, Carduelis flammea'

~ pol. NO *Czeczot* od 1430 r. (SSNO);

słe. dial. *čečèt -éta* 'Meerzeischen' (Pleteršnik);

ros. *čévem -ma* 'Carduelis flammea, samiec tego ptaka', ukr. *čévim* 'gatunek ptaka' (Żel.). ~

Por. ukr. dial. *čéчик* 'Carduelis flammea'.

Dźwkn. Od typowego dla ptaka dźwkn. *če-če če-če, čet-čet* (Sokołowski Ptaki II 463—4, Janko ČMF XVIII 270, Machek ES² 95—6). Por. słe. *čeketáti* 'świergotać, wydawać dźwięk *ček*'. Tego samego typu lit. *kekùtis* 'Phylloscopus rufus', *kikìlis* 'Fringilla'. Nie należy tu stind. *čákora-* 'Perdix rufa' (zob. *kurъ* i Petersson KZ XLVI 133, Mayrhofer KEWA I 365).

Berneker SEW I 138—9, Trautmann BSW 125, Bulachovskij Izv. VII 109, 112, Sławski SE I 115, Vasmer REW III 334, Strutyński PNP 88. *K. P.*

čečetъka 'ptak czeczotka, Carduelis flammea'

~ pol. *czeczotka* 'Carduelis flammea' (od XV w.; od początku XV w. też NO *Czeczotka*, SSNO), dial. także *cecótka, cieciotka* 'ts.' (Strutyński PNP 19), u Kluka XVIII w. 'Phylloscopus sibilatrix' (L.), przen. 'kobieta wiele i prędko mówiąca, papla' (SW, SJP PAN), głuż. *čičotka* 'Fringilla linaria' (Pfuhl 1063), czes. *čečetka* 'Carduelis flammea', stczes. i dial. moraw. też *čečatka* 'ts.', sła. *čečetka* 'ts.' (dial. także *čečátka, čečelka, čičotka*, Machek ES² 95, Ferianc SNV 251);

ros. *чечётка* 'Carduelis flammea', przen. pot. też 'kto dużo mówi, trajkotka' (Opyt Dop., Dal), ukr. *чечíтка* 'Carduelis flammea', dial. płn.-zach. *чичíтка* 'Fringilla' (KDO 157), brus. *чачóтка* 'Carduelis flammea', dial. poleskie *чэчóтка, чычúтка* 'ts.; białorzytka, Oenanthe oenanthe' (Leks. Poles'ja 466). ~

Por. sła. *čečka* 'Bombycilla' (Ferianc SNV 171), bułg. dial. *чóчка* 'skowronek, Alauda cristata' (Gerov).

Ze słow.: węg. *csecsetka, csacsatka* 'Fringilla linaria' (Kniezsa MNSJ I 1, 124—5).

Zasięg wskazuje, że pierwotna bezpośrednia podstawa taka sama co przy *čečetъ* (p.). O budowie zob. I 94. *K. P.*

čeglъ zob. **sčeglъ**

čechati *čechajǫ* 'drapać, czochrać, skrobać', 'rwać, zdzierać, odłamywać', perf. **čechnǫti** *čechnǫ*

~ pol. przestarz. *czochać* 'trzeć, ocierać, drapać' (dial. *cochać buty* 'zdzierać', Karłowicz SGP: Mazowsze), *czochać się* 'trzeć się, ocierać się, drapać się, zwykle o zwierzętach' (notowane przez Kn. i L. z XVIII w., też dial.), czes. dial. *čachat* 'jechać, iść' (Kott Dod. DSM), sła. dial. wsch. *čuchac -cham*: *čuxac dil'e* 'szorować podłogę' (Buffa Dlhá Lúka);

słe. *čéhati -ham* (SSKJ: *čeháti -hâm*) 'gładzić, drapać po skórze, zwłaszcza

zwierzę', rzadko 'zrywać, łamać', *čehati se* 'drapać się, skrobać się', *čóhati -hâm* (SSKJ też *čoháti -hâm*) 'czochrać, drapać po skórze, zwłaszcza zwierzę', 'czyścić zgrzebłem', *čohati se* 'trzeć się, ocierać się, drapać się', sch. dial. od XVII w. *čèhati -hām* 'odłamywać, obrywać liście z gałązek, gałązki z drzewa; drzeć (np. pierze)';

ros. dial. płd.-zach. *чýхать* 'drapać' (Dal), ukr. *чýхаmu -хаю* 'drapać (swędzące miejsce)', dial. 'szorować podłogę' (Dzendzelivśkyj UZLP 167—8), u Hrinčenki *чахámu -хáю* 'odłamywać, odszczepiać', brus. dial. *чýхаць* 'drapać', u Nosoviča też *чýхаuуа* 'drapać się, świerzbieć'. ~

Perf. ***čechnǫti***: ~ sła. dial. *čechnút'* 'złamać; uderzyć po głowie' (Kálal);

słe. dial. *čéhniti čehnêm* (SSKJ też *čehníti čêhnem*) 'silnie uderzyć, trzasnąć', u Pleteršnika też 'zerwać, szarpnąć', *čǫ́hniti čǫ̂hnem* 'drapać, szorować; silnie uderzyć, trzasnąć', sch. *čèhnuti čëhnēm* perf. do *čèhati*, bułg. ludowe *чéкна* 'odrywać, odłamywać gałęzie';

ros. dial. *чóхнуть* 'plusnąć wodą' (Dal), ukr. *чухнýтися -нýся -нéися* 'podrapać się w swędzące miejsce', 'ześlizgnąć się'. ~

Formacja ekspresywna do *česati*. O budowie p. I 51. O wahaniu samogłoski rdzennej zob. *česrati* : *čechrati*.

Machek LP IV 121, ES² 96, Skok ER I 312. *K. P.* — *W. B.* — *F. S.*

čechlikъ zob. **čechlъ**

čechlъ *čechla* 'okrycie, odzienie', dem. **čechlikъ** *čechlika*

~ pol. dawne *czechel -chła* 'płaszcz, pokrowiec, okrycie; koszula śmiertelna', stpol. XV—XVI w. *czechel* : *czachel -chła* 'koszula lub suknia (szczególnie kobieca) z białego płótna', 'ręcznik, prześcieradło kąpielowe', od XVI w. 'koszula śmiertelna' (też dial. np. wlkpol. *czechel, czychel, cychel* 'ts.', Karłowicz SGP), czes. dawne *čechel -chle* (*-chele*) 'szata kobieca lub męska, koszula, suknia; chustka na głowę', u Jungmanna też 'prześcieradło, chustka do potu; ręcznik, prześcieradło kąpielowe', 'szlafrok, koszula nocna', stczes. *čechel* : *čechl -la* : *-lu* 'chustka do potu, Schweisstuch', 'koszula śmiertelna' (też dial. Přír. slov., Bartoš DSM), sła. dial. *čachol* 'sukně přišitá k rubáši' (Kálal);

cs. **чєхлъ** 'zasłona, przyodziewek, okrycie, velamen' (np. Pateryk XIV w.), bułg. *чéхъл чéхли* 'pantofle bez napiętków' (też Gerov), dial. *чихъ́л* zwykle pl. *чилúи* 'ts.' (Stojkov Banat), maced. *чевол* 'but';

strus. **чєхлъ** (XV w.), **чахолъ** (XVI w.) 'nakrycie, pokrowiec', XVI—XVII w. 'rodzaj szaty' (Sobolevskij RFV LXIV 104, AslPh XXVI 559), ros. *чехóл -хлá* 'pokrowiec, futerał; osłona; spód odzienia, podszewka', dial. *чáхол* też 'spódnica, halka' (Dal), 'ręcznik' (Sobolevskij RFV LXIV 104), ukr. *чохóл* (u Żel. *чехóл*) *-хлá* 'pokrowiec, pokrycie, powłoka', dial. (wsch. Polesie) 'górna część kobiecej koszuli do pasa' (Leks. Polesьja 317), brus. *чахóл -хлá* = ros. *чехóл*, dial. poleskie zwykle pl. *чóхлы, чохлú, чы́хлы* 'mankiety' (Leks. Polesьja 317). ~

Por. 1. pol. dawne (notowane przez Kn., L. z XVIII w.) *czechło* 'płaszcz, pokrowiec, okrycie', 'koszula śmiertelna' (też dial. kasz., Karłowicz SGP, Lorentz PW), stpol. XV w. *czechło* : *czachło* 'koszula lub suknia (szczególnie kobieca) z białego płótna', czes. *čechlo* 'płócienny futerał na strzelbę' (Přír. slov.), bułg. *чехлó* 'pokrowiec nakładany w lecie na czapkę', brus. dial. poleskie *чóхла* pl. 'mankiety' (Leks. Polesьja 317);

2. ukr. *чóхла* 'mankiet'.

Stara pożyczka z stpol.: stpr. *kekulis* 'ręcznik, prześcieradło kąpielowe' (ładnie spruszczona, Brückner AslPh XX 500—1, Trautmann APS 355).

Dem. ***čechlikъ***: ~ stpol. XV—XVI w. *czechlik* : *czachlik* 'koszula lub suknia (szczególnie kobieca) z białego płótna', czes. dawne *čechlík* 'szata, koszula; chustka na głowę', stczes. 'bawełniana szata', sła. dawne *čechľiček* 'letní kitlička' (Kálal z Kollára);

bułg. dial. *чéхлици* pl. dem. od *чéхъл* (Gerov Dop.);

ros. dial. *чéхлик* 'волосник, носимый на голове; наголовник, надеваемый женщинами под платок' (Opyt), *чáхлик* 'wierzchołki mchu' (Dal), ukr. *чóхлик* dem. od *чохол*, *чéхлик* 'krótka męska koszula' (Żel.), dial. łemk. *чахлик* 'koszula zapinana z tyłu' (Hrinčenko), brus. dial. *чэ́хлік* 'wierzchnia część kobiecej koszuli do pasa' (Bjalьkevič Mohylew). ~

Etymologia niepewna. Najprawdopodobniej do *čechati* : *česati* (zob.). Nazwy odzienia łączą się nieraz z pojęciem rwania, darcia, np. bułg. *дрéха* 'odzież, ubranie', sch. dial. *drȅha* 'ts.' : *derǫ dьrati*, *dьrǫ derti*, ros. *рубáха* 'koszula' : *рубúть* 'ciąć, rąbać', p. też *rǫbъ*. O suf. *-lъ* zob. I 103.

I trudności głosowe, i semantyka wyrazu przemawiają przeciw nawiązaniom ie., zestawianiu z goc. *hakuls*, stisl. *hǫkoll* 'wierzchnie przykrycie, płaszcz'.

Brückner SE 74, Sobolevskij RFV LXIV 104—5, Vasmer REW III 333 (tu przegląd innych etymologii). *W. B. — F. S.*

čechľ'ati zob. **česľ'ati**

čechnǫti zob. **čechati**

čechrati zob. **česrati**

čekati 1. zob. **čakati 1**

čekati 2. *čekajǫ* : **čakati 2.** *čakajǫ* 'powodować (np. przez uderzanie, stukanie) lub wydawać dźwięk podobny do *če, ča, čak*'

čekati: ~ pol. dial. *czokać* 'cmokać' (SW), *czokać* : *ciokać* 'lekko głaskać ręką, plaskać konia dłonią mlaskając na niego' (Karłowicz SGP za SWil., już w XVI w. *czokanie* 'głaskanie i poklepywanie młodych, płochych koni');

sch. wyjątkowe u Stulicia *čéknuti čȅknēm* 'skubnąć, uszczypać, vellicare, fodicare' (RJAZ; na *čekati* wskazuje dial. derywat *čȅkalo* '(in der Mühle) der Rührnagel, Rührstock, crepitaculum; obješena daska u koju se udara kao u klepalo', Vuk), bułg. dial. *чéкам* 'łamać' (BDial. V 216: Rodopy), 'grzebać, dłubać, brać po trochu' (BDial. I 156: Strandža), *чóкам* 'dziobać' (Stojkov Banat), ludowe *чéкна -неш* 'rozdziawiać, rozwierać szeroko, rozszczepiać; odrywać, odłamywać gałęzie';

ros. *чóкать -каю* 'brzękać przy zetknięciu, o metalu, szkle' (zwłaszcza *чóкаться* 'trącać się kieliszkami'), 'wydawać dźwięk *čok-čok*, o niektórych ptakach i zwierzętach', perf. *чóкнуть -ну*, dial. *чóкать* (*чёкать*) 'stukać, postukiwać' (Dal), np. o deszczu o dach, o szyby (Opyt), ukr. dial. *чóкатися* 'zderzać się, stukać się; trącać się (np. kieliszkami)', perf. *чóкнутися* (URS), brus. dial. *чэ́каць* 'tykać, o zegarze' (Šaternik Červ.). ~

Por. rozszerzone formantami:

1. pol. dial. kasz. *čekˈoləc są* 'powoli pracować, guzdrać się; z trudem się przepychać' (Lorentz PW), słe. *čekljáti* 'wydawać dźwięk *ček*, ćwierkać; paplać; jąkać się' (Pleteršnik);

2. sże. *čeketáti* 'wydawać dźwięk *ček*, ćwierkać', sch. *čekètati -tām* : *-ćēm* 'klekotać' (stąd dial. derywat *čekètalo* : *čèktalo* = *čèkalo*).

čakati: ~ czes. *čakati* 'o głosie kwiczołów', dial. *čákat* 'strzykać wodą' (Bartoš DSM, Malina Mistřice), *čáknút* 'silnie uderzyć' (Malina Mistřice);

sże. *čákniti -nem* 'krzyknąć *ča*', sch. dial. *čákati* 'uderzać dziobem, dziobać', 'kierować zaprzęgiem okrzykiem *ča*', *čäknuti* 'lekko, słabo uderzyć', bułg. dial. *чáкам* 'krzesać ogień; łamać', perf. *чáкна* (BDial. V 216: Rodopy);

ros. dial. *чáкать* 'stukać, brzękać' (Dal), np. *чáкать зубами* 'szczękać zębami' (Opyt). ~

Por. rozszerzone formantami:

1. sże. *čakljáti -âm* 'jąkać się' (Pleteršnik);

2. sch. *čakètati* 'słabo uderzać, stukać'.

Dźwkn. Tego samego typu: lit. *čeksė́ti*, *čekšė́ti* 'mlaskać, cmokać', też o głosie wiewiórki, *čėkšė́ti čėkšiù* 'ćwierkać; piszczeć; krzyczeć, o dzieciach' : *čėk*! interi. na oznaczenie odgłosu przy jedzeniu przez niektóre zwierzęta np. króliki, *čėkš čėkš*! interi. na oznaczenie mlaskania, cmokania, *čiakšnóti* 'mlaskać, cmokać' : *čiàkšt*! interi. oznacza hałas powodowany uderzeniem kijem, łot. *čakât* 'grzebać, dłubać', *čakatiês* 'kopać, ryć', *čakstêt* 'szeleścić, trzeszczeć, skrzypieć; tykać; też o głosie ludzi, niektórych zwierząt', *čokât* 'wielokrotnie wtykać, trącać, grzebać'. *W. B.* — *F. S.*

čeknǫti *čeknǫ* płd. 'krótko, chwilę czekać'

~ sch. *čȅknuti -nēm* 'krótko poczekać, exspectare parumper' (Vuk, RJAZ), bułg. dial. *чéкни* 'poczekaj trochę' (BDial. II 299: Rodopy). ~

Dem. od *čakati* : *čekati* z suf. *-nǫ-*. *W. B.*

čelesть *čelesti* : **čelestьnъ** *čelestьna* : **čelestьno** *čelestьna* dial. zach. i płd. : płd. i wsch. **čelestьnikъ** *čelestьnika* 'wystająca część zwykle pieca, otwór, czeluść pieca, trzon pieca'

~ głuż. *čelesno* 'szczęka', *čelesny* (dziś *čelesnowy*) 'szczękowy', czes. przestarz. *čelesno* (u Jungmanna *čelestno*) 'czeluść pieca' (też dial., Malina Mistřice), 'otwór w ulu' (Přír. slov., w tym znaczeniu też wtórne *česlo* : *česno*, p. Machek ES² 100), stczes. wyjątkowe ok. r. 1400 *čelest* f. albo *čelestie* n. 'miejsce na piecu', XIV—XV w. *čelesen -sna* 'piec', XIV w. *čelesen* : *čelesn -sna* 'otwór w piecu', w XVI w. *čelesten* 'ts.' (według Gebauera Sl. I 165 postać wtórna z przypadków zależnych), sła. dial. *čelestie* n. 'czeluść pieca', *čelesten* 'ts.', *čelesno* 'ts.';

sch. dial. *čelesten*, *čelesno* 'otwór w piecu' (Bezlaj ES poskusni sv. 12). ~

Z suf. *-ikъ*: ~ sże. dial. *čelę̂šnik -ka* 'palice za sušenje pri kmečki peči', 'zapiecek', 'stojalo za goreče trske, eiserner Holzspanleuchter auf hölzernem Fussgestell' (w tym znaczeniu u Pleteršnika też *čelę̂snik*);

ros. dial. *челесни́к -ика́* 'czeluść pieca' (Opyt, Dal), ukr. dial. *чéлестник* 'ts.', poleskie *чéлiснiк* 'ts.' (Lysenko Polissja), brus. *чалéснікі* pl. 'ts.', dial. *чалéснік* 'ts.', *чалéсьнік* 'ts.; арочное перекрытие перед входом в печь' (Leks. Poles'ja 158), *цялéшнік* 'проход в кухонною печь, а также место в трубе под этим проходом' (Šaternik Červ.), poleskie *чалéсник* : *целéшник* 'otwór w piecu' (Leks. Polesьja 158). ~

Ze słow.: węg. *cselesznek* (: *cseresznek*, *cseresznyek*) 'otwór w piecu' (Kniezsa MNSJ I 1, 611).

Por. sże. dial. *čelę̂šnjak* : *čelę̂snjak* 'die Ecksäule des Ofengeländers; das Ofengeländer; die Ecke des Ofengesimses; der Holzspanleuchter' (Pleteršnik).

Ostateczną podstawą jest *čelo čelese* (por. też *čeles-ьnъ*). Pierwotna motywacja szczątkowo zachowana, tak ros. u Dala *челесни́к* = *печное чело* (tak samo Opyt 255, ros. *чело́* 'czoło' : 'czeluść pieca'). O przyrostku *-tь* zob. II 46. Inne postacie zach. i płd. słow. to substantywizowane adi., o suf. *-ikъ* w funkcji formantu substantywizującego adi. zob. I 90.

Berneker SEW I 140, Vasmer REW III 312.

Por. *čel'ustь, čel'ustьnъ, čel'ustьnikъ.* *W. B. — F. S.*

čelestьnikъ zob. **čelestь**

čelestьno zob. **čelestь**

čelestьnъ zob. **čelestь**

čelesьnъ zob. **čelьnъ**

čelnъ *čelnu* 'przegub w ciele ludzkim lub zwierzęcym; kolanko na źdźble rośliny', 'część ciała między dwoma przegubami, stawami; część łodygi między dwoma kolankami'

~ pol. *człon -nu* 'część składowa, element jakiejś większej całości' (u L. jako nie używane z końca XVIII w., gwarom nieznane, notowane przez Ramułta kasz. *człon* 'corporis membrum' niepewne, może więc wtórne od *członek*), dłuż. dawne XVII w. u Chojnana *clon* 'corporis membrum', głuż. *člón člona* 'człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności; część składowa całości' (według Pfuhla nie używane), czes. *člen -nu* 'część składowa czegoś, np. ogniwo łańcucha', 'część łodygi między dwoma liśćmi', *člen -na* 'człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności', dawne (też dial. moraw. *član -nu*) 'staw, przegub, articulus' (u Gebauera Sl. nie poświadczone przykładami), sła. *člen -na* (dial. *član*, Kálal) 'część składowa jakiejś całości', 'człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności';

sże. *člȇn -na* (SSKJ też *člèn člḗna*) 'część składowa jakiejś całości', 'część palca między dwoma stawami', 'część łodygi między dwoma kolankami', u Pleteršnika też 'staw, przegub', 'kostka, talus' (także dial. 'przegub nogi', Tominec Črni vrh), sch. *člân -na* loc. *článu* (też *člȃn -na*) 'człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności' (stąd sże. nowe *člân -na* 'ts.'), 'część większej całości' (np. od XVI w. 'fragment, artykuł, paragraf'), 'staw, przegub, najczęściej: kostka u nogi, talus' od XIII w. (w tym znaczeniu dawne od XVI w. i dial. też *člјan, čkljan, škljan*, w XVI w. i dial. płn.-czakaw. także *člên, člјȅn, čkljen, šljȅn*; o rozwoju *ě* > *a* p. Małecki JF XI 218—9), 'kolanko w łodydze np. trzciny, winnej latorośli' od XVII w., cs. **ѧланъ** : **ѧлѧнъ** 'articulus' (stąd rus.-cs. **ѧлѧнъ**, **ѧланъ** 'corporis membrum', ros. *член -на* 'corporis membrum, zwykle o kończynach; składowa część czegoś; człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności', ukr. *член чле́на* 'człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności; część składowa jakiejś całości', brus. *член чле́на* 'ts.', 'corporis membrum'), bułg. *член чле́нът* 'człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności', 'artykuł, paragraf (ustawy)', pl. *чле́нове* 'kończyny człowieka lub zwierzęcia', maced. *член* 'człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności', 'artykuł, paragraf (ustawy)', 'część ciała między dwoma stawami', 'część łodygi między dwoma kolankami', zwykle pl. *членови* 'corporis membrum';

strus. **ѵєлонъ** (Meillet SC 69), ukr. u Żel. *челе́н* = *член*, tu może też ros.

dial. *чéлень* (pierwotne coll.) 'известное количество паев в поле' (Melьničenko Jaroslavl). ~

Ze słow.: rum. *ciolan* 'kość, gnat' (Mihăilă Impr. 118—9).

Z pierwotnego *kel-nŭ-*. Postać *članъ* < *čolnъ*, p. Meillet SC 69, 123, Lehr-Spławiński PF XV 2, 352—5. O suf. *-nъ* zob. I 114—5. Najbliżej stoją: lit. *kelỹs* 'kolano; kolanko na źdźble', *kelė'nas* 'kolano; rzepka w kolanie', łot. *celis* 'kolano', *ķę̃lna* 'noga kury'. Por. z wokalizmem *-o- kolěno*.

W kilku językach słow. najprawdopodobniej wtórne jako rezultat derywacji wstecznej od *čelnъkъ*.

Berneker SEW I 139—40, Meillet Ét. 454, Trautmann BSW 125, Sławski SE I 123, Vasmer REW III 345, Skok ER I 331—2. *K. P.*

čelnъkъ *čelnъka* 'przegub w ciele ludzkim lub zwierzęcym; kolanko w źdźble rośliny', 'część ciała między dwoma przegubami, stawami; część łodygi między dwoma kolankami'

~ pol. *członek -nka* (stpol. gen. *członku*) 'corporis membrum (zwłaszcza o kończynach)' od XV w. (ale już w XIV w. przen. 'składnik psychiki'), też dial. np. Karłowicz SGP, Sychta SK, 'człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności' (od XVI w.), w XVI w. też 'obrączkowa zgrubiałość na trzcinie lub źdźble, kolanko, miejsce rozwidlenia się gałęzi lub pędów; odcinki, części rośliny między tymi rozwidleniami lub kolankami', dial. *członki* 'stawy palców' (Kucała PSM 168, Nitsch DPŚ, Sychta SK), dłuż. *cłonk -ka* 'corporis membrum', 'człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności', dial. 'część palca, Fingerglied' (Fąsske Vetschau), głuż. *cłónk -ka* 'corporis membrum, przegub, staw, articulus, junctura, nodus articulorum', 'kręg, kość pacierzowa', czes. *článek -nku* 'część składowa czegoś, zwłaszcza ogniwo łańcucha' (też dial. np. Gregor Slav.-buč.), 'część palca od przegubu do przegubu' (też dial. Lamprecht Opava), stczes. *členek* : *článek -nka* : *-nku* 'articulus', 'kostka u nogi, talus' (dial. *člaňek -ňka* 'kostka, staw', Gregor Slav.-buč., *článek* 'kostka zgiętego palca', Bartoš DSM), u Jungmanna także 'kolanko na źdźble', sła. *článok -nku* 'część składowa całości', *členok -nka* 'kostka u nogi' (dial. też *členok*, *článok* 'ts.', Kálal, *členki* pl. Sipos Bükk-Gebirge), *členek -nka* : *členki* pl. 'staw u palca' (Buffa Dlhá Lúka);

sże. od XVI w. *členek -nka* 'przegub, staw u ręki i nogi, zwłaszcza w palcach' (zwykle pl. *členki* 'kostki u nóg'), 'część składowa czegoś, np. ogniwo łańcucha', 'część łodygi między dwoma kolankami', u Pleteršnika także 'narośl na drzewie, knöchelähnliches Auswuchs an Bäumen', sch. od XVI w. *članak -nka* (RMat. też *člänak*) 'przegub, staw', zwłaszcza 'kostka u nogi, talus' (np. u Vuka; w tym znaczeniu dawne dial. XVII—XVIII w. też *členak*, XVIII w. *čljanak*, dial. *šljának*, *čljênak*, *šljênak*), 'część łodygi między dwoma kolankami', od XVII w. 'artykuł, rozdział, paragraf' (stąd sże. *člânek* 'artykuł', SSKJ), cs. **ѹлѧнъкъ** : **ѹлѣнъкъ** 'articulus' (stąd rus.-cs. **ѹлънъкъ** 'część jakiejś całości', ros. cerk. u Dala *членóк* 'część palca'), bułg. dial. *шл'áнок* pl. *шл'áнци* 'kostka u nogi, talus' (Umlenski Kjustendil; w języku liter. *члéнче* n. 'część kończyny np. raka, pająka', też maced. *членче* n. 'część ciała między stawami');

strus. *čelenъkъ* 'corporis membrum' (Vasmer REW III 345), ukr. dial. łemk. *членок* (: *членко*) 'w palcu: kość, przegub' (Hrinčenko), *čełenky* : *členky* m. pl. : *čelinka* n. pl. 'członki u palców' (Stieber AJŁemk. m. 260). ~

Pierwotne dem. od *čelnъ*, o budowie zob. I 89, 93.
Meillet Ét. 334. *K. P.*

čelo 1. *čela* : *čelese* 'górna część twarzy człowieka powyżej oczu, część głowy między skroniami u zwierząt, frons', 'miejsce najbardziej wysunięte ku przodowi, ku górze, przód, przednia część, przednia strona czegoś', 'miejsce najlepsze, najbardziej zaszczytne', 'rodzaj kobiecego stroju głowy, czółko-diadem' (o przedmiocie p. Moszyński KLS² I 407—9), dial. płn. **čelъmь**! pozdrowienie 'witaj!'.

~ pol. od XV w. *czoło -ła* 'frons' (znane większości gwar, o zasięgu p. MAGP IX m. 415, cz. II 39, Dejna AGK m. 480), 'przód, przednia część, strona czegoś' (już w XV w. 'front wojska albo kolumny wojskowej', od XVI w. 'przednia lub górna część budowli'), też dial. np. 'górna lub dolna ścianka łóżka od strony głowy lub nóg' (Kucała PSM 137), dial. również *czoło*, *czało* 'łysina' (Karłowicz SGP), słi. *čoło* także 'twarz, Gesicht' (Lorentz PW), od XVI w. *czołem*! pozdrowienie powitalne lub pożegnalne, połab. *celü* dualis *cilěsaį* (też *cilisaį*?) 'policzek, twarz', dłuż. *coło -ła* 'frons', 'przód, przednia część, strona', głuż. *čoło -ła* 'frons' (też dial., Michalk Neustadt), *z čoła muka* 'wyciąg z mąki', *z čoła žito* 'zboże najlepsze, ziarniste, (jędrne) zboże', czes. *čelo -la* 'frons', 'przednia część, strona czegoś' (już stczes. 'front wojska, kolumny wojskowej'), 'čelní prkno u vozu', dial. 'stroj na hovězí dobytek, jímž táhne vůz čelem; rovná plocha na kameni stavebním' (Hruška DSCh), sła. *čelo -la* (dial. *čalo*, Kálal, wsch. *čoło*, Buffa Dlhá Lúka) 'frons', 'przednia część, strona czegoś, front', 'najlepsze miejsce, stanowisko';

słe. *čélo -la* 'frons', 'przód, przednia część (np. kolumny, budynku), wystająca część czegoś', 'mała krańcowa płaszczyzna podłużnego narzędzia, np. siekiery, młotka' (też dial., np. wsch. Styria, Pleteršnik), sch. *čèlo -la* (dial. czakaw. *čelȍ*, HDZ I 155) 'frons' od XVI w., 'skraj jakiegoś przedmiotu, górna lub dolna, przednia lub tylna strona czegoś, extremitas' od XIII—XIV w. (np. *čelo stola* 'naczelne honorowe miejsce przy stole'), 'początek lub koniec czynności, stanu, wydarzenia, czasu' od XV w., scs. ЧЕЛО -ЛА Supr. 'frons', bułg. *čélo* pl. *čelá* (o akcencie dial. i o związanych z nim różnych postaciach np. *čelo*, *čalo*, *čoło*, *čélo* p. BDA I m. 121) 'frons', 'łysina', 'przednia część czegoś', 'przód, honorowe miejsce w domu, przy stole' (też dial. np. Stojkov Banat), dial. 'najlepsze ziarno padające w czasie wiania zboża najbliżej', 'ozdoba głowy kobiety, diadem' (Gerov), maced. *čelo* 'frons' (też dial. *čélu čélutu*, Małecki SW), 'przednia część czegoś', 'naczelne, honorowe miejsce';

strus. ЧЕЛО ; ЧОЛО -ЛА 'frons', 'kobiecy strój głowy', 'front kolumny wojskowej; przód okrętu', ros. *čeló -lá* pl. *čёla* 'frons' (książkowe przestarz.), 'otwór pieca chlebowego; otwór paleniskowy pieca hutniczego' (dial. 'czeluść pieca' np. Melьničenko Jaroslavl), 'główna, wierzchnia lub przednia część czegoś, np. góry', 'wejściowy otwór w barłogu niedźwiedzia', dial. także 'strój głowy kobiecej', 'najlepsze ziarno padające w czasie wiania zboża najbliżej', *čelo piva* 'najlepsze piwo, pierwszy zlew, wierzch', płn. *čelom*! pozdrowienie powitalne (Opyt: Archangielsk, Nowogród), ukr. *čoló -lá*, rzadziej *čóło -la* 'frons', 'przednia, licowa strona (np. fasada domu)', 'przednia część pieca' (też dial., Hrinčenko), dial. także 'okrywająca czoło część czepca noszonego przez zamężne kobiety', 'coś najlepszego, wybornego'

(Hrinčenko, np. 'najlepszy gatunek wina', Leks. Bjul. VI 53), *чоло́* 'bardzo strome zbocze góry; szczyt góry' (Marusenko Polesье 253), *чоло́м*! pozdrowienie powitalne, brus. *чало́ -ла́* 'przód, przednia część czegoś', przestarz. 'frons' (u Nosoviča w tym znaczeniu *чо́ло*), dial. *чало́м*! pozdrowienie powitalne (Nosovič). ~

Oba tematy (*-o-* : *-es-*) dobrze uzasadnione. Archaiczność tematu na *-o-* gwarantuje akcentuacja: *čel|o*. Za archaicznością tematu na *-es-* przemawiają oprócz odpowiednika połab. prastare derywaty: *čel-es-ьnъ*, *čel-es-tь*, *čel-es-tьnikъ*.

Dokładnych odpowiedników ie. brak. Od pierwiastka **kel-* 'wznosić, podnosić; wysoki', prapokrewne lit. *kélti keliù* 'podnosić' : *kálnas* 'góra', łac. *ex-cellō* 'być wyższym, górować, podnosić się, wznosić się w górę', *celsus* 'wysoki, wyniosły': *collis* 'wzgórze', gr. κολωνός 'ts.'. — Pierwotne znaczenie byłoby 'wzniesienie, wyniesienie' : 'extremitas'.

Berneker SEW I 140, Sławski SE I 124—5, Vasmer REW III 312, Vaillant GC II 1, 234, 237, Skok ER I 304—5. *K. P. — W. B. — F. S.*

čelo 2. dial. płd. 'miara czasu, okres czasu np. od rana do wieczora albo od wieczora do rana'

~ sch. dial. *čèlo* 'okres czasu około 12 godzin, od rana do wieczora albo od wieczora do rana' (Vuk: Risan, Boka Kotorska: dan i noć su dva *čela*, RJAZ, RMat. z Vuka), wyjątkowo 'okres 24 godzin, doba' (RJAZ). ~

Tu też sch. dial. *kȍlje* 'czas; wolny, swobodny czas' (Vuk: Czarnogóra), *dȍkolica* 'wolny czas' (ib., RJAZ, RSAN, RMat.).

Szczątkowo zachowany archaizm ie. Najprawdopodobniej pierwotny temat na *-es-*. Najbliższy odpowiednik: stind. *kālá-* m. 'czas, określony moment, los, śmierć' zaliczane do ie. **kʷel-* 'kręcić (się), obracać (się)'. Do tego samego pierwiastka należy też psł. *kolo kolese* (zob.). Paralela semantyczna: psł. *vermę* 'czas': ie. **ver-t-* 'kręcić, obracać', psł. *vi̯těti* (zob.). — O lit. *kẽlenas* 'krótki okres czasu, chwila' i łot. *cẽliens* 'moment, okres czasu' p. Fraenkel LEW 236.

Cvetko Linguistica XI 33—4 (por. też Bezlaj Etim. 1971 s. 381—2), Mayrhofer KEWA I 202—3. *W. S. — F. S.*

čelověčina (čьlověčina) 'to, co ma związek z człowiekiem, co pochodzi od człowieka, np. woń ludzka, kał ludzki, mięso ludzkie'

~ pol. dial. kasz. *człóvečëna* 'kał ludzki' (Sychta SK), głuż. *człowječina* 'wszystko, co ma związek z człowiekiem, np. zapach, woń człowieka, mięso ludzkie; ród ludzki', czes. *člověčina* 'coś pochodzącego z ciała ludzkiego, zwłaszcza woń ludzka, mięso ludzkie' (też dial. moraw. 'zapach ludzki'), 'właściwości ludzkie', sła. *človečina* 'woń ludzka; mięso ludzkie';

słe. *človẽčina* 'mięso ludzkie';

ros. *человéчина* 'trup, ciało ludzkie', ukr. *чоловíчина* 'mięso ludzkie'. ~

Por. formacje bliskie znaczeniowo:

1. pol. dial. kasz. *człóvečëzna* 'kał ludzki' (Sychta SK);
2. dłuż. *człowječyna* 'mięso ludzkie';
3. bułg. *човéщица* : *чилéщица* 'kał ludzki' (Gerov);
4. pol. dial. kasz. *człóvečińc* 'kał ludzki' (Sychta SK), czes. dial. moraw. *člověčinec* 'ts.', sła. *človečinec* 'ts.'.

Od *čelověkъ* : *čьlověkъ*, o suf. *-ina* zob. I 121. W poszczególnych językach słow. poświadczone są również derywaty z suf. *-ina* 1. w funkcji singulatyw-

nej: stczes. *člověčina* 'homo', ros. pot. *человéчина* 'ts.', ukr. *чоловíчина* 'ts.'; 2. w funkcji augmentatywnej: pol. dial. kasz. *człowječəna* 'armes Kerlchen' (Lorentz PW), słe. dial. *človéčina* 'wielki, niezgrabny człowiek' (SSKJ), sch. *čovjèčina* augm. do *čovjek* (Vuk), też 'szlachetny człowiek' (RMat.), brus. dial. *человéчина* augm. do *чалавéк*, też pejorat. 'obłudnik' (Nosovič). *W. B.*

čelověčьsь zob. **čelověčьkъ**

čelověčьjь *čelověčьja čelověčьje* **(čьlověčьjь)** : **čelověčьskъ** *čelověčьska čelověčьsko* **(čьlověčьskъ)** : **čelověčьnъ** *čelověčьna čelověčьno* **(čьlověčьnъ)** 'właściwy człowiekowi, ludziom, dotyczący człowieka, należący do człowieka, humanus, hominum'

***čelověčьjь* (*čьlověčьjь*)**: ~ pol. od XIV w. *człowieczy* 'należący do człowieka, właściwy człowiekowi, dotyczący człowieka', dial. kasz. *człóveči* : *čóveči* 'należący do człowieka', dłuż. *człowiecy* 'ludzki', głuż. *człowječi* 'ts.', czes. *člověčí* 'ts.' (już stczes.), sła. *človečí* (dial. też *človačí*, Kálal) 'ts.';

słe. *človẽčji* (dial. prekmurskie *človéč*) 'ludzki', sch. *čòvječijī* (*čovjèčijī*) : *čòvječjī* (*čovjèčjī*) 'właściwy człowiekowi, ludzki', stsch. *člověčь* 'ts.' (XIII—XIV w.), scs. Ass., Supr., Ps. Sin., Euch. **ѵлокѣчь** 'właściwy człowiekowi, należący do człowieka, ludzki' (p. Brodowska-Honowska SPS 31, 44);

strus. **ѵєлокѣчии** : **ѵлокѣчии** 'należący do człowieka, właściwy człowiekowi', ros. przestarz. i pot. *человéчий -чья -чье* 'ts.', cerk. *сын человéчь* 'Chrystus' (Dal), ukr. *чоловíчий* 'męski; ludzki', brus. *чалавéчы* (u Nosoviča *человéчій*) 'odnoszący się do człowieka, właściwy człowiekowi; humanitarny, ludzki'. ~

Por. nowsze adi. poss. z suf. *-ovъ*: pol. dial. kasz. *człóvekovï* (Lorentz PW), dłuż. *człowekowy*, słe. *človẽkov* (też dial., Tominec Črni vrh), sch. *čòvjekov* : *čòvjekov* (też dial. *čovječkov*, Elezović Kos.-Met.), maced. *човеков*, ukr. *чоловíків*.

***čelověčьskъ* (*čьlověčьskъ*)**: ~ stpol. XV w. *człowiecki* 'człowieczy, ludzki, humanus, hominum', dłuż. *człowieski*, dawne *człowiecki* 'ts.', głuż. *człowjeski* 'ts.', czes. poet. arch. *člověcký*, stczes. *člověčský* 'ts.';

słe. *človẽški* 'odnoszący się do człowieka, właściwy człowiekowi; humanitarny', sch. *čòvječkī* od XVI w., stsch. od XIII w. *člověčьski* 'związany z człowiekiem, odnoszący się do człowieka, ludzki', scs. **ѵлокѣчьскъ** 'właściwy człowiekowi, związany z człowiekiem, ludźmi, ludzki', bułg. u Gerova *човéшки* (dial. też *чилéшти*, BDial. II 301, *челéшк'и*, Stojkov Banat) 'ludzki', maced. *човечки* 'ts.';

strus. **ѵєлокѣчьскыи** : **ѵлокѣчьскыи** 'dotyczący człowieka', ros. *человéческий* 'odnoszący się do człowieka, właściwy człowiekowi; humanitarny', ukr. przestarz. *чоловíцький* 'ludzki; męski; mężowski'. ~

***čelověčьnъ* (*čьlověčьnъ*)**: ~ dłuż. *człowiecny* 'ludzki', głuż. *człowječny* 'ts.', stczes. *člověčný* 'ts.';

słe. *človẽčen -čna -čno* 'ludzki', sch. od XVII w. *čòvječan -čna -čno* (dawne też czakaw. *človičan*, kajkaw. *človečen*) 'człowieka godny, humanitarny', dawne także 'właściwy człowiekowi', scs. Supr. **нєѵлокѣчьныи** 'nieludzki', bułg. *човéчен* 'humanitarny, ludzki' (też dial., Gerov Dop.), maced. *човечен -чна -чно* 'ts.';

ros. *человéчный* 'mający cechy właściwe człowiekowi; humanitarny, ludzki', dial. (też *чел'óшный*) 'rosły, tęgi, męski' (Dal, Opyt Dop.), ukr. *чоловíчний* 'mający cechy właściwe człowiekowi; humanitarny', brus. *чалавéчны* 'ts.'. ~

Por. połab. *clâvəcenə* 'ludzkie' (< ***člověčen-oje*, Lehr-Spławiński, Polański SE I 81).

Adi. od *čelověkъ* : *čьlověkъ*, z suf. *-ьjь*, *-ьskъ*, *-ьnъ*. O wzajemnym stosunku poszczególnych formacji zob. Brodowska-Honowska SPS 44, 209. *W. B.*

čelověčьkъ *čelověčьka* **(čьlověčьkъ)** : płd. **čelověčьcь** *čelověčьca* **(čьlověčьcь)** dem. i hip. od *čelověkъ* : *čьlověkъ* 'homunculus' : dial. wsch., płd. 'źrenica oka, pupilla'

***čelověčьkъ* (*čьlověčьkъ*)**: ~ pol. od XVI w. *człowieczek -czka* dem. (też dial. np. kasz.-sli. *člóvečk* : *čovečk*, *čläčk*, Lorentz PW, Sychta SK), dial. wsch. na pograniczu ruskim *człowieczek* 'źrenica' (o zasięgu MAGP I m. 42, cz. II 122, rusycyzm), dłuż. *cłowjeck* : *cłowješk -ka* dem., głuż. *člowječk -ka* dem., czes. *človíček -čka* dem., stczes. XV w. wyjątkowe *človieček -čka* dem., sła. *človiečik -ka* ale też gen. *človiečka* dem.;

słe. *človêček -čka* dem., sch. od XVIII w. *čovjéčak -čka* dem., bułg. dial. *чилéчек* 'źrenica' (BDial. II 301: Rodopy);

ros. *человéчек -чка* dem., u Dala też *человéчек в глазу* 'źrenica', ukr. *чоловíчок -чка* dem., dial. 'źrenica' (Hrinčenko, Żel.), poleskie *чоловúчок -чка* dem., 'źrenica' (Leks. Polesʹja 75). ~

***čelověčьcь* (*čьlověčьcь*)**: ~ słe. *človȇčec -čca* dem. (też dial., Pleteršnik), sch. od XVII w. *čovjèčac -čca* (dawne *človičac*, dial. kajkaw. od XVII w. *človéčec*) dem., cs. **ѧловѣчьць** dem., bułg. dial. *човéчец* dem., 'języczek w gardle', *чилéчец* 'źrenica' (Gerov), *челéчец* 'ts.' (BDial. V 217: Rodopy), maced. *човечец* dem. i hip. ~

Dem. od *čelověkъ* : *čьlověkъ*, o suf. *-ьkъ*, *-ьcь* zob. I 93, 100. Rozwój znaczenia '(mały, drobny) człowiek' > 'źrenica' znajduje paralele także w innych językach ie. i nieie., np. łot. *cilvēciņš acī* 'czarny punkt na gałce ocznej, źrenica' : *cìlvẽks* 'człowiek', łac. *pūpilla* 'źrenica' : *pūpa* 'dziewczyna, lalka', gr. κόρη 'źrenica' : 'dziewczyna', o rozwoju znaczeniowym p. Śmieszek JP II 123—8 (tu też jeszcze bliższe paralele z hebr. i arab.). Por. *l'al'a*. *W. B.*

čelověčьnъ zob. **čelověčьjь**

čelověčьnьstvo zob. **čelověčьstvo**

čelověčьskъ zob. **čelověčьjь**

čelověčьstvo (čьlověčьstvo) : zach. i płd. **čelověčьnьstvo (čьlověčьnьstvo)** 'właściwości człowieka, natura człowiecza, humanitas' : 'ludzie, ród ludzki'

***čelověčьstvo* (*čьlověčьstvo*)**: ~ stpol. XIV—XV w. *człowiec(s)two*, *człowieczstwo*, *człowiestwo* 'stan, natura człowiecza', w XVI w. wyjątkowe *człowiectwo* 'ts.', dial. kasz.-sli. *člóvéctwᵘo* : *čläctwᵘo* 'ts.', 'ludzie, ród ludzki' (Lorentz PW), dłuż. *cłowestwo* (też *cłowecstwo*) 'ludzie, ród ludzki', 'natura człowiecza', głuż. *člowjestwo* 'ród ludzki', u Pfuhla też *člowstwo*, *člowistwo* 'ts.; natura ludzka', czes. poet. arch. *člověctvo* 'ludzie, ród ludzki, ludzkość', stczes. *člověčstvo* 'natura ludzka', sła. *človectvo* przestarz. książkowe 'natura ludzka', u Kálala też 'zdvořilost, služba, čest, zmužilost';

słe. *človêštvo* 'ród ludzki, ludzkość', przestarz. 'pozytywne cechy człowieka, humanitarność', sch. *čövještvo*, już w XIII—XIV w. *člověč(ь)stvo* 'ród ludzki, ludzkość', 'natura ludzka, pozytywne cechy człowieka, humanitarność, godność ludzka', dawne też 'wiek męski', dial. 'cechy mężczyzny, męskość' (RJAZ), scs. Euch., Supr. **ѧловѣчьство** 'ród ludzki, ludzkość', bułg. *човéчество* 'ludzie, ród ludzki', u Gerova *чловéчество*, *чловéшцтво* 'właściwość, godność człowieka', maced. *човештво* 'ród ludzki, ludzkość';

strus. **ѵ(є)ловѣчьство** 'ród ludzki; natura człowiecza', ros. *человéчество*

'ród ludzki, ludzkość', przestarz. 'natura człowiecza', ukr. przestarz. *чоловíцтво* 'ród ludzki, ludzkość', brus. *чалавéцтва* n. 'ts.'. ~

***čelověčьnьstvo* (*čьlověčьnьstvo*)**: ~ pol. od XV w. *człowieczeństwo* 'natura człowiecza, właściwości człowieka' (też dial. kasz., Lorentz PW), dłuż. dawne XVI w. u Jakubicy *cłowjeceństwo* 'natura człowiecza, humanitarność', czes. *člověčenstvo* 'ród ludzki, ludzkość' (też dial. moraw., Bartoš DSM), sła. *človečenstvo* 'ród ludzki, ludzkość', rzadko 'natura człowiecza', dial. doviest', priviest' *do človečenstva* 'uszlachetnić, ożenić syna' (Kálal);

sch. *čovječànstvo* od XVI w. (dawne też *čovječanstvo*, dial. kajkaw. od XVII w. *človečánstvo*) 'ród ludzki, ludzkość', dawne także 'natura człowiecza, właściwości człowieka, humanitarność'. ~

Abstractum > collectivum od *čelověkъ* : *čьlověkъ*, adi. *čelověčьnъ* : *čьlověčьnъ*, z suf. *-ьstvo*. *W. B.*

čelověkъ *čelověka* : **čьlověkъ** *čьlověka* 'istota ludzka, homo', 'mężczyzna, vir', 'mąż, maritus' : 'poddany, sługa, subditus'

~ pol. *człowiek -ka* (dial. też *człojek*, *czowiek*, *czojek*, kasz. *człóvek* : *cóvek*) 'homo' od XIV w., dawne 'sługa, poddany, chłop, niewolnik' od XIV w., pot. 'robotnik, pracownik', dial. 'mąż', *pierwszy człowiek* 'syn pierworodny' (Karłowicz SGP), od XIV w. też *człek* 'homo', stpol. także 'niewolnik', połab. *clåvək* 'homo' (< **čelvěkъ*, Lehr-Spławiński, Polański SE I 82), dłuż. *cłowjek -ka* (dial. też *cłowak*, Fasske Vetschau, *cłojek*, *clejek*, Muka) 'homo', 'mąż', przen. 'der Dreher (das Männchen) am Spinnrad', głuż. *człowjek -ka* (dial. też *člowjek*, *člewjek*, *člojk*, Pfuhl, Michalk Neustadt) 'homo', czes. *člověk -ka* (pot. też voc. *čoveče*) 'homo' (już stczes.), 'mężczyzna' (też dial.), stczes. 'poddany, niewolnik', dial. moraw. też 'świadek na weselu' (Bartoš DSM), sła. *človek -ka* (dial. wsch. *čl'ovek*, *člevek*, *člek*, Kálal) 'homo', 'mężczyzna';

sle. *člóvęk -ęka* 'homo' (notowane już w XVI w. u Megisera), sch. *čòvjek -ka* : *čövjek čovjèka* (w tej postaci od XV w., stsch. XII—XV w. *človȅk*, dial. kajkaw. *človek*, czakaw. *človik* : *čovik*) 'homo', 'mężczyzna, zwłaszcza żonaty' (np. ne może biti *čovjek* dokle ga žena ne krsti, Vuk, por. czes. dial. moraw. *očlověčit* 'ożenić'), 'mąż', stsch. także 'poddany', dial. też *čȏek*, *čȏk*, *čȏk* 'homo', scs. **ѵлов҃ѣкъ** 'homo', bułg. *човéк* 'homo', dial. przede wszystkim *чел'áк*, *чил'áк*, *чул'áк* : *чив'áк*, *човéк*, też *чв'ак* (o zasięgu p. BDA I m. 84 cz. II 81, II m. 101 cz. II 65—6), u Gerova *човя́к* : *челя́к*, *чюля́к* : *чловя́к* 'homo; mężczyzna, mąż, gospodarz' (BDial. II 301: Rodopy, Stojkov Banat 268), maced. *човек* (dial. *čuvák*, Małecki SW) 'homo', 'mężczyzna';

strus. **ѵ҃слов҃ѣкъ** : **ѵолов҃ѣкъ** 'homo', 'poddany', **ѵлов҃ѣкъ** 'homo', 'sługa', ros. *человéк -ка* (dial. też *челéк*, *челъ́к*, *цыльéк*, Dal, Opyt Dop.) 'homo', przestarz. 'dworzanin, sługa, służący; kelner', ukr. *чоловíк -ка* 'homo', 'mężczyzna', 'mąż', u Hrinčenki też 'o wilkach: pojedyncza sztuka' (najprawdopodobniej nie jest więc przypadkowe pol. wyjątkowe w XVI w. *człowiek* 'członek', p. SP XVI IBL IV 228), brus. *чалавéк -ка* 'homo', 'mąż' (też dial.). ~

Za podstawową pierwotną postać trzeba uznać *čelo-věkъ*. Często używany wyraz (o ogólnosłow. tendencji do używania go w funkcji zaimka nieokreślonego p. Mazon Mél. Mikkola 146—56) ulegał różnym skrótom (paralele daje Fraenkel IF XVI 401—2), tak tłumaczyć można by zapewne oboczną już psł. postać *čьlověkъ* (na taką postać wskazuje zapożyczone ze strus. łot. *cìlvẽks* 'człowiek').

Etymologia niepewna. Prawdopodobna stara hipoteza Zimmera AslPh II 346—8: pierwotne compositum *čelo-věkъ*. Człon pierwszy ma ten sam pierwiastek co *čel'adь* 'rodzina, ród': 'ludzie, poddani, służba', człon drugi identyfikowano z bałt. **ųaika-*: lit. *vaĩkas* 'dziecko; syn, chłopiec', stpr. *waix* 'pachołek, parobek'. Pierwotne znaczenie 'należący do rodu, rodziny' (p. Brückner SE 79) czy też 'męski członek rodu' (Moszyński JP XXXIII 352—4, Baudouin de Courtenay PF III 471—2). Za takim pierwotnym znaczeniem przemawia ukr. dial. *чоловік* 'o wilkach: pojedyncza sztuka' i stpol. wyjątkowe *człowiek* 'członek'.

Berneker SEW I 140—1, Vasmer REW III 312—3 (w obu tych słownikach szczegółowy przegląd dawniejszej literatury), Trautmann BSW 339, Sławski SE I 123, Moszyński JP XXXIII 352—4, Barić Prilozi XVI 78—93 (próba uzasadnienia rekonstruowanego pierwotnego znaczenia 'syn ludzki' z ciekawymi paralelami), Skok ER I 336—7; V. V. Ivanov Etim. 1973 s. 17—22 (tu cenne paralele do rozwoju semantycznego II członu i krytyka Martynova Sbornik Avanesov 185—92). — Inne, ale nie znajdujące oparcia w realnym materiale słow., objaśnienie obu członów złożenia dała ostatnio Havlová ScSl XII 80—6 (podobnie Machek ES² 105): rekonstruuje psł. *čelo* 'grupa domowników czy też służących' i nomen agentis **věkъ* ⟨ *voi̯kós* 'stosujący siłę' czy też 'walczący, pracujący'. *K. P. — W. B. — F. S.*

čelьnikъ *čelьnika* 'znajdujący się na czele, na przodzie, naczelnik, przywódca' ~ stpol. XV w. *czelnik* 'roślina rumian żółty, Anthemis tinctoria', czes. u Jungmanna *čelník* 'będący na czele, przywódca', '(we młynie) kolo zubaté, kdež jsou palce v čele vsazený, das Stirnrad, rota frontata';

sże. *čělnik* 'będący na czele ludzi, zwierząt', sch. dawne od XIII w. *čȇlnīk* : *čȅonīk* 'przełożony, naczelnik, praefectus', 'przywódca pasterzy' (XIV w.), dial. też 'pasterz' (Skok ER I 304), cs. **ѵєльникъ** 'praefectus', bułg. *чéлник* 'przywódca, naczelnik; przodownik', u Gerova też 'najstarszy w zadrudze; przywódca pasterzy owiec', 'żelazna obręcz na osi', maced. *челник* 'przywódca, naczelnik';

ros. *чельни́к -ика́* 'strój głowy'. ~

Z płd.-słow.: śrgr. τζέλνικος, ngr. τζελίγγας 'przełożony grupy pasterzy', rum. dial. *celnic* 'właściciel stada' (Skok l. c.).

Od *čelьnъ*, o suf. *-ikъ* zob. I 90—1. *W. B.*

čelьnъ *čelьna čelьno* : płd.-wsch. **čelesьnъ** *čelesьna čelesьno* 'związany z czołem, czoła dotyczący; przedni, czołowy, naczelny, princeps, egregius'

čelьnъ: ~ pol. *czelny* od XV w. 'będący na czele, czołowy, naczelny, przedni' (dawne), w XVI w. też 'znajdujący się na czole; frontowy, od czoła', od XVIII w. 'bezczelny, zuchwały, nadmiernie śmiały, bezwstydny' (też dial. kasz. *čelnï* 'bezczelny, zuchwały, frech', Lorentz PW; znaczenie pochodzi ze skrócenia z *bezczelny*, Sławski SE I 116), głuż. *čólny* 'z czołem związany, czołowy', czes. *čelný* 'przedni, czołowy, główny', 'będący na czole' (już stczes. *čelní* 'związany z czołem, czołowy'), sła. *čelný* 'z czołem związany', 'przedni, czołowy, główny, przodujący', 'frontowy';

sże. *čȇlen -lna -lno* 'z czołem związany; czołowy, frontowy', sch. od XVI w. *čȅonī* : *čȇlnī* 'z czołem związany; będący na czele, czołowy, naczelny, przodujący, główny', bułg. *чéлен -лна -лно* 'z czołem związany; będący na czele, czołowy' (też dial. np. Stojkov Banat), maced. *челен -лна -лно* 'ts.';

ros. u Dala *чéльный* 'odnoszący się do czoła', ukr. *чíльний* (u Hrinčenki też *чéльний*) 'główny, naczelny; przedni, frontowy'. ~

Por. nowsze adi. z suf. *-ovъ*: pol. *czołowy* 'odnoszący się do czoła' (od XVI w., też dial. kasz.-sli., Lorentz PW), 'znajdujący się na przedzie, od przodu, frontowy; pierwszy, naczelny, główny, przodujący', głuż. *čołowy* 'będący na czele, czołowy', czes. rzadkie *čelový* 'będący na czele', sła. *čelový* 'dotyczący czoła', ros. *челово́й -дя -óе* adi. do *чело́*, ukr. *чоловúй* 'dotyczący czoła; frontowy'.

čelesьnъ: ~ cs. **ѵєлєсьнъ** 'praecipuus' (stąd słe. *čelęsen -sna -sno* 'czołowy, naczelny', Pleteršnik);

rus.-cs. **ѵєлєсьныи** 'główny, podstawowy; zwierzchni, naczelny', 'najwyższy'. ~

Z sufiksem *-ьnъ* od *čelo čela* : *čelo čelese*. Zob. *čelьnikъ*. *W. B.* — *F. S.*

čel'adina zob. **čel'adinъ 1**

čel'adinъ 1. *čel'adina* 'członek wspólnoty rodowej, rodziny, rodu; poddany, sługa', fem. **čel'adina** płn.

~ stpol. XV w. *czeladzin* (: *czaladzin, czeledzin*) 'sługa domowy, famulus', pol. dial. ciesz. *czeladzin* 'służący na wsi' (ustnie od dra Bizonia), dłuż. *celaźin -na* 'sługa, służący', głuż. *čeledźin -na* 'ts.', czes. *čeledín -na* 'parobek', stczes. 'należący do rodziny: jej członek lub sługa domowy', dial. 'nieżonaty parobek; nieżonaty syn' (Bartoš DSM), 'wiejski chłopiec; wyrosły młodzieniec' (Malina Mistřice), sła. przestarz. książkowe *čeľadín -na* 'młodzieniec; służący, parobek';

stsch. XIII—XVIII w. *čeljadin* 'człowiek, jeden z ludzi', cs. **ѵєлѧдинъ** 'niewolnik';

strus. **ѵєладинъ** 'niewolnik', ros. *челядúн -на* hist. 'poddany', u Dala też 'sługa, parobek', ukr. *челядúн -на* hist. 'poddany, sługa', dial. 'dorosły syn, dorosła córka', 'sługa, najemny robotnik, parobek', u Żel. też 'członek rodziny; człowiek', brus. *челядзúн -на* 'domownik' (Nosovič). ~

Fem. ***čel'adina*** (o budowie zob. I 59—60): ~ dłuż. *celaźina* 'służąca', ukr. *челядúна* 'dorosła córka, dziewczyna, kobieta', 'zamężna kobieta', 'kobieta będąca członkiem rodziny', ekspresywne też 'członek rodziny', 'człowiek' (Hrinčenko, KDA m. 52, s. 114—6), dem. *челядúнка* 'służąca, robotnica najemna'. ~

Singulativum od *čel'adь*, o suf. *-inъ* zob. I 120. *K. P.*

čel'adinъ 2. *čel'adina čel'adino* zach. 'należący do wspólnoty rodowej, rodziny, rodu'

~ dłuż. *celaźiny* 'należący do służby', głuż. *čeledźiny* 'ts.' (Pfuhl), stczes. *čeledin* 'należący do rodziny, rodu, domowników, służby' : *čeledinný* 'ts.'. ~

Por. głuż. *čeledźacy* 'należący do służby'.

Adi. od *čel'adь*, z suf. *-inъ*. *W. B.* — *F. S.*

čel'adь *čel'adi* coll. 'rodzina, ród, wspólnota rodowa, wszyscy domownicy; poddani, służba, familia'

~ pol. od XIV w. *czeladź -dzi* (w XV w. też *czaladź, czeledź*) 'służba domowa, słudzy, pachołkowie, domownicy, ludzie z najbliższego otoczenia', dawne od XVI w. 'uczniowie uczący się zawodu, czeladnicy', stpol. XIV—

XV w. też 'rodzina, ród', dial. *čeláć* 'służba (na wsi)' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 228, Sychta SK, ciesz. ustnie od dra Bizonia), 'wszyscy zdolni do pracy, zarówno służba, jak i członkowie rodziny' (Karłowicz SGP), dłuż. *celaź* f. 'służba', głuż. *čeledź* f. 'ts.' (dial. też *čeladź* 'ts.', Michalk Neustadt), czes. *čeleď* f. 'ts.', 'ród, pokolenie', 'hołota, zbieranina', stczes. *čeled*, później *čeleď* f. 'rodzina, ród, dzieci, członkowie rodziny, służba (należąca do rodziny)', sła. *čeľaď* f. 'służba', 'rodzina', 'młodzież';

sch. od XIII w. *čȅljād* f. 'ludzie, homines' (też dial., np. Vuk z Dubrownika), 'służba domowa' (dawne i dial. 'domownicy: członkowie rodziny i służba, familia', dziś w tym znaczeniu zwykle *kućna čeljad*, też 'rodzina', RMat.), dial. 'kobiety w domu, feminae familias' (Vuk), dawne XVI, XVIII w. wyjątkowe 'ród, plemię' (RJAZ), scs. Mar. ѵєлѣдь f. 'czeladź, familia', bułg. ludowe *čélяd* f. 'dziatwa, dzieci jednej rodziny', 'rodzina' (np. dial. *čél'am* : *čélem* f., BDial. III 189: Ichtiman), 'wszyscy członkowie zadrugi, wspólnoty rodowej, zadruga', maced. *čelad* f. 'dziatwa, dzieci rodziny', 'domownicy w stosunku do głowy rodziny';

strus. ѵєлѧдь f. 'służba, niewolnicy', ros. *čélядь* f. 'ludzie zwykli, prostactwo', hist. 'dworzanie, służba', 'poddani', dial. nowogrodzkie, kostromskie też 'wielka rodzina' (Opyt, Dal), ukr. *čélядь* f. hist. 'poddani, dworzanie, służba', dial. 'wszyscy domownicy', 'robotnicy, najemnicy', 'młodzież', 'kobiety (dziewczęta i zamężne)', 'rodzina', 'grupa ludzi; ludzie' (Hrinčenko, KDA m. 51, s. 112—4), brus. *čáljadź* f. hist. 'dworzanie, służba', dial. 'dzieci'. ~

Ze słow.: węg. *család* 'rodzina, ród, familia', *cseléd* 'sługa, służący, parobek, wyrobnik, wyrobnica', dawne 'członek rodziny' (Kniezsa MNSJ I 119—20).

Por. 1. ukr. dial. *čeljáda* = *čeljadь* (Hrinčenko);

2. pol. dial. kasz. *čelazȧ* 'czeladź' (Sychta SK, AJK VIII cz. II 252);

3. pol. dial. kasz. *čelesc* f. 'czeladź' (Sychta SK);

4. dem. ***čel'adьka***: pol. od XVI w. *czeladka* dem. 'służba, słudzy, domownicy; czeladnicy', dial. 'wszyscy zdolni do pracy, zarówno służba, jak i członkowie rodziny' (Karłowicz SGP), ciesz. 'służba na wsi' (ustnie od dra Bizonia), kasz.-sli. *čelωtka* dem. 'czeladź' (Lorentz PW), czes. *čeládka* 'służba', stczes. *čeládka* : *čelédka* też 'rodzina', sła. *čeliadka* 'służba; rodzina; młodzież', 'gawiedź, hołota', sch. tylko u Stulicia *čeljatka* dem. (RJAZ), ukr. *čeljádka* 'służąca, najemna robotnica', brus. dial. *čeljádka* 'ts.' (Nosovič).

Ten sam pierwiastek co w *kolěno* 'kolano' : 'ród, pokolenie'. Najbliższe odpowiedniki w bałtyckim: lit. *kelỹs* (wsch.-lit. *kẽlias*) 'kolano' : 'ród, pokolenie', łot. *celis* 'kolano'. O suf. *-'adь* zob. I 64. Mniej prawdopodobny w świetle ostatnich badań związek z stind. *kúla-m* n. 'ród, pokolenie, rodzina; tłum, trzoda' (p. Mayrhofer KEWA I 238—9), z gr. τέλος 'hufiec wojska, zastęp' (p. Frisk GEW II 873), z irl. *cland, clan* 'potomstwo' (p. Lohmann KZ LVIII 214).

Fortunatov BB III 57, Meillet BSL XXVII 55, MSL XIV 375, Sławski SE I 115—6, Vasmer REW III 314, Skok ER I 305—6.

K. P. — W. B. — F. S.

čel'adьnica zob. **čel'adьnikъ**

čel'adьnikъ *čel'adьnika* 'członek wspólnoty rodowej, domownik, sługa domowy', fem. **čel'adьnica** 'domownica, służąca'

~ pol. *czeladnik -ka* 'wykwalifikowany rzemieślnik pracujący pod kie-

runkiem majstra' (też dial., o zasięgu p. AJK V cz. II 208, 'pomocnik w rzemiośle', Lorentz PW, Sychta SK, od XVI w. 'uczący się rzemiosła', w XV w. 'uczeń, discipulus'), stpol. od XV w. *czeladnik* : *czelednik* (ta postać też wyjątkowo w XVI w.) 'sługa domowy, dworzanin, domownik, człowiek z najbliższego otoczenia' (dziś dial. 'parobek, robotnik, służący, zwłaszcza w gospodarstwie', Karłowicz SGP, Kucała PSM, Lorentz PW, Sychta SK, p. AJK l. c., także 'człowiek w ogóle', Karłowicz SGP), stpol. XV w. również pl. t. 'rodzina, ród, familia, gens', głuż. *čeladnik -ka* 'służący, sługa; pomocnik w rzemiośle', stczes. od XIV w. *čeledník* 'familiarius', sła. *čel'adnik -ka* 'młodzieniec', przestarz. 'robotnik, służący';

bułg. ludowe *чéлядник* 'człowiek mający dzieci', u Gerova *челядни́к* 'człowiek mający rodzinę';

ros. u Dala *челя́дник -ка* 'sługa, robotnik' (np. 'robotnik we młynie', Opyt), 'domownik', ukr. *челя́дник -ка* hist. 'poddany', dial. 'sługa, najemnik', 'pomocnik w rzemiośle; majster', 'mężczyzna; mężczyzna będący członkiem rodziny; członek rodziny', 'człowiek' (Hrinčenko, KDA m. 52—3, s. 114—6), brus. przestarz. *чаля́нік -ка* 'uczeń w rzemiośle', dial. też 'najemny robotnik' (Nosovič, Šaternik Červ.). ~

Fem. ***čel'adьnica***: ~ pol. dawne od XV w. *czeladnica* (w XVI w. też wyjątkowo *czelednica*) 'kobieta będąca na służbie, służąca' (także dial., Sychta SK), w XV w. również pl. t. 'rodzina, ród, familia, gens', stpol. XV w. częściej *czeladniczka* 'służąca' (spotykane jeszcze wyjątkowo w XVI w.), sli. *čéladńička* 'ts.' (Lorentz PW), głuż. *čeladnica* 'służąca', sła. *čel'adnica* fem. do *čel'adnik*, 'służąca', *čel'adnička* 'ts.';

bułg. u Gerova *челядни́ца* 'kobieta mająca rodzinę';

ros. u Dala *челя́дница* 'domownica, służąca, robotnica', ukr. *челя́дниця* 'służąca, najemna robotnica' (Hrinčenko), brus. dial. *чаля́дніца* 'najemna robotnica; żona robotnika' (Nosovič, Šaternik Červ.). ~

Substantywizowane adi. *čel'adьnъ*, o suf. *-ikъ*, *-ica* zob. I 90—1, 98. O zach.-słow. nominach loci p. s. v. *čel'adьnъ*. *W. B. — F. S.*

čel'adьnъ *čel'adьna čel'adьno* 'dotyczący rodziny, rodu, wspólnoty rodowej, służby, należący do rodziny, wspólnoty rodowej, do służby'

~ pol. *czeladny* (przestarz. też *czeladni*, od XVI w.) 'dotyczący służby' (też dial. np. kasz. *čeladni*, Sychta SK), stpol. od XV w. 'dotyczący społeczności domowej; dotyczący rodu, plemienny, rodowy' (*syn macierze czeladnej* 'syn matki rodu'), od XVI w. też 'dotyczący czeladników', dłuż. *celadny* 'dotyczący służby', głuż. *čeladny* (: *čeledźny*) 'dotyczący służby' (Pfuhl), dziś subst. 'służący, sługa; czeladnik', czes. *čelední* (rzadko *čeledný*) 'dotyczący służby', stczes. 'należący do rodziny, dotyczący rodziny' (też jako subst. 'sługa, domownik'), sła. *čel'adný* 'należący do rodziny, przeznaczony dla służby';

sch. niepewne u Stulicia *čeljadan -dna -dno* 'człowieczy, personarum, hominum' (RJAZ), bułg. ludowe *чéлядeн -дна -дно* 'rodzinny', dial. *чéледин -дна* 'mający rodzinę; mający wielką rodzinę', *чéледну и́ме* 'nazwisko' (Stojkov Banat);

ros. u Dala *чéля́дный* adi. do *челя́дь*, ukr. *челя́дний* 'należący do służby' (Hrinčenko). ~

Por. nomina loci 'pomieszczenie dla czeladzi, służby':

1. *čel'adьn'a* (o suf. *-ja* zob. I 82): pol. przestarz. *czeladnia*, strus. **челадьня**, ros. u Dala *челя́дня*, ukr. *челя́дня*, brus. *чаля́дня*;

2. *čel'adьnikъ* (o suf. *-ikъ* zob. I 90—1): pol. dial. *czeladnik* (Karłowicz SGP), czes. *čeledník* (też dial., Lamprecht Opava), sła. *čel'adnik*;

3. *čel'adьnica* (o suf. *-ica* zob. I 98): pol. dawne w XVIII w. *czeladnica*, dziś dial. (Karłowicz SGP, Sychta SK), sła. dial. *čel'adnica*.

Adi. od *čel'adь*, z suf. *-ьnъ*.

Zob. *čel'adьnikъ*, *čel'adьnica* 'członek, członkini wspólnoty rodowej'.

W. B. — F. S.

čel'ustъka zob. **čel'ustь**

čel'ustь *čel'usti* : dial. zach. i płd. **čel'ustьje** n. 'szczęka', 'otwór między szczękami, otwór gębowy, paszcza', 'otwór pieca', dem. **čel'ustъka**

čel'ustь: ~ pol. *czeluść* f. 'wielki otwór, wgłębienie, jama, przepaść, otchłań', stpol. od XIV w. 'różne części głowy w okolicy ust: szczęka, broda, jama ustna lub jej części: podniebienie, gardło', w XVI w. 'szczęka; policzek lub szczęka wraz z policzkiem', 'jama ustna' (por. u L. *czeluści* 'otwór między szczękami, otwór gębowy'), 'jama brzuszna; wnętrze pieca, palenisko', dial. 'otwór pieca' (Olesch Sankt Annaberg), 'otwór od komina' (Karłowicz SGP), kasz. *čelësc* f. 'szczęka; wielki otwór, głębia, jama' (Sychta SK, Lorentz PW) : płn. *ščeləsc* 'szczęka' (p. AJK IV m. 152, cz. II 41), sli. *čl̥ęlesc* 'szczęka; wieczko skrzelowe ryby' (AJK l. c.), połab. *cil'aųst* 'szczęka dolna', czes. *čelist* f. 'szczęka' (stczes. *čel'ust* f. 'ts.' : svých *čelesti* 'faucem', Gebauer Sl. I 166), zwykle pl. *čelisti* 'otwór między szczękami, paszcza', dial. laskie *č'eluš'č'* f. zwykle pl. *č'eluš'č'y* 'miejsce w piecu chlebowym, gdzie się zgarnia palące się węgle przy pieczeniu chleba' (Lamprecht Opava), sła. *čel'ust'* f. 'szczęka' (stąd pol. dial. koło Czacy *čeluść* 'ts.', Małecki — Nitsch AJPP m. 238, MAGP VI cz. II 84), zwykle pl. *čel'uste* 'otwór, drzwiczki pieca', dial. też 'skroń; przednia strona, front, fasada' (Kálal);

słe. *čeljûst* f. 'szczęka', 'podobna do szczęk część narzędzia, maszyny', sch. *čȅljūst* f. 'szczęka' od XIV w., *čȅljūsti* pl. 'gardziel, paszcza, fauces', dial. czarnogórskie 'u puške kremenjače dva gvožđa među kojima stoji kremen' (Vuk, RJAZ), scs. Ps. Sin., Supr. **ѵєлюсть** f. 'szczęka', bułg. *чéлюст* f. 'szczęka; usta, paszcza', *чéлюстu* pl. 'paszcza zabitego zwierzęcia', dial. 'dwie krótkie deski w międlicy' (Gerov), maced. *челуст* f. 'szczęka';

strus. **ѵєлюсть** f. 'szczęka', ros. *чéлюсть* f. 'ts.', dial. 'otwór lub przód pieca, palenisko' (Dal), ukr. *чéлюсті* f. pl. (u Hrinčenki *чéлюстu* m. pl.) 'otwór pieca', u Żel. *чéлюсть* f. 'szczęka' (*чéлюстu* pl. 'otwór między szczękami, paszcza'), 'otwór pieca'. ~

čel'ustьje: ~ stpol. *czeluście* 'otwór pieca' XVI w. Mącz., Volckmar, dziś dial., Karłowicz SGP, Kucała PSM, kasz. 'wejście do pieca chlebowego' (AJK I m. 16, cz. II 69), kasz. też *szczeluszcze* n. 'szczęka' (p. AJK IV cz. II 41), dłuż. *celišćo* n. 'szczęka dolna, żuchwa', *celišća* pl. 'szczęki' (też dial., Fasske Vetschau), czes. dial. moraw. *čel'ustě*, *čel'ust'a* 'otwór pieca' (Bartoš DSM), sła. *čel'ustie* n. 'drzwiczki, otwór pieca' (dial. też *čelust'o*, *čel'uštie*, Kálal), 'część twarzy około ust';

słe. *čeljûstje* n. 'paszcza, gardziel'. ~

Dem. ***čel'ustьka***: ~ pol. dawne XVII w. u Siennika *czelustki* 'małe szczęki' (L.), czes. dawne *čelistka* dem. do *čelist*, 'płaska strona noża, trzonek' (Jungmann), stczes. *Čelístka* NO (Gebauer Sl. I 166);

słe. *čeljûstka* dem. od *čeljust* (SSKJ), sch. dial. *čèljuska* 'die Schraube,

die den Flintenstein festhält' (Vuk: Czarnogóra), 'dolna połowa chomąta znajdująca się na piersiach konia' (Vuk: Srijem);

rus.-cs. **ѵєлюстьки : ѵєлюски** 'название крюкового знака, neuma'. ~

Najprawdopodobniej derywat od *čelo*. O pokrywaniu się w słow. nazw czoła i szczęki p. Brückner KZ XLV 35 (tu też o suf. *-'ustь*), por. słe. dial. *čelína* 'kość czołowa' (wsch. Styria) : 'szczęka' (ok. Lublany). Co do znaczenia 'otwór pieca' por. ros. dial. u Dala *чéлюсть = чело печи*.

Brückner SE 75, Vasmer REW III 313—4. *W. B. — F. S.*

čel'ustьje zob. **čel'ustь**

čel'ustьnikъ *čel'ustьnika* 'otwór pieca'

~ sła. *čelustník* 'otwór pieca' (Jungmann);

słe. *čeljûstnik* 'der Nagel an der Wagenschere', *velikanski čeljustnik* 'der Kieferwurm, Eunice gigantea' (Pleteršnik), w SSKJ 'gaduła';

ukr. dial. *челю́стники* pl. 'otwór pieca' (Hrinčenko). ~

Od adi. *čel'ustьnъ*, o suf. *-ikъ* zob. I 90—1. *W. B. — F. S.*

čel'ustьnъ *čel'ustьna čel'ustьno* adi. od *čel'ustь*

~ pol. dial. sli. *čelëstnï* adi. do *čelësc* (np. *čelëstnω krąpa*, Lorentz PW), czes. *čelistní* (już stczes. *čel'ustný*) adi. do *čelist* (np. *čelistní kost* 'kość szczęki');

słe. *čeljûsten -tna -tno* 'szczękowy, dotyczący szczęki', sch. *čẽljūsnī* 'ts.', cs. **ѵєлюстьнъ** 'ts.', bułg. *чéлюстен -тна -тно* 'ts.', maced. *челустен -тна -тно* 'ts.';

strus. **ѵєлюстьныи** 'szczękowy', ros. *челюстно́й* (u Dala *чéлюстный*) 'ts.'. ~

Substantywizowane adi.: czes. dial. moraw. *čel'usno* n. 'otwór pieca' (Bartoš DSM), *čel'usňa* n. pl. 'ts.' (Malina Mistřice).

Z suf. *-ьnъ* od *cel'ustь*. *W. B. — F. S.*

čemerica : płd.-wsch. **čemerika** 'rośliny trujące Veratrum, Helleborus', 'proszek z ciemierzycy powodujący kichanie'

čemerica: ~ stpol. XV—XVIII w. *czemierzyca* 'Veratrum album; miłek wiosenny, Adonis vernalis' (w tych znaczeniach od XVI w. *ciemierzyca*, np. u Mącz. 154b: bibe helleborum, pi *ciemierzicę* to yest toś szalón, masz muchy álbo koczki w głowie; nowsze, nie notowane przez L., w wyniku etymologii ludowej *ciemiężyca*, dial. *ciemięrzyca* 'Helleborus alba'), w XV w. też 'proszek z ciemierzycy białej powodujący kichanie', głuż. *čemjerica* 'ciemierzyca czarna, Helleborus niger', czes. *čemeřice* 'ts.', u Jungmanna *čemeřice bílá* 'Veratrum album', sła. *čemerica* 'Helleborus niger', 'proszek do kichania';

sch. dawne (Mikalja, Della Bella) *čemèrica* 'Helleborus';

ros. *чемери́ца* 'Veratrum', u Dala też 'Helleborus', ukr. *чемери́ця* 'Veratrum', brus. *чамяры́ца* 'ts.', dial. *чымяры́ца* 'Veratrum album' (Bjalьkevič Mohylew), poleskie *чимери́ца, чэмэри́ца* 'Cypripedium calceolus; Orchis morio; Polygonatum odoratum' (Leks. Polesьja 434). ~

čemerika: ~ słe. *čemerîka* 'Veratrum album', sch. od XV w. *čemèrika* 'Veratrum; Helleborus niger; zimowit, Colchicum autumnale', bułg. *чемери́ка* (dial. też *чемери́га, чюмери́га*, Gerov) 'Veratrum album', dial. *чêмêри́ка* 'wieloletnia trawiasta roślina trująca rosnąca na błotnistych wysokich miejscach' (BDial. II 299: Rodopy), maced. *чемерика* 'Veratrum album';

ros. *чемери́ка* 'Veratrum'. ~

Z brus. albo z pol.: lit. *čemerýčia* 'Veratrum album' (Fraenkel LEW 72);

ze słow.: węg. *csomorika* 'jaskier; cykuta'.

Por. czes. ludowe *čemerka* 'Helleborus niger', 'proszek do kichania z tej rośliny' (Přír. slov., Jungmann), u Jungmanna też 'rodzaj choroby, uherská nemoc', sła. *čemerka* 'proszek z ciemierzycy do kichania' (Isačenko SRS), ros. *чемéрка* 'Helleborus' (u Dala *чемéрка чихотная* 'Veratrum nigrum'), 'proszek wywołujący kichanie'.

Od *čemerъ*, o suf. *-ica* : *-ika* zob. I 91, 98. — Co do znaczenia 'proszek wywołujący kichanie' por. niem. *Nieswurz* 'Helleborus' : *niesen* 'kichać'.

W. B. — F. S.

čemerika zob. **čemerica**

čemeriti *čemer'ǫ* dial. zach. i płd. 'napełniać trucizną, jadem, truć, zatruwać, wywoływać chorobę przez zatrucie', 'złościć, gniewać'

~ pol. dial. podhalańskie *ciemierzyć* : *ściemierzyć* 'przeziębić np. gruczoły limfatyczne, które wtedy nabrzmiewają, przeziębić, o człowieku, koniu' (Karłowicz SGP), sła. dial. *očemerit' sa* 'dostać guzów pod skórą, np. z przejedzenia się, przejeść się, opić się' (Kálal), wsch. *ščemeric śe -ru śe* 'zachorować z głodu' (Buffa Dlhá Lúka);

słe. dial. wsch. *čemeríti -rím* (: *čmeríti*) 'drażnić, złościć', *čemeríti se* (: *čmériti se*) 'złościć się, gniewać się', 'marszczyć się', 'chmurzyć się', 'ropieć, o ranach' (Pleteršnik, SSKJ), sch. *čȅmeriti -rīm* 'napełniać trucizną, jadem, goryczą' (RMat.; RJAZ tylko ze Stulicia), bułg. dial. *чюмéря се* (: *чю́мря се*) 'marszczyć się, chmurzyć się' (Gerov), *чумáр'ъ съ* 'marszczyć się, wyrażać niezadowolenie' (BDial. IV 232: Trojan). ~

Denominativum od *čemerъ*, o budowie zob. I 57. Pierwotne znaczenie: 'truć, zatruwać ciemierzycą (Veratrum) lub ciemiernikiem (Helleborus)'.

W. B. — F. S.

čemeritъ *čemerita čemerito* płd.-wsch. 'mający właściwości trucizny, trujący, gorzki'

~ słe. *čemerît* 'gorzki', sch. *čȅmerit* 'jadowity, trujący' (RMat.), w XVI w. *čemerit* 'jadowity, o żmii' (RJAZ);

strus. **чемєритьии** 'zaprawiony jadem, zatruty; straszny'. ~

Adi. od *čemerъ*, z suf. *-itъ*. *W. B. — F. S.*

čemerъ *čemera* 'roślina lecznicza i trująca, ciemierzyca, Veratrum, ciemiernik, Helleborus' : 'jad, trucizna z tej rośliny' : 'choroby nim wywołane', płd.-wsch. 'jad, trucizna', 'złość, gniew, zgryzota'

~ pol. dial. (np. Żywieckie, Podhale) *cemir* 'duszność w piersiach utrudniająca oddychanie', *ciemier*, *cimierz* 'choroba spowodowana nagłym przeziębieniem; silne nabrzmienie gruczołów limfatycznych', na Litwie *czemier* 'ciemierzyca, Veratrum', 'ból żołądka u konia' (Karłowicz SGP), czes. dawne u Jungmanna *čemer -ru* : *čemru* 'rodzaj choroby, uherská nemoc, die ungarische Krankheit', 'nudności, mdłości', dial. moraw. *čemer -ra* 'małe guzy pod skórą powstające np. wskutek gwałtownego picia' (Bartoš DSM), 'rodzaj wysypki' (Malina Mistřice), sła. *čemer -ra* : *-ru* 'druh choroby spôsobenej zrážaním krvi' (SSJ), dial. 'choroba spowodowana szybkim jedzeniem: małe guzy pod skórą, nudności, mdłości, kłucie w krzyżach; niesmak' (Kálal);

słe. *čemér -ra* 'jad, trucizna' (też dial. prekmurskie), 'ropień, ropa z rany', 'coś bardzo gorzkiego, żółć', 'gniew, złość', 'przykrość', 'gęsia skórka' (też dial. płd. Styria), sch. od XV w. *čȅmēr -ra* 'jad, trucizna; gorycz trucizny',

'przygnębienie, rozgoryczenie, żal', dial. w Dalmacji *vučji čemer* 'Aconitum napellus' (RJAZ), bułg. *чéмер* 'jad, trucizna', 'ciemierzyca biała, Veratrum album', ludowe 'zmartwienie', dial. 'przekleństwo, zło, diabeł (w przekleństwach)' (Gerov), *чéмêр* 'zły duch; przesolone jedzenie' (BDial. II 299: Rodopy), maced. *чемер* 'trucizna, jad; gorycz, wielka troska, zmartwienie'; strus. XII w. **ѵсмєръ** 'jad; roślina jadowita, ciemierzyca', 'zatruta strzała', ros. ludowe *чéмер -ра* 'rodzaj końskiej choroby', 'rodzaj padaczki z bólem brzucha', u Dala też 'ból głowy', dial. *чемéр* 'jad i ból od jadu' (Dal), ukr. *чемíр -ру* 'ból żołądka' (Hrinčenko), brus. *чэ́мер -ру* 'gorycz', bot. 'ciemierzyca, Veratrum'. ~

Ze słow.: lit. *čemerỹs* 'Veratrum album', 'diabeł', węg. *csömör* 'mdłości, nudności, wstręt, odraza, obrzydzenie' (por. Kniezsa MNSJ I 2, 618), rum. dial. *cemer* 'poison, amertume' (Skok ER I 306).

Por. 1. pol. dial. podhalańskie *ciemierz* 'choroba spowodowana nagłym przeziębieniem; silne nabrzmienie gruczołów limfatycznych' (Karłowicz SGP), cs. **ѵсмєрь** 'trucizna, venenum', strus. **ѵсмєрь** 'roślina jadowita, ciemierzyca; jad', ros. dial. *чéмерь* 'ból głowy; ból żołądka niekiedy z wymiotami i biegunką' (Dal);

2. formy zdające się wskazywać na pierwiastek *čem-*: bułg. ludowe *чемрéя -еш* 'marnieć, tracić siły; ulatniać się, wietrzeć' : dial. rodop. *чумéе* 'chorować, więdnąć, o człowieku, zwierzęciu, roślinie' (BDial. V 218), maced. *чемрее* 'więdnąć, usychać z tęsknoty, cierpieć', ros. dial. *чемерá* 'odurzający tytoń' (Dal).

Roślina trująca stosowana w medycynie ludowej (np. sproszkowany korzeń Veratrum album wąchany przeciw silnemu bólowi głowy, zażywany z miodem przeciw glistom, p. Moszyński KLS² II 1, 227). Obie rośliny (należące do różnych rodzin) łączy jadowitość i stosowanie w medycynie ludowej. Z tego podstawowego znaczenia rozwinęły się wtórnie: 'jad, trucizna tej rośliny, stosowana np. do zatruwania strzał' : 'choroby nimi wywołane' : 'złość, gniew, zgryzota' (Berneker SEW I 143). Wyraz należący do warstwy ie.: *kem-ero-* : *kom-ero-* : *kₑm-ero-*. Dokładne czy też bardzo bliskie odpowiedniki ie.: lit. *kẽmeras* 'roślina lecznicza sadziec konopiasty, Eupatorium cannabinum' (u Kurschata Thes. też *kėmeriai* pl. 'ts.'), łot. *cemeriņš* 'Helleborus', stwniem. *hemera* (**hamirō*), niem. dial. *hemern* 'Helleborus, Veratrum album'. Tu zapewne też gr. κάμαρος κάμμαρος 'gatunek tojadu, Aconitum' (zob. ostatnio Frisk GEW I 771).

Berneker SEW I 142—3, Brückner SE 62, Moszyński KLS² I 392, II 1, 218, 227, 330, Sławski SE I 99, Budziszewska SPŻ 221, Machek ES² 97, Skok ER I 306, Fraenkel LEW 251—2, Pokorny IEW 558.

W. B. — F. S.

čemerьnъ *čemerьna čemerьno* płd. 'pełen jadu, trucizny, trujący, jadowity' ~ sle. *čemẹ́ren -rna -rno* 'trujący, jadowity; rozgniewany', sch. od XV w. *čȅmēran -rna -rno* 'jadowity, trujący; gorzki jak trucizna', bułg. *чéмерен -рна -рно* 'złowieszczy', dial. 'przeklęty, nie wróżący nic dobrego' (BDial. V 217: Rodopy), u Gerova *чемéрен* 'ciężki, zły, przeklęty, czarny', maced. *чемерен -рна -рно* 'pełen goryczy, jadu, bólu'. ~

Por. pol. nowe (u L. nie notowane) *ciemiernik* 'Helleborus', ukr. *чéмерни́к* 'ts.'.

Adi. od *čemerъ*, z suf. *-ьnъ*. *W. B. — F. S.*

čepariti zob. **čeperiti**

čepati *čep'ǫ* 'chwytać, łapać; dotykać, poruszać; zahaczać, przypinać, zawieszać, zaczepiać; zginać, wyginać', dial. przede wszystkim płd. 'uderzać, łamać, rwać', perf. **čepiti 1.** *čep'ǫ* : **čepnǫti 1.** *čepnǫ*

čepati: ~ sch. od XVII w. *čépati čêpām* : *čêpljēm* 'stąpać, deptać, nadeptać na nogę' (np. dial. *čẽpȁt čêpam* 'kroczyć', ironicznie, Elezović Kos.-Met.), wyjątkowe 'łapać, chwytać', *šćèpati -pām* 'złapać, schwycić';

ros. dial. *čenátь* 'zaczepiać; dotykać, ruszać; brać, łapać, chwytać; czerpać', 'kołysać', *čenátься* 'iść chwiejnym krokiem' (Dal, Opyt, Opyt Dop.), ukr. *činámu -náju* 'zaczepiać, wieszać, przypinać; chwytać' (u Hrinčenki *čenámu -náju* 'zaczepiać, ruszać; zwieszać się', z ukr. zapewne pol. dawne u Smotryckiego *czepać* 'zaczepiać kogoś, przeszkadzać', L.), *činámuся* 'czepiać się, chwytać się', brus. *čanáць* 'czepiać, zahaczać; ruszać, zaczepiać' (Nosovič, Šaternik Červ.), *čanáuua* 'czepiać się, zaczepiać się'. ~

čepiti: ~ pol. *czepić się* 'chwycić się, przytrzymać się, zahaczyć się' (też dial., Karłowicz SGP: Lubelskie), u L. 'lgnąć do czego, chwytać się o co, zahaczać się, wieszać się', dial. *czepić* 'ująć, porwać, uczepić się' (Karłowicz SGP: Nadrabie), czes. dial. moraw. *čepit* 'bić' (Kott Dod. DSM);

bułg. ludowe *čéня -uш* 'łamać', 'rozdziawiać, rozczapierzać', pot. *čéня ce* 'wyginać się, wykrzywiać się', dial. *čénêм ca* 'bardzo się z kimś kłócić' (BDial. II 300: Rodopy), *čéne ce* 'drapać się np. po drzewach' (BDial. I 156: Strandża), *čóněм* 'łamać, odłamywać; wyginać się, wywijać się, o młodych ludziach' (BDial. II 302, z **čęp-*), *čópля -uш* 'dłubać, rozdłubywać; skubać, dręczyć', dial. *čénля* też 'zaczepiać, dotykać, poruszać' (Gerov), maced. pot. *čenu ce* 'wymykać się, wymigiwać się';

ukr. dial. *čenútися* 'uczepić się, chwycić się', brus. *čaníuua* 'zaczepiać kogoś, czepiać się; przyczepiać się; zadzierać z kimś' (też dial., Šaternik Červ.), dial. także *čeníць -nлю čéniш* 'zaczepić, zahaczyć' (Nosovič). ~

čepnǫti: ~ pol. dawne XVIII w. u L. *czepnąć* 'ująć, chwycić', dial. *czepnąć się* 'odważyć się', *czepnąć się na kogoś* 'zaczepić kogoś' (Karłowicz SGP);

sch. *čépnuti čêpnēm* 'nadepnąć, przycisnąć nogą', bułg. dial. *čénна* 'podłubać, podrapać, poczesać; zakąsić, zjeść trochę; klasnąć, plasnąć', *čónna* 'podrapać, podłubać' (Gerov), *čónna* 'dotknąć' (BDial. V 218: Rodopy), *čénna ce* 'podrapać się' (o. c. 217), maced. *čenne* 'podłubać, pogrzebać, pogmerać', dial. *čópna* 'zgolić np. wąsy', *čépnuvam* : *čópnuvam* 'wyrywać, zrywać, skubać' (Małecki SW);

ukr. *čónнути* 'uderzyć' (Żel.). ~

Por. 1. pol. pot. *czepiać -piam* 'zatrzymywać, nagabywać', przestarz. 'przymocowywać, przypinać, wieszać', *czepiać się* 'chwytać się, zahaczać się; przytrzymywać się; doszukiwać się w kimś lub czymś złych intencji, cech', ukr. dial. *čenлáти -лáю* 'przyczepiać, przypinać; dotykać, chwytać', *čenлáтися* 'czepiać się, trzymać się; piąć się, wić się', *činлáти* 'przyczepiać, zawieszać', *činлáтися* 'przyczepiać się, zawieszać się', brus. *čanляць* 'zaczepiać, przyczepiać; chwytać, łapać' (też dial., Nosovič, Šaternik Červ.), *čanляuua* 'przyczepiać się; zaczepiać, przyczepiać się do kogoś lub czegoś';

2. bułg. dial. *čénkam* : *čónkam* 'drapać, dłubać, czesać; dziobać' (Gerov), rodop. *čónkam* 'czesać wełnę', 'odzierać młode gałązki dla bydła', 'dotykać' (BDial. II 302, V 218), maced. *čenka* : dial. *čonka* 'grzebać się, o kurach',

'dłubać, gmerać', 'czesać wełnę', dial. *čépkam* : *čópkam* 'plewić, wyrywać np. trawę' (Małecki SW).

Dźwkn. jak *čapati*, *čupati*, *čepěti*. Ogniwem łączącym z *čepěti* jest znaczenie 'zginać, wyginać', co do rozwoju znaczenia 'siedzieć w kucki' por. ukr. *чанíмu* 'stać w pozycji zgiętej', 'zginać się, wyginać się', bułg. ludowe *чéпя -uш* 'łamać' : 'rozdziawiać, rozczapierzać', lit. *tupė'ti* 'siedzieć w kucki' : *čiúopti*, *čiùpti* 'chwytać, dotykać' (Fraenkel LEW 74, 1141—2). Por. lit. *čèpt!* interi. na oznaczenie nagłego ruchu, *čẽpinti* 'iść powoli, ciężko, opieszale' = *čẽpóti*, łot. *čìept* : *čiêpt* 'zwędzić, porwać, ukraść', *ķept* 'czepiać się, chwytać pazurami'. — Zob. bliskoznaczne *čepiti*.

Bugge KZ XXXII 60, Sobolevskij RFV LXIV 171, Janko ČMF XX 15—9, Vasmer REW III 316, Sławski SE I 116. *W. B. — F. S.*

čepelь *čepel'a* 'nóż, ostrze noża'

~ stpol. NO *Czepiel* od r. 1413 (SSNO), czes. *čepel -le* m. i f. 'ostrze noża, klinga szabli', dial. chodzkie *čepyjl* 'ostrze noża' (Hruška DSCh), już w XIV w. *čepel* m. 'lamella', stczes. też NO *Čepel* m., sła. *čepeľ* f. 'ostrze np. noża, siekiery, klinga, brzeszczot';

bułg. dial. *ченéл* m. 'człowiek kłótliwy' (BDial. V 217: Rodopy);

ros. dial. *чéнель* f. 'żelazna łopatka do oczyszczania konopi z paździerzy' (Dal), *чáнель -пля* 'wielki nóż, tasak' (Opyt, Dal), ukr. dial. *ченéль* : *чеníль -ля* 'nóż (zwykle stary) z odłamanym końcem', łemk. 'zwykły nóż z drewnianym trzonkiem' (Hrinčenko). ~

Por. 1. czes. *čepelka* 'nożyk do golenia, żyletka', ros. dial. *чепелá* : *чепёла* : *чепúла* 'uchwyt patelni' : 'patelnia', pskowskie *чепелúшка* : kurskie *чепелышка* 'nóż, nożyk' (Dal, Opyt), ukr. *чаплiя* 'uchwyt patelni', u Żel. *чаплíя* 'patelnia', *чепéлик* 'mały kiepski nóż; składany nóż; nóż z ułamka kosy używany do czyszczenia łyka' (Hrinčenko, Żel.), brus. *чапялá* (dial. też *чапяля́*, Šaternik Červ., *чепелá*, Nosovič) 'uchwyt patelni';

2. ukr. dial. *чепелять -ляю* 'z trudem coś robić, np. krajać, grać' (Żel.), 'źle grać' (Hrinčenko), *чепулять -ляю* 'krajać tępym nożem' (Żel.) : 'iść kulejąc' (Hrinčenko, Żel.).

Do *čepati*, *čepiti*, por. należące tu pol. dial. kasz. *čepřec -pře* 'oczyszczać rośliny okopowe z korzonków; obierać ziemniaki; grzebać; golić; zdejmować korę z drzewa' (Sychta SK). O budowie zob. I 108.

Janko ČMF XX 20—1. — Machek ES² 98 dopatrywał się tu wzmacniającego *če* i **pelo* = stind. *phála-* n. 'ostrze koła, klinga miecza' (p. Mayrhofer KEWA II 394). Nieprawdopodobne. *W. B. — F. S.*

čeperiti *čeper'ǫ* : **čepariti** *čepar'ǫ* : **čepuriti** *čepur'ǫ* 'dotykać, poruszać, chwytać, czepiać, grzebać np. w piasku, rozpościerać, rozwidlać, rozkraczać, jeżyć, najeżać np. pióra, włosy', zwykle **čeperiti sę** : **čepariti sę** : **čepuriti sę** 'grzebać się np. w piasku; rozpościerać się, rozciągać się, rozkraczać się', 'jeżyć się, stroszyć się', 'nadymać się, stroić się, pysznić się'

čeperiti: ~ dłuż. *šeṕeriś* (*se*) 'jeżyć pióra, nadymać się, o ptakach', 'rozciągać np. sidła, sieć', głuż. *šepjerić* 'jeżyć', *šepjerić* pjerjo 'puszyć się, o ptakach', *šepjerić so* 'jeżyć się, stawać się najeżonym, nastroszonym', dial. *šepjerić se* 'przechwalać, pysznić się' (Michalk Neustadt), czes. dial. wałaskie *čepéřit sa* 'pysznić się, wywyższać się' (Bartoš DSM), sła. *čeperiť sa* (dial. *čepériť sa*, Kálal) 'jeżyć pióra, nadymać się, o ptakach', 'gniewać się, złościć się', 'falować, o wodzie';

słe. *čepę́riti se čepę̂rim se* (: *ščéperiti se*, też z uproszczeniem grupy *šč- šepę́riti se šepę̂rim se*) 'stroszyć pióra, np. o ptakach kąpiących się; puszyć się, pysznić się, stroić się', sch. dial. (Lika) *šepèriti se -rīm se* 'puszyć się, pysznić się', też niejasne znaczeniowo *šepèriti* (RJAZ), bułg. dial. *ченéрим се* 'nadymać się, pysznić się' (Umlenski Kjustendil), *ченéря се* 'rozwierać szeroko' (Gerov Dop.);

ros. dial. *шенéриться* : *щенéриться* 'rozstawiać nogi, rozpościerać ręce; pysznić się, puszyć się; kaprysić' (Opyt, Opyt Dop., Dal), ukr. dial. *ченери́тися* 'stroić się' (Żel.). ~

Por. dłuż. *šeperaś* 'stroszyć, jeżyć pióra, o ptakach', stczes. *čeparati* 'poruszać, dotykać, pełzać'.

čepariti: ~ pol. dial. kasz. *čepařëc -ři* 'grzebać, o drobiu' (*rozčepařëc* 'rozczochrać'), *čepařëc są* 'kąpać się w piasku lub wodzie, o drobiu; pluskać się; czochrać się, drapać się; czesać się, myć się' (Sychta SK);

sch. *ščepáriti -rīm* 'schwycić, złapać', *raščepariti* 'rozkraczyć się';

ukr. dial. *ченáрити -рю* 'rozciągać, napinać', *ченáритися* 'rozciągać się' (Hrinčenko). ~

čepuriti: ~ sła. dial. *čepurkať sa* 'nadymać się';

sch. dial. *šepúriti se šèpūrīm se* 'stroszyć pióra, rozpościerać ogon, np. o pawiu; puszyć się' (Vuk: ze Srijemu, RJAZ);

ros. dial. *чéнýриться* : *щенýриться* 'nadymać się, pysznić się; stroić się', pskowskie *ченури́ться* 'jeżyć się' (Opyt, Opyt Dop., Dal), u Mirtova Don. *ченурáться* 'puszyć się, pysznić się', ukr. *ченури́ти -рю́ -ри́ш* 'stroić, upiększać', *ченури́тися* (dial. też *чинýритися*, Żel.) 'stroić się, upiększać się', u Żel. także 'pysznić się, być dumnym', brus. dial. *чанурыць* (u Nosoviča *ченурúць*) 'stroić, upiększać' (BRS), 'z trudem posuwać się' (Šaternik Červ.), *чанурыцца* 'stroić się, upiększać się; dodawać sobie otuchy', u Nosoviča też 'nadymać się, być czupurnym, zuchowatym'. ~

Por. z innymi rozszerzeniami sufiksalnymi:

1. pol. dial. kasz. *čepřec są -pře są* 'kąpać się w piasku, o drobiu; bawić się w wodzie, pluskać się; golić się' (Sychta SK; wskazuje na pierwotne **čeprati čepr'ǫ*), sch. *čepŕkati -kām* 'grzebać jak kura w piasku', 'szperać, gmerać, przewracać', bułg. dial. *ченóртка* 'kokietka' (BDial. II 300);

2. czes. *čepýřiti* 'jeżyć, stroszyć', *čepýřiti se* 'jeżyć się; gniewać się, wściekać się', dial. chodzkie *čepyjřit se* 'stroszyć pióra, o ptakach; dąsać się, gniewać się' (Hruška DSCh), stczes. *čepýrati* 'dotykać, poruszać, pełzać', dial. *čepejrati se* 'ryć, babrać, grzebać się, bawić się np. w piasku' (Janko ČMF XX 25), słe. *čepíriti se* : *čopíriti se* 'stroszyć się; puszyć się, pysznić się, stroić się', *šopíriti šopîrim* 'jeżyć włosy, stroszyć pióra', *šopíriti se* 'jeżyć się, stroszyć się; chełpić się, puszyć się', sch. *šepíriti se šèpīrīm se* 'puszyć się jak paw; iść puszniąc się pięknym strojem';

3. sch. dial. *čèporiti -rīm* 'szurać nogami', ros. dial. *ченорúться* 'nadymać się, pysznić się, stroić się';

4. pol. dial. kasz. *čepélëc są -li są* 'kąpać się w piasku, o drobiu' (Sychta SK), ros. dial. *ченелúться* 'chełpić się' (Vasmer REW III 316);

5. ros. dial *ченúжиться* : *щенúриться* 'nadymać się, pysznić się, stroić się' (Opyt, Dal).

Ekspresywne derywaty od bliskoznacznych *čepati* : *čepiti*. Na większy pierwotny zasięg postaci *čepuriti* wskazuje *čepurъ* (zob.). Por. np. czes. dial. *rozčapit'* nohy 'rozkraczyć', sch. *čépiti* 'rozpierać', *čepiti* noge 'rozkraczać',

čepiti se 'mizdrzyć się, przymilać się', bułg. *чéпя* 'łamać' : 'rozdziawiać, rozczapierzać', *чéпя се* 'wyginać się, wykrzywiać się'. O sufiksach z *-r-* zob. I 54.

Tego samego typu derywaty spotykamy też od bliskoznacznych *čapati* : *čapiti*, *čupati* : *čupiti*, np.

1. pol. *czapierzyć się* 'sterczeć, rozpościerać się na wszystkie strony', dial. kasz. *čaṕeřëc są -ṕéři są* 'rozsiadać się, zajmować dużo miejsca, o kurach' (Sychta SK), sła. dial. *čapiŕic śe* 'rozkraczać się' (Buffa Dlhá Lúka), ros. dial. *чанурúться* 'nadymać się, pysznić się', *чапы́риться* 'siać niezgodę, waśni', *чапы́житься* 'nadymać się, pysznić się, stroić się' (Dal);

2. pol. *czupurzyć się* 'być czupurnym, usiłować wydawać się ważnym', dawne 'stroić się' (według SJP PAN z ukr., zob. jednak Sławski SE I 128), dial. *cupierzyć się* 'stroić głowę przesadnie' (Karłowicz SGP: Tykocin), kasz. *čůṕeřəc są* 'stroić się dziwacznie' (Lorentz PW), brus. dial. *чупúснуць* 'uderzyć w twarz' : *чупы́рснуць* 'trącić silnie, zwalić z nóg' (Nosovič).

Janko ČMF XX 21—5, Sławski SE I 128—9, Skok ER I 307—8.

W. B. — F. S.

čeperъ 1. *čepera* dial. płd., zwykle dem. **čeperъkъ** *čeperъka* 'miara długości: odległość między rozstawionym kciukiem a palcem wskazującym'

~ bułg. dial. *чéпер* m. 'miara długości: odległość między czubkami rozstawionego kciuka a palca wskazującego' (BDial. II 300: Rodopy). ~

Dem. *čeperъkъ*: ~ sch. dial. *čepérak -rka* 'odległość między czubkami rozstawionego kciuka a palca wskazującego' (Vuk, RJAZ, RMat.), *čepȅrak čepêrka*: popušti za jedan *čeperak* (Elezović Kos.-Met.), bułg. ludowe *чепéрек -рци* (dial. też *чепéрок*, BDial. II 111, *чопéрек*, Gerov) 'ts.', maced. *чеперок* 'ts.', dial. *čópirik* 'ts.' (Małecki SW). ~

Por. 1. bułg. dial. *чéпеpа* 'miara długości: odległość między czubkami rozstawionego kciuka a palca wskazującego' (BDial. I 156: Strandża), ukr. dial. łemk. *чепéра* 'rosocha' (Hrinčenko), u Żel. *чупéра* 'ts.';

2. ukr. dial. *чéпара* 'czepiga, rączka pługa' (Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 181), bułg. dial. *чéпарка* 'rosocha' (Gerov) : *чéпарък* 'miara długości' (BDial. II 229: Rodopy);

3. czes. rzadkie *čepýr* m. 'koniuszek, np. palca';

4. słe. *šẽper -pra* 'polano, żerdź, pręt; dzida', sch. *šȅpēr* 'grubszy koniec pręta; płot np. z wikliny, chrustu'.

Do *čeperiti* w znaczeniu 'rozciągać, rozpościerać, rozwidlać, rozkraczać', co do rozwoju znaczenia 'miara długości' por. psł. *pędь* : *pęti pьnǫ*, niem. *Spanne* 'piędź' : *spannen* 'rozpinać, napinać'. W tym samym znaczeniu też derywat od *čepati*, *čepiti*: bułg. dial. *чéна* 'miara długości' (BDial. II 299: Rodopy).

Janko ČMF XX 23 (według którego należy tu także czes. dial. przezwisko *čeperák*), Skok ER I 308.

Zob. *čeperъ* 2. *W. B. — F. S.*

čeperъ 2. *čepera* płd. dial. (część płn.-zach.) 'kleszcz, Ixodes'

słe. dial. *čepȇr* 'kleszcz, Ixodes reduvius' (Pleteršnik), sch. czakaw. *čẽper* m. 'ts.'.

Do *čeperiti* (o budowie zob. I 58—9) w znaczeniu 'chwytać, czepiać', co do rozwoju znaczenia por. *klěšče* : *klěstiti*. Zob. *čeperъ* 1. *W. B. — F. S.*

čeperъkъ zob. **čeperъ 1**

čepertьnъ *čepertьna čepertьno* 'z najeżonymi włosami, piórami, nastroszony, jeżący się, najeżony', 'wystrojony, strojny', 'napuszony, nadęty', 'pyszny, dumny'

~ czes. u Jungmanna *čeprný* 'zwinny, dziarski', dial. moraw. *čoprný* 'ts.' (Kott Dod. DSM), sła. dial. *čeprný* 'ts.' (Kálal);

sch. *čȅpēran -rna -rno* 'żwawy, chwacki, czupurny' (też dial. w Czarnogórze, Vuk). ~

Por. 1. bułg. dial. *чепе́ряст* 'napuszony, hardy, wystrojony' (Gerov), maced. *чеперест* 'rosochaty';

2. bułg. dial. *чопо́рист* 'napuszony, hardy, wystrojony' (Gerov), maced. *чепорест* 'rosochaty';

ros. *чо́порный* 'powściągliwy, pilnujący się, uważający na siebie; sztywny, nienaturalny; surowy', dial. też *чепорный* 'wystrojony' (Melьničenko Jaroslavl); ze słow.: ngr. τσοπορός 'nienaturalny, sztuczny' (Vasmer REW III 347);

3. ros. dial. *чепурно́й* 'czysto odziany, strojny', *чепу́рник* 'gęste zarośla, gąszcz' (Vasmer REW III 317), ukr. *чепурни́й* (dial. też *чіпу́рний*, *чопу́рний*, Żel.) 'starannie ubrany, schludny, strojny', brus. dial. *чепурны́й* 'schludnie, ładnie ubrany' (Nosovič);

ukr. *чепури́стий* 'schludny; lubiący się stroić'.

Przymiotnik dewerbalny od *čeperiti* (*sę*), z suf. *-ьnъ*.

Dobrze zaświadczone jest też w językach słow. adi. ***čuperьnъ***: czes. *čiperný* 'zwinny, dziarski; dowcipny', dial. płd.-zach. *čuperný*, moraw. *čuprný* 'zwinny, żwawy, rześki, szybki; ładny, zgrabny; schludny' (Janko ČMF XXI 35), sła. dial. *čuprný* 'zwinny, dziarski, dowcipny', sch. *čȕpēran -rna -rno* 'rozczochrany, rozwichrzony',

por. też czes. nieodmienne *čupr* 'ładny, zgrabny, kształtny', ludowe 'szykowny';

ukr. dial. *чупо́рний* 'von der Henne' (Żel.);

pol. od XVIII w. *czupurny* 'zawadiacki, wyzywający' (zapewne z rus., p. Sławski SE I 128, ale też dial. np. Tykocińskie, Szymczak Domaniewek), dial. podhalańskie *ciupurny* 'dowcipny, czupurny', ukr. dial. *чупу́рний* 'starannie ubrany, schludny, strojny';

ukr. dial. *чупа́рний* 'schludnie, ładnie ubrany' (Hrinčenko);

ros. dial. *чупы́рный* 'mały, malutki' (Dal).

Te ekspresywne formacje motywowane są częściowo tylko odpowiednimi czasownikami typu *čupati* : *čupiti*, *čuperiti* (p. *čeperiti*). W poszczególnych językach słow. widać wpływ wyrazu *čupъ* i derywatów na *-r-*.

Janko ČMF XX 21—5, XXI 32—3, Sławski SE I 128, Vasmer REW III 347. *W. B.* — *F. S.*

čepěti *čep'ǫ* : **čępěti** *čęp'ǫ* : **čapěti** *čap'ǫ* 'siedzieć na zgiętych kolanach skuliwszy się, siedzieć w kucki; siedzieć rozczapierzywszy skrzydła, o ptakach', perf. **čepnǫti 2.** : **čępnǫti** : **čapnǫti** *-nǫ*

~ pol. dial. *czępieć czępi* (poświadczone 1 przykładem w XVI w., w SP XVI IBL bez znaczenia) 'siedzieć w kucki, kucać' (Karłowicz SGP, Kucała PSM 174, ciesz. ustnie od dra Bizonia), 'siedzieć oczekując, czekać; ślęczeć, pilnować; siedzieć smutnym; drzemać siedząc' (Karłowicz SGP), ciesz. też *czapieć* 'siąść rozczapierzywszy skrzydła, o kurze; siąść w kucki, o człowieku' (ustnie od dra Bizonia), czes. dial. *čapěti* 'siedzieć w kucki' (Přír. slov., Bar-

toš DSM), wałaskie *čopĕt'* 'ts.' (Bartoš DSM), laskie *č'apječ'* 'ts.' (Lamprecht Opava), sła. *čap(i)et'* 'ts.' (Kálal);

sże. *čepéti -pím* 'stać na bardzo zgiętych nogach, kucać; siedzieć nieruchomo w pozycji zgarbionej; przebywać, przesiadywać gdzieś, ślęczeć', u Pleteršnika też 'siedzieć, o kurze na gałęzi';

ukr. dial. *чанíму -нíю* : *чанлю́ -нúш* 'stać zgiętym, zginać się' (URS), *чунíму -нлю́ -нúш* 'stać długo, wystawać; siedzieć skurczywszy się, zwijać się, zginać się' (URS, Żel.), *ченíму* : *чинíму* 'siedzieć w kucki; siedzieś komuś na karku' (Żel.). ~

Perf. *čepnǫti* : *čępnǫti* : *čapnǫti*: ~ pol. dawne u Kn. *przy-czępnąć, u-czępnąć* 'usiąść w kucki, usiąść po turecku', dial. ciesz. *czępnąć* : *czapnąć* 'siąść rozczapierzywszy skrzydła, o kurze; siąść w kucki, o człowieku' (ustnie od dra Bizonia), głuż. *čapnyć so -nje so* 'przykucnąć', czes. dial. *čapnouti si* 'ts.' (Přír. slov.), moraw. *čapnút'*, wałaskie *čopnút'* 'usiąść w kucki' (Bartoš DSM), laskie *č'apnuč'* 'ts.' (Lamprecht Opava), sła. dial. *čapnút'* 'usiąść w kucki, przykucnąć' (Kálal);

sże. *počéniti -čénem* : *počépniti -čępnem* 'ts.';

ukr. dial. *чéпнymu* 'usiąść w kucki, schylić się' (Żel.). ~

Por. 1. pol. dial. *czapić się* 'przycupnąć' (Karłowicz SGP), ciesz. *roščapić śe* 'rozsiąść się szeroko' (ustnie od dra Bizonia), czes. dial. moraw. *čápit' sa* 'kulić się do ziemi', *rozčápit' sa* 'rozkraczyć szeroko nogi' (Bartoš DSM), sła. dial. *čapit'* 'usiąść w kucki' (Kálal), sch. *čépiti čẽpīm* 'rozpościerać; ślęczeć, czekać; siedzieć w kucki', *čepiti noge* 'rozkraczać nogi', u Vuka *čepiti se* 'przymilać się, pieścić się' (co do rozwoju znaczenia por. lit. *tūpčioti* 'dreptać, przysiadywać, siadać w kucki' : 'starać się przypodobać komuś, przymilać się');

2. głuż. *čapać so -pa so* 'kucać', sże. *počépati -čępam* : *-pljem* 'siadać w kucki', bułg. dial. *чénам* 'bawić się w zabawę z przykucaniem' (Gerov);

3. sch. dial. *čepȁtit se -tim se* 'robić grymasy, śmiać się' (Elezović Kos.-Met.), dawne XVII w. *rasčepatiti* 'rozewrzeć, otworzyć', maced. *ченamu* 'szeroko otwierać, rozszerzać nadmiernie', *ченamu ce* 'rozkraczać się';

4. dewerbalne substantiva: pol. dial. *czępek, czympek* 'kucki' (zwykle *na czępku* 'w kucki, na zgiętych kolanach', Karłowicz SGP I 262, 283, Steuer Sułków), czes. dial. moraw. *čapka* 'ts.' (Bartoš DSM), ros. dial. *ченýрки* 'ts.' (Slovarь Rjazan.).

Dźwkn., w związku z *čepiti, čapiti* (zob.). Por. *čupĕti* : *čupiti*. Dopatrywano się nawiązań bałt.: Machek ES² 94 łączył *čapĕti* z lit. *kẽbsóti* 'siedzieć w kucki'. Według Bugi RR II 296 *čępĕti* ma odpowiednik w lit. *kemp̃ti* 'chudnąć, marnieć'. Mało prawdopodobne. — Łączono też z *čupĕti, kǫpati* (Brückner SE 78, Sławski SE I 109—10).

Rozwadowski RS II 109—10, Janko ČMF XX 17—9.

K. P. — W. B. — F. S.

čepiga (čepyga) : čapiga (čapyga) płn. 'uchwyt, rękojeść pługa'

~ pol. (poświadczone od Kn.² z r. 1643) *czepiga*, zwykle pl. *czepigi* 'nogi pługa', dial. płd.-wsch. *czepigi* : *czapigi* pl. 'ts.' (o zasięgu p. MAGP I m. 16, cz. II 56, Małecki — Nitsch AJPP m. 101, Dejna AGK m. 476; zasięg w gwarach przemawia przeciw wysuniętemu przez Dzendzelivśkiego UZLP 140—1 przypuszczeniu o zapożyczeniu z ukr.), dial. też 'socha, która ziemię zbiera i przewraca na skibę' (Karłowicz SGP: Mazowsze), 'nóż zepsuty,

tępy' (o. c.: Nowy Sącz, to znaczenie poświadczone już w r. 1617, p. BPP 59 s. 33), sła. dial. wsch. *čepihi* pl. 'nogi pługa' (Dzendzelivśkyj l. c. uważa za zapożyczenie z ukr.);

ros. dial. *чапи́гu* : *чапи́гu*, *чепи́гu* : *чепи́гu* 'rączki pługa, nogi pługa', u Mirtova Don. *чапи́га* też 'narzędzie do oczyszczania pługa', *чепе́гu* 'rączki pługa', ukr. *чепі́га* 'rękojeść pługa', dial. *чеᵘпі́га*, *чепи́га*, *ч'апі́га* 'ts.' (o zasięgu Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 181, UZLP 140), 'gwiazdozbiór Oriona'. ~

Do *čapiti*, *čepiti*. O budowie zob. I 66. Pierwotne znaczenie 'to, co się chwyta, uchwyt'. W językach słow. występują ślady zdające się wskazywać na większy pierwotnie zasięg i starsze znaczenie 'ten lub to, co chwyta' (nomen agentis > nomen instrumenti): 1. pol. dial. *čapíǵi* pl. 'połączenie bijaka z dzierżakiem u cepów' (MAGP XII cz. II 47: Włodawa), *cepíǵi* pl. 'nosidła na wodę' (MAGP IX cz. II 130: Mińsk maz.), ros. dial. *чапи́га* 'gęste młode zarośla, krzaki', *чапи́ж* : *чепи́ж -жá* 'zarośla' (Dal), brus. dial. *чапі́жнік* 'niski, karłowaty las lub zagajnik' (Jaškin BHN), denominalne verbum ros. dial. płn. *чепи́житься* 'zachowywać się czupurnie, zaczepiać ludzi awanturować się' (Opyt Dop.); 2. powtarzające się NO, np. pol. częste nazwisko *Capiga*, już w XV w. *C(z)epiga* (SSNO), sła. wsch. *Čepiga* przezwisko; również w płd.-słow.: NM *Čepigovo* blisko Prilepu (RJAZ).

W. B. — F. S.

čepiti 1. zob. **čepati**

čepiti 2. *čep'ǫ* dial. płn. 'ogarniać, otaczać czymś, przypinać, zaczepiać, nakładać pannie młodej czepiec'

~ pol. *czepić -pię* 'wkładać pannie młodej na głowę czepek, noszony przez kobiety zamężne' (też dial., Karłowicz SGP, Szymczak Domaniewek, kasz. *čepic* : *čåpic* : *čapic -pi* 'ts.', Sychta SK), dawne XVII w. u Potockiego 'wieńczyć' (Reczek SDP), *oczepić* 'nałożyć nakrycie, okryć' (L.), dial. *zaczepić* : *wyczepić* 'założyć chusteczkę na tył głowy' (Kucała PSM 201), czes. *čepiti* 'wkładać pannie młodej czepiec na głowę' (Přír. slov., też dial. *čepit* 'ts.', Malina Mistřice, Hruška DSCh), sła. dial. *čepiť* 'ts.' (Kálal), *čepic* 'układać włosy do specjalnego uczesania właściwego mężatkom' (Buffa Dlhá Lúka);

ukr. dial. *очепи́ти -плю́ -пиш* 'otoczyć coś tkaniną, włożyć np. spódnicę' (Hrinčenko). ~

Por. w podobnym znaczeniu denominativa od *čerpsь*: głuż. *čěpcowaś* 'nakładać czepiec' (Pfuhl), sła. *čepčiť* 'wkładać pannie młodej czepiec na głowę'.

To samo co *čepati* (p. *čepati* 1.). Por. stpol. od XVI w. *oczapić* 'ogarnąć, naokoło otoczyć' (zob. *čapati* : *čapiti*). P. *čerpsь*. *W. B. — F. S.*

čepnǫti 1. zob. **čepati**

čepnǫti 2. zob. **čepěti**

čepuriti zob. **čeperiti**

čepurъ *čepura* 'rozwidlona gałąź, rozwidlony pień'

~ czes. *čepur* bot. 'Lathraea squammaria' (Janko ČMF XX 24);

sch. *čàpūr* : dial. (Dubrownik) *čȅpūr* 'reszta odciętej lub złamanej gałęzi, cienkiego drzewa, łodygi kukurydzy, pieniek', cs. **чепоуріе** coll. 'nodi, rami', bułg. dial. *чéпор* : *чáпур* 'sęk' (Gerov: 'чекор, чвор'), maced. *чепур* 'cev na koju ističe voda'. ~

Por. 1. sła. dial. *čapor* 'pasterski bicz z krótką rękojeścią' (Kálal), sch. dial. *čäporak -ōrka* 'pieniek';

2. brus. dial. *ченурýха* 'miara wódki równa szklance' (Nosovič). Tu może też słe. dial. *čepúr* : *šapúr* : *šápor -rja* 'naczynie na osełkę', sch. dial. (Srijem) *šepura* 'to, co pozostaje po objedzeniu winogrona, szypułka winogrona' (RJAZ);

3. ukr. dial. *ченепáмuй* 'szeroko rozgałęziony'.

Do *čepuriti* w znaczeniu 'rozpościerać, rozwidlać', por. *čeperъ, čeperъkъ*.

W. B. — F. S.

čerъ *čepa* : **čarъ 2.** *čapa* 'odcięta gałąź, ucięty, odłupany kawałek drewna, używany np. jako zatyczka do beczki, jako kołek łączący kawałki drewna, jako sworzeń, na którym się coś obraca', też o różnych podobnych stożkowatych przedmiotach, także 'podobna kształtem ryba'

čerъ: ~ pol. od XV w. *czop -pa* : *-pu* (< *czep* z wtórnym *o* po *č*) 'stożkowata zatyczka u beczki, balii, szpunt', 'przedmiot o kształcie stożkowatym' (np. w XVI w. 'sopel lodu'), 'zaciosany koniec belki, deski, wpuszczany w wycięcie innej belki, deski', nowe także 'ryba Aspro', stpol. XV w. i dial. również w pierwotnej postaci *czep -pa* 'zatyczka, szpunt' (np. Olesch Sankt Annaberg), 'część składowa urządzenia we młynie' (Słownik stpol., Karłowicz SGP), 'sworzeń, na którym się obraca biegun we wrótniach' (Zaręba Siołkowice, już w XV w. 'biegun'), 'sworzeń u żurawia' (MAGP II cz. II 109), *czepy* 'zawiasy' (o. c. 124) dłuż. *cop -pa* 'zatyczka, szpunt', 'główny korzeń sosny' (też dial., Fasske Vetschau), 'języczek, uvula' (por. pol. u L. *czopek* 'ts.'), głuż. *čop -pa* 'zatyczka, szpunt', 'korzeń wrosły wierzchołkowo w ziemię' (też dial., Michalk Neustadt), 'biegun (geogr.)', 'zawiasa drzwiowa', *čop při haće* 'odpływ, spust stawu', czes. *čep -pu* 'zatyczka, szpunt' (już stczes., też dial. np. Malina Mistřice), 'zaciosany koniec belki, deski wpuszczany w wycięcie innej belki, deski', 'část hřídele uložena v ložisku', 'zamknięcie upustu w stawie', *čep sekyry* 'część siekiery, w którą włożone jest toporzysko', dial. 'żelazny koniec luśni u wozu' (Bartoš DSM), 'pionowy słupek na płozach sań, na którym opiera się nasad, stram' (o. c., *čepi* pl. 'stramy' Malina o. c.), 'języczek, uvula' (Kott Dod. DSM), stczes. XIV w. *čepy* pl. 'szpula';

słe. *čèp čépa* 'zatyczka, szpunt', 'stożkowaty przedmiot służący do łączenia', 'pozostała po obcięciu część młodej gałęzi winnej latorośli', też dial., Pleteršnik: płd. Styria (por. pol. *czopek* 'szczep'), 'ryba Aspro zingel', dial. też 'koniec osi w dolnym kamieniu młyńskim; Fensterkegel, Türkegel' (Pleteršnik), sch. od XVI w. *čȅp čèpa* 'korek, zatyczka, szpunt', 'zawiasy' (Vuk), dial. 'ryba Aspro streber', *crni čep* 'Aspro zingel' (Hirtz RNZO III 76, według Skoka ER I 307 zapożyczone), bułg. *чен чéнъм* 'zatyczka, szpunt' (też dial. np. Mladenov Vidin), 'sęk, gałązka', dial. 'żelazne pręty na końcach wału młyńskiego; drewniany klin, na którym się obraca koło garncarskie' (Gerov), 'kawałek drzewa, którym się przez rzucanie strąca owoce z drzewa' (BDial. I 156: Strandža), maced. *чен* m. 'drewniana zatyczka, szpunt';

ros. dial. *чон чóна* 'zatyczka, szpunt; kran, kurek u beczki', 'gałąź winnej latorośli', 'ząb koła maszyny' (Dal), 'żelazne zakończenie wału w młynie, na którym się wał obraca' (Opyt Dop.), 'ryba Aspro zingel', dawne i dial. *чен* m. 'przyrząd do młócenia, cep' (Dal), ukr. *чин чоná* 'zatyczka, szpunt', 'kołek do łączenia słupów', dial. 'sworzeń, na którym się coś porusza, obraca'

(np. 'żelazny kołek w wale młyńskim', Hrinčenko), 'kołeczek w snowadle; (żelazny) ząb w bronie' (Hrinčenko), *чin чóna* 'ryba Aspro zingel' (u Hrinčenki i Żel. *чin чoná* 'ts.', też dial.), *чon чóna* 'ryba Luciperca volgensis' (Hrinčenko), brus. *чon* m. 'kadź' (por. ros. dial. rjazańskie *чĕn чĕna* 'ts.', Opyt, Dal), dial. *чen чéna* 'żelazny rygiel, zasuwa' (Nosovič), poleskie *чын* m. 'część żaren, gdzie wstawia się żerdkę obracającą żarna' (Leks. Polesьja 129). ~

Dobrze zaświadczona także postać *čapъ*: ~ steczes. *čap -pa* : *-pu* 'zatyczka, szpunt', 'zamknięcie upustu w stawie' (też dial., Přír. slov., Hruška DSCh), dial. także 'występ łączący drewno; żelazna oś wpuszczona w koło młyńskie' (Hruška DSCh), sła. *čap -pu* 'zatyczka, szpunt', 'sworzeń, czop łączący dwie części czegoś', dial. *čap* 'zatyczka, szpunt; zawias', *čapy* pl. 'zawiasy; gruczoły limfatyczne w jamie ustnej, migdałki' (Kálal);

sch. dial. *čȁp čàpa* 'korek, zatyczka, szpunt' (Vuk z Czarnogóry), bułg. dial. *чan* m. 'drewniany przyrząd bednarski do mierzenia średnicy i obwodu naczynia' (BDial. I 155: Strandža), maced. dial. *чan* m. 'drewniany klin w warsztacie tkackim' (RMJ);

ros. dial. *чan* m. 'przyrząd do młócenia, cep', 'ziew w osnowie tkackiej' (Dal). ~

Zasięg i semantyka wyrazu gwarantują jego rodzimość. Psł. wariant bliskoznacznych postaci *ščerъ* : *ščapъ* (zob.). Do ie. *kĕp-* : *skĕp* 'ciąć, rozszczepiać, łupać'.

Torbiörnsson RS I 37, Sławski SE I 125, Schuster-Šewc SDW 186—7, Kniezsa MNy LXI 132—41 (p. RS XXX 2, 163), Leder RF 138—9.

K. P. — W. B.

čepyga zob. **čepiga**

čerь *čepi* f. dial. wsch. 'to, co służy do zaczepiania, zahaczania, co zaczepia' ~ strus. **чепь** f. 'łańcuch, catena', ros. dial. *чень* f. 'ts.', brus. dial. *чень* f. 'sękate drzewo leżące na dnie rzeki, jeziora i przeszkadzające w połowie ryb', 'miejsce w rzece, jeziorze napełnione sękatymi drzewami' (Nosovič). ~

Pierwotne nomen actionis od *čepiti* (por. *cĕpь* : *cĕpiti*) > nomen instrumenti > nomen loci. Por. ukr. dial. *чiná* 'czepiga, rączka pługa' (Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 181), brus. dial. *чaná* 'to, co się może zaczepić, np. haczyk, wędka' (Jankoŭski DS III), *чaná, чanы́, чoнкi* 'miejsce w rzece, jeziorze napełnione sękatymi drzewami' (Jaškin BHN 203). *W. B. — F. S.*

čerьcь *čerьca* 'nakrycie głowy kobiet przede wszystkim zamężnych, capitis tegimentum imprimis muliebre, nakrycie głowy nakładane przy obrzędzie weselnym jako symbol przyjęcia przez pannę młodą obowiązków mężatki i gospodyni'

~ pol. *czepiec -pca* 'kobiece nakrycie głowy z płótna, perkalu itp. noszone dawniej przez mężatki i wdowy' (od XV w. 'nakrycie głowy zwłaszcza kobiet, chustka, stroik, siatka na głowę', też dial. np. Olesch Sankt Annaberg, kasz. *čepc* 'biały czepiec noszony dawniej przez wszystkie kobiety zamężne', *jic pod čepc* 'wyjść za mąż', Sychta SK), 'nakrycie głowy z białego, nakrochmalonego płótna noszone przez zakonnice', 'część żołądka u zwierząt przeżuwających', dawne 'druciana misiurka będąca częścią średniowiecznej zbroi', dial. 'oczepiny, weselny zwyczaj ludowy polegający na zdjęciu pannie młodej wianka a nałożeniu czepka na znak przyjęcia przez nią obowiązków mężatki

i gospodyni' (Karłowicz SGP), dłuż. *copc -ca* (dial. *cepc -ca*) 'kobiece nakrycie głowy, czepek', głuż. *čepc -ca* 'ts.' (dial. 'czepek z koronki, Spitzenhaube', Michalk Neustadt), 'kokarda związana pod brodą', 'żołądek zwierząt przeżuwających', bot. 'rzepień, Xanthium', czes. *čepec -pce* 'okrągłe przylegające nakrycie głowy kobiety lub dziecka' (już stczes. 'nakrycie głowy, czepek, mitra', dial. 'nakrycie głowy kobiet zamężnych', Hruška DSCh), 'drugi żołądek zwierząt przeżuwających', *čepec sekyry* 'część, w której jest osadzona rękojeść' (też dial., Hruška DSCh), sła. *čepiec -pca* 'okrągłe, przylegające nakrycie głowy, czepek', 'część żołądka zwierząt przeżuwających';

sże. *čȇpec -pca* 'przylegające kobiece nakrycie głowy, czepek' (nie poświadczone w gwarach, może książkowa pożyczka np. z ros.), sch. *čèpac* : *čépac -pca* 'rodzaj nakrycia głowy kobiety, czepek' (Vuk, RMat., według Moszyńskiego KLS² I 421 ograniczone do zachodu);

strus. **чепьць** 'strój głowy, rodzaj nakrycia głowy, czapka' (Srezn., Sobolevskij RFV LXX 98—9), ros. *ченёц -нцá* 'dawne nakrycie głowy w kształcie kaptura kobiet z wyższych stanów', dial. ołonieckie 'chustka na głowę u mężatek, zawój', ukr. *ченёць чинця́* 'nakrycie głowy zamężnej kobiety w kształcie czepka', dial. 'siatka noszona na głowie przez zamężne mieszczki', 'drugi żołądek zwierząt przeżuwających', 'błona tłuszczowa', *чéнчик* 'błona, w której się czasem rodzi dziecko lub zwierzę' (Hrinčenko), brus. *чанёц -нцá* 'kobiece nakrycie głowy, czepek' (dial. *ченёц* 'rodzaj zawoju noszonego przez kobiety pod narzutką', Nosovič, poleskie np. *чэнёц, чанёц, чипэ́ц* 'dawne kobiece okrycie głowy w kształcie czepka, kaptura z białych nici', Leks. Polesьja 317), 'błona przytwierdzająca narządy wewnętrzne do ścianek jamy ciała'. ~

Por. 1. pol. dial. *czep* 'czepek' (Karłowicz SGP), ros. dial. *óчен* 'rodzaj czepka wkładanego pod zawój, chustkę' (Dal);

2. sże. *čȇpa* 'czepek; czapka' (Pleteršnik), sch. dial. *šépa* 'rodzaj czapki', *ćepica* : *šepica* 'rodzaj kobiecej czapki' (p. Skok ER I 308);

3. pol. *czepek -pka* 'kobiece nakrycie głowy noszone dawniej przez mężatki i wdowy, czepiec; rodzaj czapeczki noszonej np. przez pielęgniarki; rodzaj czapeczki dziecięcej' (od XV w. 'nakrycie głowy, zwłaszcza kobiece', dial. kasz. *čepk* 'czepek, czapeczka dziecięca', Lorentz PW), 'część owodni pokrywająca czasem głowę noworodka', w XVI w. 'łożysko płodowe; błona otaczająca tłuszcz w ciele zwierzęcym', dłuż. *copk -ka* (dial. *cepk -ka*) 'czepiec kobiecy', 'siatkowy spiczasto zakończony czepek noszony przez kobiety przy świątecznych okazjach', ros. dial. *очéнок, очúпок -нка* 'rodzaj czepka wkładanego pod zawój, chustkę' (Dal), ukr. dial. *очíпок -нка* 'czepiec kobiecy';

4. bułg. ludowe *ченúк* pl. *ченúци* 'trzewik' (co do znaczenia por. *čechlь*), ros. dial. *ченúк* 'czepek zakładany pod chustkę, zawój' (Dal);

5. ukr. dial. *ченáк -ка* 'czepiec' (Hrinčenko).

Wnikliwe uwzględnienie całej rodziny wyrazowej poucza o ścisłym związku z *čepiti* (zob. *čepiti* 1. a przede wszystkim *čepiti* 2.). A więc podstawą pień werbalny, pierwotnie albo nomen actionis (por. pol. dial. *czepiec* 'oczepiny', ukr. *ченёць* = *очúпок*), albo nazwa rzeczy spełniającej czynność (Doroszewski PF XIII 100, por. pol. dial. *czepidło* 'chustka haftowana na rogach, wiązana do tyłu głowy', SJP PAN). Wskazywano też na nawiązania ie. (Berneker SEW I 143—4, Iljinskij RFV LXXIV 1, 123—5, Hujer LF XLII 22—3, Příspěvky 61—2, Kuryłowicz Ét. 18, Fraenkel LEW 241, Moszyński JP XXXIII 350—1): lit. *kepùrė* 'czapka, kapelusz; czepiec', łot. *cępure*

'czapka, kapelusz; chochoł okrywający kopicę zboża', gr. σκέπας 'zasłona osłona; okrycie, odzież' = σκέπη.

Sobolevskij RFV LXX 98—9 słusznie podkreślał możliwość wędrowania wyrazu (p. też Moszyński JP XXXIII 350—1; o zasięgu wyrazu i desygnatu zob. Moszyński KLS² I 421—2), ale zastrzeżenia jego przeciw rodzimości wyrazu bezpodstawne. *W. B. — F. S.*

čerd|a : dial. płd.-wsch. **čerdъ** *čerda* 'kolejność, szereg, zmienność, następstwo', 'szereg rzeczy czy istot kolejno następujących, porządek, series', 'stado zwierząt domowych, zwłaszcza bydła, owiec, grex'

čerda: ~ pol. od XV w. *trzoda*, stpol. też *czrzoda*, XV—XVI w. także *czroda* 'gromada zwierząt domowych, bydła, zwłaszcza owiec, kóz, świń, stado', dial. np. *tšoda* 'ts.' (Olesch Sankt Annaberg), 'gromada świń' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 63), kasz. *tŕóda* 'stado' (Lorentz PW), głuż. *čŕjóda* 'gromada, masa, wielka ilość, tłum', dial. *čŕjoda* też 'stado' (Michalk Neustadt), czes. *tŕída*, stczes. *čŕieda*, *tŕieda* 'klasa (np. społeczna, szkolna), warstwa, grupa; stopień; wielka ulica', dial. też *čída* 'kolej, kolejność; stado koni na pastwisku', choditi na *číd*u 'kolejno do pomocy głównemu pasterzowi' (Bartoš DSM), sła. *čŕieda* (dial. też *čerieda*, Kálal) 'stado np. owiec, koni';

słe. od XVI w. *čŕẹ́da* (dial. też z uproszczeniem grupy *čr- čẹ́da*, Pleteršnik, Tominec Črni vrh, Rigler Notr. 155) 'stado zwierząt domowych', 'tłum', dawne (np. w XVI w. u Trubara) i dial. także 'porządek, kolej, kolejność' (Pleteršnik), sch. dial. czakaw. *črẽdä* : *čŕéda* (już w XVI w. w ikawskiej postaci *čŕida*), w Istrii *čerêda*, kajkaw. *črêda* 'stado bydła, grex', 'kolej, kolejność' (Skok ER I 337), cerkiewne *čŕéda* 'kolejność, kolej, ordo' (Vuk), scs. **чрѣда** 'porządek, szereg; trzoda', bułg. *чeрдá* 'stado bydła' (dial. np. *чърдъ́*, Stojkov Banat, BDial. IV 233: Trojan, też *чръдá*, *чередá*, Gerov), u Gerova *чредá* 'szereg, kolejność';

strus. **чєрєда** 'kolejka, kolejność' : **чрѣда чредa** 'stado; bogactwo, obfitość; kolejka, kolejność', ros. *чередá* 'szereg, łańcuch, np. ludzi', pot. 'kolej', przestarz. 'kolejność', dial. 'stado bydła, stado na pastwisku' (Dal) : *чредá* przestarz. 'kolej; pole, dziedzina', ukr. *чередá* 'stado bydła', u Żel. przede wszystkim 'kolejność, kolejka', brus. *чарадá* 'szereg, łańcuch, np. ludzi, ptaków; gromada, tłum; stado zwierząt', dial. 'stado bydła rogatego' (Nosovič). ~

Z nagłosowym *s-*: pol. dial. kasz.-sli. *stŕóda* 'trzoda, stado, o bydle, owcach, świniach, rzadziej o gęsiach', 'gromada, tłum, o ludziach' (Sychta SK, Lorentz PW), czes. *stŕída* (stczes. *stŕieda*) 'zmiana, np. robotnicza' (też dial., Hruška DSCh).

čerdъ: ~ sch. dial. kajkaw. *čarad* m. 'kupa, gromada, stado' (Skok ER I 337);

ros. dial. *чередъ́* m. 'kolejka, kolejność', 'jedna sztuka (w niektórych gwarach kilka sztuk), w liczeniu bydła na pastwisku' (Dal), ukr. *чередо́* m. 'kolejność, kolejka' (Żel.). ~

Por. ros. dial. *чéредь* = *чередá*, brus. dial. *чéредзь* 'kolejność, porządek' (Nosovič), zob. też *očerdь*.

Ze słow.: rum. *cireádă* 'stado bydła rogatego' (Mihăilă Impr. 81), węg. *csorda* 'trzoda, stado, grex; banda, horda, czereda' (Kniezsa MNSJ I 1, 141—2), alb. *çerdhë* 'stado' (Skok ER I 337).

Kontynuuje ie. *kerdhā*. Najbliższe odpowiedniki w bałt. i germ.: lit.

keřdžius : *skeřdžius* 'dorosły zwierzchnik pasterzy, baca' (wskazuje na podstawowe **kerdà* : **skerdà* 'trzoda', które potwierdza zapożyczone z lit. karelskie *kerda* 'porządek, kolejność'), stpr. *kērdan* acc. sg. 'czas' (*'kolejność, następstwo'), goc. *haírda* f. 'trzoda, stado', stwniem. *herta* f. 'zmiana, kolejność', niem. *Herde* 'stado, trzoda', też 'gromada, tłum'. Tu także cymr. *cordd* f. 'szereg, zastęp, gromada, rodzina' (**kordhā*), gr. κόρθυς 'garście zżętego zboża, pokosy'. Powszechnie rekonstruowana prapostać ie. *kerdhā* (np. u Pokornego IEW 579) mało prawdopodobna. Oparta tylko na stind. *śárdha-* m. 'moc, siła, gromada, tłum', *śárdhas-* n. 'gromada, zastęp, oddział', których łączenie z naszą rodziną (jak pokazał Mayrhofer KEWA III 309—10) napotyka nie tylko na trudności głosowe, ale też na poważne trudności semantyczne. Punktem wyjścia rozwoju znaczenia wyrazu stind. jest 'siła, moc', podczas gdy dla naszej rodziny wyjść trzeba z podstawowego znaczenia 'kolejność, szereg, zmienność, następstwo; szereg rzeczy czy istot kolejno następujących, porządek, series' (według Feista VWGS 234 znaczenie 'trzoda' oparte na zmienności, kolejności używania pastwisk; nie można jednak wykluczyć, iż znaczenie to rozwinęło się ze starszego 'szereg, rząd bydła, owiec').

Odpowiednik lit. sugerowałby istnienie obocznych postaci **kerda* : **skerda* > *čerda* : **sčerda*, ale możliwe też tłumaczenie słow. postaci z nagłosowym *stř-* rozwojem grupy *čř-*.

Zob. *očerdь*; z apofonią *krdъ* (por. *žerdlo* : *grdlo*).

Berneker SEW I 144, Obnorskij Izv. XIX 4, 100, Trautmann BSW 127—8, Brückner SE 582, Sławski SE II 152—3, Vasmer REW III 320 (tu szczegółowy przegląd literatury), Skok ER I 337—8.

K. P. — W. B. — F. S.

čerdar'ъ zob. **čerdьnikъ**

čerdati zob. **čerditi**

čerditi *čerd'ǫ* : dial. zach. i płd. **čerdati** *čerdajǫ* : dial. płn. **čerdovati** *čerdujǫ* 'wykonywać coś kolejno zmieniając się, zmieniać, zamieniać kolejno, według jakiegoś porządku', 'zbierać w gromady, stada', dial. płd.-wsch. 'częstować kolejno, ugaszczać'

čerditi: ~ głuż. *čŕjódźić so -dźi so* 'zbierać się w gromady, gromadzić się, tworzyć stada', u Pfuhla też *čŕjódźić* (: *čŕjódźeć*) 'tworzyć tłum, stado, gromadzić', czes. *třídit -dím* 'klasyfikować, grupować, sortować', dial. *čídit* 'zmieniać, wymieniać', *čídit sa* 'zmieniać się, następować po sobie', *počídit* 'odwiedzić kolejno' (Bartoš DSM);

sło. *čŕéditi čŕẹ̑dim* 'paść bydło zmieniając miejsce na pastwisku' (SSKJ), 'porządkować, szeregować, ustawiać w szereg' (Pleteršnik), *čŕéditi se* 'łączyć się w gromady, stada', dial. (np. Bela Krajina, Prekmurje) 'zmieniać się, wymieniać się, robić coś kolejno' (SSKJ, Pleteršnik), scs. **чрѣждєниє** 'uczta, biesiada', cs. **чрѣдити -ждѫ** 'przyjmować gości, gościć, hospitio excipere';

rus.-cs. **чрѣдити -жоу** 'przyjmować, ugaszczać, nasycać' (w tym znaczeniu też ros. cerk. *чредúть*, Dal), ros. dial. *чередúть* 'ustalać kolejność, porządek, porządkować, szeregować', 'zmieniać się kolejno, przeplatać się z czymś', 'przygotowywać, poprawiać, doprowadzać do porządku', 'czyścić, sprzątać, zamiatać', 'oczyszczać, czyścić' (np. *чередить* птицу, рыбу 'czyścić i patroszyć'), 'oporządzać, karmić w porę, np. krowę', 'ugaszczać, częstować',

чередúться 'zmieniać się kolejno, zastępować się nawzajem, występować na przemian' (Dal). ~

čerdati: ~ czes. *střídati -dám* 'przemieniać, odmieniać, zmieniać', sła. *striedat' -dam* 'zmieniać';

sch. dial. czakaw. (Istria) *črẽdât se* 'zmieniać się kolejno przy wykonywaniu jakiejś pracy' (Skok ER I 337). ~

čerdovati: ~ głuż. *čŕjódować so -uje so* 'zbierać się w gromady, gromadzić się, tworzyć stada';

ros. *чередовáть -дýю* 'przeplatać', *чередовáться* 'wymieniać się kolejno, następować po sobie na zmianę; przeplatać się, układać się kolejno', ukr. *чередувáти* 'szeregować, porządkować', *чередувáтися* 'wymieniać się kolejno, w kolejności; łączyć się w gromady, stada' (Żel.), brus. dial. *чередовáць -дýю* 'odwiedzać kolejno lub przy ugaszczaniu podchodzić kolejno do każdego; odbywać służbę według kolejności', *чередовáўца* 'pić kolejno zwracając się do siebie' (Nosovič 751). ~

Od *čerda*, o poszczególnych typach czasowników zob. I 57, 46, 48.

K. P. — W. B.

čerdovati zob. **čerditi**

čerdъ zob. **čerda**

čerdьnikъ *čerdьnika* : **čerdar'ъ** *čerdar'a* 'występujący, wykonujący coś po kolei, kolejno, na zmianę', 'pasterz bydła'

čerdьnikъ: ~ pol. dial. *trzodnik* : *trzudnik* 'pasterz trzody chlewnej, świniopas' (Karłowicz SGP), *tšudńik* 'nie kastrowany samiec świni' (MAGP IX cz. II 88), głuż. *čŕjódnik -ka* 'zwierzę żyjące w stadach', czes. dawne *střídník -ka* 'wikary', stczes. u Husa *třiedník* 'kapłan';

słe. dial. (Styria, Bela Krajina) *čŕędnik -ka* 'pasterz gminny; owczarz' (Pleteršnik), cs. **чрѣдьникъ** 'hebdomadarius';

ros. dial. *чередни́к -ká* 'ten, na kogo wypada kolejność w jakiejś czynności', 'pasterz bydła rogatego' (Dal), ukr. *чередни́к -ká* 'pasterz bydła'. ~

čerdar'ъ: ~ głuż. *čŕjódar -rja* 'szary człowiek', sła. *čriedar* 'pasterz';

słe. dial. prekm. *čŕędar -rja* 'pasterz' (Pleteršnik), sch. dial. kajkaw. od XVII w. *čredar* 'pasterz bydła', sztokaw. *sridar* 'pasterz wołów' (GZM XXIV—XXV 193);

ukr. dial. zakarp. *чередáрь -ря* 'pasterz bydła rogatego' (Hrinčenko, o zasięgu KDA m. 146, s. 205—6). ~

Čerdьnikъ oparte na adi. *čerdьnъ*, o suf. *-ikъ* zob. I 90—1. *Čerdar'ъ* od *čerda*, o suf. *-ar'ъ* zob. II 21. Co do rozwoju znaczenia por. goc. *hairdeis* m. 'pasterz' : *haírda* 'trzoda' (Feist VWGS 234). *K. P. — W. B.*

čerdьnъ *čerdьna čerdьno* 'kolejny, zmienny, następujący', 'dotyczący szeregu rzeczy lub istot następujących kolejno', 'dotyczący stada, stadny, ze stadem związany'

~ pol. dawne od XVI w. *trzodny* 'należący do trzody' (L.), sli. *stŕódnï* adi. do *stŕóda* (Lorentz PW), głuż. *čŕjódny* adi. do *čŕjóda* (Pfuhl), czes. *třídní* 'dotyczący klasy, warstwy';

słe. *črẽden -dna -dno* 'dotyczący stada, trzody' (SSKJ), cs. **чрѣдьнъ** 'agminis' (stąd strus. **чрѣдьныи**);

ros. przestarz. i dial. *чередно́й* 'kolejny, następujący w kolejności', dial. też 'rześki, żwawy; odpowiedni, porządny', pskowskie *чéредeн* 'równy,

gładki', *чéредный* 'oporządzony, czysty, schludny' (Dal), ukr. *черéдний* adi. do *чередá* (Żel.). ~

Adi. od *čerda*, z suf. *-ьnъ*. *W. B.*

čerenъ *čerena* : **čeren'ъ** *čeren'a*, dem. **čerenьcь** *čerenьca* dial. zach. i płd. 'sieć osadzona na drzewcu, sak'

~ pol. dial. *czerzeń* 'niewód' (Karłowicz SGP), od XVII w. *cierzeniec -eńca* 'siatka, sieć, podrywka, sak na ryby' (u Kn. s. v. *sak*), dłuż. *šeŕeń -ńa*, dial. też *šeŕeń -ńa* 'sak do łowienia ryb, sieć, „Schering", Kreuzhamen, Setzhamen', czes. *čeřen -nu* 'czworokątna sieć rybacka osadzona na długiej tyczce' (już stczes.), dial. moraw. *čeřeň* 'síť o půl oblouku' (Bartoš DSM), sła. *čereň -ňa* (dial. też *čeren*, Kálal) 'sieć rybacka zawieszona na dwóch wygiętych, na krzyż przełożonych prętach';

sch. dial. (Srijem) *čẽrenac -nca* 'sieć rybacka osadzona na drzewcu' (Vuk). ~

Z dłuż.: niem. dial. *Schering*, *Scheren* 'rodzaj sieci rybackiej' (Bielfeldt ZS VII 353);

z sch. może węg. *cserény* 'rodzaj sieci' (Moszyński KMP 161).

Etymologia niepewna. Możliwy związek z *černъ* 3. 'rękojeść, uchwyt, rączka', co do rozwoju znaczenia por. niem. *Stiel-netz* 'sieć na trzonku' (: *Stiel* 'trzonek', *Netz* 'sieć').

Moszyński KMP 172—3, Daničić RJAZ I 943 (krytyczne uwagi Skoka ER I 310). *K. P.*

čerenьcь zob. **čerenъ**

čeren'ъ zob. **čerenъ**

čerěnъ zob. **černъ 1**

čerl'uščь zob. **skrel'a**

čerma wsch. : płn. **čermucha** : płd. **čermuša** : **čermъcha** : płd. i wsch. **čermъša** 'czeremcha, Prunus padus', 'czosnek niedźwiedzi, Allium ursinum'

čerma: ~ ros. dial. twerskie *черёма* 'Prunus padus'. ~

Na postać tę wskazuje także ros. dial. *черемúца* 'Allium ursinum'.

Dobrze zaświadczone w płn.słow. są też postacie z suf. *-ъka*, jak np. pol. dial. *trzemka*, *strzempka*, *czeremka*, *czerempka*, *teremka* 'Prunus padus' (*o* zasięgu p. MAGP XI m. 548, cz. II 154—7, Dejna AGK m. 478), czes. dial. *střenka*, *čemka* 'ts.', sła. dial. psia *črenka* 'kruszyna, Frangula alnus' (Machek ES² 586), ros. dial. *черёмка* 'Prunus padus' (SRSO), ukr. dial. łemk. *čler'emka* 'ts.' (Stieber AJŁemk. m. 177), podejrzane jednak o przekształcenie z pierwotnego *čermъcha*.

čermucha: ~ stpol. od XVI w. *trzemucha* 'Allium ursinum' (Mącz. 27d), dial. wsch. (Podlasie, Mazowsze wsch.) *czeremucha* 'Prunus padus' (MAGP l. c.);

ros. *черёмуха* 'Prunus padus', ukr. *черéмуха* 'ts.', brus. dial. *чарóмуха* 'Padus racemosa' (Kiselevskij Bot. sl. 92). ~

Por. ros. dial. *черёмух* m. 'Prunus padus' (Slovarь Rjazan.), brus. dial. *чарумух* m. 'Padus racemosa' (Kiselevskij l. c.).

čermuša: ~ sch. *crìjemuša* 'Allium ursinum' (też dial., RJAZ: Lika). ~

Por. sch. dial. czakaw. i kajkaw. *čremuš*, *črimuš* (dial. też *crèmuža*, *crîmuža*, *cremuž*, *crimuž*, *crimuz*) 'Allium ursinum' (RJAZ), bułg. dial. *черемуш* 'ts.'

(MBBR 95); tu może także głuż. dial. *črejmuš* m. 'Kartoffelunkraut (kriecht an der Erde)' (Michalk Neustadt).

čermъcha: ~ pol. dawne od XV w. *trzemcha* (dziś *czeremcha*) 'Prunus padus', u Mącz. 313b 'Allium ursinum', dial. *trzemcha, strzemcha, trzechma, czeremcha* 'Prunus padus' (o zasięgu postaci p. MAGP l. c.), stłuż. *čremcha* 'kruszyna, Frangula alnus' (Machek ES² 586), czes. *střemcha*, stczes. *třěmcha, střemcha* 'Prunus padus', dial. też *křemcha, křamcha* 'ts.', *střencha* 'bez, Syringa' (Machek ES² 586), sła. *čremcha* (dial. *čeremcha*, Kálal) 'Prunus padus';

słe. dial. *čr̨ẽmha* 'Prunus padus' (Pleteršnik);

strus. **черемъха** w adi. **черемъховын** 'odnoszący się do czeremchy' (XV w.), ros. przestarz. i dial. *черемхá* (dial. *черёмха* SRSO) 'Prunus padus', ukr. *черéмха* 'ts.' (też dial., np. Stieber AJŁemk. m. 177; dial. także *čerimcha, očeremcha*, Makowiecki Sł. bot. 300), brus. *чарóмха* (dial. też *цярэмха*) 'ts.' (Kiselevskij l. c.). ~

čermъša: ~ słe. *čr̨ẽmsa* (dial. też *čr̨ẽnsa, črèns -énsa*) 'Prunus padus', sch. dial. *cremža, crimža, črenza, črenz, crins* 'ts.' (RJAZ);

ros. *черемшá* 'Allium ursinum', dial. (Psków, Twer) *черёмша* 'jagody czeremchy' (Opyt Dop., Dal), ukr. przestarz. *черемшá* 'Allium ursinum', dial. 'Prunus padus' (Makowiecki l. c.). ~

Por. słe. *čr̨ẽmoš, čẽmaž, čremaž* 'Allium ursinum', *čẽmž -ža, čèmž, čìmž* 'Prunus padus' (Pleteršnik), sch. dial. *cremoš, crimoš, crimuž, cremuž* 'Allium ursinum' (RJAZ).

Do ie. *kerm-* (: *kerem-* : *krem-* : *krom-*), *kerm-us-* (: *krem-us-*) o roślinach silnie woniejących, przede wszystkim o czosnku, cebuli, czeremsze. Wyrazy *čermъcha* i *čermucha* mają dokładne pod względem morfologicznym odpowiedniki bałt.: lit. *kermùšė* 'Allium ursinum', łot. *cẽrmukša* 'jarzębina' (bsł. *kermušā*) : łot. *cẽrmaũkša, cẽrmauksis* 'jarzębina'. O suf. *-ъcha, -ucha* zob. I 75. Derywaty na *-ъša, -uša* powstały na gruncie słow. (p. I 75, 79). Z innych języków ie. należą tu: śrirl. *crim crema* 'czosnek', gr. κρόμυον 'cebula', u Hesychiusza κρέμυον (**krem-uso-*), niem. dial. *rams*, ags. pl. *hramsan* (**hramusan*) 'Allium ursinum'.

Rodzina ta należy do najstarszego zrębu psł. i ie. terminologii botanicznej.

Berneker SEW I 145—6, Trautmann BSW 128—9, Vasmer REW III 321, Moszyński PZJP 29, 72, JP XXXIII 351, Skok ER I 272—3, Fraenkel LEW 243, Kluge EW¹⁸ 580, Pokorny IEW 580—1, Chantraine DEG II 586.

Por. synonimiczne *sermъša* : *sermuša*. *W. B.* — *F. S.*

čermucha, čermuša zob. **čerma**

čermъ *čerma* dial. płd. 'namiot'

Zaświadczone tylko w cs. **ѵрѣмъ, ѵрємъ** 'tentorium' (ze źródeł sch. i rus. XVI w.).

Kontynuuje ie. *kermo-*. Najbliższe odpowiedniki: stind. *cárma* n. 'skóra, tarcza' i stwniem. *skirm, skërm*, niem. *Schirm* 'osłona, ochrona' (germ. **skerma-*). Nie widać podstaw do wyprowadzania wyrazu słow. z germ. — Zob. *chormъ*.

Kiparsky GLG 64 (z przeglądem dawniejszej literatury), Brückner SE 183. *F. S.*

čermъcha, čermъša zob. **čerma**

černovъ *černova černovo* : dial. płn. **černьnъ** *černьna černьno*: **černovъ (černьnъ) zǫbъ** 'ząb trzonowy, dens molaris'

černovъ: ~ pol. od XV w. *trzonowy* (stpol. też *czrzonowy*) ząb 'ząb osadzony w tyle szczęk, służący do miażdżenia pokarmu, dens molaris' (też dial., np. Kucała PSM 166, Olesch Sankt Annaberg 342), dial. kasz.-sli. *třónovi* : *střónovi zǫb* 'dens molaris', głuż. *čronowy* 'trzonowy', czes. *třenový zub* 'dens molaris', dial. chodzkie *křenovyj* zub 'ts.,' sła. dial. *črenový* (wsch. *čerenový*) zub 'ts.'. ~

Por. 1. substantywizowane adi.: czes. u Jungmanna *třenov -vu* 'kamień młyński';

2. adi. rozszerzone suf. *-ьnъ*: czes. *třenovní*, *střenovní* zub 'dens molaris', scs. Ps. Sin. **ѵрѣновьнии** m. pl. 'zęby trzonowe', cs. **ѵрѣновьнъ** 'molaris', śrbułg. **ѵрѣновнꙑи** pl. 'zęby trzonowe' (Berneker SEW I 147), rus.-cs. **ѵрѣновьнꙑи** : **ѵрєновьнꙑи** 'zęby trzonowe; szczęka';

3. adi. substantywizowane przy pomocy suf. *-ьсь*: głuż. *čronowc -ca* 'dens molaris', czes. *třenovec -vce*, stczes. *třěnovec* 'ts.', sła. dial. *črenovec -vca* 'ostatni ząb, ząb mądrości';

też rus.-cs. **ѵрѣновитьци** pl. 'zęby trzonowe; szczęka'.

černьnъ: ~ pol. dial. kasz. *střónni* (*střonni*) zǫb 'dens molaris' (Lorentz PW), czes. dawne u Jungmanna *střenný* zub 'ts.';

ukr. *чере́нний* (u Żel. *черенний* : *черенній*) зуб 'dens molaris' (Hrinčenko). ~

Od *černъ* 2., z suf. *-ovъ*, *-ьnъ*. *W. B. — F. S.*

černъ 1. *černa* : **čerěnъ (črěnъ)** *čerěna* (*črěna*) 'podstawa ogniska, palenisko, głębokie naczynie do warzenia, gotowania'

~ pol. *trzon -nu* 'podstawowa, środkowa część pieca piekarskiego', dawne 'piec kuchenny, ruszt pieca kuchennego, kuchnia, komin', od XVI w. 'ognisko, na którym się ogień pali' (L.), stpol. XIII w. *czran* (*czrzan?*) : *czeran*, XV w. *czran* : *trzan* : *czron* (*czrzon?*) 'naczynie do warzenia w warzelniach solnych', dial. *trzan*, *trzȧn*, *trzon*, *czrzon* 'miejsce, gdzie się zakłada ogień, podstawa ogniska w piecu, palenisko' (Karłowicz SGP, Sychta SK V 407), 'dno pieca chlebowego' (Dejna AGK m. 767, Maciejewski Chełm.-dobrz., Sychta l. c., AJK III m. 141, cz. II 164—5), kasz. i kociewskie 'spodnia skórka chleba' (Sychta l. c.), czes. *čeřen -nu* 'prasa do wytłaczania soku', według Jungmanna 'czworograniasty przyrząd z grubych belek w prasie, do którego wsypuje się winogrona', 'miejsce nad piecem, gdzie się śpi' (Jungmann), 'grzbiet góry', *čeřen* střechy 'ślemię' (Přír. slov.), stczes. *čeřen* 'krata w piecu garncarskim oddzielająca ognisko od części, gdzie wypalano naczynia', sła. *čeren* 'grzbiet góry' (Kálal);

sch. dawne XIV—XVI w. i dial. (Czarnogóra) *čèrjan -na* 'sklepienie nad ogniskiem z otworem łączącym się z kominem', dial. też *čerjan* 'plecionka nad ogniskiem w wiejskich domach' (Hercegowina), *čerjen* 'płytki kosz, w którym się suszy zboże nad ogniskiem' (Lika), *čeren* 'plecionka z prętów ogrodzona deskami, w której się suszy kukurydzę' (Serbia, RJAZ), cs. **ꙗрѣнъ** 'sartago', bułg. *чéрен*, u Gerova też *чáрен* 'górna część ogniska', maced. *черен* 'sklepienie ogniska pod kominem';

ros. dial. *чéрен*, *церéн*, *цирéн*, *чрен*, *црен* 'kocioł albo głęboka patelnia do warzenia soli', *црен* 'kocioł' (Dal), brus. dial. poleskie *чэрэ́н*, *черы́н*, *чарэ́н*, *чарóн*, *чэрóн* 'dno pieca; wierzch pieca, gdzie można leżeć' (Leks. Polesьja 158). ~

Por. 1. czes. dial. moraw. *čeřeň -ňa* 'grzbiet góry; ślemię' (Bartoš DSM),

sła. *čereń* m. 'grzbiet góry' (Kálal), sch. dial. (Dalmacja) *čeranj* m. 'sklepienie nad ogniskiem skupiające dym' (RJAZ), sch.-cs. **ꙗєрѣнь** 'żelazny trójnóg z węglami' (Berneker SEW I 146), ukr. *черíнь -ня* m., f. 'dno pieca; platforma nad sklepieniem pieca kuchennego', 'znaczna przestrzeń pokryta czymś', dial. 'podłoga pieca garncarskiego pokrywająca sklepienie' (Hrinčenko), brus. *чарэ́нь -ні* f. 'dno pieca', 'wierzch pieca, gdzie można leżeć' (też dial. np. Šaternik Červ., *чарэ́нь* m. 'ts.', Bjalьkevič Mohylew), poleskie np. *чарэ́н'*, *черэ́н'* 'ts.' (Leks. Polesьja 158);

2. słe. *čę̂r* f., m. 'stercząca skała', *čerę̀n -ę́na* 'skaliste miejsce' (Pleteršnik).

Ze słow.: węg. *cserény* 'crates viminea, scirpea, Hürde, Wagenkorb' (Skok ER I 311).

Do ie. *ker(ə)-* 'palić, żarzyć się'. Najbliższe odpowiedniki: łot. *cęri* 'Glutsteine auf dem Gewölbe des Riegen- oder des Badstubenofens', stwniem. *hërd*, niem. *Herd* 'ognisko, palenisko, piec kuchenny'. Por. paralelne rozwojem znaczeniowym i budową *gy̯nъ*.

Osten-Sacken IF XXII 318—22, Berneker SEW I 146, Vasmer REW III 322, Skok ER I 310—11 (z ciekawymi uwagami o znaczeniu 'plecionka'), Pokorny IEW 571—2. *K. P. — W. B. — F. S.*

černъ 2. *černu* 'szczęka; ząb trzonowy'

~ pol. dawne *trzony* pl. 'zęby trzonowe' (u L. z XVIII w.), dłuż. *ćŕono*, pl. *ćŕona* 'szczęka', głuż. *čŕjony* : *čŕjona* pl. 'dziąsła, szczęka' (Muka), sła. *čren -nu* 'szczęka' (Jungmann z Bernoláka), w SSJ dial. *čereń -ňa* 'dolna szczęka', u Isačenki SRS jako anatomiczne 'ząb trzonowy', też dial. *čren* : *čeren* 'ts.' (Kálal);

ros. niepewne *чéрен* 'ząb trzonowy' (tylko Vasmer REW III 322, p. jednak Preobraženskij Trudy IRJ I 69). ~

Na dawny szerszy, może i ogólnosłow. zasięg wskazują derywaty, p. *černovъ* : *černьnъ*;

por. też derywaty z suf. *-akъ* : *-'akъ*: dłuż. *ćŕonak -ka* 'ząb trzonowy; ząb mądrości' (też dial., Fasske Vetschau), głuż. *čŕonak* 'ząb trzonowy', czes. *třenák* 'ts.', ros. dial. *черняк* 'ts.' (Vasmer l. c.), ukr. *черняк* 'ts.' (Żel.).

Dokładny odpowiednik w celt.: cymr. *cern* 'szczęka', bret. *kern* 'lejek w młynie, wierzchołek (Mühltrichter, Scheitel)'. Tu też łot. *cęruoklis* : *cęruokslis* 'ząb trzonowy'. Możliwy związek ze stind. *cárvati* 'miażdży, przeżuwa' (p. Mayrhofer KEWA I 379). Co do rozwoju znaczenia por. łac. *molāris* 'ząb trzonowy' : 'służący do mielenia, rozcierania'. — Materiał słow. wskazuje, że znaczenie 'ząb trzonowy' jest wtórne, oparte na metonimii.

Osten-Sacken IF XXII 322—3, Zupitza BB XXV 101, Berneker SEW I 147, Buga RFV LXVII 234, Trautmann BSW 129, Specht UID 141, 169, Pokorny IEW 582. — Meillet Ét. 267, 292 uważał za pożyczkę z goc. *qairnus* w *asilu-qairnus* 'Eselsmühle' (p. *žy̯rny*). Nie widać podstaw.

K. P. — W. B. — F. S.

černъ 3. *černu* 'rękojeść, uchwyt, rączka, manubrium', dem. **černъkъ** *černъka*

~ pol. *trzon -nu* 'podstawowa część składowa czegoś; rękojeść, uchwyt', 'nadziemna część grzyba, na której osadzony jest kapelusz', dial. *trzón* 'rękojeść noża lub toporka' (Karłowicz SGP), 'dzierżak cepów' (MAGP VIII m. 378, cz. II 99—100), 'mielak w żarnach' (MAGP III cz. II 61), kasz.

tŕȍn, stŕȍn, stŕon, tŕcon 'rękojeść, uchwyt, np. dzierżak cepów, trzonek siekiery, grabi' (Lorentz PW, AJK V m. 201—2, cz. II 39—40, 41—2, VIII m. 355, cz. II 59), dłuż. stare *cŕon -na* 'rączka sieczkarni', głuż. *črony -ow* pl. 'trzonek noża' (: *črono* n., *črona -ow* pl. 'ts.'), czes. u Jungmanna *střen -nu* 'rękojeść noża, widelca';

sże. *črȇn -na* 'trzonek, np. noża' (Pleteršnik), sch. dial. od XIV w. *crȅn* (: *crȇn, crëm*) 'rękojeść noża, świdra' (RJAZ), bułg. dial. *чéрен, чúрен, црън, трен* 'rogowy uchwyt czegoś, np. trzonek noża', u Gerowa też 'rękojeść szabli', rodop. *чурéн* 'trzonek scyzoryka' (BDial. II 303), maced. *црен* 'czarny róg; rogowa rękojeść noża', dial. *чéрен* 'deski nad stropem' (Gerov Dop.: Bitola);

strus. **чрѣнъ** 'rękojeść, uchwyt', rus.-cs. **чрѣнъ** 'ts.', ros. przestarz. i dial. *чéрен -на* 'ts.', ukr. *черéн* (u Żel. *чéрен*) *-на* 'ts., np. trzonek noża; lemiesz', 'głąb np. kapusty; pień' (Hrinčenko). ~

Tu może należy też maced. dial. *čir* m., pl. *číruvi* : *čír'a* (< **čirnъ*, **čerénъ*?) 'rękojeść noża, okładka scyzoryka' (Małecki SW);

por. 1. dłuż. *cŕono, šŕono* 'pień, drzewo' (zob. jednak Schuster-Šewc Etim. 1970 s. 89—90), głuż. *črono*, zwykle pl. *črona -ow* 'trzonek noża';

2. czes. *třeň* f. 'nadziemna część grzyba, na której osadzony jest kapelusz', u Jungmanna *třena* 'rękojeść (noża, widelca)', sże. dial. prekm. *črenjȩ* f. pl. 'trzonek noża' (Pleteršnik), brus. dial. *черáни* f. pl. 'trzonek, rękojeść' (Nosovič).

Dem. *černьkъ*: ~ pol. *trzonek -nka* 'rękojeść, uchwyt, rączka' (też dial., w gwarach też *strzonek*, np. Kucała PSM 143), dawne 'pieniek zęba', dłuż. *cŕonk -ka* 'rękojeść noża', głuż. *črónki* pl. 'ts.' (Pfuhl), śrczes. i dial. *střenek* 'ts.', dial. moraw. 'krótkie, ozdobne biczysko; drewniany uchwyt, np. sierpa' (Bartoš DSM), sła. *črienok -nka* 'rękojeść, np. noża';

ros. *черенóк -нкá* 'uchwyt, rękojeść', 'sadzonka, zraz; ogonek liścia', ukr. *черенкú -кíв* pl. (u Żel. *черенóк -нкá*) 'rękojeść, np. noża', brus. *чаранóк -нкá* bot. 'sadzonka, zraz', *трóнак*, pl. *трóнкі -каў* 'rękojeść, np. noża, łopaty'. ~

Por. 1. pol. dial. kasz. *střónka* 'rękojeść noża' (Lorentz PW), czes. *střenka* : *třenka* 'rękojeść, okładka (noża)', sła. *črienka* (dial. też *črenka*) 'ts.', ukr. dial. *черéнка* 'ts.', brus. *черáнки* pl. 'ts.';

2. głuż. *čronka -ow* pl. n. 'rękojeść noża', czes. dial. *třenko, křenko, střenko* 'ts.', moraw. *střenko* 'rodzaj biczyska; drewniany uchwyt, np. sierpu' (Bartoš DSM).

Dokładnych odpowiedników ie. nie ma. Najprawdopodobniej ten sam pierwiastek co w lit. *kẽras* 'krzak, pień, karcz', z apofonią *korę korene* : stpr. *kirno* 'krzak, krzew'. O suf. *-nъ* zob. I 114—5. W materiale słow. dobrze zaświadczone pierwotne znaczenie 'pień'.

Vasmer REW III 321—2 (tu też szczegółowy przegląd dawniejszych etymologii). — Machek ES² 586 przyjmował związek z *černъ* 2.: „kostěné střenky jsou tedy jakoby čelisti, svírající něco". Łączono też ze stind. *kárṇa-* 'ucho, rękojeść, uchwyt', cymr. *carn* 'rączka, rękojeść' czy też z pierwiastkiem (*s*)*ker-* 'ciąć, odcinać' (p. *kora*). *K. P. — W. B. — F. S.*

černъkъ zob. **černъ 3**

černьnъ zob. **černovъ**

čerpacha wsch. 'zwierzę okryte skorupą, zwłaszcza żółw, Testudo'
~ ros. *čepenáxa* 'żółw', 'rogowe płytki pancerza żółwia', ukr. *čepenáxa* 'żółw', u Żel. 'Teichmuschel (Anodonta); żółw błotny, Emys europaea', dial. 'gliniana fajka' (Hrinčenko), por. też w stpol. źródle XVI w. *czerepacha* 'krostawa żaba, Bufo variabilis', brus. *čapanáxa* 'żółw'. ~
Słe. *črépaha* (wg SSKJ *črepáha*) 'żółw', przede wszystkim velikanska *črepaha* 'największy żółw morski Chelonia mydas' (chyba według ros. *čepenáxa*).
Por. 1. dłuż. *cropašk* dem. do *crop* 'skorupa';
2. ros. dial. *čepenýxa* 'żółw' (Dal), ukr. dial. *čepenýxa* 'Schwanen- Teichmuschel (Anodonta cygnea); ropucha, Bufo' (Żel.), *čepenýška* 'skorupka; muszelka'.
Od *čerpъ*, o suf. *-acha* zob. I 72. Nazwa zwierzęcia od skorupy okrywającej ciało. Por. Mladenov Etim. 1968, 106—13. *W. B. — F. S.*

čerpěnъ *čerpěna čerpěno* 'zrobiony z gliny, gliniany'
~ cs. **чрѣпѣнъ** 'testaceus';
rus.-cs. **чрѣпанъıи** 'gliniany', ukr. *čepen'ánuй* (u Żel. *čepénjánuй*) 'gliniany, o wyrobach garncarskich', brus. dial. *čэpэpjány* 'gliniany' (Rastorguev Brjansk). ~ Por. głuż. *črjopjenc* 'kupa skorup'.
Od *čerpъ*, z suf. *-ěnъ*. *W. B.*

čerpovъ zob. **čerpьnъ**

čerpovьje zob. **čerpьje**

čerpti *čr̥pǫ* : *čr̥pati čerp'ǫ* 'wydobywać czymś płyn lub coś sypkiego, nabierać, haurire', dial. wsch. 'szarpać, rwać'
čerpti *čr̥pǫ* (zachowane szczątkowo): ~ stpol. XV—XVI w. (Biblia królowej Zofii, Leopolita) praet. *naczarli* wody 'naczerpali' wskazujące na inf. **naczrzeć* (Brückner SE 76, Vaillant GC III 155), stczes. *čřieti črpu* 'nabierać, czerpać', dial. laskie krava *crpe* 'daje mało mleka' (Machek ES² 98);
stsch. czakaw. XVI w. *čristi* 'czerpać' (RJAZ), scs. **по-чрѣти -чрьпѫ** 'zaczerpnąć, nabrać';
ukr. dawne *čepému čepný* 'nabierać, czerpać'. ~
Zwykle z normalnym uogólnieniem albo postaci a) inf., albo też b) praes.:
a) dłuż. *crěś cru croš* 'nabierać, czerpać', głuż. *načrěć -čru* 'nabrać, naczerpać', czes. dawne *čříti čřím* 'nabierać, czerpać', stczes. *čřieti čru čřeš* 'ts.' (zwykle *na-čřieti*), sła. *čriet' čriem* (dial. też *čret'*, Kálal) 'ts.';
b) sch. od XVII w. *crpsti crpēm* 'nabierać, czerpać', cs. **чрѣти, чрѣсти, чрѣпсти** 'ts.', bułg. *čépna -neш -náx* 'nabierać, czerpać', dial. *čpéna* : *čpéna -neш* (Gerov), *čôpn'ô* (rodopskie BDial. V 218), *čpném* (Umlenski Kjustendil) 'ts.', maced. *čpne* 'ts.'; ros. dial. zach. *čépmu čepý* 'ts.' (Dal), ukr. *čepnctú čepný* 'ts.', brus. *čepuí čepý* 'ts.' (Berneker SEW I 170).
Normalny rozwój *čerpti* > **čreti, črěti* popchnął ten czasownik pod wpływ bliskiego grą wokalizmu typu *merti mьrǫ* (por. stczes. praes. *čru*), stąd płn. sekundarne iter. *čirati, čěrati*: stpol. *naczyrać* 'nabierać' (Brückner l. c.), dłuż. *ceraś* iter. do *crěś*, głuż. *načěrać -ra* 'naczerpać', u Pfuhla *čěrać, čerać* 'czerpać', stczes. *načierati* : *načírati -rám* 'naczerpywać' (Jungmann), sła. *načierat'* 'ts.'; ukr. u Żel. *čupámu* 'czerpać'.
čr̥pati čerp'ǫ (zachowane szczątkowo): ~ scs. Supr. **чрьпати чрѣпѫ** 'czerpać, haurire'. ~
Zwykle z normalnym uogólnieniem albo postaci a) inf., albo też b) praes.:

a) pol. *czerpać -pię* (od XV w., stpol. od XIV—XV w. też *czyrpać, czyrzpać*) 'nabierać, haurire', głuż. *čerpaś -pa* 'ts.', czes. *čerpati -pám* 'ts.', stczes. *črpati črpaju* 'ts.', sła. *črpať* 'ts.', dial. wsch. *čerpac* 'ts.' (Kálal), słe. *črpáti -pâm* 'pompować', książkowe 'czerpać', rzadko 'wyczerpywać', sch. *crpati -pām* : *-pljēm* (stsch. od XIV w. *črpati črpljem*) 'czerpać, haurire', bułg. *чéрпя -пиш* 'ts.; ugaszczać, częstować'; strus. **ъьрпати, ърьпати, чєрпати -плю** 'haurire; nalewać, ugaszczać', ros. *чéрпать -паю* (dawne *-плю*, też *черпáть*) 'nabierać, czerpać', dial. 'nalewać' (Opyt, Dal), 'silnie pić' (Opyt Dop.), ukr. *черпáти -páю -пáєш* 'nabierać, czerpać', brus. *чэ́рпаць -паю* 'ts.';

b) słe. dial. *čŕépati -pam* : *-pljem, črepáti -pam* 'czerpać; pić chciwie lub w dużych ilościach' (Pleteršnik, SSKJ), sch. *crèpati -pām* : *-pljēm* (stsch. od XVI w. *črepati*) 'nabierać, czerpać'; strus. **чєрєпати -плю** 'ts.', rus.-cs. **ърѣпати, ърєпати -плю** 'ts.; nalewać; dawać pić', ros. dial. *черéпать -паю -паешь* 'czerpać' (Slovarь Rjazan.), brus. pot. *чарэ́паць* (dial. *черéпаць*,, Nosovič) 'ts.'.

Psł. *čŕpǫ čerpti* (jak *čьrtǫ čersti, žьrǫ žerti, mьrǫ merti*) : *čerp'ǫ čr̥pati* (jak *serb'ǫ sr̥̀bati, stel'ǫ stьlati*), co do współistnienia obu typów por. *perti pьrǫ* : *pьrati perǫ, derti dьrǫ* : *dьrati derǫ*. Dokładne formalne odpowiedniki ie.: lit. *kir̃pti kerpù* 'ciąć (nożycami), obcinać, przycinać, strzyc', łot. *cìrpt cẽrpu* : *cìrpu* 'przycinać, obcinać', łac. *carpere carpō* 'zrywać, skubać; wybierać, rozdzielać' (dalsze należące tu wyrazy kontynuujące ie. **(s)kerp-* : *(s)krep-* 'ciąć, kroić, oddzielać, odrywać' p. Pokorny IEW 944—5). Pierwotne znaczenie zapewne 'ciąć, szarpać, rwać', zachowane szczątkowo w słow., por. ros. dial. *чéпнать* 'rwać, szarpać, np. o niedźwiedziu', tu też psł. *čŕpъ* (zob.). Rozwój znaczenia zapewne 'odrywać coś od całości, oddzielać dłonią' > 'nabierać np. dłonią coś sypkiego, płynnego'. Wtórnie też 'przelewać, odlewać płyn' (Machek ES² 98), 'zanurzać', por. dłuż. *zacrěś se* 'pogrążyć się np. w wodzie, śniegu, bagnie, zatopić się'. — Por. należące do tej rodziny nomen instrumenti *čerpъ*.

Berneker SEW I 170—1, Trautmann BSW 129, Kuryłowicz AI 215, 242, Sławski SE I 118, Vasmer REW III 327, Skok ER I 278, Pokorny IEW 944—5. *K. P. — W. B. — F. S.*

čerpъ *čerpa* 'gliniana skorupa, kawałek rozbitego glinianego naczynia, rozbity, zniszczony, stary gliniany garnek', 'czaszka', dem. **čerpъkъ** *čerpъka*

~ pol. dawne XVII w. (u Potockiego) *trzop -pa* (zamiast oczekiwanego **trzep*) 'skorupa rozbitego naczynia', dial. też 'garnek gliniany; stary garnek gliniany częściowo rozbity', dial. także *strzop* 'garnek' (Karłowicz SGP), *czerep* 'część rozbitego naczynia' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 136), *cerep* 'czaszka ludzka' (Karłowicz SGP: Tykocin), kasz. *čëřep* żartobliwie 'czaszka', Sychta SK (z rozbijającym grupę spółgłoskową wstawnym *ë*, Popowska-Taborska SlOr XVII 369—70), dłuż. *cŕop -pa* (dial. też *cŕep -pa*) 'skorupa garnka, stary garnek', ironicznie 'czaszka', głuż. *črjop -pa* (dial. też *črop*) 'skorupa', czes. *střep* : *třep -pu* (dial. też *čerep*, Bartoš DSM) 'skorupa z rozbitego naczynia', dial. 'naczynie gliniane', dawne 'skorupa np. żółwia' (Jungmann), sła. *črep -pa* : *-pu* 'skorupa czegoś rozbitego', 'gliniane naczynie na kwiaty, doniczka', pot. 'czaszka ludzka, zwierzęca', dial. coll. 'kafle' (SSJ), 'dachówka', 'nocnik' (Kálal), dial. także *čerep -pa* 'czaszka', wsch. 'skorupa; dachówka' (Kálal, Buffa Dlhá Lúka);

słe. *črȇp -pa* 'skorupa rozbitego garnka', dial. 'gliniany garnek', wsch. 'rodzaj dachówki', u Pleteršnika też 'czaszka', sch. *crȉjep* : *crêp -pa* (dial.

czakaw. *crêp, črîp, čerîp -ípa*, Skok ER I 274) 'skorupa, rozbity kawałek', 'dachówka', dial. 'doniczka', czakaw. (Cres) także 'naczynie z żarem', cs. **ѵрѣпъ** 'testa, later, cranium', bułg. *чúpen* : *чépen* (dial. też *чъpen, upъn, upъn*, Gerov) 'skorupa rozbitego naczynia; czaszka', dial. także 'gliniane naczynia; doniczka', rodop. *чúpen, чúpan, чýpýn* 'skorupa glinianego naczynia; metalowa pokrywka do formy chlebowej' (BDial. II 301, 303), maced. *upen* (dial. też *uepen*) 'skorupa, kawałek rozbitego naczynia; doniczka', książkowe *чepen* 'czaszka';

rus.-cs. **ѵрѣпъ, ѵрѣпъ** 'gliniana skorupa', ros. *чépen -na* pl. *чepená* 'czaszka', 'twarda wierzchnia warstwa, skorupa', przestarz. 'pancerz np. żółwia', przestarz. i dial. 'lód pokrywający ziemię pod śniegiem; gołoledź', dial. 'высеченное в бревне место, в виде паза, на которое настилается потолок; dach' (Opyt), ukr. *чépen -na* 'czaszka', dial. też 'duża skorupa', 'gliniany garnek; rozbity gliniany garnek; doniczka; płytki kaflowe do wykładania pieca' (KDA m. 139, s. 198—9), 'dachówka' (?: поклáy хату п'ід *чépenoм*, KDO 471: Bukowina), brus. *чъpan -na* 'czaszka', 'skorupa', dial. *чъpэn* 'kawałek rozbitego glinianego naczynia' (Polesье 192). ~

Por. pol. dial. cieszyńskie *čerepa* 'jakieś naczynie na mleko' (według Bizonia RKJW III 116 z ukr.), słe. dial. prekm. *črẹ́pa* 'skorupa; gliniane naczynie', sch. dial. *crèpa* 'kawałek rozbitego naczynia glinianego' (Elezović Kos.-Met.).

Dem. ***čerpъkъ***: ~ pol. dial. *trzopek, trzópek* 'skorupa, garnek (popękany)', dłuż. *cŕopk -ka* 'skorupka', głuż. *črjopk* 'ts.' (Pfuhl), czes. *střípek -pku* 'ts.', sła. dial. *čriepok -pka* : *-pku* dem. do *črep*;

ros. *чepenók -nká* 'odłamek, skorupa z glinianego naczynia', pot. 'niewielki garnek, miska', ukr. *чepenók -nká* 'skorupa', '(stary) garnek, (stara) miska', dial. 'czaszka człowieka' (Hrinčenko), brus. *чapanók -nká* 'skorupa z rozbitego glinianego naczynia' (też dial., Jankoŭski DS III 145). ~

Ze strus.: lit. *čerpė́* 'kafel; dachówka; rodzaj garnka' (Buga ZslPh I 29, Fraenkel LEW 73)

z płd.-słow.: węg. *cserép* 'skorupa; gliniany garnek; doniczka; kafel; dachówka' (Kniezsa MNSJ I 1, 128), rum. *cerep* 'czaszka', dial. *cereap, cireap* 'piec', alb. *çerep* 'gliniana miska' (Skok ER I 274).

Od ie. **(s)ker-po-* : **(s)ker-* 'ciąć, kroić' (zob. *čerti*). Dokładnych odpowiedników brak. Najbliżej stoją: stpr. *kerpetis* 'czaszka', łot. *šķirpta* 'szczerba', *šķērpele* 'drzazga', stwniem. *scirbi* 'skorupa, gliniany garnek', niem. *Scherbe* 'skorupa', stind. *karpara-* m. 'skorupa, garnek, czerep, czaszka'. Co do rozwoju znaczenia por. łac. *testa* p. Meillet DEL s. v., Walde-Hofmann II 676. O stosunku znaczeń 'naczynie', 'czaszka' Schrader RIA I 355—6, Scheftelowitz BB XXVIII 143—58.

Berneker SEW I 147, Trautmann BSW 139, Sławski SE I 117, Vasmer REW III 323, Skok ER I 274. — Trubačev RT 227—8 dopuszcza możliwość wyprowadzania z ie. **ker-* : *kor-* : *kr-* 'pleść' : 'glina'. *K. P. — W. B.*

čerpъkъ zob. **čerpъ**

čerpьje płd.-wsch. : płd. **čerpovьje** coll. 'skorupy'

čerpьje: ~ sch. *crȉjeplje*, dial. kajkaw. *črepje* 'skorupy';

rus.-cs. **ѵрѣпиѥ, ѵрєпиѥ** 'костяная оболочка', ros. przestarz. i dial. pl. *чepéнья* 'skorupy', ukr. *чepén'я* n. 'ts.', brus. dial. *чapэ́n'e -ня* 'ts.' (Jankoŭski DS III 145). ~

čerpovje: ~ sże. dial. *črepȏvje* 'naczynia kuchenne' (Pleteršnik), sch. *crèpōvlje* (dial. kajkaw. u Belostenca *črepovje*) 'dachówki; skorupy'. ~

Coll. od *čerpъ* z suf. *-je* : *-ov-je*. *W. B.*

čerpьnъ *čerpьna čerpьno* : **čerpovъ** *čerpova čerpovo* 'dotyczący glinianej skorupy, czaszki, związany ze skorupą, czaszką'

čerpьnъ: ~ sch. *crèpan* 'zrobiony z wypalonej gliny; pokryty dachówką', cs. **чрѣпьнъ** 'testaceus', bułg. *чépенен* 'czaszkowy, dotyczący czaszki';

rus.-cs. **чрѣпьныи** 'gliniany', ros. *черепно́й* 'czaszkowy, czerepowy', ukr. *черепни́й* (u Żel. *чере́пний*) 'dotyczący czaszki, czaszkowy', brus. *чарапны́* 'ts.'. ~

Por. sła. *črepnik* (dial. też *črepniak*) 'doniczka', rus.-cs. **чрѣпьникъ** 'gliniane naczynie'.

O pierwotnym większym zasięgu tego przymiotnika świadczy derywat *čerpьn'a* (zob.).

čerpovъ: ~ dłuż. *cŕopowy* 'czaszkowy, czerepowy', głuż. *čŕjopowy* 'skorupiany', czes. *střepový* 'ts.';

sch. XV w. *Cripovь* Potok NM, też NM *Cripova* (RJAZ);

ros. u Dala *черепово́й* 'dotyczący czerepu, czaszki'. ~

Od *čerpъ* z suf. *-ьnъ* : *-ovъ*. *W. B.* — *F. S.*

čerpьn'a 'duże gliniane naczynie, rodzaj misy'

~ sła. dial. *črepńa* 'naczynie gliniane' (SSJ);

sże. dial. *črȇpnja* 'gliniane naczynie w kształcie pokrywy służące do pieczenia chleba', sch. *crijèpnja* 'ts.' (dial. też czakaw. *počrèpnja*, Skok ER I 274), bułg. dial. *црънна* : *цръпня* 'ts.' (Gerov; *црéпн'а* BDial. V 216: Rodopy), *чépенна* 'ts.' (Gerov), maced. *црепна* 'ts.', też *черепна* 'ts.' (od XVI w., Giannelli Lex. macéd. 36);

ros. dial. *черепня́* 'duża gliniana rozszerzona ku górze czasza, rodzaj miski' (Mirtov Don.), *черня́* 'ceber' (Opyt, Dal). ~

Por. 1. brus. dial. *черепе́нь -пня* 'skorupa z garnka' (Nosovič);

2. pol. dial. cieszyńskie *čepanié* 'naczynie', *czepań* 'skorupa, trzop, czerep, naczynie gliniane; łeb' (ustnie od dra F. Bizonia), ukr. dial. *черепа́ня* 'gliniane naczynie: garnek, miska, fajka, drewniana miska, łyżka; pokrywka naczynia; skorupy; żaba; żółw' (KDA m. 138, s. 197—8).

Substantywizowane adi. *čerpьnъ*, o suf. *-ja* zob. I 82. *W. B.*

čerslati *čersl'ǫ* : **čŕ̥sliti** *čŕ̥sl'ǫ* (**čŕ̥chliti** *čŕ̥chl'ǫ*) 'odzierać drzewa z kory, zdejmować korę'

čerslati: ~ sże. *črȇslati črȇslam* 'zdejmować korę; bić' (Pleteršnik). ~

Por. sch. dial. (Chorwacja, Posawina) *črésliti črêslim* 'garbować skórę przez włożenie jej do naczynia z wodą i rozdrobnioną korą; brudzić, plamić coś, np. sokiem owoców' (RJAZ II 79), cs. **чрѣслити** 'purpura tingere' (Berneker SEW I 148), zapewne denominatiwa od *čerslo* 2.

čŕ̥sliti : ***čŕ̥chliti***: ~ stpol. od 1403 r. (Mazowsze) *czyrślić* : *czyrchlić* 'obdzierać wokół pnia pas kory z bielą, aby drzewo uschło', później też *czerchlić*, zwykle *oczerchlić* 'obić korę drzewa, aby uschło' (Brückner SE 674), w r. 1616 o *ucierzchlenie* sosni albo dębu 'odarcie z kory' (Archiwum Komisji Historycznej III, Kraków 1886, s. 27), dial. (Podhale) *cyrlić* 'obcinać wokół korę na drzewie, aby uschło', smreka *obcyrlić* 'obedrzeć wokół z kory' (Karłowicz SGP), sła. dial. *črchlit'* 'ścinać, zwalać drzewo' (Kálal). ~

Czasowniki oparte zapewne na partic. praet. act. na *-lъ* czasownika *čersti*

čr̥tǫ, por. też *čerslo* 2., *čr̥slъ* : *čr̥sl'a* (*čr̥chl'a*). Por. też jednak typ czasowników ekspresywnych na *-lati*, *-liti* (I 53—4). Zob. *čerti*.

Brückner SE 674. *W. B. — F. S.*

čerslo 1. 'krój pługa, culter aratri'

~ pol. od XV w. *trzósło* : *trzosło* (w XV w. też wyjątkowo *strosło*) 'krój pługa' (dial. także *ć'ósu̯o*, Kucała PSM 106; szczegółowo o różnych postaciach zob. MAGP I m. 12, cz. II 37—9, Małecki — Nitsch AJPP m. 98, Dejna AGK m. 573; o rozwoju stpol. grupy *trz-* p. MAGP VIII m. 372, cz. II 79—80), dłuż. *cŕosło* (dial. też *cŕesło*) 'ts.', głuż. *čŕjósło* (: *čróslo*, *čŕešlo*, Pfuhl) 'ts.', czes. dial. *číslo* 'ts.' (Bartoš DSM), u Jungmanna moraw. *čeříslo* 'ts.', sła. *čerieslo* (dial. też *črieslo*, *čreslo*, *čríslo*, *čereslo*, *čerislo*) 'ts.', dial. także o różnych żelaznych przedmiotach (Palkovič SbFFUK XIX 76—8), wsch. *čereslo* 'lemiesz pługa' (Buffa Dlhá Lúka);

bułg. ludowe *чepя́сло* (dial. też *чepecлó*, *чupucлó*, *чpя́сло*, *цpя́сло*, Gerov, *чepêслу* Stojkov Banat) 'krój pługa', dial. 'grube żelazo, którym się tłucze zboże', *чep'áслý* n. 'część radła łącząca lemiesz z dyszlem' (BDial. VI 102: Tracja), maced. *цpecло* 'krój pługa';

ros. *чépecло* (u Dala *чepecлó*) 'krój pługa' (według Dala dial. płd.), ukr. od XVI w. *чepecлó* (dial. też *чépecло*) 'ts.' (o zasięgu w gwarach zob. Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 180, UZLP 141, Stieber AJŁemk. m. 27). ~

Ze słow.: węg. *csoroszlya* 'krój pługa' (Kniezsa MNSJ I 1, 142—3).

Nomen instrumenti od *čersti čr̥tǫ*, o budowie zob. I 103. Dokładny odpowiednik: lit. *keršlas* 'narzędzie do puszczania krwi, nóż do strugania', por. też stpr. *kersle* 'siekiera'. Pierwotne znaczenie 'to, co kroi, nacina', stąd 'duży nóż odcinający skibę z boku, krój pługa'.

Zob. *čerslo* 2., *čr̥tadlo*.

Berneker SEW I 148, Trautmann BSW 130, Fraenkel LEW 245, Vasmer REW III 324. *K. P. — W. B. — F. S.*

čerslo 2. '(pokruszona, zmielona) kora używana jako garbnik'

~ czes. *třísloˇ* (dawne też *stříslo*, Jungmann) 'kora np. dębowa, świerkowa używana do wyprawiania skór; pokruszona kora używana jako garbnik', sła. *trieslo* 'garbnik', u Kálala też 'gruba deska, dyl', dial. *črieslo* 'úzka klenba otvoru v stene, vrchná časť vchodu', *treslo* 'ogrodzenie wokół ogrodu, zagrody dla owiec splecione z deseczek' (SSJ);

słe. *čréslo* 'suszona kora np. dębowa; pokruszona kora używana jako garbnik', dial. 'opony w orzechu włoskim' (Pleteršnik), sch. dial. kajkaw. *čreslo* 'pocięta lub sproszkowana kora używana jako garbnik' (RJAZ II 79, Skok ER I 338), bułg. dial. *чepécло*, *чpя́сло*, *мpя́сло* 'zielona łupina orzecha' (Gerov), maced. dial. *цpecлó*, *мpecлó* 'ts.' (Peev MJ XIX 211). ~

Od *čersti čr̥tǫ*, pierwotnie nomen actionis: 'cięcie, przecinanie, obdzieranie' > nomen acti 'to, co pocięte, obdarte, kora drzewa'. O budowie zob. I 103—4.

Berneker SEW I 148, Brückner SE 583, Skok ER I 338.

K. P. — W. B. — F. S.

čerslo 3. zwykle pl. **čersla** 'okolice pasa, krzyże, lędźwie, lumbi'

~ stpol. XV—XVI w. *trzosła* (w XV w. wyjątkowo też *strzosła*) pl. 'lędźwie, uda, okolice narządów płciowych', czes. *třísloˇ* 'pachwina, słabizna', 'kawałek, pas ziemi', sła. *čerieslo* 'kość w nosie', ludowe *čeriesla* pl. 'biodra', arch. 'krzyże', dial. *čréslo*, *čríslo*, *čŕjéslo*, pl. *čríslá*, *čŕjéslá*, *čeríslá*, *čerjésla*

'dolna część brzucha; słabizna; wnętrzności; okolica narządów płciowych, narządy płciowe; udo, wewnętrzna część ud; błona brzuszna; miednica' (Palkovič SbFFUK XIX 76—7);

stsch. XVI w. *čresla* pl. 'lędźwie, lumbi', scs. **чрѣсла** pl. 'ts.';

strus. **чєрєсла** pl. 'krzyże', rus.-cs. **чрѣсла : чресла** pl. 'ts.; biodra; łono kobiece', ros. *чéресла* pl. (też w cs. postaci *чрéсла*, *чреслá*) 'krzyże, pas', ukr. dial. *чересла́* pl. 'lędźwie' (Żel.), 'krzyże' (Hrinčenko). ~

Por. ros. u Dala *чéресл* : *чéресел* 'pas' (tu zapewne zapożyczone ze wsch.-słow. lit. *čerẽslas* 'tłumok, torba pasterska, sakiewka', p. Buga ZslPh I 35, Fraenkel LEW 72).

Ściśle związane z *čerslo* 2. Podstawowe znaczenie 'pas (odciętej kory), opona, przepona' (o używaniu pasa z kory drzewnej jako części ubioru p. Moszyński KLS² I 434—5, tu też w ogóle o pasie jako jednej z najważniejszych pierwotnych części ubioru) > 'okolice pasa, krzyże, lędźwie'. Por. *pojasъ*.

Za bezpośrednią podstawę derywacyjną tego wyrazu uważano też *čerzъ* 'przez, skroś', *čerslo* miałoby być pierwotnie 'przepona, poprzeczna część ciała' (p. Vasmer REW III 323—4).

Porównywano też z lit. *kir̃kšnis* 'pachwina', łot. *cir̃knis* 'okolica pachwinowa, pachwina' (Mikkola UG I 94, Mél. Pedersen 413).

Berneker SEW I 148, Brückner SE 583, Vasmer REW III 323—4, Skok ER I 338. — Inaczej o rozwoju znaczenia Schuster-Šewc EW (Probeheft) 46: wychodzi z ogólnego znaczenia 'wcięta część ciała, talia'. Mało prawdopodobne. *K. P. — W. B. — F. S.*

čersti *čŕ̥tǫ* 'ciąć, nacinać, wycinać', iter. **čŕ̥tati** *čŕ̥tajǫ*

~ cs. **чрѣсти чрьтѫ** 'ciąć, secare', partic. praet. act. **начрѣлъ**;

rus.-cs. **чрьсти чръртоу : чрьтоу** 'kreślić; czynić bruzdę', strus. **очєрєсти** (3. sg. aor. **очєртє**, partic. praet. pass. **очьртєнъ**) 'nakreślić granice'. ~

Archaiczny typ czasownika wypierany w poszczególnych językach słow. przez iter. *čŕ̥tati*: ~ słe. *čŕtati čŕtam* 'kreślić, rysować', przestarz. 'nacinać, żłobić', u Pleteršnika też 'karczować; rytować, grawerować', sch. nowe od Stulicia *čr̃tati -tām* 'kreślić, rysować', scs. Supr. **чрьтати чрьтаѭ** 'ciąć, nacinać', bułg. *чертáя -áeш* (u Gerova *чрътáя -еш*) 'kreślić, zakreślać, zarysować', maced. *црта* 'rysować, kreślić'; strus. **начьртати** 'nakreślić', ros. książkowe *начертáть* 'nakreślić, naszkicować, zarysować';

z ros. późna książkowa pożyczka: czes. *črtati* (u Jungmanna przede wszystkim *čertati*) *-tám* 'kreślić, nakreślać, szkicować, pisać' (Machek ES² 107), sła. *črtať -tám* 'kreślić (od ręki), szkicować, pisać'. ~

Do ie. *(s)ker-* p. *čerti čьrǫ*. Najbliższe odpowiedniki: lit. *kir̃sti kertù* 'rąbać, ścinać; kosić', łot. *cìrst cę̃rtu* : *cìrtu* 'ciąć, rąbać, ciosać', por. też stind. *kr̥ntáti* (nowsze *kártati*) 'tnie, kraje', partic. perf. pass. *kr̥ttá-*, awest. *kərəntaiti* 'tnie, kraje; zdziera (skórę)', orm. *k'ert'em* 'zdzieram skórę, łupię', alb. *kjëth* (**kertō*) 'strzygę'.

Berneker SEW I 172, Trautmann BSW 130, Vasmer REW III 329, Vaillant GC III 148—9, Kuryłowicz AI 242. *K. P. — W. B. — F. S.*

čersъ 1. *čersa* 'worek na pieniądze w kształcie pasa, wąska i długa sakiewka obwiązywana wokół pasa'

~ pol. przestarz. od XV w. *trzos -sa* (stpol. XV w. też *czrzos*) 'worek w kształcie pasa do opasywania się pieniędzmi, pas z kieszeniami, otworami na pieniądze' (też dial.: *trzos*, Karłowicz SGP: Tykocin, młpol. *sr*os*, Nitsch

WP IV 131, kasz. *křos*, Lorentz PW, Nitsch WP III 98), przen. 'pieniądze, majątek', dial. kasz. 'napiwek' (Sychta SK), dial. także 'metalowe ozdobne ornamenty na pasie' (Szymczak Domaniewek), sła. dial. wsch. *čeres* 'szeroki męski pas' (Kálal, Buffa Dlhá Lúka: dawne);

ros. *чépec -ca* : *чépез -за* (może etymologia ludowa do praep. *чépез* p. *čerzъ* : *čersъ*; o związku znaczeń 'przez' : 'pas' p. Potebnja RFV III 101, Trubačev ESSJ 72) 'dawna wąska i długa sakiewka obwiązywana wokół pasa lub nogi' (też dial. np. Melьničenko Jaroslavl, Mirtov Don.), ukr. przestarz. *чépec -ca* 'skórzany pas na pieniądze', dial. 'szeroki skórzany pas męski' (KDO 471). ~

Miklosich EW 34 na podstawie rus.-cs. **чрѣсъ** rekonstruował cs. **чрѣсъ**.

Psł. *čersъ* < **kert-so-* ma bliski odpowiednik w celt.: stirl. *criss* m. 'pas', szkockie *crioss* m. 'pas, przepaska', cymr. *crys* m. 'koszula, suknia; szata fałdzista' (< **krtsu-*). — Według Pokornego IEW 579 psł. **kerd-so-* i celt. **krd-su-* kontynuują ie. *kerd-* 'przepasywać' : 'pas'.

Por. ros. dial. *чépесл* : *чépесел* 'pas' (zdaje się wskazywać na związek z *čerslo* 3., nie można więc wykluczyć przynależności psł. *čersъ* do rodziny *čerti čьrǫ*, *čersti čr̥tǫ*; por. też pol. w XVII w. wyjątkowe u Potockiego płużne *trzosy* 'kroje pługa').

Rozwadowski WP II 154—6, Berneker SEW I 148, Kuryłowicz Ét. 19, Vasmer REW III 323, Lehr-Spławiński RS XVIII 6.

K. P. — W. B. — F. S.

čersъ 2. : **čerzъ** praep. cum acc. w znaczeniu przestrzennym 'z jednej strony na drugą, w poprzek, przez, poprzez', w znaczeniu czasowym 'w ciągu, przez'; 'z powodu', 'za pośrednictwem, przy pomocy', płd.-wsch. adv. 'z jednej strony na drugą, w poprzek'

~ pol. dial. kasz. *ces* : *cés* praep. cum acc. 'przez, poprzez' (u̯on zdřył *ces* u̯okno), 'w ciągu, przez' (*ces* całą noc), 'za pośrednictwem, poprzez' (pu̯osłał tə rəbə *cés* mą do miasta), Lorentz GP III 1124, czes. dial. płn.-wsch. (Litomyšl) *cez*, sła. *cez* (wyjątkowo też *cezo*), dial. także *čez* (: *čezo*, *čeze*) praep. cum acc. 'przez, poprzez' (id'em *ces* pol'e), 'w ciągu, przez' (*cez* deň), 'za pośrednictwem, poprzez' (*cez* národné výbory), 'z powodu' (*cezo* mňa), Stanislav DSJ II 606;

słe. *čę̑z* (arch. *črę̀z*, dial. też *čras*, *čerêz*, Miklosich EW 115) praep. cum acc. 'przez, w poprzek' (*čez* polje stopati, *čez* reko plavati), 'za, po upływie' (vrnem se *čez* deset minut), 'w ciągu' (*čez* dan), 'ponad, przeszło' (meri *čę̑z* dva metra), 'z powodu' (pritoževati se *čez* draginjo), także adv. *čę̑z* (arch. też *črę̀z*) 'po drugiej stronie' (tam *čez* leži vas), 'z jednej strony na drugą' (tam je most, *čez* vozi vlak), sch. przestarz. i dial. *črȅz* (w XIV w. *čresь*, stsch. też *čriz*, dial. *črez*, *čéz*, *čes*, *čerez*, p. Popović WslJ V 10—3) praep. cum acc. 'przez, poprzez' (*črez* goru voda teče), 'w ciągu, przez' (*črez* svu misu), 'z powodu' (*črez* njega sam propao), cs. **чрѣсъ** : **чрѣзъ** praep. cum acc. 'w poprzek, przez' (**прокодить насъ чрѣсь иордань**; **чрѣсь море**), cum gen. 'w ciągu' (**чрѣзъ вьсего лѣта слоужити**), bułg. *чрез* 'za pomocą, za pośrednictwem, przez' (ще уредя тая работа *чрез* моя приятел) 'z powodu' (мнозина пострадаха *чрез* него, Kopečný ESSB I 1, 52);

strus. **чрєсъ** (: **чєросъ** z kontaminacji z synonimicznymi *skrozě*, *skrozь*, Šachmatov Očerk 153, o kontaminacji przyimków p. Lekov Studia Rospond 63—5) : **чєрєзъ**, też w cs. postaci **чрѣсъ**, **чресъ**, **чрєзъ** praep. cum acc. 'przez,

w poprzek, z jednej strony na drugą' (**чєрєзъ Новгородъ; помостиша мостъ чєрєзъ великоую рѣкоу**), 'w ciągu' (**чєросъ ноуь**), 'co jakiś czas' (**чєрєсъ годъ** 'co roku'), 'ponad, przeszło' (**поле чєрєз заклад не присоужати**), 'wbrew, przeciw' (**кто ли чєрєзъ мою грамотоу что оу нихъ коzметъ**), ros. *чéрез* (dial. też *чериз, чириз, тириз*) praep. cum acc. 'przez, w poprzek, z jednej strony na drugą' (пройти *через* лес; мост *через* реку), 'w ciągu' (курить *через* час), 'za, po upływie' (*через* несколько минут), 'za pośrednictwem, przez' (передать *через* приятеля), 'z powodu, dzięki' (*через* болезнь петь не могу), dial. także adv. *чéрез* 'wbrew, przeciw' (Opyt Dop.: Pskowskie), *чéрезь* 'w poprzek' (SRSO), ukr. *чéрез* (dial. też *керез*; *к-* jak w ukr. dial. *скепати* : *скіпати*, strus. **оскєпъ**) praep. cum. acc. 'przez, poprzez' (*через* ліс), 'w ciągu' (*через* ніч), 'za, po upływie' (*через* якийсь час), 'z powodu' (*через* помилку), 'za pośrednictwem' (*через* святих до Бога), brus. *цéраз* (u Nosoviča *церез* : *через*) praep. cum acc. 'przez' (прайсці *цераз* лес), 'w ciągu' (пісьмо прыйшло *цераз* тыдзень), 'za pośrednictwem, za pomocą' (аформіць справу *цераз* банк), 'z powodu' (*цераз* яго многія пацярпелі), 'ponad, więcej niż' (працаваць *цераз* сілу), dial. 'po upływie jakiegoś czasu' (дождж ішоў нават *цераз* поўдзень 'po południu'). ~

Pierwotna psł. postać *čersъ*. Wygłosowe *-zъ* w *čerzъ* pod wpływem przyimków typu *perzъ, jьzъ*. W poszczególnych językach słow. trudna grupa spółgłoskowa *čr-* jak nieraz przeszła w *cr* > *c*. — Ostateczną podstawą jest bsł. adi. *kersa-* : *skersa-* 'poprzeczny' < *kert-sa-* : *skert-sa-* (do *kertō* : *kirtō* 'tnę', psł. *čersti čr̥tǫ*) : lit. *skeřsas* : *keřsas* 'poprzeczny', łot. *šķèrss* 'ts.'. O paralelnie utworzonym gr. ἐπι-κάρσιος (= ἐγ-κάρσιος) 'ukośny, poprzeczny' < *ἐπί-καρτος do ie. *(s)ker-t-* 'ciąć' zob. Frisk GEW I 537. — Najbliżej pod względem funkcji stoi stpr. *kērscha, kērschan*, z apofonią *kirscha, kirschan* praep. cum acc. 'przez, poprzez; ponad, więcej, niż', por. też łot. NM typu *Cers-upe*. — Pedersen IF V 54—5 uważał *čersъ* za pierwotny loc. pl. od nie zaświadczonego wyrazu pierwiastkowego **(s)kert* 'cięcie'. Mało prawdopodobne. Najprawdopodobniej bezpośrednią podstawą jest szczątkowo zaświadczony przysłówek *čersъ* (pierwotny acc. sg. od adi. **čersъ*, o tym typie adv. zob. *blizъ* adv. : praep.). Por. bałtyckie przysłówki odprzymiotnikowe: łot. *šķèrsu* : *šķȩ̀rsām* 'w poprzek', lit. *skersaĩ* 'ts.'.

Zob. *skrozъ* : *skrozě, skvozъ* : *skvozě*.

Pedersen IF V 54—5, Buga RFV LXX 103 (= RR I 435), Endzelin SBE 31—2, Berneker SEW I 148—9, Trautmann BSW 129, Vasmer REW III 320—1, Bajec Besedotvorje IV 125—9, Stang Opuscula 233—4, Pokorny IEW 949—50, Skok ER I 338—9, Kopečný ESSB I 49—52.

W. B. — F. S.

čěrša : **čěršьn'a** 'czereśnia, Prunus avium (drzewo i owoc)'

čerša: ~ cs. **црѣша** 'cerasus', bułg. *черéша*, dial. też *чер'áша, черéша, чирéша, чур'áша* : *чрéша, цръша, срéша* (Gerov, Stojkov Banat 269, BDial. III 191: Ichtiman, VI 104), maced. *цреша*, dial. *čer'ášа* (Małecki SW). ~

Por. może wskazujące na tę postać: 1. ros. dial. *черéшина* 'czereśnia, pojedyncze drzewo czereśni, jeden owoc czereśni' (Opyt Dop., Dal), ukr. *черешúна* 'pojedyncze drzewo czereśni' (Hrinčenko), u Żel. 'Prunus avium';

2. ukr. dial. *черéха* 'gatunek czereśni, Prunus duracina' (Żel., Hrinčenko);

3. ukr. dial. *чéрих* 'gatunek słodkich czereśni, czereśnia hodowana' (Leks. Bjul. II 97);

4. strus. **чєрєсиє** coll. 'czereśnie';

5. stsch. *Crěševo* NM (RJAZ I 821—2), ngr. Τσερέσοβον NM = maced. *Čereševo, Čeŕaševo* (Vasmer SG 229).

čeršьn'a: ~ pol. od XVII w. *czereśnia*, stpol. XIV—XV w. *czrzeszna, trzeszna, traszna, czrześnia*, dial. *czrześnia, trześnia, strześnia, tereśnia*, też ze zmianą *ř-n* > *ř-l*: *czereśla, trześla* (por. niżej sch. *trijesla*), kasz. *křešńa* (z dysymilacją *tř* > *kř*, p. AJK IV cz. II 150), o różnych postaciach fonetycznych i ich zasięgu p. MAGP VIII m. 475, cz. II 84—8, Małecki — Nitsch AJPP m. 306, Dejna AGK m. 479, Zaręba AJŚ II m. 232, AJK IV m. 180, cz. II 150—2, głuż. *třěšnja* : *třěšeń -šnje*, czes. *třešně* (stcz. *třěšně*), dial. moraw. *čerešňa* (Bartoš DSM), *střešňa* (Gregor Slav.-buč., Horečka Frenštát), sła. *čerešňa* też dial., np. Sipos Bükk-Gebirge, *čereśńa*, Buffa Dlhá Lúka), dial. także *čerešeň* f., *črešna* (Kálal);

słe. *čẹ̑šnja* : *črẹ̑šnja*, dial. (u Słoweńców weneckich, Miklosich EW 34) *čerešnja*, sch. od XVI w. *trȅšnja*, dawne od XIV w. i dial. *črešnja*, od XV w. *crešnja* (np. *crȅšnja*, Elezović Kos.-Met., czakaw. *črȳšna*, HDZ I 155: Susak, *črìšnja* : *trìšnja*, Moguš Senj), dial. też *trìjesla* 'dzika czereśnia' (Vuk), cs. **ѵрѣшьня**, bułg. dial. *čerе́šna* (Gerov), *crе́šnя, čerе́šnя*, maced. *crešna*, dial. też *čerešna* (RMJ);

strus. **ѵсрѣшьня** : **ѵсрошьня** (też w cs. postaci **ѵрѣшьня** : **ѵрѣшьня**), ros. *čerе́šnя*, ukr. *čerе́šnя*, brus. *čarэ́šnя*. ~

Z płd.-słow.: węg. od XIII w. *cseresznye* 'Prunus avium' (Kniezsa MNSJ I 1, 129—30); z brus.: lit. *čerešnia* (Buga ZslPh I 35), *čeresnia, čerešnė* 'Prunus insititia' (Kurschat Thes.).

Wędrowna pożyczka kulturowa. Postać *čerša* przejęta (najwcześniej w III—IV w. n. e.) przez Słowian wraz z hodowlą czereśni prawdopodobnie z ludowego łac. **čerieša, *cerasia, *ceresia* (retorom. *ceriéscha*, engad. *čiréscha*) : łac. *cerasus* 'czereśnia'. Dopuszczano też możliwość pośrednictwa stbaw. **cherssja, chersse* 'czereśnia'. Źródłem wyrazu łac. jest gr. κέρασος (> κερασία) 'Prunus avium' pochodzenia niejasnego (Frisk GEW I 826—7).

Ostatnio Georgiev VBE 25—6 przyjmuje rodzimość wyrazu: psł. **čeršja* < ie. **k*$^{(w)}$*erəs-jā* ma być pokrewne tracko-frygijskiej nazwie czereśni zachowanej w gr. κέρασος 'czereśnia' (< ie. **k*$^{(w)}$*erəs-jo-*) od ie. **k*$^{(w)}$*erəso-s* '*ciemny, czarny*', *np. lit. kéršas* '*z białymi i czarnymi plamami*' (*przeciw* temu Hamp ZslPh XXXI 298—300).

Postać *čeršьn'a* wtórna przez kontaminację z bliskoznacznym *višьn'a*. — Sch. dial. dubrow. *krìješa, krìješva*, dawne *kriša, krišva* 'czereśnia' z dalmatyńskiego *kris*.

Berneker SEW I 149, Kiparsky GLG 110—1, Schwarz AslPh XL 287—8, Sławski SE I 118, Moszyński PZJP 275—7, Milewski RS XXI 66—7.

W. B.

čeršьn'a zob. **čerša**

čerti *čьrǫ* płn. 'ciąć, nacinać, oddzielać, obłupywać korę z drzew'

~ ukr. dial. *čе́rstu čru čreš*, na Zakarpackiej Rusi *čerty* 'zdzierać korę z drzew', hucul. *cvе́rte derevo* : *čerе́no* 'obdarte z kory' (Dzendzelivśkyj UZLP 165), brus. dial. *otčerцí* : *otčerцu* чертою бревны (Nosovič 698 s. v. *čerma*). ~

Por. pol. dawne ze Statutu litewskiego *oczer* = *oczerchlił* 'zdarł korę z drzew' (Brückner SE 674: stale w prawach bartnych).

Wokalizm inf. wtórny według praes.

Na czasownik ten wskazuje też nowsze *čeriti*: dłuż. *ceriś* 'kreślić; powierzchownie orać; robić bruzdy', głuż. *čerić* 'szurać nogą; orać powierzchownie', ukr. dial. *чепúти -рю -рuш* 'obłupywać korę' (Hrinčenko: Zakarpacka Ruś).

Nie należy tu natomiast czes. *čeřiti* 'fałdować, marszczyć', sła. *čerit'* 'marszczyć, powodować powstawanie drobnych fal', p. Machek ES² 100.

Por. 1. ukr. dial. (na Bukowinie) *прочертъ* 'polana, działka wykarczowana w lesie' (Dzendzelivśkyj UZLP 165); *чертúця* : *чéртuце* 'drzewo odarte dookoła z kory' (Żel., Hrinčenko, Dzendzelivśkyj l. c. : Ruś Zakarpacka, Huculszczyzna);

2. ukr. dial. *чéрiн'* f. : *черéнuна* 'wypalone karczowisko pod uprawę' (Dzendzelivśkyj l. c.);

3. słe. *čę̑r* f. 'sterząca skała' (co do znaczenia por. należące do tej samej rodziny stisl. *sker* n. 'skała podwodna, rafa', stąd śrdniem. *schere* f. 'wierzchołek skały, rafa').

Prymarny czasownik kontynuujący ie. (*s*)*ker-* 'ciąć, odcinać, oddzielać'. Dokładne lub bardzo bliskie odpowiedniki: lit. *skìrti skiriù* 'dzielić, oddzielać, rozrywać', łot. *šķiřt* 'oddzielać, odłączać', stwniem. *sceran*, niem. *scheren* 'odcinać, oddzielać, strzyc', gr. κείρω 'obcinam, wycinam, strzygę', stirl. *scar(a)im* (**skₑrā-mi*) 'oddzielam', alb. *sh-kjer* 'rozrywam'.

Zob. *kora*, *čersti čr̥tǫ*, *čerpti čr̥pǫ*.

Varbot Etim. 1971 s. 7—8, Trautmann BSW 17, Sławski SE II 471—2, Pokorny IEW 938—40. *F. S.*

čertъ *čerta* : dial. wsch. **očertъ** *očerta* 'trzcina pospolita, Arundo Phragmites, sitowie leśne, Scirpus silvaticus' (może też inne rośliny bagienne), 'podmokły, bagnisty las'

čertъ: ~ sła. dial. *čret* 'bagnisty, moczarowaty las' (Kálal);

słe. dial. (Styria) *črȇt -ta* (: *čréta* f.) 'bagniste miejsce porośnięte trawą i niskimi krzakami', też liczne NT (Bezlaj SVI I 121—2), sch. dial. *crèt crèta*, kajkaw. *črèt črèta* 'miejsce bagniste, zwłaszcza w lesie', też NM (RJAZ, RMat., Skok ER I 273);

ros. płd. *чепéм -ма* 'trzcina, Arundo Phragmites', ukr. dial. *чепéм -мы* 'trzcina pospolita, Phragmites communis', Hrinčenko, Makowiecki Sł. bot. 266 (z ukr.: stpol. XVI w. *czeret* 'trzcina', dial. 'błoto wśród lasu porośnięte sitowiem, trzciną', dial. też *czerot* 'trzcina pospolita', Karłowicz SGP, Nitsche PGT 75), brus. *чапóм* 'Scirpus, Scirpus silvaticus' (Kiselevskij Bot. sl. 118), dial. też 'Phragmites communis' (Šaternik Červ.), poleskie *чепóм* 'ts.' (Tolstoj SGT 203). ~

očertъ: ~ ros. płd. *очепéм -ма* (dawne też gen. *очепемá*; *óчепем*, *óчепемъ*) 'trzcina, Arundo; marzyca, Schoenus; trzcinnik, Calamagrostis; sitowie, Scirpus lacustris', też 'zarośla tych roślin', ukr. *очепéм -мы* 'Scirpus; Phragmites', *очепéму* : *очепемá* pl. 'zarośla rośliny Scirpus', dial. też 'Typha angustifolia, Typha latifolia' (Slav. Leks. 40: Żytomierz), 'miejsce porośnięte trzciną' (Żel.), 'nizina porośnięta trawą' (KDO 289), 'głębokie urwisko', Marusenko Polesьe 239 (z ukr.: pol. dial. *oczeret* 'trzcina pospolita, Schoenoplectus palla', *oczerety* pl. 'bagniste miejsca porośnięte sitowiem, szuwarami itp.'), brus. dial. *ачапóм* 'Scirpus silvaticus' (Kiselevskij o. c.).

Zaliczane tu niekiedy czes. *střítež* w NM jak stczes. *Třietež*, *Střietež* należy raczej do psł. *čr̥težь*, p. Machek ES² 588—9.

Zapewne do *čerti čьrǫ* 'ciąć', o suf. *-tъ* zob. II 36. Roślinę nazwano by od

ostrych szablastych liści (paralela germ. u Bernekera SEW I 150). Pierwotnie więc nomen agentis 'to, co tnie, kłuje'. Nazwa terenu, jak często, od zarastających go roślin (Tolstoj SGT 203). — Co do nagłosowego *o-* we wsch.słow. postaci *očertъ* por. *obolnьje*.

Berneker SEW I 150, Vasmer REW III 324, Merkulova ORNR 47—8, Kurkina Etim. 1967, s. 131, Schütz GTS 50, Skok ER I 273.

K. P. — W. B.

čert'a zob. **čr̥t'a**

červatъ *červata červato* 'z dużymi wnętrznościami, z dużym, wydętym brzuchem, brzuchaty, pękaty', **červata** 'brzemienna'

~ dłuż. *crowaty* 'z dużymi wnętrznościami; mający chore jelita, wnętrzności; dotknięty przepukliną woreczka jądrowego (o bydle)', głuż. *čŕjewaty* 'z dużymi wnętrznościami' (Pfuhl);

sło. *čŕevàt -áta* 'brzuchaty, pękaty', *čŕevata* 'brzemienna' (Pleteršnik), cs. **чрѣватъ** 'ventriosus', **чрѣвата** 'brzemienna';

ukr. *черевáтий* 'brzuchaty, pękaty', *черевáта* 'brzemienna'. ~

Od *červo*, z suf. *-atъ*. *W. B.*

červicь zob. **červikъ**

červikъ *červika* : dial. zach. **červicь** *červica* 'bucik, trzewik'

červikъ: ~ pol. od XV w. *trzewik -ka* (zwykle pl. *trzewiki*) 'rodzaj lekkiego obuwia, but z cholewką lub bez niej, sznurowany, dawniej też nie sznurowany' (dial. *trzewik* : *strzewik*, Karłowicz SGP, Małecki — Nitsch AJPP m. 400, Nitsch DPŚ, Zaręba Siołkowice, Olesch Sankt Annaberg; *tševík* 'trzewik sznurowany lub zapinany', Tomaszewski GŁ), dłuż. dial. *crěwik -ka* dem. do *crěv* 'but', głuż. XVIII w. *čirwik* (*čriwk*), p. Schuster-Šewc EW (Probeheft) 45, czes. dial. laskie *střevik -ka*, pl. *střeviky* 'niski lekki but, półbut' (Lamprecht Opava), sła. dial. *črievíky* pl. 'trzewiki' (Kott);

bułg. dial. *црéвик* 'trzewik, bucik' (Gerov, Umlenski Kjustendil);

strus. **черевикъ** 'trzewik, bucik, but', ros. *черевúк -ка*, pl. *черевúки* (dial. *черевикú*) 'kobiecy bucik, zwykle z wąskim nosem i na obcasie, w ogóle kobiecy pantofel', dial. 'skórzane obuwie robocze', dial. także 'żołądek świński napełniony kaszą' (Vachros Naimenovanija obuvi 192), ukr. *черевúк -ка*, pl. *черевúки* 'trzewik, pantofel, kamasz', brus. *чаравík -кá* pl. *чаравíкі* 'ts.' (dial. także *черевúк*, Nosovič, poleskie np. *чэрэвúкы*, *чэрав'éки* pl., Leks. Polesьja 317). ~

Z brus.: lit. *čerevỹkas*, dawne i dial. *čeverỹkas* 'trzewik' (Buga ZslPh I 35, Fraenkel LEW 73, Otrębski GL I 374).

červicь: ~ stpol. XV w. *trzewic*, pl. *trzewice* (też z nagłosowym *czrz-* dem. *czrzewiczek*) 'sandał', może też 'bucik, trzewik', pol. dial. *trzewic* : *strzewic -ca*, pl. *trzewice* : *strzewice* 'trzewik, bucik (ponad kostkę)' (Karłowicz SGP, Małecki — Nitsch AJPP m. 400), czes. *střevíc -ce* (stczes. też *čřevíc*, *třevíc*) m. 'niski but, zwykle lekki lub do użytku domowego; dawna miara długości, stopa', sła. dial. *črevíc* 'rodzaj obuwia, półbut' (Kálal). ~

Por. sła. książkowe *črievica* (dial. *črevica*, *čerevica*, Kálal) 'trzewik, bucik', sch. od XVII w. *crȅvljica* f. 'but, bucik', ros. dial. *черевúцы* f. pl. 'kobiece obuwie, trzewiki' (Dal, Melьničenko Jaroslavl).

Derywaty od *červьjь*, o suf. *-kъ* : *-cь* nawarstwiających się na pierwotne *-i* podstawy derywacyjnej zob. I 91, 97. *W. B. — F. S.*

červo 'narząd wewnętrzny w jamie brzusznej, kiszka, jelito', wsch. 'skóra, zwłaszcza z brzucha zwierząt', pl. **červa** 'wnętrzności', dem. **červьce** : płn. **červьko**

~ pol. dawne *trzewo* 'kiszka, jelito' (dial. *ſtſewo* 'ts.', Olesch Sankt Annaberg), pl. *trzewa* (dziś *trzewia*) od XV w. (w XIV w. *czrzewa*, w XVI też *strzewa*, ale już w XV w. dem. *strzewce*, w XVII w. u Potockiego *trzowa*) 'narządy wewnętrzne jamy brzusznej i miednicy małej, wnętrzności' (też dial. *trzewa*, *strzewa*, Karłowicz SGP, Małecki — Nitsch AJPP m. 250, Zaręba AJŚ III m. 488, Olesch o. c. 309), kasz.-sli. *třev*^{u}*o*, pl. *třeva* 'kiszka; trzewia' (Lorentz PW), połab. *crevü* 'kiszka, jelito', pl. *crevə* 'wnętrzności', dłuż. *ćrowo* (u Megisera 1603 r. *ćrewo*, dial. *ćrewo* : *ćrowo*, Fasske Vetschau) 'kiszka, jelito', pl. *ćrowa* 'wnętrzności', głuż. *čŕjewo* (też dial., Michalk Neustadt, u Pfuhla także *čŕjowo*, *čŕowo*) 'kiszka, jelito', pl. *čŕjewa* 'wnętrzności, kiszki, jelita', czes. *střevo* (stczes. *střěvo*, *třěvo*, dial. także *střevo* : *č'evo*, Lamprecht Opava, *čerevo*, Bartoš DSM) 'kiszka, jelito', pl. *střeva* 'wnętrzności', sła. *črevo* 'kiszka, jelito', dial. wsch. *čerevo* 'ts.' (Kálal, Buffa Dlhá Lúka);

słe. od XVI w. *črevô -vę́sa* (dial. też *čevo*, np. Tominec Črni vrh, Rigler Notr. 26, 155) 'jelito, kiszka', dial. 'podbrzusze, brzuch', pl. *čŕę́va* 'wnętrzności', sch. *crijèvo* 'jelito, kiszka' (od XVI w., stsch. od XIII w. *črĕvo*, też dial. czakaw. i kajkaw., np. czakaw. *črẽvo*, *črĩvo*, HDZ I 155, *čerívo*, Rasprave JAZU I 24) 'kiszka, jelito', dawne 'brzuch', pl. *crijeva* 'wnętrzności', scs. **ѵрѣво** 'łono, żywot, brzuch', pl. **ѵрѣва** 'wnętrzności', cs. **ѵрѣво -вєсє : -ва** 'uterus', bułg. *черво́* (dial. też *чирво́*, *чрво́*, *чо́рво́*, *черево́*, *чире́во*, *чер'а́ву*, *урево́*, Gerov, Stojkov Banat, BDial. I 271, II 111, 301, 303, VI 102, Umlenski Kjustendil) 'jelito, kiszka', pl. *черва́* 'jelita, kiszki, wnętrzności' (z cs.: *чре́во* 'jelito; wnętrzności'), dial. *черво́* także 'żołądek' (BDial. VI 238: Pleven), maced. *урево* 'jelito, kiszka', w XVI w. *čerjáva* pl. 'wnętrzności' (Giannelli LM 39), dial. *čgrvó* : *červó*, pl. *čgrvá* 'trzewo' (Małecki SW), *čerjävo*, *čerevo*, *čiréva-ta* (Giannelli o. c. 56);

strus. **ѵєрєво** 'brzuch; łono', 'skóra, futro z brzucha zwierząt', **ѵєрєва** pl. 'gorsze gatunki futra np. z brzucha soboli' (p. Sobolevskij AslPh XXXIII 610, Vachros Naimenovanija obuvi 192), rus.-cs. **ѵрѣво**, **ѵрєво** 'brzuch; łono, żywot; przepaść', 'obuwie, trzewiki', **ѵрѣва** pl. 'wnętrzności', ros. przestarz. i dial. *чере́во* : *че́рево* : *чере́во* 'brzuch, żywot, łono' (w tym znaczeniu też w cs. postaci *чре́во*), pl. *черева́*, *че́рева*, *черёва* 'kiszki, jelita, wnętrzności', dial. *черёво* 'dziecko, dzieci', 'coś wygiętego, wypiętego, np. zakręt rzeki' (por. głuż. *čŕjewić so -wi so* 'wlec się, powoli i chyłkiem iść'), *черёво*, pl. *черёвья* (: *черевезо*, dial. syberyjskie *черевезь* f.) 'futro z brzucha zwierzęcia' (Dal), ukr. *че́рево* (w języku liter. też *чре́во*) 'brzuch, żywot', 'żołądek', dial. 'część sprzętu rybackiego, sak; zgrubiała środkowa część wrzeciona' (Hrinčenko), brus. *чэ́рава* n. 'brzuch; żywot, łono', dial. poleskie *чэ́рыво* 'brzuch', 'zębata część piły', *чэ́рэво* 'brzuch pszczoły' (Leks. Polesьja 75, 364), 'wypukła część naczynia' (Polesье 192). ~

Por. 1. rus.-cs. **ѵрѣвъ**, **ѵрєвъ** 'łono, żywot';

2. brus. dial. *черёвы* f. pl. 'łono', przen. 'własne dzieci' (Nosovič);

3. słe. *čŕę́vje* n. coll. 'jelita, wnętrzności', strus. **ѵєрєвиѥ** 'futro z brzucha zwierzęcia: skóra; trzewiki, obuwie';

4. pol. dial. kasz.-sli. *třevíčé* n. 'trzewia, wnętrzności' (Lorentz PW 614, AJK VIII cz. II 82);

5. ros. dial. płn. *чересúть* рыбу 'patroszyć (też o ptakach)' (Dal).

Dem. 1. ***червьсе***: ~ stpol. XV w. w terminologii botanicznej *trzewce, strzewce*, czes. u Jungmanna bot. *střevce*, sła. *črievce*, dial. *črevce* (Kálal); sże. *črévce*, sch. *crijèvce -ca* : *-ceta*, cs. **чрѣвьце** ('chorda') : **чрѣвєсьце** ('ventriculus'), bułg. dial. *чересуé* : *чресуó* : *чрсуé* (Gerov), maced. *чресуе*;

strus. **чрѣвьце** : **чрєвьце** ('struna'), ros. dial. płn. *черёвце* ('futro z brzucha zwierzęcia', Dal), ukr. *чересуé*, brus. dial. poleskie *чэрэ̂вцэ̂* ('brzuch pszczoły', Leks. Polesьja 364); ~

2. ***червько***: ~ dłuż. *črowko*, głuż. *črjewko*, czes. *střívko*, sła. *črievko*;

ros. dial. *черёвко* ('dziecko', Dal), ukr. *чересκó* (Hrinčenko); por. brus. dial. *чéревки* : *черёвки* f. pl. 'podroby', przen. 'własne dzieci' (Nosovič). ~

Do ie. *(s)ker-* 'ciąć', p. *čerti, čersti, kora, skora*. Pierwotne znaczenie 'coś wyciętego, (wycięte) wnętrzności zwierzęcia', por. 1. sch. *crèvār -ára* 'szewc', maced. *чревар* 'ts.', 2. *kora, skora*, 3. lit. *skilvis* 'żołądek' : *skélti* 'rozpłatać, rozłupać, rozszczepić'. Z suf. *-vo*, zob. Specht UID 79. Ten sam suf. w lit. *pil̃vas* 'brzuch, żołądek' : *pìlti* 'lać, sypać, napełniać' (Fraenkel LEW 593). Według Skoka ER I 275 pierwotnie urzeczownikowiony przymiotnik na *-vъ*, zob. *červьnъ*. — Ten sam pierwiastek w bliskim znaczeniowo stpr. *kērmens* 'brzuch, żołądek'.

Berneker SEW I 150—1, Persson Beitr. 786, Janzén ZslPh XV 56, Trautmann BSW 128, Vasmer REW III 319, Pokorny IEW 940.

W. B. — F. S.

червь *červi* m. (często pl. **червьје**) : **червьјь** **1.** *červja* 'obuwie skórzane, but, trzewik, calceus'

червь, pl. ***червьје***: ~ połab. *criv* m., pl. *crive* 'but, trzewik', dłuż. *cŕej -ja* (dial. *cŕěj, cŕěw -wja*), pl. *cŕeje* (w XVI w. u Jakubicy *cŕěje*) 'but, trzewik; miara długości, stopa', głuż. *črij -ja* (dial. *črej* m., Michalk Neustadt) 'bucik, trzewik', w XVI w. u Warychiusza *čŕiwi* pl. 'trzewiki, buty', czes. dial. *střív* m., pl. *střívě* 'bucik, trzewik', stczes. *střeví* : *třeví* n. 'obuwie' (Jungmann);

sże. dial. rezj. *čŕívje, čĭŕíuje, čŕéwje* m. pl. 'trzewiki' (Slav. Leks. 214), sch. dial. czakaw. XVI w. *črev* 'but, calceus' (Vrančić), dziś *crìve* pl. 'buty' (Jurišić Vrgada), cs. **чрѣвиє** n. 'sandalium', bułg. dial. *чрéвue* : *чрéвue* m. pl. 'trzewiki, buciki' (Gerov);

strus. **черевиє** n. 'rodzaj obuwia z jednego kawałka skóry; miękki bucik, pantofel; skóra; futro z brzucha zwierzęcia' (Srezn., Vachros Naimenovanija obuvi 191—2). ~

червьјь: ~ stczes. *třeví* m. 'but, calceus' (Flajšhans Klaret);

sże. *čêvelj -vlja*, dial. *črêvelj -vlja* (obie postaci od XVI w.) 'but na twardej podeszwie sięgający zwykle ponad kostkę', dial. 'miara długości, stopa; okucie koła' (Pleteršnik), scs. Mar. **чрѣвии** m. 'sandał, but', cs. **чрѣвии -виꙗ** : (rzadko) **-виꙗ** 'ts.';

strus. może **черевии** m. = **черевиє**, rus.-cs. **чрѣвии** (p. Vachros l. c.). ~

Por. 1. (wtórne oparte na pl. *červьje*, p. Vaillant GC II 70): sch. *crèvlja* f. (stsch. XIII w. *črěvija*, dawne od XVI w. i dial. *crevja*, u Belostenca *črevlja*, często w pl. *crevlje, crevje*) 'but, bucik', maced. dial. *чревја* pl. 'rodzaj płytkiego obuwia, pantofle' (RMJ);

2. (wtórnie na podstawie pl. od *červo*): sch. dial. (Boka Kotorska) *crěva* f. 'but, bucik' (Vuk);

3. rus.-cs. **чрѣво** : **чрєво** 'obuwie';

4. nomina w znaczeniu 'szewc, sutor': a) dłuż. *ćrejaŕ*, głuż. *ćrijeŕ*, słe. *čŕêvljar -rja* : *črevljár*, sch. od XVI w. *crèvljār*, dial. *crèvār -ára* (RJAZ), maced. *цревар*, rus.-cs. **чрѣварь**;

b) połab. *crivnĕk*.

Do psł. *červo* oznaczającego też 'skórę, zwłaszcza z brzucha zwierzęcia' : 'obuwie', dial. *červьjь* 'skórzany'. O budowie zob. I 83.

Berneker SEW I 151, Sobolevskij AslPh XXXIII 610, Persson Beitr. 786, Schrader RIA 354, Vachros Naimenovanija obuvi 191—3, Vasmer REW III 319, Vaillant GC II 70. *W. B.* — *F. S.*

červьce zob. **červo**

červьjь 1. zob. **červь**

červьjь 2. *červьja červьje* wsch. 'zrobiony ze skóry, z futra (z brzucha zwierzęcia)' ~ strus. XVI w. **чєрєвии** 'zrobiony ze skóry, z futra', ros. przestarz. *черéвий -вья -вье* 'ts.', u Dala *черёвий мех* 'futro z brzucha zwierzęcia'. ~

Por. ros. dial. (Psków) *черёвый* 'drogi, miły, serdeczny', Opyt Dop. (co do znaczenia por. ros. dial. *черёво* 'dziecko').

Od *červo* 'skóra, futro z brzucha zwierzęcia' (dial. wsch.), z suf. *-ьjь*. *W. B.*

červьko zob **červo**

červьnъ *červьna červьno* adi. od *červo*

~ pol. *trzewny* (już stpol., dawne też *strzewny*, L.), dial. sli. *třevnĭ* (Lorentz PW), głuż. *ćrjewny*, czes. *střevní*, sła. *črevný*;

słe. *čŕêven* (Pleteršnik) : *črevệsen*, sch. *crȉjevnī* (RMat., RJAZ), scs. **чрѣвьнъ**, bułg. *чрéвен -вна* (też u Gerova), maced. *цревен*;

strus. **чрѣвьнꙑи**, ros. przestarz. *чрéвный*, dial. *черёвный* ('dotyczący wnętrzności; miły, drogi', Dal), *черевнóй* ('świeży, nie oczyszczony, nie rozpłatany, cały, o rybie', Opyt), ukr. *черевни́й* (u Żel. *черéвний*). ~

Por. 1. pol. dawne *trzewowy* : *strzewowy* (L.), głuż. *ćrjewowy*, czes. *střevový*, sła. *črevový*;

2. ros. dial. *черёвый* 'miły, drogi' (Dal).

Z suf. *-ьnъ*. *W. B.*

čerzъ zob. **čersъ 2**

česadlo : dial. zach. **česakъ** *česaka* : wsch. **česalъka** 'narzędzie do zeskrobywania, zdrapywania, oczyszczania przez czesanie'

česadlo: ~ pol. u L. *czesadło* 'grzebień, zgrzebło' nie poparte przykładem, dial. 'przyrząd do czesania lnu (gwoździe wbite w beleczkę)' (Zaręba Siołkowice), też 'szczotka do czesania lnu' (Falińska PST: Śląsk), kasz. *čʲosadło* : *čʲosedło* : *čʲesadło* 'siekiera ciesielska' (Sychta SK, też sli. *čósadło* 'ts.', Lorentz PW), 'szczotka do czyszczenia włókna' (Sychta SK, AJK VI cz. II 105), głuż. *česadło* 'zgrzebło', czes. u Jungmanna *česadlo* 'ts.' (za L. też 'grzebień'), sła. *česadlo* 'przyrząd do czesania wełny; zgrzebło';

sch. od XVI w. *čèsalo* (dial. też *česälo*, Skok ER I 312) 'zgrzebło', bułg. dial. *чесáло* : *чешало* 'przyrząd do czesania lnu, wełny; zgrzebło' (Gerov), maced. *чешало* 'zgrzebło';

ukr. dial. *чéсало* 'zgrzebło' (o zasięgu zob. Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 232). ~

Ze słow.: rum. *ţesálă*, dial. *cesálă* f. 'zgrzebło; lekka brona' (Mihăilă Impr. 52).

Por. 1. ros. dial. *чешúло* 'przyrząd do czesania' (Dal);
2. czes. *čechradlo* 'przyrząd do czesania bawełny'.

česakъ: ~ pol. *czesak -ka* 'wałek opatrzony szczotkami stanowiący część maszyny do czesania, gręplarki', dłuż. *česak -ka* 'grzebień', głuż. *česak -ka* 'grzebień', 'siatka przed młynem wodnym lub odpływem wody ze stawów rybnych', czes. *česák -ka* 'urządzenie do zbierania owoców' (Přír. slov.), dial. 'hřbílko' (Kott Dod. DSM), sła. *česák -ka* 'przyrząd do czesania lnu, konopi, wełny', 'zgrzebło'. ~

česalьka: ~ ros. *чесáлка* 'przyrząd do czesania włókien', ukr. *чéсалка* 'zgrzebło' (o zasięgu zob. Dzendzelivśkyj l. c.), brus. *часáлка* 'przyrząd do czesania włókien'. ~

Od *česati češǫ*, o budowie zob. I 114, 90, 94. *W. B. — F. S.*

česakъ zob. **česadlo**

česalьka zob. **česadlo**

česati *češǫ* 'drapać, skrobać, grzebać, przegrzebywać', 'coś zbitego, zgęszczonego wyrównywać, wygładzać' (zwłaszcza 'przygładzać, porządkować włosy, sierść grzebieniem, szczotką, pectere; oczyszczać, porządkować włókno'), 'rwać, drzeć, wydzierać, wyrywać, zrywać, zgarniać owoce, carpere', płn. 'ciąć, obcinać, obciosywać', 'szybko iść, biec', perf. **česnǫti** *česnǫ*

~ pol. *czesać czeszę* 'porządkować, przygładzać włosy, sierść grzebieniem, pectere' (w tym znaczeniu stpol. od XV w. i dial. *czosać czeszę*), 'oczyszczać włókno lnu, konopi lub wełnę' (od XVI w. *czosać*, dial. *czosać* : *czesać*), przestarz. 'szybko iść, biec, kłusować' (w tym znaczeniu już w XVI w. *czosać*), stpol. XV w. *czosać* też 'całą garścią zrywać np. owoce, carpere', XVI w. 'czyścić zgrzebłem, o koniu; czyścić, szczotkować', 'drapać' (u Kn. *czesać rybę* 'skrobać, zdrapywać łuski'), dial. także 'grzebać' (Karłowicz SGP), kasz. 'posługiwać się toporem przy obróbce drzewa lub kamieni' (Sychta SK), połab. *cesət cisě* 'czesać szczotką, szczotkować', dłuż. *cesaś cešu* 'pectere; oczyszczać np. włókna lnu; szczotkować; czyścić zgrzebłem', głuż. *česać česu* : *česam* 'ts.', *česać so* także 'drapać się, sich schuppen' (Pfuhl), czes. *česati češi* : *češu* : *-sám* 'pectere', 'oczyszczać włókna lnu, wełnę', 'zrywać owoce, trhati, sklízeti, škubati' (też dial. np. laskie *česat'* 'zbierać owoce'), 'tłuc, bić', dawne też 'drapać, czochrać', 'biec, pędzić' (Jungmann, także dial. *časat'* 'iść długimi krokami', Bartoš DSM), dial. też 'trzeć', *ogaři časali chrústy* 'sešlehovali' (Bartoš DSM), *oč'esać'* 'odrzeć (z pieniędzy)' (Lamprecht Opava), sła. *česat' -še* 'pectere', 'oczyszczać włókna lnu, wełnę', 'czyścić zgrzebłem np. konia', 'szarpać, targać', 'bić, uderzać';

sże. *čésati čȇšem* 'rwać, zrywać, drzeć, szarpać', 'pectere; czyścić zgrzebłem', sch. od XVI w. *čèsati čèšēm* 'skrobać, drapać', 'pectere' (w tym znaczeniu dial. czakaw. na Cresie *cesȁt*), 'czyścić zgrzebłem, np. konia', dawne XVII—XVIII w. 'drzeć np. pierze, zrywać owoce, kwiaty' (RJAZ), dial. w Dalmacji *čèsati masline* 'zbierać, zrywać' (Vaillant RES XXII 19), scs. **чєсати чєшѫ** 'zrywać, zbierać (owoce)', bułg. *чéша -еш* 'drapać (świerzbiące miejsce)', 'pectere; czyścić zgrzebłem np. konia; oczyszczać wełnę, włókna lnu', dial. 'bić, uderzać' (Gerov, też *чéсвам* 'uderzać kogoś słabo go dotykając', BDial. II 300: Rodopy), maced. *чеша* 'drapać', 'pectere' (też dial. *чéсам* : *чéша*, Małecki SW);

strus. **чєсати -шоу** 'pectere', 'zrywać, zbierać' (to też ros.-cs., Dal), ros. *чесáть чешý чéшешь* 'drapać', pot. 'pectere', 'oczyszczać włókna lnu, wełnę',

'energicznie coś robić', dial. 'biec, iść prędko' (Opyt Dop., Dal), ukr. *чесáти чешý чéшеш* 'pectere', 'oczyszczać włókna lnu, konopi, czesać, międlić', 'energicznie coś robić', u Hrinčenki też 'bić, rąbać np. mieczem', 'iść, biec', brus. *часáць чашý чэшаш* 'pectere', 'czyścić len, wełnę' (też dial. np. Leks. Polesьja 271), 'drapać, skrobać' (też dial. np. Šaternik Červ.), 'ciosać, obciosywać toporem', dial. też 'smagać, chłostać', *чесáцца* 'wzajemnie kąsać się zębami, o zwierzętach' (Nosovič), pot. i dial. *часáць* 'szybko iść, mówić'. ~

Por. 1. z uogólnieniem *-š-* z praes.: pol. dial. śli. *češac -šaią* 'oczyszczać len' (Lorentz PW), sch. *čèšati čèšēm* 'drapać, skrobać; oczyszczać wełnę; czyścić zgrzebłem np. konia';

2. nomen deverbale *česъ*: czes. dial. laskie *čos* nomen actionis do *čosat'* 'zbierać owoce', ros. dial. *чос* nomen actionis do *чесáть*, 'świerzb u bydła' (Dal), ukr. dial. *чос* 'świerzb' (Hrinčenko).

Perf. *česnǫti*: ~ pol. dial. *czesnąć* 'lunąć nagle, silnie', głuż. *česnyć -nje* 'uczesać; oczyścić szczotką, zgrzebłem', czes. dial. *česnút, rozčesnút* 'złamać, rozszczepić, o gałęziach' (Kott Dod. DSM), sła. *česnút' -ne* 'trzasnąć, uderzyć';

słe. *čésniti čȇsnem* 'uderzyć', maced. *чешне (се)* dem. do *чеша*;

ros. dial. *чеснýть* 'uderzyć' (u Dala w tym znaczeniu też *чýснуть*), 'podrapać; poczesać', ukr. *чеснýти -нý -нéш* 'poczesać; uderzyć';

por. czasownik imperf.: bułg. dial. u Gerova *чéсна -неш* 'drzeć, rwać; odłamywać' (też *чéснам* 'odcięty'), maced. *чешне* 'rwać, łamać' (RMJ). ~

Kontynuuje ie. *kes-* 'drapać, skrobać, przegrzebywać, przeczesywać', z wokalizmem *-o-* zob. *kosa*. Brak dokładnych odpowiedników ie. Z tym samym wokalizmem: gr. κέσκεον n. 'pakuły, kłaki' (**kes-kes-on*, z reduplikacją), por. też śrirl. *cīr* f. 'grzebień' (**kēs-rā*). Ie. odpowiedniki czasownikowe różnią się wokalizmem: lit. *kàsti kasù* 'ryć, grzebać, kopać', iter. *kasýti* 'skrobać, drapać; czyścić zgrzebłem', łot. *kast kasu* : *kašu* 'grzebać; grabić', *kasît* 'drapać, skrobać; zdzierać, obłupiać; grzebać; grabić; chłostać, bić', gr. ξαίνω 'czesać, zwłaszcza o wełnie, gręplować; tkać; roztrzaskać, zdruzgotać' (**ks-en-*), ξέω 'strugać, ciosać, wygładzać drewno; rzeźbić; czyścić, polerować' (**ks-es-*).

Podstawowe znaczenie 'drapać, skrobać, grzebać, przegrzebywać' > 'coś zbitego, zgęszczonego wyrównywać, wygładzać (włos, włókno)', 'rwać, drzeć, wydzierać, wyrywać, zrywać, zgarniać', z wtórną specjalizacją w kierunku 'ciąć, obcinać, obciosywać'. O rozwoju znaczenia 'drapać, drzeć, obdzierać, ciąć' > 'szybko iść, biec' p. Jacobsson ScSl IV 304—5 (inaczej nie przekonująco Machek ZslPh XVIII 21—2), por. pol. *drapnąć* 'uciec', *rwać* 'szybko biec', brus. *дрaць* 'uciekać'. Znaczenie 'zrywać (kwiaty, owoce)' Vaillant RES XXII 19 tłumaczy deprewerbacją pierwotnych formacji prefiksalnych typu *otъčesati*, co zresztą nie wydaje się konieczne: 'drapać', 'drzeć', 'rwać' to znaczenia bardzo bliskie i mogące się wzajemnie wymieniać.

Meillet MSL XIV 338, Bezzenberger BB XXVII 168, Berneker SEW I 151—2, Brückner SE 77, Trautmann BSW 119—20, Sławski SE I 120, Vasmer REW III 329—30, Machek ES² 100, Jacobsson ScSl IV 300—7, Kuryłowicz AI 365, IG 201, Vaillant GC III 251, 319, Skok ER I 311—2, Pokorny IEW 585—6. *W. B. — F. S.*

česla zob. **česl'ъ**

česliti zob. **česl'ati**

česlo zob. **česl'ъ**

česl'a zob. **česl'ъ**

česl'ati *česl'ajǫ* : **česliti** *češl'ǫ* : **čechl'ati** *čechl'ajǫ* zach. i płd. 'drapać, skrobać, grzebać, przegrzebywać, trzeć, przeczesywać, rozczesywać, czesać'

česl'ati: ~ słe. *češljáti -âm* 'razčesavati ili trgati v pramene' (SSKJ), dial. 'zgarniać, zrywać, np. liście' (Pleteršnik), sch. od XVI w. *čèšljati čèšljām* (też dial. *češljȁt češljâm*, Elezović Kos.-Met., czakaw. *česlȁt*, HDZ I 155) 'czesać włosy', 'czesać, gręplować wełnę', 'drzeć pierze', bułg. dial. *чéшл'ам* 'porządkować włosy' (Umlenski Kjustendil), maced. *чешла* 'czesać'. ~

česliti: ~ dłuż. *cesliś -im* 'oskrobywać rybę z łusek';

bułg. dial. *чéшля -ши* 'czesać' (Gerov). ~

čechl'ati: ~ pol. dial. kasz.-sli. *čexlać -ają* 'czyścić', 'skrobać jarzyny' (Lorentz PW, AJK I m. 39, cz. II 117), czes. dial. moraw. *čechlat sa -chl'u sa* 'ocierać się, trzeć się' (Bartoš DSM), wałaskie *čechlat'* 'rozczesywać wełnę' (Svěrák Karlovice), sła. dial. wsch. *čuχlac* 'trzeć o coś' (Buffa Dlhá Lúka);

słe. dial. (np. Bela Krajina, Tominec Črni vrh) *čehljáti -ljâm* 'delikatnie skrobać, drapać', 'czesać len', *čehljati se* 'trzeć się, ocierać się, o zwierzętach', prekmurskie *čohljáti -ljâm* 'delikatnie drapać, skrobać, pocierać' (Pleteršnik). ~

Por. pol. dial. kasz.-sli. *čechlić* 'czyścić', 'skrobać jarzyny: obcinać korzonki i wąsy marchwi, brukwi, buraków, skrobać z grubsza ziemniaki' (Karłowicz SGP, AJK I m. 39, cz. II 117, Lorentz PW: *čexləc*), ukr. dial. *чехолúму* 'obcinać, ciąć ostrym nożem' (Żel.).

Od *česati*. O suf. *-l-* częstym w czasownikach ekspresywnych p. I 53—4. W poszczególnych językach słow. możliwa też derywacja od *česl'ъ*. Na pierwotne *česl'ati* : *česliti* nawarstwiły się nowsze *čechl'ati*, *čechliti*. Por. *čechrati*.

Machek ES² 96, Skok ER I 311. *W. B. — F. S.*

česl'ъ *česl'a* : **česla (česl'a)** : **česlo** dial. zach.-płd. 'narzędzie do zeskrobywania, zdrapywania, wygładzania, żłobienia, przeczesywania, obcinania'

česl'ъ: ~ głuż. *česel -la* 'grzebień', 'szczotka', 'krzywy topór';

słe. *čéšelj čéšlja* 'zgrzebło', dial. 'grzebień' (np. doleńskie, Pleteršnik, SSKJ), 'grzebień do czesania lnu' (wsch. Styria, Pleteršnik), dawne też *čéselj čéslja* 'grzebień; zgrzebło', także *čéhelj -hlja* 'zgrzebło' (SSKJ), 'grzebień do włosów' (Pleteršnik), sch. od XVI w. *čèšalj čèšlja* : *čèšlja* (dial. czakaw. *cẽsal*, HDZ I 155, kajkaw. od XVII w. *češelj*) 'grzebień', dial. (Hercegowina) 'mały plaster wosku zrobiony przez pszczoły w ciągu jednego dnia' (RJAZ), cs. ѵєслъ 'grzebień', bułg. *чéшел* 'grzebień' (też dial., Gerov, Umlenski Kjustendil: *чéшел'*), maced. *чешел -шли* 'grzebień', 'zgrzebło'. ~

česla (česl'a): ~ pol. dial. płn.-kasz. *česła* 'narzędzie do żłobienia w drzewie' (AJK VII m. 337, cz. II 179—80, Lorentz PW), rzadko 'szczotka do czyszczenia lnu' (AJK VI cz. II 105), sli. *česła* 'siekiera ciesielska', *česla* 'szczotka do czyszczenia lnu' (Lorentz PW), w tych znaczeniach też dem. *čosłelka*, *česłelka*, *česołka* (AJK VI l. c., VII l. c., Sychta SK, Lorentz PW), dłuż. *ceslica* 'rodzaj topora', czes. *česle* f. pl. 'drewniane lub żelazne tyczki przed młynem wodnym lub odpływem wody ze stawów rybnych';

słe. *česla* bot. 'Berberis vulgaris', *čǫ̂hlja* 'zgrzebło', 'die Patsche der Strohdecker' (Pleteršnik). ~

česlo: ~ pol. dial. kasz. *česųo* 'narzędzie do żłobienia w drzewie' (AJK VII m. 337, cz. II 180);

słe. dial. (Bela Krajina) *čéslǫ* 'grzebień' (Pleteršnik). ~

Por. 1. sła. *česeň -sně* 'grzebień' (Jungmann, Kálal), p. Vaillant Sl IX 495 dopatrujący się tu suf. *-en-*;

2. pol. dial. kasz. *čosńik -ka* 'grzebień' (Sychta SK).

Do *česati češǫ*. O budowie zob. I 103—6.

Berneker SEW I 152, Trautmann BSW 120. *W. B. — F. S.*

česnǫti zob. **česati**

česnъ *česnu* płd. : **česnъkъ 1.** *česnъka* (zwłaszcza płn.) 'czosnek, Allium sativum' ***česnъ***: ~ słe. *čésen -sna* 'czosnek, Allium sativum', divji *česen* 'czosnek niedźwiedzi, Allium ursinum', sch. *čèsan -sna* (dial. czakaw. *česàn čẽsna*, kajkaw. *česen*, Skok ER I 312) 'ząbek czosnku' (od XVII w.), dial. (od XV w.) 'Allium sativum', bułg. *чéсън* 'Allium sativum', dial. także 'ząbek czosnku' (Gerov, Stojkov Banat: *чъсен' -ене*), maced. *чесен* pl. *чесни* (dial. też *чешен* pl. *чешни*) 'ząbek czosnku'. ~

Por. 1. sch. *čèsno* (dial. *čèsno*, Elezović Kos.-Met.), *čè(h)no* 'ząbek czosnku', bułg. dial. *чесné* 'ts.' (Gerov);

3. bułg. dial. *чéсна* f. 'ząbek czosnku' (Gerov Dop.);

3. utworzone zapewne na gruncie poszczególnych języków słow. derywaty: a) z suf. *-jь*: słe. dial. *čésenj -snja* 'Allium sativum' (Pleteršnik), sch. *čèšanj -šnja* (dial. czakaw. *cêsenj cesnjä*, Skok l. c.: Cres, także *čẽnj*) 'ząbek czosnku', maced. dial. *чешен* pl. *чешни* 'ts.';

b) z suf. *-ikъ*: pol. dial. *cosnik -ka* (Górnowicz Malbork), *cesnik, cosnyk -ku* (Małecki — Nitsch AJPP m. 289), kasz. *čosńik -ka* (Lorentz PW, Sychta SK) 'Allium sativum', czes. dial. *česńik -ku* 'ts.' (Malina Mistřice), słe. dial. zach. *čésnik -ka* (u Pleteršnika *česník*) 'ts.', ukr. *часни́к -ку́* (dial. też *чесни́к, чосни́к, чісни́к*, Hrinčenko, Żel., Makowiecki Sł. bot. 21—2) 'ts.', brus. dial. *часны́к, чосні́к* 'ts.' (Kiselevskij Bot. sl. 12);

c) z suf. *-'akъ* : *-akъ*: pol. dial. *czosnak -ku* 'Allium sativum' (według SWil. 'Teucrium scordium', Karłowicz SGP), *cesnak* (Małecki — Nitsch l. c.), kasz. *čosńåk* 'Allium sativum', głuż. *česnak, česnačk* 'czosnaczek, Alliaria', czes. *česnáček -čku* 'ts.', sła. *cesnak -ku* (dial. też *česnak*) 'Allium sativum', sch. od XVII w. *čèšnjāk -áka* (dial. czakaw. *češnjâk*, Rasprave JAZU I 24) 'ts.', ukr. dial. *česnak* 'ts.' (Makowiecki o. c. 22).

česnъkъ: ~ pol. od XIII w. *czosnek -nku* (dial. też *czosnek czostku, czostek -stku*, Karłowicz SGP, Małecki — Nitsch l. c., Dejna AGK m. 324, kasz.-sli. *čosk -k*u* : *čonsk* : *čω*nsk*, Lorentz PW) 'Allium sativum', czes. *česnek -neku* (stczes. *česnek česenku*) 'ts.', sła. dial. *česnok* 'ts.' (Kálal), *cesnek* 'ts.' (Buffa Dlhá Lúka);

słe. *čésnek česenka* : *česneka* dem. od *česen* (Pleteršnik), sch. dawne (Della Bella, Stulić) *česának -nka* 'ząbek czosnku' (RJAZ);

strus. **чєснокъ** 'Allium sativum', ros. *чесно́к -ка́* : *-ку́* 'ts.' (już w XVII w., p. Kotkov Očerki 83, 263), ukr. dial. *časnok, česnok, čisnok* 'ts.' (Makowiecki l. c.), brus. *часно́к часнаку́* 'ts.'. ~

Z brus.: lit. *česnãkas* 'czosnek' (Fraenkel LEW 73).

Postać *česnъkъ* wskazuje na pierwotny temat na *-ŭ-* rozszerzony suf. *-kъ* (Meillet Ét. 453, 292, 334, Sławski SE I 125, ale zob. także Vaillant GC II 120, Ekkert UZIS XXVII 54, por. SP I 89). Na temat na *-ŭ-* wskazują derywaty, np. słe. *čésnov* adi. od *česen, čésnovka* 'Alliaria officinalis', cs. **чєсновитъ лоукъ, чєсноватъ лоукъ, чєсновитъкъ** (też **чєсновитъкъ лоукъ, чєсновитьць**) 'czosnek', bułg. *чесно́в лук* (dial. *чъсно́ф лук, лук чъсно́ф*, Stojkov Banat)

'ts.', ros. dial. *чеснóвка* 'główka czosnku', *чеснóвица* 'Alliaria officinalis' (Dal), ukr. *čosnovyća* 'ts.' (Makowiecki o. c. 19).

Od *česati*, o suf. *-nъ* zob. I 114—5. Pierwotne znaczenie 'rozszczepiona, rozłupana (cebula)', por. bułg. dial. *чéсна -еш* 'rozdzieram, rozrywam, rwę wzdłuż albo wszerz; oddzielam coś złączonego albo zrośniętego, np. o cebuli, kukurydzy' (Gerov). Nazwa nawiązuje do łatwego rozdzielania się główki czosnku na poszczególne ząbki. Co do rozwoju znaczenia por. niem. *Knoblauch*, dawne *Klob-lach* 'czosnek' (pierwszy człon występuje samodzielnie w ags. *clufu*, ang. *clove* 'ząbek czosnku', człon drugi niem. *Lauch* 'czosnek') : *Kloben* : *klieben* 'rozszczepiać, rozdzielać, rozłupywać', a także bułg. dial. *чéшъл* m. 'ząbek czosnku' (Mladenov Vidin) : *чéша* 'drapać, czesać'. — Może substantywizowane adi., pierwotnie występujące w zestawieniu **česnъ lukъ* 'rozszczepiona cebula' (por. sch. XVI w. złożenie *česnòluk* 'czosnek'). Na pierwotny przymiotnik zdają się wskazywać przytoczone derywaty z suf. *-jь*, *-ikъ*, *-'akъ* : *-akъ*.

Berneker SEW I 151, Sławski SE I 125, Vasmer REW III 330, Machek ČSR 265—6, Skok ER I 312. *K. P. — W. B.*

česnъkъ 1. zob. **česnъ**

česnъkъ 2. *česnъka* płn. 'zaciosane pale, zasieka, ostrokół'

~ pol. dawne XVI—XVIII w. *czosnek -nku* 'ostrokół, palisada, zasieka', pl. *czosnki* 'zaciosane pale, zasieka, palisady, rogatki' (L.), u Trotza *czosnek* 'Fussangel';

ros. u Dala *чеснóк* 'ostrokół, palisada; słupy, koły, pnie służące jako fundament pod chatę; сплошная забойка свай', dial. (Kostroma) *чеснóк -кá* 'pnie, korzenie drzew służące jako fundament drewnianych domów; gęsto postawione słupy' (Opyt). ~

Por. czes. dial. *česný* 'dający się łatwo czesać, o wełnie' (Přír. slov.), stsch. XIV w. NT *Česnь* (RJAZ I 945), może też sch. *češnjak* 'gatunek winorośli' (RJAZ).

Zob. *česnъ*, *česnъkъ* 1. Pierwotnie 'to, co ociosane, zaciosane'. Nawiązuje do *česati* 'ociosywać' (dial. płn.).

Brückner SE 80, Vasmer REW III 330. *W. B.*

česrati *česrajǫ* : dial. płn. **čechrati** *čechrajǫ* 'drapać, skrobać, grzebać, przegrzebywać, trzeć, przeczesywać, czesać'

česrati: ~ stczes. XIII w. (może też w XV w.) *česrati -sřu* 'czesać, o wełnie, gręplować';

słe. dawne *česráti -râm* 'czesać, np. len, gręplować' (Pleteršnik), sch. dial. *čèsrati čȅsrām* 'gręplować', dial. czakaw. na Cresie *cesrȁt* (Tentor JF V 204);

ukr. dial. *чycmpámu -páю* (z rozbijającym grupę *-sr-* sekundarnym *-t-*) 'obcinać gałęzie' (Hrinčenko). ~

čechrati: ~ stpol. XV—XVI w. *czechrać* 'czesać len, wełnę' (też dial. *ceχrać* : *coχrać* 'czochrać; rozciągać wełnę przed przędzeniem', Szymczak Domaniewek), pol. *czochrać -ram* 'targać, wichrzyć, burzyć np. włosy, sierść, drapać; ocierać, trzeć ciało o coś twardego, o zwierzętach; oddzielać główki lnu od łodyg za pomocą żelaznych grzebieni, zwanych czochrami', w XVI w. u Mącz. 'czesać, wyczesywać, o wełnie', dial. 'drapać, trzeć' (Karłowicz SGP), 'niszczyć ubranie, buty' (Szymczak o. c.), dial. też *czuchrać* 'czesać wełnę', *czuchrać się* 'czesać się; ocierać się, o zwierzętach', 'guzdrać się' (Karłowicz SGP), czes. *čechrati -rám* 'natřásati, kypřiti, cuchati', *čechrati se* 'lekko falować',

dial. chodzkie *rozčechranyj* 'nieuczesany' (Hruška DSCh), sła. *čechrat'* : *čuchrat'* *-rá* (dial. też *čochrat'*, *cochrat'*, Kálal, Machek ES² 96) 'natriasat', nadvihovaním uvol'ňovat', strapotit', np. o lnie, włosach, brodzie' (u Kálala też 'těžce pospíchati', 'trzeć, np. o kole'), *čechrat' sa* 'lekko falować' (Isačenko SRS), 'przeczesywać włosy' (Machek l. c.);

ros. dial. płd. *чухáть* 'poskoczyć, pobiec, pójść', kurskie *чухáть хворост* 'łamać, zbierać chrust' (Dal), ukr. *чухáму -páю* 'oczyszczać pień drzewa z gałęzi, sęków, obcinać gałęzie', 'oczyszczać, czesać wełnę', 'pożerać, rozprzestrzeniać się, o ogniu', 'bić, uderzać', też o różnych energicznych czynnościach, dial. także 'zrywać szereg liści z gałęzi jednym ruchem ręki', 'biec' (Hrinčenko). ~

Por. 1. z metatezą: pol. dial. *czarchać* (*się*) 'czochrać (się)' (Kucała PSM 206), kasz. *čorchac* *-ają* 'odłamywać, odrywać; trzeć, ocierać; wlokąc nogi po ziemi zdzierać buty', *čorchlɔc* 'obcinać, wycinać, obdzierać' (Lorentz PW), czes. dial. moraw. *na-čerchat* 'rozczochrać' (Machek l. c.), sła. dial. *čurchat'* = *čechrat'* (Machek l. c.), ukr. dial. *чúрхамися* 'drapać się' (Hrinčenko);

2. sła. poet. *čechrit'* *-í* = *čechrat'*, ukr. dial. *чicmpumu* 'czesać włókno konopi, wełnę', *чycmpúmu* 'bić, siec', 'lać, o deszczu' (Hrinčenko);

3. ros. dial. archangielskie *чéхор* 'człowiek niespokojny, szukający zwady' (Vasmer REW III 333), być może równe ukr. dial. *чýcmpuй* 'krzepki, silny, o człowieku' (Hrinčenko), 'sprytny, zwinny, ruchliwy' (Leks. Bjul. VI 34).

Formacje ekspresywne od *česati*, o *-r-* zob. I 54. Godne uwagi nawarstwienie się nowszego *čechrati* (> *čerchati*, **čersati*) na pierwotne *česrati*. Wahanie wokalizmu *-e-* : *-o-* : *-u-* tłumaczyć trzeba zarówno wpływem poprzedzającego *č* (Torbiörnsson RS I 36—7) jak i ekspresywnością formacji. Por. *česl'ati*, *čechl'ati*, *čechati*.

Machek ES² 96, Sławski SE I 124. *W. B.* — *F. S.*

česvina dial. płd.-wsch. 'drzewo Ilex'

~ słe. *česmína* : *češmina* 'roślina Berberis vulgaris' (z asymilacją na odległość *v-n* > *m-n*), sch. od XV w. *čèsvina* 'Ilex' (także dial. np. Czarnogóra, Dubrownik, czakaw. też *čèsvina*), od XVII w. *čèsmina* 'ts.';

ros. *чесмúна* 'Ilex aquifolium' (Dal). ~

Por. 1. słe. *česmîn*, *češmîn* 'Berberis vulgaris', sch. *čèsmīn* *-ína* 'Jasminum officinale' (RJAZ);

2. słe. *česmíka* : *češmíka* 'Berberis vulgaris', sch. *čèsmika* 'Quercus ilex; Juniperus nana Wild.', dial. kajkaw. *čèsmiga* : *češmiga* 'Berberis vulgaris'.

Do *česati*, o suf. *-ina* zob. I 122. Co do *-v-* por. strus. **чешкем** 'łuska, skorupa', p. *češuja*. — Skok ER I 314 przyjmuje pierwotną postać *česmina*.

W. B. — *F. S.*

češuja : **češul'a** 'łuska np. ryby, skorupa'

češuja: ~ stpol. u Volckmara 108 *czeszuja* 'łupina, osłona nasienia' (s. v. calix), na stpol. **czeżuja* wskazuje denominalne *czeżuję* u Kn.² 1008: *skrobię ryby*, *czeszę*, *czeżuję* (L.), u Mącz. 32c, a, 12b, 63c, 271b, 452d *szczeszuja* 'skorupa, osłona niektórych owoców, miseczka żołędziowa', *szczeżuje* 'łupiny orzecha' (Kn.¹ 380), dziś *szczeżuja* 'małż słodkowodny o owalnej dwuczęściowej muszli, Anodonta' (też dial. kasz., Sychta SK);

sch.-cs. XVI w. *češuja* 'łuska, squama', scs. Euch. 34b **чешюи** 'łuska, skorupa' (Meillet RS II 61);

strus. **чешоуи** 'łuska ryb, gadów', 'maleńkie drewniane lub metalowe

płytki w kształcie łusek rybich', ros. *чешуя́* 'łuska ryby, jaszczurki', dial. też 'odpadki przy kuciu metali' (Dal), brus. dial. *чешýйка* (: *чесовка*) 'pasmo nici lnianych lub konopnych' (Nosovič). ~

češul'a: ~ stpol. ok. r. 1500 ze źródła wielkopolskiego *szczeżula* 'łuska', dial. płn. (kasz.-sli., Kociewie, Bory Tucholskie, Wlkopol.) *šćežula, šćežəla, šćežla* 'łuska rybia' (o zasięgu p. Zagórski, Związki językowe płn. Wielkopolski i Krajny z kaszubszczyzną i językiem dolnołużyckim, 1964, 10—11, Tomaszewski GŁ, AJK VI m. 254, cz. II 53—4), 'ości ryby' (AJK IV m. 154, cz. II 45—6, Rzetelska-Feleszko SFPS VIII 142—3: semantyczna innowacja śr.-kasz.), 'płetwa ryby' (Karłowicz SGP: Chełmińskie), *czeżula* : *szczeżula* 'część zęba tkwiąca w szczęce' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 167), kasz. także *šć*leżëla* 'łupina orzecha, skorupa jaja', *šćežla* 'pusty strąk' (Sychta SK), sła. *šešul'a* 'strąk' (< **češul'a*);

sże. *češúlja* 'oderwana gałąź z liśćmi', 'zerwana część winnego grona, małe winogrono', 'pęk kwiatów np. czereśni' (też dial., Pleteršnik), sch. dawne dial. kajkaw. u Jambrešicia *češulja* 'winogrono, racemus';

strus. ЧЄШОУЛА '?' (Srezn.). ~

Por. 1. strus. ЧЄШБЄМ 'łuska';

2. dłuż. *ceslina* 'łuska, zwłaszcza rybia';

3. sże. *čehúlja* = *češulja*, sch. *čèhulja* 'szypułka winnego grona, kiść winogron'.

Do *česati češǫ*, o suf. *-uja, -ul'a* zob. I 88, 110. Podstawowe znaczenie 'coś zdzieranego, odrywanego, oddzielanego'. Odpowiedniki pol. do **jьz-česati* 'zdrapać, zczesać'. Tu najprawdopodobniej należą także przytoczone s. v. *čaša* derywaty z suf. *-ula, -ul'a*, wskazujące na związek etymologiczny obu rodzin.

Berneker SEW I 152, Brückner KZ XLVIII 178—9, 181—2 (o wymianie *-j-* : *-l'-* w sufiksach), Trautmann BSW 120, Vasmer REW III 335.

W. B. — F. S.

češul'a zob. **češuja**

četa dial. płd. 'grupa ludzi, gromada', zwłaszcza 'grupa ludzi uzbrojonych, oddział wojskowy, cohors'

~ sch. od XV w. *čëta* 'oddział wojskowy, rota, hufiec, kompania; grupa ludzi, tłum', dial. (Czarnogóra, Hercegowina) 'grupa ludzi idących coś zrabować lub odbić', Vuk (z sch.: czes. od XIX w. *četa* 'najmniejszy oddział wojskowy, drużyna; grupa, zastęp', sże. *čęta* 'oddział wojskowy, rota, kompania; grupa ludzi'), cs. ЧЄТА 'agmen, cohors' (na scs. **četa* wskazuje denominalne verbum: СЪЧЄТАТИ -ТАѢ Supr. 'połączyć, zjednoczyć', ПРИЧЄТАТИ -ТАѢ 'przyłączyć do kogoś', stąd bułg. *съчетáвам* 'łączyć, kojarzyć', rus.-cs. СЪЧЄТАТИ : СОЧЄТАТИ 'połączyć', ros. *сочетáть* 'ts.'), bułg. *чéта* 'grupa, drużyna; grupa, oddział uzbrojonych powstańców, partyzantów', też dial. np. 'grupa murarzy razem pracujących' (BDial. II 300: Rodopy), maced. *чета* 'oddział wojskowy, kompania, rota; mała grupa ludzi w brygadzie roboczej', 'banda', hist. 'oddział uzbrojonych powstańców', dial. 'gromada ludzi, oddział żołnierzy' (Małecki SW);

strus. (zapewne z cs.) ЧЄТА (wyjątkowo też ЧАТА) 'oddział; zgromadzenie, wspólnota; tłum; wspólnicy'. ~

Por. 1. sch. XVI—XVII w. (Zoranić, Belostenec) *četo* n. = *četa*;

2. oparte na adi. *četьnъ* (sch. rzadkie *čëtnī* 'związany z uzbrojoną grupą ludzi', sże. *čęten* 'ts.', bułg. *чéтен* 'ts.', maced. *четен* 'ts.') płd. *četьnikъ* 'czło-

nek uzbrojonej grupy ludzi, oddziału wojskowego, drużyny': sch. *čȅtnīk -ka* 'członek uzbrojonej grupy ludzi, turmarius', hist. 'członek ochotniczej organizacji wojskowej walczącej z Turkami', dial. 'uzbrojony strażnik gminny, policjant', Vuk (z sch.: czes. *četník* 'żandarm', sła. przestarz. *četník* 'ts.', sże. *čȇtnik* 'dowódca roty; major', maced. *четник* hist. 'członek ochotniczej organizacji wojskowej walczącej z Turkami'), bułg. *чéтник* 'partyzant, powstaniec'.

Ze słow.: węg. *csata* 'agmen, turma; grex; proelium, pugna; parvum proelium', Kniezsa MNSJ I 122 (stąd pol. od XVI w. *czata* 'straż, warta', sła. *čata* 'mały oddział wojskowy, hufiec', sże. *čâta* 'zasadzka', ukr. *чáма*, zwykle pl. *чáму* 'straż, posterunek obserwacyjny'), rum. *ceátă* 'gromada', alb. *çetë* 'pokrewieństwo; Handschlag beim Wettrennen', ngr. τσιότα 'gromada', tur. *çete* 'wyprawa rabunkowa'.

Zapewne prapokrewne łac. *caterva* 'tłum, gromada, oddział, zastęp', irl. *cethern* 'oddział, gromada, grupa', umbr. *kateramu* 'congregamini'.

Berneker SEW I 152, Meillet DEL³ 187—8, Vasmer REW III 330—1, Skok ER I 314—5. *W. B. — F. S.*

četina zob. **ščetina**

četverakъ, četvorakъ dial. płd. : zach. **čьtverakъ, čьtvorakъ** przymiotnikowy liczebnik wieloraki 'czterech rodzajów, poczwórny, quadruplex'

četverakъ* : *četvorakъ: ~ sch. dial. *četvórak -rka* 'poczwórnie tkany, pleciony' (RMat.), cs. **ѵєтвєракъ** 'poczwórny'. ~

čьtverakъ* : *čьtvorakъ: ~ pol. *czworaki* od XV w. (stpol. XIV—XV w. *cztwioraki, ćwioraki*, jeszcze w XVI w. wyjątkowe *czwioraki*), dial. kasz. *čvóraki* : *čvoraki* 'czterech rodzajów; poczwórny', dłuż. *stwóraki* (dial. *stwéraki*) 'ts.', głuż. *štworaki* 'ts.', czes. rzadkie *čtveraký* 'ts.', dial. moraw. *štveraký* 'ts.' (Bartoš DSM), sła. *štvoraký* 'ts.'. ~

Od *četverъ, četvorъ* : *čьtverъ, čьtvorъ*, z przymiotnikowym suf. *-akъ*.

W. B. — F. S.

četverica (: četvorica, čьtvorica) : četverъka (četvorъka), čьtverъka (čьtvorъka) : zach. **čьtverьca (čьtvorьca)** 'cztery osoby, zwierzęta lub przedmioty, całość składająca się z czterech jednostek'

četverica* : *četvorica* : *čьtvorica: ~ głuż. *štworica* 'coś poczwórnego, złożonego z czterech jednostek razem, np. o orzechach laskowych' (Pfuhl), czes. *čtveřice* 'cztery osoby lub przedmioty', sła. *štvorica* 'ts.';

sże. *četvȇrica* : *četvôrica* 'grupa czterech osób lub przedmiotów' (SSKJ), sch. od XVI w. *četvòrica* : *četvèrica* 'czterech mężczyzn' (zob. Stevanović SSJ I 316—7), wyjątkowo 'cztery konie', w XVI w. *četverici* adv. 'czterokroć' (RJAZ), scs. **ѵєтвориѭєѭ** adv. 'poczwórnie, czterokroć', cs. **ѵєтвєрица** : **ѵєтворица** 'cztery osoby, czwórka', bułg. ludowe *четвóрица* 'czterej, czworo' (zob. Mirčev Ist. gram. 177), maced. *четворица* 'ts.';

strus. **ѵєтвєрица** : **ѵєтворица** 'czworo; czterej, czwórka', adv. **ѵєтвєриѭю** : **ѵєтвориѭю** 'cztery razy, czterokroć', ros. *четверúца* 'cztery np. osoby, czwórka' (Dal), ukr. *четверúця* 'czwórka' (Żel.). ~

četverъka* : *četvorъka* : *čьtverъka* : *čьtvorъka: ~ pol. *czwórka* 'cztery osoby lub przedmioty razem' od XVII w., dial. *czwórka* 'chustka złożona na czworo', 'połączenie bijaka z dzierżakiem' (Karłowicz SGP, MAGP XII cz. II 50), 'rodzaj brony' (MAGP VII cz. II 63), *czwiórka* 'czwórka bułek' (Kucała PSM 193), kasz. *čvórka* 'czwórka' (Lorentz PW), głuż. *štwórka* 'ts.', czes.

čtverka (dial. laskie *šʼtverka*, Lamprecht Opava) ‘cyfra 4, czwórka’, ‘rodzaj gry’, dial. ‘dawny pieniądz’, sła. *štvorka* ‘liczba cztery, czwórka’, ‘cztery osoby lub przedmioty razem’, dial. ‘powóz zaprzężony w czwórkę koni’ (Kálal), dial. także *štverka* ‘szeroka wstążka na czole dziewcząt’ (Kálal);

słe. *četvêrka* ‘cztery, czwórka’, też *četvôrka* (według Pleteršnika z sch.) ‘grupa czterech osób’, ‘rodzaj tańca, kadryl’, sch. *čètvōrka* (w RMat. też *četvórka*) ‘cyfra 4; beczka określonej pojemności’, ‘rodzaj tańca’ (Vuk, RMat.), bułg. *четво́рка* ‘czwórka’, dial. ‘прежда от четири усукани нишки’, ‘dwie pary zaprzężonych wołów’ (BDial. VI 239: Pleven), *четве́рка* : *четво́рка* ‘ts.’ (Gerov), maced. *четворка* ‘cztery osoby, czwórka’, ‘cyfra 4’;

ros. *четвёрка* ‘cyfra 4’, ‘jakaś całość składająca się z czterech jednostek, cztery jednorodne przedmioty razem; zaprzęg z czterech koni’, ‘czwarta część jednostki miary’, ukr. *четвíрка* ‘zaprzęg z czterech zwierząt’, dial. *чвíрка* ‘ts.; cztery sztuki, całość złożona z czterech części; czwórka’ (Żel.), brus. *чацвёрка* ‘cztery osoby, zwierzęta, przedmioty, czwórka’. ~

čьtverьca* : *čьtvorьca: ~ stpol. XVI w. *czworca* ‘kwadrat, czworobok’, ‘pojęcie Boga w czterech osobach przypisywane katolikom przez innowierców’, głuż. *štwórca*: po *štwórcy* lězć ‘iść na czworakach’ (Pfuhl), sła. dial. wsch. *štverce* ‘postroj (hlavně pro psy, koňe); sit’ z motouzů na hrnek s jídlem; pás na průtrž’ (Kálal). ~

Od *četverъ* : *četvorъ*, *čьtverъ* : *čьtvorъ* z suf. *-ica*, *-ъka*, *-ьca* substantywizującymi przymiotnikowy liczebnik wieloraki. *W. B.*

četveriti *četver'ǫ* : **četvoriti** *četvor'ǫ* : **čьtvoriti** *čьtvor'ǫ* ‘pomnażać w czwórnasób; dzielić na cztery części, ćwiartować’, ‘wprzęgać dwie pary zwierząt pociągowych’

~ głuż. *štworić -ri* ‘mnożyć przez cztery, pomnażać w czwórnasób’;

słe. *četvẹ́riti -ẹ̑rim* ‘ćwiartować zabite zwierzę’, dial. też ‘jechać, orać zaprzęgiem złożonym z czterech zwierząt’ (Pleteršnik), sch. dial. (Serbia) *četvóriti čètvōrīm* ‘wprzęgać cztery woły, czterema wołami jeździć lub orać’ (RJAZ), bułg. ludowe *четво́ря* (u Gerova *четворя́*) *-иш* ‘wprzęgać dwie pary wołów’, *четвори* ми пред очите ‘widzę poczwórnie, troi się w oczach’;

ros. dial. *четверúть* ‘pomnażać w czwórnasób; dzielić na cztery równe części; powtarzać cztery razy’ (Dal), *четверúть* быков ‘zaprzęgać do wozu dwie pary byków’ (Mirtov Don.), ukr. u Żel. *четверúти* ‘przyprzęgać drugą parę wołów lub koni’. ~

Od *četverъ* : *četvorъ*, *čьtvorъ*, o budowie zob. I 57. *W. B.*

četvernogъ : **četveronogъ (četvoronogъ, čьtveronogъ)** ‘mający cztery nogi, czworonożny’

četvernogъ: ~ scs. Euch. **ѵєтвръногъ**, cs. (np. u Jana Egzarchy) **ѵєтвръногыи**. ~

W poszczególnych językach słow. pojawiły się nowsze postaci (bez metatezy) *četvernogъ*, *čьtvernogъ*, *čьtvornogъ*: czes. *čtvernohý* (już stczes.), dial. moraw. *štvernožky* ‘na czworakach’, sła. *štvornohý*, strus. **ѵєтвьрногыи, ѵєтвєрногыи.**

četveronogъ : ***četvoronogъ*** : ***čьtveronogъ***: ~ stczes. *čtveronohý*;

słe. *četveronôg*, sch. od XIV w. *četverònog* : *četvorònog*, cs. **ѵєтвєроногъ, ѵєтвєрєногъ, ѵєтвъръногъ, ѵєтвороногъ**, bułg. *четверонóг*;

strus. **ѵєтвєроногыи**, ros. *четверонóгий*. ~

W poszczególnych językach słow. spotyka się w funkcji I członu liczebnik główny (por. niem. *vier-füssig*): czes. *čtyrnohý*, słe. *štirinòg*, sch. dawne

četirìnog (RJAZ), cs. **ѵєтыриногъ**, bułg. *четиринóг*, strus. **ѵєтыриногыи**, ukr. *чотиринóгий*;

por. brus. *чатырохнóгі*.

Złożenie egzocentryczne: pierwszy człon *četverъ* : *četvorъ*, *čьtverъ*, człon drugi od *noga*. Pod względem budowy I członu najbliżej stoi awest. *čaθwarə-zangra-* 'ts.'. W innych językach ie. *kʷetur- kʷetur-*, *kʷetru-*: lit. *ketur-kõjis* (por. stind. *cátur-aṅga-* 'czteroczłonowy', goc. *fidur-dōgs* 'czterodniowy'), gr. τετρά-πους, łac. *quadru-pēs* 'ts.'.

Trautmann BSW 131, Pokorny IEW 643. *W. B.* — *F. S.*

četvero : **četvoro, čьtvero** : **čьtvoro** liczebnik zbiorowy 'czworo, cztery, czterej, czwórka'

četvero : ***četvoro***: ~ połab. *citvərü*;

słe. *četvêro*, sch. *čètvoro* : przestarz. *čëtvero* (nieodmienne lub z gen. *četvórga* : *četvérga*, por. pol. *czworga*), scs. **ѵєтворо** (Supr.), cs. **ѵєтвєро** : **ѵєтворо**;

strus. **ѵєтвєро** : **ѵєтворо**, ros. *чéтверо*, dial. wsch. *четвёро* (Dal; też w funkcji subst.), ukr. *чéтверо чотирьóх*, brus. *чацвёра чацвярóх*. ~

čьtvero : ***čьtvoro***: ~ pol. *czworo*, nowszy gen. *czworga* (o odmianie zob. Klemensiewicz GHJP 354, Vaillant GC II 2, 674), dial. *czworo* : *ćwioro* : *sztwioro* (Karłowicz SGP, Małecki — Nitsch AJPP m. 471, Kucała PSM 224, Zaręba Siołkowice), kasz. *čvóro* : *čvoro*, dłuż. *stwóro*, głuż. *štworo*, czes. *čtvero* (stczes. *čtvero* : *štvero* też w funkcji subst. 'quadruplum'), sła. *štvoro*. ~

Do liczebnika *četverъ* : *četvorъ*, *čьtverъ* : *čьtvorъ*. *K. P.*

četveronogъ zob. **četvernogъ**

četverъ, četvorъ : dial. **čьtverъ, čьtvorъ** liczebnik mnożny, wielokrotny 'czworaki, poczwórny, cztery'

četverъ : ***četvorъ***: ~ słe. *četvêr -ra -ro* (przy rzeczownikach w pl. i coll.), sch. *čètvori* m. *čètvore* f. *čètvora* n. pl. (dziś tylko **przy** rzeczownikach używanych w pl., zob. Stevanović SSJ I 315), dawne XV—XVIII w. *četver -ra -ro* (RJAZ), scs. **ѵєтворъ** (Supr.), cs. **ѵєтвєръ** : **ѵєтворъ**;

strus. **ѵєтвєры** : **ѵєтворы** (np. **ѵєтвєрыѧ колѧ**), ros. dial. *четверы́* przy rzeczownikach używanych tylko w pl., работать *за четверы́х* 'pracować za czterech' (Dal). ~

čьtverъ : ***čьtvorъ***: ~ stpol. *czwór, ćwiór -ra -ro*, dłuż. *stwóry* (dial. *stwjery, stwjory*) *-ra -re*, dawne u Jakubicy *ctibery*, głuż. *štwory*, czes. *čtverý*, stczes. *čtver* : *štver*, sła. dial. *štvorý* (Kálal).

Por. czes. *čtveř* f. 'cztery osoby lub przedmioty, czwórka', słe. *četvêr* f. 'czwórka koni zaprzężonych do wozu'. ~

Pewne dokładne odpowiedniki ie. ma postać *četverъ*: lit. *ketverì* m., *kẽtverios* f. 'cztery', stind. *catvarám* n. 'czworoboczny plac, zagroda'. — Co do wokalizmu *-ь-* postaci *čьtverъ* : *čьtvorъ* zob. *četyre* : *čьtyre*.

Berneker SEW I 153, Trautmann BSW 132, Sławski SE I 129, Vasmer REW III 331. — O budowie zob. Meillet Ét. 231, Otrębski GL III 173. *K. P.*

četverъka zob. **četverica**

četverьnъ *četverьna četverьno* **(četvorьnъ)** płd.-wsch. : zach. **čьtverьnъ (čьtvorьnъ)** przymiotnikowy liczebnik mnożny 'złożony z czterech jednakowych części; poczwórny'

četverьnъ : ***četvorьnъ***: ~ słe. *četvêren* 'poczwórny; złożony z czterech części',

sch. *čètvōrnī* 'złożony z czterech części', 'kwadratowy', bułg. *четвóрен* 'poczwórny', u Gerova też 'złożony z czterech jednakowych części', dial. *четвéрен* 'czwarty' (Gerov), maced. *четворен* 'składający się z czterech części; poczwórny';

ros. *четверно́й* 'poczwórny', ukr. *четверни́й* 'ts.', u Żel. *четві́рний* 'złożony z czterech części', brus. *чацвярны́* 'poczwórny'. ~

četverьnъ : ***četvorьnъ***: ~ stpol. XVI w. *czworny* 'poczwórny', dial. kasz. *čvórnï* 'ts.' (Lorentz PW, Karłowicz SGP, por. *čvorńâk* 'cztery pnie wyrastające z jednego pnia odziemnego', Sychta SK), głuż. *štwórny* 'kwadratowy', stczes. *čtverný* 'poczwórny', *čtverní* : *čtvernie* zimnice 'febris quartana'. ~

Por. 1. stpol. XVI w. wyjątkowe *czterny* 'poczwórny', ros. dial. *четырни* pl. 'ręce i nogi, o chodzeniu na czworakach' (Dal);

2. strus. **ѵєтвръныи** 'składający się z czterech części'.

Od *četverъ* : *četvorъ*, *četverъ* : *četvorъ* z suf. *-ьnъ*. *W. B.*

četverьn'a wsch. 'zaprzęg złożony z czterech koni'

~ ros. *четверня́* (też 'czworo dzieci z jednego połogu'), ukr. *четверня́*, brus. *чацверня́* (Nosovič). ~

Od *četverьnъ*, o suf. *-ja* zob. I 82. *W. B.*

četvorakъ zob. **četverakъ**

četvorica zob. **četverica**

četvoriti zob. **četveriti**

četvoro zob. **četvero**

četvorъ zob. **četverъ**

četvorъka zob. **četverica**

četvorьnъ zob. **četverьnъ**

četvr̥gъ *četvr̥ga* dial. wsch. 'czwarty dzień tygodnia, czwartek'

~ strus. **ѵєтвьргъ**, **ѵєтвєргъ**, **ѵєтвєркъ**, ros. *четвéрг -гá*, ukr. *четвéр -ргá*, brus. *чацвéр чацвярга́*, dial. *чéцвĕр* : *чéцвĕр -рга* (Nosovič), *чэ́цьвяр -ру* (Šaternik Červ.). ~

Z brus.: lit. *četverẽgas* 'czwartek' (Buga ZslPh I 28).

Z apofonią do *četverъ* : *četvorъ*. Por. bliskie zarówno głosowo jak i pod względem budowy słowotwórczej lit. *ketvérgis* 'czteroletni', wsch.-lit. *ketvérgė* '20 kopiejek'.

Trautmann BSW 131, Vasmer REW III 331 (tu słuszna krytyka próby wyprowadzania strus. postaci *četvьrgъ* < *četvьrtъkъ*, p. Šachmatov Izv. VII 1, 306, Bulić Izv. IX 3, 425—6).

Por. *četvr̥tъkъ* : *čtvr̥tъkъ*. *K. P. — W. B.*

četvr̥takъ *četvr̥taka* płd.-wsch. : zach. **čtvr̥takъ** *čtvr̥taka* 'coś czwartego; zwierzę w czwartym roku'

četvr̥takъ: ~ słe. *četrták -ka* 'baran lub wół w czwartym roku', 'całość składająca się z czterech części' (Pleteršnik), sch. od XVII w. *četvr̀tāk -táka* 'czteroletnie zwierzę, zwykle o koniu' (też dial. np. Vuk), wyjątkowo u Stulicia 'czteroletni chłopczyk', 'beczka określonej pojemności', dawne XVII w. 'miara zbożowa', dial. 'czwarty rój pszczół od tej samej matki' (RJAZ), bułg. dial. *четвръта́к* 'rodzaj kamienia młyńskiego' (Gerov);

ros. dial. *четвертáк -кá* 'koń lub byk w czwartym roku', 'ziemia stepowa,

ugór, orany po raz czwarty' (Dal), ukr. dial. *четвертáк -такá* 'czteroletni koń lub byk', 'belka o długości 4 sążni', *четвертáка* f. 'czteroletnia krowa' (Hrinčenko), *четвертя́к -ка* 'gatunek jęczmienia, jęczmień czterograniasty' (Żel., Hrinčenko). ~

čьtvȯ́rtakъ: ~ pol. dawne *czwartak* 'gatunek jęczmienia, który we cztery rzędy w kłosie ziarno rodzi', 'koń czwarty do trzech przyprzężony' (L.), dial. 'czwarty snop oddawany dworowi', 'czwarta część gospodarstwa dawana dzieciom w posagu' (Karłowicz SGP), głuż. *štwórtak -ka* 'czwarty koń', 'jęczmień czterograniasty' (Pfuhl), czes. *čtvrťák -ku* 'ts.', 'ćwierć litra; ćwierć hektolitra', sła. *štvrták -ka* 'ćwierćlitrowe naczynie do mierzenia płynów i ciał sypkich', dial. 'czwarty rój pszczół' (Kálal). ~

Od *četvȯ́rtъ* : *čьtvȯ́rtъ*, o suf. *-akъ* zob. I 89. *W. B.*

četvȯ́rtica zob. **četvȯ́rtьca**

četvȯ́rtina : **čьtvȯ́rtina** 'czwarta część całości, quarta pars'

četvȯ́rtina: ~ sże. *četrtína*, sch. *četvȑtina* : *četvrtìna*, cs. **четвръτина**, bułg. *четвъртúна* (też u Gerova), maced. *четвртина*;

strus. **четвьртина**, **четвєртина**, ros. *четвертúна*, ukr. *четвертúна*, brus. *чацвярцíна*. ~

čьtvȯ́rtina: ~ pol. dial. *štf'erćina* (Nitsch DPŚ 234), głuż. *štwórćina*, czes. *čtvrtina*, sła. *štvrtina*. ~

Por. pol. dial. *czwarcizna* 'czwarta część, zwykle czwarta część włóki' (Karłowicz SGP, Kucała PSM 259).

Od *četvȯ́rtъ* : *čьtvȯ́rtъ*, o suf. *-ina* w derywatach odprzymiotnikowych zob. I 120—1. *W. B.* — *F. S.*

četvȯ́rtъ *četvȯ́rta četvȯ́rto* płd.-wsch. i połab. : dial. zach. i sże. **čьtvȯ́rtъ** 'czwarty, quartus'

četvȯ́rtъ: ~ połab. *cit'ortě*;

sże. *četŕti*, sch. od XII w. *čètvrtī*, scs. *четврьтъ*, bułg. *четвъ́рти*, maced. *четврт(и)*;

strus. **четвьртыи**, **четвьртыи**, **четвєртыи**, ros. *четвёртый*, ukr. *четве́ртий*, brus. *чацвёрты*. ~

čьtvȯ́rtъ: ~ pol. od XIV w. *czwarty*, stpol. też *cztwarty*, dial. także *stvǫurti* (Olesch Sankt Annaberg 333), kasz. *čvârti* : *čvârti*, dłuż. *stwórty*, dawne u Jakubicy XVI w. *cwarty*, głuż. *štwórty*, czes. *čtvrtý*, sła. *štvrtý*, dial. wsch. *štvarti*;

sże. *štŕti*. ~

Dokładne odpowiedniki formalne i znaczeniowe postaci *četvȯ́rtъ*: lit. *ketviřtas*, stpr. *kettwirts*, gr. τέτρατος, τέταρτος. Por. też stind. *caturthá-* 'czwarty', łac. *quārtus* 'ts.', łot. *cetuŕtaīs* 'ts.'. — Co do *-ь-* postaci *čьtvȯ́rtъ* zob. *četyre* : *čьtyre*.

Meillet BSL XXIX 34, Berneker SEW I 153, Trautmann BSW 132, Vasmer REW III 331. *K. P.*

četvȯ́rtьka zob. **četvȯ́rtьca**

četvȯ́rtъkъ *četvȯ́rtъka* płd.-wsch. : zach. **čьtvȯ́rtъkъ** *čьtvȯ́rtъka* 'czwarty dzień tygodnia po niedzieli, czwartek'

četvȯ́rtъkъ: ~ sże. *četŕtek -tka*, sch. od XIII w. *četvŕtak -tka*, scs. **четвьртъкъ**, bułg. *четвъ́ртък*, maced. *четврток*, dial. *čitŕśtak* (Małecki SW 16);

strus. **четвьртъкъ**, **четвьртъкъ**, **четвєртокъ**, ros. przestarz. *четвертóк -тка*. ~

čьtvȯ́rtъkъ: ~ pol. od XV w. *czwartek -tku*, w XVI w. *czwârtek*, dial. *štvourtek* (Olesch Sankt Annaberg), kasz. *čvârtk* : *čvârtk*, Sychta SK, AJK VIII m. 372, cz. II 148 (w gwarach także *czwartek* : *sztwartek* 'kwadra księżyca, nów', Karłowicz SGP), dłuż. *stwórtk -tka*, w XVI w. u Jakubicy *ctwartk*, głuż. *štwórtk -tka*, czes. *čtvrtek -tku*, sła. *štvrtok -tka* : *-tku*, dial. wsch. *štvartek* (Kálal). ~

Ze słow.: węg. *csötörtök*, *csütörtök* 'czwartek' (Kniezsa MNSJ I 145—6), stpr. *ketwirtire* (*ketwirtice*) 'ts.' (Trautmann ApSD 357).

Od *četvȯ́rtъ* : *čьtvȯ́rtъ*, o suf. *-ъkъ* zob. I 93, por. *vъtorъkъ*, *pętъkъ* (punktem wyjścia słow. nazw dni tygodnia jest więc *ponedělьnikъ*, pierwszy dzień tygodnia). Nazwa późna (u Skoka RES V 17—8 łac. *quarta feria*, przyjmowana dla patriarchatu w Aquilei). O wpływie romańskim patriarchatu w Aquilei na słow. nazwy dni tygodnia p. Skok l. c.

Sławski SE I 129, Skok ER I 317—8.

Por. *četvȯ́gъ*. *W. B.*

četvȯ́rtь f. płd.-wsch. : zach. **čьtvȯ́rtь** f. 'czwarta część całości, ćwierć', 'czwarta część miar pojemności, objętości', zach. i płd. 'kwadra księżyca'

četvȯ́rtь: ~ słe. *četȓt -ti* 'czwarta część całości', 'miara objętości, korzec', sch. od XIII w. *čẽtvrt -ti* 'czwarta część całości', 'kwadra księżyca', dial. przestarz. 'miara zboża', cs. **четвръть** 'czwarta część', bułg. *čétвърт* f. (u Gerova *čétвърт* m.) 'ts.', maced. *четврт* m. 'czwarta część kilograma';

strus. **четвьрть**, **четвєрть** f. 'czwarta część', 'miara ciał sypkich; jednostka pieniężna', ros. *čétверть -mu* 'czwarta część całości', 'stare miary: objętości, długości, powierzchni ziemi', 'kwadra', ukr. *čétверть -mi* 'czwarta część', 'miara ciał sypkich'. ~

čьtvȯ́rtь: ~ pol. *ćwierć -ci* (od XV w., stpol. też *ćwirć*, *czwierć*, w gwarach także np. *sztwierć*, *szczwierć*, szczegółowo o postaciach gwarowych i ich zasięgu p. MAGP VIII m. 359, cz. II 39—41, Zaręba AJŚ III m. 434) 'czwarta część całości', 'jednostka objętości, dawne 'kwartał', stpol. i dial. 'jednostka powierzchni', 'faza księżyca, kwadra' (już w XVI w., co do znaczenia por. połab. *cit'ortě* 'czwarty; czwarta kwadra księżyca'), 'naczynie do mierzenia', dial. także 'miejsce na snopy po obu stronach klepiska, część miejsca na snopy' (szczegółowo o znaczeniach gwarowych i ich zasięgu p. MAGP III m. 109, cz. II 35—8, Zaręba l. c., AJK III m. 132, cz. II 139; z pol.: ukr. *čверть*, brus. *čвэрць* 'czwarta część'), dłuż. *stwerś -śi* 'czwarta część całości', dial. 'jednostka objętości, ciężaru', głuż. *štwórć -će* 'czwarta część całości', 'ćwierć korca', czes. *čtvrt -ti* 'czwarta część', 'miara pojemności', 'kwadra księżyca', sła. *štvrť -te* (dawne *-ti*), dial. wsch. *štverc* 'czwarta część całości', 'kwadra'. ~

Stare skrócenie: strus. **четь** = **четвьрть** (dem. **четьца**, **четъка**), ros. przestarz. i pot. *четь* f. = *четверть*, ukr. przestarz. *четь* f. = *четверть*.

Od *četvȯ́rtъ* : *čьtvȯ́rtъ*, z suf. *-ь*. *K. P.* — *W. B.*

četvȯ́rtьca wsch. : zach. **čьtvȯ́rtьca**, płd. **četvȯ́rtica** : zach. **čьtvȯ́rtica**, wsch. **četvȯ́rtъka** : zach. **čьtvȯ́rtъka** 'czwarta część całości, ćwierć'

četvȯ́rtьca : ***čьtvȯ́rtьca***: ~ czes. *čtvrtce* f. 'dawna miara ciał sypkich, ćwierć', 'kawałek pola obsiany ćwiercią korca ziarna', stczes. *čtvrtčě* f. 'czwarta część, ćwierć, o jednostkach np. miary, wagi';

strus. **четвьртьца**, **четвєртьца** 'jednostka pieniężna'. ~

četvȯ́rtica : ***čьtvȯ́rtica***: ~ czes. *čtvrtice* 'poczwórna miara; czterokrotne powtórzenie';

słe. *četrtíca* 'czwarta część, ćwierć' (Pleteršnik), sch. *četvȑtica* 'ts.; cyfra 4'. ~

Por. bułg. dial. *четвъти́ка* 'kwadratowy kawał płótna'.

četvȯ́rtka* : *čьtvȯ́rtka: ~ pol. *ćwiartka* 'czwarta część całości, ćwierć' (w tym znaczeniu w XVI w. *czwartka*), 'połowa części zabitego zwierzęcia; miara, np. czwarta część korca, litra' (o znaczeniach w gwarach i ich zasięgu p. MAGP III cz. II 38), stpol. XV w. *czwartka* 'beczułka określonej wielkości', dłuż. *stwertka* dem. od *stwerś* p. *četvȯ́rtь*, głuż. *štwórtka* 'ćwierćnuta', czes. *čtvrtka* (już stczes., dial. też *štvrtka*) 'czwarta część np. miary pojemności; ćwiartka zabitego zwierzęcia', sła. *štvrtka* (też dial.) 'czwarta część', 'ćwierć litra', przestarz. 'jednostka miary pojemności, powierzchni';

strus. **четьвртъкы**, **четвертка** 'miara ciał sypkich; jednostka pieniężna', ros. przestarz. i pot. *четвёртка* 'czwarta część czegoś, ćwiartka', brus. *чвэ́ртка* 'ts.'. ~

Dem. od *četvȯ́rtь* : *čьtvȯ́rtь* z suf. *-ьca*, *-ica*, *-ъka*. *W. B.*

četъ zob. **ščetъ**

četъka zob. **ščetъka**

četyre m., **četyri** f., n. : dial. **čьtyre** m., **čьtyri** f., n. 'cztery, quattuor'

četyre: ~ połab. *citĕr* (< **četyre* lub **četyrь*);

słe. dial. *četírje* m. (*-je* przez analogię do *trije*, Ramovš (MSJ 111), *četiri* f. i n., gen. *četirih*, sch. od XIII w. *čètiri* (uogólniona dla wszystkich trzech rodzai pierwotna forma f. i n.), gen. od XVI w. *čètirijũ* (odmiana analogiczna do *trî*, Stevanović SSJ I 318), w XIV—XV w. gen. *četireh* : *četirih* (pierwotny loc. w funkcji gen.), dawne i dial. *četire* m., f., n. (od XV w., według RJAZ II 4 *-e* wtórne), *četr*, *četri*, scs. **четыре** m., **четыри** f., n., gen. **четыръ** : **четырь**, cs. też nom. m. **четырие** (analogiczne do **трие**), bułg. *чémupu* (uogólniona dla trzech rodzai pierwotna forma f. i n., ale też *четúрма*, *четирúма* dla osób męskich 'czterej', także w dial., np. *читырма*, Stojkov Banat 270), dial. również *четери*, *четыр* (Gerov), *чémpu* (Gerov Dop.), *чémъp* (I. Kočev, Grebenskijat govor v Silistrensko, 1969, s. 59), śrbułg. gen. **четырєхъ** (pod wpływem deklinacji zaimkowej, Mirčev Ist. gram. 175—6), maced. *четири* (uogólniona dla wszystkich rodzai pierwotna forma f. i n.), dial. *čétir* : *čétri* 'cztery', także *čitert'áx* : *čitrit'á* 'czterej, cztery, we czterech' (Małecki SW 15—6);

strus. **четыре** m., **четыри** : **чотыри** f., n., gen. XII w. **четырь**, XIII—XIV w. **четырей** (analogiczny do **трей**), od XVI w. **четырєхъ** (końcówka z deklinacji zaimkowej, Kiparsky, Russische historische Grammatik II 175—6, Drovnikova VIRJ 196—206), ros. *четы́ре* (uogólniona dla m., f. i n. pierwotna forma m., od XVI w.; o utracie rozróżniania rodzaju p. Drovnikova VIRJ 196—8, Kuznecov-Borkovskij, Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka², 1965, 263—5), gen. *четырёх*, w zabytkach XV—XVIII w. jeszcze gen. *четыреи*, ukr. *чоти́ри* (uogólniona dla m., f. i n. pierwotna forma f. i n.; osobna forma dla rodzaju męskoosobowego *четыре* jeszcze w XVII w., też w gwarach zakarpackich *чотирé*), dial. *чотири*, *чотирі*, *четыри*, *четырî*, gen. *чотирьóх*, stukr. np. w XV w. **четырєхъ**, dial. także *чотирох* (Bevzenko IMUM 234—7), z ukr. pochodzi stpol. wyjątkowe *czotery* 'cztery' (SP XVI IBL IV 244), brus. *чатыры* (stbrus. *чотыри*, *чатырь*, *чатэры*, *цатыры*; uogólniona dla wszystkich rodzai pierwotna forma f. i n.), gen. *чатырóх* (stbrus. *чотырохъ*, Karskij Belorusy II 245—6). ~

čьtyre: ~ pol. *cztery* m. nieosobowe, f., n. : *cztere-j* m. osobowe (uogólnienie tematu na *-r-* z gen. pl. *cztyr*, p. Klemensiewicz PF XV 1, 24, Grappin, Le noms de nombre 17; *-j* jak w *dwaj*, p. Sławski SE I 182; w stpol. w XV w.

i wyjątkowo w XVI w. pierwotne *cztyrze* : *sztyrze*, zachowane też w dial. np. *štyŕže*, Zaręba Siołkowice, kasz. *štëřej* : *štéřeji*, Sychta SK, sli. *štéře*, Lorentz PW), stpol. XIV—XVI w. *cztyrze*, *sztyrze* : *cztyrzy*, *sztyrzy* (od XV w. także *cztyry*, *cztery*), rozróżnienie rodzai dobrze zachowane też w gwarach, np. kasz. *štëřej* m. osobowe : *štëřë* m. nieosobowe, f., n., o nagłosie postaci gwarowych zob. MAGP X cz. II 105—6, dłuż. *styŕo* m. osobowe (< **čtyrje* < **čьtyre*), gen. *styŕoch* : *styri* m. nieosobowe, f., n., gen. *styrich*, w XVI w. u Jakubicy *ctyri*, u Megisera *styri*, dial. *styŕo* m. : *styri* f., n., głuż. *štyrjo* m. osobowe : *štyrì* m. nieosobowe, f., n., dial. *štyri* uogólnione dla wszystkich rodzai, Michalk Neustadt (o wyrazach łuż. Muka HLF 436—9), czes. *čtyři čtyř* (wspólne dla wszystkich rodzai), pot. też *čtyry*, *štyry čtyr* (uogólnione *-r-* z gen.), stczes. *čtyřie* m. (analogiczne do *tři*) : *čtyři* f. i n., rozróżnienie rodzai zachowane też w gwarach: chodzkie *štyří* m. żywotne : *štyry* m. nieżywotne, f., n. (formy z nagłosowym *št-* już stczes.; o rozwoju w czes. p. Gebauer HMČ III 1, 401—3), sła. *štyria* (dial. *štirä*, *štiria*, *štirá*, *štiré*, *štirie*) m. osobowe : *štyri* m. nieosobowe, f., n., gen. w języku literackim wspólny: *štyroch*, w gwarach zach. rozróżnienie: *štiroch* m. żywotne, *štiroch* : *štirech* m. nieżywotne, *štirech* : *štirích* f., n., pierwotny gen. *čtyr* : *štyr* w stsła., w zabytkach XVII—XVIII w. *čtyré*, *štyrie*, *čtyria*, *štyria*, *čtyra* m. żywotne : *štyri* m. nieżywotne, f., n. (Stanislav DSJ II 353—8);

słe. *štírje* m. (*-je* pod wpływem *trije*) : *štíri* f., n., odmiana dziś przymiotnikowa: gen. *štirih* (bez odróżnienia rodzaju; Ramovš MSJ 111), sch. dial. kajkaw. (u węgierskich Chorwatów) *čtiri*, w kajkaw. słownikach Habdelicia, Belostenca *štiri* dla wszystkich rodzai (RJAZ), bułg. dial. *чтúрма* 'czterej' (Stojkov Banat 270);

ukr. dial. *umupu*, *umupi*, *umupuc*, łemk. też *umupє* (Bevzenko IMUM 235, Stieber AJŁemk. m. 415). ~

Dla ie. rekonstruuje się skomplikowaną odmianę atematyczną: *k*etu̯or-es* : acc. sg. *k*etur-n̥s*: stind. *catvā́raḥ* m. (acc. *catúraḥ*), *catvā́ri* n., *cátasraḥ* f., goc. *fidwōr*, gr. doryckie τέτορες = orm. **čork'*, toch. B *ś(t)wār*, *ś(t)wer* (**k*etu̯ores*), stirl. *cethir*, łac. *quattuor* (z wtórnym *-a-* kontynuującym samogłoskę zredukowaną). W psł. uogólniono wzdłużony stopień zanikowy: *četyr-* < **k*etūr-*, por. lit. *keturì*, f. *kẽturios*, gr. homeryckie πίσυρες, attyckie τέτταρες 'ts.', goc. *fidur-dōgs* (czy też *fidūr-dōgs*) 'odbywający się czwartego dnia'.

Dial. *čьtyr-* jest innowacją słow. o różnej chronologii (por. Pedersen KZ XXXVIII 420), mało prawdopodobne dopatrywanie się tu ie. samogłoski zredukowanej (np. przez Fortunatova KZ XXXVI 35, 47, Iljinskiego AslPh XXXIV 5, zob. też Meillet MSL XIV 343). Zanik półsamogłoski czy też wtórna późniejsza redukcja spowodowały normalny rozwój grupy spółgłoskowej *čt* > *št* (dysymilacja).

Brugmann Grdr. II 2, 12—5, Trautmann BSW 131, Pokorny IEW 642—4, Kuryłowicz AI 336. *K. P. — W. B. — F. S.*

četyre desęte m., **četyri desęte** f., n. : **čьtyre desęte** m., **čьtyri desęte** f., n. 'czterdzieści, quadraginta'

četyre desęte: ~ połab. *citërdiśǫt* (< **četyrьdesętъ*);

sch. *četrdèsēt* (: *četȉrdesēt*, Vuk), dial. czakaw. *četrdesét*, stsch. *četirideset* (dial. z Czarnogóry *četirìdest*, Vuk, *četiredest*, *četrideset*), *četirьdesetь*, w stsch. drugi człon także w postaci *deseti*, *desti*, scs. **четыре десѧте**, bułg. *чемúрuдecem* :

четирúйсет, dial. *четирдесém* (Gerov), *чêтрúдесте* (BDial. II 300: Rodopy), *четúрес* : *четúресе* (BDial. VI 239: Pleven), *читырсе* : *чтырсе* (Stojkov Banat 270), maced. *четириесет*, dial. *čitríjsti* : *čitiríjsi* (Małecki SW 15);

strus. **четыредесате**, **четыридесати**, ros. u Dala *четы́редесять*, ukr. u Hrinčenki *чотирдéсять*, łemk. także *štyracet*, *štyraccec*, *štyrac'at'* (Stieber AJŁemk. m. 333). ~

čьtyre desęte: ~ pol. od XIV w. *czterdzieści* (od XVI w. też m. osobowe *czterdziestu*), stpol. też *cztyr(y)dzieści*, *cztyrzydzieści*, *szterdzieści*, dial. kasz. *štërʒescë*, *stërëžescë*, dłuż. *styriźaśća*, *styŕźaśća*, w XVI w. u Jakubicy *ctyriźesće*, głuż. *štyrceći*, *štyrcećo*, dial. *štyrceć* (Michalk Neustadt), czes. *čtyřicet*, stczes. *čtyřidsěti*, *čtyrydsěti*, *čtyrydcěti*, sła. *štyridsat'* : *štyridsiati* m. osobowe, dial. wsch. *štyracec* (Kálal);

słe. *štírideset* : *štîrideset*. ~

Por. liczebnik porządkowy 'czterdziesty': pol. *czterdziesty* (od XVI w.), stpol. *cztyrdziesiąty*, *czterdziesiąty*, dłuż. *styriźasty*, *styŕźasty*, *styriźasety*, głuż. *štyrcety*, czes. *čtyřicátý*, stczes. *čtyřidsátý*, *čtyřidcátý*, sła. *štyridsiaty*, słe. *štírideseti*, sch. *četrdèsēti*, cs. **четыридесатыи**, **четыридесатьныи**, bułg. *четúридесети*, maced. *четириесетти*, strus. **четыредесатыи**, ros. u Dala *четы́редесятый*.

Zestawienie liczebnika *četyre* : *čьtyre* z liczebnikiem *desę* (zob.). Typ ie., por. lit. *kẽturiasdešimt*, goc. *fidwor-tigjus* 'czterdzieści' (p. Feist VWGS 150). O wsch.-słow. innowacji *sorokъ* p. Vasmer REW II 698—9.

Vaillant GC II 641—5, Sławski SE I 125—6. *W. B.*

četyrekti zob. **četyret'i**

četyre na desęte m., **četyri na desęte** f., n. : **čьtyre na desęte** m., **čьtyri na desęte** f., n. 'czternaście, quattuordecim'

četyre na desęte: ~ połab. *citĕrnədist*, *citĕrnocte*, *citĕrnocti*;

sch. *četȉrnaest*, stsch. *četiri na desete* (XV w.), *četrnadesete* (XV—XVIII w.), *četrnadeset* (XVII w.), *četiri na deset*, *četirinadeste* (Belostenec), *četrnadest* (XVII—XVIII w.), cs. **четырє на десатє**, bułg. *четиринáдесет*, *четиринáйсет*, maced. *четиринаесет*, dial. *četranájsti* : *čitirnájsi* (Małecki SW 15);

strus. **четыринадесать**, **четырьнадесать**, **четыренадцать**, **четырьнадцать**, ros. *четы́рнадцать*, u Dala też *четыренáдесять*, ukr. *чотирнáдцять*, brus. *чатырнáццаць*. ~

čьtyre na desęte: ~ pol. od XIV w. *czternaście* (dziś też m. osobowe *czternastu*), stpol. także *cztyrnadcie*, *cztyrnaćcie*, *cztyrnacie*, *czternacie*, *szternaście*, w XVI w. rzadko też *czterynaście*, dial. kasz. *štërnâsce*, dłuż. *styrnasćo*, w XVI w. u Jakubicy *ctyŕnasće*, głuż. *štyrnaće*, *štyrnaćo*, dial. *štyrnać* (Michalk Neustadt), czes. *čtrnáct*, przestarz. *čtrnácte*, stczes. *čtrnádste*, *čtrnádcte*, *čtrnáste*, sła. *štrnást'*, m. osobowe też *štrnásti*;

słe. *štirinájst*. ~

Por. odpowiedni liczebnik porządkowy: pol. *czternasty*, stpol. *cztyrnasty*, dłuż. *styŕnasty*, głuż. *štyrnaty*, czes. *čtrnáctý*, stczes. *čtrnádcietý*, *čtrnádctý*, *čtrnádstý*, sła. *štrnásty*, słe. *štirinájsti*, sch. *četȉrnaesti*, cs. **четыренадесатыи**, **четырнадесатыи**, bułg. *четиринáдесети*, *четиринáйсети*, maced. *четиринаесетти*, ros. *четы́рнадцатый*, u Dala też *четыренáдеся́тый*, ukr. *чотирнáдцятий*, brus. *чатырнáццаты*.

Zestawienie złożone z liczebnika *četyre* : *čьtyre* + wyrażenie przyimkowe *na desęte* (loc. od *desę*). W poszczególnych językach słow. nastąpiło zrośnięcie się zestawienia w jedną całość (z jednym akcentem) i w związku z tym

skracanie i spychanie do roli sufiksu członu *-desęte*. — Podobnie zbudowany liczebnik też w innych językach ie., por. łac. *quattuor-decim*, gr. τεττορες--καί-δεκα, stind. *cátur-daśa*. *W. B.*

četyret'i (četyrekti) : četyriti (četyrikti) płd. i wsch. (?) przysłówkowy liczebnik mnożny 'cztery razy, czterokroć, quater'

~ cs. **ѵєтыриштн, ѵєтырєжды, ѵєтырижди** (stąd strus. **ѵєтырєжды, ѵєтырєжди, ѵєтыришьды, ѵєтырьжды**, ros. *четы́режды*, ukr. *чотири́жди*, Żel.); bułg. dial. *чéтриж* (np. *четриж* dwadzieścia 'osiemdziesiąt');

ukr. *чтири́чи* (Żel.). ~

Szczątkowo zaświadczony archaiczny typ liczebnika mnożnego od liczebnika *četyre četyri*. Ograniczone do scs. i bułg. sufiksalne *-žd-* najprawdopodobniej wtórne, wyabstrahowane z typu *dъvaždi* < *dъvašti*. O budowie zob. Trypućko Słowiańskie przysłówki liczebnikowe typu stcsł. *dvaždi, trišti*, Uppsala 1947 (tu też przegląd dotychczasowych badań). *W. B.* — *F. S.*

četyrikti, četyrit'i zob. **četyret'i**

četyri sъta : čьtyri sъta 'czterysta, quadringenti'

četyri sъta: ~ sch. dial. *četìrista*, dawne *četiri sta, četr sta*, też *četiri sto* (Vrančić), *četer sto* (Bella), cs. **ѵєтыри ста**;

strus. **ѵєтыриста**, ros. *четы́реста* gen. *четырёхсот*, ukr. *чоти́риста* gen. *чотирьохсо́т*, dial. *чоти́ріста* (Hrinčenko), łemk. *чотыристо, штырісто* : (rzadziej) *штиріста* (Bevzenko IMUM 240, 246), brus. *чатыры́ста* gen. *чатырохсо́т*. ~

Por. sch. *čètiri stȍtine*, dawne *četri stotine* (RJAZ), bułg. *чéтиристо́тин*, dial. też *читырстóтны, чтырстóтны* (Stojkov Banat), *чéтърстóтин* (Kočev, Grebenskijat govor 59), maced *четиристотини*, dial. *čétirstutín* : *četristutína* (Małecki SW).

čьtyri sъta: ~ pol. *czterysta* (: m. osobowe *czterystu*), stpol. do XVI w. jeszcze zachowane pierwotne *cztyrzysta* : *czterzysta* (w XVI w. też rzadko *szterzysta*), dial. także *śtyrysta* (Karłowicz SGP, Kucała PSM 224), stdłuż. XVI w. u Jakubicy *styri sta*, głuż. *štyri sta*, czes. *čtyři sta*, sła. *štyristo* (dawne np. w XVI w. *čtyristo*);

słe. *štíristo -tôtih*. ~

Zestawienie z *četyri* : *čьtyri* (nom. n. liczebnika *četyre* : *čьtyre*) i *sъta* (nom. pl. liczebnika *sъto*). Z innych języków ie. por. np. lit. *keturì šimtaĩ*, niem. *vierhundert*, łac. *quadringentī* 'ts.'. *W. B.*

četь zob. **ščetь**

čeznǫti *čeznǫ* 'niknąć, zanikać, słabnąć, więdnąć, schnąć; znikać, ginąć', dial. płd. też 'usychać z silnego pragnienia, tęsknoty, silnie pragnąć, tęsknić', częściej złożone **jьz-čeznǫti** 'zaniknąć, osłabnąć; zwiędnąć, zmarnieć; zniknąć, zginąć'

~ pol. książkowe rzadkie *czeznąć -nę* 'ginąć, marnieć, niknąć' (poświadczone dopiero w SWil.), częściej z pref.: *sczeznąć* 'zginąć, przepaść; zmarnować się', dial. (Młpol., Wlkpol.) *szczeznąć* 'zginąć, przepaść; umrzeć, zdechnąć' (Karłowicz SGP), 'zmarnieć, zginąć' (Tomaszewski GŁ 193), kasz. *šczeznǫc* 'zginąć, przepaść' (Lorentz PW), sła. dial. wsch. *sčaznuc* (u Buffy Dlhá Lúka 217 *ščaznuc -žňe*) 'zniknąć' (Kálal);

sch. od XVI w. *čèznuti -nēm* 'silnie pragnąć, tęsknić; ginąć, więdnąć, słabnąć pragnąc czegoś, tęsknić za czymś', dawne 'słabnąć, więdnąć, ginąć, np. ze strachu, trosk, żalu, z tęsknoty', *ìščeznuti -nēm* 'zniknąć, przepaść', stsch. 'osłabnąć', scs. **ищѣзнѫти -нѫ** 'zniknąć, zaniknąć, ustać', cs. **ѵѣзнѫти -нѫ** 'deficere, languescere', bułg. *чéзна -неш* 'schnąć, więdnąć, zanikać, tracić siły, marnieć, ginąć', dial. 'znikać' (Gerov), 'silnie pragnąć, chcieć, tęsknić za kimś lub za czymś' (BDial. I 272: Sofia), *изчéзна* 'zniknąć', maced. *чезне* 'ginąć, przemijać, zanikać', *исчезне* 'zniknąć, zginąć';

strus. **исѵѣзноути, ищѣзноути** 'zniknąć', wyjątkowo 'upokorzyć, poniżyć', ros. dial. archang. *чéзнуть* 'znikać, przepadać', *исчéзнуть -ну* 'zniknąć, zginąć', dial. też *исчáзнуть* 'zeschnąć, schudnąć' (Dal), ukr. dial. *чéзнути* 'znikać', 'ginąć, umierać' (Leks. Bjul. VI 21), *щéзнути -ну* (dial. też *счáзнути*, Żel.) 'zniknąć, zginąć, przepaść', brus. *чáзнуць* 'chudnąć, schnąć, więdnąć, marnieć' (też dial. Nosovič, Šaternik Červ.). ~

Por. strus. **ищѣзити, исѵѣзити** 'spowodować zniknięcie'.

W ścisłym związku z kauzatywnym *kaziti* (zob.). O budowie p. I 45. Bliskie odpowiedniki w płn.-germ.: farerskie *hvökka* (praet. *hvakk*) 'wzdrygnąć się z przerażenia', też 'szybko ubywać, znikać', stnord. *hvika* (praet. *hvak*) 'chwiać się; cofać się, ustępować'. Mniej pewny związek z zaliczanym tu dawniej łac. *con-quinīscō* (perf. *con-quēxī*) 'schylić się, skurczyć się, przycupnąć'.

Zupitza BB XXV 105, Trautmann BSW 132—3, Holthausen VEWA 135, Sław-ski SE II 111—2, Vasmer REW I 491. *W. B.* — *F. S.*

čębrica : čubrika, čubrica 'aromatyczna roślina używana jako przyprawa do potraw, cząber, Satureia hortensis', 'silnie pachnąca roślina, tymianek, macierzanka, Thymus'

čębrica: ~ stpol. XVI w. *cząbrzyca*, XVII w. *cąbrzyca* 'kanianka, Cuscuta Epithimum';

bułg. dial. *чъ́брыца* 'Satureia hortensis' (Stojkov Banat), *чъ́брика*, *чо́брика* : *чо́брица* 'ts.' (Gerov), *чéбрица* 'ts.' (BDial. I 204: Botevgrad), maced. dial. (Ochrid) *чембрика* 'ts.' (Draganov RFV XIX 18);

ukr. dial. *чебри́ця* 'gatunek rośliny' (Hrinčenko). ~

čubrika : čubrica: ~ sch. od XIX w. *čùbrika : čùbrica* 'Satureia hortensis', dial. *čubrìca* 'suszona roślina Satureia hortensis używana jako przyprawa' (Elezović Kos.-Met.), bułg. *чу́брика*, dial. *чу́брица* 'Satureia hortensis; mieszanina roztartych roślin (jak cząber, koper) z papryką i solą, jedzona z chlebem', dial. дива *чюбрица* 'Satureia coerolea; Thymus pannonicus, Thymus serpillum' (Gerov), maced. *чубрика : чубрица* 'Satureia hortensis; mieszanina roztartych roślin z papryką i solą jedzona z chlebem', dial. *чумбрика* 'ts.' (Jagić AslPh XI 268, Draganov RFV XIX 18). ~

Od *čębrъ : čubrъ*, o suf. *-ika : -ica* zob. I 91, 98. *W. B.* — *F. S.*

čębrъ *čębra* **(ščębrъ) : čubrъ** *čubra* **(ščubrъ)** 'aromatyczna roślina używana jako przyprawa do potraw, cząbr, Satureia hortensis', 'silnie pachnąca roślina, tymianek, macierzanka, Thymus'

čębrъ: ~ pol. *cząber -bru* 'Satureia hortensis' (też dial., Maciejewski Chełm.-dobrz. 51, Górnowicz Malbork), stpol. od XV w. *cząbr*, *cąbr -bru* 'ts.', dial. kasz. *cǫper -pru* 'ts.' (Sychta SK; u Lorentza PW *cǫpär -pru*), czes. dial. *čabr -bru* 'ts.' (Přír. slov.), sła. *čabr* 'ts.' (Buffa SBN 278);

słe. *čǫ́ber -bra* 'Satureia hortensis' (Pleteršnik);

strus. XII—XIV w. **чабръ, чабьръ** 'Satureia', ros. *чабёр -бра́* : *ча́бер -бра* 'Satureia hortensis', dawne i dial. *чабо́р, че́бер, чебёр, чебе́р, чебо́р* 'ts.' (Dal, Mirtov Don.), dial. *чебо́р* 'Thymus serpillum' (Mirtov Don.), ukr. *чабе́р -бра́* 'Satureia hortensis', dial. *čab'or, čeber* 'ts.' (Makowiecki Sł. bot. 332), brus. *чабо́р -бару́* 'macierzanka, Thymus' (dial. też *чабур, чабёр*, pod wpływem pol. *чанбер, чомбар, чомбір, чонбор*, Kiselevskij Bot. sl. 130—1, Leks. Polesьja 434), dial. także 'Satureia hortensis' (Nosovič, Bjalьkevič Mohylew, Kiselevskij o. c. 118). ~

Por. derywaty: 1. ros. *чабре́ц -ца́*, dial. *чебре́ц -ца́* (od XVIII w.), *чебре́ц* 'macierzanka, Thymus, Thymus serpillum' (Dal, Mirtov Don.), ukr. *чабре́ць -цю́*, dial. *чебре́ць -цю́* 'Thymus' (Hrinčenko), *čabrec* 'Satureia hortensis' (Makowiecki l. c.), brus. dial. *чабрэц* 'Thymus' (Kiselevskij o. c. 130—1), *чэбрэ́ц* 'Thymus serpillum' (Leks. Polesьja 434);

2. ukr. *ча́брик -ку* 'Thymus', *че́брик* 'ts.; Satureia hortensis', brus. dial. *чабрык* 'Thymus' (Kiselevskij l. c.).

šč̨ębrъ: ~ stpol. XV w. *szczą̨br* 'Satureia hortensis'. ~

Por. ros. dial. *ще́бре́ц -ца́* 'Thymus serpillum' (Dal), ukr. *щебру́шка* 'Satureia' (URS), *шебер -ру* 'Satureia hortensis' (Hrinčenko,), brus. dial. *шшэбрэ́ц* 'Thymus serpillum' (Leks. Polesьja 434).

čubrъ: ~ stpol. XV w. wyjątkowe *czubr* 'Satureia hortensis', czes. *čubr* : *čibr* 'Satureia' (już stczes., też dial. *čubr, čiber*, Bartoš DSM, Machek ČSR 200), sła. *čubr, čibr* 'Satureia hortensis' (Buffa SBN 280—1);

słe. *čúber -bra* 'Satureia hortensis' (SSKJ), sch. od XV w. *čúbar -bra* 'ts.', stserb. *čubrь*, dawne i dial. też *cúpar -pra*, dawne *čupar* 'ts.', cs. **чоубръ** 'Satureia', bułg. dial. *чу́бър* (Mladenov Vidin), *чю́бар, чю́бъръ* m. 'Satureia hortensis' (Gerov);

ros. dial. *чубу́р, чумбу́р* 'Thymus serpillum' (Mirtov Don.). ~

Por. derywaty: czes. dial. *čubrek* 'Satureia' (Bartoš DSM), sła. dial. *čúbrik* : *čubrik* 'Satureia hortensis' (Kálal), sch. XIX w. *čubric* 'roślina serpillus', *čumborak -rka, čumborić* 'Satureia hortensis' (RJAZ).

šč̨ubrъ: ~ czes. dial. moraw. *šč̨uber -bru* 'Satureia' (Bartoš DSM). ~

Por. derywaty: czes. dial. moraw. *šč̨ubřík* 'Satureia', laskie *šč̨ubreček* 'aromatyczny kwiat ogrodowy, macierzanka' (Horečka Frenštát), sła. dial. *štúbrik* : *štubrik -ka* 'Satureia hortensis' (SSJ), u Kálala też *šč̨ubrík, šč̨úbrik, šť'úbrik* 'ts.'.

Ze słow.: lit. *čẽbras, čiõbras* 'Satureia' (Skardžius 57, Fraenkel LEW 71—2), łot. *cẽberiņš* 'ts.' (Vasmer REW III 297), węg. dawne od XIV w. *csombor* 'Satureia hortensis' (Kniezsa MNSJ I 1, 139), rum. *cimbru* 'ts.'.

Etymologia niepewna. Najbardziej prawdopodobne objaśnienie K. Moszyńskiego JP XXXIII 348—9: Roślina nie rośnie dziko na terenach płn.-słow., bywa tylko hodowana. Ten fakt a także chwiejność wokalizmu przemawiałyby za pożyczką z płd. Europy z niejasnego źródła, z którego pochodziłoby także gr. θύμβρος 'cząber' (zwykle θύμβρᾱ : θῡ́μβρον 'ts.'), a może i łac. *combrētum* 'jakaś roślina aromatyczna'.

Mniej prawdopodobne inne próby objaśnienia: Trudności przede wszystkim semantyczne przemawiają przeciwko łączeniu (Brückner SE 73, Sobolevskij Sl V 445, Sławski SO XVIII 274—5, SE I 114, Vasmer REW III 297) z *čemerъ* 'ciemierzyca, Veratrum, ciemiernik, Helleborus' (zob.). — Trudności fonetyczne nie pozwalają na wyprowadzanie wyrazu z gr. θύμβρος (ostatnio Machek ČSR 200, ES² 108). *W. B. — F. S.*

čęditi *čęd'ǫ* płd.-wsch. 'rodzić dziecko'
~ bułg. ludowe *чедя́ -и́ш* 'rodzić dziecko' (Gerov);
strus. **ѹдити ѹжоу** 'rodzić'. ~
Od *čędo*, o budowie zob. I 57. *W. B.*

čędo 'potomek, dziecko, infans, proles'
~ stpol. wyjątkowe XVI w. (w zmazurzonej postaci) *cędo* 'dziecko' (Brückner AslPh XX 178 uwaga 1, SE 542), sła. u Kálala *čado* 'zdziecinniały staruszek';
sch. od XIII w. *čědo* (dawne dial. czakaw. też *čado*) 'dziecko, syn lub córka' (Vuk, RJAZ, RMat.; dziś poet., wyparte przez *dijete* p. *dětę*), scs. **ѹдо** 'dziecko', bułg. ludowe *чéдо* pl. *чедá* 'dziecko, syn lub córka' (dial. też *чóдy*, Stojkov Banat 272), maced. *чедо* 'ts.', dial. także *čéndu čéndutu* pl. *číndá* 'dziecko' (Małecki SW), w Bogdańsku *kéndo* 'dziecko jeszcze nie ochrzczone' (J. Ivanov RES II 99, Trubačev STR 41—2 uwaga 175);
strus. **ѹдо : ѹдо** 'dziecko, syn lub córka', pl. **ѹда** 'potomstwo', ros. przestarz. *чáдо* 'dziecko, syn lub córka', ukr. przestarz. *чáдо* 'dziecko, dziecię', u Hrinčenki też coll. 'dzieci', brus. dial. *чадó* 'złe dziecko, uparciuch' (Nosovič), o rozwoju znaczenia p. Brandt RFV XXI 215. — Wyrazy ruskie są najprawdopodobniej pożyczkami cerkiewnymi. ~
Por. 1. stczes. *čad, čád* m. 'dziecko płci męskiej, chłopiec' (Gebauer Sl.), dawne u Jungmanna starý *čád* 'stary, zdziecinniały człowiek', sła. dial. *čad, čiad* 'zdziecinniały starzec' (Kálal), sch. dawne wyjątkowe XVIII w. *čed* m. 'dziecko, dziecię';
2. stczes. *čada, čáda* 'dziecko płci żeńskiej, dziewczynka', dawne u Jungmanna *čáda* 'zdziecinniała staruszka', sła. dial. *čada, čiada* 'ts.' (Kálal);
3. słe. od XVI w. *čęden* 'czysty, schludny, ładny; skromny, przyzwoity; rozumny, mądry', sch. od XVIII w. (najwcześniej u słownikarzy kajkaw.) *čědan* 'skromny, niewinny', por. maced. dial. *чедник* 'ojciec', *чедница* 'rodzicielka, matka' (RMJ), scs. **бєштадьнъ** (: **бєштадъ**), **бєз-ѹдьнъ** 'bezdzietny'. — O rozwoju znaczenia p. Skok ER I 302;
4. czes. liter. *čacký* 'dzielny', stczes. *čadský* 'ładny, udany, szlachetny, bohaterski', strus. wyjątkowe **ѹдьскыи** 'ludzki, właściwy ludziom'. Zob. Machek ES² 92—3, Skok ER I 302.
Od *čęti*, o suf. *-do* zob. I 62—3. Pierwotne znaczenie 'to, co poczęte' > 'potomek, dziecko'. Rozwój znaczenia jak w goc. *barn* 'dziecko' : *baíran* 'przynieść, urodzić' (Obnorskij Izv. XIX 4, 100). — O dawniejszych bezpodstawnych próbach wyprowadzania z germ. (ostatnio Vaillant GC I 52—3, por. stwniem. *kind* 'dziecko') p. Kiparsky GLG 22—3, Trubačev STR 41—3 (tu przegląd starszej literatury). — Nie widać podstaw do przyjęcia hipotezy Martynova SGLV 198—205: *čędo* miałoby być wtórnym singulativum od coll. *čędь*.
Berneker SEW I 154, Trautmann BSW 133—4, Brückner SE 542, Vasmer REW III 298—9, Skok ER I 302.
Zob. *bratučędъ, jьsčędъ : jьsčędьkъ*. *K. P.*

čędь f. płd. i wsch. (?) coll. 'potomstwo, dzieci'
~ scs. **ѹдь** f. 'drużyna, ludzie', serb.-cs. XIV w. *čedь* f. 'dzieci; czeladź, ludzie', maced. dial. *чем, ч'ъм* 'rodzina' (Ivanov BDA I m. 183);
strus. **ѹдь : ѹдь** f. 'dzieci; ludzie; lud; towarzysze, drużyna', ros. dawne *чадь* f. 'lud, drużyna', ukr. u Żel. *чадь* 'dzieci'. ~

Wyrazy ruskie są najprawdopodobniej pożyczkami cerkiewnymi.
Coll. od *čędo*, z suf. *-ь*. *W. B.*

čępěti zob. **čepěti**

čępnǫti zob. **čepěti**

čęstica zob. **čęstъ**

čęstina płd.-wsch. 'coś gęstego, np. gęsty las, gęste zarośla'
~ sch. *čestìna* 'gęstość, densitas, crebritas' (od XVII w., też u Vuka), cs. ЧАСТИНА 'fruticetum, δάσος', bułg. dial. *чéстина* 'rodzaj gęstego sita; rzadkie sito do przesiewania zboża' (Gerov, BDial. III 190: Ichtiman), maced. *честина* 'gęste sito' (też dial., Małecki SW);
strus. ЧАСТИНА 'gąszcz, gęstwina; rodzaj tkaniny', ros. dial. *частинá* 'gęsty las, zarośla, gęstwina' (Dal), brus. dial. *часцінá* 'ts.' (Nosovič). ~
Od *čęstъ*, o suf. *-ina* zob. I 120—1. *W. B.*

čęstiti *čęst'ǫ* 'czynić coś często, wielokroć, w niewielkich odstępach czasu, frequentare'
~ pol. dial. kasz. *čąscëc -ci* 'uczęszczać, odwiedzać' (Sychta SK), w języku liter. od XV w. iterat. *uczęszczać* 'odwiedzać, często bywać', czes. dial. *častit'* 'często odwiedzać' (Bartoš DSM);
sch. od XVI w. *čéstiti čêstīm* 'często coś czynić, np. często odwiedzać', cs. ЧАСТИТИ -ШТѫ 'frequentare', bułg. dial. *честя́ -úш* (rodop. *чéстêм, чо́стêм*, BDial. II 300, 302) 'często gdzieś chodzić, często powtarzać tę samą czynność; o kogutach: często piać', 'często się realizować, pojawiać', maced. dial. *честu* 'chodzić gdzieś często, czynić coś często' (RMJ);
strus. ЧАСТИТИ ЧАЩЮ 'często coś czynić; często gdzieś chodzić, odwiedzać', ros. *частúть чащý частúшь* 'bardzo często wykonywać jakiś ruch, czynność, np. często bić, uderzać, szybko mówić; często odwiedzać kogoś', ukr. *частúти чащý частúш* 'bardzo często coś czynić; często odwiedzać' (URS), brus. *часцíць чáшу чáсцiш* 'czynić coś częstym', *чáсцiць чáшу* 'często kogoś odwiedzać (Nosovič). ~
Denominativum od *čęstъ*, o budowie zob. I 57. *W. B.*

čęstitъ *čęstita čęstito* płd. 'szczęśliwy, felix'
~ słe. *čestît* 'szczęśliwy', sch. od XIV w. *čèstit* 'szczęśliwy', 'szanowny, szacowny', 'dość duży, znaczny, wartościowy', cs. ЧАСТИТЪ 'szczęśliwy', bułg. pot. *честúм* 'ts.' (zwykle w pozdrowieniach i życzeniach, też dial., np. BDial. I 156: Strandža), maced. *честum* 'ts.', 'szanowny, szacowny, czcigodny'. ~
Por. 1. psł. złożenie *zlo-čęstъ* (zob.), bułg. arch. *чест* 'szczęśliwy' (Gerov);
2. pochodne czasowniki: słe. *čestítati -tam* 'gratulować; składać życzenia szczęścia' (według Pleteršnika z sch.), sch. od XVIII w. *čestítati čèstītām* 'składać życzenia, winszować, gratulować', bułg. *честумя́ -мúш* 'ts.'. O większym zasięgu wyrazu świadczy sła. u Jungmanna *častitovati -tuji* 'chodzić z życzeniami szczęścia w czasie świąt, gratulować, winszować'.
Od *čęstъ*, z suf. *-itъ*. Co do znaczenia por. *čęstь, sъčęstьje*.
Skok ER I 313. *F. S.*

čęsto zob. **čęstъ**

čęstokortъ 'wiele razy, często, niejednokrotnie, frequenter, plerumque'
~ pol. od XV w. *częstokroć* 'wiele razy, niejednokrotnie, nierzadko', głuż. *častokróć* 'ts.', czes. *častokrát(e)*, stczes. *častokrát* 'ts.', sła. *častokrát* 'ts.';

słe. od XVI w. *čę̂stokrat* 'wiele razy, niejednokrotnie, wielekroć' (też dial., Pleteršnik), sch. od XVI w. przestarz. *čȇstokrāt* 'ts.';

strus. XIV w. **частокротъ** 'często'. ~

Złożenie z *częstъ* i *kortъ*, *kortъ* (zob.). *W. B.*

częstostь f. : płd.-wsch. **częstota** 'gęstość, densitas', 'wielokrotne, częste pojawianie się, występowanie jakiejś czynności, zjawiska, częstotliwość, frequentia' ***częstostь***: ~ pol. od XV w. *częstość* f. 'częste występowanie, powtarzanie się czegoś, frequentia', dial. kasz. *čą̀stosc* f. 'ts.', dłuż. *cestość* f. 'ts.', głuż. *častość* f. 'ts.', czes. rzadkie (też stczes.) *častost* f. 'ts.', sła. *častosť* f. 'ts.';

sch. (tylko u Stulicia) *čéstōst* f. 'frequentia', cs. **частость** f. 'ts.; gęstość'; ros. przestarz. *ча́стость* f. 'frequentia', ukr. *ча́стість -мости* 'ts.'. ~ ***częstota***: ~ cs. **частота** 'frequentia', bułg. *чести́ма* 'ts.', maced. *честота* 'ts.';

strus. **частота** przede wszystkim 'gęstwina', też 'frequentia', ros. *частота́* 'frequentia', ukr. *частота́* 'ts.', brus. *частата́* 'ts.; gęstość, zwartość'. ~

Por. 1. sch. od XVI w. *čestòća* 'frequentia, crebritas';

2. abstractum z suf. *-yn'i*: stbułg. u Jana Egzarcha **частыни** 'gęstość, densitas', brus. *чашчыня́* 'częstość', dial. 'gęste zarośla' (Jaškin BHN 204).

Abstracta od *częstъ*, z suf. *-ostь*, *-ota*. *W. B.*

częstota zob. **częstostь**

čę̂stъ *częst|a čę̂sto* 'składający się z wielu części rozmieszczonych jedna obok drugiej, zbity, skupiony, gęsty, creber, densus; wiele razy powtarzający się w krótkich odstępach czasu, wielokrotny, frequens', adv. **często**

~ pol. od XIV w. *częsty* 'powtarzający się w krótkich odstępach czasu wiele razy, wielokrotny, frequens', dial. kasz. *čą̀stnï* 'ts.; gęsty' (Lorentz PW), dłuż. *cesty* 'wielokrotny, frequens', głuż. *časty* 'ts.', czes. *častý* 'ts.; gęsty, np. o lesie' (już stczes.), sła. *častý* 'frequens';

słe. (literackie) *čę̂st* 'frequens' (u Pleteršnika nie notowane), sch. od XIII w. *čȇst čésta čésto* 'składający się z wielu części gęsto rozmieszczonych, gęsty, zwarty; frequens' (wypierany w gwarach przez *gust* p. *gǫstъ*, Skok ER I 313), scs. **частъ** 'gęsty', bułg. *чест* 'frequens', dial. też 'gęsty', np. o lesie, mleku (RBKE, BDial. II 302, VI 103), maced. *чест* 'frequens; gęsty' (dial. *čést čésta čéstu* 'ts.', Małecki SW);

strus. **частыи** 'gęsty; frequens', ros. *ча́стый* (*част частá ча́сто*) 'gęsty; frequens; szybki, pośpieszny', ukr. *ча́стий* (u Hrinčenki *частúй*) 'gęsty, frequens', brus. *ча́сты* 'ts.'. ~

Adv. ***często***: ~ pol. od XIV w. *często* 'wiele razy, nierzadko, saepe, frequenter', dial. kasz. też 'gęsto' (Karłowicz SGP), dłuż. *cesto* (dawne u Thareusa *casto*) 'saepe, frequenter', głuż. *často* 'ts.', czes. *často* 'ts.', sła. *často* (dial. wsch. *često*) 'ts.';

słe. *čę̂sto* 'saepe, frequenter' (też dial.), sch. *čȇsto* od XIII w. 'ts.', 'gęsto', scs. **часто** 'saepe, frequenter', bułg. *чéсто* 'ts.', dial. też 'gęsto' (Gerov), maced. *често* 'saepe, frequenter';

strus. **часто** 'gęsto; saepe, frequenter', ros. *ча́сто* 'saepe, frequenter', 'z niewielkimi odstępami, gęsto; szybko, o mówieniu' (też dial., Slovarь Rjazan.), ukr. *ча́сто* 'saepe, frequenter', brus. *ча́ста* 'ts.; gęsto'. ~

Pierwotne partic. praet. pass. od nie zachowanego w słow. czasownika (zob. *komъ*). Dokładny odpowiednik: lit. *kiñštas* 'napchany' : *kemšù kiñšti* 'pchać, napychać'. Pierwotne znaczenie 'napchany, gęsty, o miejscu' (por. *gǫstъ* : *žьmǫ žęti*), stąd 'gęsty w czasie' > 'częsty', wspólne znaczenie 'bliski

jeden drugiego w przestrzeni czy też w czasie'. Ten sam rozwój znaczenia w psł. *gǫstъ* (zob.), por. łac. *frequēns* 'liczny, gęsty, częsty' (: *farcīre* 'napełniać, wpychać, tuczyć'), *crēber* 'gęsty; częsty'.

Berneker SEW I 154—5, Trautmann BSW 126, Sławski SE I 121, Vasmer REW III 305, Machek ES² 95, Skok ER I 313.

Zob. *komъ*. *W. B. — F. S.*

čę̂stь f. 'wycinek jakiejś całości będący wynikiem podziału, element składowy całości, pars', 'dział, udział, dziedzictwo, posiadłość', 'los, przeznaczenie', dem. **čęstьka** : **čęstica**

~ pol. od XIV w. *część -ci* 'wycinek jakiejś całości będący wynikiem podziału, kawałek, fragment, pars', stpol. też 'dział, dziedzictwo, spadek; udział; majątek; zastęp', w XVI w. także 'uczestnictwo, czynny udział, wspólność, związek', dial. również 'posag', 'zapłata juhasów na szałasie' (Karłowicz SGP), kasz. też 'wycinek podzielonego gospodarstwa; żona' (Sychta SK), głuż. *časć -će* 'kawałek, cząsteczka (mięsa)', czes. *část -ti* 'pars', (stczes. *čiest* : *čěst*, też *části* 'ts.'), arch. 'pewna kwota pieniędzy', sła. *časť -ti* 'pars', dial. 'porcja jedzenia, jedzenie, jadło' (SSJ);

sch. *čȇst -ti* (dial. czakaw. też *čâst*) 'pars' (w tym znaczeniu od XII w.), dawne też 'sors, fortuna, felicitas', dial. *od česti* 'częściowo, trochę' (Vuk), scs. ЧАСТЬ -ТИ 'pars; udział, zapłata', bułg. u Gerova *чест* f. 'szczęście, dobry los, fortuna' (w bułg. zlały się psł. *čęstь* i *čьstь*);

strus. ЧАСТЬ f. 'pars', 'część posiadłości, dział; własność, majątek; dziedzictwo, spadek; los, dola; szczęście, powodzenie', ros. *часть -ти* 'pars; udział, dział, porcja; oddział, jednostka wojskowa', przestarz. 'dola, szczęście, los, przeznaczenie', ukr. *часть -ті* 'pars', u Żel. też 'los', dial. 'posag' (KDA m. 121, s. 184, Dzendzelivśkyj UZLP 31), brus. *часць -ці* 'udział, dział, porcja, pars', dial. 'działka; dola, los, przeznaczenie' (Nosovič). ~

Dem. 1. ***čęstьka***: ~ pol. *cząstka* dem., dial. kasz. *čǫstka* 'pars; posag, wiano' (Sychta SK), głuż. *čas(t)ka* 'kawałek (mięsa)', czes. *částka* dem. (już stczes.), sła. dial. *častka* dem. (Buffa Dlhá Lúka, Sipos Bükk-Gebirge);

cs. ЧАСТЬКА 'particula';

ros. dial. płd. *частка* dem. (Dal), ukr. *частка* dem., brus. *частка* dem.; ~

2. ***čęstica***: ~ czes. *částice*, sła. *častica* dem.;

sch. *čèstica* dem., 'komunia', maced. *честица* dem.;

ros. *частúца* dem., ukr. *частúця* dem. (Hrinčenko);

też jako termin gramatyczny 'partykuła' w głuż., czes., sła., sch., maced., ros., brus. ~

Por. głuż. *časćować -uje* 'krajać na cząstki, kawałkować'.

Brak odpowiedników ie. Najprawdopodobniej z **kn̥d-tis* do bsł. *kǎndō* 'gryźć' (lit. *kándu kąsti* 'kąsać', łot. *kuôžu kuôst* 'ts.', lit. *kañdis* 'ukąszenie', *kąsnis* 'kawałek'; o zaliczanym tu często pol. dial. *kądek* 'kąsek, kęs' p. Sławski SE II 116). Pierwotne znaczenie 'kawałek odkąszony' > 'kęs' > 'część, pars'. Co do dalszego rozwoju znaczeniowego por. *dol'a*. — Zob. *učęstь*, *kǫsati*, *kǫsъ*.

Solmsen KZ XXXIV 547—8, Pedersen MPKJ I 167, Brandt RFV XXI 215, Meillet RS II 63, Berneker SEW I 155, Sławski SE I 121—2, Vasmer REW III 305, Skok ER I 313—4. — Nie widać podstaw do przyjęcia hipotezy Martynova SGLV 201—2 (nawiązuje do *čędo* 'dziecko', coll. *čędь*, cs. ЧАДЬ 'ludzie, drużyna').

Zob. *učęstь*. *W. B. — F. S.*

częstьka zob. **częstь**

częstьnikъ *częstьnika* 'posiadający część czegoś, mający udział w czymś, uczestniczący w czymś, particeps'

~ stpol. XIV—XV w. *częstnik* 'posiadacz działu, części majątku', wyjątkowo 'współsprawca, particeps', w XVI w. *częśnik, czesznik* (*cześnik*) 'współwłaściciel lub współużytkownik';

stsch. *česnik* 'posiadający część czegoś, particeps' (XIII w.), 'ten, komu przełożony udzieli jakiejś władzy, zwierzchnik, magistratus' (od XII w.; dial. w Chorwacji *čestnik* 'starosta weselny'), dawne u Stulicia 'szczęśliwy człowiek' (RJAZ), cs. ѹастьникъ zob. Miklosich LP 1131;

ros. pot. *частник* 'prywatny przedsiębiorca, handlarz' (nie notowane przez Dala). ~

Od *częstьnъ*, o suf. *-ikъ* zob. I 90.

Zob. *učęstьnikъ*. *W. B. — F. S.*

częstьnъ *częstьna częstьno* 'tyczący się części, należący do części, częściowy, tyczący się działu, udziału, poszczególny, szczególny', 'mający w czymś udział, uczestniczący w czymś, particeps', dial. 'szczęśliwy'

~ stpol. *częstny*: w XV w. roki *częstne* 'roki małe, odbywające się co miesiąc' (też adv. *częstnie* 'według części, stosownie do części, proportionaliter'), w XVI w. 'tyczący się części, należący do części, częściowy; uczestniczący', w XV w. też wyjątkowe *częsny* 'osobisty', czes. u Jungmanna *částný* 'częściowy, partialis', przestarz. = *šťasný* 'szczęśliwy';

sch. dawne *čéstan* 'uczestniczący w czymś, particeps' (od XV w.), 'szczęśliwy' (od XVI w.), scs. ѹастьнъ: ѩюбы ѹастьнаа 'μεριχὴ φιλία' (Euch.), cs. ѹастьнъ 'ὁ εκ μερους';

strus. wyjątkowe ѹастьнъ 'szczególny, osobliwy, odosobniony', ros. *частный* 'poszczególny, szczegółowy, oddzielny; szczególny, wyjątkowy, odosobniony; prywatny', przestarz. 'osobisty', dawne też w funkcji subst. 'naczelnik cyrkułu', ukr. *частний* 'częściowy, szczegółowy, osobny', adv. *частно* 'specjalnie, szczególnie' (Żel.). ~

Por. sch. *čésnica* 'specjalne pieczywo pieczone na Boże Narodzenie, dzielone na części'.

Od *częstь*, z suf. *-ьnъ*.

Zob. *sъčęstьnъ*. *W. B. — F. S.*

częst'a dial. wsch. i płd. 'coś gęstego, gęsty las, gęste zarośla, gąszcz, gęstwina, densi frutices, dumi'

~ cs. ѹащта 'fruticetum';

strus. ѹаща 'gęsty las', ros. *чащá* (dial. wsch. *чащá*, Dal) 'gęsty las, gęste zarośla, gąszcz, gęstwina', brus. dial. *чáща* 'gęsty las, gąszcz, gęstwina' (Jaškin BHN 204). ~

Por. ros. dial. (pskowskie, twerskie) *часть* 'gąszcz, gęstwina' (Dal).

Od *częstъ*, o budowie zob. I 82. W tym samym znaczeniu substantywizowane adi.: sch. *čȅsta* (dial. *čêsta*, Skok ER I 313) 'zarośla, gąszcz', cs. ѹаста 'fruticetum', strus. ѹаста 'gęste zarośla, gąszcz'. *W. B.*

čęti *čьnǫ* 'zacząć, rozpocząć, incipere'

Czasownik całkowicie wyparty już w dobie psł. O bardzo niepewnych śladach w stczes. zob. Gebauer Sl. I 173. Na jego istnienie wskazują:

1. czasowniki prefiksalne *na-čęti, po-čęti, za-čęti* (zob.);

2. nomina actionis (< nomina acti) *конъ* : *конь*, *конъсь* (zob.);
3. derywat *čę-do* (zob.).

Prymarny czasownik oparty na ie. pierwiastku **ken-* 'wyrastać, wypuszczać pędy, pojawiać się, zaczynać (się), wszczynać (się)'. Najbliższe odpowiedniki: śrirl. *cinim* (**kenįō*) 'powstaję, wynikam', *cinis* 'ortus est', łac. *re-cēns re-centis* 'właśnie przychodzący, nowo urodzony, świeży, młody, nowy', gr. καινός 'nowy, świeży' (p. Frisk GEW I 754). Tu może też łot. *cîtiês* (**kinties*), *cìnîtiês* 'mocować się, pasować się' (zob. jednak zastrzeżenia Endzelina, Mühlenbach I 392), co do rozwoju znaczenia por. lit. *imtis* 'brać się do czego' : 'pasować się, walczyć'.

Osthoff Etymologische Parerga I, 1901, 269, Berneker SEW I 168—9, Zubatý AslPh XVI 368 (Studie I 2, 91—2), Trautmann BSW 133—4, Vasmer REW II 203, Walde-Hofmann LEW II 423—4, Pokorny IEW 563—4, Skok ER I 315—6. — Brückner KZ LI 227, SE 74 łączył przede wszystkim z lit. *skìnti skinù* 'zrywać np. owoce'. Pierwotne znaczenie byłoby 'nadrywać, nacinać' > 'rozpoczynać'. *K. P. — W. B. — F. S.*

čězati *čězajǫ*, zwykle złożone **jьz-čězati** *jьz-čězajǫ* 'niknąć, zanikać, słabnąć, znikać, ginąć'

~ pol. dial. (okolice Tarnobrzega i Niska) *scezać* 'ginąć' (Karłowicz SGP);

sch. dawne XVI w. i dial. *čèzati -zām* 'ginąć, słabnąć ze strachu, żalu, tęsknoty, tęsknić' (RJAZ, RMat.), scs. **ишѣзати, ишѣєзати, ишѧзати -заѭ** 'znikać, zanikać', bułg. *изчéзвам* 'znikać';

strus. **ищєзати, исчєзати -заю** 'znikać', ros. *исчезáть -záю* 'znikać, ginąć', ukr. *щезáти -záю* 'znikać, ginąć, przepadać'. ~

Iter. od *čęznǫti*, o budowie zob. I 47. Postulowany wokalizm *-a-* (por. sch. dawne *raskazati -žem* 'zniekształcić, wypaczyć, oszpecić', Skok ER I 320) wyrugowany najczęściej przez wokalizm czasownika podstawowego.
W. B. — F. S.

či 1. part. pytajna 'czy, an', spójnik względny i rozłączny, dial. płn. **či li** 'czy też' (w tych samych zasadniczych funkcjach)

či: ~ pol. *czy* part. pytajna, spójnik względny i rozłączny 'albo, lub' (od XVI w., o rozwoju funkcji spójnikowej p. Klemensiewicz w GHJP 445—6), stpol. XV w. wyjątkowe part. wprowadzająca pytanie uzupełniające 'czyli właściwie, sive', też dial. np. kasz. *čë* part. i coni. 'czy' (Sychta SK I 163), połab. *čě* coni. 'lub, albo, czy', czes. *či* part. pytajna w funkcji alternatywnej 'czy, czy też', spójnik względny i rozłączny 'albo, lub', w stczes. part. pytajna (p. Bauer Vývoj 90, 95, 156), sła. *či* part. pytajna 'czy, czy też', spójnik względny i rozłączny;

sże. dial. (wsch. Styria, Rezja) *či* part. pytajna 'czy', coni. 'jeśli' (Pleteršnik), sch. dial. (u Chorwatów węgierskich) *či* 'czy' (RJAZ);

strus. **ѵи** part. pytajna 'czy, czyż', coni. 'albo, lub; jeśli; chociaż, chociażby', ros. dial. (zach. płd.) *чи* part. pytajna 'czy', coni. 'czy, czy też' (Dal, Mirtov Don.), ukr. *чи* part. pytajna 'czy', spójnik względny i rozłączny, brus. dial. *чи* part. pytajna 'czy', spójnik względny i rozłączny, też spójnik warunkowy 'jeśli' (Nosovič), szczegółowo zob. Karskij Symb. Rozwadowski II 191—3. ~

či li: ~ pol. *czyli* part. przyłączająca człon wyjaśniający 'to jest' (w tej funkcji od XVIII w.), stpol. part. wprowadzająca zdania pytajne (od XIV w.), part.-spójnik wprowadza drugie pytanie alternatywne, part.-spójnik w funkcji alternatywnej 'czy to, czy też' (do połowy XIX w., dziś dial.), szczegółowy

przegląd historii i geografii u Bednarczuka PSP 47—9, czes. *čili* part. przyłączająca człon wyjaśniający 'to jest', spójnik alternatywny 'czy, czy też, albo', arch. i stczes. part.-spójnik wprowadzający drugie pytanie alternatywne;

strus. **чили** part. pytajna 'czyż', w funkcji alternatywnej 'czy też, albo (też)', ros. dial. *чú-ли* part. pytajna 'czyż' (Dal), brus. dial. *чúли* part. pytajna 'czyż', w funkcji alternatywnej 'czy też, albo (też)' (Nosovič). ~

Psł. *či* to pierwotny instr. sg. zaimka pytajnego **kʷi-* (p. *čь*, *čьto*). Dokładne odpowiedniki: łac. *quī* 'czym, jak, skądby, dlaczego', stisl. *huī* 'jak, dlaczego'. Funkcja alternatywna spójnika *či* powstała na gruncie płn.-słow. ze względno-pytajnej. — Dial. *či li* to złożenie *či* + *li* (*li* w funkcji part. wzmacniającej). Znaczenie 'to jest' powstało w pol. i czes. paralelnie na gruncie rozwoju historycznego.

Berneker SEW I 155, Meillet SC 443, Sławski SE I 129—30, Bednarczuk PSP 46—9, IEP 141—2. *K. P. — L. B. — F. S.*

či 2. part. enklityczna w funkcji wzmacniającej

~ słe. dial. *ovâči* 'inaczej, daremnie, bezpodstawnie' (por. *ovâk* 'tak; inaczej'), *točkar* (< **to-či-ka-že*, p. Bajec SRL V—VII 198) 'niedawno, dopiero co';

strus. **нынѣ-уи**, **нинє-уи** 'teraz' (: **нынѣ**, **нинѣ** 'teraz'), ros. dial. *нóни-чи* (: *нони-цы*) 'teraz' (: *нóне* 'teraz'). ~

Por. interi.: czes. *čic*, *čiči* przywoływanie kota, *čihy* zawołanie na woły, słe. *či*, *či či či* naśladowanie głosu ptaków, bułg. *чибу*, *чиба* odpędzanie psa, ros. *чибы-чибы* przywoływanie kurcząt.

Zob. *ča* 1., *čь* 2. *W. B.*

čičь p. **kvičь** : **kvikъ** (tu też o ros. *чúчер* i o mało prawdopodobnej etymologii Trubačeva Etim. 1971 s. 80—2).

čichati *čichajǫ* 'kichać, sternuere'

~ pol. dawne od początku XVII w. *czychać*, dial. (okolice Drohiczyna) *cychać* 'kichać' (L., Karłowicz SGP); dłuż. *tśichaś -cham* 'ts.', głuż. *třichać* : *čichać -cham* 'ts.' (też dial. *čichać*, Michalk Neustadt);

słe. dial. *číhati čîham* 'kichać' (Pleteršnik), bułg. dial. *чúхам* 'ts.' (Gerov);

ros. *чихáть чихáю* 'kichać', dial. 'mieć wymioty' (Dal), ukr. *чихáти* (u Żel. *чúхати*) *чихáю* 'kichać'. ~

Sekundarne perf. *čichnǫti* (por. pierwotne *čьchnǫti*, p. *čьchati*): głuż. *čichnyć -nje* 'kichnąć', czes. dial. zach. *čejchnout* 'ts.' (Machek ES² 314), cs. **чихнѫти -нѫ** 'ts.', bułg. dial. *чúхна -неш* 'ts.' (Gerov); ros. *чихнýть -нý -нёшь* 'ts.', ukr. *чихнýти -нý -нéш* 'ts.'.

Iter. do *čьchnǫti*, o budowie zob. I 47. *K. P.*

čikati *čikajǫ* 'wydawać charakterystyczny, krótki odgłos, np. stukać, tykać, cykać, czkać'

~ pol. dial. *czykać* 'tykać, o zegarze' (Karłowicz SGP), *cykać* 'czkać, singultare' (Dejna AGK m. 477), kasz. *čëkac* 'tykać o zegarze' (Sychta SK), głuż. *čikać* 'łechtać, łaskotać', czes. *čikati -kám* 'patrzeć zezem' (Jungmann);

słe. *čîkati -kam* 'żuć tytoń; pluć', sch. *čȉkati -kām* 'wydawać głos „čik", np. o kosie', *čȉkati -kām* 'żuć tytoń', bułg. dial. *чúкам* 'w zabawie: uderzać kogoś i w ten sposób usuwać go z zabawy' (Gerov), rodop. 'okopywyć tytoń po raz pierwszy' (BDial. II 301);

ros. *чúкать -каю* 'uderzać, stukać; tykać, cykać; ciąć, strzyc głośno nożycami, ciachać', ukr. *чúкати -каю* 'ciąć nożem, nożycami, ciachać', dial. łemk. 'skrzeczeć, o głosie sroki', brus. *чúкаць* 'ciąć nożem lub nożycami, ciachać' (też dial., Šaternik Červ.). ~

Por. 1. sch. *čičati* o głosie sokoła (Hirtz RNZN II 61);

2. pol. dial. kasz. *čikotać čikoce* 'czkać' (Sychta SK), sła. dial. *čikotať* 'szczebiotać, o ptakach', *čikútať* : *čikútkať* 'czkać' (Kálal), ukr. dial. *чикомáму чикóче* 'świergotać, szczebiotać; skrzeczeć, o sroce' (Verchratskyj Hovir Batjukiv 202);

3. sła. dial. *čikľ'ať* 'łechtać, łaskotać', sch. dial. *čikljati* o głosie mysikrólika (Hirtz RNZN II 63);

4. sła. dial. *čiknúť* (*sa*) 'czkać' (Kálal).

Dźwkn., oparte na interi. *čikъ*! (zob.). W niektórych wypadkach mamy może do czynienia z iter. do *čьkati* (o budowie zob. I 47).

Zob. *ščikati*. *W. B.*

čikъ! interi. na oznaczenie krótkich, miarowych odgłosów, np. przy stukaniu, cięciu

~ pol. dial. *czyk*! naśladowanie dźwięków krótkich a urywanych, np. tykania zegara, śpiewu ptaka, złamania czegoś (Karłowicz SGP: z Litwy), kasz. *čëk čëk čëk*! naśladowanie tykania zegara (Sychta SK);

sch. *čik*! o głosie przestraszonego mysikrólika (Hirtz RNZN II 63);

ros. *чик*! o uderzeniu 'trzask! ciach!', ukr. *чик*! na oznaczenie cięcia 'ciach!', na oznaczenie skakania, brus. *чык*! na oznaczenie szybkiego cięcia 'ciach!'. ~

Dźwkn. Por. tego samego typu bliskie znaczeniowo lit. *čìk*! np. o głosie dzięcioła (LKŽod. II 106—7). *W. B.*

čikъ-čirikъ! interi. na oznaczenie świergotu niektórych ptaków

~ sch. *čik-čirik*! o świergocie ptaków 'ćwierk!', też *či-čŕk*! o głosie ptaka (Hirtz RNZN II 62), bułg. *чúк-чирúк*! o świergocie ptaków 'ćwierk!', maced. *чик-чирик*! 'ts.';

ros. *чик-чирúк*! o szczebiocie niektórych ptaków. ~

Dźwkn. Tego samego typu np. lit. *čìk čibirìk*! o ćwierkaniu wróbla (LKŽod. II 107), *čirìk*! o głosie ptaków, skrzypieniu, trzeszczeniu (LKŽod. II 121). *W. B.*

čila dial. zach. 'chwila, tempus, spatium'

~ stczes. *čila* 'chwila', adv. *včile* 'teraz, zaraz, natychmiast', czes. dial. moraw. i zach.-sła. adv. *včil*, *včile*, *povčil*, *včul* 'teraz'; z czes.: pol. dial. ciesz. *fčil* 'teraz'. ~

Do *čiti čьjǫ*, zob. *čilъ*, o psł. *-la* p. I 104—5. Najbliższy odpowiednik w germ.: goc. *hveila*, stwniem. *hwîla* 'chwila, godzina, czas', dziś niem. *Weile* 'chwila'.

Pelikán, Rozpravy filologické věnované Janu Gebauerovi, 1898, 31, Trautmann BSW 124, Machek ES² 102, Pokorny IEW 638. *F. S.*

či li zob. **či**

čilikati *čilikajǫ* płn. 'ćwierkać, świergotać, o ptakach'

~ sła. u Jungmanna *čvilikati -kám* 'ćwierkać, świergotać, o wróblach, jaskółkach';

ros. *чилúкать -каю* 'wydawać dźwięk *чилик-чилик*, ćwierkać, świergotać,

o niektórych ptakach' (też dial., Slovarь Rjazan.), ukr. dial. *чилúкнути* 'ćwierknąć, zaświergotać' (Żel.). ~

Por. 1. ros. dial. *чилúк* 'wróbel' (Mirtov Don.);

2. czes. dial. *čilip*! o dźwięku wydawanym przez wróble (Přír. slov.).

Dźwkn., por. *čirikati*, *čik-čirikъ*! Dokładny odpowiednik: lit. *čilýkoti* 'świergotać, piszczeć, o jaskółce' : *čìli*! *čìli čìli*! o głosie np. wróbli, *čilýkšt*! o głosie jaskółek (LKŽod. II 109).

Por. *kviliti*. *F. S.*

čìlъ *čìla čìlo* 'wypoczęty, świeży; rześki'

~ głuż. *čiły* 'żwawy, ruchliwy, czerstwy, krzepki, rześki, świeży, wesoły', u Pfuhla też 'nieuszkodzony', czes. *čilý* 'żwawy, żywy, chwacki, dziarski' (już stczes.), dial. moraw. *čilý* 'świeży, zachowujący pierwotny stan' (Bartoš DSM), sła. *čulý* (etymologia ludowa do *čuť*, zob. *čuti*) 'żywy, ruchliwy, raźny, bystry';

sše. *číl číla* 'wypoczęty, świeży, rześki, żwawy; zdrowy, silny', sch. od XVI w. *čȉo* : *čȉl čȉla* : *čȉla čȉlo* : *čilo* 'silny, mocny, krzepki, raźny', 'wypoczęty';

ukr. u Żel. *чúлий* 'zdrów, silny, mocny; nieskazitelny, nieposzlakowany'. ~

Pierwotne partic. od **či-ti čьjǫ* 'wypoczywać' (zob.), por. *čulъ* : *čuti*, *gnilъ* : *gniti*, *sъmělъ* : *sъměti*. Podstawowe znaczenie 'wypoczęty' zaświadczone realnie w sše. i sch. (od XVI w.).

Berneker SEW I 166, Vaillant RES VI 106—7. — Trautmann KZ XLVI 239—40 łączył z ie. *kēi-* 'być w ruchu, wprawiać w ruch' (gr. κίω 'iść, posuwać się, płynąć', łac. *cieō ciēre* 'poruszać, wprawiać w ruch; pobudzać, podniecać, wzniecać, wywoływać', p. Pokorny IEW 538). Mniej prawdopodobne.

Por. *čitъ*, *čitavъ*. *K. P.*

činiti *čin'ǫ* 'układać za porządkiem, porządkować', 'robić, działać' : 'czarować', 'oczyszczać wymłócone zboże przez rzeszoto, cribrare'

~ pol. *czynić czynię* 'robić', stpol. 'robić, tworzyć, wykonywać, budować (np. drogę)', 'walczyć; prawować, rozsądzać się', w XVI w. też 'ustanawiać, powoływać na jakąś godność, urząd; uważać, mieć za coś, osądzać', *czynić* prawem 'dochodzić czegoś prawem, procesować się', dial. 'rzucać uroki, czarować' (L.), 'lać, zwłaszcza coś gęstego, sypać', *cynić* (za duszę) 'modlić się' (Karłowicz SGP), dłuż. *cyniś cynim* 'robić, wykonywać coś', głuż. *činić činim* 'ts.; postępować', czes. *činiti činím* 'robić, działać', 'besztać, karcić', dial. *činit kožu* 'wyprawiać, garbować skórę' (Bartoš DSM), sła. *činiť činím* 'robić, działać; wynosić, równać się', *činí sa* 'wydaje się';

sše. przestarz. *číniti čînim* 'robić, działać', dial. *činíti činím* : *číniti čînim* 'oczyszczać wymłócone zboże przez rzeszoto' (już w XVI w. u Megisera), sch. od XIII w. *čìniti čìnīm* 'robić, działać, wykonywać', 'czynić czary, czarować', 'garbować (skórę)', dial. też 'oczyszczać wymłócone zboże przez rzeszoto' (Vuk), *činiti se* 'udawać, zdawać się', *čìnī se* 'zdaje się', scs. **ѵинити ѵинѭ** 'porządkować, szeregować; działać, tworzyć; prowadzić do czegoś', bułg. *чúня чúниш* ludowe 'robić, działać' (też dial. np. *чúнêм* BDial. II 301: Rodopy), 'kosztować, mieć wartość; być wartym', dial. także 'uważać, myśleć' (BDial. III 190—1: Ichtiman), 'przesiewać wymłócone zboże przez rzeszoto' (Gerov), *чини ми се* 'zdaje mi się', maced. *чини* 'działać, robić; uczynić kimś, czymś', 'wartać, mieć wartość';

strus. **ѵинити ѵиню** 'robić, działać; wykonywać coś; przygotowywać',

ros. *чини́ть чиню́ чи́нишь* 'naprawiać, reperować; temperować, zaostrzać, np. ołówek', przestarz. 'robić, wyrządzać', dial. 'garbować (skórę)', 'nadziewać', ukr. *чини́ти чиню́ чи́ниш* 'robić, działać; garbować (skórę)', dial. 'czyścić (zboże)', brus. *чыні́ць чыню́* 'działać, tworzyć', *чыніць кудзелю* 'раскладывать тонкими пластами для того, чтобы свернуть кудель — трубку льна' (ZVSZ 90). ~

Denominativum od *činъ*, o budowie zob. I 57. Pierwotne znaczenie 'układać za porządkiem' > 'tworzyć, robić'. Na rozwój poszczególnych znaczeń mogły wywrzeć wpływ czasowniki prefigowane (Vaillant RES XXII 19). Znaczenie 'czarować' często związane z 'czynić, robić'.

Sławski SE I 131, Machek ES² 102—3, Skok ER I 325—6.

K. P. — W. B.

činъ 1. *činu* 'porządek, rząd, ład; należyty sposób; obrzęd; to, co związane z obrzędem i porządkiem: narzędzie, broń, praca, czyn'

~ pol. *czyn czynu* 'dzieło, praca, postępek', stpol. też 'sposób' 'to, co okrywa, błona; ubiór', 'broń, zbroja; rząd na konia', 'z grubsza obrobiony materiał drzewny, zdatny na budulec oraz do przeróbki na narzędzia, wozy itp.', 'machiny wojenne, wieże, tarany', w XVI w. też 'skład, magazyn', dawne 'rezultat czynności', 'ofiara' (L.), dial. SW *cyn* 'wiązanie drewniane pod walnicą kół wodnych młyńskich' (o wyrazie pol. Ostrowska JP XXXV 161—81), głuż. *čin čina* 'dzieło, działanie, postępek; czynność', 'miejsce, naczynie do położenia czegoś' (Pfuhl), czes. *čin činu* 'uczynek', stczes. też 'sposób, modus; zwyczaj, obyczaj, obrządek, ritus, ordo' (dziś szczątkowo dial., p. Bartoš DSM), 'przyczyna, cel, zamiar', sła. *čin činu* 'uczynek, postępek; sposób';

słe. przestarz. *čîn čîna* 'uczynek, postępek', sch. *čîn čîna* loc. *čînu* 'uczynek, postępek, dzieło; robienie, praca', 'obrządek, zwłaszcza cerkiewny', 'forma, postać', stsch. od XIII w. 'stan społeczny, ordo', 'porządek, obyczaj, rytuał; sposób', 'urząd, godność (najczęściej cerkiewna)', od XVII w. i dial. *čini* pl. 'czary, uroki', scs. ЧИНЪ ЧИНОУ 'porządek; szyk, rząd, szereg; oddział; reguła, zasada; sposób; ceremonia', bułg. *чин чинѝт* pl. *чиновѐ* 'ławka szkolna z podstawą do pisania', dial. 'ugoszczenie zięcia przez teścia w drugą sobotę po weselu' (Gerov), maced. *чин* 'akt dramatu';

strus. ЧИНЪ ЧИНОУ 'porządek, kolejność; stanowisko, ranga, stopień; zgromadzenie, zebranie; czas', ros. *чин чи́на* 'dostojeństwo, godność, urząd, ranga, stopień, szarża' (z ros. to znaczenie też w innych językach: słe., sch., bułg., maced., ukr., brus.), przestarz. 'rytuał, obrządek, ceremoniał', dial. *чины* pl. 'uroczystość po weselu w określone dni', *чи́ны* pl. 'podarunki, gościńce' (Dal), ukr. *чин чи́ну* przestarz. 'czynność, działanie, uczynek', dial. 'sposób' (Hrinčenko), brus. *чын чы́ну* 'porządek'. ~

Archaiczny temat na *-u-* (o suf. *-nŭ-* zob. I 115, por. Meillet Ét. 453—4, Vaillant GC II 1, 120, Ekkert UZIS XXVII 64—8; z pierwotnym cirkumfleksem *čîn čînu*, p. Kiparsky Wortakzent 54) do ie. *kᵘei-* 'układać warstwami, układać, gromadzić, porządkować'. Dokładnych odpowiedników nie ma. Najbliżej stoją: stind. *cinóti*, *cáyati* 'układa warstwami, porządkuje, nakłada stos drzewa do zapalenia świętego ognia', npers. *čīdan* 'gromadzić', gr. ποι(ϝ)έω 'robić, wytwarzać, sporządzać', 'tworzyć, pisać wiersze'. Pierwotne znaczenie psł. *činъ* byłoby więc 'układanie warstwami, porządkowanie' : 'porządek, sposób należyty, słuszny; obrząd', 'to, co jest związane z obrządkiem, po-

rządkiem (naczynie, narzędzie, broń)', 'praca, dzieło'. Podobny rozwój znaczeniowy wykazuje *rędz*, np. pol. *rząd* na konia : *czyn* 'zbroja na człowieku', *narzędzie* : *naczynie*, pol. *urzędnik* : ros. *чиновник*, pol. *wyrządzić* : *uczynić* (Brückner SE 474). Por. też łac. *opus* 'praca', 'skutek pracy, dzieło, budowa, machiny wojenne'.

Meringer IF XVII 155, Osthoff BB XXIV 119—20, Meillet Ét. 453—4, Trautmann BSW 124, Sławski SE I 130—1, Vasmer REW III 339—40, Machek ES² 102—3, Pokorny IEW 637—8. *K. P. — W. B. — F. S.*

činъ 2. *činu* 'ziew, wolna przestrzeń w formie trójkąta tworząca się przez rozchylenie płaszczyzn nitek osnowy w warsztacie tkackim', 'kołeczki (deseczki) rozdzielające nici osnowy przy snuciu, każdy z dwu szeregów nici osnowy tworzących ziew'

~ pol. dial. (Warmia i Mazury, Beskid Śląski) *czyny* : *cyny* pl., czes. *činek -nku*, *činky* f. pl. (Přír. slov.), dial. *čínka* (Malina Mistřice), sła. *číny* f. pl., *činky* f. pl., dial. też *čin* m. (Kálal);

sch. dial. *čini* m. pl. (RJAZ), bułg. dial. rodop. *чин'* m. (BDial. II 301), *чúнове* pl. (BDial. V 217);

strus. XV w. **ѵинъ**, ukr. dial. *чúни -нів* (Hrinčenko), brus. dial. *цыны́* pl. (Trubačev RT 133), w gwarach Polesia *чы́ны* : *чыны́* i *чэ́ны* : *чэны́* (Leks. Poles'ja 278). ~

To samo co *činъ* 1. Według Ostrowskiej JP XXXV 168, 176 nawiązuje do dobrze zaświadczonego znaczenia 'materiał drzewny' (specjalizacja: 'narzędzie z drzewa'). Może raczej pierwotnie 'ułożenie, uporządkowanie'. Por. verba: sch. *čìnkati -kām* 'izvlačiti žice iz krpe i otkidati lišće' (RJAZ), bułg. dial. *чúнêм* 'кръстосвам жици при снование около чиновете — колчета според нуждите', *чинóсвам* 'ts.', 'поправям; закърпвам; набелязвам' (BDial. II 301: Rodopy), ros. dial. *чинúть лы́ка* 'изготовлять для плетки лаптей' (Dal). — Trubačev RT 132—3 wyprowadza z ie. **(s)keịn- : (s)koịn-*, zob. *cěnъ*. Machek ES² 103 uważał za pożyczkę z śrwniem. *schin* w tym samym znaczeniu, czemu sprzeciwia się stanowczo zasięg geograficzny wyrazu.

Zob. *cěnъ*. *W. B. — F. S.*

čipa, čipъka płn. 'pisklę kury, kurczę, kura' (pieszczotliwie)

~ pol. dial. kasz. *čipka* pieszczotliwie 'kura' (Sychta SK, Lorentz PW), czes. dial. *čipka* : *čipulka* 'kura' (Bartoš DSM);

ros. dial. *чипýшки* pl. 'kurczęta' (Opyt: Vjatka). ~

Od interi. *čipъ!* Zob. synonimiczne *cipa*, *cipъka*. *W. B. — F. S.*

čipavъ *čipava čipavo* płd. 'mający coś odciętego, okaleczony, obcięty'

~ sch. *čȉpav* 'mający małe wymię, np. o kozie, owcy' (RJAZ, Elezović Kos.-Met.), bułg. dial. *чúпав* 'mający zadarty, perkaty nos; bezrogi; mający ucięte ucho, bezuchy' (Gerov), 'spłaszczony' (Duvernois), maced. *чипав* 'mający zadarty, perkaty nos', adv. *чипаво* 'słabo, luźnie, niezupełnie'. ~

Derywat od *čipъ* 1, z suf. *-avъ*. *K. P.*

čiplъ *čipla čiplo* 'mający coś odciętego, okaleczony, obcięty', 'szczupły'

~ czes. *čiplý* 'wysmukły; szczupły, chudy', (Jungmann, z oboczną postacią *štiplý*, dial. moraw. *štouplý*), *čiplá* koza 'koza bez rogów', sła. dial. *čiplý* 'szczupły, chudy, wysmukły', *čiplá* koza 'koza bez rogów' (Kálal);

słe. dial. (Bela Krajina) *čípel -pla* 'skąpy, szczupły, spärlich' (Pleteršnik); ros. dial. *чиплаýхий* 'mający obcięte uszy (?), np. o świniach, ludziach' (Mirtov Don.). ~

Por. 1. słe. dial. *čípek -pka* = *čípel* (Pleteršnik);

2. sła. dial. *čipky* m. pl. 'szczypta' (Kálal).

Podstawa ta sama co w *čipъ* 1. (zob.), z suf. *-lъ*.

Por. *ščuplъ*. *K. P.*

čìpъ 1. *čìpa čìpo* płd. i wsch. (?) 'mający coś odciętego, okaleczony, obcięty' ~ sch. dial. (Dalmacja) *čȉp* adi. 'luźny, rozluźniony, słabo coś trzymający, słabo związany, laxus', 'nie zachowujący tajemnicy, o człowieku' (RJAZ), bułg. *чип* adi. 'perkaty, zadarty, o nosie; z perkatym, zadartym nosem', dial. też 'bezrogi, o owcy; mający ucięte ucho, bezuchy' (Gerov), rodop. 'mający małe uszy, o owcy, kozie' (BDial. II 301), maced. *чип* adi. 'perkaty, zadarty, o nosie'. ~

Por. 1. sch. dial. (Dalmacja) *čȉp* m. 'kosmyk wełny (wyrwany lub nie)' (RJAZ), bułg. dial. *чип* m. 'sęk' (Gerov);

2. sch. dial. (Lika) *čȉpa* 'owca lub krowa z małym wymieniem; mała trawa z trudem dająca się kosić' (RJAZ), bułg. dial. *чúна* 'nowonarodzona, jeszcze nie ochrzczona dziewczynka', 'odmiana winnej latorośli' (Gerov), rodop. *чýпка* 'drobne, nierozwinięte dziecko' (BDial. II 303), ros. dial. archang. *чúна* 'мелкий наносный лес, береговой выкид' (Dal);

3. sch. dial. *čipulja* 'krowa z małym wymieniem' (Serbia), 'mała trawa, z trudem dająca się kosić' (Lika), RJAZ.

Kontynuuje pierwotne **kei̯-p-o* do ie. *skēi̯-p-* 'odcinać, rozszczepiać', zob. należące do tego samego pierwiastka *cěpъ* (tu odpowiedniki ie.) i *cěpiti*. Rozwój znaczenia przypomina uderzająco psł. *krnъ* 'okaleczony, obcięty, ułomny; małego wzrostu' : ie. *(s)ker-* 'ciąć' p. *čerti*. — Derywaty i postacie oboczne wskazują na pierwotnie większy zasięg wyrazu. Zob. *čipavъ*, *čiplъ*, *ščipati*, *ščuplъ*.

Por. Mladenov AslPh XXXVI 118—9. *K. P.*

čipъ! 2., čipъ-čipъ! interi. wabienie kur, kurcząt

~ pol. dial. kasz. *čip-čip*! naśladowanie głosu kur w celu ich zwołania (Sychta SK, Lorentz PW), czes. *čip*! o ćwierkaniu wróbli, dial. *čip-čip*! przywoływanie kur (Bartoš DSM), sła. *čip*, *čip*! *čip*, *čip*! naśladowanie głosu piskląt, kurcząt;

bułg. dial. rodop. *чип*! *чип чип*! wabienie kur (BDial. V 217), u Gerova *чип*! na oznaczenie pluskania. ~

Por. oparte na interi. czasowniki: czes. dial. *čipčet* 'piszczeć, o kurczętach' (Bartoš DSM), sła. *čipčat' -í* 'piszczeć o małym drobiu i pisklętach', *čipotat'* 'piszczeć, o kurczętach', bułg. dial. *чúпкам* 'kąpać małe dziecko; pluskać się' (Gerov).

Dźwkn. Naśladowanie głosu kurcząt (i piskląt innych ptaków) użyte jako interi. przywołująca kury, kurczęta. Tego samego typu lit. *čìp*!, *čýp*! naśladowanie głosu piskląt, przywoływanie kurcząt (LKŽod. II 117), por. też *čỹpti čypiù* 'piszczeć, ćwierkać', *čipčė́ti* 'piszczeć, o pisklętach'. Zob. synonimiczne bliskie głosowo *cipъ*! *W. B. — F. S.*

čipъka zob. **čipa**

čirakъ zob. **čigъ 1**

čirikati *čirikajǫ* 'ćwierkać, świergotać'

~ pol. dial. *czyrykać* (z nieregularnym rozwojem *-ri-* > *-ry-*) 'ćwierkać, świergotać, o ptakach' (SW, SJP PAN), czes. *čiřikati -kám* 'ts.', sła. *čirikať* : *čirinkať* 'ts.' (Kálal);

słe. *čirîkati -kam* : *črîkati -kam* 'ćwierkać, świergotać, o świerszczach, ptakach' (SSKJ), bułg. *чирúкам -каш* 'ćwierkać', maced. *чирика* 'ts.';

ros. *чирúкать -каю* 'ćwierkać, świergotać, o ptakach, o świerszczu', ukr. dial. *чирúкат', ч'ір'íкам* 'wydawać głos, o kuropatwie', *чірікати* 'ćwierkać, o wróblu' (KDO 156), brus. *чырыкаць* : *цырыкаць -каю* 'ts.'. ~

Por. nowsze formacje:

1. pol. dial. *czyrkać* 'ćwierkać, świergotać, o ptakach' (Karłowicz SGP), ros. dial. *чúркать* 'ts.', 'trzeć z hałasem', 'pić powoli, cedzić przez zęby; doić' (Dal), ukr. *чúркати* 'ćwierkać, świergotać, o ptakach';

2. słe. *čîriti* 'ćwierkać, świergotać' (Pleteršnik);

3. maced. *чирилика* 'ćwierkać, świergotać, o ptakach', bułg. *чурулúкам -каш* 'ts.', maced. *чурулика* 'ts.';

4. ukr. *чиргúкати -каю* 'ćwierkać, świergotać'.

Dźwkn., por. pol. *czyr-czyr*! naśladowanie głosu ptaków, dial. z Litwy *czyryk*! naśladowanie głosu wróbla (Karłowicz SGP), czes. *čirik*! o głosie ptaka, słe. *čiri*! *čri*! *čirík*! naśladowanie głosu np. świerszcza, niektórych ptaków, ros. *чирик-чирик*! 'ts.', lit. *čir̃-čir̃*! oznacza np. głos niektórych ptaków, trzeszczenie, skrzypienie, *čirìk*! naśladowanie głosu ptaków, skrzypienia, trzeszczenia (LKŽod. II 121), łot. *čir*! *čiri*! na oznaczenie szczebiotania ptaków, *čirka*! *čirku*! na oznaczenie dźwięku przy dojeniu. Por. *čikъ-čirikъ*! O budowie zob. I 49—50. Dokładny odpowiednik: lit. *čirikúoti* 'ćwierkać, świergotać', por. też łot. *čir̃kstêt* 'ćwierkać, świergotać; trzeszczeć, skrzypieć', niem. dial. *schirken* 'piszczeć, kwilić'.

Vasmer REW III 342. *K. P.*

čirъ 1. (ščirъ) *čira* : **čirakъ (čir'akъ, ščirakъ)** *čiraka* : **čirъka 1.** f. 'czyrak, wrzód, ropień na ciele, abscessus, apostema', dial. wsch. 'narośl na drzewie, grzyb wyrastający na pniu drzewa'

čirъ: ~ słe. *čîr čîra* 'wrzód', sch. od XVII w. *čîr čîra* 'czyrak, wrzód, ropień', cs. **чиръ** 'ts.', bułg. dial. *чир* m. 'ts.' (Gerov, BDial. I 157: Strandža: tu *чир*', II 301: Rodopy, III 288: Samokov, Mladenov Vidin), maced. *чир* m. 'ts.' (też dial., Małecki SW);

ukr. *чир* 'hubka', dial. *чир -у* 'łyko', brus. dial. *цыр* m. 'wysuszony grzyb rosnący na drzewie używany do rozniecania ognia, hubka' (MSDM 119), *цэр* 'grzyb na drzewie' (MSDM 148);

z rus.: pol. dial. kresowe *czyr, czér, czer, cer* 'spróchniałe wewnątrz drzewo bukowe albo brzozowe, zdatne do krzesania ognia, hubka; grzyb bukowy, używany do krzesania ognia' (Karłowicz SGP, Nitsch JP XXVII 116—7). ~

Por. czes. *čirůvka* 'grzyb rosnący na starych pniach drzew iglastych, Tricholoma', według Příř. slov. 'grzyb Hypholoma' (p. Machek ES^2 103), sła. *čírovka* 'grzyb Tricholoma'.

čirakъ : ***čir'akъ***: ~ słe. od XVI w. *čirják -ka* 'wrzód, ropień', sch. dawne od XVI w. *čirjak* 'pustula, ulcus', dial. *čîrjak* 'bąbel, wrzód' (RJAZ, Skok ER I 327);

ros. dial. *чиря́к -ка́* (pskow., twerskie *чúрьяк*, Opyt Dop.) 'czyrak, wrzód, ropień', ukr. *чиря́к -ка́* (u Żel. *чирáк*) 'ts.';

zapewne ze wsch.-słow. (p. Sławski SE I 131): pol. *czyrak* 'ropień, wrzód', u L. z XVIII w. *czerak* 'ts.' (tu też *czyrek* 'wrzód z wierzchołkiem'), dial. kresowe *czyrak, czérak, czerak* 'wrzód' (Karłowicz SGP). ~

čirъka: ~ bułg. dial. *чúрка* : *цúрка* 'wrzód, ropień; pryszcz na twarzy' (Gerov, BDial. I 216: Plovdiv, III 191: Ichtiman, IV 231: Trojan);

ros. dial. płd. *чúрка* 'wrzód, ropień', też 'cycek; membrum virile' (Opyt Dop.), ukr. pot. *чúрка* 'wrzód, ropień, czyrak'. ~

Por. 1. sch. dial. *čvîr* 'czyrak, wrzód, ropień' (Skok l. c.);

2. ros. dial. *чирéть* 'twardnieć, ubijać się', *начирéть* 'obrać, dojrzeć, o czyraku';

3. pol. dial. kasz. *čëradło* 'czyrak' (Sychta SK);

4. słe. *čírav* 'owrzodzony' (Pleteršnik), sch. *čîrav* 'ts.', maced. *чирав* 'ts.'.

Zwracają uwagę postaci z nagłosowym *šč-*: pol. dial. (Chełmskie) *szczyrawka* 'pryszcz' (Karłowicz SGP), czes. dial. *štirák* 'opuchnięcie od ukąszenia owada', *šterák* 'wysypka', słe. dial. *ščîrec -rca* 'wrzód', rezjańskie *ščírovec -vca* 'ts.' (Pleteršnik).

Etymologia niepewna. Nazwy tego rodzaju nie mają zwykle dokładnych odpowiedników ie. Korci łączenie z gr. σκῖρος : σκίρρος 'stwardniałość, stwardniały wrzód' (σκῖρον 'skórka sera' : σκιρρός 'twardy'), z którego pochodzą łac. *scirrhus*, włos. *scirro*, hiszp. *cirro* 'ts.'. Według Iljinskiego (p. niżej) zarówno wyraz psł. jak i gr. należą do ie. *(s)ker-* 'ciąć, odcinać, oddzielać' (p. *čerti čьrǫ*). Przytoczone przez niego na poparcie tej tezy ros. dial. *чирáть* 'psuć się, o artykułach żywnościowych', *чир* 'cienka skorupa lodowa na zamarzniętej wodzie lub śniegu' w świetle nowszych badań okazały się pożyczkami (zob. Vasmer REW III 341). Gombocz Nyelvtudomány IV, 1913, 289—94 (p. RS VII 187) wyprowadzał z tur., por. dżag., kaz. *čir* 'wrzód', osmań. *čirik* 'ropa' (przeciwko temu Vasmer l. c.).

Berneker SEW I 157, Iljinskij RFV LXX 258—60, Sławski SE I 131—2, Machek ES² 627, Skok ER I 327. *K. P. — W. B. — F. S.*

čirъ 2. adi. zob. **ščirъ**

čirъka 1. zob. **čirъ 1**

čirъka 2. : čir'anъka płn. 'cyranka, ptak z rodziny dzikich kaczek, Anas querquedula'

čirъka: ~ pol. dial. kasz. *čirka* ('młoda mewa', Sychta SK), dłuż. *cyrka*, czes. *čírka*, stczes. *čierka* (Flajšhans Klaret), sła. dial. *čirka* (Ferianc SNV 56);

ros. dial. pskow. *чúрка*, ukr. *чúрка* (też dial., Verchratskyj Znadoby uhor. II 275), brus. *чúрка* (: *чыркá*). ~

Por. 1. ukr. *чирúця*, dial. poleskie *чирúца* 'Anas crecca, Anas querquedula' (Leks. Polesьja 467), *чирúчка*, *чúрычка* 'ts., Anas boschas' (ib., Lysenko Polissja 69);

2. masculina: a) brus. dial. poleskie *чыр*, *чúрик*, *чúрык* 'Anas crecca, Anas querquedula', też nazwa samca *чирэ́ц* (Leks. Polesьja 467);

b) czes. dial. *čírek* 'Anas querquedula', ros. *чирóк* 'ts.', brus. *чырóк* 'ts.' (także dial. poleskie, l. c.).

čir'anъka: ~ pol. od XV w. *cyranka* (Strutyński PNP 76);

ukr. *чирáнка* : *чирéнка*, brus. *чыráнка* (też dial. poleskie, Leks. Polesьja 467). ~

Por. ros. *чирёнок*.

Od dźwkn. *čir*! (zob. *čirikati*). O budowie p. I 94. Por. lit. *čirìkas* 'świerszcz' (LKŽod. II 121).

Berneker SEW I 157, Kalima RS VI 89, Brückner SE 70, Bulachovskij Izv. VII 101, Sławski SE I 111, Vasmer REW III 342, Machek ES² 103. *K. P.*

čirьjь (ščirьjь) *čirьja* 'czyrak, wrzód, ropień na ciele, abscessus, apostema'

~ słe. od XVI w. *čirâj -ja* 'wrzód, ropień', dial. 'mały wrzód bez wierzchołka, die Hitzblatter' (Pleteršnik), sch. dawne XVI w. *čiraj*, dial. czakaw. (Istria, Cres) *čiràj*, *čiraj* 'wrzód, ropień' (RJAZ, Skok ER I 327), bułg. *цúрей* m. 'ts.', dial. też *чúрей*, *чьúрей* m. 'ts.' (Gerov, Stojkov Banat), maced. dial. *čírij čírijut* pl. *číri* 'czyrak' (Małecki SW);

ros. *чúрей -рья* (dawne *чúрий -я*) 'czyrak, wrzód, ropień'. ~

Por. czes. *čiřík* 'wysypka na ciele, pęcherzyki, bąble' (Jungmann V 981), stczes. *ščiřík* 'jakaś choroba', *štiřík* 'rodzaj rośliny, arpola' (Jungmann, Machek ES² 627), co do budowy por. *červikъ* : *červьjь*; słe. dial. *ščírjevec -vca* 'wrzód' (Pleteršnik).

Derywat od *čirъ* 1. (zob.). O budowie p. I 83.

Vaillant GC II 1, 71. *K. P.*

čir'anъka zob. **čirъka 2**

čisliti *čisl'ǫ* 'liczyć, obliczać, wyliczać'

~ głuż. *čislić -li* 'liczyć, rachować', czes. dawne (Jungmann) *čísliti* 'liczyć'; cs. **ЧИСЛИТИ -ШЛЪ** 'liczyć, rachować', bułg. *числя́* (*се*) *-úш* (*се*) 'liczyć (się), zaliczać (się)';

strus. XVI w. **ЧИСЛИТИ -лю** 'liczyć, rachować', ros. *чúслить -лю* przestarz. 'wyliczać, liczyć', 'uważać za kogoś, coś', ukr. dial. *чúслити -лю* (u Hrinčenki *числúти*) 'liczyć, obliczać', 'uważać za kogoś, coś'. ~

Por. słe. *čislati -lam* 'cenić; uważać, zważać'.

Denominativum od *čislo*, o budowie zob. I 57. *W. B.*

čisl|o 'liczba, numerus'

~ stpol. XIV—XV w. *czysło* (według Urbańczyka BZ 105 z czes.) 'liczba, ilość, suma', w XVI w. zaświadczone tylko szczątkowo (L., w SP XVI IBL tylko termin astronomiczny złote *czysło*), dłuż. *cysło* 'numer' (z głuż.?), głuż. *čisło* 'cyfra, liczba; numer', czes. *číslo* 'liczba, numer', stczes. też 'system pieniężny, waluta', 'pismo, czytanie, nauka, uczenie', sła. *číslo* 'liczba, cyfra; numer';

słe. od XVI w. *číslo* 'liczba, cyfra', u Pleteršnika też 'rachunek; wzgląd', sch. dawne od XII w. *číslo* 'liczba, cyfra', dial. 'różaniec', scs. Ps. Sin., Supr. **ЧИСЛО** 'liczba', bułg. *числó* 'liczba; data' (u Gerova nie notowane), maced. arch. *число* 'liczba';

strus. **ЧИСЛО** 'liczba, ilość; liczenie, rachowanie, obrachunek, wyliczenie; data', ros. *числó* 'liczba; ilość; data', ukr. *числó* 'liczba; numer', u Hrinčenki też 'ilość', brus. *чысло́* 'data' (BRS, z ros.). ~

Z pierwotnego **čit-slo* do *čisti čьtǫ* 'liczyć, rachować', o suf. *-slo* zob. I 104. Pierwotnie nomen actionis > nomen acti. Rozwój znaczenia jak w płn.-słow. *ličьba* 'rachowanie, liczenie' : 'liczba, cyfra'.

Por. *čismę*. *K. P.*

čislьnica zob. **čismenica**

čislьnъ *čislьna čislьno* 'dotyczący liczby, liczbowy, liczebny, ilościowy'
~ głuż. *čislny* 'dający się policzyć', czes. *číselný* 'dotyczący liczby', stczes. *čislný*, zwykle *nečislný* 'niezliczony', sła. *číselný* 'dotyczący liczby, liczbowy';
scs. ЧИСЛЬНЪ 'policzony, zmierzony' (Euch., też cs.), bułg. *čúslen* 'liczbowy, liczebny';
strus. ЧИСЛЬНЫИ, ЧИСЛЄНЫИ, ЧИСЛѦНЫИ: ЧИСЛЬНИИ ЛЮДИ 'poddani', ros. *čúslennyj* 'odnoszący się do liczby, wyrażany liczbą; ilościowy', ukr. *čysél'nyj* 'liczbowy, ilościowy', *čysléннyj* 'liczny'. ~
Adi. od *čislo*, z suf. *-ьnъ*.
Zob. *čislьnica*, *čislьnъka* (s. v. *čismenica*). *W. B.*

čislьnъka zob. **čismenica**

čismenica płd.-wsch. (dial. wsch. **čismenъka**) : płd.-wsch. **čislьnica** (wsch. **čislьnъka**) 'trzy nici w paśmie (jednostka miary przędzy)'
čismenica: ~ sch. dial. *čismenica* (Dalmacja, Hercegowina), *čišmenica* (Lika), bułg. dial. *čusmenica* (Gavazzi Sl III 656);
ros. dial. *čúsmenica* : *čúsmjanica* (Dal, Opyt Dop.). ~
čismenъka: ~ ros. dial. *čúsmenka* : *čusmjanka* (Dal, Opyt Dop., SRSO). ~
čislьnica: ~ sch. dial. *čîsaonica* (Vuk), *čîsanica* (Srijem, Lika), *čîsõnica* (Vuk), *čiznica* (Dalmacja);
ukr. dial. *čúsnycja* (Hrinčenko), brus. dial. *čúsleniца*, poleskie *čúsnica* (Leks. Polesьja 278). ~
čislьnъka: ~ ros. dial. *čúslenka* (Dal), brus. dial. poleskie *čúslenka* (Leks. Polesьja 278) : *čúslina* (dem. *čúslinka*), Scjaškovič Grodno. ~
Por. bułg. dial. zach. *četnica*, *četnik* 'trzy nici w paśmie'.
Derywaty od *čismę čismene* : *čislo*, adi. *čislьnъ*. O suf. *-ica*, *-ъka* zob. I 94, 98. Gavazzi Sl III 655—7, Trubačev RT 103. *F. S.*

čismenъ *čismena čismeno* dial. płd. 'czysty, schludny, lubiący czystość'
~ sch. dial. *čìsmen* 'schludny, lubiący czystość', *čìsmenit* 'ts.' (RJAZ: Srem). ~
Od *čistъ*. Archaizm nawiązujący do skonkretyzowanych abstraktów odprzymiotnikowych na *-menь* typu ros. *gluxmén'* 'głucha noc' : *glúxoj* 'głuchy', strus. ОУѮМЄНЬ 'cieśnina' : *ǫzъkъ* 'wąski'. Zob. I 126. — Według Skoka ER I 328 suf. *-men* przeniesiony z adi. *trizmen* < *trezven* (p. *terzvъ*). Nie widać podstaw. *F. S.*

čismenъka zob. **čismenica**

čismę *čismene* płd.-wsch. 'liczba, numerus'
~ scs. Supr. ЧИСМѦ -МЄНЄ 'liczba' (też cs., np. wyjątkowe serb.-cs. w XIII w., RJAZ);
strus. ЧИСМѦ, ЧИСМꙖ 'liczba, ilość'. ~
Por. ukr. dial. *čúsmo* 'ilość nici w paśmie' (Żel.).
Z pierwotnego **čit-smen-* do *čisti čьtǫ*, o suf. zob. I 127. Por. lit. *skaitmuõ -meñs* 'cyfra' : *skaitýti* 'liczyć'. P. *čislo*.
Meillet Ét. 422—3. *K. P.*

čistě zob. **čistъ**

čisti *čьtǫ* 'liczyć, rachować', 'rozpoznawać znaki; odgadywać, wróżyć, zwracać uwagę, spostrzegać, pojmować, rozumieć; mniemać, sądzić, zważać; uważać na kogoś, otaczać czcią, poważać', iter. **čitati** *čitajǫ*

~ stpol. XIV—XVII w. *czyść* (*czyści*) *cztę* 'czytać, legere', XV w. wnętrznie *czyść* 'rozumieć, intelligere', w XVI w. *czyść* też 'interpretować, rozumieć tekst biblijny', połab. *catě* 3. sg. praes. 'liczy', czes. *čísti čtu* 'legere', 'dostrzegać, rozpoznawać', stczes. też 'liczyć, rachować; uważać za coś, mieć za coś, putare', dial. *číst* 'zdawać się, mniemać, przypuszczać' (Bartoš DSM);

stsch. XIII—XVI w. *čísti čьtu* (później *čtem*) 'czytać, legere', 'szanować, czcić, colere' (RJAZ), scs. **чисти чьтѫ** 'liczyć; czytać, legere; czcić, szanować', bułg. *čemá -méu*, aor. *čémox* 'legere', pot. 'uczyć się', ludowe 'liczyć' (np. dial. Gerov, Stojkov Banat, BDial. VI 103, 239), 'odmawiać nad kimś modlitwę np. na intencję wyzdrowienia', 'uważać za kogoś, coś, myśleć' (Gerov), maced. dial. *čeme* 'legere' (RMJ);

strus. **чистн чьтоу** 'liczyć, wyliczać, mierzyć; legere'. ~

W poszczególnych językach powstały wtórne postaci inf. z wokalizmem praes.: pol. *czcić* od XIV w. (stpol. też *ćcić*, w XVI w. *tcić*, *tczcić*) *czczę* 'oddawać cześć, wielbić, otaczać wielkim szacunkiem; obchodzić jako święto, świętować', stpol. też 'częstować, podejmować gości', dial. kasz. *tcëc tci*, *tčëc tči*, *ccəc* 'otaczać czcią' (Sychta SK, Lorentz PW), w stpol. od XV w. także *czcić cztę* (w XVI w. też *ćcić*, *tcić*), u L. w XVII w. *cześć* 'czytać, legere', dłuż. dawne i dial. *cćiś cćim* 'otaczać czcią, szanować', czes. dial. *čtát* 'legere' (Hruška DSCh); słe. od XVI w. *štéti štêjem* 'liczyć', 'poczytywać komuś np. za zasługę', dial. 'uważać, mieć za coś lub kogoś, mniemać', prekm., wsch. Styria 'legere', dial. także *čtéti čtêjem* (prekm. praes. *čtêm* : *čtèm*) 'legere' (Pleteršnik), sch. przestarz. od XVI w. *čàtiti -tīm*, od XVII w. *čàtati -tām* przestarz. 'legere' (też u Vuka, dziś tylko 'czytać, odmawiać modlitwy'), dawne XV—XVI w. *čtàti čtâm* 'legere', od XV w. *čtìti čtìjēm* 'ts.; oddawać cześć, czcić; świętować', XVI—XVII w. *čtjeti čtim* 'legere', od XV w. płn.-zach. *štìti* (też *štjeti*, *šteti*) *štìjem* : *štîm* 'ts.' (dziś dial. czakaw. np. *štìti*, Rasprave JAZU I 202, *stỹt*, HDZ I 178); strus. **чьсти** : **чести чьтоу** 'liczyć, wyliczać, mierzyć; legere; szanować, otaczać czcią', **чьтити** 'okazywać cześć, szacunek', ros. przestarz. *честь чту чтёшь* 'legere' (dziś zwykle *про-чéсть про-чтý* 'przeczytać'), 'uważać za kogoś, coś', dial. 'liczyć' (Dal), książkowe *чтить чту чтишь* 'otaczać czcią', ukr. *чтúти чту -шу* 'okazywać cześć, szacunek, wielbić'.

Iter. *čítati*: ~ pol. *czytać -tam* 'legere' (w tym znaczeniu od XV w.), 'odgadywać, przepowiadać, wróżyć', stpol. XVI w. 'wróżyć z układów ciał niebieskich', 'interpretować, rozumieć (tekst biblijny)', dial. (Podhale, Cieszyńskie) 'liczyć, rachować' (Karłowicz SGP), kasz. *čətac -aią* 'legere', *pʷočətac* 'uważać' (Lorentz PW), dłuż. *cytaś -tam* 'legere' (według Muki z głuż.), głuż. *čitać -tam* 'ts.', czes. *čítati -tám* 'czytywać' (dial. też 'czytać, legere', np. Lamprecht Opava, Horečka Frenštát), 'liczyć, rachować', 'uważać za coś', przestarz. 'sądzić, mniemać', dial. *čítat číci* (: *čítam*) 'liczyć, rachować; mniemać, sądzić, uważać; polegać na kimś, liczyć na kogoś, na coś; wróżyć' (Bartoš DSM, Malina Mistřice, Gregor Slav.-buč.), sła. *čítat' -tam* 'legere', 'dostrzegać, rozpoznawać', ludowe 'liczyć, rachować';

sch. od XVII—XVIII w. *čìtati -tām* 'legere' (stąd słe. *čítati -tam* 'ts.'), 'rozpoznawać znaki i odgadywać ich znaczenie, rozumieć, odgadywać coś; wróżyć', od XVI w. *čítati čîtām* 'czcić, szanować', scs. **ищьчитати -лѭ** 'policzyć' (Supr.), **почитати** 'czytać, odczytać, uporządkować' (ale **почитание** 'cześć, uwielbienie' : 'czytanie'), **причитати** 'przydać, przyłączyć', **причитати сѧ** 'zaliczyć się, przyłączyć się', bułg. *почúтам -ам* 'czcić, szanować, respektować',

dial. *чумáя -еш* 'myśleć, sądzić, wydawać się' (Gerov), *чúмам се* 'brać coś pod uwagę, liczyć się z czymś' (Umlenski Kjustendil), maced. *чума* 'legere', 'odgadywać, rozumieć np. myśli';

ros. *чумáть -áю -áешь* 'legere', 'czytać głośno, deklamować', 'rozpoznawać, odgadywać sens, znaczenie czegoś ze znaków, linii, śladów', 'pojmować, rozumieć coś', 'czynić wyrzuty, wyrzucać', dial. 'uważać za kogoś lub coś' (Dal, Opyt), 'liczyć, rachować; brać pod uwagę, liczyć na coś', 'sądzić, mniemać', 'odmawiać modlitwę za nieboszczyka; leczyć przez wymawianie zaklęcia lub modlitwy' (Slovarь Rjazan.), ukr. *чумáму -áю* 'legere', dial. 'liczyć, rachować' (Żel., Hrinčenko: łemk.), brus. *чымáць -áю* 'legere'. ~

Jedna z ważnych wspólności bałtosłowiańsko-indoirańskich w zakresie kultury duchowej. O budowie zob. I 41. Najbliższe odpowiedniki ie.: łot. *šķist šķìetu šķitu* 'mniemać, myśleć, uważać', iter. *skàitît* 'liczyć', *pātarus skàitît* 'odmawiać modlitwy', lit. *skaitýti skaitaũ* 'czytać; liczyć, rachować', 'uważać za co', 'recytować, wygłaszać', dawne 'modlić się', stind. *cétati* 'uważa, spostrzega, myśli, poznaje, rozumie', *cikitvắn* 'rozumiejący, wiedzący; mądry', awest. *čikiθvå* 'rozważający, zastanawiający się'.

Wydaje się, że także i w słow. są ślady wokalizmu pierwotnego iter. (identycznego z bałt.): ukr. dial. *цимáмися* 'sprawiać kłopot, długo się namyślać', Żel. (zob. Zubatý Studie I 2, 93), stpol. XVI w. (tylko u jednego pisarza) *catew* lub *catwia* 'cześć, poważanie', *catwić* 'cenić, ważyć, poważać, szanować', dial. 'jednać sobie' Karłowicz SGP: z okolic Siedlec i Łukowa (sugerują psł. *cěty cětъve*).

Co do pierwotnego znaczenia por. stbułg. (Chrabr) **чрътами и рѣзами чьтѣхѫ и гатаахѫ** 'przy pomocy kresek i nacięć liczyli i wróżyli'.

Berneker SEW I 174—5, Trautmann BSW 135, Schrader RIA I 353, Sławski SE I 132—3, Moszyński PZJP 94, Pokorny IEW 637.

K. P. — W. B. — F. S.

čistica zach. 'roślina o właściwościach oczyszczających względnie przeczyszczających, np. lnica, Linaria vulgaris'

~ pol. *czyścica* bot. 'Calamintha' (też dial., Karłowicz SGP), stpol. od XV w. 'lnica, Linaria vulgaris', głuż. *čišćica* bot. 'czyścica storzyszek, Calamintha clinopodium', czes. dial. *čistica* 'komosa strzałkowata, Chenopodium bonus-Henricus' (Bartoš DSM), sła. *čistice* 'clinopodium = czyścica, Calamintha vulgaris' (Buffa SBN 280), dial. *čiscica* (Buffa Dlhá Lúka). ~

Nomen agentis od *čistiti*, o budowie zob. I 98—9.

Por. *čistьcь* 3. *W. B.*

čističьkъ *čističьka čističьko* dial. zach. i płd. : zach. **čistučьkъ** *čistučьka čistučьko* dem. od *čistъ*

čističьkъ: ~ głuż. *čišćički* 'czyściuchny, czyściutki';

bułg. dial. *чúстичък* dem. od *чист* (Gerov, BDial. VI 103). ~

čistučьkъ: ~ pol. dial. śli. *čəstëčkï* 'bardzo czysty, czyściutki' (Lorentz PW), dłuż. *cystučki* 'całkiem czysty, czyściutki', czes. *čist'oučký* 'ts.' (też dial., Gregor Slav.-buč.: *čist'učké*), sła. *čistučký* 'ts.'. ~

Por. inne formacje deminutywne: 1. pol. *czyściuchny* (od XVI w.), kasz. *cëstëχni, cëstuχni* (Sychta SK), śli. *čəstëχnï* (Lorentz PW), brus. dial. *чисцю́хно* adv. (Nosovič); sch. *čȉšćahan*, dial. czakaw. *čȉst čišćȁχan* 'całkiem czysty' (HDZ I 155: Susak), ros. pot. i ludowe *чистёхонек*;

2. pol. *czyściusieńki* (u L. bez cytatu), brus. *чысцюсенькі*, ukr. *чистісінький* (URS), *чистéсенький* (Hrinčenko);

3. czes. *čist'ounký*, sła. *čistunký*, ukr. *чистéнький*, dial. *чистюнький* (Hrinčenko);

4. pol. *czyściutki* (u L. bez cytatu), *czyściuteńki* (od XVI w., L.), brus. *чысцюткі*, por. stczes. *čistúcí* 'ts.'.

Por. *běličьkъ*, *běločьkъ* s. v. *bělъkъ* 1. *W. B.* — *F. S.*

čistin|a 'czystość' : 'coś czystego, odkrytego, niezarosłego', zwłaszcza 'niezarosłe drzewami, krzakami miejsce w lesie, polana'

~ pol. dial. *czyścina* 'goła, niezarosła wyspa na środku stawu' (Nitsche PGT 197, Jurkowski MS PAN 22, 102), też NW, w SJP PAN jako dawne 'czysta, nie zarośnięta przestrzeń wodna stawu, jeziora', głuż. *čišćina* 'polana, wyrąb', czes. dial. *čistina* 'polana, nie zarośnięte miejsce w lesie' (Přír. slov.: z Němcowej), sła. *čistina* 'poręba, polana, łąka w lesie' (też dial., Kálal, Buffa Dlhá Lúka);

sše. *čistína* 'puste miejsce, przestrzeń w lesie nie porośnięta drzewami ani krzakami', 'czystość, przejrzystość', 'ilość, procent czystego złota w stopach metali', dial. też 'przednia przędza, przednie płótno' (Pleteršnik), sch. *čìstìna* (acc. *čȉstinu* : *čìstìnu*) 'czyste pole, łąka; otwarte pole, pogorzelisko po lesie', dawne od XV w. 'czystość; jasność, prawda', dial. 'czysta, oczyszczona pszenica' (Vuk), scs. Supr. **чистина** 'czystość' (też cs.), bułg. dial. *чистинá* 'czystość', 'polana, oczyszczone miejsce w lesie' (Gerov), maced. *чистина* 'miejsce bez drzew w lesie, polana', 'szeroka, otwarta przestrzeń', 'czystość';

strus. **чистина** 'szczerość, otwartość, serdeczność', ros. dial. *чистúна* 'polana, miejsce otwarte, nie porośnięte drzewami, krzakami' (Slovarь Rjazan.), ukr. dial. *чистинá* 'szczere pole; czyste, niezarosłe miejsce na wodzie lub w lesie' (Hrinčenko, Jurkowski MS PAN 22, 101—2, Smalь-Stocьkyj Sl V 26), *чистúна* (u Hrinčenki łemk. *чистúна* ?) 'ziarno czyste, bez plew, np. żyto, pszenica' (Żel.). ~

Abstractum (wtórnie skonkretyzowane w nomen attributivum) od *čistъ*, o suf. *-ina* zob. I 120—1. *W. B.*

čistitel'ъ *čistitel'a* 'ten, kto czyści, oczyszcza, purgator', zapewne i 'kapłan ofiarnik, dokonujący obrządku oczyszczającego' (o tym obrządku zob. np. Moszyński KLS² II 1, 255 nn.)

~ pol. *czyściciel -la* 'ten, kto czyści, usuwa brud', 'ten, kto kastruje zwierzęta' (też dial., Dejna AGK m. 536), czes. rzadkie *čistitel -le* 'ten, kto czyści, oczyszcza';

sše. *čìstìtelj -lja* 'ten, kto czyści', sch. dawne *čìstitelj* 'ts.', scs. **чиститєль** 'kapłan, cudotwórca';

strus. **чиститєль** 'kapłan', ros. *чистúтель* 'maszyna do czyszczenia', u Dala 'ten, kto oczyszcza, kapłan'. ~

Por. synonimiczną odmienną formację: czes. *čistič -če* 'ten, kto czyści', sła. *čistič -ča* 'ts.; przyrząd do czyszczenia'.

Nomen agentis od *čistiti*, o suf. *-tel'ъ* zob. II 51—2. *W. B.* — *F. S.*

čȉstiti *čȉst'ǫ* 'czynić czystym przez usuwanie zanieczyszczeń, brudu, domieszek zbędnych składników, oczyszczać, purgare, mundare', też 'przerzedzać, trzebić las', 'kastrować, wałaszyć'

~ pol. od XIV w. *czyścić czyszczę* 'robić czystym, usuwać brud, zanie-

czyszczenie, śmiecie, domieszki, oczyszczać', od XVI w. 'powodować rozwolnienie' (dial. *czyścić się* 'cacare'), stpol. też 'usuwać zmazę moralną, uwalniać od zła moralnego, oczyszczać z popełnionych win; zadośćuczynić, okupić (winę)', stpol. i dziś przestarz. 'kastrować, wałaszyć' (też dial., Dejna AGK m. 537, Szymczak Domaniewek, Górnowicz Malbork, *oczyszczony* 'kastrowany' p. Małecki — Nitsch AJPP m. 183, MAGP IX cz. II 85—7), dial. także 'oddzielać ziarno od plew, usuwać plewy ze zboża' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 111, Szymczak Domaniewek), *czyścić się* 'palić się', kasz. *čëščëc čëšči* (u Lorentza PW też *čəscəc*) 'usuwać brud, śmiecie; uciekać; dużo jeść' (Sychta SK), połab. *caĭstě* 3. sg. praes. 'robi czystym', dłuż. *cyśiś -im* 'robić czystym, oczyszczać', głuż. *čišćić -ći* 'ts.', 'kastrować', hwezdy *so čišća* 'spadają', wjedro *so čišći* 'wypogadza się', dial. także 'oczyszczać zboże' (Michalk Neustadt), czes. *čistiti čistím* (stczes. *čistiti čišču*) 'robić czystym, oczyszczać', 'klarować, rafinować', 'przeczyszczać', dial. hvězdy *se čistí* 'spadają' (Přír. slov.), sła. *čistiť -tí* (dial. *čiscic čiscu*, Buffa Dlhá Lúka) 'robić czystym, usuwać brud, zanieczyszczenia; usuwać obce domieszki; rafinować', 'usuwać coś niepotrzebnego, np. skrobać, łupić jabłko, ziemniaki';

słe. od XVI w. *čístiti čîstim* 'robić czystym, usuwać brud, zanieczyszczenie; usuwać obce domieszki, np. oczyszczać ziarno z plew', dial. (Rezja) 'kastrować', gozd *čistiti* 'przerzedzać las', čebele *se čistijo* 'wylatują na wiosnę z ula', sch. od XVI w. *čìstiti -tīm* 'robić czystym, usuwać brud, zanieczyszczenia, oczyszczać', 'usuwać coś niepotrzebnego, co przeszkadza', przen. 'kraść; szybko, gwałtownie jeść', dial. 'kastrować', scs. Supr. **чистити -штѫ** 'robić czystym', bułg. *чúстя -мuш* (dial. np. *чúстa*, Stojkov Banat) 'robić czystym, usuwać brud, zanieczyszczenie, oczyszczać, sprzątać', 'usuwać coś niepożądanego; tępić, niszczyć', maced. *чистu* 'robić czystym, usuwać brud, zanieczyszczenie', 'usuwać coś niepożądanego, zbytecznego';

strus. **чистити чищоу** 'oczyszczać (z grzechów)', ros. *чúстить чúщу чúстишь* 'robić czystym, usuwać brud, zanieczyszczenie, usuwać coś niepożądanego', (np. *чúстить* воду 'klarować, przecedzać'), 'usuwać np. łupinę, obierać (ziemniaki), patroszyć (rybę)', 'powodować rozwolnienie' (Dal, też 'mieć biegunkę', Opyt), przen. 'grabić, rabować', ludowe 'obierać', 'wyzywać, łajać', 'prać, lać', dial. (pskow., twerskie) 'mieć nudności; wymiotować' (Opyt Dop.), *чúстить* лес, сад 'usuwać suche drzewa, gałęzie w lesie, sadzie' (dial. 'trzebić, wypalać las', Dal), ukr. *чúстити чúщу чúстиш* 'robić czystym, usuwać brud, zanieczyszczenie; oczyszczać, np. patroszyć rybę', 'kastrować' (o zasięgu w gwarach p. Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 204), 'prać, lać, bić', brus. *чы́сцiць чы́шчу чы́сцiш* 'usuwać brud, zanieczyszczenie, coś zbędnego, oczyszczać' (też w poleskiej terminologii pszczelarskiej, Leks. Poles'ja 364), dial. 'bić, tłuc' (Jurčanka Mscisl.). ~

Z nagłosowym *c-*: bułg. dial. rodop. *цúстêм* 'czyścić' (BDial. II 298), zob. podstawowe *цucm* s. v. *čistъ*.

Z pol. albo z brus.: lit. *čỹstyti* 'czyścić' (Skardžius 58).

Denominativum od *čistъ*, o budowie zob. I 57.

Por. starszą formację *čěstiti*. *K. P. — W. B.*

čisto zob. **čistъ**

čistostь zob. **čistota**

čistot|a : **čistostь** f. 'brak brudu, zanieczyszczeń, schludność, puritas', 'niewinność, bezgrzeszność, nieposzlakowanie'

čistota: ~ stpol. XIV—XVI w. *czystota* 'czystość pod względem moralnym: niewinność, bezgrzeszność, dziewictwo, skromność, wstydliwość; prawość, zacność' (też dial., Karłowicz SGP, sti. *čəstóta* acc. *čéstotą*, Lorentz PW), w XV w. też 'szczerość, sinceritas', wyjątkowo 'czystość fizyczna', dłuż. *cystota* 'czystość, jasność; niewinność, bezgrzeszność', głuż. *čistota* 'czystość, schludność; szczerość; niewinność, niepokalaność', czes. *čistota* (już stczes.) 'czystość, schludność; brak obcych domieszek, szczerość; nienaruszoność; nienaganność, nieposzlakowanie; niewinność', stczes. 'czystość; cnota, niepokalaność', także *Čistota* m. NO, sła. *čistota* 'czystość, schludność; brak obcych domieszek, szczerość; nienaganność, niepokalaność' (też dial., Buffa Dlhá Lúka, Sipos Bükk-Gebirge);

sże. *čistóta* 'czystość; procent podstawowego składnika czegoś', sch. od XIII w. *čistòta* 'czystość, puritas; nienaganność, niepokalaność', scs. **чистота** 'czystość; szczerość; czcigodność, wielebność', bułg. *чистотá* 'czystość, puritas', maced. *чистота* 'ts.';

strus. **чистота** 'oczyszczenie; czystość duchowa, moralna; niepokalaność, niewinność; szczerość', ros. *чистотá* 'czystość, schludność, puritas; staranność, dokładność, precyzja; poprawność', dial. też 'miejsce otwarte, nie porośnięte lasem, krzakami' (Slovarь Rjazan.), ukr. *чистотá* 'czystość, schludność; przejrzystość (wody); niewinność', brus. *чыстатá* 'czystość, schludność; przejrzystość, jasność; nieskazitelność, niewinność'. ~

Z pol.: lit. *čystatà* 'czystość' (Skardžius 58).

Por. sże.-sch. *čistot'a*: sże. *čistôća* 'czystość' (też dial. prekm., Pleteršnik), sch. od XV w. *čistòća* (dial. *čistöća*, Elezović Kos.-Met.) 'czystość; nienaganność, nieposzlakowanie'.

čistostь: ~ pol. od XIV w. *czystość -ci* 'brak brudu, zanieczyszczeń, schludność, puritas; czystość pod względem moralnym; prawdziwość, szczerość, prawość; bezgrzeszność, niewinność', stpol. też 'blask, przezroczystość', także dial. np. *cystoś -śći* (Szymczak Domaniewek), *čystoiść* (Olesch Sankt Annaberg 26), kasz. *cëstosc -cë* 'czystość, niewinność' (Sychta SK, Lorentz PW), dłuż. *cystosć -ći* 'puritas; jasność, przejrzystość; niewinność, niepokalaność, prostota', głuż. *čistosć -će* (już u Warychiusza w XVI w.) 'ts.', czes. rzadkie *čistost -ti* (w stczes. wyjątkowe) 'puritas', też 'zawartość srebra i miedzi w srebrnych monetach' (Přír. slov.);

sże. *čístost* : *čistôst* (już w XVI w. u Megisera) 'puritas; nienaganność, niewinność, castitas', sch. dawne od XVI w. *čȉstōst -osti* 'puritas' (RJAZ), scs. Supr. **чистость** 'ts.';

strus. **чистость** 'czystość moralna', ukr. *чúстість -mości* 'puritas', brus. *чúстосьць -сьці* 'ts.' (Nosovič). ~

Z brus. lub z pol.: lit. *čystastis* 'czystość' (Skardžius 58).

Por. 1. stpol. XV—XVI w. *czystoć* 'czystość, niewinność, nieskazitelność, wstrzemięźliwość seksualna';

2. sże. *čistóba* 'brak brudu, czystość', ros. dial. *чищóба* : *чищобь* 'miejsce oczyszczone z lasu, nowizna, karczowisko' (Opyt, Dal), ukr. u Żel. *чистьбá* 'oczyszczanie, rafinowanie'.

Abstracta od *čistъ*, z suf. *-ota*, *-ostь*. *W. B.*

čistotьnъ *čistotьna čistotьno* 'lubiący czystość, dbający o czystość, czysty, schludny; niewinny, bezgrzeszny, nieposzlakowany'

~ stpol. XVI w. wyjątkowe *czystotny* 'jasny, wyraźny, zrozumiały',

słi. *čəstotnï* 'czysty, schludny', głuż. *čistotny* 'ts.; niewinny, niepokalany, nieskalany, wstydliwy', czes. *čistotný* 'dbający o czystość; utrzymany w czystości, schludny, czysty; nieposzlakowany, nienaganny, nieskazitelny, niewinny, wstydliwy; całkowity, zupełny', stczes. tylko *čistotné -ného* 'opłata za oczyszczenie z zarzutów', sła. *čistotný* 'lubiący, zachowujący czystość, dbający o czystość, schludny' (też dial., Buffa Dlhá Lúka: *čistotni*);

cs. **чистотьнъ** 'purus' (np. sch.-cs. XIII—XIV w. **чистотьнъ** 'niewinny, nieskalany, purus', RJAZ II 46), bułg. u Gerova *чистóтен* 'lubiący czystość, schludny';

strus. **чистотьныи** 'czysty; oczyszczający; prawy, uczciwy', ros. u Dala *чистóтный* 'odnoszący się do czystości cielesnej lub moralnej', dial. 'utrzymujący się w czystości, schludny' (Mirtov Don.). ~

Od *čistota*, z suf. *-ьnъ*. *W. B.*

čistovъ *čistova čistovo* dial. wsch. 'czysty, bez skazy; oczyszczony, otwarty, nie porośnięty, bezleśny'

~ strus. **чистовыи** 'czysty, bezgrzeszny', ros. *чистовóй* 'czystopisowy', ukr. *чистовúй* 'ts.', brus. *чыставы* 'ts.'. ~

Por. ros. dial. *чистовúна* 'polana, miejsce nie zarośnięte w lesie' (SRSO), ukr. *чистовинá* 'czyste, niezarosłe miejsce w wodzie' (Jurkowski MS PAN 22, 101—2), brus. dial. *чыставíна* 'polana w lesie, miejsce oczyszczone z drzew lub zarośli' (Jaškin BHN 205).

Od *čistъ*, co do budowy por. *istovъ*. *W. B. — F. S.*

čistučьkъ zob. **čističьkъ**

čistъ *čìsta čìsto* 'z niczym nie zmieszany, pozbawiony domieszek, nienaruszony' > 'prawdziwy, prawy, zupełny, całkowity, pełny, istny, nienaruszony, nietknięty' > 'doskonały, wyborny, dobry, piękny' : 'pozbawiony zanieczyszczeń, nie zabrudzony, nie zamącony, przejrzysty, klarowny' > 'nie skalany, bezgrzeszny, niewinny' : 'nie zarośnięty drzewami czy krzewami, chwastami, goły, otwarty', **čistъ** cum gen. : **čistъ otъ** 'wolny od czegoś' (zwłaszcza **čistъ grěcha** : **čistъ otъ grěcha** 'wolny od winy, uchybienia'), **do čista** 'całkiem, doszczętnie', **čista voda** 'woda bez zanieczyszczeń, przejrzysta, klarowna', **čisto nebo** 'niebo jasne, pogodne, bez chmur', **čisto zolto** 'szczere złoto, bez domieszek', **čisto sьrebro** 'szczere srebro, bez domieszek', **čista pravьda** 'oczywista, szczera prawda', **čisto sr̥dьce** 'bezgrzeszne, niewinne serce', **čisto pol'e** 'otwarte, szczere pole', **čistъ pǫtь** 'wolna droga, bez przeszkód'; adv. **čistě** : **čisto**

~ pol. od XIV w. *czysty* (stpol. też *czyst*) 'nie zabrudzony, wolny od zanieczyszczeń', 'nie zamglony, przejrzysty, nie zmącony, klarowny, jasny', 'dźwięczny, wyraźny w brzmieniu', 'z niczym nie zmieszany, bez domieszki, prawdziwy', 'niewinny, niepokalany, nie naruszony płciowo', 'szlachetny, prawy, szczery', stpol. też 'doskonały, wyborny, dobry, piękny' (także dial., Karłowicz SGP), XV—XVI w. 'goły, otwarty, nie zarośnięty drzewami lub krzewami', dial. 'rzeczywisty, zupełny, prawdziwy, istny' (Karłowicz SGP, Szymczak Domaniewek, Maciejewski Chełm.-dobrz. 203, Górnowicz Malbork, Sychta SK, Lorentz PW), 'nie zapłodniony, nie zalężony, o jajku' (MAGP IV cz. II 57—8, Maciejewski o. c. 73, Pluta Dzierżysławice, Sychta SK), 'nie zachwaszczony, o ziemi' (Szymczak Domaniewek), kasz. także 'nieurodzajny' (Sychta SK); *czysta* woda 'przejrzysta, klarowna, bez dodatków, zanieczyszczeń, sama woda' (od XVI w.), *czyste* niebo 'pogodne, bez chmur', *czyste*

złoto 'złoto bez domieszek, szczere złoto' (od XV w.), *czyste* srebro 'srebro bez domieszek, szczere srebro' (od XV w.), *czysta* prawda 'oczywista, szczera prawda' (od XVI w.), *czyste* serce 'bez zmazy, niewinne', stpol. *czystego* serca 'będący bez zmazy, niewinny', *czyste* pole 'pole otwarte, równe, szczere', do *czysta* 'zupełnie, całkowicie, bez reszty' (od XVI w.), stpol. XVI w. *czysty* od grzechu 'wolny od grzechu', połab. *caist* 'z niczym nie zmieszany, prawdziwy, szczery', 'bez zmazy, niepokalany', dłuż. *cysty* 'nie zabrudzony, przejrzysty; klarowny, jasny', 'goły', 'nienaganny moralnie, niewinny, szlachetny', 'całkowity, zupełny', *cysty* cas 'przejrzysta, jasna pogoda', na *cystej* zemi spaś 'spać na gołej ziemi', *cysta* hutšoba 'serce bez zmazy, niewinne', do *cysta* 'całkowicie, całkiem, zupełnie', głuż. *čisty* 'nie zabrudzony, schludny', 'jasny, przezroczysty', 'bez domieszek, szczery, rodzimy, samorodny', u Pfuhla *čisty* něčeho : *čisty* wot něčeho 'wolny od czegoś, pozbawiony czegoś', do *čista* 'na czysto', *z čista* (*sčista*) 'całkiem, całkowicie, zupełnie, doszczętnie', czes. *čistý* (stczes. też *čistý*) 'nie zabrudzony, schludny', 'nie zmieszany, bez domieszek, szczery', 'doskonały, prawdziwy, rzeczywisty, istny', 'nieposzlakowany, nienaganny, cnotliwy', 'dokładny, prawdziwy', 'pozbawiony czegoś, pusty, próżny' (już stczes. *čistý* čeho : *čistý* od čeho 'wolny od czegoś', dziś np. *čistý* od hřichů 'wolny od grzechów'), stczes. też 'piękny, wspaniały' (także dial., np. Bartoš DSM, Hruška DSCh), 'jasny' (dial. 'przejrzysty', Bartoš DSM), dial. również 'próżny', 'nie zapłodniony, o jaju' (Hruška DSCh), stczes. *čist* niti (: *čistov* niti) 'nagi', *čistá* voda 'woda bez zanieczyszczeń, przezroczysta' (Jungmann), *čisté* zlato 'szczere złoto, bez domieszek', *čisté* stříbro (stczes. střiebro *čisté*) 'szczere srebro, bez domieszek', *čistá* pravda 'szczera prawda', *čisté* pole 'otwarte, równe, szczere pole', stczes. *čisté* srdce 'serce bez zmazy, niewinne', *čistý* bílý den 'czysty, pogodny dzień', u Jungmanna *čisté* hovado 'zdrowe bydło', stczes. do *čista* 'całkiem, całkowicie, zupełnie', sła. *čistý* 'nie zabrudzony, schludny', 'bez domieszek, szczery', 'nienaganny, nieposzlakowany', 'całkowity, zupełny, sam, istny', *čisté* nebo 'niebo jasne, pogodne, bez chmur', *čisté* zlato 'szczere złoto', *čisté* striebro 'szczere srebro', *čistá* pravda 'szczera prawda', dial. *čiste žifčeta* 'same tylko dziewczęta, bez chłopców' (Buffa Dlhá Lúka);

słe. *čìst čìsta -to* 'nie zabrudzony, bez zanieczyszczeń', 'bez domieszek, szczery', 'nie zachrypnięty, czysty, o głosie', 'nienaganny, nieskazitelny, nieposzlakowany, bez zarzutu', greha *čist* 'wolny od grzechu, niewinny', *čista* voda 'woda bez zanieczyszczeń, przezroczysta', nebo je *čisto* 'niebo jest pogodne, nie zachmurzone', *čisto* zlato 'szczere złoto', *čisto* srebro 'szczere srebro', *čista* resnica 'szczera prawda', *čisti* veter 'wiatr północny', do *čista* (: do *čistega*) 'całkiem, zupełnie, doszczętnie', sch. od XIII w. *čȉst čȉsta* : *cȉsta čȉsto* : *čȉsto* 'nie zabrudzony, schludny', 'jasny, nie zamglony, bezchmurny; jasny, wyrazisty, o głosie', 'bez domieszek, szczery', 'moralnie bez zarzutu, nieposzlakowany, niewinny, cnotliwy', 'całkowity, cały, zupełny, niewątpliwy', dial. też 'pszenny, o chlebie, mące' (Elezović Kos.-Met.), stsch. i dial. *čist* čega, dziś zwykle *čist* od čega 'wolny od czegoś, niczym nie zajęty' (np. *čist* griha 'bez grzechu, niewinny'), *čista* voda 'woda bez zanieczyszczeń, nie zmącona, przezroczysta', *čisto* nebo 'niebo pogodne, bez chmur', *čisto* zlato 'szczere złoto', *čisto* srebro 'szczere srebro', *čista* istina 'szczera prawda', srce *čisto* 'serce niewinne, bez grzechu', *čist* dan 'jasny dzień', dial. *čista* ravnica 'całkowita równina, bez nierówności' (RJAZ), dawne XVIII w. do

čista 'całkiem, całkowicie, zupełnie, do cna' (RJAZ), scs. ѵистъ 'nie zabrudzony, purus, mundus', 'nienaganny niewinny', 'jasny' (cs. też 'decorus; sanctus'), cs. ѵистъ крьвє 'niewinny rozlewu krwi', ѵистъ отъ грѣхъ 'wolny od grzechów', bułg. *чист* 'nie zabrudzony, schludny', 'nie zaciemniony, jasny, np. o niebie; jasny, wyraźny, o mowie', 'uczciwy, porządny, nienaganny, niezepsuty; dziewiczy', pot. 'prawdziwy, całkowity, zupełny, istny' (też dial., np. BDial. V 217: *чис*, BDial. VI 103, Gerov), dial. także 'bez domieszek, szczery; nienaruszony, całkowity' (Stojkov Banat), 'nie zamącony, o wodzie, źródle' (BDial. VI 103), *чисто* небо 'pogodne, nie zachmurzone niebo', *чисто* злато 'szczere złoto', *чисто* сребро 'szczere srebro', *чисто* сърце 'serce niewinne, bez grzechu', dial. пътят е *чист* 'droga wolna', *чыс* челе́к 'mężczyzna bez zarostu', *чи́ста* жинь 'kobieta po menstruacji' (Stojkov Banat), *чисто* брашно 'pszenna mąka' (Mladenov Vidin), maced. *чист* 'nie zabrudzony, schludny', 'bez domieszek, szczery', 'jasny, np. o niebie; wyraźny, czysty o głosie', 'bez zarzutu, nienaganny', 'prawdziwy, istny', dial. *čista* : *čis*^{t} m., *čista* f., *čistu* n. 'purus; nie zarażony' (Małecki SW), *чисто* небо jasne, pogodne niebo', *чисто* злато 'szczere złoto', *чисто* сребро 'szczere srebro', *чисто* срце 'niewinne, bezgrzeszne serce';

strus. ѵистыи 'nie zabrudzony, purus', 'bez domieszki, szczery', 'jasny, biały' (też o chlebie), 'nienaganny, nieposzlakowany, niezepsuty; doskonały; sprawiedliwy; święty, świątobliwy', 'otwarty, odkryty, np. o polu', 'jawny', 'wolny od obowiązków', 'rzadki, bez zarośli, o lesie', 'całkowity, zupełny, pełny, bez wyjątków', ѕлато ѵисто 'szczere złoto', ѵисто сєрєбро 'szczere srebro', ѵистоє поле 'otwarte, szczere pole', ѵистыи поѹть 'droga wolna, bez przeszkód', ros. *чи́стый* (*чист чиста́ чи́сто*) 'nie zabrudzony, schludny, purus, mundus', 'bez domieszki, szczery', 'staranny, dokładny, poprawny', 'mający wolną, nie zajętą powierzchnię; goły', 'wyraźny, jasno się rysujący', 'nienaganny, nieposzlakowany, bez zarzutu', 'wolny, oczyszczony od kogo, czego (np. od długu); pozbawiony wszystkiego, nie mający majątku', dial. 'sam, sam jeden; bardzo podobny, całkiem podobny do kogoś, czegoś, istny' (Slovarь Rjazan.), *чистая* вода 'woda bez zanieczyszczeń, nie zmącona, przejrzysta', *чистое* небо 'niebo jasne, pogodne, bez chmur', *чистое* золото 'szczere złoto', *чи́сто* (*чисто́*) поле 'szczere pole', *чистое* сердце 'serce bez grzechu, niewinne', dial. *чистый* деготь 'dziegieć brzozowy' (Opyt), ukr. *чи́стий* 'nie zabrudzony, schludny', 'bez domieszek, szczery', 'nie skażony, nienaganny', 'przejrzysty, nie zamącony', 'prawdziwy, istny', dial. 'nie zarośnięty chwastami, o polu' (Hrinčenko), *чисте* золото 'szczere złoto', *чисте* поле 'szczere, otwarte pole', *чиста* правда 'szczera prawda', *чисте* серце 'bez grzechu, niewinne, szczere serce', brus. *чы́сты* 'nie zabrudzony, schludny', 'bez domieszek, szczery', 'jasny, wyraźny, nie zachrypnięty', 'nie skażony, nienaganny', pot. 'prawdziwy, istny', *чыстае* золата 'szczere złoto', *чыстая* праўда 'szczera prawda', у *чыстым* полі 'w szczerym polu', ад *чыстага* сэрца 'ze szczerego serca', *дачыстá* 'całkiem, całkowicie, zupełnie'. ~

Z nagłosem pierwotnego kauzatiwum *cěstiti*: bułg. dial. rodop. *цист* 'czysty' (Klepikova Slav. Leks. 172).

Z brus. lub z pol.: lit. *čỹstas* 'czysty' (Skardžius 58);

z płd.-słow.: węg. *tiszta* 'czysty, purus, inturbatus; niewinny, castus, mundus; sincerus, verus; szczery, meracus, merus, non mixtus; świeży, recens; serenus, innubilis; lucidus' (Kniezsa MNSJ I 1, 525—6).

Adv. 1. ***čistě***: ~ stpol. XV—XVI w. *czyście* 'bez brudu, schludnie; bez grzechu, niewinnie; jasno, błyszcząco', w XVI w. też 'przezroczyście, przejrzyście; dźwięcznie, wyraźnie', 'dobrze, doskonale, pięknie, przyjemnie, mile; słusznie, odpowiednio, stosownie; skutecznie; bardzo, mocno, usilnie', 'zupełnie, całkowicie, bez wyjątku', dial. 'ładnie' (Karłowicz SGP), połab. *caịste* 'bez brudu, schludnie', dłuż. *cysće* 'ts.; jasno, przezroczyście, przejrzyście', 'całkowicie, całkiem, zupełnie', głuż. *čisće* (w XVI w. u Warychiusza *čišći*) 'bez brudu, schludnie', 'całkiem, całkowicie, doszczętnie, zupełnie', czes. *čistě* (stczes. *čistě* : *čístě*) 'bez brudu, schludnie', 'nienagannie, nieposzlakowanie; doskonale; pięknie, dobrze, kunsztownie', 'jasno, wyraźnie, o dźwięku', 'całkiem, całkowicie, zupełnie', dial. 'pięknie' (Bartoš DSM);

scs. **ЧИСТѢ** 'bez brudu; nienagannie, niewinnie';

strus. **ЧИСТѢ** 'nienagannie, nieposzlakowanie'. ~

2. ***čisto***: ~ pol. *czysto* 'bez brudu, schludnie' (od XIV w.), 'przejrzyście, przezroczyście; dźwięcznie, wyraźnie' (od XVI w.), 'bez domieszek, prawdziwie, szczerze', stpol. XIV—XVI w. 'bez grzechu', 'pięknie' (też dial. 'ładnie, pięknie', Karłowicz SGP), dial. 'porządnie, dokładnie, tak jak należy; uczciwie' (Szymczak Domaniewek), 'zupełnie, całkiem, całkowicie' (Karłowicz SGP, Górnowicz Malbork), kasz.-sli. *čësto* 'bez brudu; zupełnie, całkowicie' (Sychta SK, Lorentz PW), połab. *caịstü* adv. do *caịst*, dłuż. *cysto* 'bez brudu, schludnie; jasno, przezroczyście', 'z pewnością, całkiem', głuż. *čisto* 'bez brudu, schludnie', czes. rzadkie *čisto* adv. do *čistý*, też dial. np. na *čisté čisto* 'jisto jistě' (Malina Mistřice), sła. *čisto* 'bez brudu, schludnie; poprawnie, jasno; wyraźnie', 'całkiem, zupełnie;

słe. *čísto* 'bez brudu; dźwięcznie', *čîsto* 'całkiem, zupełnie; bardzo', sch. *čȉsto* 'bez brudu; bez domieszek; dźwięcznie, wyraźnie; jasno, pogodnie', 'zupełnie, całkowicie; niemal, prawie; właśnie, właściwie', dial. 'istotnie, rzeczywiście; tylko', cs. **ЧИСТО** 'pure', bułg. *úcmo* 'bez brudu; bez domieszki; jasno, wyraźnie', 'wyłącznie, tylko', dial. 'całkiem, zupełnie' (Umlenski Kjustendil, BDial. VI 103: *úcmy*), maced. *ucmo* 'bez brudu; bez domieszki; jasno, wyraźnie, dokładnie', 'tylko, wyłącznie';

strus. **ЧИСТО** 'jasno, wyraźnie, zrozumiale; jawnie; uczciwie', 'w pełni, całkowicie', ros. *úcmo* (dial. też *ucmó*) 'bez brudu, schludnie; starannie, dokładnie, poprawnie', 'całkiem, zupełnie; wyłącznie, tylko', jako coni. 'całkiem, zupełnie jak', ukr. *úcmo* 'bez brudu, schludnie', 'w pełni, całkowicie, dokładnie, do szczętu', brus. *úcma* 'bez brudu, schludnie; starannie, dokładnie, poprawnie'. ~

Kontynuuje bsł. (*s*)*kīd-to-*. Dokładne odpowiedniki w bałt.: stpr. acc. *skīstan* 'czysty', lit. *skýstas* 'rzadki, płynny' : *skýsti -stu -dau* 'rzedzieć, stawać się czystym, jasnym; oddzielać się, odłączać się', Fraenkel LEW 808 (: *skáistas* 'piękny, śliczny, jasny' < ie. **skoid-to-*), łot. *šķîsts* 'płynny, ciekły, rzadki', 'jasny, czysty'. Z suf. *-ro-* i z apofonią samogłoski rdzennej: lit. *skaidrùs* 'jasny, pogodny' : stind. *citrá-* 'wpadający w oczy, wspaniały, jasny' (zob. należące tu także *čirъ* : *ščirъ*). Do ie. (*s*)*kēi-d-* 'ciąć, odcinać, oddzielać, odłączać' (por. należące do tej rodziny kauzatywne *cěditi*, *cěstiti*). Pierwotne znaczenie 'przecedzony, wyklarowany, rozjaśniony' > 'czysty', por. podobny rozwój znaczenia w niem. *rein* 'czysty', dial. 'przesiany przez sito, przetak', pierwotnie 'przesiany, przebrany' (Kluge EW[18] 593).

Berneker SEW I 157—8, Meillet RS II 62, MSL XIV 353, Endzelin SBE

198, Trautmann BSW 263—4, Sławski SE I 132, Vasmer REW III 342—3, Isačenko ZslPh XIII 99—100, Pokorny IEW 919—21.

K. P. — W. B. — F. S.

čisty *čistъve* płd. 'czystość; czyste, otwarte, bezleśne miejsce'

Na wyraz ten zdaje się wskazywać słe. *čistvína* 'nie porośnięte miejsce w lesie; wolna od lasu przestrzeń' (Pleteršnik).

Do *čistъ*, *čistiti*, z suf. *-y -ъve*. *F. S.*

čistь f. wsch. 'miejsce oczyszczone z zarośli, wytrzebione'

~ strus. **чистъ** 'nowina w lesie oczyszczona z drzew i zarośli, karczowisko', ros. przestarz. i dial. *чистъ -mu* 'ts.', dial. też 'czyste, gołe, gładkie, otwarte, bezleśne miejsce; step, tundra', 'czystość, schludność', brus. dial. *чысць* 'polana, miejsce oczyszczone z drzew lub zarośli', też NT (Jaškin BHN 205). ~

Por. masculina: dłuż. *cysć -ća* 'oczyszczenie', także w nowszym znaczeniu 'czyściec, purgatorium': pol. dial. *czyszcz* (Karłowicz SGP: Wlkp., Maciejewski Chełm.-dobrz. 249), kasz. *čišč* : *čisc* (Sychta SK, Lorentz PW), dłuż. *cysć* (dial. *cyšć*) *-ća*, głuż. *čisć -ća*.

Nomen actionis > nomen acti do *čistiti*, z suf. *-ъ*.

W. B. — F. S.

čistьcь 1. *čistьca* 'coś czystego, jasnego'

~ stpol. XVI w. wyjątkowe *czyściec* 'gorące źródło', czes. dial. *čistec -tca* 'gołoledź' (Bartoš DSM), 'vodka na oči, nic' (Kott Dod. DSM);

słe. *čistec*: na *čistec* priti 'ins Klare kommen', na *čistec* dognati 'ins Rein bringen', sch. *čístac* : *čìstac -sca* 'jaje bez zarodka', 'nieposzlakowany człowiek', dial. 'jałowa matka pszczela', *čìstac -àca* 'wolna, nie zasłonięta przestrzeń', izvesti na *čistac* 'wyjaśnić, uregulować';

ros. dial. (лен) *чистéц -цá* 'len oczyszczony, otrzepany i wyczyszczony' (Opyt Dop., Dal). ~

Substantywizowane adi. *čistъ*, o suf. *-ьcь* zob. I 99—100.

Zob. *čistьcь* 2. *K. P.*

čistьcь 2. *čistьca* 'cyna, stannum'

~ czes. arch. *čistec -tce* (stczes. *čistec -tcě*) 'cyna';

słe. *čistec -tca* 'cyna' (według Pleteršnika z cs.), cs. **чистьць** 'ts.';

strus. **чистьць** 'cyna'. ~

Substantywizowane adi. *čistъ*, p. *čistьcь* 1. Pierwotne znaczenie 'jasny, świecący (metal)' (Moszyński PZJP 140), por. też cs. **каситєр, рєкше чистоє олово** (Skok ER I 328). *K. P.*

čistьcь 3. *čistьca* 'roślina o właściwościach oczyszczających względnie przeczyszczających', zwłaszcza 'czyściec, Stachys', może też 'lnica, Linaria vulgaris'

~ pol. *czyściec -śćca* bot. 'czyściec, Stachys' (też dial., Karłowicz SGP), stpol. od XV w. 'konitrut, Gratiola officinalis; lnica, Linaria vulgaris; kuklik pospolity, Geum urbanum', w XV w. też 'gatunek cynamonu', w XVI w. także 'roślina lecznicza używana jako składnik leków', dial. *czyściec* polny 'szarota leśna, Gnaphalium silvaticum', dłuż. u Chojnana XVII w. *cysc -ca* 'ostrożeń warzywny, Cirsium oleraceum', czes. dial. *čistec -tce* 'Stachys; przetacznik, Veronica' (Přír. slov.; jako termin bot. już w stczes.), 'lnica, Linaria vulgaris' (Bartoš DSM), sła. *čistec -tca* 'Stachys', dial. *čistec* : *čiscec* 'Linaria vulgaris' (Kálal);

słe. *čîstec -tca* 'Stachys' (według Pleteršnika z sch.), 'szałwia łąkowa, Salvia pratensis', sch. *čístac* : *čìstac -sca* 'Stachys' (Vuk);

ros. *чистéц -еца́* 'Stachys; Geum urbanum', ukr. *чистéць -тця́* 'Stachys', dial. też inne rośliny np. 'rozchodnik biały, Sedum acre' (Żel., Makowiecki Sł. bot. 338), 'lnica, Linaria arvensis' (Makowiecki o. c. 211), 'przytulia pospolita, Galium mollugo' (Hrinčenko), brus. dial. *чысцец* 'Linaria vulgaris' (Kiselevskij Bot. sl. 75), poleskie *чис'тéц* 'kopytnik, Asarum europaeum' (Leks. Polesьja 434). ~

Ze słow.: niem. *Ziest* 'Stachys'; kalką ze słow. może być też łac. *herba munda* 'ts.' (Machek ČSR 198).

Por. derywaty z innymi suf., o niewielkich zasięgach: 1. czes. dial. *čistík -ku* 'Linaria' (Přír. slov.), ukr. *чúстик* 'Sedum acre' (Żel.), 'Stachys' (Makowiecki o. c. 358), brus. *чúсцік* 'Stachys' (też dial., np. Nosovič, Kiselevskij o. c. 126), dial. także 'Linaria vulgaris' (Kiselevskij o. c. 75);

2. słe. *číšljak -ka* 'Stachys' (też dial., Pleteršnik), dial. *čisták* 'świetlik, Euphrasia officinalis' (Pleteršnik), ros. *чистя́к -ка́* 'ziarnopłon, Ficaria' (dial. też inne rośliny, Dal), ukr. *чистя́к* 'Stachys recta; glistnik, Chelidonium maradicans' (Żel.), brus. *чысця́к -кý* 'Ficaria'.

Od *čistiti*, o suf. *-ьcь* zob. I 100. Pierwotnie nomen agentis 'to, co oczyszcza, przeczyszcza'. Nazwa roślin leczniczych (którym przypisywano też właściwości magiczne), używanych np. do oczyszczania ran. Por. u Vuka 854: *čístac* 'nekaka trava (bijeloga cvijeta) koju žene kuhaju pa onom vodom umivaju djecu od uroka', u Mirtova Don. 359 s. v. *чистя́к*: декоктом из него омывают язвы.

Rostafiński Symb. I 299, 300, Moszyński PZJP 140, Machek ČSR 198.

K. P.

čist'a 'czyszczenie; miejsce oczyszczone z zarośli, wytrzebione'

~ słe. *číšča* 'oczyszczenie' (Pleteršnik), mesečna *číšča* 'miesiączka' (SSKJ); strus. **чища** 'nowina w lesie oczyszczona z drzew i zarośli, karczowisko', ros. dial. *чúща* 'czystość' (Opyt Dop.), 'nowina w lesie oczyszczona z drzew i zarośli, karczowisko', 'rzadki las bez zarośli i gęstwiny; zagajnik oczyszczony z chrustu i zarośli' (Dal, Opyt Dop.). ~

Por. ros. dial. *чищúна* 'czyste, gołe, bezleśne miejsce' (SRSO).

Nomen actionis > nomen acti do *čistiti*, o budowie zob. I 81—2.

W. B. — F. S.

čitati zob. **čisti**

čitavъ *čìtava čìtavo* płd.-wsch. 'cały, nieuszkodzony'

~ sch. *čîtav* 'nieuszkodzony, zdrowy (na ciele, na umyśle)' (od XV w., ale już w XIV w. adv. *čitavo* 'bez szkody'), 'obejmujący wszystkie części, całość, pełny, nieprzerwany, cały; całkiem podobny, taki sam; będący w pełni sił, w najlepszych latach, całkowity, o człowieku', zdrav (i) *čitav* 'cały i zdrowy', dawne i dial. adv. *čìtavo* 'całkiem, całkowicie', bułg. *чúтав* 'nieuszkodzony, cały, zdrowy' (np. здрав и *чутав* 'cały i zdrowy'), u Gerova też 'czysty', maced. *чутав* 'cały, nieuszkodzony' (tylko здрав и *чутав* 'cały i zdrowy');

ukr. dial. *чúтавий* 'wielki, porządny, dobry' (Hrinčenko: Ruś Zakarp.), 'silny, zdrowy; cały, nieuszkodzony; pracowity, pracujący ze wszystkich sił; rozumny, zręczny, sprytny; dokładny, wypełniający przyrzeczenia',

adv. *чúмаво* 'ze wszystkich sił; dokładnie bardzo' (KDA m. 184, s. 233—4). ~ Derywat od *čitъ*, z suf. *-avъ*. *K. P.*

čiti *čьjǫ* 'spoczywać'

Czasownik zaświadczony tylko w derywatach i formacjach sekundarnych:
1. *čilъ, čila* (zob.);
2. *počiti* : *pokojь* (zob.);
3. *kojiti* (zob.).

Prymarny czasownik oparty na ie. *$k^{u}ei̯ə$-*, *$k^{u}ii̯ē$-* 'wypoczywać'. Najbliższe odpowiedniki: stpers. *šiyāti-š* 'błogość, zadowolenie' = łac. *quiēs -ētis* 'wypoczynek, pokrzepienie, spokój' (*$k^{u}ii̯ē$-t-s*), *quiēscō quiēscere quiēvī* 'odpoczywać'. — Brückner KZ LI 227, SE 424 łączył z stpr. *et-skī-t* 'powstać', *et-skī-snan* 'powstanie'. Ze względu na trudności semantyczne mało prawdopodobne.

Berneker SEW I 166, Trautmann BSW 124, Vasmer REW II 420, Pokorny IEW 638. *F. S.*

čitъ *čita čito* płd.-wsch. 'cały, nie uszkodzony'

~ sch. dial. (według Vuka zwłaszcza w Bośni) *čit* 'taki sam, istny, verus, integer', czakaw. w XVI w. 'cały, nie uszkodzony', dziś *čit čitovat* 'całkowity' (RMat.);

ros. dial. pskow. *чúмый* 'trzeźwy, niepijany, nie pijący' (Opyt). ~

Dokładne odpowiedniki: lit. *kietas* 'twardy, mocny', łot. *ciêts* 'ts.'. Vaillant RES VI 106—7 opierając się na derywacie sch. *čȉtav* spotykanym dawniej też w znaczeniu 'w pełni sił, mający nie naruszoną pamięć' widzi tu bsł. adi. na *-to-* (*$k\bar{e}i$-to-s*) do *keiõ*, psł. *-čiti -čьjǫ* (p.) zastąpione później przez produktywną formację na *-lъ*, p. *čilъ*.

Jagić AslPh VIII 154—5, XVII 292, Trautmann BSW 124, Grünenthal ZslPh IX 380—1, Vaillant GC III 275, Vasmer REW III 343.

Por. *čitavъ*. *K. P.*

čižikъ *čižika* : **čižьkъ** *čižьka* 'ptak czyżyk, Carduelis spinus'

čižikъ: ~ pol. od XVI w. *czyżyk -ka*, dial. *czyżyk*, *cyżyk*, *cyzyk* (Strutyński PNP 19—20), dłuż. *cyžyk* (też dial., Fasske Vetschau), głuż. *čižik -ka*, czes. rzadkie *čížík -ka* (Příř. slov.), sła. *čížik -ka* (dial. też *čižík*, *čižik*, Ferianc SNV 249);

rus.-cs. **чижикъ** 'acanthis', ros. *чúжик -ка*, ukr. *чúжик* dem., brus. *чúжык*. ~

Ze słow.: węg. *csizik* 'Carduelis spinus' (Kniezsa MNSJ I 1, 136);

z zach.-słow.: śrwniem. *zīsik*, śrniem. *zeisich*, śrdniem. *sīsek*, *zīsek*, niem. *Zeisig* 'Carduelis spinus' (Kluge EW[18] 880);

z pol.: lit. *čižikas* 'Carduelis spinus' (LKŽod. II 194).

čižьkъ: ~ stpol. XVI w. *czyżek* (Strutyński PNP 19), dial. sli. *čižk* (Lorentz PW), czes. *čížek -žka* (już stczes. jako NO);

słe. *čížek -žka*, sch. *čížak -ška*.

Dem. od *čižь*, o budowie zob. I 90, 93. *K. P. — F. S.*

čiž|ь *čiž|a* 'ptak czyżyk, Carduelis spinus'

~ pol. od XV w. *czyż -ża*, stpol. XV—XVIII w. też *cyż*, dial. *cyż*, *cyz* (Strutyński PNP 19), *čyš -ža* (Olesch Sankt Annaberg), dłuż. *cyž -ža*, czes. *číž -že* (już stczes. od XIV w., w XIII w. NO), dial. *číž*, laskie *tíž* (Bartoš DSM), sła. dial. *číž* (: *čiž*) *-ža*, też *číža*, *tíža* f. (Ferianc SNV 249);

sch. *čìž číža* (RMat.), dawne od XVII w. *čiz*, *ciz* (RJAZ);

ros. *чиж -жá*, ukr. *чиж -жá*, brus. *чыж -жá*. ~

Ze słow.: węg. *csíz* 'Carduelis' (Kniezsa MNSJ I 1, 136), rum. *cij* (Skok ER I 331);

z zach.-słow.: śrwniem. *zîse* 'Carduelis spinus (p. Kluge EW[18] 880);

z pol. lub z brus.: lit. *čižas* 'Carduelis spinus' (LKŽod. II 193).

Psł. *čižь* < **či-g-jь* czy też raczej **čigь* (masc. na *-ĭ-*). Dźwkn. od głosu ptaka, składającego się z szeregu dźwięków, brzmiących jak *čy, tšy* (zob. *čikъ*!, *čikъ-čirikъ*!, *čikati, čilikati, čirikati*). Co do *-g-* w bezpośredniej podstawie derywacyjnej por. sli. (z Hilferdinga) *ščyg* 'czyżyk': psł. *šči̯gьlь* 'Carduelis carduelis', sch. *čiganje* 'ćwierkanie wróbla' (Hirtz RNZN II 62), pol. łowieckie *czyhikać* o głosie głuszca, ukr. dial. *чигомáму чигóче* 'wydawać dźwięk „чигий" np. o czajce', bułg. dial. *чúгла* 'ptak paszkot, Turdus viscivorus'. O suf. *-jь* zob. I 80—1. — Ros. dial. *чижúное гнездо* (Dal) zdaje się wskazywać na pierwotne masculinum na *-ĭ-*.

Bulachovskij Izv. VII 112, Sławski SE I 133, Vasmer REW III 337, J. Sokołowski, Ptaki ziem polskich I, 1972, 91, Strutyński PNP 91.

K. P. — F. S.

čižьkъ zob **čižikъ**

čl̥'bъ zob. **čl̥'pъ**

čl̥'gati *čl̥'žǫ* : *čl̥'gajǫ*, zwykle **čl̥'gati sę** płn. 'pełzać, ślizgać się, poruszać się jak płazy dotykając brzuchem ziemi, repere, serpere', perf. **čl̥'gnǫti (sę)**

~ pol. *czołgać się czołgam się* (od XV w., w XVI w. też wyjątkowo *czołgać*) 'posuwać się naprzód w pozycji leżącej, na brzuchu, na czworakach, pełzać', dial. kasz. *čałgac są čałgą są* 'ts.' (Sychta SK, Lorentz PW), stpol. XV w. też *czołkać, czołkać się* 'ts.', dial. sli. *čoᵘkac -čą* : *-kaią* 'ts.' (Lorentz PW);

ukr. *чóвгати -гаю* 'powłóczyć, szurać nogami, wlec się', *чóвгатися* 'ts.', u Żel. 'ślizgać się'. ~

Perf. ***čl̥'gnǫti (sę)***: ~ stpol. XVI w. wyjątkowe *czołgnąć się* 'ześliznąć się', u L. bez cytatu, dial. kasz. *čoᵘgnǫc są*, sli. *čoᵘlknǫc* 'wpełznąć' (Lorentz PW), ukr. *чóвгнути -ну* 'szurnąć nogami' (URS). ~

Por. stpol. XVI w. *czołgiem* 'czołgając się', u L. *czołgiem* : *czołgami* 'ts.', dawne *czołg -gu* 'czołganie się, pełzanie' (L.), dial. sli. *čoᵘlk -kʷu* 'ts.' (Lorentz PW), w XVIII w. *czołg -ga* 'płaz' (L.), dial. *czołgi* 'przyrząd do wiezienia beczki z wodą lub pługa na pole' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 90), ukr. *човг* interi. na oznaczenie szurania nogami.

Por. lit. *klãgoti* 'iść ciężko ubranym' (uwaga prof. J. Safarewicza). — Zwykle zestawia się z ags. *hylc* 'zakrzywienie, zakręt', z apofonią śrirl. *celg* f. 'podstęp, zdrada' (do ie. *kelg-* 'wić się; zakręt'). O czasownikach na *-gati* : : *-kati* zob. I 49—50. Por. *(s)kl̥zati, kl̥tati*.

Berneker SEW I 166, Kulbakin RS I 51—2, Pokorny IEW 554.

W. B. — F. S.

čl̥'gnǫti zob. **čl̥'gati**

čl̥'nikъ zob. **čl̥'nъkъ**

čl̥'nъ *čl̥'na* 'łódź z wydrążonego pnia drzewa, czółno, cymba', 'ruchoma część warsztatu tkackiego o kształcie łódki, w której się mieści szpulka z nićmi wątku, czółenko tkackie, radius textorius'

~ stpol. XV—XVII w. *czoł̃n* : *czół̃n czołnu* 'mała łódź zrobiona przeważnie

z jednego kawałka drzewa', od XVIII w. *czółno* (co do zmiany rodzaju por. *udъ* : *udo*, *br'uchъ* : *br'ucho*, *pьkъlъ* : *pьkъlo*), pierwotne masc. zachowane jeszcze w gwarach, np. *czółn*, *czółen*, *czółń* (o zasięgu poszczególnych postaci p. MAGP V m. 239, cz. II 84—7; w gwarach widoczne też znaczenie 'łódź wydłubana z pnia'), kasz.-sli. *čáłn*, *čółn*, *čełon*, *čáłon* 'czółno, szczególnie klocowe' (Sychta SK, Lorentz PW), też 'czółenko tkackie' (AJK VII m. 338, cz. II s. 185), połab. *cȃu̯n* 'mała łódź', dłuż. *coł̨n -na* 'łódka, czółno' (dial. też *coł̨m*, z rozwojem *č-n* > *č-m*; o zasięgu postaci p. Sorb. SA IV m. 71), głuż. *čołm -ma* 'ts.' (dial. też *co̯um*, *co̯ł̨n*, o zasięgu p. Sorb. SA l. c.), czes. *člun -nu* (już stczes. *člun -na* : *-nu*) 'mała odkryta łódź, łódka, czółno' (dial. też *čun*, Kott Dod. DSM, Lamprecht Opava), u Jungmanna także 'czółenko tkackie', sła. *čln -na* 'rodzaj małej łódki, czółno' (też dial., Kálal);

słe. od XVI w. *čôln -na* 'mała odkryta łódź, czółno' (też dial., np. *čo̯un*, Tominec Črni vrh, *čȃn*, *čŷn*, Rigler Notr. 55), dial. także 'niecka, duże koryto; czółenko tkackie' (Pleteršnik), sch. *čûn -na* (loc. *čúnu*) 'płytka łódź wydrążona w pniu drzewa, łódka w ogóle', dial. (Lika) 'dwa końce łodzi, na których siedzi wioślarz' (Skok ER I 342), także 'czółenko tkackie' (Vuk, Elezović Kos.-Met., RMat.), cs. **ѵлънъ** : **ѵєлнъ** 'łódź, cymba', bułg. *члун* 'mała łódź', dial. *члън*, *чун* 'łódka wydrążona w kawałku drzewa, jak koryto' (Gerov), maced. *чун* 'łódź', dial. 'prymitywna łódź z trzech pni drzew' (Duridanov Studia Rospond 285—6);

strus. **ѵєлнъ**, **ѵолнъ**, **ѵлънъ**, **ѵєлонъ** 'łódka', 'czółno', też 'naczynie w kształcie łódki', ros. *чёлн челна́* (dawny gen. też *чёлна*) 'łódka wydrążona w pniu drzewa', poet. 'łódka w ogóle', dial. też 'czółenko tkackie' (Dal), ukr. *чо́вен чо́вна́* (dial. też *човéн човна́*, Żel., *човно́* n., Hrinčenko) 'łódka, czółno', brus. *чо́вен чо́ўна* 'ts.' (też dial., Šaternik Červ., Rastorguev Brjansk: *чо́вен* : *чо́ўн*), poleskie *чо́вэн* 'łódź wydrążona w pniu drzewa; duża łódź z desek' (Leks. Polesьja 191). ~

Ze słow.: niem. *Zille*, *Zülle* 'czółno rzeczne' (Kluge EW[18] 886), alb. *sule* f. 'mała łódź' (Skok ER I 342);

z pol.: lit. *čelnà* : *čalnà* f. 'czółno, łódka' (LKŽod. II 55, 65).

Z pierwotnego **kl̥'-nъ* (o budowie zob. I 114—5), z apofonią ale z tym samym sufiksem lit. dial. *kelnas* 'łódka rybacka; prom' (z Mieżinisa, gdzie bez akcentu), z sufiksalnym *-m-*: lit. *kélmas* 'pień drzewa', łot. *cę̂lms* 'ts.', stwniem. *scalm* 'statek' (: ie. *kel-* 'bić, ciąć, siekać'). Pierwotne znaczenie 'pień drzewa' > 'wydrążony (przez wydłubanie lub wypalenie) pień drzewa używany jako łódź' (o desygnacie p. Moszyński KLS[2] I 681—6, Łowmiański, Początki Polski II 402, Plezia, Najstarsze świadectwa o Słowianach, 1947, 34). — Znaczenie 'czółenko tkackie' przenośne, od podobieństwa kształtu obu desygnatów, por. niem. *Schiff* 'czółno' : *Schifflein* 'czółenko tkackie' (Kluge EW[18] 648).

Berneker SEW I 166—7, Meillet RES VII 7, Buga RFV LXVII 235 (RR I 326), Trautmann BSW 126, Sławski SE I 125, Vasmer REW III 311, Fraenkel LEW 237, Pokorny IEW 544. *W. S. — W. B.*

čl̥'nъkъ *čl̥'nъka* : zach. i płd. **čl̥'nьsь** *čl̥'nьsa*: płn. **čl̥'nikъ** *čl̥'nika* dem. od *čl̥'nъ* *čl̥'nъkъ*: ~ stpol. od XV w. *czołnek -nka* 'małe czółno; czółenko tkackie', dziś dial. *czołnek*, *czółnek*, rzadko *człónek* 'czółenko tkackie' (Karłowicz SGP, Szymczak Domaniewek, Gruchmanowa Kramska 18, Dejna AGK m. 390—1), kasz. *čáłenk*, *čáłónk -ka* 'małe czółno' (Sychta SK), *čoᵘnk* 'ts.' (Lorentz PW),

też 'czółenko tkackie' (o postaciach i ich zasięgu p. AJK VII m. 338, cz. II 183, też sli., Lorentz PW: *čoł'nk*), połab. *cȧ̊unək* 'czółenko tkackie', dłuż. *colnk -ka* 'małe czółno, łódka', 'czółenko tkackie' (dial. *covk*, *coų̊k*, Sorb. SA IV m. 32, s. 102, Fasske Vetschau), głuż. *čolnk* 'czółenko tkackie' (Pfuhl; w gwarach *covk* wyjątkowe, p. Sorb. SA l. c.), czes. *člunek* 'małe czółno, łódka; czółenko tkackie' (już stczes. *člnek* : *člunek -nka* : *-nku*), dial. *čluněk* 'czółenko tkackie' (Hruška DSCh), laskie *čunek* 'ts.' (Horečka Frenštát), sła. *člnok -nka* (dial. też *člnek*, *čl'nek*) 'mała łódka; czółenko tkackie';

sże. *čôlnek -nka* 'mała łódka', dial. (np. Styria) 'czółenko tkackie' (Pleteršnik), sch. *čùnak* : *čúnak -nka* (u Vuka i RJAZ *čûnak -nka*) 'mała łódka', 'czółenko tkackie', 'rura doprowadzająca wodę; przewód kominowy';

ros. *челнóк -окá* (dial. też *чёлнок -ка*, Slovarь Rjazan., archang. *челонóк*, Opyt) 'niewielkie czółno, łódka wydrążona z pnia; czółenko tkackie', ukr. *човнóк* 'małe czółno' (Żel., Hrinčenko), dial. *чóвнок*, *ч'óлнок*, *ч'олнóк*, *щ'óлнок*, *ш'олнок* 'czółenko tkackie' (o zasięgu p. Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 242, UZLP 142), brus. *чаўнóк чаўнакá* 'czółenko tkackie' (BRS, dial. Šaternik Červ., Bjalьkevič Mohylew, Leks. Polesьja 276, też Nosovič: *чевнóк*), dial. także 'małe czółno' (Rastorguev Brjansk). ~

Ze słow.: węg. *csónak*, *csolnok*, *csolnak* 'czółno, cymba, scapha' (Kniezsa MNSJ I 1, 139—40).

čl̥'nьcь: ~ pol. dial. kasz. *cłónc -ca*, *čluńc* 'czółenko w krosnach' (Sychta SK, szczegółowo o zasięgu i postaciach p. AJK VII m. 239, cz. II 183);

sże. *čôlnec -nca* dem. do *čôln* (Pleteršnik), tu może też sch. dial. kajkaw. *čunjec -njca* 'owoc rośliny Colchium autumnale' (RJAZ II 100). ~

čl̥'nikъ: ~ pol. dawne XVII w. *czołnik -ku* 'małe czółno, łódka; czółenko tkackie' (L.), dial. *czółnik* 'mała łódź, czółno' (MAGP V m. 239, cz. II 86—7, Olesch Sankt Annaberg: *čoų̊nik*), 'czółenko tkackie' (Karłowicz SGP: Mazowsze, Lubelskie, Dejna AGK m. 390—1), kasz.-sli. *čoł'nik* dem. od *čoł'n*, 'czółenko tkackie' (Lorentz PW, AJK VII cz. II 183), dłuż. *colnik -ka* (dial. wsch. *colmik -ka*) 'małe czółno', 'czółenko tkackie' (o postaciach gwarowych i ich zasięgu p. Sorb. SA IV m. 32, s. 102), głuż. *čolmik -ka* 'małe czółno, łódeczka', dial. 'czółenko tkackie' (Michalk Neustadt, w gwarach też *coų̊nik*, Sorb. SA l. c.), sła. dial. wsch. *čolńik -ka* 'czółenko tkackie' (Buffa Dlhá Lúka);

ukr. *чóвник -ка* 'małe czółno, łódka', 'czółenko tkackie' (o postaciach gwarowych i ich zasięgu zob. Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 242), brus. dial. *чóўнік -ка* 'czółenko tkackie' (Šaternik Červ., MSDM 82: Witebsk, Leks. Polesьja 276). ~

Por. 1. sże. *čolnìč -íča* (w SSKJ też *čólnič* 'mała łódka', u Pleteršnika także 'czółenko tkackie; Schiffbein, os scaphoideum', sch. *čùnić* : *čùnīć* dem. od *čun* (RMat.);

2. głuż. *čolnica* 'lekka łódź' (Pfuhl), sch. dial. *čùnica* 'łódka, cymbula' (Vuk, RJAZ).

O budowie zob. I 93, 100, 90.

Trubačev RT 33—7. *W. S. — W. B.*

čl̥'nьcь zob. **čl̥'nъkъ**

čl̥'pti *čl̥'pǫ* wsch. 'siec, bić, tłuc, wbijać w pamięć', 'pojmować, rozumieć' ~ ukr. *човпти́ -ну́ -нéш* 'bić, tłuc; iść z trudem, wlec się; powtarzać, wbijać w pamięć' (też dial., Hrinčenko, Leks. Bjul. VI 34), 'pojmować, rozumieć' (Żel.), *човпти́ся* 'krzątać się; wałęsać się, włóczyć się', brus. dial.

чаўнуí -ný -néu 'mówić niedorzecznie, pleść, wygadywać na kogoś' (MSDM 159, 170, Scjaškovič Grodno 549). ~

Por. ukr. dial. *чóвнути* голову 'suszyć głowę', *човнúти* 'mówić bez przerwy, nieustannie; wmawiać komuś coś, dowodzić' (Żel.).

Niepewne. Berneker SEW I 167 łączył z ie. *skel(e)-p-*, rozszerzenie *(s)kel-* 'ciąć' (: *kel-* 'bić, uderzać', p. *kolti kol'ǫ*): stind. *kálpate* 'zostaje uporządkowane, dostosowuje się' (: kauzatywne *kalpáyati* 'uporządkowuje', pierwotne *'rozdziela, przydziela'), partic. praet. pass. *klptá-* 'gotowy, przygotowany' (Mayrhofer KEWA I 183—4), łac. *scalpō scalpere* 'drapać, dłubać, skrobać; ryć dłutem, wyrzynać' : *sculpō sculpere* 'ryć, wyrzynać, rzeźbić', goc. *halbs* adi., niem. *halb* 'pół; częściowy, niepełny, niezupełny' (pierwotnie 'podzielony'). — Čop SRL XI Linguistica 50—2 rekonstruuje ie. *kʷl̥p-* : *kʷlep-* 'chwytać, ujmować' : 'pojmować'. — Trubačev Slav. Jaz. V 184 łączy z lit. *kìlpoti* 'robić pętle, plątać się' : *kìlpa* 'pętla'. Trudności semantyczne. *W. B.* — *F. S.*

čl̥'pъ *čl̥'pa* : **čl̥'bъ** *čl̥'ba* : **ščl̥'bъ** *ščl̥'ba* płn. 'wzniesienie, pagórek; wierzchołek góry'

čl̥'pъ: ~ czes. dawne *člup* 'pagórek, górka, collis' (Jungmann), dial. *Člupi -pú* m. 'nazwa pagórkowatego pola' (Gregor Slav.-buč.), wałaskie *čup* 'góra z płaskim wierzchołkiem', Bartoš DSM, laskie *čup -pa* 'większy pagórek', Malina Mistřice (z rozwojem *lu* > *u*, Machek ES² 105). ~

Derywaty: 1. czes. *člupek -pku* 'wierzchołek' (Přír. slov.), 'pagórek' (Jungmann), dial. 'droga do wzgórza' (Kott Dod. DSM, tu też: v jizbě vystupovalo se na pec *člupkem*), *čupek* 'góra z płaskim wierzchołkiem' (Bartoš DSM), laskie 'mniejszy wzgórek' (Malina Mistřice);

2. czes. dial. *čupec* 'wzniesienie z płaskim wierzchołkiem' (Bartoš DSM);

3. ros. dial. *челпáн, чалпáн, чолпáн* 'wzniesienie, pagórek, górka', pskowskie 'bałwan, dureń' (Opyt, Opyt Dop., Dal).

čl̥'bъ: ~ ukr. dial. *чолб* 'wierzchołek góry' (Marusenko Polesье 253). ~

ščl̥'bъ: ~ ukr. dial. *щовб -ба* (: *щóвба* f.) '(stromy) wierzchołek góry, szczyt; wzniesione miejsce między dwoma wąwozami, urwiskami; skała' (p. Marusenko l. c., KDO 296). ~

Na prapostać **čelpъ*, **ščelbъ* mogą wskazywać: ros. dial. ołonieckie *щолóб* 'czerwona glina', Trubačev ESSJ (prospekt) 85, ukr. dial. *чолопóк* : *щолопóк -пкá* 'szczyt, wierzchołek góry; czubek głowy' (Hrinčenko, URS, Marusenko Polesье 253—4, KDO 296).

Ten sam pierwiastek co w *skala* (zob.): do ie. *(s)kel-* 'ciąć, odcinać', z rozszerzeniem *(s)kel-p-* : *(s)kel-b-*. Najbliższe odpowiedniki w germańskim: stisl. *skjǫlf* f. 'wzgórze, pagórek; ławica, mielizna', ags. *scielf* m. 'wierzchołek, grań skały', hol. *schelf* 'kupa'. Por. *čl̥'pti*.

Trubačev ESSJ (prospekt) 85; Machek ES² 105; o rodzinie ie. i germ. Holthausen VEWA 254, Pokorny IEW 926. — Vasmer REW III 313 nawiązywał do psł. *čelo*, ie. *kel-* 'podnosić, sterczeć; wysoki'. *W. B.* — *F. S.*

črěnъ zob. **černъ 1**

čr̥čati *čŕ̥čǫ* : **čr̥kati 1.** *čŕ̥kajǫ* 'ćwierkać, świergotać; płynąć małą strugą, ciec z pluskiem, ze szmerem, ciurkać; skrzypieć, trzeszczeć'

čŕ̥čati: ~ stpol. wyjątkowe XVI w. *czerczący* 'płynący z szumem, szumiący' (SP XVI IBL), sła. *čŕčat' -čím* 'płynąć małą strugą, małym strumieniem, ciec z pluskiem, ze szmerem';

słe. *črčáti -čím* 'ćwierkać, świergotać, o świerszczu, szczebiotać; dudnić,

trzaskać; sączyć się, ciurkać' (Pleteršnik), sch. dawne XVII—XVIII w. *čŕčati -čīm* 'ćwierkać, świergotać' (RJAZ);

ukr. *черчáму -чу* 'brzękać, szczękać, np. o łańcuchu; szemrać, o wodzie'. ~ ***čr̥kati***: ~ pol. dial. *czyrkać* 'ćwierkać, świergotać, np. o wróblach' (Karłowicz SGP), kasz. *čirkac čirkå* 'świergotać' (Sychta SK);

sże. *čŕkati čr̂kam* 'skrzypieć, też o głosie zęby' (Pleteršnik);

ros. *чúркать -каю* 'pocierać powodując szelest; wydawać dźwięki przypominające suchy trzask pocieranych przedmiotów, o owadach, zwierzętach', dial. 'ćwierkać, świergotać', ukr. *чúркаму -каю* 'pocierać, trzeć powodując szelest', dial. *чúркаму* 'ćwierkać, szczebiotać' (Żel.). ~

Por. maced. *чрчопу* 'ćwierkać, świergotać'.

Dźwkn., por. lit. *čìrkš*! *čìrkšt*! naśladowanie głosu ptaków (np. wróbli), skrzypienia, syku (zob. także *čirikati*). Najbliżej stoją: lit. *čir̃kti* = *čir̃kšti* 'ćwierkać, świergotać; brzęczeć', łot. *čir̃kstêt* 'ćwierkać, świergotać; trzeszczeć, skrzypieć'.

Zob. *čvr̥čati* : *čvr̥kati*.

Janko ČMF XVIII 277, Berneker SEW I 164. *W. B.* — *F. S.*

čr̥čьkъ *čr̥čьka* dial. płd. 'świerszcz, Gryllus'

~ sże. *čŕček -čka* 'świerszcz', dial. 'grzechotka' (Pleteršnik), sch. dawne XVI—XVIII w. *čŕčak -čka* 'świerszcz, cicada, Gryllus' (RJAZ). ~

Nomen agentis od *čr̥čati*, o budowie zob. I 93. Por. *čvr̥čьkъ*, *cvr̥čьkъ*, *svr̥čьkъ*. Tego samego typu lit. *čìrìkas* 'świerszcz' : *čìrikúoti* 'ćwierkać, świergotać' (LKŽod. II 121). *W. B.* — *F. S.*

čr̥chati zob. **čr̥sati**

čr̥chliti zob. **čerslati**

čr̥chl'a zob. **čr̥slь**

čr̥chnǫti zob. **čr̥sati**

čr̥kati 1. zob. **čr̥čati**

čr̥kati 2. *čŕkajǫ* 'robić rysy, kreski, drapać, pocierać, trzeć', też 'o dźwiękach powstających przy drapaniu, pocieraniu, tarciu, skrzypieć', perf. **čr̥knǫti** *čŕknǫ*

~ czes. przestarz. *čerkati -kám* 'kreślić, robić kreski';

sże. *čŕkati* (: *čŕkáti*) *čr̂kam* (SSKJ; u Pleteršnika *čŕtam*) 'bazgrać, gryzmolić', 'skrzypieć, np. o nie nasmarowanym kole', bułg. dial. *чóркам* 'dłubać, grzebać, gmerać', 'drażnić, denerwować', 'pracować nad czymś powoli ale starannie', 'bóść' (BDial. II 302: Rodopy);

ros. *черкáть -кáю* : *чéркать -каю* 'rysować, drapać, robić rysy; przeciągać czymś ostrym, ciachać', 'kreślić, przekreślać, pisać zamaszyście', dial. kurskie 'pić napoje wyskokowe' (Dal), ukr. *черкáму -кáю* (: *чéркаму -каю*) 'robić rysy, kreślić, rysować, zostawiać ślad na czymś', dial. 'bić, uderzać', pot. 'wypijać'. ~

Por. 1. brus. dial. poleskie *padczérczywaje* 'przecina korę w poprzek dokoła pnia' (Pietkiewicz Polesie I 164; co do znaczenia p. *čerti*, *čerslati*);

2. sch. kajkaw. XVII w. *čŕknja* 'linia, kreska' (Belostenec, też Šulek, RJAZ).

Perf. *čr̥knǫti*: ~ pol. dial. *czarknąć* : *czerknąć* 'potrzeć, otrzeć' (Karłowicz

SGP), kasz. *cârnǫc* 'potrzeć, z lekka dotknąć', *cârnǫc są* 'otrzeć się, lekko zawadzić' (Sychta SK);

ros. *черкну́ть -ну́* 'zrobić rysę, drasnąć; skreślić, szybko napisać, nabazgrać; przeciąć, ciachnąć', ukr. *черкну́ти -ну́* (: *че́ркнути -ну*) 'zrobić rysę, kreskę, drasnąć; urżnąć, ciachnąć czymś ostrym; uderzyć, chlasnąć; rzucić, cisnąć; rzucić się, pobiec; łyknąć'. ~

Formacja ekspresywna do *čerti čьrǫ* (zob.), o czasownikach na *-kati* p. I 49. Zob. *čerslati*.

Schuster-Šewc EW (Probeheft) 44, Varbot Etim. 1971 s. 7—8.

K. P. — W. B.

čr̥knǫti zob. **čr̥kati 2**

čr̥lenъ *čr̥lena čr̥leno* = **čr̥v'enъ**

~ pol. dawne XVI w. *czerlony* 'mający barwę czerwoną lub zbliżoną do czerwonej, też o skórze, sierści, upierzeniu zwierząt', także Morze *Czerlone*, *czerloność* 'czerwona barwa, czerwień' (SP XVI IBL);

słe. dial. i dawne *čŕljèn -éna* 'ruber, purpureus' (Pleteršnik; wg Hernego SF 44 z sch., niesłusznie) od XVI w. (u Megisera 1592: *čŕljen* 'ruber'), sch. *cȓljen crljèna -no* 'ruber' od XIV w. (też u Vuka), dawne od XIII w. a dziś ludowe (z pieśni) *čŕljen* 'ts.' (też u Vrančicia XVI w. *čŕljen* 'ruber, rubicundus'), dial. w różnych postaciach fonetycznych np. *čŕlèn* (kajkaw.), *čŕljȅn* (Žumberak), *čerljan* (Skok ER I 276; co do geografii postaci *cȓven* i *cȓljen* zob. Vaillant La langue... Zlatarić I 325);

strus. **ърлєнъıи**, **ърьлєнъıи**, **чєрлєнъıи** 'ruber', ros. dawne płd. XVII w. штанов *черле́ных*, курту суконную *черле́ную* делал (Kotkov Očerki 155, 166), ukr. dial. *черле́ний* (huculskie), *челле́ний* (z *-rl-* > *-ll-*) 'ruber' (Hrinčenko), wg URS *черле́ний* przestarz. i poet. 'ts.'. ~

Por. dial. sli. zach. *čéřoni* comp. *čéřeńši* 'ruber' (Lorentz PW), z uproszczeniem grupy spółgłoskowej w przeciwnym kierunku sch. dial. z Cresu *cevjȇn* (Skok l. c.).

Z pierwotnej postaci *čŕvlenъ* < *čŕv'enъ* z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *-rvl-* > *-rl-* (dalszy wyjątkowy rozwój *-rl-* > *-ll-* zaświadczony w ukr.), świadectwo ogólnego zasięgu *l* epentetycznego. *T. Sz.*

čr̥makъ *čr̥maka* dial. zach. : **čr̥mьnakъ** *čr̥mьnaka* płd. 'coś czerwonego, o czerwonawym zabarwieniu, np. żółtko jajka', 'ptak z czerwonym upierzeniem' ***čr̥makъ***: ~ stpol. NO *Czyrmak*, *Czermak* od XIV w. (SSNO), połab. *carmək* m. 'żółtko jajka' (Lehr-Spławiński, Polański SE 70, Polański, Sehnert PD), czes. *čermák -ka* 'pliszka czerwonogardła, Ruticilla' (wg Machka ES² 98 'Erithacus rubecula, rudzik'), stczes. *čŕmák* 'Erithacus rubecula' już w XIV w. (Gebauer Sl.), też NO *Čŕmák* (Svoboda SOJ 196), sła. ludowe *čermák* i *černák* 'rodzaj ptaka' (wg Ferianca SNV 203 'Phoenicurus'), dial. *čŕmák* 'wielka osa' (Kálal), por. dial. wsch. *čermaček* 'słowik z czerwonawym ogonkiem' (Kálal), także synonimy *červenák*, *červienka*, *krvavnik* (Ferianc l. c.). ~ ***čr̥mьnakъ***: ~ słe. *čŕmnják* i z uproszczeniem grupy *-mn-* > *-n-* *čŕnják* 'żółtko' u Pleteršnika też dial. (dial. z ok. Mariboru *čŕmlják* m. 'ts.'; beljak okoli *čŕmljaka* z Dalmatina XVI w., u Megisera 1592 *čŕmljak* 'ts.'), sch. dawne czakaw. XV w. *čŕmnak'* v jajce 'ts.' (Boryś SRzCz 68; dziś *černek* od jaja 'ts.', ZNŽO VI 17: Krk, z **čr̥mьnъkъ*). ~

Por. derywaty z suf. *-ъkъ*, *-ikъ* od *čr̥mьnъ*: dłuż. *cenk* (z **červnъkъ* lub

čermnъkъ) 'żółtko jajka' (Muka), głuż. *čork*, *čornik* (to może z **čormnikъ*), dial. *čwork* 'ts.' (Pfuhl, Zeman).

Od *čr̥mь*, *čr̥mьnъ*. O suf. *-akъ* w formacjach odrzeczownikowych i odprzymiotnikowych p. I 89. Znaczenie 'żółtko' jako przeciwstawienie do 'białko': od rzucającej się w oczy barwy zbliżonej do czerwieni. *K. P. — T. Sz.*

čr̥mъ *čr̥ma čr̥mo* dial. wsch. 'czerwony, zbliżony kolorem do czerwieni'

~ ros. dial. twerskie *черёмый -ая -ое* 'smagły, śniady, brunatny, stanowiący mieszaninę koloru czarnego z czerwonym' (Opyt Dop., Dal). ~

Por. 1. może tu należącą stpol. NO *Czyrma* z XIII w. (SSNO ze znakiem ?);

2. ros. dial. ołonieckie *черемúца* 'choroba odra' (Merkulova Etim. 1970 s. 162).

Do subst. *čr̥mъ* jak *čr̥vъ* : *čr̥vь*, o tym archaicznym typie adi. zob. Taszycki PSS III 51—4. *F. S.*

čr̥myslo zach. 'drewniane nosidła zakładane na barki do noszenia wiader i koszy'

~ pol. dial. kasz. *čˡårmëślë* pl. 'drewniane nosidła zakładane na barki do noszenia wiader i koszy' (Sychta SK: Łyśniewko). ~

Na większy zasięg wyrazu wskazuje materiał onomastyczny: nazwy 3 jezior: *Scharmützel*, *Schermützel*, *Zermützel* na dawnym terytorium dłuż. i połab.-pomorskim (nazwane od podobieństwa kształtu do nosideł).

Ze zredukowanym wokalizmem pierwiastka do psł. dial. wsch. *kormyslo* (zob.).

Popowska-Taborska SlOr XVII 369—70, Hinze ZS XVII 19—23, Trubačev Etim. 1972 s. 35—41 (wychodzi z prapostaci *čъrmyslъ*). *F. S.*

čr̥mь *čr̥mi* m. 'robak, czerw, vermis', 'kolor czerwony' (zob. *čr̥mьnъ*), 'choroba (objawiająca się zaczerwienieniem)'

~ sła. dial. *čŕm* 'wielka osa' (Kálal);

słe. *čŕm -ma* m. 'karbunkuł, wąglik, anthrax', 'rodzaj choroby świń, objawiającej się krostami na podniebieniu', *čŕm* v prstu 'zanokcica, zastrzał, choroba palca' (to dial. ze Styrii), *čŕn* m. 'obrzęk, opuchlina' (dial. np. Bela Krajina), 'śnieć na zbożu', 'zgorzel na winogronach' (dial. ze Styrii), sch. od XVIII w. *cŕn* m. f. (< **crm*, asymilacja na odległość *c ... m* > *c ... n*, Skok ER I 275—6) 'rdza zbożowa, robigo' (od rdzawych plam na źdźbłach zbóż), 'zanokcica, zastrzał na palcu' (por. niem. *Fingerwurm* 'ts.', dosłownie 'robak palca'; u Vuka w tym znaczeniu *cŕnj* m.), por. trup od drva, što *crv* ili *crn* bješe umorio (RJAZ z jednego pisarza z Dubrownika, XVIII w.). ~

Śladu tego wyrazu w pol. dopatrywał się Krček Grupy 77 w bardzo niepewnym *czerń* 'robaki w gnijącym mięsie' (tylko SW bez dokumentacji).

Stary wyraz ie. zaświadczony szczątkowo (wyparty przez nowsze *čr̥vь*). O pierwotnym ogólnosłow. zasięgu wyrazu świadczą derywaty: *čr̥mъ*, *čr̥mьnъ*, *čr̥makъ*). Por. też zaświadczone szczątkowo w poszczególnych językach słow.:

1. pol. NO *Czermin* od XVI w., *Czyrmiński* od XIV w. (oparte najprawdopodobniej na pierwotnym przymiotniku dzierżawczym *čr̥minъ*, formacja typowa dla tematów męskich na *-i-*);

2. sła. *čermeľ* m. bot. 'pszeniec grzebieniasty, Melampyrum cristatum' (por. lit. *kirmėlė* f. 'robak, czerw');

3. stczes. NM *Čŕmici*, por. *čr̥mьnikъ*;

4. słe. *čŕmast* 'opadnięty przez rdzę';

5. adi. *čr̥měnъ*, na które wydaje się wskazywać: sch. NM z XVII w.

Črьměnsky lugovi (RJAZ), rus.-cs. **чрѣминъи** 'czerwony' (Kotkov Očerki 255 z Beryndy, XVII w.; może metateza z pierwotnego *čr̥měnъ*).

Kontynuuje ie. **kᵘr̥mi-* 'robak, czerw' : stprus. *girmis* 'robak' (= *kirmis*, Trautmann APSD 339, BSW 134), lit. *kirmìs* f. : *kir̃mis* m. : *kirmìs* m. (acc. *kir̃mį*) 'robak, czerw', łot. *cirmis* 'robak', 'gąsienica', stind. *kr̥mi-* m. 'robak, czerw', *kr̥mi-* m. 'czerwona farba pochodząca z czerwca', pers. *kirm* 'robak', alb. *krimp* (*krim-bi*), dial. geg. *krüm* 'robak, czerw', stirl. *cruim* 'robak' (prairl. *kᵘrimi-*).

Krček Grupy 77—8, Berneker SEW I 169, Brückner SE 77, Zubatý IF VI 155—6, Vasmer REW III 325—6, Vaillant GC II 148, Machek ES² 98, Skok ER I 275—6, Kuryłowicz AI 242, Fraenkel LEW 257, Pokorny IEW 649. — Wg Hernego SF 40—3 pożyczka wędrowna sprowadzająca się koniec końcem do stind. *kr̥mi-* czy jego irańskich odpowiedników. Nie widać podstaw.

K. P. — F. S.

čr̥mьnakъ zob. **čr̥makъ**

čr̥mьněti *čr̥mьnějǫ* dial. płd. 'stawać się czerwonym, czerwienieć, czerwienić się'

~ cs. **чрѣмьнѣти сѧ -нѣѭ сѧ -нѣѥши сѧ** 'rubere' (Miklosich LP z Beryndy), rus.-cs. **чьрмьнѣтиса** 'czerwienić się' (tylko w przykładzie z XVI w. **чрмнѣющаяся оустьнѣ**, Srezn.), ros. (cs.) *чермне́ть* 'stawać się czerwonym', *чермне́ться* 'czerwienić się' (Dal), *чермне́тися чермну́юся* 'stawać się czerwonym, czerwienieć' (SAR). ~

Na ten czasownik wskazuje też: słe. dial. *čŕmnẹ̀l -êla* (z uproszczeniem grupy *-mn-* > *-n- čŕnẹ̀l -êla*) adi. 'czerwony, rumiany' (rezjańskie z pieśni ludowej: Moja ličica so bleda, Tvoja pa *čŕnela*, Pleteršnik).

Od *čr̥mьnъ* 'czerwony'. O suf. *-ěti -ějǫ* zob. I 47. *F. S.*

čr̥mьnica dial. płd. i wsch. 'coś wyróżniającego się różnymi odcieniami czerwieni'

~ słe. *čŕmnica* 'wąglik, czarna krosta, księgosusz (zakaźna choroba bydła); rodzaj wysypki, wyrzutu skórnego, der Frieselausschlag' (Pleteršnik), też NW *Čermenica* : *Crmenica* 'lewy dopływ Drawy' (Bezlaj SVI I 116), sch. od XIV w. *Cr̀mnica* 'rzeka i kraj w Czarnej Górze' : *Cr̀nica* (z uproszczoną grupą *-mn-*) 'ts.' (Vuk), stsch. *Črьmьnica*, w XV w. *Cr̀vnica* < *Cr̀mnica* (*-vn-* < *-mn-*, Skok ER I 276) dosłownie 'czerwona ziemia' (Skok ib.), też NM *Crmanica* (Bezlaj ib.);

ros. dial. *черёмница* (Šachmatov Izv. VII 1, 305: znaczenia nie podaje). ~

Por. stczes. NW *Čŕmná* (Gebauer Sl.).

Derywat od *čr̥mьnъ*. O suf. *-ica* zob. I 98.

Por. *čr̥mьnikъ*.

Bezlaj SVI I 116. *W. S.*

čmr̥ьnikъ *čr̥mьnika* dial. zach. i płd. 'coś wyróżniającego się różnymi odcieniami czerwieni'

~ głuż. *čornik* (z uproszczoną grupą *-mn-* > *-n-*) 'żółtko', stczes. XIV w. NM *Čŕmník -ka* (Gebauer Sl.), czes. *Čermníky* NM (Profous MJČ I 320: od XVI w.);

stchorw. *Čŕmnik* NO (Skok ER I 276: XI w., imię żupana w Brebirze, Dalmacja). ~

Por. stczes. NM *Čŕmici* pl. (Gebauer Sl.).

Derywat od *čr̥mьnъ*, o suf. *-ikъ* zob. I 90.

Por. *čr̥mьnica*. *W. S.*

čr̥̀mьnovati sę *čr̥̀mьnuję sę* dial. płd. 'czerwienić się, pokrywać się czerwonym kolorem'

~ scs. Zogr., Mar. **чрьмьноватн са чрьмьноүѣ са** 'barwić się na czerwono', rus.-cs. **чьрмьноватиса, чермьноватиса** 'czerwienieć, pokrywać się czerwonym kolorem' (Srezn.), ros.-cerk. *чермнова́ться*: небо *чермнуется* 'staje się pogodne, rozjaśnia się' (Dal), ukr. *чермнува́тися* 'czerwienić się' (tylko u Żel., zapewne z cerk.). ~

Od *čr̥̀mьnъ* 'czerwony'. O suf. *-ovati* zob. I 48. *F. S.*

čr̥̀mьnъ *čr̥̀mьna čr̥̀mьno* 'czerwony, ruber (o różnych odcieniach czerwieni)'

~ pol. NM *Czermna*, już w XIV w. *Czyrmna* (liczne zapisy XIV—XVI w. a także dzisiejsze np. z uproszczeniem grupy spółgłoskowej: *Czyrna*, *Cyrno*, *Czyrma* zob. Borek RKJW VI 285—6, Stieber TŁemk. I 14—15, Lubaś PO PAN 9 s. 38, por. SG I 810—11), stłuż. *čirmny* 'czerwony' (Eichler WZU Leipzig XIII 380), w niem. zapisach NM już w XI w. np. *Cirmini* r. 1012—18, *Scirmena* r. 1224 (Borek Zachodniosłow. nazwy toponim. z formantem *-ьn-* 1968, 41), czes. częste w NM *Čermná* (ludowe z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *Čermá* i *Černá*), stczes. NM *Črmná* XIV w. (Gebauer Sl., Profous MJČ I 318—21, Machek ES² 98), sła. w nazwie potoku w okolicy Liptova *Črmnuo*, w zapisie z r. 1372 *Cheremno* (Stanislav DSJ I 393);

sch. stare i rzadkie *črman črmna* 'czerwony, ruber' XIII—XVII w., poza tym tylko w NM np. *Črman Kal* XV w. (pierwotnie zapewne 'czerwone bagno', zob. Skok ER I 275), jako nazwa góry *Crmna Gora*, w starych zapisach od XV w. *Črmna Gora* i *Crmna Gora*, z uproszczeniem grupy *-mn-* > *-n-* *Črьnyje Gory* już XV czy XVI w. (RJAZ), scs. Ps. Sin., Cloz., Supr. **чрьмьнъ** 'czerwony', cs. np. **чрѣмны ризы, чрѣмьное морѥ, власи чрѣмни, облакъ чрѣменъ**;

strus. **чьрмьнъіи, чрьмьнъіи, чрємьнъіи, чермьнъіи** 'czerwony', 'ognistoczerwony, ryży, o włosach', 'ognisty', z XI w. w zwrotach 'okrwawiony' (**Аще чрьмьни грѣхъмь ѥстє**), ros. dial. permskie, Wiatka, Wołogda, sybirskie *черёмный* 'czerwony, rudy', szczególnie 'ryży, o włosach' (Opyt, Dal), przestarz. (wg Vasmera REW III 325 cerk.-słow.) *чёрмный* (*чёрмен -мна́ -но́*) 'ciemnoczerwony, purpurowy, szkarłatny' (SSRJ), 'mętnej, czerwonej barwy; ryży' (Dal), jako NO z r. 1614 *Чермнои* NO (Kotkov Očerki 255), ukr. przestarz. i poet. *чёрмний* 'czerwony; purpurowy' (o różnej intensywności czerwieni). ~

Por. 1. composita: *čr̥̀mьnookъ* 'mający oczy czerwone': słe. *črmnoǫ́ka* 'ryba Leuciscus rutilus' (i synonimy *črnooka*, *črnovka* zapewne z adideacją do *čŕn* 'czarny'), cs. **чрѣмьноокъ** 'rubros oculos habens', ros. dial. sybirskie *чермнолёсье* 'las iglasty' (Opyt Dop.);

2. ros. dial. płn. zach. *черемну́ха* 'choroba zakaźna z wysypką, szkarlatyna, odra' (Dal, p. Merkulova Etim. 1970 s. 162—4), ukr. dial. *чермо́ха*, *чермо́ха* zool. 'płotka, Scardinius erythrophthalmus' (Żel., też dial. ros., p. Lindberg-Gerd SNR 192);

3. z suf. *-ostь*, *-ьstvo*: cs. **чрѣмьность** 'rubedo' (Miklosich LP z Beryndy), **чрѣмьньство** 'color ruber' (ib.), rus.-cs. **чьрмьность, чермьность** 'czerwony kolor' XIII w. (Srezn.), ros. u Dala *чёрмность* 'czerwoność, czerwień' (z cerk.).

Adi. od *čr̥̀mъ* też 'barwa i barwnik czerwony', paralelne do *čr̥̀vьnъ* od *čr̥̀vь* (zob.). Co do znaczenia 'czerwony' por. też franc. *vermeil* 'czerwony, różowy' : łac. *vermiculus* 'robaczek', *vermis* 'robak'. Dokładny odpowiednik lit. *kir̃minas* 'wielki robak', w LKŽod. też adi. 'z robakami'.

Berneker SEW I 169, Vasmer REW III 325—6, Skok ER I 276.
K. P. — T. Sz.

čr̥mьnь zob. **čr̥mьn'ъ**

čr̥mьn'ъ *čr̥mьn'a* (może i **čr̥mьnь** f.) 'nazwa jakiejś rośliny związanej z owadem *čr̥mь* : *čr̥vь* czy też z kolorem czerwonym'

~ pol. *czermień* m. (tak SJP PAN, SWil.) bot. 'Galla, roślina z rodziny obrazkowatych, Araceae' (już w XVI w. *czermień* bot. 'Arum maculatum', wg SP XVI IBL rodzaju m., bez dokumentacji), dial. wyjątkowo *czermień* 'radix serpentariae' (Karłowicz SGP bez lokalizacji i oznaczenia rodzaju, wg SW m.), wg Moszyńskiego KLS² I 32 kłącze *czermienia* 'Calla palustris', ale w fachowej terminologii bot. *czermień* błotna czyli f. 'Calla palustris';

sch. dial. *črmanj* bot. 'nazwa jakiejś rośliny na Chorwackim Przymorzu' (Skok ER I 276), dial. z Istrii 'plewa', jako NM *Crmanj Crmnja*, z XIV w. Sěrošь sь *Črьmnjemь* (RJAZ). ~

Por. 1. ukr. dial. *чéрмань* (кампéшіяньска) 'Haematoxylon campechianum' (Żel.), u Makowieckiego Sł. bot. *čermań* kampešyjańska 'ts.', zapewne zam. **čermeń* z jakąś wtórną zmianą.

2. pol. dawne XVII w. *czermieniec -eńca* bot. 'Arum' (L. z Syreniusza), strus. **чьрмьнь, чермєнь** f. 'czerwony kolor, rumieniec' (**млекоучнаꙗ чермєнь доброконьнаꙗ**).

Od *čr̥mьnъ* z suf. *-jь*. Postać *čr̥mьnь* f. to abstractum na *-ь* od *čr̥mьnъ*. Roślina Arum maculatum zwana też *obrazki plamiste*, może więc nazwa związana z czerwonymi plamami występującymi na liściach. *F. S.*

čr̥m'enъ *čr̥m'ena čr̥m'eno* dial. płd. 'czerwony, o różnych odcieniach czerwieni, też czerwonawy'

~ słe. dial. *črmljèn -êna -êno* 'czerwonawy' (SSKJ), wg. Pleteršnika *črmljèn* 'czerwony'. ~

Por. też derywaty: cs. **чрълѧница** 'byssus' (Miklosich LP), rus.-cs. **чьрмлєница, чрьмлєница** 'drogocenna tkanina, bisior'.

Pierwotnie partic. praet. pass. Wskazuje na vb. *čr̥miti* (zob. *čr̥viti* < *čr̥vь*), por. lit. *kirmýti -ijù* 'robaczywieć' (*kirmė́ti -ė́ju* i *kir̃mėti -ėju*). *F. S.*

čr̥nakъ *čr̥naka* : **čr̥n'akъ** *čr̥n'aka* 'coś lub ktoś odznaczający się czarną barwą' *čr̥nakъ*: ~ dłuż. *carnak* 'czarny, ciemny człowiek', 'czarne zwierzę', 'murzyn', głuż. *čornak* 'coś lub ktoś czarny; czarny koń', czes. dial. *černák* 'rodzaj czarnej fasoli' (Přír. slov.), stczes. *črnák* 'czarny człowiek' (XIV w., Gebauer Sl.), sła. lud. *černák* (: *čermák*) 'rodzaj ptaka, Phoenicurus ochruros' (SSJ, Ferianc SNV 205), por. jednak *čr̥makъ*;

bułg. dial. *црънáк* 'sosna czarna, Pinus Laricio Poir.' (Gerov). ~

čr̥n'akъ: ~ pol. *czarniak* 'ryba z rodziny dorszowatych o ciemnej łusce, Gadus virens', w SW *czerniak* 'jakaś roślina (Melothria)', 'nowotwór przepełniony czarnym barwikiem, rak czarny', 'nowotwór w postaci guza barwy ciemnobrunatnej, zjawiający się na skórze zwierząt', stpol. NO *Czyrzniak, Czyrniak, Czerniak* (już od XIV w., SSNO), stczes. *črňák* 'czarny, ciemny człowiek' (XIV w., Gebauer Sl.);

słe. *črnják* 'człowiek o czarnej, ciemnej skórze' (SSKJ), u Pleteršnika też 'czarna świnia', 'bies', sch. *crnjāk -áka* 'ciemne wino', 'mnich' (RMat.), niepewne u Stulicia 'murzyn', 'czarny baran' (RJAZ), maced. *црњак* 'ciemne wino';

ros. *черня́к -ка́* 'czarny kolor (przy głosowaniu)', przestarz. 'brudnopis, brulion', u Dala 'ciężko fizycznie pracujący chłop', 'brudas', 'sokół-samiec', ukr. *чорня́к -ка́* 'czarny kolor', przestarz. 'brudnopis, brulion', dial. 'rodzaj ryby z gatunku byczków' (Leks. Bjul. VI 53). ~

Substantywizowany przymiotnik *čr̥nъ*, o suf. *-akъ* : *-'akъ* zob. I 89.

W. S. — M. Ś.

čr̥nastъ (čr̥n'astъ) *čr̥nasta čr̥nasto* : **čr̥natъ (čr̥n'atъ)** : **čr̥nistъ** 'mający kolor zbliżony do czarnego, prawie czarny, ciemny, subniger'

čr̥nastъ: ~ pol. dial. kasz. *čårńasti* 'prawie czarny, ciemny' (Sychta SK), czes. dial. moraw. *černastý* 'czarniawy', *černast* (eufemistycznie: kýho *černasta* 'czart', Bartoš DSM), sła. *černastý* 'zabarwiony na czarno, lekko czarny, prawie czarny, ciemny' (SSJ, Kálal), 'czarniawy' (Jungmann);

sch. dawne *crnast* 'czarniawy, subniger' (RJAZ z XVIII w. i ze Stulicia r. 1806). ~

čr̥natъ: ~ pol. dial. *cårńaty* x^{u}op 'ciemny szatyn' (Kucała PSM), *cyrńaty* 'ts.' (ustnie z okolic Jasła), głuż. *čornjaty* 'czarniawy' (Pfuhl), stczes. XIII—XIV w. NO *Črňata* m. (Gebauer Sl.);

ukr. dial. *чорня́та* 'gatunek kaczki, Fuligula cristata' (tak Żel., ale chyba chodzi o ptaka 'Nyroca fuligula, kaczka czernica'). ~

čr̥nistъ: ~ czes. dial. wałaskie *černistý* 'czarniawy' (Bartoš l. c.), sła. rzadkie *černistý* i *čiernistý* 'ciemny, czarniawy' (SSJ);

ros. dial. идти чернями, *черни́сто* (przeciwstawne: *морем*, *мористо*) 'iść blisko brzegów' (por. *черни* 'kamienie przybrzeżne'), archang. *черни́стее* 'blisko brzegów' (przeciwstawne: *мористее*, Dal), *черни́щий* 'bardzo czarny' (Slovarь Rjazan.). ~

Por. 1. pol. dawne XVII w. *czarnasy* 'czarnawy' (Reczek SDP);

2. słe. *črnîkast* 'czarnawy' (SSKJ, Pleteršnik, też dial. ze Styrii), *crnkast* 'ts.', sch. *crnkast* 'ts.' (RMat., RJAZ z XIX w.), *črnjkast* 'ts.' (Vuk, RMat.).

Od *čr̥nъ*, z suf. *-astъ* (*-'astъ*), *-atъ* (*-'atъ*), *-istъ*. *F. S.*

čr̥natъ zob. **čr̥nastъ**

čr̥nava zob. **čr̥n'ava**

čr̥navъ (čr̥n'avъ) *čr̥nava čr̥navo* 'mający kolor zbliżony do czarnego, prawie czarny, ciemny, subniger, zwykle o karnacji ciała, o kolorze włosów'

~ pol. *czarniawy*, *czerniawy* 'mający kolor zbliżony do czarnego, prawie czarny, ciemny, subniger' (też dial. np. *cyrniawy* na gębie, Karłowicz SGP, *čarńavė* włosë, Sychta SK) od XVII w. (u L. *czarniawy* od XVII w. i *czerniawy* bez przykładu), dawne i dial. *czarnawy* 'ts.' (np. SWil., Tomaszewski GŁ, Olesch Sankt Annaberg, Maciejewski Chełm.-dobrz., Lorentz PW: kasz.-sli.) od XVI w. (w XVI w. też wyjątkowo *czernawy*, także SWil.), dłuż. *carnawy* 'ts.' (Muka), głuż. *čornawy*, *čornjawy* 'ts.' (ib., Pfuhl), czes. *černavý* 'ts.' (też dial., Lamprecht Opava), sła. *černavý* 'ts.';

słe. *črnàv -áva* (wg SSKJ też *črnjàv -áva*) 'mający kolor zbliżony do czarnego, prawie czarny, subniger, np. czarno-siny od uderzenia' (np. dial. goreńskie: Je še *črnav* po čelu od udarca, Pleteršnik), jako subst. *črnjâv* f. 'czerń', *črnjâva* 'ts.', 'ciemniejsze drewno w rdzeniu pnia' (to także dial., Pleteršnik);

ros. ludowe *черня́вый* (*черня́в -ва -во*) i *черна́вый* 'ciemnowłosy, o ciemnych włosach, o człowieku; czarny, ciemny, o włosach' (SSRJ, Dal), ukr. *чорня́вий* 'czarnowłosy; ciemnowłosy', 'ciemny, o włosach' (URS, Hrinčenko), dial.

чорна́вий 'subniger' (Żel.), brus. *чарня́вы* 'śniady, smagły; ciemnowłosy, brunet'. ~

Por. 1. stpol. XV w. *czyrniwy* 'czarniawy, niger' (Słownik stpol. 1 przykład);

2. *čr̥n-ik-avъ* dial. płd.: sło. rzadkie *črníkav* 'czarniawy, subniger' (SSKJ), bułg. rzadkie *черни́кав* 'ts.' (też dial. rodopskie, BDial. V 217 i u Gerova), maced. *црникав* 'ts.';

3. maced. *црнкавест* 'czarniawy, subniger'.

Od *čr̥nъ*, z suf. *-avъ* (*-'avъ*). *F. S.*

čr̨nědь zob. **čr̨n'adь**

čr̨něti *čr̥nějǫ* 'stawać się czarnym, ciemnym, nabierać czarnej, ciemnej barwy, nigrescere', **čr̨něti sę** 'czernić się, odznaczać się czarną, ciemną barwą'

~ pol. od XVI w., głównie liter., rzadziej w dial. *czernieć -ję* (stpol. i dial. *-yr-*) 'stawać się czarnym lub prawie czarnym, przybierać barwę czarną, ciemnieć', liter. 'wyglądać czarno lub prawie czarno, odznaczać się czarnym kolorem, odbijać ciemną barwą od jaśniejszego tła, czernić się', *czernieć się* przestarzała forma wzmocniona do *czernieć* (SJP PAN, SP XVI IBL), dial. *čyrńeć* (Olesch Sankt Annaberg), kasz. *čârńec*, *čarńec* i *čérńec -ęią* 'nigrescere' (Sychta SK, Lorentz PW), dłuż. *carńeś -eju* 'nigrescere', głuż. *čornjeć -nju* 'ts.', czes. *černěti se -ním se* (u Jungmanna tylko *černěti*) 'nigrescere', sła. liter. i dial. *černiet' -iem* 'ts.', *černiet' sa* 'wyglądać czarno, ciemno, czernić się' (SSJ, Buffa Dlhá Lúka, Habovštiak Orava);

sło. *črnéti -ím* (dial. *čr̥ŋ́t'*, Tominec Črni vrh) 'stawać się czarnym, ciemnym, nigrescere', książkowe 'odróżniać się, odznaczać się czarną barwą', sch. od XVI w. *crnjeti crnīm* (wyjątkowe z *č-*) 'nigrescere', *crnjeti se* 'być czarnym, wyglądać czarno, czernić się' (znane też w dial., RJAZ), scs. tylko prefigowane **оурьнѣти -ѣѭ** 'nigrescere' (Supr.), bułg. *чернéя -éеш* 'stawać się czarnym, nigrescere', przen. 'cierpieć, doznawać mąk, smucić się', 'czernić się, wyglądać czarno', *чернéя се* 'czernić się, wyglądać czarno, odznaczać się czarną barwą', dial. *църн'éйе* 'cierpieć, męczyć się ciężką pracą' (Strandža, BDial. I 155), maced. *црнее* 'stawać się czarnym', 'cierpieć, męczyć się', *црнее се* 'czernić się, odznaczać się czarną, ciemną barwą';

ros. *чернéть -éю* 'stawać się czarnym, nigrescere', 'wyróżniać się czarną barwą, czernić się', u Dala także 'brudzić się, walać się', *чернéться* 'wyglądać czarno, wyróżniać się czarną barwą, czernić się', ukr. *чорні́ти -нію* 'stawać się czarnym', 'czernić się, odznaczać się czarną barwą', *чорні́тися* 'wyglądać czarno, odznaczać się czarną barwą, czernić się', brus. *чарнéць* 'stawać się czarnym, nigrescere', 'wyglądać czarno, czernić się'. ~

Por. ponadto sło. *čarńôc* 'stawać się czarnym' (Lorentz PW), czes. *černati (se) -nám* 'ts.', przen. 'stawać się chmurnym, mrocznym' (Přír. slov.), u Jungmanna *černati se*, zwykle bezosobowo 'wyglądać czarno, czernić się', w dial. *černat* : *čerňat* 'nigrescere' (Belič Dol. 55), sła. dial. *čerňat'* 'nigrescere' (Sipos Bükk-Gebirge).

Denominativum od *čr̥nъ*, o budowie zob. I 47. *W. S. — M. Ś.*

čr̨nica : **čr̨nika** 'coś czarnego, wyróżniającego się czernią', zwykle w nazwach roślin i owoców, przede wszystkim 'borówka czarna, Vaccinium myrtillus i jej owoc'

čr̥nica: ~ pol. *czernica*, zwykle pl. *czernice* (stpol. XV w. i rzadko XVI w.

czyrnice, od XVI w. *czernice*) 'Vaccinium myrtillus i jej jagody', dial. *czarnice*, *czernice*, *czyrnice* 'ts.' (o zasięgu Belcarzowa JP XL 283—6, MAGP IV m. 188, cz. II 104, Zaręba AJŚ II m. 227), kasz. *šč̀ěńica* : *šč̀ěńica*, zwykle pl. *šč̀ěńice* 'ts.' (Sychta SK, Lorentz PW II 435, AJK IV m. 182, cz. II 159—60), dial. także *czernice*, *czyrnice* pl. 'jeżyna, Rubus fruticosus' (Karłowicz SGP, Kucała PSM 61, MAGP IV m. 199, cz. II 138—40, Małecki — Nitsch AJPP m. 291, Zaręba AJŚ II cz. II 66), 'czereśnia, której owoce dojrzewają prawie na czarno' (Kucała PSM 63), 'czarnoziem' (Pluta Dzierżysławice), połab. *carnaiĉə* 'jeżyna, czernica', dłuż. *carnica* (zwykle pl. *carnice*) 'Vaccinium myrtillus' (o zasięgu w gwarach p. Sorb. SA III m. 111), 'węgiel kamienny', głuż. *čornica* 'Vaccinium myrtillus', czes. dial. *černice*, *černica* 'jeżyna; Vaccinium myrtillus' (Přír. slov., Bartoš DSM), 'odmiana czereśni' (Přír. slov., Bartoš DSM, Svěrák Karlovice, Lamprecht Opava, Gregor Slav.-buč.), 'odmiana gruszek', 'czarnoziem' (Gregor Slav.-buč.), stczes. *črnič̀ě* 'jeżyna', sła. *černica* 'jeżyna, Rubus caesius', dial. 'Vaccinium myrtillus' (Kálal);

słe. *črníca* 'czarnoziem', 'ciemny owoc, roślina rodząca ciemne owoce, np. odmiana czereśni', 'siniec', 'zwierzę wyróżniające się czernią, np. wąż Coluber ririditlavus carbonarius, dzika kaczka Nyroca fuligula', dial. płn.-zach. 'Vaccinium myrtillus', sch. *crnìca* 'wrzosiec, Erica carnea; ciemny owoc, roślina rodząca ciemne owoce, zwłaszcza czarna dzika czereśnia', *cr̀nica* 'czarnoziem', dial. 'Vaccinium myrtillus', scs. **чрьница** 'morwa, Morus albus', 'zakonnica' (stąd sch. od XIII w. *cr̀nica*, strus. **чьрница**, ros. przestarz. *черни́ца*, ukr. *черни́ця*, brus. przestarz. *чарни́ца*; z rus. pol. od XVI w. i dial. wsch. *czernica* 'ts.'), bułg. *черни́ца* 'morwa, Morus alba i jej jagody' (też dial., np. *чърны́ца*, Stojkov Banat 273, *църни́ца*, BDial. I 155: Strandża, o zasięgu p. BDA I m. 229—30, II m. 236—7, ABG m. 98), dial. rodop. *черни́ца* 'Vaccinium myrtillus' (BDial. V 217), maced. *црница* 'morwa i jej jagody', dial. *čarníca* : *čärníca* 'ts.' (Małecki SW);

strus. **чрница** 'gatunek drzewa owocowego', ros. dial. *черни́ца* 'Vaccinium myrtillus' (o zasięgu p. ARG m. 167), ukr. *чорни́ця* : *черни́ця* 'ts.', dial. też 'jeżyna, Rubus fruticosus' (Makowiecki Sł. bot. 318, Hrinčenko: łemk., Stieber AJŁemk. m. 185—7), brus. *чарни́ца* (dial. też *черни́ца*, *чорни́ца*), częściej pl. *чарни́цы* 'Vaccinium myrtillus' (też dial., np. Šaternik Červ., Bjalьkevič Mohylew, Leks. Polesьja 434, Kiselevskij Bot. sl. 136—7). ~ ***čr̥nika***: ~ stpol. XVI w. wyjątkowe *czernika* może 'winorośl, Vitis vinifera' (SP XVI IBL);

słe. *črníka* 'gatunek dębu, Quercus illex', 'roślina czarnuszka, Nigella arvensis, Nigella damascena', dial. 'czarna czereśnia' (Pleteršnik), sch. od XVII w. *cr̀nika* 'Quercus illex; Nigella damascena, Nigella arvensis', dial. 'gatunek winorośli, gatunek gruszek' (RJAZ), dial. kajkaw. *črnika* 'gatunek czereśni' (RJAZ), bułg. dial. *черни́ка* 'morwa, Morus alba, drzewo i owoce' (BDial. I 204 : Botevgrad, III 190: Ichtiman, VI 239: Pleven, VI 233: Trojan: *чърни́къ*, też *църни́ка*, BDial. II 298: Rodopy, V 241: Tracja);

ros. *черни́ка* 'Vaccinium myrtillus' (też dial. płn., Dal, Bobrova EIRJ VI 16; w gwarach także *черни́га*; o zasięgu obu postaci zob. ARG m. 167), ukr. dial. *černyka* 'ts.' (Makowiecki Sł. bot. 389), poleskie *черни́ка*, *черны́ки* pl. 'ts.' (Leks. Polesьja 434). ~

Od *čr̥nъ*, o suf. *-ica* : *-ika* zob. I 91—2, 98—9. Co do znaczenia 'Vaccinium myrtillus' por. wyrażenie *čr̥na agoda* s. v. *čr̥nъ*.

K. P. — W. S. — W. B.

čr̥nidlo 'środek służący do barwienia na czarno, czernidło'

~ pol. *czernidło* 'czarna pasta' (też dial. np. Olesch Sankt Annaberg), 'zaprawa służąca do barwienia na czarno np. skóry, materiału' (od XVI w.), stpol. od XV w. (w XV w. *czyrnidło* : *czyrznidło*, postacie spotykane jeszcze w XVI w.) 'atrament, tusz' (dziś w tym znaczeniu dial. śląskie np. Nitsch DPŚ, Steuer Sulków), 'roślina pszeniec różowy, Melampyrum arvense', w XVI w. 'pszenica orkisz, Triticum spelta', dłuż. *carnidło* '(czarny) atrament', głuż. *čornidło* 'czarna farba, czernidło; czarny wosk; czarny atrament', czes. *černidlo* 'czernidło, czarna farba; czarna pasta; atrament' (też dial. np. Bartoš DSM, Malina Mistřice, Gregor Slav.-buč.), stczes. *črnidlo* także 'kąkol, Lolium' (Gebauer Sl.), dial. morawskie *černidlo* 'chwast, Melampyrum, rosnący w pszenicy, w jego nasionach znajduje się czarny pyłek' (Bartoš ib.), sła. arch. *černidlo* 'atrament' (SSJ), też dial. *černilo* (Kálal);

słe. *črnílǫ* 'atrament' (już u Megisera 1592), 'czarna pasta do butów' (też dial. z Gorenjska), 'czarna farba; czarny pigment w oku; błoto', dial. także 'czarne winogrona' (Pleteršnik: Kamnica pod Mariborem), sch. *cr̀nilo* 'czerń: o kolorze, mroku itp.', 'czernidło' (w tym znaczeniu też u Vuka), 'atrament' od XIII w., 'czarne żałobne odzienie', scs. **чрьнило** 'atrament' (Sadnik-Aitzetmüller HAT), bułg. *черни́ло* 'czernidło, czarna farba, czarny kolor, czarność', przen. 'czarna, nieszczęsna dola', u Gerova też *цръни́ло* 'coś bardzo czarnego; czernidło', 'czarny, zły, ciężki los, żywot', także dial. (np. Strandža) *църни́ло* 'cierpienie, udręka, męka' (BDial. I 155), maced. *црнило* 'czernidło; odzież żałobna; rodzaj choroby roślin Ustilago', przen. 'nieszczęśliwe życie', też dial. *černiló* : *čarnílu* 'żałoba' (Małecki SW);

strus. **чьрнило** : **чрьнило** : **чєрнило** 'atrament' od XI w., 'pasożyt roślin zbożowych' (Srezn.), ros. *черни́ла* pl. 'atrament', przestarz. i pot. *черни́ло* 'ts.' (SSRJ), ukr. *чорни́ло* 'czarna farbka do czernienia tkanin; atrament; roztwór koperwasu używany przez szewców do czernienia skóry, obuwia' (Hrinčenko), dial. *черни́ло* 'pasożyt kukurydzy w postaci czarnego nalotu' (o odmianach fonetycznych zob. Dzendzelivśkyj Zakarp. II m. 202), brus. *чарни́ла* n. sg. 'atrament'. ~

Z brus.: lit. *černỹlas*, *čarnylas* 'czernidło, czarna pasta; atrament' (Buga ZslPh I 49, Fraenkel LEW 73).

Nomen instrumenti od *čr̥niti*. O suf. *-dlo* zob. I 113—4.

K. P. — W. S.

čr̥nika zob. **čr̥nica**

čr̥nikъ *čr̥nika* dial. zach. i płd. 'ktoś lub coś wyróżniające się czarną barwą, czernią'

~ pol. dial. śli. *čàrńik -ka* 'czarny, kary koń' (Lorentz PW), też kasz. NW *Čárńik* (Sychta SK), dłuż. *carnik -ka* 'czarny, kary koń', zwykle w pl. *carniki* 'czarne mrówki', głuż. *čornik -ka* 'czarny ołówek', 'atrament' (tylko u Pfuhla), czes. rzadkie *černík -ka* 'Cygan', stczes. NO *Črník -ka* i w NM *Črnici* pl. m. (Gebauer Sl.);

sch. *cr̀nīk crníka* 'człowiek smagły, śniady, brunet', 'nieszczęśnik, nieborak' (RMat.; u Vuka jako rodzaj wyzwiska: Šta učini *cr̀nīče* jedan!), wyjątkowe (tylko u Stulicia, r. 1806) jako nazwa etniczna 'Etiop, Aethiops'). ~

Substantywizowane adi *čr̥nъ*. O suf. *-ikъ* zob. I 90.

Zob. *čr̥nьcь*, *čr̥nakъ*.

F. S.

čr̥nin|a 'czerń, nigredo', wtórnie przez konkretyzację 'coś czarnego, ciemnego, np. polewka z krwi; czarne odzienie'

~ pol. *czernina* : *czarnina* (dial. też *čârnina*), liter. i dial. płn. 'zupa z krwi zwierzęcej, najczęściej świńskiej, z kaczki lub gęsi' (SJP PAN, Szymczak Domaniewek, Górnowicz Malbork, Maciejewski Chełm.-dobrz.), u L. 'prosię czarną polewką podlane', w dial. ponadto 'ciemność, wieczór' (Karłowicz SGP) i pl. *czarniny* miejscami na wsch. 'czarne jagody' (MAGP IV cz. II 104), dial. kasz. *čarńina*, *čârńina* 'polewka z rosołu i krwi gęsi lub kaczki z dodatkiem różnych przypraw', 'krew ludzka' (Sychta SK), głuż. *čornina* 'coś czarnego, czarne, ciemne miejsce', 'prosię w czarnym sosie', czes. dial. laskie *černina* 'roślina czerniec gronkowy, Actaea spicata', 'ciemna mąka' (Bartoš DSM);

słe. *črnína* 'czerń, czarna barwa', 'żałobne odzienie', 'ciemne wino', 'miejsce gdzie jest czarno' (SSKJ), u Pleteršnika ponadto 'rodzaj winogron dających ciemne wino', sch. od XVII w. *crnìna* 'czerń', 'żałobne odzienie', rzadko w XVII w. 'atrament', Šulek i dial. czakaw. (*čarnīnà*, HDZ I 155) 'czarne winogrona', w RMat. także 'mrok, ciemność' i 'smutek, żałoba', cs. serb. **чрънина** 'czerń', bułg. dial. *чернинá* 'czerń' (Gerov), *чърнинá* 'rodzaj czarnych winogron' (Mladenov Vidin), maced. *црнина* 'czerń', 'czarne, żałobne odzienie', 'ciemność, mrok' (RMJ, MRS);

ros. *чернинá* 'czerń'. ~

Abstractum od *čr̥nъ*, o budowie zob. I 120—1. *W. S.* — *M. Ś.*

čr̥niti *čr̥n'ǫ* 'czynić coś czarnym, barwić na czarno; brudzić, nigrificare', przen. 'obmawiać, oczerniać, szkalować', **čr̥niti sę** 'wyglądać czarno, odznaczać się czarną, ciemną barwą, odbijać ciemną barwą od jaśniejszego tła', 'stawać się czarnym, czernieć, nigrescere'

~ pol. od XVI w. *czernić czernię* (stpol. i dial. *-yr-*; o kontynuantach stpol. *ir* w gwarach zob. MAGP V m. 229—33) 'malować na czarno, czynić czarnym', przestarz. 'brudzić' (L. z XVII w.), przestarz. i dial. 'obmawiać, szkalować, oczerniać' (Kucała PSM, Olesch Sankt Annaberg, Lorentz PW), *czernić się* od XV w. 'czernieć, stawać się czarnym, nigrescere', od XVI w. 'wyglądać czarno lub prawie czarno, odznaczać się czarnym kolorem, odbijać ciemną barwą od jaśniejszego tła', w XVI w. też rzadko 'być pogrążonym w smutku', dziś przestarz. 'wzajemnie siebie obmawiać, szkalować', dłuż. *carniś -im* 'czynić czarnym', *carniś se* 'stawać się czarnym; wyglądać czarno', głuż. *čornić -nju* 'czynić czarnym', 'oczerniać', *čornić so* 'wyglądać czarno', 'stawać się czarnym, nigrescere' (Pfuhl), czes. *černiti -ním* (stczes. od XIV w. *črniti*, Gebauer Sl.) 'barwić na czarno', 'oczerniać, szkalować', dial. 'brudzić' (Malina Mistřice), 'chmurzyć się, krzywić się, nieprzyjaźnie patrzyć na kogo' (Přír. slov., Kubín Kladsko), u Jungmanna ponadto *černiti se* 'stawać się czarnym, nigrescere', sła. *čiernit' -nim* 'barwić na czarno' (SSJ, także dial.: Habovštiak Orava 185);

słe. od XVI w. (Megiser 1592) *čŕniti -nim* : *črníti* 'barwić na czarno', 'oczerniać', *čŕniti se* : *črníti se* książkowe 'wyglądać czarno, wyróżniać się ciemnym kolorem' (SSKJ, Pleteršnik), sch. od XVI w. *cŕniti cŕnīm* 'czynić czarnym', 'hańbić, bezcześcić, zniesławiać', rzadziej 'oczerniać, szkalować', 'brukać, kalać duszę grzechami', 'zaciemniać, wypaczać sens czegoś', *cŕniti se* 'wyglądać czarno', cs. **чрънити** 'barwić na czarno' (**чрънилоⷨь бръвьı чрънѧщє**,

bułg. XIII w.), **чрънити сѧ -ѩ сѧ** 'χυανίζειν, fuscum fieri' (Miklosich LP), bułg. *чéрня -иш* (u Gerova też *црня*) 'czynić czarnym', 'oczerniać, szkalować', 'unieszczęśliwiać', *чéрня се* 'czynić się czarnym' i 'być barwionym na czarno', maced. *црни* 'czynić czarnym', 'oczerniać', 'unieszczęśliwiać', *црни се* 'wyglądać czarno, odznaczać się czarnym kolorem', ми се *црни* пред очи 'robi mi się ciemno przed oczyma' (RMJ, MRS);

ros. *черни́ть -ню́ -ни́шь* 'czynić czarnym, barwić na czarno; zamazywać, zasmarowywać; brudzić', 'oczerniać, szkalować', *черни́ться* 'stawać się czarnym, czernieć', 'być barwionym na czarno', ukr. *чорни́ти -ню́ -ни́ш* 'czynić czarnym, barwić na czarno', 'oczerniać', *чорни́тися* 'stawać się czarnym, nigrescere', brus. *чарні́ць* 'zabarwiać na czarno', 'oczerniać'. ~

Denominativum od *čr̥nъ*, o budowie zob. I 57. *W. S. — M. Ś.*

čr̥niz|a dial. płn. 'czerń, nigredo', 'to co jest czarne, ciemne'

~ sło. *čarńizna* 'polewka z krwi gęsi lub kaczki' (Lorentz PW), sła. dial. *čarňizna* 'żałobne odzienie' (Buffa Dlhá Lúka);

ros. liter. i dial. *чернизна́* 'czerń'. ~

Por. ponadto z suf. *-izina* : ros. dial. *черни́зина* (: *черниз́ина*) 'czerń', 'czarne piętno', 'czerniejący w dali przedmiot' (Dal, Opyt, Opyt Dop.).

Od *čr̥nъ* z suf. *-izna*. Por. *bělizna*. *M. Ś.*

čr̥no adv. 'w kolorze czarnym, najciemniejszym ze wszystkich', 'smutno, źle': dial. płn. w funkcji orzeczenia bezosobowego 'mnóstwo, dużo'

~ pol. *czarno* od XVI w. 'w kolorze czarnym, najciemniejszym ze wszystkich; ciemno, mroczno; brudno; źle, smutno, niepokojąco', w XVI w. też 'niesprawiedliwie, niesłusznie', także dial. np. Górnowicz Malbork, zrobić *czarno* 'poczernić' (MAGP V, cz. II 62), kasz. *čôrno* 'w kolorze czarnym; ciemno; brudno' (Sychta SK), też w funkcji orzeczenia bezosobowego 'mnóstwo, dużo': tego tam bëło jaż *čôrno* (ib.), głuż. *čorno* 'w kolorze czarnym', czes. *černo* 'ts.; ciemno; smutno, pesymistycznie' (Příř. slov.), też dial. *černo*: belo ich tam aż *černo* 'mnóstwo, dużo' (np. Bartoš DSM);

sło. *čŕno* 'w kolorze czarnym; smutno, pesymistycznie' (SSKJ), sch. *crno* np. *crno* gledati 'patrzeć pesymistycznie' (RMat.), bułg. *чéрно* 'w kolorze czarnym; smutno, pesymistycznie' (RBKE), maced. *црно* 'w kolorze czarnym; ciemno; smutno';

ros. *чернó* 'w kolorze czarnym; ciemno', przen. i pot. 'ciężko, trudno', pot. też w funkcji orzeczenia bezosobowego 'mnóstwo, dużo' (SSRJ), ukr. *чóрно* 'w kolorze czarnym; smutno, źle', brus. *чóрна* 'ts.' (BRS). ~

Por. czes. *černě* 'w kolorze czarnym; ciemno; brzydko, źle; nieprzyjemnie, haniebnie; nielegalnie' (Příř. slov., SSJČ), też dial. np. Malina Mistřice, sła. *čierne* 'w kolorze czarnym; pesymistycznie' (SSJ).

Adverbium od *čr̥nъ*. *W. S.*

čr̥noba dial. zach.-płd. 'czerń, czarność, nigror'

~ sła. dial. wsch. *čarnoba* 'zachmurzone niebo' (Buffa Dlhá Lúka); sło. *črnóba* 'czerń, czarny kolor' od XVI w. (Dalmatin), 'krew zebrana pod skórą, np. od silnego uderzenia' (Pleteršnik), dziś *črnôba* tylko w terminologii agrotechnicznej 'rodzaj choroby powodującej czernienie roślin' (SSKJ). ~

Od *čr̥nъ*. O suf. *-oba* zob. I 61. *F. S.*

čr̥nobrъvъ *čr̥nobrъva čr̥nobrъvo* dial. płn. 'mający czarne brwi, supercilia fusca habens'

~ stpol. wyjątkowe XV—XVI w. *czarnobrwy* (Słownik stpol., SP XVI IBL), czes. *černobrvý*, sła. *čiernobrvý*, przestarz. też *černobrvý*;

ros. *чернобро́вый* (*чернобро́в*), ukr. *чернобри́вий*, przestarz. *чернобро́вий* (URS), też *чорнобро́в -ва, -ве*, *чорнобри́в* (Hrinčenko), brus. *чарнабро́вы* (BRS, też dial.). ~

Por. ros. dial. *чернобро́вка* bot. 'Tagetes' (Mirtov Don.).

Złożenie z *čr̥nъ* i *bry brъve*. *F. S.*

čr̥nobylь f., **čr̥nobyl'ъ** *čr̥nobyl'a* m. 'bylica, Artemisia vulgaris'

~ stpol. XV w. *czarnobyl* 'bylica, Artemisia vulgaris' (wg Słownika stpol. podejrzane o pożyczkę z stczes., zob. też Basaj, Siatkowski RKJŁ XI 86), poza tym tylko dial. z Litwy *czarnobyl -la* 'ts.' (też z Litwy u L. z końca XVIII w.), czes. *černobýl* m., *černobýlí* n. 'Artemisia vulgaris', stczes. *črnobýl* m. 'ts.' od XIV w., sła. *černobyľ* m. 'ts.', dial. też *černobýľ, černobíl, černobiel* 'ts.', *čiernobyľ* 'psianka czarna, Solanum nigrum' (SSJ, Buffa SBN 279);

słe. *črnobìl* f. wyjątkowe, poza tym tylko w zestawieniu *črna bíl* 'trędownik bulwiasty, Scrophularia nodosa', dial. 'Artemisia vulgaris', 'czworolist pospolity, Paris quadrifolia' (Pleteršnik), sch. *crnòbil, crnòbilj* i *crnòbilnīk* m. 'Artemisia vulgaris' (Simonović BR 50, stąd RMat.), wg RJAZ postacie *crnobilj, črnobil* 'ts.' ze Stulicia r. 1806, chyba pożyczka z ros.;

ros. pot. *чернобы́л -ла* i *-лу*, *чернобы́ль -ля*, *чернобы́лье* n. 'Artemisia vulgaris' (SSRJ; też dial. *чернобы́л, чернобыль* 'ts.', Mirtov Don.), u Dala *чернобы́л* m., *чернобы́ль* f., *чернобы́лье* n. 'ts.', też (np. dial. twerskie) 'bylica polna, Artemisia campestris', 'bylica miotłowa, Artemisia scoparia', dial. kaukaskie *чернобыл* 'dziki bez, Sambucus ebulus', ukr. *чорно́биль чорно́билю* m. i pot. *чорно́биль чорно́били* f. 'Artemisia vulgaris' (URS), dial. *чорно́бил -лу* 'ts.' (Żel., Hrinčenko) i w innych postaciach (zob. Makowiecki Sł. bot. 41), huculskie *черно́біль -лю* 'goryczka karpacka, Gentiana carpatica' (Hrinčenko, też Makowiecki o. c. 164: *čornobil* 'ts.'), brus. *чарно́быль -лю* 'Artemisia vulgaris' (też dial., Bjalькevič Mohylew). ~

Por. ros. dial. *чернобы́лый* 'mający pociemniałe źdźbła' (np. *чернобылый ячмень*, Mirtov l. c.).

Compositum, I człon *čr̥nъ*, II *bylь*, por. słe. *črna bíl* 'Scrophularia nodosa', ukr. dial. *čornyj bil* 'Artemisia vulgaris' (Makowiecki o. c. 41).

Machek ČSR 248—9, Budziszewska SPŻ 217. *T. Sz.* — *F. S.*

čr̥nobyl'ъ zob. **čr̥nobylь**

čr̥nogolvъ *čr̥nogolva čr̥nogolvo* 'wyróżniający się czarną głową, mający czarną głowę'

~ pol. *czarnogłowy* 'mający czarną głowę' (L., SJP PAN), czes. *černohlavý* 'mający czarne włosy' (Přír. slov., Jungmann), sła. *čiernohlavý*, przestarz. *černohlavý* 'mający czarną głowę';

słe. *črnoglàv -gláva* 'mający czarną głowę' (Pleteršnik), sch. *crnòglav* 'ts.' (RMat.) od XVII w. (u Belostenca XVII w. *črnoglav*, RJAZ);

ros. *черноголо́вый* (*черноголо́в -ва -во*) 'mający czarne, ciemne włosy', 'mający czarną głowę, o ptaku, owadzie, zwierzęciu' (SSRJ), ukr. *чорноголо́вий* 'ts.' (URS, też dial.), brus. *чорнагало́вы* 'ts.'. ~

Substantywizowane adi.: ~ stpol. XV—XVI w. *czarnogłów* 'tribula,

Anthriscus silvestris', w XV w. też 'głowienka pospolita, Prunella vulgaris', dawne z XVII w. 'żebrzyca, Seseli', czes. *černohlav -vu* 'Seseli hippomarathrum, żebrzyca kobyla' (Přír. slov.), 'Siler montanum' (Jungmann), sła. *černohlav* 'Seseli hippomarathrum, żebrzyca kobyla', 'Prunella, głowienka' (Buffa SBN 279);

sże. *črnoglàv -gláva* 'Prunella vulgaris, głowienka pospolita', sch. *cȓnoglav* i *crnòglav* 'Sylvia atricapilla, pokrzewka czarnołbista' (RMat.) od XVII w. (RJAZ), 'Ajuga genevensis, dąbrówka kosmata' (Simonović BR, stąd RMat.), 'Prunella vulgaris, głowienka pospolita' od XVII w., jako NO *Črьnoglavъ* XIII—XIV w. (znane także jako NM i NT, RJAZ), cs. **чръноглавъ** m. NO (Miklosich LP);

brus. *чорнагалóў* m. 'Prunella, głowienka'. ~

Por. głuż. *čornohłowny* 'mający czarną głowę';

formacje sufiksalne:

1. z suf. *-ьсь*: sże. *črnoglâvec -vca* 'mający czarną głowę', bot. 'Carex glauca, turzyca siwa', sch. *crnòglavac -ávca* 'Sylvia atricapilla, pokrzewka czarnołbista' (też u Vuka), 'Helleborus, ciemiernik', ludowe (Vuk) 'Ajuga genevensis, dąbrówka kosmata', bułg. dial. *чърноглáвци* m. pl. 'zwierzęta z czarnymi głowami' (Gerov Dop.), ukr. przestarz. *чорноголóвці -ців* 'buty czerwone z czarnymi czubkami' (URS);

2. z suf. *-ъkъ*: czes. *černohlávek -vka* 'Prunella laciniata, głowienka kremowa' od XV w. (stczes. *črnohlávek -vka*), dial. moraw. *černohlávek* 'Sylvia atricapilla, pokrzewka czarnołbista', 'Parus palustris', 'Prunella, głowienka', sła. *čiernohlávok*, przestarz. *černohlávok -vka* 'Prunella vulgaris', 'ptak Sylvia' (synonim: penica *čiernohlavá*), sch. dial. ze Sremu *crnòglavak* 'ryba o małej, czarnej głowie';

3. z suf. *-ъka*: czes. dial. *černohlávka* 'Ujaga chamaepitys' (Bartoš DSM), sże. *črnoglâvka* 'Sylvia atricapilla', sch. *crnòglāvka* 'ts.' (też u Vuka), dial. 'pszenica o czarnych kłosach' (RMat.), ros. *черноголóвка* 'Prunella, głowienka', dial. *черноголовка* 'Sylvia atricapilla' (Melьničenko Jaroslavl), ukr. dial. *чорноголóвка* 'mający czarną głowę' (Hrinčenko).

Compositum, I człon *čr̥nъ*, II *golva*. *W. S. — T. Sz.*

čr̥nookъ *čr̥nooka čr̥nooko* 'mający czarne, ciemne oczy, nigris oculis'

~ pol. *czarnooki* (u L. bez dokumentacji), czes. *černooký*, sła. *čiernooký*, dawne też *černooký*;

sże. *črnoòk -óka*, sch. *crnòok*, w XVII w. *črnook* (ale już w XVI w. *črnok* 'czarnooki młodzieniec', RJAZ), cs. **чрънооκъ**, bułg. *черноóк* (dial. też *чръноóк*, Gerov, BDial. VI 102, *църнóк*, BDial. I 155), maced. *црноок*;

ros. przestarz. i poet. *черноóкий*, ukr. *чорноóкий*, brus. *чарнавóкі*. ~

Por. głuż. *čornowóčkaty, čornowóčny* 'czarnooki'.

Złożenie z *čr̥nъ* i *oko*. *W. B.*

čr̥nostь f. 'czerń, kolor czarny, najciemniejszy, nigredo, nigritia; ciemność'

~ pol. *czarność* 'czerń, czarny kolor' od XV w. (też dial. np. kasz.), 'ciemność, mrok; ciemne zabarwienie skóry, włosów' od XVI w., przen. 'nikczemność, niegodziwość', dawne 'czarne odzienie' (dziś dial. kasz., Sychta SK), głuż. *čornosć* 'kolor czarny, czerń', czes. *černost* 'ts.; ciemność, mrok', przen. 'złość, niegodziwość, nikczemność' (Přír. slov.), stczes. *črnost* 'czerń; ciemność' (Gebauer Sl., Novák SlHus), sła. *čiernosť* 'kolor czarny, czerń, czarność';

sże. *črnôst* 'kolor czarny, czerń' (Pleteršnik), 'śniadość (cery)', sch. *crnōst*

crnosti (od XIV w., stsch. *črьnostь*) 'nigredo' (RJAZ), cs. **чръность** 'ts.' (Miklosich LP), maced. *црност* 'ts.';

strus. **чьрность : чєрность** 'nigredo', przen. 'brud moralny, nieczystość' (Srezn.), ros. z cs. *чёрность* 'nigredo' (Dal), ukr. *чóрність чóрности* 'ts.' (też Hrinčenko). ~

Por. stczes. *črnot -ti* f. 'czerń, czernidło' (Gebauer Sl., Flajšhans Klaret), u Jungmanna *černoť -ti* f. 'ts.'.

Abstractum od *čr̥nъ*, z suf. *-ostь*.

Zob. też *čr̥nota, čr̥nina, čr̥nizna, čr̥nь, čr̥n'a, čr̥noba.* *W. S.*

čr̥nota 'czerń, nigredo; ciemność'

~ pol. NO od początku XIV w. *Czarnota* (SSNO), dial. kasz. *čårnota* 'brud, pył, kurz' (Sychta SK), głuż. *čornota* 'czarność, czerń', czes. *černota* 'ts.; ciemność', sła. *čiernota : černota* poet. 'ts.';

sże. *črnóta* 'czarność, czerń', sch. NO *Crnota* (stsch. od XI w. *Cirnota, Črьnota*), cs. **чрънота** 'nigredo', bułg. *чернотá* 'czarność, czerń' (BTR), u Gerova też 'coś bardzo czarnego', maced. *црнотија* 'czerń; ciemność, mrok', przen. 'ciężkie, nieszczęśliwe życie';

strus. **чьрнота : чєрнота** 'czarność, czarny kolor' (Srezn.), ros. *чернотá* 'ts.; ciemność, mrok', przen. 'podłość, złość, nikczemność', pot. 'padaczka, epilepsja; czerń, pospólstwo' (SSRJ), dial. też 'czarna odzież; brud; brudna bielizna do prania' (Dal), 'gorszy gatunek siana' (SRSO), ukr. *чорнотá* 'czarność; czerń; ciemność', brus. *чарнатá* 'ts.' (BSR). ~

Por. sch. *crnòća* od XVI w. 'czarność, nigredo' (RJAZ), maced. dial. *црнóќа* 'ts.' (Vidoeski Kumanovo 256).

Dokładny odpowiednik ie.: stind. *kr̥ṣṇatā* f. 'czarność' = psł. *čr̥nota* (Mayrhofer KEWA I 264).

Derywat od *čr̥nъ*, z suf. *-ota*.

Por. *čr̥nostь, čr̥noba, čr̥nina, čr̥nь, čr̥n'a.* *W. S.*

čr̥novatъ *čr̥novata čr̥novato* dial. płn. 'o barwie zbliżonej do czarnej, czarniawy, subniger'

~ dłuż. *carnowaty*, głuż. *čornowaty* (Pfuhl);

ros. *чернова́тый*, ukr. *чорнува́тий*, u Żel. też *чорнова́тий*, brus. *чарнава́ты.* ~

Por. synonimiczne głuż. *čornojty* (Pfuhl).

Od *čr̥nъ*, z suf. *-ovatъ.* *W. B.*

čr̥novolsъ *čr̥novolsa čr̥novolso* 'wyróżniający się czarnymi, ciemnymi włosami, nigris capillis'

~ pol. *czarnowłosy* od XVI w. (SP XVI IBL), czes. *černovlasý*, sła. *čiernovlasý*, dawne też *černovlasý*;

sże. *črnovlàs -lása*, sch. dawne (Della Bella, Stulić) *crnòvlas*, cs. **чръновласъ**;

ros. *черноволо́сый*, ukr. *чорноволо́сий* (też dial., Hrinčenko), brus. *чарнавало́сы.* ~

Por. dłuż. *carnowłosaty, carnołosaty* 'czarnowłosy', głuż. *čornowłóskaty, čornowłósny* 'ts.', cs. **чръноволасатъ** 'ts.'.

Złożenie z *čr̥nъ* i *volsъ.* *W. B.*

čr̥novъ *čr̥nova čr̥novo* 'mający czarną, czarniawą barwę, czarny, czarniawy'

~ pol. dial. kasz.-sli. *čarnovï* 'czarniawy' (Lorentz PW);

sch. dial. (Lika) *cȓnova* imię krowy (RJAZ);

ros. *черново́й -вáя -вóе* 'brulionowy, napisany na brudno, wstępny,

szkicowy; obrobiony z grubsza, nieobrobiony, surowy', pot. 'czarny, brudny, ciężki, o robocie', 'zanieczyszczony, o metalach', u Dala *чернóвый* 'czarniawy, ciemny, smagły', ukr. *чорновúй*, brus. *чарнавы́* = ros. *черновóй*. ~

Por. 1. stczes. NM *Črnov* (czes. NM *Černov* według Profousa MJČ I 333 z *Černínov*);

2. derywaty: a) głuż. *čornowc* 'coś czarnego', bot. 'pszeniec, Melampyrum sylvaticum et nemorosum' (Pfuhl), czes. NM *Černovec* (według Profousa MJČ I 333—4 od NO *Č(e)rna*), sch. dawne *crnovac* 'krogulec, Accipiter nisus' (RJAZ);

b) ros. *черновúк -ká* 'brudnopis, brulion', dial. *чернóвик* 'cmentarz' (Melьničenko Jaroslavl), brus. *чарнавік -ká* 'brudnopis, brulion';

c) ros. dial. *черновúна* 'czerń, ciemna, czarna barwa, przedmiot czerniejący w oddali', archang. 'jama na bagnie wypełniona błotnistą mazią' (Opyt, Dal).

Od *čr̥nъ*, co do budowy por. *čistovъ*. *W. B.*

čr̥nozemъ *čr̥nozema* 'gleba o ciemnym zabarwieniu, czarnoziem, próchnica' ~ pol. *czarnoziem -mu* (u L. z drugiej połowy XVIII w.), dial. też z nieregularnym *-'o- czarnoziom, czarnozióm -mu* (Szymczak Domaniewek, Maciejewski Chełm.-dobrz. 31);

bułg. *чернозéм* m. (też u Gerova), maced. *црнозем* m.;

ros. *чернозём -ма*, ukr. *чорнóзем -му* (u Żel., też *чернóзем*), brus. *чарназём -му*. ~

Por. feminina: 1. czes. *černozem -mě*, sła. *černozem -me*;

2. ukr. *чорнóземля* 'czarnoziem'.

Złożenie z *čr̥nъ* i *zem'a*, o budowie zob. Meillet SC 376. *W. B.*

čr̥nǫga zob. **čr̥nǫgъ**

čr̥nǫgъ *čr̥nǫga* : **čr̥nǫga** płd. 'coś, co odznacza się czarną barwą' ~ słe. *črnóga* 'czerniec gronkowy, Actaea spicata' (SSKJ), dial. *črnǫ́ga*, kajkaw. *črnúga* 'czarna świnia' (Pleteršnik), sch. regionalne *cr̀nūg* 'wieprzek o czarnej szczeci' (Stevanović SSJ² I 458), *cr̀nuga* 'świnia o czarnej szczeci', por. stsch. XIV w. NO *Črьnugovići* (RJAZ I 848). ~

Od *čr̥nъ*, o suf. *-ǫgъ*, *-ǫga* zob. I 67—8. *F. S. — M. Ś.*

čr̥nucha (: zach. i płd. **čr̥nuchъ** *čr̥nucha*), **čr̥nuša** (: **čr̥nušь** *čr̥nuša*), dem. **čr̥nušьka** 'coś czarnego, wyróżniającego się czarną lub ciemną barwą', przede wszystkim 'roślina czarnuszka, Nigella'

čr̥nucha: ~ pol. *czarnucha* 'kobieta o ciemnej cerze lub czarnych włosach' (już stpol. jako imię kobiece, SSNO), dawne 'choroba pasożytnicza zbóż objawiająca się czernieniem ziarna', stpol. XV w. 'czarnuszka, Nigella sativa', dial. 'czarna krowa' (Karłowicz SGP, też sli.: *čárnëχa* 'ts.', Lorentz PW), kasz. *čârnuχa* 'brudna kobieta' (Sychta SK), głuż. *čornucha* 'Nigella' (Pfuhl), czes. *černucha* 'Nigella arvensis' (według Machka ČSR 43 z pol.), dial. 'czarna krowa, owca' (Bartoš DSM, Svěrák Karlovice), sła. dial. *černucha* (: *čiernucha*) 'Nigella' (Kálal, Buffa SBN 280), 'czarna owca, krowa' (Kálal);

słe. *črnúha* rzadko o czarnych owadach, zwierzętach (SSKJ), u Pleteršnika 'Nigella arvensis';

ros. *чернýха* 'kobieta z czarnymi włosami', 'Nigella', 'rodzaj jadalnego grzyba', dial. też 'kąkol; ryba Scardinius erythrophthalmus' (Dal, Lindberg-Gerd SNR 192), 'cmentarz' (Melьničenko Jaroslavl), ukr. dial. *чорнýха*

'całkiem czarna tłusta glina', *чорнухá* 'ryba Scardinius erythrophthalmus' (Hrinčenko). ~

čr̥nuchъ: ~ pol. *czarnuch -cha* 'mężczyzna, chłopiec o ciemnej cerze lub czarnych włosach' (dial. 'czarny', Karłowicz SGP, *čorńuch* przezwisko człowieka ubrudzonego, Steuer Sulków), sli. *čárnëχ -χa* 'czarny wół, byk' (Lorentz PW), głuż. *čornuch* 'człowiek o ciemnej skórze', stczes. *črnúch* 'jakaś roślina' (Gebauer Sl.), sła. dial. *čarnuχ* 'przezwisko czarnego' (Buffa Dlhá Lúka);

słe. *črnúh -ha* 'czarnowłosy człowiek; zwierzę (zwłaszcza pies) z czarną sierścią', u Pleteršnika też *črnjúh* 'ciemny człowiek; brudas'. ~

čr̥nuša: ~ pol. dial. kasz. *čarnuša* 'nazwa czarnej krowy; czarna kaczka, Oidemia nigra' (Sychta SK), sła. *černuša* 'kobieta o ciemnej cerze, czarnych oczach i włosach; czarne zwierzę (krowa, owca)';

sch. NT *Crnûša* (Elezović Kos.-Met.), dial. *crnjuša* 'wrzosiec, Erica carnea', *crnjùšina* 'wrzos, Calluna vulgaris' (RJAZ, Vuk), bułg. dial. *чернýша* 'imię czarnej owcy' (BDial. VI 239: Pleven), *чéрнуша* 'ts.' (BDial. III 190: Ichtiman). ~

čr̥nušь: ~ stpol. NO *Czarnusz* (SSNO), czes. *černouš -še* m. 'czarny koń', 'ciemny, smagły człowiek' (Jungmann), stczes. NO *Črnúš* (Gebauer Sl.), sła. *černuš -ša* 'czarny pies';

stsch. XIV w. NT *Črьnušь* (RJAZ I 848). ~

čr̥nušьka: ~ pol. *czarnuszka* 'Nigella' (od XV w.), 'kobieta o ciemnej cerze, czarnych włosach', sli. *čarnëška* 'czarna krowa' (Lorentz PW), głuż. *čornuška* 'czarna kobieta' (*čornušk* 'psianka, Solanum', Pfuhl), czes. *černouška* 'coś ciemnego, czarnego, np. o kurze', u Jungmanna 'czarna, smagła kobieta, brunetka' (hip. *černoušek* 'czarnowłosy człowiek; coś czarnego'), sła. *černuška* 'Nigella', 'kobieta o ciemnej cerze lub czarnych włosach; czarne zwierzę';

ros. *чернýшка* 'czarna, smagła dziewczyna, kobieta', 'Nigella', 'gatunek grzyba', dial. też 'drobna cebula, dymka' (Slovarь Rjazan.), ukr. *чорнýшка* 'Nigella (sativa)', dial. *чернýшка* 'ts.; imię krowy' (Hrinčenko), brus. *чарнýшка* 'Nigella', pot. 'czarna, smagła kobieta, dziewczyna', u Nosoviča *чернýшка* 'Nigella; mniszka'. ~

Por. 1. pol. dial. *czarnocha* 'nazwa krowy', stpol. NO *Czarnocha* m. (SSNO), głuż. *čornoch* 'człowiek czarny', czes. *černoch* 'ts.', dial. nazwa bydlęcia Kott Dod. DSM), stczes. NO *Črnoch*, NM *Černoch* (Gebauer Sl.), sła. *černoch* 'człowiek czarny';

2. pol. dial. *czarnyszka* 'Nigella' (Karłowicz SGP), dłuż. *carniš* m. nazwa czarnego byka, czes. *černýš* m. 'pszeniec, Melampyrum' (stczes. *črnýš* 'ts.'), 'czarny kot' (Přír. slov.), słe. *črníš* m. 'odmiana winogron', ros. *чернúш -шá* 'gatunek ptaka; samiec cietrzewia', dial. też 'robak ziemny' (Mirtov Don.), ukr. *чорнúш -шá* 'gatunek żuka', dial. 'czarny chleb' (Hrinčenko).

Od *čr̥nъ*, o suf. *-ucha*, *-uchъ*, *-uša*, *-ušь* zob. I 74—5, 78—9.

W. S. — W. B.

čr̥nuchъ zob. **čr̥nucha**

čr̥nul'a 'dziewczyna, kobieta o czarnych włosach, ciemnej cerze; zwierzę czarnej maści'

~ pol. *czarnula* 'dziewczyna, kobieta czarnowłosa, o ciemnej cerze', dial. (także *čárnula*) 'ts.; nazwa czarnej krowy' (Karłowicz SGP, Maciejewski Chełm.-dobrz. 166, Sychta SK), stpol. XV w. NO *Czarnula* (SSNO), czes.

dial. *černul'a* 'krowa czarnej maści' (Bartoš DSM, Kott Dod. DSM, Malina Mistřice), sła. *černul'a* 'dziewczyna, kobieta czarnowłosa, o ciemnej cerze; czarne zwierzę, np. krowa' (też dial., Kálal);

słe. *črnúlja* 'kobieta ciemnowłosa, o śniadej cerze' (SSKJ);

ukr. dial. łemk. *чернýля* 'nazwa czarnej krowy' (Hrinčenko), *чорнýлька* 'brunetka' (Żel.). ~

Por. stsch. XIII w. NO *Črьnul*, sch. dial. *crnulac*, *črnulc* 'pszeniec, Melampyrum nemorosum i arvense' (RJAZ I 848).

Od *čr̥nъ*, o suf. *-ul'a* zob. I 110. *W. N.*

čr̥nuša, čr̥nušь, čr̥nušьka zob. **čr̥nucha**

čr̥nъ *čr̥na čr̥no* 'bardzo ciemny, będący koloru najciemniejszego ze wszystkich (w opozycji do *bělъ* 'biały'), niger, ater; ciemny, mroczny; brudny' > 'zły, złowrogi, złowieszczy; smutny, trudny do zniesienia; nieszczęsny, nieszczęśliwy'; w użyciu substantywnym: **čr̥no** 'czerń; ciemność, nigredo', 'coś wyróżniającego się czarnym lub ciemnym zabarwieniem', też w NM, **čr̥nъ** 'ktoś lub coś wyróżniającego się czarnym lub ciemnym zabarwieniem, np. człowiek, zwierzę, ptak', eufemistycznie 'o złym duchu, diable', nierzadkie w NO, **čr̥na** 'coś wyróżniającego się czarnym lub ciemnym zabarwieniem, np. woda (już ie. nazwa rzeki, zob. niżej), zwierzę', też w NW, NM i NO; **čr̥na agoda** zob. *čr̥nica*, **čr̥na voda** 'woda głęboka, nieprzejrzysta, ciemna', **čr̥nъ lěsъ** 'las ciemny, gęsty' > 'gęsty las liściasty', 'gęsty las iglasty', **čr̥na gora** 'wzniesienie terenu wyróżniające się ciemną barwą', **čr̥nъ lěsъ** 'rosnący na wzniesieniu' > 'miejsce, gdzie rósł *čr̥nъ* lěsъ', **čr̥na noktь** 'bardzo ciemna, mroczna noc', **čr̥nъ dьnь** 'dzień niepomyślny, nieszczęśliwy', **čr̥nъ chlěbъ** 'chleb ciemny z żytniej, razowej mąki', **čr̥na bolěstь, čr̥na nemoktь** 'ciężka choroba, zwłaszcza padaczka', **čr̥na sъmr̥tь** 'ciężka choroba zakaźna, np. dżuma', **čr̥na jьstъba** 'ciemne pomieszczenie z paleniskiem' (zob. Moszyński KLS² I 567—8); **na čr̥nъ(jь) nogъtь : jako estь za nogъtьmь čr̥no** 'bardzo mało, prawie nic' (Tolstoj Slav. Jaz. VII 279—90 z dokumentacją)

~ pol. *czarny* od XV w. (stpol. też *czyrny*) 'niger, ater; ciemny', 'mroczny' (od XVI w.), 'brudny, powalany', przen. 'zły, niegodziwy, złowrogi, złośliwy, szkodliwy', 'smutny, trudny do zniesienia' (w tym znaczeniu już w XV w.), 'złowieszczy, niepokojący', dial. oprócz podstawowego znaczenia też 'ciemny (ogólnie o chlebie i mące)', 'śniady, o ciemnej cerze' (Zaręba AJŚ III m. 264, 265), 'brudny' (Nitsch DPŚ), kasz. *čôrni* 'niger, ater; nieprzejrzysty; brudny, powalany', przen. 'nieuczciwy, niewdzięczny, złowrogi, zły, niedobry' (Sychta SK), o nazwach barw ciemnych i czarnych w dialektach polskich zob. Zaręba NB 18—20; *czarne* ziele od XV w. 'roślina Pulsatilla pratensis', *czarna* jagoda 'borówka, czernica, Vaccinium myrtillus', też dial. (MAGP IV m. 188, cz. II 102—4, AJK IV m. 182, Zaręba AJŚ II m. 227, Sychta SK, Maciejewski Chełm.-dobrz. 53), *czarny* korzeń od XVI w. 'roślina Helleborus niger' (SP XVI IBL), 'trawa nie odrosła, jeszcze młoda', dial. 'żywokost, Symphytus offcinale' (Sychta SK), *czarny* bez od XVI w. 'krzew Sambucus nigra', też dial. (Dejna AGK m. 452, Maciejewski Chełm.-dobrz. 53), *czarny* zwierz od XVI w. 'dzik', *czarny* chleb od XVI w. 'chleb razowy, żytni', też dial. (Dejna AGK m. 473, Górnowicz Malbork), *czarny* las dawne 'las o różnych gatunkach drzewostanu, głównie liściasty' (od XVI w. też NM), *czarna* woda 'głębina w morzu' (Sychta SK), *Czarna* Góra NM (Karłowicz SGP, Sychta SK), *Czarna* Wieś od XVI w. NM, *czarna* noc od XVI w. 'bardzo ciemna noc',

też dial. (Szymczak Domaniewek), *czarny* dzień 'dzień niepomyślny, pełen niepowodzeń', dial. 'Wielki Piątek' (Karłowicz SGP), *czarna* izba od XVI w. 'aestuarium rusticanum' (SP XVI IBL), 'izba czeladna', 'pomieszczenie wspólne dla ludzi i zwierząt' (Karłowicz SGP: Podhale), 'wędzarnia w chacie kaszubskiej' (Sychta SK), *czarna* niemoc od XVI w. 'rodzaj choroby', *czarna* śmierć od XVI w. 'okrutna śmierć' (SP XVI IBL), 'choroba epidemiczna powodująca dużą śmiertelność'; połab. *cornĕ* 'niger'; *cornă vădă* NW, *cornă* vorno 'czarna wrona', dłuż. *carny* 'niger', też dial. (Fasske Vetschau); *carna* wóda 'ciemna woda' (częste w różnych NW, Muka), *carne* jagody pl. 'borówki czernice' (Sorb. SA III m. 110—1), *carny* hogeń 'gorączka przy ranie' (Muka), głuż. *čorny* 'niger', dial. też 'brudny' (Michalk Neustadt); *čorna* zeĵń(ĵ)a, rola 'rodzaj gleby, Mutterboden' (o odmianach fonetycznych i zasięgach zob. Sorb. SA I m. 15), *čorne* drjewo 'drzewo iglaste, szpilkowe' (Zeman), *čorny* kos : *čorny* kós 'Amsel' (Sorb. SA III m. 28), *čorny* mór 'dżuma', czes. *černý* 'niger, ater; ciemny, mroczny', przen. 'smutny; ponury; nieszczęsny, nieszczęśliwy; zły, nieprzyjazny, wrogi; nielegalny, tajny', stczes. *črný* 'niger' (Gebauer Sl.), dial. *čérný* 'brudny' (Bartoš DSM); *černé* jahody pl. 'borówki, czernice', też dial. (np. Gregor Slav.-buč.), *černé* maliny 'ostrężyny', też dial. (Kott Dod. DSM, Horečka Frenštát, Malina Mistřice), *černá* (zvěř) 'dzik', *černý* les 'ciemny las', dawne 'las iglasty, szpilkowy', też NM, *Černá* Hora NM, *černý* chléb 'ciemny, razowy chleb', *černá* noc, *černá* tma 'bardzo ciemna noc', *černá* nemoc 'dżuma', *černá* smrt, *černý* mor 'nazwy średniowiecznych chorób epidemicznych', sła. *čierny* 'niger, ater; ciemny, mroczny', przen. 'smutny, ponury; beznadziejny; zły; wrogi, niebezpieczny, złowrogi; zabroniony, tajny, nielegalny', dial. *čarni* (Buffa Dlhá Lúka), *černi* : *čarni* (Sipos Bükk-Gebirge), *čierna* zem 'urodzajna ziemia', *čierny* chlieb 'chleb z ciemnej mąki', *čierna* noc 'bardzo ciemna noc', *čierne* dni pl. 'niepomyślne dni', *čierna* duša 'o złym człowieku';

sże. *čŕn čŕna čŕno* od XVI w. (Megiser 1592) 'niger, ater', przen. 'nieprzyjemny; nieprawomyślny', dial. *čâr* 'niger' (Ramovš VII 54), *čẽrn* 'ts.; ciemny' (Ramovš VII 90, Tominec Črni vrh), *čârn* (Rezja), *čaŕə̑n* (Ramovš VII 130), *čr̃ni* (Ramovš VII 172), *čŕna* prst 'czarna, urodzajna ziemia', *čŕni* les 'drzewo iglaste', *čŕni* gozd 'las z drzewami iglastymi', *čŕna* noc 'bardzo ciemna noc', *čŕni* dnevi pl. 'niepomyślne, trudne dni', *čŕna* duša 'zły człowiek', *čŕna* smrt 'dżuma', *Črna* Voda NW, *Črni* Potok NW i NM, *Črni* Les NM (Bezlaj SVI I 123), sch. *cr̂n cŕna cŕno* : *cr̂nī cr̂nā cr̂nō* : czakaw. *čârnī čârnā čârnō* (od XIV w., do XIII w. z *č-*, stsch. *črьni*) 'niger, ater; ciemny, mroczny; śniady (o cerze)', przen. 'smutny; niemiły; okrutny, trudny do zniesienia; grzeszny, zły, złowrogi; nieszczęśliwy, nieszczęsny; nędzny'; *Cr̂nā* Gora od XV w. nazwa regionu w Jugosławii, częste w NM, *Cr̂nā* Rijeka od XIV w. NW i NM, *Cr̂nā* Vas od XV w. NW i NM, *Cr̂nī* Potok od XIV w. NW i NM, *Cr̂nī* Vrh od XV w. NM, *Cr̂nō* Blato NM, *Cr̂nō* Vrelo NW i NM, *cr̂nā* noć 'bardzo ciemna noc', *cr̂nī* dani pl. 'niepomyślne i nieszczęśliwe dni', *cr̂nī* hljeb, kruh 'ciemny chleb', *cr̂nā* krv 'czarna krew z żyły', scs. **чрънъ** 'niger, ater' (Sadnik — Aitzetmüller HAT: Zogr., Mar., Supr.), cs. (XIII w.) **чрънъ** 'ts.', **чрънꙗ рѣка**, **чрънꙗ гора** (Miklosich LP), bułg. *чер* : *чéрен чéрна чéрно* 'niger, ater; ciemny, mroczny', przen. 'smutny, nieszczęsny, nieszczęśliwy', u Gerova *чéрън* : *чéрен* 'niger, ater; pociemniały; śniady; ciężki; zły; gorzki', dial. też *цръен* (BDial. VI 101), *црън* 'ts.' (Strandža: BDial. I 155), *чŕин чŕна* 'ts.' (Stojkov Banat); *чéрен* хляб 'ciemny chleb', *чéрна* нощ 'bardzo

ciemna noc', *чéрни* дни 'smutne, nieszczęśliwe dni', dial. *чѣ́рна* чърнúца 'borówka, czernica' (Stojkov Banat), *чърни* боровúнки 'borówka, czernica, Vaccinium myrtillus', *црьни* ангели 'diabły' (Gerov) maced. *црн* 'niger, ater', przen. 'smutny; nieszczęśliwy, nieszczęsny; zły, negatywny, nieprzyjemny; trudny, ciężki', *црн* леб 'ciemny chleb', *црн* ден 'nieszczęśliwy dzień; dzień po święcie św. Atanazego', *црни* дроб 'wątroba', *црна* крв 'czarna krew z żyły', dial. *čérna* m. i f. *čérnu* n. : *čárna* m. i f. *čárnu* n. 'niger' (Małecki SW), *čérna* dr'ép : *čárna* ʒijér 'śledziona' (ib.);

strus. **ѣрныи, ѵрьныи, ѣрьныи, ѣрныи, ѵорныи** 'niger, ater; śniady', przen. 'prosty (o człowieku), poddany'; **ѣрныи лѣсъ** 'las liściasty' (Srezn.), ros. *чёрный* : *чёрен черна́ черно́* 'niger, ater; brudny; ciemny, mroczny', przen. 'zły, negatywny; zaniebany, niewykształcony', *чёрный* лес 'las liściasty' (SSRJ, Dal), też 'las iglasty' (SRRO), *чёрная* ночь 'bardzo ciemna noc', *чёрная* зверь 'niedźwiedź' (Dal), *чёрная* немочь 'epilepsja, padaczka', *чёрная* смерть 'dżuma', *чёрное* сло́во 'przekleństwo' (Melьničenko Jaroslavl), *чёрный* глаз 'zawistny wzrok', *чёрная* изба́ 'izba, w której piec nie ma komina' (Melьničenko Jaroslavl), ukr. *чо́рний* : *чо́рен чо́рна чо́рно* 'niger, ater; ciemny, mroczny; brudny', *чо́рний* ліс 'las liściasty', też dial. *чо́рни* ліс 'ts.' (Slav. Leks. 58), *чо́рний* день 'nieszczęśliwy dzień', *чо́рна* бо́ліст 'epilepsja', *чо́рное* сло́во 'przekleństwo z wymienieniem diabła', *чо́рна* ха́та 'czarna izba, kurna chata', dial. *чо́рна* печінка : *чо́рний* потрух 'wątroba' (KDA m. 80, s. 141—2), brus. *чо́рны* 'niger, ater; ciemny, mroczny; brudny', przen. 'zły', *чо́рны* лес 'las liściasty', *чо́рны* хлеб 'ciemny, razowy chleb', *чо́рны* дзень 'nieszczęśliwy dzień', poleskie *чорнае* зерне 'pasożyt zbożowy Claviceps purpurea' (Leks. Palessja Minsk 72), *чо́рна* ха́та 'kurna chata' (ib. 153), *ч'о́рнij* лес 'las liściasty' (Tolstoj SGT 192). ~

Por. formy substantywizowane:

1. *čr̥no*: pol. dial. *czarne* 'kiszka, jelito zwierzęce nadziane kaszą zmieszaną z krwią' (Dejna AGK m. 545), dłuż. *carne* 'czarność, nigredo', *carne* we hoce, hoku 'źrenica' (Muka), głuż. dial. *čorne* 'czarna jucha' (Michalk Neustadt), czes. *černo* 'czerń, czarność', sła. dial. *Čarne -eho* NM (Buffa Dlhá Lúka), słe. *čŕno* 'czerń; czarne odzienie na znak żałoby', sch. *cr̂nō* 'ts.; ciemność' (RMat.), NM *Crno* (RJAZ), dial. *čārno* 'rodzaj winogron' (HDZ I 153), bułg. нося *чéрно* 'żałobę', maced. *црно* 'czerń; odzienie', ros. *чёрное* 'odzież w czarnym kolorze', ukr. говори́ти по *чо́рному* 'przeklinać' (Hrinčenko), brus. *чо́рнае* 'czarna odzież' (BSR);

2. *čr̥nъ*: pol. NO od XIV w. *Czarny*, *Czerny*, *Czern*, *Czyrny*, *Czyrn* (SSNO), *czarny* 'człowiek ciemnoskóry, ciemnowłosy, o śniadej twarzy; Murzyn', dial. 'ts., zwłaszcza jednak o zwierzętach wyróżniających się czarną lub ciemną sierścią, np. czarnej maści koń, ciemno upierzony ptak' (Tomaszewski GŁ, Zaręba Siołkowice, Kucała PSM 166, Maciejewski Chełm.-dobrz. 166), kasz. też 'nazwa diabła' (Sychta SK), głuż. *čorny* 'ciemnowłosy, ciemnoskóry; Murzyn', 'diabeł' (Zeman), czes. *černý* 'diabeł', też dial. (Hruška DSCh, Bartoš DSM), także eufemistycznie 'o wieprzach' (Bartoš DSM), stczes. od XV w. NO *Črny*, *Černy* (Gebauer Sl.), sła. *čierny* 'diabeł' (SSJ), sch. *cr̂nī* 'człowiek o śniadej cerze; diabeł; czarna figura w szachach', też NM *Crn* (RJAZ), maced. *црни* 'człowiek o śniadej cerze', też NO *Црни* (RMJ), ros. *чёрный* 'diabeł' (SSRJ, Melьničenko Jaroslavl);

jako NO *Crnko* (stare z *Č-*) od XV w. (RJAZ), por. też *crnjka* 'kobieta o czarnej karnacji' (Vuk, RMat.), 'czarna koza' (Frančić), bułg. dial. *црънка* 'ciemny znak na czymś, plama', 'haft na rękawie koszuli' (Gerov), maced. *црнка* 'kobieta o ciemnej karnacji', 'źrenica'. ~

Por. też: 1. z innym suf. nawarstwionym na pierwotne *čr̥nъkъ*: maced. *црнкавест* 'czarniawy' (RMJ);

2. złożone formacje deminutywno-ekspresywne na *-ьkъ*, *-ъkъ* 'intensywnie czarny, bardzo czarny; czarniutki, czarniusieńki':

čr̥n-ič-ьkъ: głuż. *čornički* (Pfuhl), czes. u Jungmanna *černíčký*, bułg. dial. *цръничък*, *чéрничък*, maced. *црничок*;

čr̥n-uč-ъkъ: pol. dawne *czarniuczki* (Kn., L. bez dokumentacji), dial. śli. *čarnëčkï* (Lorentz PW), także *cárniućki* (Karłowicz SGP), czes. rzadkie *černoučký* (SSJČ), stczes. z XIV w. NM *Črnúček -čka* (Gebauer Sl.), por. i dial. *černučičký* (Kott Dod. DSM), sła. *čiernučký* (SSJ), u Kálala *černučký*;

čr̥n-uš-ьkъ: pol. dial. *czarniuśki* (Karłowicz l. c.), adv. *czarniuśko* (Zaręba Siołkowice), śli. *čarnúškï* (Lorentz l. c.), też u L. *czarniuśki* (bez dokumentacji), głuż. *čornuški*, sła. *čiernuský* (SSJ), por. także sch. wyjątkowe (tylko u Stulicia r. 1806) *crnušast* 'subniger' (RJAZ);

čr̥n'-ut-ъkъ: pol. *czarniutki* (też dial. np. Karłowicz l. c., Olesch Sankt Annaberg), u L. bez dokumentacji, dial. śląskie także *czarnutki* (Karłowicz l. c.), czes. dial. *č'erňutky* (Lamprecht Opava), por. też pol. *czarniuteńki* (także dial., Olesch l. c. i u L. bez dokumentacji);

čr̥n-en-ьkъ: pol. dial. śli. *čarńïnki* (Lorentz l. c.), ros. *чёрненький*, ukr. *чорне́нький* (URS), por. i dial. *чорне́нечкий* (Hrinčenko);

inne formacje o mniejszym zasięgu: bułg. dial. *черно́чък* (Gerov), czes. rzadkie *černounký* (SSJČ), sła. *čiernulinký*, maced. *црнулав*, *црнулест*, pol. *czarniusieńki* (też dial., Olesch l. c. i u L. bez przykładu), brus. *чарню́сенькі* (też u Nosoviča), ukr. *чорне́сенький*, *чорні́сінький* (URS).

Od *čr̥nъ*, z suf. *-ъkъ*. *F. S.*

čr̥nь f. 'czarność, czarny kolor, nigredo, nigritia; ciemność; coś czarnego, ciemnego zwłaszcza czarne ubranie; czarny barwnik', **na čr̥nь** 'czarnawy, ciemny' ~ pol. *czerń* f. 'kolor czarny', od XVI w. 'czarna odzież; ciemność', 'czarny barwnik, drobny proszek niektórych metali otrzymywany drogą chemiczną', dawne pogardliwie 'tłum, ciżba, mnóstwo', w tym znaczeniu już w XVI w., dial. śląskie *čyrń* f. 'ostrężyna' (Zaręba AJŚ II m. 226), głuż. *čórń* f. 'czarność, czerń', u Pfuhla też 'czarny kolor, czarna farba, czarne ubranie', *na čórń* 'czarnawy', czes. *čerň* f. 'czarny kolor; czarne ubranie; czernidło', sła. *čerň* f. 'czarny kolor (książkowe); czarna farba, czernidło; rodzaj choroby roślin w postaci czarnego nalotu';

sże. *čr̥n črnî* f. (książkowe) 'czarność; czarny kolor', sch. wyjątkowe XVIII w. *cr̥n* f. 'ts.', *Crnj* NM, stsch. *Črьnь* NM, RJAZ, Elezović Kos.-Met.;

strus. **ъьрнь : ѣрнь** 'czarny kolor, nigredo, nigritia; czarne pole w tkaninie; prosty lud, tłum, ciżba', **на ъьрнь** 'ciemny' (Srezn.), ros. *чернь* f. 'czarność, nigredo, nigritia; rodzaj czarnej farby; czernione srebro; las liściasty', przestarz. 'motłoch, tłum, pospólstwo' (SSRJ), dial. też 'czarny materiał; czarny las, las liściasty; dolina między górami pokryta czarnym lasem — lasem liściastym' (Opyt, Mirtov Don., SRSO), także coll. *чернь* f. 'gatunek kaczek' (Melьničenko Jaroslavl), ukr. *чернь* f. 'rodzaj czarnej emalii na srebrze', przestarz. 'motłoch, pospólstwo', dial. też 'czarny kolor; czarne

odzienie; czarne nici' (Hrinčenko), brus. *чэрнь* f. 'czernione srebro', przestarz. 'motłoch, pospólstwo', dial. 'farbowanie na czarno; czarne żałobne odzienie'. ~

Odprzymiotnikowe abstractum od *čr̥'nъ*, z suf. *-ь*.

K. P. — W. S. — F. S.

čr̥'nьcь *čr̥'nьca* 'ktoś lub coś wyróżniające się czarnością, ciemnością skóry, cery, odzienia'

~ pol. *czerniec czerńca* 'roślina czerniec, Actaea; czarny korzeń', dawne 'zakonnik obrządku wschodniego' od XVI w., stpol. XV w. *czyrniec : czerniec* 'rośliny: Melampyrum arvense; Solanum nigrum', od XV w. też NO *Czerniec* (SSNO), w XVI w. 'człowiek ciemnej, czarnej karnacji' (SP XVI IBL), stczes. *črnec -ncě* 'człowiek wyróżniający się czarnością' (w NO), też NM *Črnci* pl. (Gebauer Sl.), sła. dial. u Jungmanna *černec* 'pasożyt rośliny zbożowej';

sże. *čŕnec čŕnca* 'człowiek czarny, wyróżniający się ciemnym kolorem skóry, czarnymi włosami', rzadko 'zwierzę czarnej maści, zwłaszcza koń' (SSKJ), 'czarny, ciemny chleb; śnieć zbożowa; czerń młodego fermentującego wina (Styria); ostrokrzew' (Pleteršnik), też NW *Črnec*, skąd wtórnie NM (por. Bezlaj SVI I 122—3), sch. *crnac crnca* 'człowiek czarny, wyróżniający się ciemnym kolorem skóry, ciemnymi włosami', już w XIII—XIV w. 'człowiek wyróżniający się czarną szatą, mnich' (stsch. *črьnьcь*), dial. 'winna latorośl z czarnymi gronami', dobrze zaświadczone także w NW i NM *Crnac, Črnac : Črnec, Crnci* pl. (RJAZ), *cȓnac = crni prišt*, scs. **чрьноць** 'mnich', maced. *црнец* 'człowiek czarny, wyróżniający się ciemnym kolorem skóry, ciemnymi włosami', przen. 'człowiek szary, ciężko pracujący' (RMJ);

strus. od XI w. **чрноць** 'zakonnik', ros. przestarz. i dial. *чернéц чернецá* 'ts.', *черноцы́* pl. 'mnisi' (SSRJ, Dal), ukr. *чернéць ченця́* (dial. *черця́*) 'ts.', dial. 'roślina czerniec gronkowy, Actaea spicata', *місяць — чернéць* 'miesiąc, którego pierwszy i ostatni dzień przypadają w okresie postu; pierwsza i ostatnia kwadra księżyca przypadające w poście', brus. *чарнéц чарняцá* 'zakonnik' (BRS), u Nosoviča gen. *чернецá : ченцá*. ~

Derywat od *čr̥'nъ*. Suf. *-ьcь* w funkcji formantu substantywizującego przymiotnik (zob. I 99—100). *W. S.*

čr̥'n'a 'czarność, nigredo, nigritia; coś czarnego, wyróżniającego się czernią' ~ stczes. *črně* f. 'czarność, nigredo' (XIV w., Gebauer Sl.);

sże. *čŕnja* 'czarna maciora' (Pleteršnik), sch. *Čŕnja* NM, NW (przysiółek w Banacie, rzeka w Serbii, RJAZ), książkowe *crnja* 'nieszczęśnik, biedak' (RMat.);

ros. dial. *чéрня* 'czarny barwnik do tkanin' (Slovarь Rjazan.), ukr. *черня́* 'забелина на зубах лошади' (Hrinčenko), 'gatunek dzikiej kaczki, kaczka cyranka' (Bilećkyj-Nosenko), *чéрня* 'czarna koza' (Żel.), dial. poleskie *чэ́рн'а* 'gatunek dzikiej kaczki, Nyroca' (Leks. Polesьja 466). ~

Abstractum od *čr̥'nъ*, o suf. *-ja* zob. I 82. *W. N.*

čr̥'n'adь f. : **čr̥'nědь** f. dial. płd.-wsch. 'czarność, coś bardzo czarnego np. czarne chmury, gęsta mgła, mglista pogoda', 'gatunek dzikiej kaczki'

~ sch. (RJAZ) *čŕnjād* f. 'niepogoda, caligo', *čŕnād* f. 'gęsta, niska mgła, caligo';

strus. **чрнядь : чрьнядь** 'gatunek kaczki' (Srezn.: Słowo o wyprawie Igora, Azarch Mat. russ. dial. II 151), ros. *чéрнядь : чéрнедь : чéрнеть* f. 'czerń,

czarność; szary, prosty naród; gatunek kaczki' (SSRJ), 'ciemnoczerwona ochra' (SRJ), u Dala też 'torf z czarnoziemu', dial. *čérnedь* f. 'gatunek czarnej kaszki' (Opyt Dop.), *čérnetь* f. 'ts.' (Mirtov Don.), 'prosty, szary naród' (Opyt Dop.), ukr. dial. *čórn'ad'*, *čérn'ad'* 'coś bardzo czarnego; czerń, czarność powstała z dużej ilości czarnych przedmiotów; czarne chmury podczas burzy; szary, prosty naród', 'rodzaj dzikich kaczek, Nyroca fuligula' (Dzendzelivśkyj SFPS XII 198—200), brus. *čórnieць* f. 'rodzaj dzikiej kaczki' (BRS);

z ros. czes. u Jungmanna *černěď* f. 'gatunek kaczki, Anas platyrinchos', *černeť* f. 'gatunek kaczki, Anas fuligula', głuż. u Pfuhla *čornjeć -a* m. 'gatunek kaczki'. ~

Por. ukr. *чернядка* 'gatunek kaczki, Anas oedemia' (Żel.).

Derywat od *čr̥nъ*, o suf. *-'adь* : *-ědь* zob. I 64—5.

Ekkert VIL Barchudarov 114—20. *W. S.*

čr̥n'akъ zob. **čr̥nakъ**

čr̥n'astъ zob. **čr̥nastъ**

čr̥n'atъ zob. **čr̥nastъ**

čr̥n'ava, zach. i płd. też **čr̥nava** 'czarność, nigredo, nigritia, ciemność, caligo; coś czerniejącego, czarnego, ciemnego, np. tłum, gromada ludzi'

čr̥n'ava: ~ pol. *czarniawa* : *czerniawa* (dial. też *czyrniawa*) 'czarna, ciemna masa czego, np. deszczowe chmury, tłum ludzi', przestarz. *czerniawa* 'lud prosty, czerń', dial. także 'bunt' (Karłowicz SGP), głuż. *čornjawa* 'ziemia bagnista, borowina; czubata kaczka', czes. dial. *čerňava* 'czarny mrok' (Bartoš DSM), sła. *čierňava* 'ts.', 'tłum, gromada, mrowie czegoś' (SSJ, Kálal);

słe. *čŕnjâva* 'czerń, czarność', 'coś czarnego, np. ciemny twardziel w rdzeniu drzewa' (też dial., Pleteršnik, Tominec Črni vrh), sch. *crnjava* 'wrzos, Calluna vulgaris' (Simonović BR 90);

strus. XII—XIV w. **чьрнява** 'zamęt, trwoga, niepokój wewnętrzny; pokuta' (Miklosich LP, Srezn.), ros. dial. *черневá* 'tłum, mrowie ludzi; czarne miejsce, piętno, plama, np. znak na tkaninie' (Dal), ukr. *чóрнява* 'czerń, czarność', 'tłum, mrowie ludzi' (dial. *чернява*, Żel., łemk. *чéрнява*, Hrinčenko), dial. łemk. 'czarne chmury' (Hrinčenko). ~

čr̥nava: ~ dłuż. *carnawa* 'nazwa czarnej krowy', żartobliwie 'czarny surdut; sutanna', pl. *carnawy* 'rodzaj gruszek', głuż. *čornawa* 'ziemia bagnista' (Pfuhl), czes. *černava* 'czarny mrok', 'czarnoziem; bagnista, grząska łąka z czarną, torfowatą ziemią' (stąd pol. dawne *czarnawa* 'czarnoziem', L., SW), sła. *černava* 'czarny mrok' (Kálal);

sch. *crnava* 'wrzos, Calluna vulgaris', stsch. XIII w. NM *Črьnave* f. pl. (RJAZ), maced. *црнава* : *црнева* 'czerń, czarność; mrok'. ~

Por. sch. *cŕnjavina* (w RJAZ *crnjàvina*) 'czarne chmury, mgła, mrok; śnieć na pszenicy', kajkaw. *črnjavka* 'siniec' (RJAZ).

Podstawa derywacyjna niejednolita: z jednej strony *čr̥niti, čr̥niti sę* (z suf. *-'ava, -ava*), z drugiej adi. *čr̥n'avъ, čr̥navъ*, o suf. *-a* zob. I 60. Abstractum z wtórną konkretyzacją. — Por. urzeczownikowione przymiotniki: ros. dial. *чернява* (: *чернáвка*) 'kobieta o śniadej cerze' (Dal), ukr. *чорнява* 'brunetka, kobieta o śniadej cerze'. *M. Ś. — F. S.*

čr̥n'avъ zob. **čr̥navъ**

čr̥padlo : čr̥pakъ *čr̥paka* 'naczynie do nabierania, czerpania np. wody'

čr̥padlo: ~ pol. dawne od XVII w. *czerpadło* 'naczynie do czerpania' (Dasypodius, L.), głuż. *čerpadło* (: *čěradło*) 'czerparka', czes. *čerpadlo* 'urządzenie do czerpania, pompa', u Jungmanna też 'miejsce w rzece, gdzie się czerpie wodę; przystań dla łodzi' (w stczes. w tych znaczeniach *čŕpadlo*);

sch. *cr̀palo* 'przyrząd do czerpania', scs. Mar. **почрьпало** (: **почрьпальникъ**) 'naczynie do nabierania, czerpak', bułg. dial. *черпáло* : *чръпáло* (: *черпúло*, *чръпúло*) 'ts.', rodop. *черпáло* 'miejsce, skąd nalewa się wodę' (BDial. V 217);

strus. **ꙑрпало** 'naczynie do czerpania, nabierania, czerpak', ros. *черпáло* (dial. też *черпалó*) 'ts.', dial. 'sak do wyjmowania złowionych ryb', ukr. dial. *чéрпало* 'naczynie do czerpania, czerpak' (Żel.). ~

Por. słe. *črẹpálọ* 'naczynie do czerpania, czerpak'.

čr̥pakъ: ~ pol. od XVII w. (Kn.) *czerpak -ka* 'naczynie służące do czerpania cieczy lub ciał sypkich; mała sieć na dwóch pałąkach złączonych na krzyż, osadzona na długim kiju', głuż. *čerpak -ka* (: *čěrak -ka*) 'naczynie do czerpania, czerpak', czes. *čerpák -ku* 'rodzaj drewnianego naczynia' (Přír. slov., Bartoš DSM), dial. też *čŕpák* 'ts.' (Bartoš DSM), sła. *čerpák* : *čŕpák* 'rodzaj drewnianego naczynia' (też u Kálala);

bułg. *черпáк* 'naczynie do nabierania i picia wody; chochla' (też dial., BDial. I 156: Strandža);

ros. *черпáк -кá* 'naczynie do czerpania, czerpak', dial. też 'duży sak rybacki' (Dal, Mirtov Don.), ukr. *черпáк -кá* 'naczynie do czerpania, czerpak', dial. 'czerpak na długim kiju lub wiadro z krótką rączką do nabierania wody; rodzaj przyrządu rybackiego, rodzaj sieci' (Hrinčenko, Żel.), brus. *чарпáк -кá* 'czerpak', dial. poleskie *чэрпáк*, *чэ̃рпáк* 'czerpak do zbierania roju' (Leks. Polesьja 364). ~

Por. słe. dial. *črẹpák* 'garnek (pejorat.)' (Pleteršnik).

Ze słow.: węg. *cserpák* 'czerpak, haustrum; naczynie do picia' (Kniezsa MNSJ I 1, 130—1).

Od *čr̥pati* (p. *čerpti*), o budowie zob. I 113—4, 90. *K. P. — W. B.*

čr̥pakъ zob. **čr̥padlo**

čr̥pati zob. **čerpti**

čr̥pnǫti *čr̥pnǫ* perf. do *čerpti čr̥pǫ* : *čr̥pati čerp'ǫ*

~ pol. przestarz. *czerpnąć*, stpol. XV w. *na-czyrpnąć*, *po-czyrpnąć*, głuż. *čerpnyć -nje*, sła. *črpnúť*;

maced. *црпне*;

ros. *черпнýть -нý*, ukr. *черпнýти -нý*. ~

Por. słe. *črẹ́pniti črệpnem* 'ein Scherbengeräusch von sich geben' (Pleteršnik), sch. *zàcrepnuti* 'zaczerpnąć', brus. *чарэ́пнуць* 'ts.'. *W. B.*

čr̥pъ *čr̥pa* wsch. 'narzędzie do cięcia, sierp'

~ ros. dial. *черп* 'sierp' (Opyt, Dal). ~

Ale pol. dawne *czerp -pa* 'naczynie do czerpania wody' (stąd czes. *čerp -pu* 'wiaderko do czerpania wody', u Jungmanna z L.) to derywat wsteczny od *czerpać*.

Nomen instrumenti do *čerpti čr̥pǫ* (zob., tam też o śladach znaczenia 'ciąć, rwać'). Dokładny odpowiednik w łot.: *cirps* m. : *cirpe* f. 'sierp'. Por. należące do tej samej rodziny gr. κρώπιον (**krōp-*) 'sierp', śrirl. *corrán* 'ts.', stind. *kr̥pāṇaḥ* m. 'miecz', *kr̥pāṇī* f. 'sztylet'. Zob. psł. synonimiczne *čr̥vь*.

Vasmer REW III 327. — Według Trautmanna BSW 129 wyraz powstał z kontaminacji psł. synonimicznych *čr̥vь* : *sr̥pъ*. *K. P.*

čr̥pъkati *čr̥pъkajǫ* 'nabierać, czerpać płyn w niewielkich ilościach'

~ czes. dial. wałaskie *crpkat'* 'dolewać po kropli, kapać' (Bartoš DSM), sła. *črpkat' -ká* 'nabierać trochę płynu i przelewać go; po trochu się wylewać, rozlewać; pryskać';

sch. *čr̥pkati -kām* dem. do *crpsti* (Vuk). ~

Dem. od *čerpti čr̥pǫ* : *čr̥pati čerp'ǫ*, o budowie zob. I 49—50. *W. B.*

čr̥sati *čr̥šǫ* : *čr̥sajǫ*, **čr̥chati** *čr̥šǫ* : *čr̥chajǫ* płn. 'silnie pocierać, drapać, czochrać', perf. **čr̥snǫti** *čr̥snǫ* : **čr̥chnǫti** *čr̥chnǫ*

čr̥sati: ~ ukr. dial. *чepcámu -cáю* 'drapać swędzące miejsce; trzeć, pocierać; uciekać' (Hrinčenko, Żel.). ~

Perf. ***čr̥snǫti***: ~ ros. dial. pskow. *чepcнýть* 'silnie uderzyć kogoś' (Opyt Dop.), ukr. dial. *чépcнyти* perf. do *чepcámu* (Hrinčenko). ~

čr̥chati: ~ pol. dial. *czarchać (się)* 'czochrać (się)' (Kucała PSM 206), kasz. *čorχac* (: *čårχac*) *čorχa* : *čorše* 'powłócząc nogami zdzierać obuwie', 'iść', 'trzeć nogą o nogę podczas chodzenia', *čorχac są* 'trzeć się' (Sychta SK, Lorentz PW), głuż. *čerchać* (u Pfuhla *čeŕchać*) *-cham* 'szurać nogami', czes. przestarz. *čerchati* 'robić kreski, bazgrać' (Příř. slov.);

brus. dial. *чэ́рхаць* 'trzeć, pocierać' (Šaternik Červ.). ~

Perf. ***čr̥chnǫti***: ~ pol. dial. kasz. *čorχnǫc* 'otrzeć, potrzeć; zedrzeć, zerwać' (Lorentz PW), 'zażyć tabaki, wypić kieliszek wódki', 'oszukać', *občorχnǫc* 'zedrzeć sobie naskórek' (Sychta SK), głuż. *čerchnyć* (u Pfuhla *čeŕchnyć*) *-njem* 'szurnąć nogami po ziemi', sła. dial. *črchnút'* 'uszkodzić, stłuc, np. garnek' (Kálal);

brus. dial. *падчэ́рхнуць* 'podkreślić' (Scjaškovič Grodno). ~

Do *čerti čьrǫ*, o czasownikach na *-sati*, *-chati* p. I 50—2. Zob. *čr̥kati* 2., *čerslati*.

Varbot Etim. 1971 s. 7—8. *W. B.*

čr̥sliti zob. **čerslati**

čr̥slь f. : **čr̥sl'a (čr̥chl'a)** 'miejsce, gdzie uschły drzewa po zdarciu z nich kory, gdzie wycięto drzewa, polana'

čr̥slь: ~ stpol. 1407 r. (Mazowsze) *czyrśl* 'część lasu, w której drzewa uschły po wycięciu na pniach obrączkowatych pasów kory'. ~

čr̥sl'a (čr̥chl'a): ~ pol. dial. (Podhale, Żywieckie) *cyrla, cyrchla, cyrkla* : *cerkla* 'polana powstała po uschnięciu drzew, na pniach których wycięto obrączkowate pasy kory, leśna łąka' (Karłowicz SGP), sła. dial. *črchl'a* 'sęk w drzewie' (Kálal), też NT *Črchl'a* (rzadko zalesione wzniesienie i trawiasta podmokła przełęcz w Niżnych Tatrach);

ukr. dial. *чépиля* 'miejsce, gdzie wyrąbano las i pozostały tylko młode drzewka; pole powstałe przez wypalenie lasu, karczowisko' (Żel.);

tu może też stsch. NM *Crьhla* (RJAZ). ~

Pierwotne nomen actionis > nomen loci od *čerti čьrǫ* : *čersti čr̥tǫ*, zob. *čerslati* : *čr̥sliti* (*čr̥chliti*).

Varbot Etim. 1971 s. 8. *W. B.* — *F. S.*

čr̥sl'a zob. **čr̥slь**

čr̥snǫti zob. **čr̥sati**

čr̥stvě zob. **čr̥stvo**

čr̥stvěti *čr̥stvějǫ* 'stawać się jędrnym, twardym, krzepkim, twardnieć, krzepnąć, zdrowieć'

~ pol. *czerstwieć czerstwieję* (stpol. i dial. *czyrstwieć*) 'stawać się czerstwym (suchym, twardym), zsychać się' (u Lindego z XVIII w.), 'krzepnąć, zdrowieć' od XVI w. (SP XVI IBL), głuż. *čerstwjeć* 'stawać się czerstwym, rześkim, świeżym; zdrowieć' (Pfuhl), stczes. *črstvěti* : *čerstvěti -ěju* 'stawać się rześkim', sła. *čerstviet'* 'stawać się świeżym, rześkim';

sże. *čvrstę́ti -tím* 'twardnieć, krzepnąć';

ros. *чepcmвémь -вéю* 'twardnieć, zsychać się; krzepnąć; stawać się nieczułym, oschłym', też u Dala, ukr. *чépcmiти -вíю* 'czerstwieć, twardnieć, zsychać się', brus. *чapcцвéць* 'twardnieć, stawać się nieczułym (o sercu, duszy)', u Nosoviča *чиpcmвémь* 'stawać się czystszym, świeższym (na twarzy)'. ~

Por. sch. *čvr̀šćati -ām* 'stawać się twardym, krzepkim, twardnieć, krzepnąć' (RMat.).

Denominalny czasownik od *čr̥stvъ*. O budowie zob. I 47. *W. S.*

čr̥stvina zob. **čr̥stvostь**

čr̥stviti *čr̥stv'ǫ* 'czynić jędrnym, twardym, mocnym; pokrzepiać, wzmacniać, odświeżać'

~ pol. dawne od XVI w. *czyrstwić* : *czerstwić* 'rzeźwić, pokrzepiać', głuż. *čerstwić* 'odświeżać, orzeźwiać, otrzeźwiać', czes. *ob-čerstviti* 'odświeżyć, orzeźwić, ożywić' (SSJČ);

sże. *čvrstíti -tím* 'rzeźwić; pokrzepiać', sch. *čvr̂stiti čvr̂stīm* 'czynić coś twardym, krzepkim, mocnym, firmare' (RMat., RJAZ), cs. **ѹpѣcmвumu -влѭ** 'ts.' (Miklosich LP), bułg. (Gerov) *чeвpъcmя -мúш* : *цвpъcmя -мúш* 'rzeźwić, pokrzepiać, wzmacniać; wracać do zdrowia';

ros. *чepcmвúmь -мвúm* 'znieczulać, czynić nieczułym', też u Dala, ukr. *чepcmвúmu -вúmь* 'ts.' (URS). ~

Denominativum od *čr̥stvъ*, o budowie zob. I 57. *W. S.*

čr̥stvo, płn. też **čr̥stvě** adv. od *čr̥stvъ*

čr̥stvo: ~ pol. *czerstwo* 'zdrowo, krzepko' (SJP PAN), stpol. (też *czyrstwo*) przede wszystkim 'dziarsko, rześko, żywo; szybko' (SP XVI IBL), głuż. *čerstwo* 'świeżo, rześko, żwawo, żywo', czes. rzadkie *čerstvo* 'szybko, prędko', dial. też 'niedawno, dopiero co, świeżo' (Přír. slov.), sła. *čerstvo* 'prędko; niedawno, świeżo';

sże. *čvr̂sto* 'mocno' (SSKJ), sch. *čvr̂sto* 'mocno, silnie, pewnie', bułg. dial. *чeвpъ́cmo* : *чвpъ́cmo, цвpъ́cmo* 'silnie, mocno; zdrowo; zręcznie, żywo, żwawo, prędko, szybko' (Gerov, BDial. I 156, 271, III 286), maced. *цвpcmo* 'mocno, silnie, solidnie';

strus. XVI w. **ѣpcmко, ѳpѣcmво** 'silnie, wytrwale', ros. *чёpcmво* 'oschle, nieczule' (SSRJ), ukr. *чépcmво* 'ts.' (URS), brus. *чэpcmва* 'ts.' (BRS). ~

čr̥stvě: ~ stpol. *czerstwie, czyrstwie* 'żywo, szybko, dziarsko' (SP XVI IBL), u L. z XVII w. 'mocno', głuż. *čerstwje* 'świeżo, rześko, żwawo, żywo', czes. *čerstvě* 'szybko, prędko', dial. też 'niedawno, świeżo' (Přír. slov.), sła. *čerstve* 'żywo, szybko, niedawno, świeżo' (Isačenko SRS);

strus. XI w. **ѹьрстѣѫ, ѹрьстѣѫ** 'szczerze, otwarcie'. ~

Por. cs. **ѹрѣстѣь** 'szczerze, otwarcie' (o tym typie zob. Vaillant GC II 2, 682—8).

Derywaty od *čr̥stvъ*. *W. N.*

čr̥stvostь f., zach. i płd. **čr̥stvota,** płd. i wsch. **čr̥stvina** 'gęstość, jędrność', 'twardość, krzepkość, tężyzna', 'świeżość'

čr̥stvostь: ~ pol. *czerstwość* 'zdrowy wygląd; jędrność, krzepkość, dziarskość', 'twardość (pieczywa)', stpol. (też *czyrstwość*) 'dziarskość, rześkość, rzeźwość, żywość, świeżość; szybkość' (SP XVI IBL), głuż. *čerstwosć* 'świeżość, rześkość; zdrowy wygląd; żwawość, żywość' (Pfuhl, Zeman), czes. *čerstvost* 'szybkość, chyżość, zwinność', 'świeżość', stczes. *čŕstvost* 'świeżość' (Gebauer Sl.), sła. *čerstvosť* 'świeżość', 'żywość, żwawość, chyżość', 'rześkość';

słe. *čvrstôst* (w SSKJ *čvŕstost*) 'stałość, trwałość, siła, moc; jędrność', 'krzepkość, tężyzna', 'rześkość, świeżość', sch. dawne *čvrstost* 'twardość, stałość, soliditas' (RJAZ);

ros. *чёрствость* 'twardość, suchość', przen. 'oschłość, obojętność', ukr. *чéрствість -вости* 'ts.' (URS), brus. *чэ́рствасць* 'ts.', dial. *чúрствосць* 'czystość', 'szczerość, otwartość' (Nosovič). ~

čr̥stvota: ~ głuż. *čerstwota* 'świeżość, rześkość, żwawość, żywość', czes. rzadkie *čerstvota* 'szybkość, chyżość, zwinność', 'świeżość' (Příř. slov.), sła. *čerstvota* poet. 'świeżość';

słe. *čvrstóta* 'stałość, trwałość, jędrność', 'krzepkość, tężyzna', 'rześkość, świeżość' (= *čvrstôst*), sch. *čvrstòta* 'twardość, tężyzna, siła, moc' (RMat.), maced. *цврстота* 'twardość', 'moc, tężyzna', 'wytrzymałość, odporność'. ~

čr̥stvina: ~ słe. liter. nowe *čvrstína* 'stałość, trwałość, siła, moc' (SSKJ), sch. *čvrstìna* (Vuk, RMat.), dial. *cvrstìna* (Elezović Kos.-Met.) 'twardość, stałość, trwałość, wytrzymałość, odporność', 'obfitość, pełność, jędrność', bułg. *чевръстинá* 'krzepkość, twardość', 'żwawość, dziarskość' (BTR, Gerov), maced. *цврстина* 'twardość', 'moc, tężyzna', 'wytrzymałość, odporność';

ros. dial. *чepcтвúна* 'coś szczerstwiałego, stwardniałego' (Opyt Dop., Dal). ~

Abstracta od *čr̥stvъ*, z suf. *-ostь, -ota, -ina*. *M. Ś.*

čr̥stvota zob. **čr̥stvostь**

čr̥stvъ *čr̥stva čr̥stvo* 'zbity, gęsty; jędrny', 'stwardniały, twardy', 'silny, mocny, krzepki', 'rześki, żwawy, szybki; świeży', dial. zach. i słe. **čr̥stva voda** 'świeża woda'

~ pol. *czerstwy* (zamiast **czarstwy*, może pod wpływem *czerstwić*, Łoś GP I 67, por. być może z pierwotnym rozwojem dial. *ćorstfy*, Dejna AGK m. 345) 'zdrowy, rumiany, jędrny, jary, krzepki', dawne XVI w. *czerstwy, czyrstwy, czerstwi, czyrstwi* 'dziarski, rześki, rzeźwy, żywy, świeży; szybki' (SP XVI IBL), dziś dial. *czerstwy* np. *czerstwe* zdrowie, *czerstwy* wygląd (powszechne w Poznańskiem), *czerstwy* 'świeży, o wodzie' (z Cieszyńskiego), *čyrstvi* 'świeży; żwawy, rześki; raźny' (Olesch Sankt Annaberg), kasz. *čërstvï* 'munter, frisch' (*čërstvéjšé* kᵘolorə, Lorentz PW), znaczenie 'suchy, twardy, nieświeży, o pieczywie' (też dial., wbrew Nitschowi Studia 164—5 nie tylko kresowe: zob. Dejna l. c. *czerstwy, czertwy, czerwski, czerkwy* 'czerstwy, o chlebie') od XVIII w. (Nitsch l. c. z Kluka XVIII w., też L. z XVIII w.), głuż. *čerstwy* 'świeży; rześki, żwawy, żywy' (Zeman), u Pfuhla też 'dziarski, zdrowy',

čerstwa woda ‘świeża woda’, z *čerstweho* suda natočić ‘ze świeżej beczki nalać’, w *čerstwym* pomjatku měć ‘mieć w świeżej pamięci’, bóh dał, strowi a *čerstwi* byli! (tu *čerstwy* ‘munter’), czes. *čerstvý* ‘niedawno powstały, nowy, świeży, nie stary’ (np. *čerstvý* chléb, *čerstvé* máslo, vejce, *čerstvé* noviny; *čerstvé* stopy ‘świeże ślady’, *čerstvá* voda ‘świeża woda’) od XIV w. (stczes. *črstvý*, Gebauer Sl.), ‘wypoczęty, nie zmęczony, nie znużony’ (*čerstvé* síly, *čerstvý* kůň), ‘chyży, żwawy, szybki’ (*čerstvý* posel, jít *čerstvým* krokem; *čerstvý* vítr ‘mający szybkość 27—35 km na godz.), ‘chłodny, świeży’ (*čerstvý* vzduch, *čerstvé* ráno, SSJČ), stczes. XIV—XV w. *črstvý*, *črství* ‘rześki, dziarski; świeży’ (Gebauer l. c.), dial. rzadko, np. *čerstvý* jak ryba (Bartoš DSM), *čerstfy* chleb (Lamprecht Opava), sła. *čerstvý*, dial. *čŕstvy* ‘niedawno powstały, niedawno zrobiony lub przyniesiony, nowy, świeży, nie stary’ (*čerstvá* zelenina, *čerstvé* pečivo, *čerstvé* maslo, mäso, vajcia, *čerstvý* sneh ‘taki, co dopiero, w tej chwili spadł’), ‘mający dużo energii, żywotności, rześki, żywy, ruchliwy, szybki’ (*čerstvý* ako ryba, *čerstvý* krok; mať niečo v *čerstvej* pamäti ‘dobrze coś pamiętać’), ‘świeży, orzeźwiający, czysty’ (*čerstvý* vzduch, *čerstvá* voda, *čerstvé* rano), por. u Kálala prešlo mu do *čerstvého* ‘dotknęło go do żywego’, dial. *čerstvi* np. rano človek taki *čerstvi* ‘świeży, rześki’, *čerstvi* xl'ip ‘stary’, także *čerstvi* ‘szybki’ (Buffa Dlhá Lúka, Sipos Bükk-Gebirge);

słe. dial. *čŕstev -stva* ‘mocny, krzepki’, ‘świeży’, *čŕstva* voda ‘świeża woda’ (Pleteršnik, SSKJ, Tominec Črni vrh), cs. **ѹрѣствъ** ‘silny, mocny; gęsty’, też ‘sincerus’, ‘principalis’, ‘gravis’, por. także **дебелѣиши бо и ѹрѣствѣиши вода** (Miklosich LP);

strus. **ѹьрствъıи**, **ѹрьствъıи**, **ѵєрствъıи**, **ѵєрьствъıи** ‘twardy, mocny’, ‘lity, o metalu’, ‘gęsty, nie rzadki, nie płynny’, ‘suchy, o chlebie’ (**ѵєрѣства ковригa**), ‘nieskazitelny, nienaganny’ (XVI w.), ‘jasny, o umyśle’, ‘szczery, otwarty’, ‘ważny, znaczny’ (XI w.), ros. *чёрствый* (*чёрств -ва́ -во*) ‘taki, który utracił miękkość, świeżość, zaschnięty, stwardniały, nieświeży, o pieczywie; stwardniały, zbity, o glebie’, przestarz. i ludowe ‘twardy, ze stwardniałą skórą, np. o rękach’ (SSRJ), u Dala *чо́рствый* ‘ts.’, też np. земля *черства́* от засухи, przen. ‘oschły, nieczuły, sztywny’, ukr. *черстві́й* ‘suchy, zeschnięty, o chlebie’, przen. ‘obojętny, nieczuły’, dial. ‘jędrny, twardy; świeży; mocny, silny’ (Żel., Kuzela — Rudn.), brus. *чэ́рствы* = ros. *чёрствый* (też dial. np. Šaternik Červ.), *чэ́рствы* чалаве́к ‘oschły, nieczuły’ (BRS), dial. także *чи́рствый* ‘czysty’, ‘szczery’, ‘świeży, rześki’ (Старик, а еще *чирствый*, Nosovič). ~

Z metatezą *čr̥stvъ* > *čv̂rstъ*: słe. *čvŕst* ‘silny, krzepki, mocny’ (stąd ‘pełen sił żywotnych’, np. starec je še *čvrst*), ‘twardy, jędrny’, ‘żywy, rześki’ (*čvrste* oči imeti), ‘czysty, o metalach, bez rdzy’, *čvrsta* voda ‘świeża woda’ (SSKJ, Pleteršnik), sch. *čvȓst čvŕsta -sto* od XVI w. ‘silny, mocny; zdrowy; stały, trwały, niezmienny’, ‘stwardniały, twardy’, ‘gęsty, zbity; jędrny, pełny’ (RJAZ, RMat.), cs. **ѵрѣстъ камень** ‘solidus’ (Miklosich l. c.), bułg. dial. *чевре́ст*, *чъвре́ст*, *чвре́ст*, *цвре́ст* ‘silny, mocny, krzepki’, ‘twardy’ (Gerov), ‘gęsty’ (np. *чво́рсто* мле́ко, BDial. II 299), ludowe także *чевре́ст*, *чавре́с -ста*, *чевре́с* ‘żwawy, dziarski; zręczny’, ‘pracowity’, ‘szybki’ (RBKE, BDial. I 156, III 189, VI 239, Stojkov Banat), maced. *цврст* ‘pewny, niezachwiany, mocny’ (*цврст* стол; *цврста* волја), ‘twardy’ (од *цврсто* дрво; на *цврста* почва; *цврста* рака ‘mocna, twarda ręka, która nie folguje’; też dial. *цврс* како дрен ‘twardy jak dereń’, Vidoeski Kumanovo 83), ‘stały,

nie płynny' (w terminologii chemicznej: *цвpcmu* тела 'ciała stałe'), wg MRS także 'suchy, zeschnięty, o chlebie';

ros. dial. *цвépcmый* 'stwardniały, zeschnięty, o pieczywie' (Opyt, Dal).

Por. 1. słe. dial. *čŕsteł -stla* 'silny, mocny, krzepki';

2. słe. dial. *čŕsten -tna* 'ts.';

3. pol. dial. *cyrski* 'zdrowy, krzepki' (Nitsch l. c., DPŚ z okolic Opola), też w innych postaciach np. *cerskfi*, *cerskfy* 'czerstwy chleb' (Dejna l. c.), *cerkwy* także 'rzeźwy, krzepki' (Nitsch Studia 164: z ok. Warszawy). Najprawdopodobniej wyrazy te powstały na gruncie poszczególnych języków w rezultacie bądź to rozwoju głosowego, bądź też w związku z likwidacją wygłosowej grupy spółgłoskowej.

Kontynuuje ie. **kr̥t-tu̯-os* do ie. **kert-* 'pleść, wić, wiązać'. Najbliższe odpowiedniki: stind. *kr̥tsná-* 'całkowity, cały', łac. *crassus* 'gruby, gęsty' (**krət-tós*, zob. Walde — Hofmann I 285, inaczej Meillet DEL³ 264). Budowa jak w psł. *mr̥-tvъ*.

Pierwotne znaczenie 'zbity, gęsty, jędrny, twardy' (stąd 'zeschnięty, nieświeży, o pieczywie'), 'silny, mocny, krzepki' > 'żywy, rześki, żwawy, szybki, o świeżych siłach' : 'taki, który niedawno nastąpił, świeży, nowy', por. paralelę semantyczną: psł. *krǫtъ* (ros. *кpymóй* 'stromy; gęsty, twardy', sch. *krût* 'gruby; twardy') : psł. *krǫtiti* 'zwijać, splatać'.

Berneker SEW I 171, Sławski SE I 118—19, Reichelt KZ XLVI 341—2, Vasmer REW III 327—8, Mayrhofer KEWA I 259, Pokorny IEW 584—5. O rozwoju semantycznym Rozwadowski Sem. 91. *K. P. — T. Sz.*

čr̥ta 'nacięcie, (nacięta, wyżłobiona) linia, kreska'

~ słe. *čŕta* 'kreska, linia; nacięcie, rysa; zarys, kontur', sch. *cŕta* (już w XIV w. *črьta*) 'kreska, linia; linia graniczna', *crte* pl. 'rysy', w XIV w. też *Črьta* NM (RJAZ), scs. ѵрьта 'kreska, linia; belka', bułg. *чepmá* (dial. też *чpъmá*, Gerov) 'kreska, linia, rysa, cecha', *чepmú* pl. 'rysy twarzy', maced. *цpma* 'linia, kreska; linia coś rozgraniczająca; cecha', *цpmu* pl. 'rysy';

strus. ѣрта, ѵрьта, ѵєрта 'nacięcie; linia, kreska; szkic, rysunek; kierunek; moment, chwila', ros. *чepmá* 'linia, kreska; granica; cecha, właściwość' (stąd zapewne zapożyczone w XIX w. czes. *črta* 'kreska, linia; szkic, zarys', sła. *črta* 'ts.; cecha, właściwość', *črty* pl. 'rysy twarzy'), ukr. u Żel. *чépma* : *чepmá* 'linia, kreska' (por. dial. zakarp. *чepmúця* 'drzewo z obdartą wokół korą', Hrinčenko), brus. dial. *чepmá* 'linia, kreska; przyrząd ciesielski do oznaczania kreski na desce' (Nosovič), *чыpmá* 'dłuto do żłobienia rowków w drewnie; wyżłobiony rowek w drewnie' (Bjalьkevič Mohylew). ~

Por. ukr. *чepmь* f. 'kreska, linia' (Żel.), dial. *ящepmь* 'aż po brzegi naczynia' (Vasmer REW III 328).

Od *čersti čr̥tǫ*, o budowie zob. I 60. Dokładne odpowiedniki: lit. *kirtà* 'uderzenie' (LKŽod., uwaga prof. J. Safarewicza), stind. *kr̥tā* 'szpara, szczelina, rysa; wąwóz, parów' (według Mayrhofera KEWA I 258 znaczenie jednak niepewne). Por. *čr̥t'a*.

Berneker SEW I 171, Vasmer REW III 328. *K. P. — W. B.*

čr̥tadlo 'krój pługa, culter aratri'

~ dłuż. *cerstadło*, dial. *cerstało*, *cyrstadło* (według Muki z prałuż. **čertadło* < psł. *čr̥tadlo*) 'krój pługa', czes. *čertadlo* 'ts.' (też dial., np. Hruška DSCh), u Jungmanna także 'spodnia część pługa, na której jest osadzona radlica, lemiesz', stczes. *črtadlo* 'krój pługa; nóż';

słe. *čŕtálo* (u Pleteršnika *čŕtalǫ*) ‘krój pługa’ (też dial. np. Tominec Črni vrh, Riegler Notr. 153—4), dawne ‘rysik; ołówek’, sch. *cȑtalo* (stsch. od XV w. *črtalo*, dial. też *črtȁlo*, *tȑcalo*, Vuk, Skok ER I 278) ‘krój pługa’, dziś też ‘przyrząd do rysowania, linia’ (RMat.), w XIV w. NO *Črьtalo* (RJAZ), bułg. dial. *чрътáло* ‘krój pługa’ (Gerov), *чúртъло* ‘ts.; żelazo do tłuczenia w moździerzu’ (Mladenov Vidin), maced. dial. *црцало* ‘lemiesz radła’ (RMJ), ‘część pługa, drewniany klin wkładany w otwór w lemieszu radła’ (Reiter Titov-Veles);

ros. dial. (Kaługa) *чертáло* ‘косульный или сошной отрез, нож, чересло’ (Dal). ~

Od *čr̥tati* (p. *čersti*), o suf. *-dlo* zob. I 113—4. Por. synonimiczny derywat prymarny *čerslo* 1. *K. P. — W. B.*

čr̥tati zob. **čersti**

čr̥težь f. ‘nacięcie, wycięcie, np. wycięty znak graniczny, linia, kreska, wycięte (wykarczowane) miejsce, nowina w lesie’

~ stłuż. 1440 r. NT *Schirtiβ* = **čirtež* (Eichler Issled. serboluż. 192), sła. dial. *čiert'až*, *čert'až*, *čert'äž*, *črt'až*, *črtež* f. ‘linia graniczna, granica; poręba, polana’, też liczne NT i NM (Kálal, przede wszystkim Vážný Bratislava VI 462—6: środkowa Słowacja, według którego wyraz miałby być przyniesiony przez ukraińsko-rumuńskich pasterzy; dziś w języku liter. poet. arch.);

słe. *čŕtež* m. ‘zarys, plan’ według Pleteršnika z ros., ale wyraz poświadczony też w NM *Čertež* (Bezlaj SRL VIII 4—5, Eseji 133), sch. od XVIII w. *crtež* m. ‘rysunek, szkic, opis’, ale już w XIV w. NM *Črьtežь* : *Crьtežь* (RJAZ), bułg. *чертéж* m. ‘rysunek, wykres, plan’, maced. *цртеж* m. ‘rysunek, szkic’;

strus. **ѣрътєжь** : **ѵєртєжь** ‘znak graniczny’ (XIV w.), ‘szkic’ (XVI w.), ros. przestarz. *чертёжь -ежá* ‘rysunek, szkic, plan, wykres’ (stąd czes. u Jungmanna *čertež* ‘ts.’), dial. syberyjskie ‘umowny znak graniczny; nacięcie; nacięcie na drzewie’ (Dzendzelivśkyj UZLP 166), ukr. dial. *чертíж* : *чертéж* m. ‘pole uprawne uzyskane przez wykarczowanie, usunięcie pni, krzaków, lasu’, hucul. ‘przestrzeń, na której odarto drzewa z kory, aby uschły w celu karczunku’, też liczne NT i NM (poświadczone od XIV w., Dzendzelivśkyj UZLP 164—7), brus. *чарцёж -цяжá* ‘rysunek, szkic, plan, wykres’. ~

Appellativum w znaczeniu ‘rysunek, szkic’ do poszczególnych języków słow. zostało zapewne zapożyczone z ros.

Nomen actionis > nomen acti od *čersti čr̥tǫ*, *čr̥tati*, por. np. ros. dial. płn. *чертить лес* ‘podcinać drzewa, przygotowywać do ścięcia zdzierając korę’ (Dal). O suf. *-ežь* zob. I 69—70. Na pierwotnie duży zasięg wyrazu wskazują stare NT i NM. Ściśle związane z odwieczną techniką trzebienia, p. Moszyński KLS² I 154—5. *K. P. — W. B. — F. S.*

čr̥tę zob. **čr̥tikъ**

čr̥tica dial. płn. ‘diablica’

~ pol. dial. *czarcica* ‘czarcia matka’ (Karłowicz SGP: Ziemia Dobrzyńska), też ‘kobieta nieznośna, złośliwa, obrzydliwa’ (Zdaniukiewicz Łopatowszczyzna), dłuż. *carśica* ‘diablica’, pl. *carśice* też ‘rodzaj gruszek’, głuż. *čercica* ‘diablica; roślina szalej jadowity, Cicuta virosa’ (Zeman), czes. *čertice* ‘diablica’, ekspr. ‘zła, rozpustna kobieta’, stczes. *črtičě* ‘diablica’, sła. *čertica* ‘zła, rozpustna kobieta’, w ogóle ‘zła, złośliwa istota, zwierzę’, ‘jędza, wiedźma,

czarownica', ekspr. 'kobieta piękna, uwodzicielka' (SSJ), dial. 'zła kobieta; f. do *čert*' (Buffa Dlhá Lúka, Habovštiak Orava 170);

ukr. *чортúця* 'diablica'. ~

Por. 1. ros. dial. *чертúха* 'diablica' (Opyt Dop., Dal), ukr. *чортúха* 'zła kobieta, diablica';

2. pol. *czartówka* 'diablica' (SW), dłuż. *cartowka* 'ts.', głuż. *čertowka* 'ts.', ros. *чертóвка* 'diablica; wiedźma', u Dala też 'zła kobieta; rusałka', brus. *чартóўка* 'diablica', u Nosoviča też 'zła kobieta'.

Femininum do *čŕtъ*, o suf. *-ica* zob. I 98. *W. S.*

čŕtikъ *čŕtika* : **čŕtъkъ** *čŕtъka* : **čŕtę** *čŕtęte* płn. dem. od *čŕtъ*

čŕtikъ: ~ pol. *czarcik* (L., SJP PAN), dial. kasz. *čarcək* (Ramułt, Lorentz PW), dłuż. *carśik*, głuż. *čerćik*, czes. *čertík*, sła. *čertík*;

ros. *чёртик*, ukr. *чóртик*, brus. dial. *чéрцик* (Nosovič). ~

čŕtъkъ: ~ pol. NO *Czartek już z pocz.* XIV w. (SSNO), stczes. *čŕtek* XIV—XV w. (Gebauer Sl.), u Jungmanna *čírtek*;

ukr. dial. *чортóк -тка́* (Żel., Hrinčenko). ~

čŕtę: ~ pol. *czarcię -cięcia* (SJP PAN, SW), głuż. *čerćo -ćeća*, czes. *čírtě -těte* przen. 'figlarne, psotne dziecko' (Přír. slov.), u Jungmanna też jako dem. do *čert*;

ukr. *чортя́ -тя́ти* (URS, Żel., Hrinčenko). ~

Por. także formacje na *-en-*: ros. *чертёнок* pl. *чертеня́та*, ukr. *чортеня́ -ня́ти*, brus. *чарцяня́* i *чарцянё*.

Deminutiva od *čŕtъ*. *M. Ś.*

čŕtiti 1. *čŕt'ǫ* 'nacinać, żłobić linie, kreślić; nacinać lub odzierać korę drzewa, ~ sła. *črtiť* 'kreślić, rysować' (Kálal);

słe. *čŕtiti -tim* 'karczować; nacinać';

ros. *чертúть черчý чéртишь* (dawne *чертúшь*) 'przeprowadzać linię, kreślić; sporządzać szkic, plan', przestarz. 'rysować', dial. płn. *чертить* лес 'podcinać drzewa, przygotowywać do ścięcia zdzierając korę' (Dal; według Moszyńskiego KLS² I 154—5 wyraz w tym znaczeniu występuje też na płn.-zach. Ukrainie i Białorusi), brus. *чарцíць чарчý чэ́рцiш* 'kreślić'. ~

Denominativum od *čŕta* (albo raczej od partic. praet. pass. *čŕtъ* < *čerti čьrǫ*), o budowie zob. I 57. O technice przygotowywania drzew do wypalania przez przecinanie lub częściowe odzieranie kory p. Moszyński KLS² I 154—5.

Zob. *čŕtežь*, *čŕslь* : *čŕsl'a*, *čerslati* : *čŕsliti*.

Vaillant GC III 148—9. *W. B.* — *F. S.*

čŕtiti 2. (sę) *čŕt'ǫ (sę)*, zach. też **čŕtovati** *čŕtujǫ* 'zachowywać się jak czart, biesić się', 'kląć, przeklinać'

čŕtiti: ~ głuż. *čerćić so čerću so* 'zachowywać się dziko jak diabeł' (Zeman), *rozčerćić* 'rozwścieczyć, rozzłościć, rozdrażnić', czes. *čertiti -tím* 'swawolić, dokazywać jak diabeł', *čertiti se* (też dial.) 'złościć się, irytować się, pieklić się' (Přír. slov., Malina Mistřice, Gregor Slav.-buč.), sła *čertiť -tím* (koho) 'gniewać kogo', *čertiť sa* pot. 'gniewać się, złościć się, pieklić się', u Jungmanna *čertí sa* mi 'dręczy mnie, trapi mnie', u Kálala ponadto *črtiť (sa)* 'mieć wstręt do czego';

słe. *čŕtiti -tim* (w SSKJ też *črtíti -tím*) 'nienawidzić' (też dial., Tominec Črni vrh), sch. dial. *crtiti crtīm* 'przysięgać, zaklinać, usilnie błagać; przeklinać', *crtiti se* 'ts.' (RJAZ);

ros. *чертúть черчý -тúшь* 'hulać, awanturować się, łobuzować' (SSRJ, też dial., Dal, Opyt Dop.). ~

čr̥tovati: ~ dłuż. *cartowaś -tuju* 'kląć, przeklinać; zaklinać na czarta', głuż. *čertować* 'ts.', czes. u Jungmanna *čertovati* 'ts.', *čertovati se* 'kląć się, zaklinać się na czarta', dial. *čertovat se* 'pieklić się, swawolić' (Kubín Kladsko), *čertovat'* 'kląć' (Bartoš DSM), sła. *čertovať* 'ts.' (Kálal, Habovštiak Orava). ~

Por. ponadto ros. dial. *чертáть(ся)* 'kląć, przeklinać' (Dal, Opyt Dop.), także ekspresywne ros. *чертыхáться* 'ts.', dial. też *чертыкáть(ся)*, SSRJ, Dal, Opyt, ukr. *чортихáтися* 'ts.' (URS).

Denominativa od *čr̥tъ*. *M. Ś.*

čr̥topolchъ *čr̥topolcha* płn., o różnych rodzajach kłujących roślin, najczęściej odmianach ostu, Carduus (z innych np. dziewięćsił, Carlina)

~ stpol. od XV w. *czartopłoch* 'roślina kłująca mikołajek polny, Eryngium campestre' (Słownik stpol.), u L. z XVIII w., dziś dial. (płn.-wsch., Karłowicz SGP) 'gatunek bedłki wywołującej wymioty, Agaricus integer', kresowe 'dziewięćsił bezłodygowy, Carlina acaulis' (Karłowicz tamże), sła. dial. *čertopoloch* 'chaber kolący, Cynaria, Centaurea calcitrapa' (Buffa SBN 280);

ros. *чертополóх -ха* lud. 'różne odmiany ostu, Carduus' i inne rośliny kłujące: 'ostrożeń, Cirsium', 'rzepień kolczasty, Xanthium spinosum', 'mikołajek płaskolistny, Eryngium planum' (SSRJ, Dal, SRSO), ukr. *чортополóх -ху* 'odmiany ostu, Carduus' (URS), u Żel. też 'rzepień kolczasty, Xanthium spinosum', u Hrinčenki ponadto 'dziewięćsił bezłodygowy, Carlina acaulis', brus. *чартапалóх* 'odmiany ostu, Carduus' (Kiselevskij Bot. sl. 31, Šaternik Červ.). ~

Złożone nomen agentis (por. *čr̥tъ*, *polšiti*). Pierwotne znaczenie 'płoszący czarty, diabły', bowiem wierzenia ludowe przypisywały tym roślinom magiczne właściwości odpędzania demonów (Moszyński KLS² II, 1, 308, 329). Por. też tego samego typu złożenie: ros. *чертогóн -на* 'kłująca trawa', pot. 'kto przepędza czarty i wszelką nieczystą siłę', pot. 'obrzęd przepędzania czarta i nieczystej siły', dial. 'chrzest' (SSRJ, Dal).

Zob. też *devętьsilъ*. *F. S. — M. Ś.*

čr̥torъja płn. 'miejsce poryte przez czarty'

~ ukr. dial. *чортóрія* 'wąwóz, parów' (URS).

Poza tym tylko w NM, NT i NW: pol. *Czartoryja* (NM, NT, NW, Zierhoffer PO PAN 3, s. 143, Hydronimia Wisły 51, AJK I 48), czes. morawskie NM, NT *Čertoryje* (Bartoš DSM, Hosák-Šrámek 162—63);

ukr. NM i NW *Четорея*, *Четорыя*, *Четория* (Trubačev Nazvanija rek 195, 268);

por. też ros. dial. *черторóй* 'parów, wąwóz' (SSRJ, Dal), ukr. dial. *чортóрий* 'wir wodny' (URS, Żel.). ~

Stare compositum, zob. *čr̥tъ* i *rъja* : *ryti rъjǫ*. Co do budowy por. *vl'ko-vyja*. Uzasadnienie semantyczne daje ros. przysłowie в тихом омуте черти водятся (RS XXI 146).

Zierhoffer PO PAN 3 s. 143, AJK I 48. — Mało prawdopodobne objaśnienie Otrębskiego BzN XIV (1963) 194—7 (przegląd innych objaśnień: Hosák-Šrámek 163). *M. Ś.*

čr̥tovati zob. **čr̥titi 2**

čr̥tovъ zob. **čr̥tьjь**

čr̥tovьskъ zob. **čr̥tьjь**

čr̥tъ *čr̥ta* 'mityczna postać demoniczna, zły duch, diabeł, daemonium, diabolus' ~ pol. *czart -ta* 'zły duch, diabeł, szatan' od XV w., dial. też *čort, čurt* (obie postacie np. kasz., Sychta SK, *czort* u L. jako nie używane), *čert* (z pogranicza czes., bohemizm), o różnych postaciach fonetycznych np. Karłowicz SGP, Lorentz PW, Sychta SK, Olesch Sankt Annaberg, Górnowicz Malbork, Maciejewski Chełm.-dobrz., Sychta JP XXXVII 38, dial. też *czarta* dać 'czary zadać' (Karłowicz SGP z Poznańskiego); w znaczeniu 'zły duch, diabeł': dłuż. *cart -ta* (Muka, Fasske Vetschau), dial. także *cert* (Muka), głuż. *čert -ta*, także stgłuż. i dial. (Stachowski Warychiusz 1597, Michalk Neustadt), czes. *čert -ta* (również dial., np. Bartoš DSM, Gregor Slav.-buč., Horečka Frenštát, Malina Mistřice), stczes. *čŕt -ta* (Gebauer Sl., Flajšhans Klaret, Novák SlHus), sła. *čert -ta*, też dial. (Kálal, Buffa Dlhá Lúka, Sipos Bükk-Gebirge, Habovštiak Orava);

słe. *čŕt -ta* 'nieprzyjaźń, nienawiść' (także dial. prekmurskie), w mitologii *čŕt* 'zły duch' (SSKJ);

ros. *чёрт -та* 'diabeł', 'personfikacja zła, nieczysta siła', u Dala też 'wodnik', 'diabeł leśny' (z ros. bułg. *чорт* 'diabeł', Gerov), ukr. *чорт -та* 'diabeł', brus. *чорт -та* 'ts.'. ~

Z pol. albo brus. : lit. *čartas, čeřtas* 'diabeł' (Buga ZslPh I 49, Skardžius 52, 55, Fraenkel LEW 71).

Może pierwotny imiesłów przeszły bierny od *čerti čьrǫ* 'ciąć', ie. *(s)ker-*, por. łac. *curtus* 'okaleczony, obcięty, skrócony'. Wierzenia w okaleczone istoty mityczne spotyka się zarówno u Słowian, jak i u licznych ludów na całym świecie. Zmienność postaci głosowej w pol. (spotykana też np. w sła.) wywołana różnymi czynnikami i charakterem wyrazu (eufemizm, p. Sychta l. c.), warunkami fonetycznymi po *č*, p. Wijk ZslPh VII 367—8), nie można wykluczyć też lokalnych wpływów sąsiednich języków słow.

Berneker SEW I 172, Sławski SE I 113, Moszyński KLS² II 1, 619—20 (tu liczne paralele), 703, JP XXXIII 346—7, Machek ES² 99. — Nie można też wykluczyć możliwości związku z psł. *čarъ* : *čara* (zob.), lit. *keréti* 'czarować złym spojrzeniem, rzucać urok'. Za zestawieniem tym przemawiałaby paralela *vorgъ* 'wróg, diabeł' : *voržiti* 'wróżyć, czarować' (por. słe. *čŕt* 'nieprzyjaźń, nienawiść' : *čŕtiti* 'nienawidzić', sch. *crtiti* 'zaklinać, przeklinać'). Możliwe też nawiązanie do psł. *čara* 'wycięta linia, kreska', *čr̥ta* 'ts.', *čersti* : *čr̥titi* 'nacinać'. Zob. Mikkola WS II 217—8, Brückner KZ XLVIII 174—5, SE 73, Jakobson IJSLP I—II 276. — Schuster-Šewc ZSl XVI 359—71 łączył z psł. *skorъ* 'prędki, skory'. Nie widać podstaw. *W. N. — F. S.*

čr̥tъkъ zob. **čr̥tikъ**

čr̥tьjь *čr̥tьja čr̥tьje* zach. : **čr̥tovъ** *čr̥tova čr̥tovo* płn. : **čr̥tovьskъ** *čr̥tovьska čr̥tovьsko* płn. 'właściwy czartowi, należący do czarta, związany z czartem, odnoszący się do czarta, daemonicus, diabolicus', **čr̥tьjь (čr̥tovъ) palьcь** 'belemnit' (palec diabelski, strzałka piorunowa, p. Moszyński KLS² II 1, 617), **čr̥tьje : čr̥tovo lajьno (govьno)** 'rodzaj leku'

čr̥tьjь: ~ pol. *czarci* 'pochodzący od czarta diabelski, szatański', od XVI w. (też dial., np. Ramułt, Lorentz PW, Sychta SK, Olesch Sankt Annaberg), *czarcikęs* 'roślina Succisa pratensis' (SJP PAN), *czarcie* łajno albo diable gówno 'Assa foetida' (SJP PAN, u L. z XVIII w., też dial. *czarcie* łajno 'ts.', np. Karłowicz SGP, Sychta SK), dial. *čarćy* gùvno 'środek leczniczy'

(Olesch l. c.), diable albo *czarcie* palce 'podłużne palcowate kamyki czy skamienieliny' (z płn. Mazowsza, Moszyński l. c. II 1, 617, 734 m. 18), *czarci* palec 'belemnit', inaczej *boży prątek* (Karłowicz l. c., SW), *czarcie* żebro 'radix morsus diaboli' (ib.), głuż. *čerći* 'diabelski', czes. *čertí* 'ts.', też dial. moraw., *čértí* hovno 'Assa foetida' (Bartoš DSM), bot. *čertkus* (Přír. slov.), dial. moraw. *čertí* kus 'Succisa pratensis' (ib., Machek ČSR 226), stczes. *čŕtkus*, *čertkus* 'morsus diaboli' (Gebauer Sl.), sła. *čertkus* 'roślina Succisa'. ~ *čr̥tovъ*: ~ pol. dawne *czartowy*, *czartów* 'przynależny czartu, diabli', bot. *czartowa* broda 'polna rzeżucha, Lepidum ruderale', już w XV w. 'tawuła, Spiraea, parzydło, Aruncus', *czartowo* ziele 'czarcikęs łąkowy, Succisa pratensis' (około r. 1500), *czartowe* gowno, łajno 'Fenula alliacea', 'Assa foetida', *czartowo* ziobro 'Falcaria vulgaris' (SP XVI IBL), *czartowe* żebro 'driakiew, Scabiosa succisa' (XVII w., L., SW), *czartowe* mleko 'Euphorbia platyphylla' (ib.), w znaczeniu 'diabli, diabelski' : dłuż. *cartowy*, *cartowe* gowno 'trędownik guzowaty, Scrophularia nodosa', też 'maść z tej rośliny', *cartowe* pazory 'paproć, Aspidium filix-mas', *cartowy* wótkusk 'Succisa pratensis', głuż. *čertowy*, bot. *čertowy* hrib 'Boletus satanas', *čertowe* pazory 'widłak, Lycopodium', *čertowy* potač 'skrzyp' (Pfuhl), czes. *čertový*, stczes. *čŕtóv*, *čertóv* (Novák SlHus), ludowe *čertovo* lejno 'Assa foetida' (Přír. slov.), dial. *čertovo* hovno 'ts.' (Gregor Slav.-buč.), *čertovo* mléko 'Euphorbia' (Machek l. c. 139), *čertův* spár (čpár) 'widłak' (ib., Přír. slov.), *čertowo* żebro 'paproć, Aspidium' (Přír. slov., Bartoš DSM), *čertovo* křídlo 'Succisa pratensis' (Bartoš DSM), *čertovo* peří 'paproć' (Kott Dod. DSM, Machek l. c. 27), sła. dial. (SSJ) *čertovo* lajno 'rodzaj lekarstwa', *čertove* rebrá 'paproć', *čertové* mleko 'Corymbites, Platyphyllon', *čertovo* oko (też rebro, Kálal), *čertoví* kus 'Succisa' (Buffa SBN), *čertový* pazúr 'Astrogalus' (ib.);

ros. *чёртов -ва -во* 'odnoszący się do czarta, przynależny jemu, diabelski' (stąd bułg. *чóртов* 'ts.'), *чёртов* палец 'belemnit, diabelski palec, strzałka piorunowa' (też dial., np. Melьničenko Jaroslavl), *чёртова* борода 'roślina kozibród, Tragopogon' (SAR), ukr. *чóртів -това -тове* 'diabelski', *чóртів* пáлець = ros. *чёртов* палец, dial. *чóртове* світло 'nafta' (Hrinčenko), bot. *čortova* boroda 'Succisa pratensis' (Makowiecki Sł. bot.), brus. *чóртаў* 'diabelski', *чóртава* вóка 'okna w trzęsawisku', dial. *чóртыў* палiц 'belemnit' (Bjalьkevič Mohylew, u Nosoviča też jako 'środek leczniczy'). ~

Por. sch. *Crtovo* NM (RJAZ).

čr̥tovьskъ: ~ pol. *czartowski* 'diabelski, szatański' od XVI w. (SP XVI IBL, L.), *czartowskie* łajno 'Assa foetida' (L., SW), bot. *czartowskie* mleko 'wilczomlecz, Euphorbia platyphylla', *czartowskie* żebro 'driakiew, Succisa pratensis' (SWil.), też dial. np. kasz. *čartovski*, sli. *čartoiski* 'diabelski' (Lorentz PW), w znaczeniu 'diabelski' : dłuż. *cartojski*, *cartowski*, głuż. *čertowski*, *čertojski* (Pfuhl), czes. *čertovský*, stczes. *čŕtovský*, sła. *čertovský* (też dial., Buffa Dlhá Lúka, Habovštiak Orava);

ros. *чертóвский* 'diabelski, diabli, diabelny' (stąd bułg. *чóртовски* 'ts.'), ukr. dial. *чортівський* (Żel.), brus. *чартóўскі*. ~

Derywaty od *čr̥tъ*, z suf. *-ьjь*, *-ovъ*, *-ovьskъ*. *W. N. — F. S.*

čr̥t'a (očr̥t'a) : **čert'a** dial. płd.-wsch. 'miejsce wykarczowane, wycięte', 'namiot' ***čr̥t'a (očr̥t'a)***: ~ słe. dial. (Tolmińskie) *čŕča* 'sianożęć na karczowisku', też liczne NT (Bezlaj SRL VIII 4, SVI I 119), stsch. wyjątkowe XVI w. *črča* 'znak graficzny w średniowiecznych rękopisach, tytel' (RJAZ), scs. Ps. Sin.

ѹрьштє 'namiot, mieszkanie' (też w śrbułg. psałterzach), śrbułg. też ѹрьшта, ѹрѣшта 'ts.';

strus. wyjątkowe XIV w. ѵьрща 'namiot'. ~

čert'a: ~ cs. ѵрѣшта 'namiot';

strus. (Nowogród, XIII w.) ѵєрєща 'namiot'. ~

Zapewne do *čerti čьrǫ* (partic. praet. pass. *čŕtъ*) : *čersti čŕtǫ*, o budowie zob. I 81—2. Co do rozwoju znaczenia 'mieszkanie, namiot' por. może wsch.-słow. *sěčь* 'warowny obóz' (od 'zasieków, umocnień') : 'cięcie, rąbanie; coś wyciętego, wyrąbanego; wyrąbany las, poręba', zob. też *paseka*, *zasěkъ*. Por. zaliczane tu też scs. *črьtogъ*.

Korsch Zbornik Jagić 254, Brückner KZ XLVI 237, Vasmer REW III 324, Sadnik — Aitzetmüller HAT 224. *W. B. — F. S.*

čŕva f. coll. wsch. 'robactwo, robaki; larwy owadów (zwłaszcza pszczół)'

~ ros. *чéрва* coll. 'larwy pszczół' (SSRJ), dial. *чéрва* : *червá* 'larwy pszczół zwłaszcza w ostatnim stadium rozwoju' (Dal), też 'robactwo' (Dal, Slovarь Rjazan., Opyt, Mirtov Don.), ukr. *червá* coll. 'ts.; larwy pszczół' (URS, Hrinčenko, Żel.), też 'pasożyty (glisty) mózgowe u owiec' (Hrinčenko), brus. *чарвá* coll. 'larwy pszczół' (BRS), poleskie *чэрвá* : *чэрь* : *чер'* f. 'ts.' (Leks. Polesьja 364). ~

Por. też: łuż. dial. *cerva* : *červa* 'robak' (Sorb. SA III m. 81), głuż. *čerwa* 'robak w mięsie' (Michalk Neustadt, por. też Sorb. SA l. c.), stczes. XIV w. NO *Črva* (Gebauer Sl.);

sch. *čŕva* 'dziura wydrążona np. w beczce przez robaka' (Vuk, stąd RJAZ; wg Skoka ER I 276 deverbativum).

Stare coll. od *čŕvь*, o suf. *-a* zob. I 60. *T. Sz. — W. S.*

čŕvakъ zob. **čŕv'akъ**

čŕvenakъ *čŕvenaka* : **čŕven'akъ** *čŕven'aka* 'istota lub rzecz wyróżniająca się zabarwieniem czerwonym lub czerwonawym (przede wszystkim o człowieku, ptakach, roślinach, owadach)'

čŕvenakъ: ~ pol. *czerwonak -ka* 'ptak brodzący z rzędu blaszkodziobych, Phoenicopterus roseus', dłuż. *cerwenak -ka* 'czerwonoskóry, Indianin' (Muka), głuż. *čerwjenak -ka* 'czerwonka; flaming', czes. *červenák -ka* 'ptak czerwonak, Phoenicopterus ruber' (Jungmann), sła. *červenák -ka* 'człowiek z zaczerwienioną twarzą albo ryżymi włosami' (SSJ), dial. 'miedziany pieniądz; gatunek ziemniaków' (Kálal);

bułg. dial. *червенáк* : *цървенáк* 'rodzaj gruszek' (Gerov), 'czerwone wino', 'brzeg, osypisko z czerwoną ziemią' (BDial. IV 150; I 155). ~

čŕven'akъ: ~ pol. *czerwieniak* dawne 'czerwone wino' (SJP PAN), dial. *cervoňak* 'grzyb kozak, Boletus rufus' (Zaręba AJŚ II m. 169, cz. II 51), czes. *červeňák -ku* 'odmiana chmielu', dawne 'miedziany pieniądz' (SSJČ), dial. 'rodzaj gruszek, jabłek, ziemniaków' (ib.), 'grzyb koźlarz czerwony' (Siatkowski Kudowa II 64), 'czerwone sukno' (Bartoš DSM);

sch. *crvènjāk -áka* 'czerwone wino; przydomek człowieka rudego', NT w Serbii (RJAZ), *crljènjāk -áka* 'gatunek winnej latorośli' (ib.), 'ptak gil Pyrrhula pyrrhula' (RMat.), bułg. dial. *червен'ак* 'człowiek zdrowy, z czerwoną twarzą' (BDial. VI 238), 'las z poczerwieniałymi jesienią liśćmi' (BDial. III 189), 'rodzaj dzikiej gruszy z czerwonymi owocami' (BDial. I 204);

ukr. *червеняк -ká* 'ptak rudzik, Erithacus rubecula' (Hrinčenko). ~

Por. czes. *červenáč -če* m. 'rodzaj jabłek' (Přír. slov.).
Derywaty od *čr̥venъ*. O suf. *-akъ* : *-'akъ* zob. I 89. *W. S.*

čr̥venastъ zob. **čr̥venatъ**

čr̥venasъ *čr̥venasa čr̥venaso* dial. zach. 'czerwonawy, subruber'
~ pol. dial. *czerwonasy* 'czerwonawy, subruber' (płd.-zach. Młpol., płn. Mazowsze, Ziemia Dobrzyńska, Malborskie', kasz. też *červónasï, čeřvónasï*, z Borów Tucholskich *červeńasï* 'czerwonawy' (AJK IX m. 412, cz. II s. 91, Górnowicz Malbork), poświadczone już w XVII (u L. z Haura *czerwonasy* 'ts.'). ~
Por. strus. ырвасьныи, чрвасьныи 'zabarwiony na czerwono'.
Od *čr̥venъ*, co do budowy por. *bělasъ*. Zob. też *čr̥venastъ* i *čr̥venkastъ* (s. v. *čr̥venъkъ*). *F. S.*

čr̥venati *čr̥venajǫ* dial. zach. 'być czerwonym; czerwienieć, czerwienić się', **čr̥venati sę** 'czerwienieć, czerwienić się'
~ pol. dial. kasz.-sli. *čěřveńóc* : *čěřeńóc* 'stawać się czerwonym, czerwienieć' (Lorentz PW), czes. *červenati* 'być czerwonym; czerwienieć, czerwienić się' (Přír. slov.), *červenati se* 'być czerwonym, czerwienić się', stczes. *črvenati* 'czerwienieć' (Gebauer Sl.), dial. *červenat* : *červeňat* 'czerwienieć, stawać się czerwonym', sła. *červenať se* 'mieć rumieniec na twarzy, być czerwonym (o człowieku); wyróżniać się czerwonym kolorem, czerwienić się' (SSJ). ~
Od *čr̥venъ*. O budowie zob. I 36. Zmiękczenie *n* w poszczególnych językach nowsze pod wpływem *čr̥veniti* (p. Bělič Dol. 55). *W. S.*

čr̥venatъ *čr̥venata čr̥venato* **(čr̥v'enatъ)** : **čr̥venastъ** 'niezupełnie czerwony, mający odcień zbliżony w kolorze do czerwonego, rubicundus, subruber'
čr̥venatъ: ~ pol. dial. *cerwieniaty* 'czerwonawy' (z Podhala), wyjątkowo też *cérwienaty* (może z **cérwieniaty*?, Karłowicz SGP), *czerwieniaty* 'różowy' (Górnowicz Malbork), dłuż. *cerśenaty* 'czerwonawy', głuż. *čerwjenaty, čerwjenjaty* 'ts.' (Pfuhl), czes. dawne *červenatý* 'jasnoczerwony' (Jungmann). ~
čr̥venastъ: ~ pol. dial. *czerwonasty* 'czerwonawy' (Maciejewski Chełm.-dobrz.), kasz. śr. i płd. *červeńasti* 'ts.' (Sychta SK), też *čěřvónasti* 'ts.' (Lorentz PW), czes. dial. wałaskie *červenastý* 'ts.' (Bartoš DSM), sła. *červenastý* 'ts'. (też u Kálala);
sch. wyjątkowe z XVIII w. *crvènast* i z XIX w. *crvènjast* 'subruber' (RJAZ). ~
Z pol.: ukr. *червонáстий*, dial. *червонястий* 'czerwonawy' (też u Hrinčenki).
Od *čr̥venъ*, z suf. *-atъ, -astъ*. *F. S.*

čr̥venavъ *čr̥venava čr̥venavo* dial. zach. 'niezupełnie czerwony, mający odcień zbliżony w kolorze do czerwonego, rubicundus, subruber'
~ pol. *czerwonawy* 'rubicundus, subruber' od XVI w. (też dial. np. kasz. *červonavi* śr. i płd., *čeřvónavi, červónavi* płn. 'ts.', Sychta SK), dial. *czerwonawy* 'trochę czerwony, czerwonawy', *czerwieniawy* 'różowy' (Górnowicz Malbork), z uproszczeniem grup *-řv-* > *-ř-*: sli. *čěřonavï* 'trochę czerwony, czerwonawy' (Lorentz PW), dłuż. *cerśenawa* f. 'kobieta w czerwonej sukni, kurtce', *cerśenawy* pl. 'rodzaj czerwonych gruszek', czes. *červenavý* 'trochę czerwony, czerwonawy' (też dial. np. Kott Dod. DSM, Lamprecht Opava), sła. *červenavý* 'ts.' ~

Z pol.: ukr. *червонáвий*, dial. *червонявйй* ‘zbliżony do czerwonego koloru, trochę czerwony’.

Por. dłuż. *cerjbenawka* ‘nazwa małej, czerwonej krowy’, ‘czerwony kapturek, w bajce’ (Muka), głuż. *čerwjenawka* ‘czerwony kapturek’ (Zeman), dłuż. *cerjbenowaty* ‘czerwonawy’, głuż. *čerwjenowaty*, *čerwjeńliwy* ‘ts.’.

Od *čr̥venъ*, z suf. *-avъ*. *F. S.*

čr̥venica : **čr̥v'enica** (płd. też **čr̥venika**), **čr̥venъka** : **čr̥v'enъka** ‘coś wyróżniającego się barwą czerwoną lub czerwonawą (np. roślina, owoce, ziemia, glina, odzienie), choroba przejawiająca się zaczerwienieniem’, rzadziej ‘o istotach wyróżniających się kolorem czerwonym czy czerwonawym’

***čr̥venica* (*čr̥v'enica*)**: ~ pol. *czerwienica* ‘choroba skóry: zaczerwienienie połączone często z obrzękiem’ (SJP PAN), dawne od XVII w. ‘roślina farbownik, Anchusa tinctoria służąca do farbowania na czerwono’, w pl. ‘czerwone borówki, Vaccinium vitis-idaea’ (L.), dłuż. *cerjbeńca*, dawne i dial. *cerjbenica* ‘ryba płotka’, też w NW *Cerjbeńca* (Muka), głuż. *čerwjenica*, *čerwjeńca* ‘czerwona ziemia’ (Pfuhl), czes. *červenice* ‘zaczerwieniona glina’, ‘rodzaj ryb karpiowatych’, ‘perliczka’, ‘wierzba czerwona’, stczes. *červeničě* ‘rodzaj czerwonych jabłek’, dial. *červenica* ‘czerwonawa gleba’ (Horečka Frenštát), *červenice* pl. ‘rodzaj spodni hanackich’ (Bartoš DSM), sła. *červenica* ‘ryba wzdręga, Scardinius erythropthalmus’, dial. ‘czerwona glina’ (Kálal);

sch. *crvènica* ‘choroba róża’, ‘czerwone piegi’, ‘czerwona ziemia’ (RMat.), *crljènica* ‘czerwona ziemia’, ‘szkarłatny płaszcz’ (w tym znaczeniu od XIII w., stsch. *črьvljenica*, *črljenica*), ‘krwawa biegunka, czerwonka’ (RMat., RJAZ), dial. czakaw. *črljenica* ‘dolna część żeńskiego ubioru ślubnego w kolorze czerwonym’ (z Krku), cs. **чрѣвеница** ‘byssus’, ‘jakaś choroba’, **чрѣвлѣница** ‘byssus’ (Miklosich LP), bułg. dial. *црвéница* ‘choroba połączona ze wzdęciem; dyzenteria’, ‘pożółkłe liście na drzewach’, ‘roślina Physalis Alkekengi, miechunka rozdęta’ (Gerov), *чървúница* ‘gliniasta gleba, która po wyschnięciu pęka’ (Mladenov Vidin), maced. *црвеница* ‘choroba róża’, ‘czerwona gleba ilasta’ (też dial., Vidoeski Kumanovo);

strus. **чрвеница**, **чрьвеница**, **чрвленица**, **чрьвленица** ‘drogocenna tkanina i szata z niej’ (Srezn.), ros. dial. *червени́ца* ‘roślina farbownik, Anchusa tinctoria, Anchusa officinalis’ (Dal, Mirtov Don.), dawne u Dala *червлени́ца* ‘purpurowa szata’, ‘przędza zabarwiona na czerwono’, ukr. *червени́ця* ‘wyróżniający się czerwienią owad ogniczek większy, Pyrochroa coccinea’, dial. łemk. ‘pasożyt koniczyny kanianka’ (Stieber AJŁemk. m. 202). ~

čr̥venika: ~ sch. *crvènika* ‘nazwa czerwonej kozy’, ‘czerwone wino’ (Vuk), też ‘latorośl z drobnymi, czerwonymi winogronami’, ‘czerwone jabłko’, *crljènika* ‘gatunek wyróżniających się czerwienią jabłek, śliw, winogron’ (RJAZ). ~

čr̥venъka: ~ pol. *czerwonka* ‘krwawa biegunka, dyzenteria’ od XVI w., ‘zakaźna choroba świń’ (SJP PAN), stpol. XV w. *czyrwonka* ‘palusznik krwawy, Panicum sanguinale’, też NO *Czyrzwionka*, *Czyrwionka*, *Czyrwonka* (SSNO), dial. (często w pierwotnej postaci *červónka*) ‘choroba czerwonka; krew’, ‘rodzaj gleby’, ‘krowa czerwona, rodzaj gruszek, grzybów’ (Karłowicz SGP, Sychta SK, Pluta Dzierżysławice), dłuż. *cerjbeńka* ‘gruszka jesienna’, ‘czerwona mrówka’, zwykle w pl. przen. ‘nazwa Francuzów’ (Muka: od czerwonych spodni), głuż. *čerwjenka* ‘roślina marzanna lekarska, Rubia tinctorum’ (Pfuhl, Lajnert RM), *čerwjenka*, *čerwjeńka* ‘krew’, ‘czerwona gruszka jesienna’

(Pfuhl), czes. *červenka* ‘ptak pliszka czerwonogardła, rudzik’, ‘dyzenteria’, ‘choroba świń, różyca’, ‘odmiana pszenicy z czerwonym ziarnem’, ‘czerwona glina’, ‘rodzaj grzybów Boletus colopus’, ‘krowa czerwona’, ‘odmiana gruszek’, stczes. *črvenka* ‘odmiana jabłek’, ‘krwawa biegunka’, NO *Červenka*, *črvlenka* ‘czerwona kredka’, dial. moraw. *červenka* ‘koza z czerwoną sierścią’, ‘słowik rudzik, Luscinia rubecula’, ‘odmiana gruszek’, ‘biegunka’, ‘grzyb Boletus colopus’ (Bartoš DSM, Kott Dod. DSM), ‘choroba świń’ (Lamprecht Opava, Malina Mistřice), sła. *červienka* ‘rodzaj choroby zakaźnej; choroba skóry (różyca); choroba pszczół’, ‘ptak rudzik’, ‘odmiana kur, gruszek’, ‘rodzaj gleby’ (też dial., Kálal, Buffa Dlhá Lúka);

słe. *črvę̂nka* ‘roślina komosa, Chenopodium’, *črlję̂nka* ‘roślina psianka czarna, Solanum nigrum’, hostna *črlję̂nka* ‘roślina przestęp dwuplenny, Bryonia dioica’ (Pleteršnik), sch. *crvēnka* ‘zwierzę, owoc, roślina wyróżniające się czerwienią’, ‘czerwona kreda albo ołówek’ (RMat., RJAZ), *crljēnka* ‘zwierzę roślina, owoc czerwonego koloru’ (Vuk, RJAZ), bułg. dial. *червéнка*, *чръвенка*, *цръвенка* ‘choroba odra, róża’, ‘ranka na dziąsłach’, ‘gatunek czerwonej pszenicy’, ‘pieczarka polna, Agaricus campester’ (Gerov, BDial. III 189, IV 233, V 217, VI 102, 238, Umlenski Kjustendil), maced. *црвенка* ‘odmiana czerwonej pszenicy’, ‘czerwone wino’;

ros. *червóнка* pot. ‘kolor w kartach: czerwień, kier’ (SSRJ, Dal), ukr. dial. *червíнка* ‘krwawa dyzenteria, czerwonka; dur brzuszny’, ‘ryba płotka Leuciscus erythrophthalmus’ (Żel., Hrinčenko), brus. dial. *чирвóнка* ‘kolor w kartach, kier’ (Nosovič). ~

Derywaty od *čr̥venъ* : *čr̥v'enъ*, o suf. *-ica*, *-ika*, *-ъka* zob. I 98, 91, 94.

W. S. — F. S.

čr̥venidlo zob. **čr̥vidlo**

čr̥venika zob. **čr̥venica**

čr̥venina zob. **čr̥venostь**

čr̥veno zob. **čr̥venъ**

čr̥venostь f. : zach. i płd. też **čr̥venina** ‘czerwień, rubedo, rubor’

čr̥venostь: ~ pol. *czerwoność* ‘czerwień’ od XVI w. (też dial. np. Olesch Sankt Annaberg, Lorentz PW), już w XV w. *czyrwoność* ‘rumieniec (wstydu); czerwona glinka’ (Słownik stpol.), dłuż. *cerwjenosć* ‘rubedo, rubor’ (Muka), głuż. *čerwjenosć* ‘czerwień, rudość włosów; rumieniec’, czes. *červenost* ‘czerwony kolor, czerwień; rumieniec’, stczes. *črvenost* ‘rubedo’, sła. *červenosť* też ‘rumieniec’;

sch. *crljènōst* ‘rubor’;

ros. *червлёность* ‘purpura’ (Dal), ukr. (z pol.) *червóність -ности* ‘czerwień’ (Żel., stąd Hrinčenko). ~

čr̥venina: ~ dłuż. *cerwjenina* ‘różyca, choroba świń’ (Muka), głuż. *čerwjenina* ‘czerwoność’ (Zeman), czes. *červenina* ‘czerwoność, rubricitas’ (Jungmann), dial. *červenina* ‘czerwonawa gleba, ziemia’ (Bartoš DSM);

słe. *črljenína* ‘czerwień; czerwona szminka’ (Pleteršnik), sch. dawne kajkaw. *crljenìna* ‘ts.’ (RJAZ), bułg. *червенинá* ‘czerwień, czerwoność; rumieniec’ (też dial.), maced. *црвенина* ‘czerwień; kredka do ust, róż’, ‘rumieniec’. ~

Por. też z suf. *-izna*: kasz. arch. *červ̀leńizna* ‘ruda żelaza; kolor jaskrawo czerwony’ (Sychta SK), głuż. *čerwjenizna* ‘czerwoność’.

Abstracta od *čr̥venъ*, z suf. *-ostь*, *-ina*. *W. S. — F. S.*

čr̥venъ *čr̥vena čr̥veno* : **čr̥v'enъ** *čr̥v'ena čr̥v'eno* 'zabarwiony czerwiem', 'mający kolor krwi: o różnych odcieniach czerwieni od ciemnoczerwonego do rudego, ryżego, ruber, purpureus', adv. **čr̥veno**

~ stpol. XV w. *czyrwiony, czyrzwiony* 'koloru krwi, zarumieniony, ruber, purpureus, coccineus (np. o materiale, o ciele ludzkim)', także 'rudy, gniady, rufus, rubeus (o włosach ludzkich, o maści zwierzęcej)', 'ze złota wysokiej próby' (wyjątkowe także z białości *czerwony* 'różowy, rubicundus, roseus'), dziś dial. *czerwiony* na Śląsku i Kaszubach (też np. *čěřvonï*) głównie płn. (MAGP VI m. 294, Małecki—Nitsch AJPP m. 412, Pluta Dzierżysławice, Lorentz PW, Sychta SK, por. Nitsch DPŚ 68, Dejna PLP I m. 136, II 186 i m. XV), od XV w. także dzisiejsze *czerwony* (comp. *czerwieńszy*), dial. kasz. *čěrw*onï* (comp. *čěrw*ońšï*), już w XVI w. wyłącznie *czerwony* : *czyrwony* (uważane za postać zdepalatalizowaną pod wpływem czes., zob. ostatnio Siatkowski Boh. 115—16; pol. *czerwony* może jednak też reprezentować rodzimy rozwój grupy *-rvl-*, p. *čr̥lenъ* > *-rv-*, por. dłuż. *cerwony*) 'koloru pierwszego pasma tęczy, koloru krwi, zarumieniony, ruber, purpureus, coccineus' (dial. w szerszym znaczeniu, wg Zaręby NB 27: „*Czerwonymi* można ... nazwać konie gniade, kasztany, cisawe, kury karmazynki, włosy rude, sierść wiewiórki, cerę rumianą, opaloną, śniadą, krwistą itd.", por. *czerwone* włosy 'rude włosy', Kucała PSM), również w nazwach bot. np. *czerwone* jagody dial. wlkpol. 'poziomki' (Budziszewska SPŻ 212), kasz. *čeřvonė* jagodë 'borówki, Vaccinium vitis-idaea' (Sychta SK), połab. *carveně*, f. *carvenə* 'czerwony, ruber' (Lehr-Spławiński, Polański SE 72), dłuż. *cerwjeny* (też dial., Fasske Vetschau), dial. *cerwjony, cerwony, cyrwjeny*, dawne z XVI w. *cyrwjony* (Jakubica) 'ruber, purpureus', bardzo częste w nazwach roślin, np. *cerwjena* werba 'Cornus alba', *cerwjeny* drest 'Polygonum persicaria', *cerwjeny* muż 'Anagallis arvensis', także jako subst. *cerwjena -neje* f. 'nazwa krowy o czerwonawej sierści', głuż. *čerwjeny* 'ruber, purpureus' (też dial. np. Michalk Neustadt), 'rumiany, rudy' (por. *čerwjena* chorosć 'róża, czerwonka, dyzenteria', *čerwjena* rěpa 'ćwikła, burak czerwony'), także w nazwach bot. np. *čerwjena* wopuška 'Sylvia phoenicurus' (Pfuhl), dłuż. *cerwjene* jagody : głuż. *čerwjene* jawody 'brusznice' (Sorb. SA III m. 112), czes. *červený* 'mają kolor krwi, maku; czerwonobrunatny, rudy, rudowłosy, złotożółty' (w różnych połączeniach np. *červený* jako jablíčko, pivoňka, rak, růže; *červený* dukát; *červený* nos; *červená* kráva; *červené* vlasy; *červený* král 'menstruacja', *červená* nemoc 'czerwonka'), bot. vrba *červená* (Přír. slov.), u Jungmanna *červená* jahoda 'poziomka', stczes. *črvený* 'ruber, purpureus' od XIV w. (np. *czerwena* barva 'coccinum'; *czrywene* róžě; plášč *črvený* 'pallium coccineum', Gebauer Sl.), dial. *červený* częste np. *červená* subst. 'krew', *červený* jak krev, oheň i bot. *červený* trn 'Lycium barbarum' (Bartoš DSM, Gregor Slav.-buč., Horečka Frenštát, Lamprecht Opava), sła. *červený* 'mający kolor jak krew, ogień, mak, piwonia' (też dial. np. *červeni*, Buffa Dlhá Lúka), częste w nazwach bot. *červená* kapusta, *červená* repa (SSJ);

sch. *cr̀ven crvèna -no* (*cr̀venī -nā -nō*) 'ruber' (też u Vuka) od XIV w. (z *č-* od XIII w., po w. XIV już rzadko ale jeszcze w XVIII w.), *cr̀venā* boja 'kier', dawne tylko w XIV—XVI w. (rzadkie) *črvljen* 'ts.' (RJAZ), scs. **ѵрьвєнъ** Euch., Sav. 'ruber', Zogr., Mar., Euch. **ѵрьвлѥнъ** 'ts.; szkarłatny', Ass. **оѵрьвлѥнъ** 'szkarłatny', bułg. *червéн -на -но* (dial. też np. *цървéн*, BDial. VI 101) 'mający barwę krwi', 'rumiany', także w licznych połącze-

niach frazeologicznych np. *червéн вя́тър* 'róża, choroba Erysipelas' (też dial. np. Gerov, BDial. III 189), *червéн лу́к* 'cebula', wiele innych nazw bot. zob. u Gerova np. *червéна връбá* 'Salix purpurea', *червéн бу́рян* 'Blitum capitatum', por. dial. *цървéното* 'zapalenie np. dziąseł' (BDial. I 155), *бéли-цървéни* w ludowej mitologii 'tabuistyczna nazwa złych duchów' (Gerov), maced. *црвен* 'mający barwę krwi', 'rumiany', *црвен ветер* 'choroba Erysipelas', bot. *црвена врба* 'Salix purpurea', dial. *čr̥vén -éna -énu* 'ruber' (Małecki SW);

strus. **ѹрвенъıи, ѹрьвенъıи, ѹервенъıи** 'ruber', **ѹрвленъıи, ѹрьвленъıи, ѹрьвленъıи, ѹервленъıи** 'ts.', 'krwawy' (?) od XI w., jako subst. **ѹрвенъ, ѹервенъ** 'nazwa lipca' od XII w., ros. przestarz. *червлёный* (*червлён -на -но*) 'purpurowy' (SSRJ, Dal), ukr. poet. *червлéний* 'ruber', dial. zakarpackie *червéний* 'ts.' (Hrinčenko, Stieber AJŁemk. m. 202). ~

Z pol.: ros. dial. płd.-zach. *червóный* 'ruber', 'odnoszący się do koloru w kartach, czerwienny, kierowy' (Dal, Vasmer, REW III 318), *червóнный* 'ts.' (zwykle poet. i dial. ukr., SSRJ), ukr. *червóний* 'ruber', 'dukatowy, o złocie' (URS, por. Richhardt PLU 41), brus. *чырвóны*, dial. *чырвóный* 'ruber' (BRS, Nosovič, Bjalьkevič Mohylew), dial. też *чы́рван* 'ts.' (Šaternik Červ.).

Adv. *čr̥veno*: ~ pol. *czerwono* od XVI w. (dawne w XVI w. też *czyrwono*), dial. np. kasz. *červono* (śr. i płd.), *červóno* (płn.), *čeŕvóno* (Sychta SK), *červůno* (Górnowicz Malbork), czes. rzadkie i dial. *červeno* (Přír. slov.), sła. *červeno*; bułg. *червéно*, maced. *црвено*. ~

Z pol.: ukr. *червóно*, brus. *чырвóна*.

Dwie chronologicznie różne formacje: 1. odpierwiastkowe *čr̥venъ* (p. *čr̥vь*, budowa jak *zelenъ*, *studenъ*), 2. *čr̥v'enъ* produktywne partic. praet. pass. od *čr̥viti* 2. 'barwić czerwiem'. Pierwotne znaczenie 'barwiony czerwiem' > 'czerwony' (jeden z podstawowych kolorów czystych, uchodzący wśród ludu za najpiękniejszy, Moszyński KLS² II 1, 77).

Zubatý Studie I 2, 79, Meillet Ét. 436, Sławski SE I 119—20, Brodowska-Honowska SPS 136—7, Vaillant GC III 118, Herne SF 43—8, Moszyński KLS² I 382—3, II 2, 111—12. *K. P.*

čr̥venъka zob. **čr̥venica**

čr̥venъkъ *čr̥venъka čr̥venъko* dial. zach. i płd. 'intensywnie czerwony, bardzo czerwony, czerwieniutki', dem., intens. do *čr̥venъ*

~ głuż. *čerwjenki* 'czerwoniuchny, czerwoniutki, czerwoniuteńki' (Zeman), wg Pfuhla *čeŕwjenki* (dem. od *čeŕwjeny*) 'trochę czerwony, czerwonawy';

sch. dial. z Liki i u Stulicia r. 1806 *cr̀ljēnko* m. 'nazwa wołu o czerwonej sierści', też *cr̀vēnko* w ludowej zagadce o ogniu (RJAZ), bułg. dial. *червéнък, цръвенък, чръвенък* (dem. od *червéн*) 'czerwieniutki', bot. *цръ́венък* фасу́л 'bób, Vicia faba' (Gerov). ~

Por. też 1. z innym suf. nawarstwionym na pierwotne *čr̥venъkъ*: czes. dial. moraw. *červenkavý* (Kott Dod. DSM), sła. *červenkastý*, *červenkavý* (też dial., Kálal, Buffa Dlhá Lúka), dłuż. *cerwjeńkowaty*, *cerweńkojty*, głuż. *čerwjenkojty*, sch. *crvènkast* (też u Vuka) od XVIII w., *crljènkast*, w dzisiejszej postaci z *c-* od XVIII w., w XVII w. (u Bjelostenca) *črljenkast*, w takiej formie także w XVIII w. u Jambrešicia (RJAZ, RMat.).

2. złożone formacje na *-ьkъ*, *-ъkъ* 'intensywnie czerwony, bardzo czerwony';

čr̥ven-ič-ьkъ: głuż. *čerwjenički*, bułg. dial. *червéничък*, *чръвéничък*, *цръвéничък*;

čr̥ven-uš-ьkъ: głuż. *čerwjenuški*, sła. *červenušký*;

čr̥ven-uč-ьkъ: czes. *červeňoučký*, sła. *červenučky*;

čr̥ven'-ut-ъkъ: pol. *czerwieniutki* (też dial. np. Maciejewski Chełm.-dobrz.) od XVII w. (Kn.), czes. dial. laskie *č'erveňutky* (Lamprecht Opava), brus. *чырванюткі*;

čr̥ven-un-ъkъ: czes. *červeňounký*, sła. *červenunký*, u Kálala *červeňunký*;

čr̥ven-en-ьkъ: ukr. *червонéнький*.

Od *čr̥venъ*, z suf. *-ъkъ*. *F. S.*

čr̥venьsь *čr̥venьca* : **čr̥v'enьsь** *čr̥v'enьca* 'kolor, barwnik czerwony czy czerwonawy; coś wyróżniającego się takim kolorem (zwykle o roślinach, owocach)' ~ stpol. XV w. *czyrwieniec* 'materiał szkarłatny, purpura', w XVI w. *czerwieniec* 'roślina farbownik, Anchusa' (SP XVI IBL), przestarz. i dial. *czerwieniec -ńca* 'czerwony, złoty dukat' (SJP PAN, Karłowicz SGP, Sychta SK), dial. kasz. *červińc -ca* 'kolor jaskrawo czerwony, czerwień', 'banknot stuzłotowy emisji z r. 1948', 'pstrąg potokowy Salmo trutta morpha fario' (Sychta SK), głuż. *čeŕwjenc -ca* 'walet, figura w kartach' (Pfuhl), czes. *červenec -nce* 'miesiąc lipiec', dawne i dial. 'miedziany pieniądz' (Přír. slov.), stczes. XV w. *črvenec -ncě* 'materiał szkarłatny; szata szkarłatna', 'roślina niedospiałek, Centunculus', 'nazwa miesiąca czerwca lub lipca', też NO *Črvenec*, dial. laskie *č'erveňec -nca* (Lamprecht Opava), moraw. NT *Červenec* (Bartoš DSM), sła. *červenec -nca* zwykle w pl. 'stary miedziany pieniądz' (też dial. *července* 'ts.', Kálal);

słe. *črvẽnec -nca* 'gatunek wyróżniającej się czerwienią winnej latorośli', *črljẽnec -nca* 'rumieniec', 'cebula' (Pleteršnik), sch. *crvénac -nca* (u Vuka nie notowane) 'roślina cebula, Allium cepa' (RJAZ), też w NW i NT (ib.), *crljénac* 'cebula', dial. (Lika) 'czerwony ziemniak', 'nazwy koguta', 'nazwa źródła', także NM w Serbii (RJAZ);

ros. *червóнец -нца* od XVIII w. (Vasmer REW III 319) 'dawna złota moneta rosyjska; dawny banknot w ZSRR', dawne *червленéц -нцá* 'barwnik czerwony uzyskiwany z owada Coccus' (Dal), ukr. *червíнець -нця* = ros. *червóнец* (URS), brus. *чырвóнец -нца* = ros. *червóнец* (BRS), też dial. u Nosoviča *чирвонéц -нцá* 'ts.' ~

Por. powstałe zapewne niezależnie na gruncie poszczególnych języków słow.:

čr̥venikъ: dłuż. *ceŕwenik* 'koń maści czerwonej', głuż. *čeŕwjenik* 'czerwony atrament' (Pfuhl), bułg. dial. *цръвеник* 'nazwa miesiąca czerwca lub lipca' (Gerov), maced. ludowe *црвеник* 'ts.';

čr̥venъkъ: pol. dial. *červónk* : *čeŕvónk -ka* 'nazwa czerwonego wołu' (Sychta SK), głuż. *čeŕwjeńk -ka* 'rubryka; czerwona kredka' (Pfuhl), o sztucznym stczes. *črvenek -nka* zob. Gebauer Sl., sch. *crljénak -nka* 'rubin', 'rodzaj winnej latorośli' (RJAZ: Belostenec; Dalmacja).

Od adi. *čr̥venъ* : *čr̥v'enъ*, o funkcji suf. *-ьcь* zob. I 99—100. Wsch.słow. *červon-* oparte na zapożyczonym z pol. przymiotniku podstawowym, p. *čr̥venъ*.

W. S. — *F. S.*

čr̥ven'akъ zob. **čr̥venakъ**

čŕvę *čŕvęte* zach. dem. do *čŕvь*

Na formację tę wskazują:

1. głuż. *čerwjo čerwjeća* 'robaczek, czerw';

2. sła. dial. coll. *črväč* f. 'robactwo' (Kálal).

Dem. z suf. *-ę, -ęte.* *W. B. — F. S.*

čŕvidlo dial. płd.-wsch. : **čŕvenidlo** zach. i płd. 'środek do barwienia na czerwono, czerwonawo'

čŕvidlo: ~ sch. *crvilo* (wyjątkowe w XVIII w.) 'barwienie, farbowanie, tinctus' (RJAZ), cs. **чрьвило** 'color ruber', bułg. *червúло* (dial. też *чрьвúло, чгрвúлу*, Gerov, Stojkov Banat) 'kredka do warg i twarzy, róż' (BTR, Gerov), u Gerova także dial. *црьвúло* 'ts.', 'roślina Onosma', dial. *червúло* 'środek do barwienia na czerwono zrobiony z jakiegoś chwastu' (BDial. III 189), maced. *црвило*, dial. *červílu* (Małecki SW) 'kredka do warg i twarzy, róż'. ~ ***čŕvenidlo***: ~ pol. dawne *czerwienidło* 'szminka, barwiczka, róż; czerwona farba' (SJP PAN, L.: XVIII w.), głuż. *čerwjenidło* 'środek do barwienia na czerwono; czerwony atrament', czes. *červenidlo* 'czerwona szminka' (Jungmann);

sch. *crvènilo* od XVII w. 'czerwień; środek do barwienia na czerwono' (Vuk, RJAZ), też 'czerwony atrament' (RMat.), dawne i dial. w tych znaczeniach też *crljènilo* od XVII w. (RJAZ, RMat.), maced. *црвенило* 'czerwień; rumieniec; czerwona szminka; środek do barwienia na czerwono' (RMJ), dial. *čarvinílu* 'czerwona szminka' (Małecki SW). ~

Por. strus. **чрьвильникъ : чьрьвильникъ** XI w. 'farbiarz', **чьрвильница** XII w. 'farbiarnia' (Miklosich LP, Srezn.).

Paralelne nomina instrumenti (o suf. *-dlo* zob. I 113—4) od *čŕviti : čŕveniti*. Repartycja dialektyczna, być może, jest wywołana wykorzystaniem różnych środków do wytwarzania tego barwnika (szerzej o tym Moszyński KLS² I 384). *W. S.*

čŕvikъ zob. **čŕvьjь 1**

čŕvina zach. i płd. 'robaki, robactwo'

~ głuż. *čerwina* 'robactwo';

słe. *črvína* 'robactwo' (Pleteršnik), sch. dial. *crvìna* 'od tijesta kao crvići koji se kuhaju i jedu u jusi' (RJAZ). ~

Por. inne formacje z suf. *-ina*: 1. dłuż. *cerwina* 'choroba trychinoza', czes. *červina* 'próchno powstałe po stoczeniu np. drewna przez robaki', słe. *črvína* 'ts., wytoczone przez robaki otwory';

2. czes. dial. *červina* 'czerwona krowa' (Jungmann, Bartoš DSM), *červinka* 'czerwona ziemia', 'choroba czerwonka', 'rodzaj czerwonych gruszek' (Jungmann), *červinky* f. pl. 'czerwone ziemniaki' (Jungmann V 885).

Coll. od *čŕvь*, o budowie zob. I 121. *W. B.*

čŕvisko zob. **čŕvišče**

čŕvišče dial. zach.-płd. : **čŕvisko** dial. zach. 'miejsce, gdzie gnieżdżą się czerwie, robaki'

čŕvišče: ~ dłuż. *cerwiśćo* 'gniazdo robaków; ścierwo, padlina; robactwo', głuż. *čerwišćo* 'ts.', czes. *červiště* 'miejsce do hodowania robaków', dawne *červoviště* 'gniazdo robaków' (Jungmann), o stczes. *črviščе* p. Gebauer Sl.;

sch. NM *Crvišta* pl. od XIV w. nazwa osady w okolicach Štipu (RJAZ). ~

čr̥visko: ~ pol. dial. *czerwiska* pl. 'owoc robaczywy' (Karłowicz SGP: okolice Niska), dłuż. *cerwisko* 'gniazdo robaków'.

Por. też augmentativa: dłuż. *cerwisko* 'duży, wstrętny robak, robaczysko', głuż. *čeŕwisko* 'ts.' (Pfuhl). ~

Nomina loci od *čr̥vь*, o suf. *-išče, -isko* zob. I 95—6. *W. S.*

čr̥viti 1. *čr̥v'ǫ* 'składać jajeczka, płodzić się, mnożyć się, o owadach', **čr̥viti sę** 'płodzić się, rodzić się; mrowić się, o owadach'

čr̥viti: ~ pol. dawne XVII w. a dziś dial. *czerwić czerwi* 'składać jajeczka, o owadach' (L.), dial. 'składać jajka, o matce pszczelej' (np. Kucała PSM, Maciejewski Chełm.-dobrz), głuż. *čerwić -wi* (u Pfuhla w starej pisowni *čeŕwić*) 'składać jajka, o owadach', 'robaczywieć, stawać się robaczywym' (sad, morchej *čeŕwi*, Pfuhl), czes. tylko myśliwskie *červiti* 'szukać pożywienia na ziemi, o ptakach' (SSJČ), *červíti -vím* 'składać jajka, o owadach, płodzić się' (tylko u Jungmanna, z pol.);

sch. dawne *čŕviti čr̂vīm* 'toczyć, niszczyć coś, o robakach' (z XVIII w. i u Stulicia, r. 1809), 'dzielić coś na drobne kawałki, in frustula dividere' (to dial. z Liki), intrans. 'roić się, mrowić się, o robakach' (wyjątkowe z XVIII w.);

ros. *червúть -вúм* w terminologii pszczelarskiej 'składać jajka, o matce pszczelej', dial. *червúть, начервить* улей 'przesadzić gniazdo i woszczyznę z larwami z jednego ula do drugiego' (Dal), ukr. *чéрвити -влю -виш* 'składać jajka, o owadach, o matce pszczelej' (URS, Hrinčenko), dial. poleskie *чэрвúм* 'składać jajka, o matce pszczelej' (Leks. Poles'ja 364). ~

Z uproszczeniem grupy *-rv-* (por. *čr̥vь* > *čer*, zob. *čr̥vь*): ros. dial. *черúть* 'znosić jajka, o matce pszczelej' (Dal, np.: Матка стала *черить*), ukr. dial. *черúм, черіеть* 'ts.' (Slav. Leks. 58: Żytomierskie), brus. dial. *черúць -рю́ чéрыш* 'znosić jajka, o owadach, np. o pszczołach' (Nosovič), poleskie *чэрúм* 'składać jajka, o matce pszczelej' (мáтка *черúм* Leks. Poles'ja l. c.).

čr̥viti sę: ~ pol. dawne *czerwić się* (: *zaczerwić się*) np. robactwo *się* w tym mięsie *zaczerwiło*, nieosobowe *czerwi się* 'płodzi się, rodzi się, gnieździ się' (już w XVI w. z pref.: Pszczółka, gdy *się* jej też *zaczerwi* niecnoty, to ona i śrzód lata przestanie roboty, Rej), dłuż. *cerwiś se -wi se* 'znosić jajka, o owadach', 'roić się, mrowić się, o owadach', głuż. *čerwić so* 'wlec się (powoli), leźć', czes. *červíti se* 'płodzić się, o pszczołach' (tylko u Jungmanna, z pol.);

sch. dawne *crviti se* 'być toczonym przez robaki, vermiculari' (tylko Voltidži i Stulić, XIX w.), dial. *čŕviti se* 'rozdrabniać się' (z Liki);

ukr. dial. *чéрвитися -влюся* 'o owadach: składać jajka' (Hrinčenko). ~

Denominativum od *čr̥vь* 'robak'. O budowie zob. I 57. *K. P.*

čr̥viti 2. *čr̥v'ǫ* dial. płd. 'malować na czerwono'

~ sch. dawne XVI w. czakaw. *crviti crvim* a dziś dial. czakaw. np. *cȓviti* (Skok ER I 276 z wyspy Vrgada), *čȃrvīt* (HDZ I 155 z wyspy Susak) 'barwić, farbować jakimkolwiek kolorem' (Vrančić *črviti* 'inficere, tingere'), wyjątkowo z XVII w. *crviti se* 'barwić się' (RJAZ), cs. **чрѣвити -влѭ -виши** 'rubefacere' (Miklosich LP), scs. tylko partic. praet. pass. **оꙋчрьвлѥнъ** Assem. 'szkarłatny', bułg. *червя́ -и́ш* aor. *червúх* 'malować na czerwono, czerwoną farbą', *червя́ се -и́ш се* 'rumienić się ze wstydu, zawstydzać się', 'malować się różem, różować się', dial. *червя́ -вúш* 'rozpalać do czerwoności, np. łańcuch, okowy' (u Gerova z pieśni ludowej), *цр̀вим* 'czerwienić się' (BDial. I 271),

чéрва се 'malować się czerwoną farbą' (np. BDial. III 189, VI 238), maced. *црви* 'malować czerwoną farbą', *црви се* 'stawać się czerwonym, rumienić się ze wstydu', 'malować się różem';

rus.-cs. **ървити, чрвити ървлю** 'barwić na czerwono', 'malować twarz różem, różować się'. ~

Denominativum od *čr̥vь* 'robak; kolor czerwony, czerwień'. O budowie zob. I 57. Na większy pierwotnie zakres występowania tego czasownika wskazuje rozpowszechnione w słow. partic. praet. pass. *čr̥v'enъ*. *K. P.*

čr̥vivъ *čr̥viva čr̥vivo* : **čr̥vlivъ** *čr̥vliva čr̥vlivo* 'stoczony przez robaki, robaczywy, vermiculosus'

čr̥vivъ: ~ pol. dawne XVI—XVII w. *czyrwiwy, czerwiwy* 'robaczywy, pełen czerwu' (SP XVI IBL, L.), głuż. *čerwiwy* (u Pfuhla *čeŕwiwy*) 'ts.', czes. *červivý* 'robaczywy' od XV w. (Gebauer Sl. z Husa), dial. *červivyj* 'ts.' (Hruška DSCh), sła. *červivý* 'zżarty, podziurawiony przez robaki, gąsienice, larwy';

słe. *čŕvìv -íva* 'robaczywy' (Pleteršnik; wg SSKJ *čŕvív*), też dial., np. Tominec Črni vrh, sch. *cr̀viv* 'ts.' XVII—XVIII w. (RJAZ), cs. **ървивъ** 'robaczywy, o drzewie' (Miklosich LP), bułg. *черви́в* 'mający robaki lub zjedzony przez robaki, robaczywy', dial. *царви́ф* 'ts.' (BDial. II 297: Rodopy), *черви́ф -ва* 'mający robaki' (BDial. III 189), *чърви́в* 'ts.', przen. 'bogaty' (Mladenov Vidin), maced. dial. *červìf* : *čarvìf -ìva -ìvu* 'robaczywy', *čarwìwu dr'äwu* 'drzewo stoczone prze robaki' (Małecki SW);

strus. **ървивъи, ърьвивъи, чрвивъи** 'zjedzony, zjadany przez robaki, robaczywy', ros. *черви́вый* (*черви́в -ва -во*) 'robaczywy, np. o owocach' (por. i derywat *черви́веть* 'stawać się robaczywym, robaczywieć'), ukr. *черви́вий* 'robaczywy, np. o jabłkach' (też dial. np. Verchratskyj Znadoby uhor. I 270), brus. *чарві́вы* = ros. *черви́вый* (BRS). ~

čr̥vlivъ: ~ pol. dawne XVII w. *czerliwy* (o uproszczeniu grupy spółgłoskowej p. *čr̥vь*) 'robaczywy' (*czerliwe* ze spodku, Brückner SE 77 z Potockiego);

sch. *cr̀vljiv* 'robaczywy' (też u Vuka 'vermiculosus') od XVIII w. (w postaci z *č-* dawne z XVII w.), XVII—XVIII w. też *crljiv* 'ts.' (RJAZ), bułg. dial. *црълúв* 'ts.' (Gerov), maced. *црлив* 'ts.' ~

Por. 1. z suf. *-avъ* (: *-'avъ*): czes. *červavý* 'robaczywy' (też dial. np. *červavé* dřevo, Kott Dod. DSM), sła. *červavý* 'zżarty, podziurawiony przez robaki, gąsienice, larwy', słe. *čŕvàv -áva* 'robaczywy', sch. *cr̀vav* 'ts.' (RMat.), ros. dial. *червя́вый* 'robaczywy, np. o grzybach' (SRSO).

2. formacje na *-atъ*, *-itъ*: dłuż. *cerwjaty* 'robaczywy', głuż. *čeŕwjaty* 'ts.' (Pfuhl), słe. *čŕvast* (w SSKJ *čŕvast*) 'podobny do robaka', sch. *cr̀vast* 'ts.', ros. dial. *червáтый* 'ts.', 'czerwony', *червовáтый* 'robaczywy' (Dal), dłuż. *cerwity* 'ts.', sła. *červovity* 'podobny do robaka, przypominający robaka' (SSJ).

Od *čr̥viti (sę)*, *čr̥vь*, z suf. *-ivъ*, *-l-ivъ*. *T. Sz. — F. S.*

čr̥vlivъ zob. **čr̥vivъ**

čr̥votočina 'coś stoczonego, zniszczonego przez robaki; drzewo podziurawione przez robaki; proszek natoczony z drzewa przez robaki', 'korytarz wydrążony przez robaka, via teredinis'.

~ stpol. XV w. *czyrwotoczyna* 'próchno drewna stoczonego przez czerwie' (może też 'czerw toczący drzewo'), dawne XVI w. *czerwotoczyna* 'próchno, drzewo stoczone przez czerwie' (SP XVI IBL), dziś dial. *cyrvotocyna* (ustnie

z okolic Jasła, Karłowicz SGP z okolic Ropczyc), także jako pl. tantum *czérwotoczyny* 'próchno, proszek natoczony z drzewa przez robaki' (Karłowicz l. c. z płd. Młpol.), głuż. *čerwjotočina* 'proszek, próchno natoczone przez robaki', 'rzecz stoczona przez robaki' (tylko u Pfuhla, gdzie też adi. *čerwjotočny*, to wg niego z czes.!), czes. *červotočina* 'dziurki w drzewie, papierze itp. wydrążone przez robaki', stczes. XV w. *črvotočina* 'próchno natoczone przez robaki', sła. *črvotočina*, *červotočina* 'drzewo stoczone przez robaki', regionalne 'robak żyjący w drzewie' (SSJ, Kálal);

sch. *crvòtočina* 'ślad zostawiony przez kornika w drzewie; próchno, proszek natoczony przez robaki; coś pogryzionego przez robaki' (u Vuka 'pulvis e corruptione per vermes') od XVIII w. (już w XVI w. u Vrančicia *črvotočina* 'próchnienie, próchno, caries'), dawne od XVII w. 'robak gryzący drzewo', (wyjątkowo u dwu pisarzy XVIII i XIX w.) 'miejsce, w którym drążył robak, otwór wydrążony przez robaka', por. też u Vuka dial. ze Srijemu bot. 'widłak goździsty, Lycopodium clavatum' (RJAZ), bułg. *червото́чина* 'zeschnięte ekstrementy robaka w owocu lub drzewie' (też dial. np. rodopskie BDial. V 217), dial. 'dziura w drzewie lub w czymś innym wydrążona przez robaka' (u Gerova też *чрьвото́чина*, *црьвоточина*), dial. *црвото́чина*, *цревото́чина* 'resztki z drzewa zjedzonego przez robaki' (BDial. I 271, II 111: Sofijskie), *црьвото́чина* 'jaja składane przez żaby (skrzek) nanizane jedno przy drugim' (BDial. VI 150 z okolic Kjustendiłu), maced. *црвото́чина* 'ślady (ekstrementy) po robakach w drzewie', 'drzewo zjedzone przez robaki';

strus. **ѣрвотоѵина**, **ѵєрвотоѵина** 'próchno, proszek natoczony z drzewa przez robaki', ros. *червото́чина* 'otwór wydrążony przez robaki (larwy owadów)', 'spróchnienie, próchno', jako coll. 'o rzeczach stoczonych, poniszczonych przez robaki (larwy owadów)', dial. *червото́чина* przen. 'o małych istotach, np. o prosiętach' (Slovarь Rjazan.), ukr. *червото́чина* 'coś robaczywego, zjedzonego przez robaki, np. o jabłkach', dial. też 'dziura wydrążona przez robaki, ślad po robakach', 'dziury wydrążone przez mole' (Żel.), 'spróchnienie, próchno' (Hrinčenko), 'robaczywe drzewo' (Verchratskyj Hovir Batjukiv, 1912, 301), brus. *чарвято́чына* = ros. *червото́чина* (BRS), dial. *чарвято́чына* 'próchno z drzewa zjedzonego przez robaki' (Šaternik Červ.). ~

Zasięg i jednolite znaczenia gwarantują prasłowiańskość wyrazu. Derywat od *čr̥votočь* (zob.), o suf. *-ina* p. I 121. *T. Sz. — F. S.*

čr̥votočь *čr̥votoči* f. 'korytarz wydrążony przez robaka, via teredinis', 'coś zjedzonego, stoczonego przez robaki', dial. zach. także 'robak żyjący w drzewie, Anobium, teredo'

~ pol. *czerwotocz -czu* m. 'choroba drzew będąca rezultatem toczenia drewna przez pasożyty, czerwie' od pocz. XVII w. (L. z Syreniusza: 'toczenie czerwów, robaczywość'), czes. *červotoč* m. 'czerw drzewny, Anobium' od XIV w. (stczes. *črvotoč* m. 'teredo'), *červotoč* f. 'otwory w drzewie, papierze itp. wydrążone przez pasożytniczego robaka', sła. *črvotoč* i *červotoč -če* f. 'czerw drzewny, Anobium' (SSJ; u Kálala *črvotoč* f. coll.), dial. *červotoč -či* 'ts.' (Buffa Dlhá Lúka);

sch. *cr̀votōč* f. 'ślad kornika w drzewie, via teredinis' (Vuk). ~

Por. szczątkowo zaświadczone inne archaiczne formacje: ros. dial. *червото́ча* 'otwór, korytarz wydrążony, wywiercony przez robaki', 'coś zjedzonego przez robaki', ukr. *червото́ка* 'coś zjedzonego przez robaki', 'owad Anobium', dial. *червото́ка* : *червото́к* 'owad Anobium' (Verchratskyj Znadoby uhor.

I 270, Hovir Batjukiv, 1912, 301) i adi. *червотóкий* 'robaczywy, stoczony przez robaki' (Hrinčenko), *червотóча* 'rzecz stoczona przez robaki', 'robaczywość, dziura stoczona, wydrążoną przez robaki; dziury wygryzione przez mole' (Żel.).

Na szerszy pierwotnie zasięg wyrazu *čr̥votočь* wskazuje *čr̥votočina*.

Złożenie oparte na wyrażeniu *čr̥vь točitь*. Pierwotnie nomen actionis (> nomen acti) : nomen agentis, por. *kolo-vortъ*.

Dickenmann Nominalkom. 180. *T. Sz. — F. S.*

čr̥vъ *čr̥va čr̥vo* : **čr̥v'ъ (čr̥vьjь)** *čr̥v'a čr̥v'e* 'odnoszący się do robaka, czerwia, właściwy robakowi, czerwiowi; robaczywy, stoczony przez robaki'

čr̥vъ: ~ dłuż. *cerwy -wa -wo* 'robaczywy, stoczony przez robaki, o owocach', głuż. dial. *čeŕwy* 'ts.' (Pfuhl), stczes. XIV w. *črvá* adi. f. 'vermia' (wg Flajšhansa Klaret wtórne skrócenie z *črvivá*);

ukr. dial. *чéрво* adv. 'czerwono' (Hrinčenko). ~

čr̥v'ъ (čr̥vьjь): ~ głuż. *čerwi -wja -wje* (u Pfuhla *čeŕwi*) 'robaczywy, stoczony przez robaki, o owocach', czes. *červí* 'odnoszący się do czerwia, robaka, właściwy czerwiowi, robakowi', sła. *červí -via -vie* rzadkie i poet. przen. np. *červí* lós;

sch. dawne XVIII w. *crvji, črvlji* 'odnoszący się do robaków, vermium' (RJAZ), cs. **чрѣвии** 'vermium' (Miklosich LP). ~

Por. 1. formacje na *-evъ, -ovъ*: pol. wyjątkowe *czerwiowy* adi. od *czerw* (SJP PAN z SW bez dokumentacji), wyjątkowe z XVI w. (1 przykład) *czerwowy* adi. od *czerw* (SP XVI IBL), stpol. XV w. *czyrzwiewy* 'robaczywy', 'szkarłatny', dłuż. *cerwjowy* 'odnoszący się, należący do robaka', też w nazwach bot. *cerwjowe* zele 'kurzyślad polny, Anagallis arvensis' (Muka), głuż. *čeŕwjowy* 'odnoszący się do robaka, właściwy robakowi' (Pfuhl), czes. u Jungmanna *červový* 'ts.', bot. *červové* koření 'pięciornik wiosenny, Potentilla verna'; sch. *cr̂vov -va -vo* 'odnoszący się do robaka' (RMat.; w RJAZ wyjątkowo z XVII w. 'vermis'); ros. pot. *червóвый* 'kierowy, czerwienny' (SSRJ), ukr. *червóвий* 'ts.' brus. *чырвóвы* 'ts.'

2. substantywizowane adi.: czes. *červa* f. 'krowa o czerwonej sierści', ros. pot. *чéрва* f. 'kolor w kartach, kier', ukr. *чéрва* f. 'ts.', brus. *чырва* f. 'ts.'

Adi. od *čr̥vь*. *T. Sz. — F. S.*

čr̥vъkъ *čr̥vъka* dem. do *čr̥vь*

~ stczes. *črvek, červek -vka* 'verniculus' (Gebauer Sl., Jungmann), też 'szkarłat' (Jungmann);

słe. *čr̂vek -vka* 'vermiculus', sch. od XVI w. *crvak -vka* (czakaw. od XVI w. *črvak*, kajkaw. *črvek*) 'vermiculus', też 'mól, Tinea; jedwabnik', XVI—XVII w. 'szkarłat' (RJAZ), cs. **чрѣкькъ** 'vermiculus'. ~

Tu może też ros. dial. *червóк -окá* 'robak' (Slovarь Rjazan.), por. sła. coll. *črvoč* f. 'robactwo'. Nie można jednak wykluczyć pierwotnej formacji na *-okъ* (zob. I *92*).

O budowie zob. I 93. *W. B. — F. S.*

čr̥vь 1. *čr̥vi* m. 'robak, vermis', 'robak pasożytujący na drzewie, teredo', 'larwa różnych owadów, głównie pszczół', częste w znaczeniu coll. 'robactwo, larwy', dial. 'kolor czerwony', 'o różnych chorobach (wg wierzeń ludowych o chorobach wywołanych przez robaka)'

~ pol. *czerw -wia* (stpol. XV w. jeszcze instr. pl. *czyrwmi*) 'larwa niektó-

rych owadów np. pszczół, much, niektórych chrząszczów' (już w XIV w. *czyrw, czyrzw* 'robak, vermis'), 'larwa — pasożyt tocząca drzewo, owoce itp.' (dawniej nazwa zbiorowa) od XV w. (stpol. 'robak gryzący drzewo, teredo, Anobium pertinax', *czyrw* drzewny 'ts.'), dawne XVI w. *czyrw* : *czerw* (też z *-ŕ*) acc. *czyrwia* także 'robaczywienie, choroba roślin, owoców, robigo, roratio, vermiculatio' i bot. 'Scleranthus annuus', jako coll. u Reja *czyrŕ* albo robacy (SP XVI IBL), dial. rzadkie *czerw czerwu, cyrf -va, cerf -vu* 'larwy pszczół' (Nitsch Studia 125, Kucała PSM, Olesch Sankt Annaberg), śląskie też moc *čyrvu* 'o larwach pszczół' (Nitsch DPŚ), *czerwie* pl. tant. (owoc *cyrwiem* śleci) 'owoce robaczywe' (Karłowicz SGP z ok. Ropczyc, też w SWil *czerwie* pl. tant. 'ts.'), pl. *cyrvy* 'robaki w owocu' (Nitsch Studia l. c. z ok. Bochni), połab. *carv* leżącě 'ślimak' (Lehr-Spławiński, Polański SE 71—2), dłuż. *cerŕ -wja* 'robak, np. w żywności, owocach' (pl. *cerŕe* se ḿerŕe 'robaki się roją'), 'larwa pszczół', głuż. *čerw čerwja* (u Pfuhla w starej ortografii *čerŕ -wja*) 'robak', u Pfuhla 1061 też 'larwa' (różne postacie fonetyczne w dial. łuż. np. *čerŕ, čerp* zob. Sorb. SA III m. 81), czes. *červ -va* 'robak; larwa owadów' (też dial., Bartoš DSM) od XIV w. (stczes. *črv -va* pl. *črvie*, Gebauer Sl., Flajšhans Klaret), przestarz. 'palenie w żołądku, zgaga', stczes. *črv -va* też 'smok' XIV w., z XV w. także *Czrw* NO (Gebauer l. c.), dial. np. *červ* krúcený 'larwa pszczela w jajeczku', *červ* bršený 'pszczoła wylęgnięta z jajka' (Bartoš l. c.), *červ -va* 'choroba palca ręki, objawiająca się bolesnym wrzodem' (Hruška DSCh), u Jungmanna moraw.-sła. 'bolesny wrzód na palcu' (wg Jungmanna nazwa od obnażonego nerwu, branego przez lud za robaka), sła. *červ -va* 'robak', dial. wsch. 'młoda pszczoła' (Kálal);

słe. *čŕv* m. (SSKJ *čŕv -va*) 'robak' od XVI w. (też dial. np. Tominec Črni vrh i rezjańskie, zob. Slav. Leks. 212); *črve* pasti 'być martwym', podzemeljski *črv* 'dżdżownica', także *črv* 'larwy owadów w ziemi, drzewie, mięsie, owocach', *črv* na prstu 'wrzód na palcu', sch. *čŕv* gen. pl. *čŕvī* dawniej też *crviju*, nowsze *čŕvā* (w dzisiejszej postaci z *c-* od XVI w., z *č-* od XIV w. : stsch. *črьvь* a dziś dial. czakaw. i kajkaw., zob. RJAZ, por. Skok ER I 276) 'robak, vermis', w znaczeniach specjalnych o różnych rodzajach robaków np. 'robak pasożytujący na drzewie, teredo, na winorośli, książkach, ubraniu, na zwierzętach', 'larwa pszczół', 'jedwabnik', 'glista w ludzkim ciele' (u Vuka *črv* 'vermis', 'teredo'), wyjątkowo w XV w. z *č-* 'rodzaj choroby powodującej powstanie rany' i u Della Belli XVIII w. 'mal di vermi, verminatio', wyjątkowo z XIX w. 'ryba morska Lumbricus terrestris' (nazywana też *glistina*), dawne i wyjątkowe (u dwu pisarzy) w XVI i XVII w. 'kolor, barwa (jakakolwiek)', scs. **ѵрьвь** m., cs. **ѵръвь** m. gen. **-ви** 'robak', bułg. przestarz. *чéрв чéрвът*, dial. też *цръв, чръв, чорф, чéрев, чéрьв, цръф*' 'robak' (RBKE, Gerov, BDial. I 155, Mladenov Vidin, BDial. V 98), *цръф -вът* 'ts.', 'gąsienica' (BDial. VI 101), *чéрьф* 'jedwabnik' (BDA I m. 236), u Gerova *цръв* m. 'Lumbricus terrestris', też *чéрвие* n. coll. i *чръвие, цръвие* 'robaki, czerwie', maced. *црв* m. 'robak', por. dial. *čèrv'ą* n. pl. *čèrv'ąnta* 'ts.' (Małecki SW));

strus. **ѵрьвь, ѵрьвь, ѵєрвь, ѵєрвъ** m. gen. sg. **ѵєрви**, pl. **ѵєрвиє ѵрьвьіє** 'robak' od XI w. (w XV w. **ѵєрвь** z niejasnym znaczeniem 'piekło', Srezn., Vasmer REW III 318), ros. *чéрвь -вя́* pl. *чéрви* gen. *червéй*, dial. twerskie *чéрев чéрева* (Opyt Dop., stąd u Dala *черёв*), *чéрев -ва* pl. *чéрвы* (Sl. Rjazan., Vasmer l. c.) 'robak, larwa owadów' (np. шелковúчный *чéрвь* 'jedwabnik', дождевóй *чéрвь*, земляно́й *чéрвь* 'dżdżownica'), *чéрви* pl. 'kiery, czerwień w ko-

lorze', ukr. pot. *čépe -vá* 'robak' (URS), dial. w znaczeniu coll. 'larwy pszczół' (Hrinčenko), por. też dial. кýпа *червéй* (Verchratskyj Hovir Batjukiv, 1912, 301). ~

Por. 1. *čr̥vь* f.: pol. dawne XVI w. *czerw* żytna 'choroba żyta, rdza' (Mącz.), strus. **ървь, ѥрвь** f. 'czerwona farba' (np. Чермьно или въ *черви* омочено), 'drogocenna tkanina', ukr. dial. *червь* f. 'larwa pszczoły', 'robactwo; robak' (Żel.).

2. Na gruncie poszczególnych języków słow. widać uproszczenia wygłosowej grupy spółgłoskowej: głuż. dial. *čěr, čer, čyr* 'robak' (Sorb. SA 1. c.), ros. dial. *черь* 'larwy pszczół' (por. i adi.: в каждой *черяной* ячейке по одному яичку, Dal), ukr. dial. *чер чéра* 'larwa pszczoły' (Slav. Leks. 58: Żytomierskie), *чер* 'robak' (Verchratskyj l. c.), brus. dial. *черь -ри* f. 'larwa pszczela' (Nosovič), dial. poleskie *чэр', чэр* f. 'larwy pszczół' (Leks. Polesьja 364), tu zapewne też należy ukr. dial. *чирь* f. 'robactwo' (Żel.).

Pierwotne masculinum na *-ĭ-* z wtórnym przejściem do produktywnych tematów na *-o-, -jo-* czy też fem. na *-ĭ-*. Ten sam pierwiastek co w synonimicznym **kᵘr̥-mi-* (p. *čr̥mь*). O wymianie formantów *-m-* : *-v-* w językach ie. zob. Specht UID 45, 181. — Nazwa koloru czerwonego wtórnie od owadu dostarczającego barwnika czerwonego (zob. *čr̥vьsь, čr̥viti, čr̥mьnъ* 'czerwony' < *čr̥mь* = *čr̥vь*, por. ukr. *вермя́ний* 'czerwony', strus. **вермїє** 'szarańcza' : łac. *vermis* 'robak', stind. *kr̥mi-* 'robak' : 'czerwona farba otrzymywana z robaków z rodziny Coccidae'). — Wg Spechta l. c. dokładny odpowiednik bałt.: lit. **skirvis* kryje się w lit. *skiřvinti -vina* 'pełzać, o mrówce' : *skru-zdė, skruzdėlė* 'mrówka'. Niektórzy badacze uważają postać *čr̥vь* za zniekształcenie już ie. *čr̥mь* (Meillet Ét. 374, DEL² 1280, Vaillant GC II 1, 148). Według Skoka ER I 276 punktem wyjścia miałoby być adi. *čr̥mьnъ* > *čr̥vьnъ* (dysymilacja na odległość). Mało prawdopodobne. — Otrębski LP I 129—30 przyjmował kontaminację *čr̥mь* i synonimicznego *norvъ, panorvъ* = lit. *narvas*.

Berneker SEW I 172—3 Trautmann BSW 134, Vasmer REW III 318, Vaillant GC II 1, 148. *K. P. — T. Sz. — F. S.*

čr̥vь 2. *čr̥vi* m. wsch. 'sierp'

~ ros. dial. z Wiatki *черв* 'sierp' (Dal), brus. dial. *červú* 'ts.' (tylko Trautmann BSW 135). ~

Por. ros. dial. tomskie *червáк -ká* 'piła' (Dal z ?).

Nie można wykluczyć już ie. *kir-u̯i-* m. (jak zwykle w bsł. z wtórnym przejściem do produktywnych typów na *-o-, -i̯o-*) : lit. *kiřvis* gen. *kiřvio* 'siekiera, topór', łot. *cìrvis, cìrvja* 'ts.', stind. (nie zaświadczone) *kr̥vi-* m. 'jakieś narzędzie tkackie'. Podstawą byłby rdzeń **(s)ker-* 'ciąć, krajać', p. *čerti čьrǫ*. Por. *čr̥pъ*.

Zubatý AslPh XVI 388, Studie I 2, 93, Berneker SEW I 172, Trautmann BSW 135, Vasmer REW III 317, Fraenkel LEW 259, Mayrhofer KEWA I 262, Pokorny IEW 938, 940. *K. P.*

čr̥vьsь 1. *čr̥vьsa* dem. 'mały robak, robaczek', 'owad z rodziny Coccidae dostarczający czerwonego barwnika, zwykle Coccus cacti, Porphyrophora polonica', 'barwnik czerwony, czerwona farba; czerwony kolor', dial. płn. 'roślina, na której korzeniach żyje owad dostarczający czerwonego barwnika, zwykle Scleranthus annuus'

~ pol. *czerwiec -wca* zwykle w pl. *czerwce* 'Coccidae, rodzina owadów z podrzędu pluskwiaków' (od XV w. 'owad Porphyrophora polonica', stpol. XV w. tylko w formie *czyrwiec*), 'czerwony, szkarłatny, purpurowy barwnik uzyskiwany dawniej z samic owada, zwanego polskim czerwcem' od XV w., bot. *czerwiec* 'Scleranthus, roślina z rodziny goździkowatych', *czerwiec* trwały 'Scleranthus perennis', na jego korzeniach żyje owad, czerwiec polski, wytwarzający czerwony barwnik (w XV w. *czyrwiec* bot. 'Scleranthus annuus', 'Polygonum persicaria', 'Pimpinella saxifraga'), dawne XVI w. *czerwiec*, rzadziej *czyrwiec* także 'barwa intensywnie czerwona', 'tkanina, szata intensywnie czerwonego koloru', 'jedwab' (por. stpol. XV w. *czyrwcowy*, *czyrzwcowy* 'czerwony, purpurowy, szkarłatny, coccineus'), dial. *cyrvec* bot. 'brodawnik zwyczajny, Leontopodon hispidus' (Kucała PSM), 'drogi, przedni jedwab' (Karłowicz SGP), czes. *červec -vce* 'owad z rodziny Coccidae' od XIV w. (stczes. *črvec -vcě*, Gebauer Sl.), 'rodzaj czerwonej farby', stczes. *črvec -vcě* też bot. 'centunculus' XIII—XIV w. (Gebauer l. c.), sła. *červec -vca* 'szkodliwy owad' (np. *červec* lakový 'Tarchadia lacca'), przestarz. *červec -vca* 'rodzaj czerwonego, purpurowego barwnika', 'materiał ufarbowany tym barwnikiem';

sże. *čr̂vec -vca* dem. do *čr̂v*, škarlatni *čr̂vec* 'Coccus cacti, koszenila', sch. *cŕvac cŕvca* (Vukovi nie znane) 'mały robak' od XVI w., 'coccum, owad (robak na drzewie), z którego otrzymuje się szkarłatną farbę', 'szkarłat: kolor i materiał' od XV w., cs. **ꙑръвьць** 'vestis genus, byssus' (Miklosich LP), bułg. dial. *ŭpŕvec* 'Lumbricus terrestris, dżdżownica' (Gerov), maced. *ŭrvec -vци* 'robak', z XVI w. *cᵘrvec* 'ts.' (Giannelli LM 25);

strus. **ꙑрвьць** dem. od **ꙑрвь** 'robak' XII w., **ꙑрвьць**, **ꙑрьвьць**, **ꙗрвьць**, **ꙗрєвьць** 'czerwony kolor, czerwone tło w tkaninie', 'drogocenna tkanina purpurowej barwy' od XV w., 'jakiś drogocenny kamień (rubin?)' XVI w., ros. *червéц червецá* 'rodzaj owada z ryjkiem, pasożytującego na zbożach i drzewach owocowych', dial. *червéц -вцá* 'owad Coccus (koszenila), dający czerwoną farbę', także bot. 'Scleranthus annuus' (por. i *червéчник* 'Potentilla argentea'), ukr. *чéрвець -вця*, *червéць -вця* 'farba, barwnik czerwony, róż', *червéць -вця* 'owad Coccus cacti' i 'Coccus polonicus' (Hrinčenko), też 'jedwab ufarbowany koszenilą', 'krew z błony dziewiczej', bot. 'Potentilla argentea' (ib.), brus. *чарвéц -вяцá* zool. 'owad' = ros. *червéц* (BRS). ~

Z uproszczeniem grupy spółgłoskowej: ukr. dial. *черéць -рця* 'rodzaj materii o kolorze szkarłatu' (Żel.), u Hrinčenki *чéрець -рцю* 'owad Coccus cacti, Coccus polonicus', 'jedwab barwiony koszenilą', 'krew z błony dziewiczej'.

Dem. od *čr̥vь* z suf. *-ьcь*, o budowie zob. I 100. *K. P.*

čr̥vьcь 2. *čr̥vьca* dial. płn. 'okres odpowiadający dzisiejszemu szóstemu lub siódmemu miesiącowi roku'

~ pol. *czerwiec czerwca* 'szósty z kolei miesiąc roku, mensis Junius' (powszechne w dial., np. Dejna AGK m. 105, Lorentz PW, Kucała PSM, Górnowicz Malbork, Olesch Sankt Annaberg) od XV w. (stpol. w formie *czyrwiec*);

strus. **ꙗрвьць** (zapisane w formie **ꙗрвьцꙑ**) 'nazwa miesiąca lipca' z r. 1307 (Srezn. ze znakiem ? przy znaczeniu), ukr. przestarz. *чéрвець -вця* 'szósty miesiąc roku, mensis Junius' (URS), dial. *чéрец* (o uproszczeniu grupy spółgłoskowej p. *čr̥vь*) 'ts.' (Verchratskyj, Hovir Batjukiv, 1912, 301), brus. dial. *чéрвец -вца* 'stara nazwa szóstego miesiąca roku' (Nosovič). ~

Por. bułg. dial. *ꙋрвенúк* 'szósty lub siódmy miesiąc roku' (Gerov).

To samo co *čr̥vьcь* 1. (zob.). Miesiąc nazwany więc od ukazywania się w tym czasie różnego robactwa, zwłaszcza od zbioru owadu dostarczającego barwnik czerwony. Por. lit. *kirmėlių mėnuo* 'szósty miesiąc, mensis Junius', dosłownie 'miesiąc robaków' : *kirmėlė* 'robak, larwa owadów', *mė́nuo* 'miesiąc'.

Miklosich SM 7—8, Moszyński KLS² I 381—2, II 2, 111—2. — Hołyńska-Baranowa UNM 47—50, 101—2 dopatruje się niepotrzebnie derywacji dezintegralnej od *čr̥vьnъ*. *K. P.*

čr̥vьjь 1. *čr̥vьja* dial. płd. 'robak, vermis', dem. **čr̥vikъ** *čr̥vika*

čr̥vьjь: ~ cs. (w różnych redakcjach) **ꙋрьвии** 'robak' (Miklosich LP), bułg. *чéрвей* 'ts.' (BTR), dial. też *чéрвий*, *чр̀вий*, *чр̀вей* 'ts.' (Gerov, Stojkov Banat). ~

Por. też głuż. *čeŕwjo -wjeća* 'robak, czerw; robaczek' (Pfuhl), maced. dial. *čérv'ą* pl. *čérv'ąnta* 'robak' (Małecki SW).

čr̥vikъ: ~ pol. *czerwik -ka* dem. od *czerw*, stpol. *czyrwik* 'robaczek' (SP XVI IBL), dłuż. *cerwik -ka* 'mały robak', też dial. 'robak drzewny' (Fasske Vetschau), głuż. *čeŕwik -ka* 'robaczek' (Pfuhl), dial. *čerwik* 'robak toczący owoce np. jabłko' : *čerbik* 'robak' (Michalk Neustadt), czes. *červík -ka* 'robaczek', stczes. też *črvík* 'ts.', sła. *červík -ka* 'mały robak', też dial. (Kálal);

bułg. dial. *ч̀рвик* 'robak' (Umlenski Kjustendil). ~

Por. także stpol. NO *Czyrwic* : *Czerwic* od XIV w., słe. *čr̀vìč čr̀víča* dem. od *čr̀v* 'robak, czerw.'

O suf. *-ьjъ*, *-kъ* zob. I 83—4, 89.

Por. *červьjь* : *červikъ*. *K. P.*

čr̥vьjь 2. zob. **čr̥vъ**

čr̥vьnъ *čr̥vьna čr̥vьno* 'związany z czerwiem', 'czerwony'

~ pol. wyjątkowe *czerwny* adi. od *czerw* (SW bez dokumentacji), czes. jako subst. *červen -vna* 'miesiąc czerwiec', stczes. *črven -vna* 'szósty lub siódmy miesiąc', z XIV w. *črvna* f. 'rubrica' (Gebauer Sl.);

sch. dawne wyjątkowe z XVII w. (Belostenec) *črvni* beteg 'choroba jelit wywołana przez robaki, glisty', wyjątkowo z XVIII w. *črvni* 'vermiculosus' (u Kavanjina: *Črvno* njedro da je čisto, RJAZ), cs. **ꙋрьвьнъ** 'ruber': **ꙋрьвно мор҃е** (Miklosich LP). ~

Por. stczes. *črvnec -vencě* 'czerwiec, Junius' od r. 1300, 'lipiec, Julius' XIV—XV w. (Gebauer l. c.), bułg. dial. *ч̀рвнем се* 'czerwienić się' (BDial. II 111).

Na ogólnosłowiański zasięg wskazują derywaty, zob. *čr̥vьn'ъ*.

Od *čr̥vь*, z suf. *-ьnъ*. *K. P.*

čr̥vьn'ъ *čr̥vьn'a* dial. płn. 'okres roku odpowiadający dzisiejszemu szóstemu, rzadziej siódmemu miesiącowi'

~ pol. dial. śląskie *čyrvýń -vńa* 'czerwiec', zwłaszcza w zwrocie *na čyrvńa* 'w czerwcu' (Nitsch DPŠ), czes. *červen -vna* 'czerwiec' (: *červenec -nce* 'lipiec'), stczes. *črven -vna* 'ts.' (od r. 1300 też *črvenec -vencě* 'czerwiec' lub 'lipiec' już w XIV w., wyjątkowo w XIV w. także na oznaczenie jakiejś rośliny), 'nazwa siódmego miesiąca, lipiec' od r. 1300, też dvój *červen* z XV w. 'szósty lub siódmy miesiąc roku' (Gebauer Sl.), dial. laskie *č'erveň -vňa* : *červeňec -nca* (Lamprecht Opava);

ros. dawne *чéрвень* m. 'szósty miesiąc roku, okres zbierania czerwca na

terenach zachodnich' (Dal), ukr. *чéрвень -вня* 'czerwiec', brus. *чэ́рвень -ня* 'ts.' (też dial. np. Bjalьkevič Mohylew). ~

Postać *čr̥vьn'ъ* spotyka się także w innych językach słow., ale w znaczeniu odmiennym (substantywizowany przymiotnik *čr̥vьnъ*): pol. dial. *cyrwięć -wńa* 'człowiek czerwony na twarzy', 'kier w kartach' (Nitsch WP IV 129), czes. u Jungmanna *červen -vna* 'oprzęd jedwabnika', sch. wyjątkowe z XIX w. *cr̂vanj cr̂vnja* 'rodzaj czarniawej lub czerwonawej ziemi', jako NM i NG *Cr̂vanj Cr̂vnja* (RJAZ), ros. cerk. u Dala *чéрвень* 'przędza albo tkanina ufarbowana koszenilą, czerwcem', ukr. dial. *чéрвень -вня* 'owad czerwiec, Coccus cacti' (Hrinčenko).

Od *čr̥vьnъ* z suf. *-jь* (o budowie zob. I 80), por. synonimiczne stczes. *čr̥vnec* (< *čr̥vьnъ* + suf. *-ьcь*) i *čr̥vьcь*.

Miklosich SM 7, Šaur SB A 20, 1972, 70—6. *F. S.*

čr̥v'akъ *čr̥v'aka* : **čr̥vakъ** *čr̥vaka* 'robak'

čr̥v'akъ: ~ pol. dial. *cerwiacek* 'robaczek' (Karłowicz SGP: Tykocin), sła. *červiak -ka* 'robak; robaczek' (też dial., SSJ, Kálal);

cs. **чрѣвıакъ** 'szarańcza, locusta' (Miklosich LP), bułg. dial. *чéрвяк, чéрвек, чрѣ́вяк, цр̀в'ак, цр̀вл'ак* 'robak' (powszechne w dial., np. BTR, Gerov, BDial. I 271, II 110, III 189, 232, IV 150), *червéк* 'wągier' (BDial. II 300), дъждовен *чéрвяк* 'dżdżownica' (Gerov), maced. dial. *црвек* 'świerszcz, Gryllus campestris' (RMJ);

strus. **ървıакъ : чрьвıакъ** 'szarańcza' (Srezn.), ros. *червя́к червякá* 'robak' (SSRJ, też dial., Dal), ukr. *черв'я́к черв'якá* 'ts.', brus. *чарвя́к чарвякá* 'ts.' (też dial., Bjalьkevič Mohylew), poleskie *чэрв'а́к* 'larwa pszczoły' (Leks. Polesьja 364). ~

čr̥vakъ: ~ bułg. dial. *чéрвак* 'robak' (BDial. III 189: Ichtiman);

ros. dial. *червáк червакá* 'robak' (Mirtov Don., Slovarь Rjazan.), ukr. dial. *червáк червакá* 'ts.', 'dżdżownica' (Hrinčenko, KDA m. 23). ~

Por. sła. *červač, čr̀vač, čr̀voč* coll. 'drobne robactwo' (SSJ), dial. *červač, čr̀väč* też 'larwy pszczół' (SSJ, Kálal), collectivum od *čr̥vakъ*, z suf. *-ь*.

Derywat od *čr̥vь*, o suf. *-akъ* : *-'akъ* zob. I 89. *W. S.*

čr̥v'enatъ zob. **čr̥venatъ**

čr̥v'eněti *čr̥v'enějǫ* 'stawać się czerwonym, rubescere', 'odróżniać się od tła czerwonym kolorem, rubere'

~ pol. *czerwienieć czerwienieje* 'stawać się czerwonym, nabierać czerwonego koloru, czerwienić się' od XVI w. 'odróżniać się od tła czerwonym kolorem', dial. kasz. *čeřvjeńec -ńeją* (Ramułt), dłuż. *cerwjeńeś -ńeju* 'stawać się czerwonym' (wg Muki w simplex rzadko; z pref. np. *hobcerwjeńeś, hocerwjeńeś, hucerwjeńeś, scerwjeńeś*), głuż. *čerwjenjeć čerwjenjeje* 'stawać się czerwonym, czerwienić się', czes. rzadkie *červenětі* 3 pl. *červenějí* 'ts.', stczes. *črvenětі -ěju -ieš* XV w. 'ts.' (Gebauer Sl.), sła. *červeniet' -ie* (dawne i *-eje*) *-ejú* 'stawać się czerwonym, nabywać, otrzymywać czerwony kolor' (np. líca, listy, čerešne *červenejú*), *červeniet' sa* 'rumienić się, o człowieku', 'być czerwonym', też dial. *červeňec še -ňeje še* (Buffa Dlhá Lúka);

słe. dial. kajkaw. *čr̀ljenéti -ním* 'stawać się czerwonym' (Pleteršnik), sch. *crvènjeti crvènīm* 'stawać się czerwonym, rubescere' od XIX w. (też RMat.), *crvènjeti se* 'wyróżniać się barwą czerwoną, być, stawać się czerwonym' (też ludowe), *crljènjeti -ènīm* 'być, stawać się czerwonym' (RMat.; w RJAZ tylko

z Mikalji XVII w.), *crljènjeti se* 'wyróżniać się czerwonym kolorem, rubere' (wg RJAZ od XVI w., ale materiał tu podany należy częściowo do formacji na *-iti*), cs. **ѹрѣлѩнѣти сѧ -нѣѭ сѧ** 'rubere' (Miklosich LP), bułg. *червенéя -нéеш* aor. *червенях* 'stawać się czerwonym', 'rzucać się w oczy czerwonym kolorem', *червенéя се* 'rzucać się w oczy czerwonym kolorem', maced. *црвенее (се)* 'wyróżniać się, rzucać się w oczy czerwoną barwą';

ros. *червленéть* 'stawać się czerwonym, purpurowieć' (Dal), ukr. dial. zakarpackie *червенíти -нíю -нíєш* 'stawać się czerwonym' (Hrinčenko), brus. dial. *червенéць* 'stawać się czerwonym' (Nosovič). ~

Z pol.: ukr. *червонíти -íю* 'czerwienić, rumienić się', brus. *чырванéць -нéю -нéеш* 'stawać się czerwonym', 'pokrywać się rumieńcem', przen. 'wstydzić się' (BRS, Nosovič).

Derywat od *čr̥v'enъ*. O budowie zob. I 47. *T. Sz.*

čr̥v'enica zob. **čr̥venica**

čr̥v'eniti *čr̥v'en'ǫ* 'czynić czerwonym, nadawać czemu czerwoną barwę, malować na czerwono, rubefacere', **čr̥v'eniti sę** 'stawać się czerwonym, rumienić się, rubere'

~ pol. *czerwienić czerwienię* 'nadawać czemu barwę czerwoną, malować na czerwono, czynić czerwonym, rumienić' (też dial. np. kasz. *čéřvéńic* 'ts.', Lorentz PW) od XVI w. (SP XVI IBL), *czerwienić się* 'stawać się czerwonym, nabierać czerwonego koloru, czerwienieć' od XV w. (stpol. XV w. *czyrwienić się* 'rubescere, rutillare'), dial. kasz. *červénic są* też 'rumienić się' (Sychta SK), dłuż. *cerjéniś -im* 'czynić czerwonym, malować na czerwono', *cerjéniś se* 'nabierać czerwonego koloru', 'rumienić się', głuż. *čerwjenić -ni* 'czynić czerwonym', *čerwjenić so* 'stawać się czerwonym, czerwienieć', czes. *červeniti* 3 sg. *červení* 'barwić na czerwono', *červeniti se* 'stawać się czerwonym, rumienić się';

sch. *crvèniti -īm* 'czynić coś czerwonym, nadawać czemuś czerwoną barwę, kolor, rubefacere' (RMat., Vuk) od XVII w., *crvèniti se* passivum od XV w., także 'rumienić się ze wstydu' (RMat., Vuk), *crljèniti -nīm* 'czynić czerwonym' (też u Vuka) od XVII w., *crljèniti se* 'stawać się czerwonym, rumienić się' od XVI w. (RJAZ, RMat.), maced. *црвени* 'malować na czerwono', *црвени се* 'wyróżniać się czerwoną barwą, czerwienieć';

ros. *червлéнить* 'barwić czerwoną farbą' (tylko u Dala). ~

Z uproszczeniem grupy spółgłoskowej: pol. dial. kasz. *čéřeńic* 'czynić czerwonym' (Lorentz PW).

Z pol.: ukr. *червонúти -нíю -нúш* 'barwić, malować na czerwono', brus. *чырванíць* 'czynić czerwonym, malować na czerwono', pot. 'brudzić na czerwono'.

Denominativum od *čr̥venъ, čr̥v'enъ*. *T. Sz. — F. S.*

čr̥v'enъ zob. **čr̥venъ**

čr̥v'enъka zob. **čr̥venъka**

čr̥v'enь f. 'czerwony kolor; szkarłat; czerwony barwnik, czerwona farba, color coccineus, rubor'

~ pol. *czerwień* f. 'czerwony kolor, szkarłat, purpura', 'czerwony barwnik, czerwona farba, szminka', 'czerwona tkanina, przędza, nici, ubranie' od XVI w. (w XVI w. 'farba czerwonego koloru', 'tkanina, szata czerwonego koloru'), 'rodzaj koloru w kartach, kier' od XVIII w. (też dial. np. kasz.

čěrvěń -ene f. 'ts.', Lorentz PW), dłuż. *cerьeń -ni* f. 'czerwony kolor; czerwona farba', *na cerьeń* 'czerwonawy' (Muka), głuż. *čerwjeń -nje* f. 'czerwony kolor', *na čerwjeń* 'czerwonawo', czes. *červeň -ně*, rzadko *-ni* f. 'czerwony kolor; czerwona farba', stczes. XIV w. *črvlen -ni* f. 'cynober' (Gebauer Sl.), sła. *červeň -ne* f. 'czerwona farba', 'czerwona barwa; rumieniec' (np. *červeň* zalieva líce);

sch. *cr̀vēn -ni* f. 'czerwony kolor, rubor, rubedo' od XVIII w. (też u Vuka), 'febris, scarlatina, szkarlatyna' (u Vuka dial. z Zemunu, też Frančić), kao *crven* čir 'obrzęk, opuchlina, tumor' (Vuk), *cr̀ljēn* f. (tak też RMat., wg Frančicia *cr̀ljēn -ni* f.) 'czerwony kolor, czerwień, rubedo' od XVIII w. (też ludowe i u Vuka), 'rumieniec wstydu' (RMat.), scs. **ѵрьлѣнь** f. 'czerwony kolor', cs. **ѵрълѣнь** f. 'ts.' (Miklosich LP);

rus.-cs. **ѵьрвѣнь, ѵьрьвѣнь, ѵєрвѣнь** 'czerwony kolor' XI w., 'czerwona farba' XV w., **ѵьрвлѣнь, ѵрьвлѣнь, ѵєрвлѣнь** 'czerwona farba', 'czerwona nić', 'czerwona tkanina', ros. u Dala *чéрвлень, чéрлень* f. 'jasnoczerwona żelazista glina, którą smaruje się płoty, dachy itp.', ukr. *чéрвінь -вені* 'brązowo-czerwona farba; szkarłat' (dial. huculskie 'brązowo-czerwona barwiąca substancja do malowania naczyń glinianych', Hrinčenko), brus. *чы́рвань* f. 'czerwoność', 'rumieniec na twarzy', 'purpura, szkarłat (kolor)', dial. *чéрвень -ни* f. 'czerwony kolor w kartach' (Nosovič). ~

Abstractum od *čr̥venъ, čr̥v'enъ* z suf. *-ь*. *K. P. — T. Sz.*

čr̥v'enьsь zob. **čr̥venьsь**

čr̥v'ь zob. **čr̥vъ**

ču! 1. wykrzyknik nakazujący skupienie uwagi, zachowanie ciszy; partykuła wzmacniająca

~ stpol. (XV w.) *czu* partykuła wzmacniająca sąsiedni wyraz: 'właśnie, oczywiście'; spójnik wprowadzający równoważnik zdania o treści komentującej: 'to jest, mianowicie' (Słownik stpol.), dial. kasz. *čȯ! ču!* wykrzyknik nakazujący zachowanie ciszy: 'cyt!, cicho! sza!' (Ramułt, Sychta SK, Lorentz PW, Karłowicz SGP: kasz.-sli.);

scs. **ѵѹ** partykuła zaświadczona w **нынѣ-ѵѹ : нынѣ-ѵѹ** 'teraz, właśnie' (Sadnik — Aitzetmüller HAT: Supr.);

strus. **ѵѹ** partykuła zaświadczona w **нынѣ-ѵю** od XI w. 'teraz, nunc' (Srezn.), ros. *чу!* wykrzyknik używany w celu zwrócenia czyjejś uwagi na zjawiska dźwiękowe: 'słyszysz?', w języku potocznym w funkcji partykuły wprowadzającej w znaczeniu 'mówią, słyszy się', 'czy wiesz ty, czy widzisz ty' (SSRJ), też dial. *чу!* wykrzyknik nakazujący skupienie uwagi, zachowanie ciszy (Opyt, Dal), okrzyk używany przez Kozaków do popędzania konia (ib.), partykuła używana w znaczeniu 'niby to, że niby to' (Opyt), dial. *дáвe-чу* 'niedawno' (SRNG): *дáвe* 'ts.', ukr. u Żel. *чу* = *чýєш* 'słyszysz?; słuchaj!', *чу-чу!* o nasłuchiwaniu, podsłuchiwaniu. ~

Pierwotnie 2 sg. aorystu od *čuti čujǫ* (zob.). Zob. jednak *ča* 1., 2.

Berneker SEW I 162, Vasmer REW III 349, Rozwadowski RS II 110. *W. S.*

ču! 2. čukъ! čuchъ! interi. zawołania na zwierzęta, ptactwo domowe, zwłaszcza na świnie przy ich odpędzaniu lub wabieniu

~ pol. dial. kasz. *czu czu la la!* 'szczucie psami' (Karłowicz SGP: płn.); sch. *čȕk-čȕk!* 'okrzyk, którym wabi się kury', dial. *čȕk!* 'okrzyk przy po-

pędzaniu osła' (Elezović Kos.-Met.), *ćuki*! wabienie kota lub kury (RJAZ), dial. *ćùki*! wabienie osła (Elezović ib.), *ćùkš*! popędzanie osła : *ćûkš*! zatrzymywanie osła (ib.), *ćùš-ćùš*! popędzanie osła (RJAZ) : *ćùše*! 'ts.', bułg. *чуш*! popędzanie osła, maced. *чукш*! zatrzymywanie osła;

ros. *чу, чух-чух*! wabienie świń, *цух, цух*! 'ts.' (Vasmer REW III 360), dial. *чушь-чушь* odpędzanie świń (Dal), też u Dala *чук-чук-чук*! wabienie świń (wsch.-syberyjskie), ukr. dial. *чу*! odpędzanie świń (Hrinčenko, Leks. Bjul. VI 53), *цю*! *цюць*! odpędzanie świń (Hrinčenko), *цюку, цюку-на*! wabienie świń (ib.). ~

Por. 1. wtórne verba: sch. *ćùkati ćùkām* 'wabić kury okrzykiem *ćùk-ćùk*!', też *čukati* 'wołać *ču*! w celu przywabienia kur' (RJAZ z Della-Belli i Stulicia), *ćùknuti ćùknēm* 'wabiąc kury, wykrzyknąć *ćuk*!' (Vuk), dial. *ćùknut ćùknem* 'popędzić osła okrzykiem *ćùk*!' (Elezović l. c.), *ćùškati ćùškām* 'wołać *ćuš*! przy popędzaniu osła' (RJAZ ze Stulicia), ros. *чýхать* 'wołać *чух-чух*! w celu przywabienia świń' (Dal), brus. u Nosoviča *чýхаць, чýхнуць* 'chrząkać (o świni)';

2. oparte na interi. nazwy odpowiednich zwierząt, ptaków: słe. dial. *čûka* 'kura' (Pleteršnik), sch. dial. *čùš* m. 'osioł' (RJAZ: Bačka), *ćúša* 'ryj świni' (Vuk), *ćúko* (Banija) : *ćùkōv* (Brač) 'pies' (Skok ER I 363), ros. *чýшка* 'prosię, świnia', też *чýха, цýшка* 'ts.' (Vasmer REW III 360), brus. *чýшка* 'świnia' (BRS).

Dźwkn. zawołania na zwierzęta. Odpowiedniki w innych jęz. ie. : lit. *čiùk-čiùk*! wabienie świń, *čiùku*! 'ts.', *cu cu*! *čiu*!, *ciù čiù* wabienie świń (Fraenkel LEW 76), również wtórne verba: lit. *čiũkšnóti* 'wabić świnie', *čiukénti* 'ts.', łot. *čuk, čuk*! wabienie świń, *cu, cuk* (*cūk*)! 'ts.', *suk suk* wołanie na świnie; też nazwy zwierząt oparte na interi.: lit. *čiūkà* 'świnia', *čiūkas* 'ts.', *čiūke* : *čiùkė* 'ts.', łot. *cũka* 'ts.'. — Zob. *cu*! *cu-cu*!

Moszyński KLS² I 132—3, Kořínek Studie 214, Vasmer REW III 360, Fraenkel LEW 75—6, Skok ER I 363. *W. S.*

čuba zob. **čupъ**

čubatъ *čubata čubato* dial. płn. 'mający na głowie sterczące włosy, pióra, czub' ~ pol. *czubaty* 'mający czub, sterczące pióra lub grzebień na głowie, zwykle o ptakach' (od XVI w., też dial. np. Kucała PSM 75, Sychta SK), 'wypukły, wydatny, sterczący' (już w XV w. wyjątkowo 'elevatus'), 'ostro zakończony', 'napełniony po brzegi, z naddatkiem, z czubem' (także dial., Karłowicz SGP, Sychta SK, już w XVI w. adv. *czubato* 'powyżej brzegu miary, z naddatkiem, z czubem'), czes. dial. laskie *čubatý* 'spiczasty, stożkowaty' (Bartoš DSM, Lamprecht Opava), sła. dial. wsch. *čubati* 'rozczochrany' (Buffa Dlhá Lúka);

ros. pot. *чубáтый* 'mający czub, o człowieku, o ptaku' (też dial. płd., Dal), ukr. *чубáтий* 'mający czub, o człowieku, o ptaku', u Żel. też 'krzaczasty, bufiasty, buschig, bauschig', brus. *чубáты* 'mający czub, o człowieku, o ptaku'. ~

Od *čubъ*, z suf. *-atъ*. *W. B.*

čubrica, čubrika zob. **čębrica**

čubrъ zob. **čębrъ**

čubъ zob. **čupъ**

čučati *čučǫ* 'przysiadać na zgiętych kolanach, skuliwszy się, siedzieć w kucki, conquiniscere'

~ czes. *čučeti čučím* 'gapić się; kucać, siedzieć w kucki', u Jungmanna 'kryć się', dial. *čučet* też 'milczeć; czatować' (Bartoš DSM), sła. *čučať čučím* 'milczeć, być cicho';

sże. dial. *čúčati čučím* 'kucać, siedzieć w kucki', sch. od XVI w. *čúčati čúčīm* 'ts.', bułg. *чýча -чии* dziecinne 'siedzieć', *чýчна* 'usiąść, cupnąć'. ~

Por. 1. pol. dial. kasz. *čuča* 'górna, sfałdowana część napełnionego worka po jego związaniu; włosy na głowie kobiety zwinięte w kok' (Sychta SK), sże. dial. *čúča* 'kwoka' (Pleteršnik), *čûčka* 'kok' (SSKJ), sch. dial. tylko w zagadce *čúča* f. 'ta, która kuca, o kotce' (RJAZ), ros. dial. *чýча* (też *чóця*) 'strach na wróble; kukła; wypchane zwierzę, ptak' (Dal);

2. ros. *чýчело* 'wypchane zwierzę, ptak; kukła, manekin; strach na wróble' (inaczej o wyrazie ros. Vasmer REW III 361), ukr. *чучéло* 'maszkara, maska' (Żel.), brus. *чýчала* n. = ros. *чучело*;

3. ukr. dial. *чýчва, чучвéра* 'mały, brzydki człowiek; marna, zmarniała istota' (Żel.).

Sprowadza się do ie. *keu-k-* 'krzywić, zginać, skręcać', por. identyczne budową synonimiczne *kučati* < **kou-k-*.

Berneker SEW I 161, Sławski SE III 301. *W. B.*

čudakъ *čudaka* 'osoba lub rzecz niezwykła, dziwna, dziwaczna, dziwak'

~ pol. od XVII w. *cudak -ka* 'dziwak', 'coś dziwacznego, osoba lub rzecz śmieszna, nadzwyczajnej postaci', 'dziwactwo', też dial. np. *cudâk* 'dziwak' (Kucała PSM), *cudok* 'dziwak; coś dziwacznego; dziwactwo' (Szymczak Domaniewek), kasz.-sli. *cëdak* 'dziwak' (Lorentz PW, Sychta SK), dawne u L. 'cudotwórca' (w tym znaczeniu kasz.-sli. *cëdωk -ka*, Lorentz PW), głuż. arch. *čwódak -ka* 'potwór', czes. dial. *čudák* 'dziwak' (Bartoš DSM), sła. *čudák -ka* 'ts.' (też dial., Buffa Dlhá Lúka);

sże. *čudák -ka* 'dziwak', sch. *čùdāk čudáka* 'ts.', bułg. *чудák* 'ts.', maced. *чудак* 'ts.';

ros. *чудák чудакá* 'dziwak', ukr. *чудák чудакá* 'ts.' (Hrinčenko), brus. dial. *чудák -ка* 'ts.' (Bjalьkevič Mohylew).

Od *čudo*, o suf. *-akъ* zob. I 89. *W. B. — F. S.*

čudesiti zob. **čuditi**

čudesьno zob. **čudesьnъ**

čudesьnъ *čudesьna čudesьno* : **čudьnъ** *čudьna čudьno* 'wywołujący zdziwienie, budzący podziw, dziwny, niezwykły, nadprzyrodzony; wspaniały, doskonały', adv. **čudesьno** : **čudьně, čudьno**

čudesьnъ: ~ pol. dial. *cudośny, cudosny* 'dziwny, cudacki' (Karłowicz SGP: Wlkp.), sła. *čudesný* 'dziwny, niezwykły, nadprzyrodzony' (też dial., Buffa Dlhá Lúka);

sże. książkowe *čudêsen* 'cudowny; dziwny, dziwaczny' (SSKJ), sch. od XIII w. *čudèsan* (w RMat. *čûdesan*) 'zadziwiający, niezwykły, wspaniały; nadprzyrodzony, cudowny', scs. Supr. **чоудєсьнъ** 'cudowny, dziwny', bułg. *чудéсен* 'niezwykle piękny, cudowny, wspaniały; nadprzyrodzony' (też dial., Gerov, Stojkov Banat: *чудéсин -сна*), maced. *чудесен* 'niezwykle piękny, cudowny, wspaniały', arch. 'dziwny, niezwykły';

rus.-cs. **чоудєсьныи** 'zadziwiający, zdumiewający', ros. *чудéсный* 'cudowny;

czarodziejski, bajeczny; cudny, wspaniały', dial. 'dziwny, niezwykły, dziwaczny' (Slovarь Rjazan.), ukr. *чудéсний* 'cudowny; czarodziejski, bajeczny, cudny, wspaniały'. ~

Adv. ***čudesьno***: ~ sch. *čȕdesno* 'zadziwiająco, cudownie' (RMat.), dawne *čudèsno* 'cudownie, w sposób nadprzyrodzony' (RJAZ), bułg. *чудéсно* 'przepięknie, cudnie, cudownie, świetnie, doskonale', maced. *чудесно* 'przepięknie, cudownie, świetnie, wspaniale; niezwykle, bardzo', ros. *чудéсно* 'cudownie, czarodziejsko, bajecznie, wspaniale, doskonale, świetnie', ukr. *чудéсно* 'ts.'. ~

čudьnъ: ~ pol. *cudny* 'niezwykle piękny, czarujący; nadzwyczajny, godny podziwu', stpol. od XV w. *czudny* : *cudny* (postać z *c-* utrwala się w XVI w.) 'piękny, doskonały, wyborny' (ze stpol.: stdłuż. u Jakubicy *cudny* 'przyzwoity, wstydliwy, skromny'), dial. *cudny* 'piękny, doskonały, wyborny, wzorowy' (Szymczak Domaniewek, kasz. *cůdnï*, sli. *cënï* 'ładny, piękny', Lorentz l. c.), głuż. arch. *ćwódny* (o *-wó-* p. *čudo*) 'dziwny, osobliwy, szczególny, dziwaczny; cudowny, zadziwiający', dziś *cuni* 'łagodny, delikatny, miękki' < **cudni* p. Schuster-Šewc EW Probeheft 40 (także o rozwoju znaczenia), inaczej Trubačev Etim. 1971, 83—4: nawiązuje do strus. **оуюннои** 'дурной', ros. *очень* 'bardzo' (mało prawdopodobne), stczes. *cudný* : *cidný* 'zadziwiający, cudowny', sła. *čudný* 'dziwny, szczególny, niezwykły, dziwaczny, zagadkowy' (też dial., Buffa Dlhá Lúka);

słe. *čúden -dna* 'cudowny; niezwykły; brzydki, obrzydliwy', sch. *čȕdan* od XIII w. 'wywołujący zdziwienie (np. nowością, rzadkością, niezwykłością), dziwny, niezwykły, osobliwy, zdumiewający', stsch. też 'cudowny, czyniący cuda; liczny, niezmierny', stsch. i dial. *čudno čudo* 'coś niesłychanego, wywołującego podziw, wielki cud', scs. **чоудьнъ** 'cudowny', bułg. *чýден -дна -дно* 'dziwny, cudny, niezwykły, cudowny' (też u Gerova), maced. *чуден -дна -дно* 'wywołujący zdziwienie, dziwny; przepiękny, cudny, wspaniały; niezwykły', dial. 'zdziwiony, zdumiony' (RMJ);

strus. **чоудьныи** 'zadziwiający, zdumiewający; wspaniały; cudowny; czyniący cuda; czcigodny, szanowny, wielebny; nieosiągalny, wielki', ros. *чýдный* (*чýден чудна́ чýдно*) 'cudowny; cudny, przepiękny; świetny, wspaniały', przestarz. 'zdumiewający, niezwykły', pot. *чудно́й* (*чудён чудна́ чудно́*) 'dziwny, dziwaczny' (też dial., Opyt, Dal), ukr. *чудни́й* 'dziwny, dziwaczny, śmieszny'. ~

Adv. 1. ***čudьně***: ~ pol. *cudnie* 'niezwykle, pięknie, zachwycająco, nadzwyczajnie', stpol. od XIV w. *czudnie* : *cudnie* 'pięknie; doskonale, wybornie; wytwornie, grzecznie', w XVI w. też 'dobrze, przyjemnie', dial. sli. *cůdńe* 'pięknie, cudownie' (Lorentz PW), stdłuż. *cudnje* 'przyzwoicie, porządnie' XVI w., stczes. *cidně* 'dziwnie, osobliwie' > 'starannie, bacznie, tajemnie, skrycie' (Gebauer Sl.), sła. *čudne* adv. do *čudný*; ~

2. ***čudьno***: ~ pol. dial. *cudno* 'dziwnie' (Karłowicz SGP), kasz. *cůdno*, sli. *cëno* 'pięknie, cudownie' (Lorentz PW), sła. *čudno* adv. do *čudný*, słe. *čúdno* 'cudownie; niezwykle; bardzo', sch. *čȕdno* 'dziwnie, zadziwiająco', stsch. 'cudownie, mire, mirabiliter; doskonale, nadzwyczajnie, niezwykle', bułg. *чýдно* 'dziwnie, cudnie, niezwykle, cudownie', maced. *чудно* 'ts.', strus. **чоудьно** 'dziwnie', ros. *чудно́* 'dziwnie, dziwacznie', *чýдно* 'cudnie, przepięknie, świetnie, wspaniale, doskonale', ukr. *чýдно* 'dziwnie, śmiesznie'. ~

Por. ros. dial. *чýдый* 'dziwny, niepojęty; opętany, nawiedzony' (Opyt).

Derywat od *čudo čudese*. Postać pierwotna *čudesьnъ* oparta na temacie na *-es-*, postać *čudьnъ* wtórna związana z sekundarnym przejściem rzeczownika podstawowego do tematów na *-o-*. O nagłosowym *č-* p. *čudo*.

W. B. — F. S.

čuditi *čud'ǫ* : wsch. **čudesiti** *čudešǫ* 'wywoływać zdziwienie, zdumienie swoją niezwykłością, nadprzyrodzonym charakterem, zadziwiać, zdumiewać', 'robić coś niezwykłego, postępować niezwykle, dziwnie, dziwaczyć, wydziwiać', dial. płn. może też 'czarować, leczyć za pomocą czarów, zamawiania', **čuditi sę** 'dziwić się, zdumiewać się'

čuditi: ~ pol. dial. *cudzić* 'durzyć, opętywać słowami' (Karłowicz SGP: Krakowskie);

słe. *čudíti* : *čúditi -dim* 'zadziwiać, zdumiewać', sch. *čȕditi -dīm* 'ts.' (RMat.), maced. *чуди* 'ts.';

strus. **чоудити** 'wychwalać, wysławiać' (tylko partic. praes. pass. **чоудимъ**), ros. pot. *чудúть -дúшь* 'dziwaczyć, wydziwiać, cudaczyć; wygłupiać się, błaznować, żartować', ukr. pot. *чудúти -джý -дúш* 'cudaczyć, błaznować', dial. 'mit stiller Bewunderung da sitzen' (Żel.), *відчýдити* 'wyleczyć, o znachorze' (Hrinčenko), brus. *чудзíць -джý чýдзіш* 'zadziwiać, dziwić' (Nosovič). ~

čuditi sę: ~ czes. dial. moraw. *čudit' sa* 'dziwić się' (Bartoš DSM);

słe. *čúditi se čȕdim se* 'dziwić się, zdumiewać się', sch. *čȕditi se čȕdīm se* (stsch. *čuđu se*) od XIII w. 'ts.' (dawne w tym znaczeniu też *čuditi*), scs. **чоудити сѧ -ждѫ сѧ** 'ts.', bułg. *чýдя се -диш се* 'ts.', 'rozważać, rozmyślać, głowić się' (też dial., Gerov, Stojkov Banat: *чудa̧ се*), maced. *чуди се* 'dziwić się, zdumiewać się; podziwiać; zastanawiać się, głowić się', dial. *sa čúd'a* 'myśleć, zastanawiać się' (Małecki SW);

strus. **чоудитиса** 'być podziwianym, wysławianym; dziwić się, zachwycać się', ros. *чýдиться -дишься* 'przywidywać się, wydawać się, zdawać się, wydawać się, roić się, zwidywać się' (też dial., np. płn. у этого озера *чудится* 'zwodzi, pojawiają się zwidy', Dal), przestarz. *чудúться -дúшься* 'dziwić się, zdumiewać się', ukr. przestarz. *чудúтися -джýся -дúшся* 'ts.', brus. *чудзíцца -джýся чýдзішся* 'ts.'. ~

čudesiti: ~ ros. dial. *чудéсить* 'dziwaczyć, wydziwiać, cudaczyć; wygłupiać się, błaznować, żartować' (Dal), brus. dial. *чудзсіць -шý -сіш* 'dziwaczyć, wydziwiać, cudaczyć' (Nosovič). ~

Denominativum od *čudo čudese*, o budowie zob. I 57. *W. B. — F. S.*

čȕdo *čȕdese* 'zdziwienie, podziw' : 'coś zadziwiającego, niezwykłego, budzącego podziw; zjawisko nadprzyrodzone', dial. płd. 'mnóstwo, wiele'

~ pol. *cudo -da* 'rzecz, osoba, zjawisko niepospolicie piękne, nadzwyczajne; rzecz dziwna, dziwaczna, straszydło, dziwoląg', stpol. od XIV w. *cudo, czudo* 'zjawisko niezwykłe, nadprzyrodzone, miraculum, prodigium; monstrum', dial. *cuda* pl. 'dziwy, fantazje' (*c-* prawie wyłączne już w XVI w. objaśnia się zwykle mazurzeniem, zastanawia jednak chronologia i zasięg geograficzny: też w dial. niemazurzących, zob. niżej przy objaśnieniu), głuż. arch. *čwódo -da* (z ekspresywną dyftongizacją, por. Berneker SEW I 161, Vasmer REW III 351) 'dziw, cud, cudo, cudotwór, dziwo', czes. dial. moraw. *cuda* pl. 'dziwy, nieszczęścia' (np. o słocie, zamieci, p. Bartoš DSM 40), sła. *čudo -da* 'cud, zjawisko niezwykłe, coś szczególnego; straszydło; dziwak',

dial. toto na *čudo* šumne 'bardzo piękne', do *čuda* 'bardzo dużo' (Buffa Dlhá Lúka);

sże. *čúdo -desa* (dziś zwykle gen. *čuda*) 'cud, zjawisko niezwykłe, coś niezwykłego, dziw', książkowe 'zdziwienie', jako adv. 'mnóstwo; bardzo, w wysokim stopniu' (też dial. np. prekm.), sch. od XIII w. *čȕdo -da* (w stsch. rzadko też *čudese*) pl. *čudèsa* : *čȕda* 'zjawisko lub rzecz zadziwiająca, niezwykła, wszystko co jest niezwykłe, szczególne, zadziwiające: miraculum, prodigium; dziw, cudo, okropność, monstrum', dawne i dial. płd.-zach. 'bieda, nieszczęście', jako adv. 'wiele, mnóstwo', scs. **чоудо -дєсє** 'zjawisko nadzwyczajne, miraculum' (w cs. gen. też **чоуда**), bułg. *чýдо* pl. *чудесá* (u Gerova też *чýда*) 'ts.', 'zjawisko niepospolicie piękne', 'mnóstwo', maced. *чудо* 'zjawisko nadzwyczajne, miraculum; coś niezwykłego, zadziwiającego', jako adv. 'wiele, mnóstwo', dial. *čúdu čúdutu* (pl. *čúdanta*) : nieodm. *čúdu* 'cud, miraculum' (Małecki SW);

strus. **чоудо** pl. **чоудєса** (rzadziej **чоуда**) 'zjawisko niezwykłe, nadprzyrodzone, miraculum', 'zdziwienie', ros. *чýдо -да* pl. *чудесá* : *чýда* 'zjawisko nadprzyrodzone, cud, miraculum', 'coś niezwykłego, zadziwiającego', 'dziwo, potwór, monstrum', ukr. *чýдо -да* pl. *чудесá* 'zjawisko nadprzyrodzone, miraculum; rzecz niezwykła, dziw', 'coś niezwykłego, zadziwiającego', brus. dial. *чýдо -да* (pl. *чýды* : *чудэ́сы* p. niżej) 'dziwo, niezwykłe zjawisko', w pl. 'dziwactwa, cudactwa, kaprysy' (Nosovič), *чýда* n. 'чудо' (Šaternik Červ.). ~

Na gruncie poszczególnych języków słow. pojawiają się też sekundarne postacie:

1. sła. *čudeso*, zwykle pl. *čudesá* 'coś niezwykłego, dziwo, dziw', sch. dawne XVII—XVIII w. *čudèso* 'cud, miraculum', dial. *čudëso* 'ts.' (Elezović Kos.-Met.), czakaw. (Istria) *čȕdeso* 'łajdak, szelma' (Skok ER I 339—40);

2. sże. dawne *čûdes* m. = *čudo* (Pleteršnik);

3. pol. od XVI w. *cud -du* 'miraculum', dial. *cud -du* : *-da* (ale pl. *cuda*) 'ts.', sła. dial. *čud -du* 'dziw, cud', zwykle w połączeniu *nie čud* 'nie dziw, nie dziwota', sże. *čȕd čúda* 'zdziwienie', ukr. dial. *чуд -да* 'miraculum' (Hrinčenko), brus. *чуд -ды* 'ts.', dial. *чуд -ды* 'ts.' (Nosovič);

4. sże. *čúda* f. 'wiele, mnóstwo', sch. ludowe od końca XVIII w. *čȕda* f. 'zdziwienie, miratio; miraculum' (RJAZ).

Derywat od *čuti*, o budowie zob. I 62—3. Kontynuuje ie. **kēu-dos*, por. bliskie budową gr. κῦδος -εος 'sława, cześć' (**kūdos*). Pojawiające się w słow. zaburzenia nagłosu (cs. **штоудо**, zapewne i formy płn.słow. z nagłosowym *c-*) być może związane z obocznym nagłosowym *sk-* (ie. *keu* : *skeu-* p. *čuti*) p. Schmidt KSchB VI 134—5, Brückner KZ XLIII 317. Rozwój znaczenia jak w gr. θαῦμα 'cudo, dziwo' : θεάομαι 'patrzę, podziwiam', por. też *divo* : *divъ*.

Bezzenberger BB XXVII 145, Berneker SEW I 161, Sławski SE I 109, Vasmer REW III 351—2, Pokorny IEW 587, Skok ER I 339—40.

W. B. — F. S.

čudovati *čudujǫ* 'robić coś niezwykłego, postępować niezwykle, dziwnie, dziwaczyć, wydziwiać', dziwić, zadziwiać', zwykle **čudovati sę** 'dziwić się, zdumiewać się'

~ pol. dawne (u L. z XVIII w.) *cudować -uję* 'grymasić, kaprysić, dziwić się, postępować dziwacznie; wydziwiać' (dziś dial. 'dokazywać, figlować; wydziwiać; wyrzucać komu, wymyślać, łżyć', Karłowicz SGP, Tomaszew-

ski GŁ 112, Zaręba Siołkowice 27), dawne (L. od XVII w.) *cudować się* 'dziwić się, dziwować się' (też dial., Karłowicz SGP, Kucała PSM 236), dial. także 'zachwycać się, chwalić się; dokazywać, hałasować' (Karłowicz SGP), kasz. *cëdovac cëdëje* 'usilnie się starać, robić wszystko, co tylko możliwe; panoszyć się', *cëdovac są* 'podziwiać' (Sychta SK), czes. dial. moraw. *čudovat'* 'strofować, czynić wyrzuty', *čudovat' sa* 'dziwić się', wałaskie, laskie 'kłócić się' (Bartoš DSM), sła. *čudovať sa* (dial. *cudovať sa*) 'dziwić się', dial. wsch. też 'przypatrywać się czemuś niezwykłemu, gapić się' (Kálal, Buffa Dlhá Lúka);

słe. *čúdovati se -ujem* : *-ovam se* 'dziwić się, zadziwiać się' (też dial. np. wsch. Styria, Pleteršnik), stsch. XVI w. czakaw. *čudovati se* 'dziwić się, mirari' (RJAZ);

ukr. pot. *чудувáти -дýю -дýєш* 'dziwić, zadziwiać', *чудувáти* з кого, чого 'dziwić się' (też dial., Hrinčenko; w tym znaczeniu także *чудувáтися*, u Żel. *чýдоватися*), brus. dial. *цудавáцца* з каго 'dziwić się'. ~

Denominativum od *čudo*, o budowie zob. I 48.

Por. *čuditi (sę)*. *W. B. — F. S.*

čudovišče płd.-wsch. 'istota niezwykła, zadziwiająca, dziwo, potwór, poczwara, monstrum'

~ sch. (nowe, u Stulicia) *čudòvīšte* 'dziwo, potwór, monstrum', bułg. *чудóвище* 'potwór, monstrum' (też u Gerova), maced. *чудовиште* 'ts.';

ros. *чудóвище* (dial. *чудовúще*, Dal) 'potwór, monstrum', ukr. u Żel. *чýдовище* 'potwór, poczwara, monstrum'. ~

Por. 1. ros. przestarz. i pot. *чýдище* 'potwór', ukr. *чýдище* 'potwór, poczwara';

2. ukr. *чудóвисько* : *чýдисько* 'potwór, poczwara'.

Od *čudo*, o suf. *-ov-išče* zob. I 96. *W. B. — F. S.*

čudьně, čudьno zob. **čudesьnъ**

čudьnъ zob. **čudesьnъ**

čuchati *čuchajǫ* 'rozpoznawać coś czuciem, przede wszystkim węchem, wąchać, węszyć', dial. zach. może także 'wonieć, wydawać woń, zapach, zwykle przykry'

~ pol. dial. śląskie *čuχać* 'wydawać dobrą lub złą woń' (Olesch Sankt Annaberg: iter. do *čuχnųńć*, dokumentacja tylko na *-nąć*!), głuż. *čuchać -cha* (: *čuchotać*) 'węszyć, wietrzyć (węchem), wąchać' (Pfuhl, Zeman), czes. *čichati -chám* (lud. *čuchat*) 'wąchać, węszyć', dial. *čuchat -ám* 'śmierdzieć' (Přír. slov., Horečka Frenštát; Malina Mistřice też 'przeczuwać, domyślać się'), sła. *čuchať -chá* 'wąchać, węszyć' (*čuchať* vôňu; *čuchať* kvetiny; *čuchali* zápach pálených vlasov), 'obwąchiwać, o psie' (SSJ);

słe. dial. *čûhati čûham* 'węszyć, wietrzyć' (doleńskie), 'przeczuwać, mieć przeczucie', tu może i dial. *čúhati -ham* 'dąć, dmuchać, chuchać' (le malo *čuhaj*, bo takoj hladno), *čuhati se* v prste (Pleteršnik; SSKJ nie notuje);

ros. dial. trans. i intrans. *чýхать чýхаю* 'rozpoznawać czuciem (powonieniem, smakiem), czuć, odczuwać' (SSRJ, Melьničenko Jaroslavl; wg Dala płd. i zach. 'czuć, rozpoznawać smakiem lub węchem', np. Он *чухал*, да не *расчухал*, какое вино. *Почухай, расчухай*, чем пахнет, wołogodzkie), dial. archang. *чухáться* с кем 'być z kimś zaznajomionym' (Vasmer REW III 350 z Podvysockiego; co do znaczenia por. pol. potoczne *zwąchać się* z kimś 'zawrzeć

bliższą znajomość'), dial. także *чýхать -аю* 'czuć', 'słyszeć' (np. Ребятишки вот какй, а *чухают*, когда вор идёт, SRSO). ~

W kilku językach słow. zaświadczone perf. *čuchnǫti*: głuż. *čuchnyć čuchnje* 'zwęszyć, zwietrzyć, zwąchać' (Pfuhl, Zeman), czes. *čichnouti*, ludowe *čuchnout* 'powąchać' (*Čichni* si, jak to seno voní; też dial., np. Gregor Slav.-buč.), sła. *čuchnút'* (si) *-ne* 'powąchać', 'obwąchać, o psie' (SSJ);

sch. *ćúhnuti ćûhnēm* (por. Skok ER I 344) 'powiać, zawiać, o wietrze' (Frančić).

Por. 1. adi.: pol. dawne i wyjątkowe z XVIII w. *cuchny* 'cuchnący, cuch wydający, śmierdzący' (L. z Trotza), w XVI w. także w derywacie w 1 sg. *cuchnieję* (u Calepina 'sordesco — poczynam śmierdzieć, *czuchnieję*) 'wydawać odrażającą woń, śmierdzieć' (SP XVI IBL), dial. *cuchnić* (= *cuchniéć*) 'śmierdzieć' (z Krakowskiego), *cuchniał* 'ts.' (ib.);

2. dłuż. *cuchliś*, *cušliś* 'węszyć, obwąchiwać' od XVII w. (Muka), sch. dawne i wyjątkowe z XVI w. *ćuhtati -tam*: horugva *ćuhtaše* 'powiewała' (RJAZ).

Ekspresywne intensivum do *čuti*, o czasownikach na *-chati* zob. I 50—1. Pierwotne *-s-* widoczne w najbliższych odpowiednikach ie.: gr. ἀκούω 'słyszę, słucham, przysłuchuję się; pojmuję' (*ἀ-κουσ-ι̯ω), goc. *hausjan* 'słyszeć'.

Berneker IF X 151—2, Machek LP IV 131, SB IV, 1955/3, 29—30, ES² 102, Vasmer REW III 360, Feist VWGS 251—2, Pokorny IEW 587—8, Chantraine DEG I 50—1. *K. P. — T. Sz.*

čuchnǫti *čuchnǫ* 'wydawać nieprzyjemny zapach, śmierdzieć'

~ pol. *cuchnąć* (*c-* z mazurzenia, zob. *čuchъ*) *cuchnie* 'wydawać przykrą, odrażającą woń, śmierdzieć', może już w XV w. z Rozmyślania przem. 1 raz w zapisie *wyczuchnacz* (zam. *wyczuchnąć*?) 'falernum despumare (extingui)', częste w XVI w. *cuchnąć* : *czuchnąć* 'wydawać odrażającą woń, śmierdzieć' (dziś dial. z terenów mazurzących *cuchnąć* 'śmierdzieć', np. Derki koniem *cuchły*, Karłowicz SGP), dial. śląskie *čuχnûńć* 'dobrze lub źle pachnieć' (bez lato mięso barzo prantko *čuχńe*, Olesch Sankt Annaberg), por. i w formie partic. praes. np. z XVI w. *czuchnący*, *czuchniący* 'wydający odrażającą woń, śmierdzący' (u Kn. XVII w. tylko *cuchnący*), czes. dial. *čuchnút -chnu* 'śmierdzieć' (Maso *čuchne*, Bartoš DSM, Malina Mistřice, Gregor Slav-buč.);

słe. dial. (np. rezjańskie) *ćúhniti ćûhnem* 'wydawać z siebie niemiłą woń, np. woń zgnilizny, śmierdzieć' (meso *ćuhne*), także *čǫ̂hniti čǫ̂hnem*, np. mrlič že *čohne* (Pleteršnik, SSKJ nie notuje), sch. *ćúhnuti ćûhnēm* (wg Skoka ER I 344 tu należące) 'wiać, dmuchać' (RMat. imperf. wzięte ze słownika Benešicia, bez dokumentacji), wg RJAZ z XV w. godě větar *kjuhne* 'flare' (także w XIX w., ale w innym, niejasnym znaczeniu);

ros. dial. twerskie *чýхнуть* 'stawać się stęchłym, zatęchłym' (tylko Opyt Dop., stąd u Dala), ukr. dial. *чýхнути* 'wydawać nieprzyjemny zapach' (Żel.). ~

Inchoativum do *čuchati*, w tym samym znaczeniu 'wydawać nieprzyjemny zapach, śmierdzieć' też podstawowe *čuti*. *T. Sz. — F. S.*

čuchъ 1. *čucha* 'czucie, węch, zmysł powonienia', 'woń, zapach, zwykle przykry, smród'

~ pol. *cuch cuchu* (prawdopodobnie postać z mazurzeniem, zob. Sławski JP XXXVI 282, SE I 108, inaczej Rozwadowski GJP 185, por. też GHJP

145) rzadkie 'odrażający, przykry zapach, odór, smród' znaczenie od XVI w. (ale w XVI w. tylko 1 raz z Siennika i w postaci *czuch*), dial. śląskie *cuχ* (MAGP XII m. 557 cz. II s. 26—7 na mapie 'dym'), wyjątkowe w języku literackim (z Żeromskiego) 'powonienie, węch psa' od XVII w. (w XVII w. *cuch* i *czuch*, L.), w tym znaczeniu dziś dial. śląskie *czuch -cha* 'węch psa' (Pluta Dzierżysławice), także *čuχ* 'węch, czucie' (Karłowicz SGP z Cieszyńskiego, Nitsch DPŚ), por. także dial. *czuch* 'zapach' (Karłowicz l. c.: ustnie z Jaworza), co do znaczeń 'odrażający zapach; zapach' : 'węch' por. *czujny* 'baczny; wyczulony; wrażliwy' : dial. *czujny* 'cuchnący' (Gruchmanowa Kramska), dłuż. *cuch -cha* 'węch, powonienie (u psów myśliwskich)', głuż. *čuch -cha* 'węch, powonienie', czes. *čich -chu*, lud. *čuch* (np. Přír. slov., Lamprecht Opava) 'zmysł powonienia, węch' (stczes. od XIV w. *čich* 'zmysł', np. z Husa: pět tělestných *czychow*, jako NO z XIV w. *Czuch*, Gebauer Sl., Novák SlHus, także dziś przen. 'zmysł'), 'woń, zapach', dial. *čuch -chu* też 'smród' (Gregor Slav-buč.), sła. *čuch -chu* 'zmysł powonienia, węch' (SSJ);

słe. dial. *čûh* m. 'woń, zapach', rezjańskie 'smród, woń zgnilizny', sch. *ćûh ćûha* (z wtórną zmianą *č* > *ć*, zob. Skok ER I 344) 'spiritus, flatus, tchnienie, powiew' (np. u Vuka: nema vjetra ni *ćuha*) od XVI w. (dial. także w postaciach *ćuv*, z Dalmacji *čûv*; postać *čuh* dziś dial. i poświadczona także wyjątkowo w XVI—XVII w. *čuh* m. 'spiritus, halitus, aura', RJAZ);

ukr. dial. *чух* m. 'zapach zgnilizny; wyziew; smród' (Żel.). ~

Por. ros. dial. syberyjskie *чýха* 'nos, pysk zwierzęcia, ryj świni' (Dal).

Nomen actionis (< nomen acti) od *čuchati*.

Machek SB IV, 1955, A 3, s. 30, Skok ER I 344. *K. P.*

čuchъ! **2.** zob. **ču**!

čujьnъ *čujьna čujьno* : **čuvьnъ** *čuvьna čuvьno* 'czuwający, odczuwający, wrażliwy, doznający wrażeń zmysłowych' : 'dający się odczuć, wyczuwalny, odczuwalny'

čujьnъ: ~ pol. od XV w. *czujny* 'zwracający na wszystko baczną uwagę, czuwający, baczny, uważny, ostrożny; łatwo coś wyczuwający, wyczulony, wrażliwy', stpol. od XV w. też 'czuwający, nie śpiący', w XVI w. także 'dający się odczuć, wyczuwalny, odczuwalny' (dial. 'cuchnący', Karłowicz SGP, Gruchmanowa Kramska), dial. 'mający dobry węch i słuch, dobrze czuwający, o psie' (np. Kucała PSM 75, Górnowicz Malbork), kasz. *čujni* 'łatwo się budzący' (Sychta SK), sli. *čëjnï* 'dobrze czuwający, o psie' (Lorentz PW), głuż. *čujny* 'dotyczący wrażeń zmysłowych, węchu, smaku' (Pfuhl), czes. dial. moraw. *čujný* 'dający się odczuć, delikatny, wrażliwy', horniackie 'cuchnący' (Bartoš DSM), sła. *čujný* 'wrażliwy na bodźce fizyczne, zwłaszcza na wrażenia słuchowe; słyszalny, dosłyszalny, głośny; wrażliwy, czuły';

słe. dawne *čújen* 'dobrze czuwający, np. o psie; czuły, o słuchu' (SSKJ), sch. *čûjan* 'słyszalny', maced. *чуен* 'ts.';

ukr. *чýйний -ná -né* 'czuły, wrażliwy, np. o słuchu', przestarz. i dial. 'żywy, żwawy' (URS), dial. 'czuwający' (Hrinčenko), 'mający dobry węch' (Żel.), brus. dial. *чýйны* 'czuły, wrażliwy', u Nosoviča też 'uważny, baczny'. ~

čuvьnъ: ~ czes. *čivný* 'czujący', dial. wałaskie *čuvný* 'dający się odczuć, delikatny, wrażliwy' (Bartoš DSM);

cs. **чоувьнъ** 'sensibilis';

strus. **чоувьный** 'silnie odczuwający, wrażliwy, czuły; zmysłowy, cielesny', ukr. *чувний* 'czuły, wrażliwy' (Żel.). ~

Por. 1. czes. *čivní* 'nerwowy', rzadkie *čivý* 'zdolny odczuwać, czujący' (Přír. slov.);

2. sch. dawne XIX w. *čúvnja* 'custodia, tutela' (RJAZ).

Od *čujǫ čuti, čuvati*, z suf. *-ьnъ*. *K. P.*

čuka f. : **čukъ 3.** *čuka* dial. płd.-wsch. 'skaliste wzniesienie, wzgórze'

čuka: ~ sch. *čùka* 'góra lub wzniesienie z jednej strony strome, a z drugiej łagodnie nachylone; szczyt góry', też dial. 'góra, grań' (Elezović Kos.-Met.), częste w NM, bułg. *чýка* 'nagi, skalisty szczyt góry; kamieniste, skalne wzgórze', dial. *чукô* f. 'szczyt' (BDial. II 303: Rodopy), *чýка* 'kamieniste wzniesienie' (BDial. VI 150: Kjustendilsko, BDial. VI 104), także 'mogiła, kopiec' (BDial. III 340, V 99, VI 104), 'obrzęk, guz na ciele powstały po uderzeniu' (BDial. II 303: Rodopy), maced. *чука* 'skaliste wzniesienie, skalisty szczyt'. ~

čukъ: ~ sch. *čûk čûka* 'skaliste wzniesienie i szczyt góry w pobliżu wsi Ćelija w Serbii' (RJAZ), też NO w XIII i XIV w. (ib.). ~

Por. 1. ros. dial. *чук -ка* 'czub' (Slovarь Rjazan.);

2. sch. dial. *Čukle* pl. NM w Bośni (RJAZ), słe *čûkla* 'skaliste wzniesienie' (Pleteršnik), bułg. *чýкла* 'niewielka ziemna mogiła; kamienisty pagórek' (BTR), u Gerova 'skalisty szczyt', też dial *чýклъ* f. 'grzbiet, wzniesienie' (BDial. IV 232), *чуклé* 'skaliste wzniesienie' (BDial. VI 150: Kjustendilsko), także *чукáл* m. 'spiczasty szczyt' (BDial. II 303: Rodopy), *чýкал* m. 'ts.' (BDial. V 218).

Zwykle łączy się z ie. **keu-k-* 'krzywić, zginać, skręcać, wydymać się, wybrzuszać się' (zob. *čučati*). Najbliższymi odpowiednikami (z apofonią samogłoski rdzennej) byłyby: lit. *kaũkas* 'guz, wrzód' = stnord. *haugr* 'pagórek' (ie. **kouko-*), lit. *kaũkaras* 'pagórek', goc. *hauhs*, stwniem. *hōh*, niem. *hoch* 'wysoki' (Mladenov AslPh XXXIV 385—9 = GSU XIII—XIV 145—9, Trautmann BSW 121—2). — Od płd.słow. *čuka* nie można chyba oddzielać lit. *čiùkaras* : *čiùkuras* 'ostrze, szczyt góry', łot. *čukurs*, *čukuris* 'wiązka, pęk; wzniesienie, szczyt' (por. *čukara*), które Fraenkel LEW 76 skłonny jest uważać za formacje dźwkn. — Berneker SEW I 159 przyjmował podstawę dźwkn. płd.słow. *čuka*, zestawiając z *čukati*. — Skok ER I 340 nie wykluczał pochodzenia śródziemnomorskiego wyrazu płd.słow., porównując z *tükú* < *tük* 'wzgórze, pagórek' w Gaskonii: alb. *Súka* pagórek, półwysep na morzu, *Punta Sūkës, çuke*, ngr. (Epir) τσοῦκα 'pagórek, wzniesienie; obrzęk, guz na twarzy'. *W. S. — F. S.*

čukara zob. **čukarъ**

čukarъ *čukara* : **čukara** f. dial. płd. 'skaliste wzniesienie, wzgórze; szczyt góry'

čukarъ: ~ sch. dial. *čùkār -ára* 'urwisko skalne; grunt skalisty, kamienisty' (RMat.), też NM i stare grodzisko w Serbii (RJAZ), bułg. *чукáр* m. 'ostra, poszarpana skała w górach' (RBKE), 'kamieniste, skaliste wzgórze' (BTR), też dial. (BDial. VI 150: Kjustendilsko), 'nagie, zwykle skaliste wzniesienie' (BDial. I 205), 'nagie, strome miejsce' (BDial. VI 104), maced. *чукар* 'skaliste wzniesienie; skalisty szczyt'. ~

čukara: ~ sch. dial. *čùkara* 'urwisko skalne; grunt skalisty, kamienny' (RMat.), też NM w Serbii (RJAZ), bułg. *чукáра* 'ostra, poszarpana skała w górach' (RBKE), 'skaliste wzniesienie' (BTR), też dial. (np. BDial. II 192: Ichtiman, BDial. VI 150: Kjustendilsko). ~

Derywaty od synonimicznych *čukъ*, *čuka*, por. lit. *čiùkaras* 'ostrze, szczyt góry'. O suf. *-arъ* : *-(a)ra* zob. II 20, 18—9. *W. S. — F. S.*

čúkati *čukajǫ* 'powodować (np. przez uderzanie, stukanie, pukanie) lub wydawać charakterystyczny dźwięk podobny do *čuk čuk*', płd.-wsch. 'uderzać, stukać, kołatać, pukać', płd. też 'trzebić, kastrować', perf. **čuknǫti** *čuknǫ*

~ czes. dial. *čukat'* 'czkać' (Machek ES² 615), sła. dial. *čukať* 'ts.' (Kálal); słe. *čȗkati -am* 'wydawać głos *čuk*' (Pleteršnik), pot. 'opowiadać coś nieprzyjemnego' (SSKJ), sch. *čȕkati -ām* 'uderzać, pukać; dziobać', też dial. *чȕкат чȕкам* 'uderzać, stukać, pukać; grać na jakimś instrumencie' (Elezović Kos.-Met.), bułg. *чúкам* 'uderzać czymś twardym; pukać, stukać, tupać; tłuc, ubijać; rozdrabniać', dial. również 'kastrować, trzebić; oddzielać ziarno od plew przez obtłukiwanie' (Gerov), 'międlić np. konopie' (RBKE), maced. *чука* 'uderzać, pukać, stukać; strącać owoce z drzewa; trzebić, kastrować; wrzucać, miotać', też dial. *čúkam čúkaś* 'tłukę, biję; pukam do drzwi' (Małecki SW, Reiter Titov-Veles);

ukr. *чúкати -каю* 'zabawiać dziecko przez podrzucanie go na ręce', też u Hrinčenki, u Żel. *чúкаmu* z odsyłaczem do *цмкати* 'mlaskać, cmokać przy jedzeniu', brus. dial. *чúкать* 'niańczyć dziecko'. ~

Perf. ***čuknǫti***: ~ sch. *čȕknuti -nem* 'uderzyć; stuknąć; brzęknąć; uderzyć po głowie' (stąd *čȕknūt* 'stuknięty, niespełna rozumu, pomylony', też dial. Elezović l. c.), w RJAZ (z Mikalji i Stulicia) *čuknuti -nem* 'osculari', bułg. *чúкна* 'uderzyć, stuknąć', też dial. *чúкнạ* perf. do *чúкам* (Stojkov Banat), *чúкнъ* (BDial. VI 104), *чúкна* 'stuknąć' (BDial. III 192: Ichtiman);

ros. dial. *чúкнуть -кну* 'uderzyć, stuknąć' (Slovarь Rjazan.). ~

Por. pol. dial. kasz. *czukoty* pl. 'czkawka' (AJK VIII m. 343, cz. II 201—2), czes. dial. laskie *čukytat'* w wyrażeniu *čukyce se mi* 'mam czkawkę' (Bartoš DSM), sła. dial. *čukávka* 'czkawka' (Kálal), bułg. dial. *чукóма -muu* 'długo albo często stukać, uderzać' (BDial. IV 151), ros. *чукомáть* (por. *čikati*) 'łaskotać, łechtać' (Dal), *чукóмка* 'łaskotanie' (*ib.*);

2. sch. *čùka* : *čúka* 'owca bez uszu; owca' (RJAZ: Lika), *čȗkān* 'baran bez uszu' (ib.), bułg. *чúкан* adi. 'wykastrowany', *чукан* овен 'baran wykastrowany w specjalny sposób', *чúкáн* 'pniak, kloc' (BTR, też u Gerova), maced. *чукан* adi. 'wytrzebiony, wykastrowany';

3. bułg. *чукáло* 'moździerz; kołatka', dial. 'drewniane naczynie, w którym rozbija się ziarno, sól; stępa' (BDA I m. 204, cz. II 142, BDA II m. 218, cz. II 112—3), 'urządzenie do obtłukiwania konopi' (BDial. III 192: Ichtiman), *чукáлу* 'tłuczek w moździerzu' (Stojkov Banat), maced. *чукало* 'kołatka (przy drzwiach)', dial. *čukálu* 'żelazny młotek na długim trzonku służący do ubijania w stępie; tłuczek w maśnicy' (Małecki SW).

Dźwkn., por. onomatopeje: sch. *čȕk*!, zwykle *čȕk čȕk*! przy lekkim pukaniu, uderzaniu (RMat.), też dial. (Elezović l. c.), bułg. *чúк*! 'stuk!, puk!', maced. *чук*! 'ts.', *чук*! *чук*! naśladowanie pukania do drzwi, ukr. *чук*! *чуки*! 'hop! (przy podrzucaniu dzieci)'. Najbliżej stoi: lit. *čiùknyti* 'bić, uderzać', *čiūkčioti* 'młócić, bić cepem', *čiùkšt*! interi. o odgłosie np. przy ślizganiu się, uderzaniu, biciu, chwytaniu, łot. *čukât* 'kłuć, żgać; dłubać, grzebać', *čuks*! interi. na oznaczenie szybkiego ruchu. Tego samego typu dźwkn. *čekati* : *čakati* (zob). Mało prawdopodobny związek z rekonstruowanym dla ie. (Pokorny IEW 535) dźwkn. **kĕu-* : **kău-* : **kū-*. — Mladenov AslPh XXXIV 389—92

(GSU XIII—XIV 149—52) sprowadzał do ie. **keu-k-* 'bić, uderzać', łącząc z psł. *kovati kujǫ* (zob.). Mało prawdopodobne. *W. S. — F. S.*

čuknǫti zob. **čukati**

čukъ 1. *čuka* dial. płd. 'to, czym się uderza, młot, bat, cep'

~ sch. *čȗk čȗka* 'bat; młot; cep' (RMat.), bułg. *чук чýкъм* 'młot', też dial. *чук чукъ́* m. 'ts.' (Stojkov Banat), *чук* m. 'ts.' (BDial. III 192: Ichtiman), maced. *чук* m. 'młot(ek)', 'bat'. ~

Por. bułg. *чукáло* 'moździerz; kołatka', też dial. *чукáлу* 'tłuczek w moździerzu' (Stojkov Banat), *чукáло* 'urządzenie do wytłukiwania konopi' (BDial. III 192: Ichtiman), maced. *чукало* 'kołatka (przy drzwiach)', też dial. *čukálu* 'żelazny młotek służący do ubijania w stępie; tłok w maśnicy' (Małecki SW).

Derywat wsteczny od *čukati* (zob.). *W. S.*

čukъ 2. *čuka* dial. płd. 'sowa pójdźka, Strix noctua'

~ słe. *čȗk -ka* 'Strix noctua', też dial. (Tominec Črni vrh), sch. *čȗk -ka* 'ts.', już u Vrančicia, bułg. dial. *чýк*, dem. *чýкл'о* 'sowa' (Slav. Leks. 175: płd.-wsch.), rodopskie *чýкал* m. 'puchacz' (BDial. II 303). ~

Por. alb. *çuk* 'sowa' (Skok ER I 362).

Dźwkn.: u Vuka *ću* 'o głosie sowy pójdźki', słe. *čȗkati* 'ts.' Por. tego samego typu u Jungmanna *čuvík* 'Strix noctua' (u Sokołowskiego Ptaki II 34: *kewek* o głosie pójdźki), słe. *čovík* 'Strix noctua', włos. *civetta* (dawne *ciovetta*) 'ts.', franc. *chouette* 'sowa', niem. dial. *Schuhu* 'puchacz'.

Berneker SEW I 163, Skok ER I 362—3.

Por. *čavzka.* *W. S. — F. S.*

čukъ 3. zob. **čuka**

čukъ! 4. zob. **ču!**

čula zob. **čulъ 2**

čuliti *čul'ǫ* 'nadstawiać uszu; natężać słuch'

~ sła. dial. *čul'ic śe* 'krčit' sa' (Buffa Dlhá Lúka);

sch. *čúliti čȗlim* 'strzyc (uszami); nadstawiać uszu, natężać słuch' (Vuk), *čúliti -īm* i *čȗlīm* : *čúljiti čȗljīm* 'ts.' (RMat.), dial. z Banatu *čúli sę* ili nápred ili nátrag 'stulać uszy, strzyc uszami', 'nadstawiać uszu', bułg. dial. płn.-zach. *начулu* (уши) 'nadstawić uszu', maced. *чулu* 'wytężać słuch, nadstawiać uszu';

ukr. dial. *чýлитu* 'nadstawiać uszu' (Żel.), zakarp. *чýлитися* 'postawić uszy, strzyc uszami, o koniu', 'jeżyć się; złościć się; obwiązać głowę zakrywając czoło' (KDA m. 197, s. 243—4). ~

Także w środowisku bałkańskim: rum. *ciuli ciulesc* 'stroszyć (się), jeżyć (się)', dial. *ciuli* 'poruszać uszami, nadstawiać uszu, nadsłuchiwać, np. o koniu, psie', 'słuchać z wielką uwagą, o człowieku', mołdawskie *čulí* 'wytężyć słuch, nadstawić uszu', o wyrazie rum. ostatnio Cioranescu DER 200.

Od *čulъ* 2., por. jednak także *čulъ* 1.

Klepikova SPT 92—3. *W. B. — F. S. — T. Sz.*

čulъ 1. *čula čulo* 'czujny, dobrze słyszący, słuchający; czujący, wyczulony, wrażliwy'

~ pol. *czuły* 'odnoszący się do kogoś z miłością, tkliwy, kochający; wzruszający, rzewny; wrażliwy, wyczulony, szybko, dokładnie reagujący na zmiany zewnętrzne', stpol. XVI w. 'nacechowany zdolnością czucia zmysłowego, czujący; uważny, pilny, dbały, staranny', dial. 'poczuwający się do obowiązku' (Karłowicz SGP), 'wrażliwy' (Olesch Sankt Annaberg 25), kasz. *čëlï* : *čůlï* 'dobrze słyszący, czujny; cichy tak, że dobrze słychać; tkliwy, uczuciowy' (Lorentz PW), o czes. *čilý* i sła. *čulý* p. *čilъ*;

ros. dial. *чýлый* 'tkliwy, uczuciowy; posłuszny', ukr. *чýлий* 'tkliwy, wrażliwy, łagodny, delikatny', brus. *чýлы* 'życzliwy, przychylny, serdeczny; tkliwy, uczuciowy', dial. 'posłuszny' (Nosovič).

Por. sch. *čůlan* 'zmysłowy, lubieżny'. ~

Pierwotne partic. praet. act. II do *čuti*. *W. B.*

čulъ 2. *čula čulo* 'z maleńkimi uszami', zwykle substantywizowane **čula** 'owca z maleńkimi uszami'

~ pol. dial. (Zaolzie) *čuły*, *ćuły* 'bez rogów, o owcy, baranie' (Małecki — Nitsch AJPP m. 157, Zaręba AJŚ III m. 457), czes. dial. wałaskie *čulka* 'owca z małymi uszami', *čul'ena* 'koza z maleńkimi uszami, jakby bez uszu' (Bartoš DSM), *čulá* koza, ofca : *čulka* 'biała koza, owca' (Svěrák Karlovice), sła. dial. *čula* 'owca z maleńkimi uszami, bez uszu' (Kálal);

sże. *šûl šúla* (z *č* : *tš* > *š*) 'z małymi uszami' (np. *šul* oven), *šúla* f. = *šula* ovca 'owca z małymi uszami' (Pleteršnik), sch. dial. *čȕla* 'mająca małe uszy, o owcy' (Vuk, RJAZ z Liki), *čúla* z płd. Hercegowiny, *ćúla*, *ćula* Durmitor (czarnogórskie), *ćula* z Chorwacji 'ts.', z Serbii *Čulo*, *Ćula* 'sa okrznutim ušima', bułg. dial. *чул* 'bezuchy' (Gerov), *чул*, *чýй* 'mający odcięte ucho' (BDial. II 112: Sofia, VI 240: Plewen), *чýла* 'owca z maleńkimi uszami', maced. *чуле* pl. *-есци* m. 'mający krótkie, małe, jakby odcięte uszy' (RMJ);

ukr. dial. karpackie *чýлий* 'bezuchy lub z małymi uszami, zwłaszcza o owcy; bezrogi lub z małymi rogami', często *чýла* вівця : *чýла* (KDA m. 197, s. 243—4).

Por. sże. *šúlav* = *šul* (Pleteršnik), sch. dial. *čȕlav* : *ćȕlav* 'mający małe uszy lub bezuchy' (RJAZ). ~

Wyraz dobrze znany także w innych językach bałkańskich: rum. dial. *ciul* 'mający małe uszy, jedno ucho, lub nie mający uszu, zwykle o owcy', *čulă* 'z maleńkimi uszami, bez uszu, o kozie, psie' (Crânjală RV 244), arum. *čiul* 'mający małe uszy, o koniu, baranie', 'nie mający gałęzi, o drzewie' (Papahagi DDA 366—7), alb. dial. *çull*, *çullë* 'owca z maleńkimi, krótkimi uszami', gr. dial. płn. (z Macedonii) *čula tšulo* 'owca z krótkimi uszami', *čulu*, *čula* 'baran z obciętymi uszami'. Por. także węg. dial. *csula* 'z maleńkimi, obciętymi uszami, nie tylko o owcach', *csulya* 'z obciętymi uszami, o owcy, psie', *sula* 'krzywy, z obciętymi uszami', *csula* 'rogaty'.

Może do ie. *skēu-* 'ciąć, odcinać, oddzielać'. Najbliżej stałoby śrwniem. *schiel* (**skēu-lo-*) 'drzazga, trzaska, odpryśnięty lub oderwany kawałek' (o tej rodzinie bez uwzględnienia faktów słow. Pokorny IEW 954). Zob. jednak *kul'ь* (Sławski SE III 342, Kurkina Etim. 1971 s. 60—1, por. Mladenov EPR 689). — W poszczególnych językach słow. możliwa pożyczka z rum. Por. ostatnio Klepikova SPT 88—92 (z szczegółowym przeglądem dotychczasowych objaśnień). — O wyrazach rum. ostatnio inaczej Cioranescu DER 200. *W. B. — F. S. — T. Sz.*

čupa zob. **čupъ**

čupati *čup'ǫ* : **čupiti** *čup'ǫ* 'targać, rwać, zrywać; łamać, zginać', perf. **čupnǫti 1.** *čupnǫ*

čupati: ~ czes. rzadkie *čupati* 'targać, czochrać, np. trawę, brodę', dial. moraw. *dočupat se -pu se* 'doszukać się, dociec, odkryć coś; osiągnąć, dostać coś' (Bartoš DSM, Machek ES² 108), sła. dial. *počupať* (*ruku*) 'pocałować' (Kálal);

słe. dial. *čûpati -pam* 'szarpać, czochrać, np. grzywę konia' (SSKJ), sch. od XVII w. *čùpati -pām* 'skubać, targać, szarpać, rwać, wyrywać; czochrać włosy', *čùpati se* 'wyrywać sobie włosy, skakać sobie do oczu, vellere, rixari';

ukr. dial. *чýпamu* 'z trudem iść, wlec się' (Żel.). ~

čupiti: ~ bułg. *чýпя -uu* 'rozbijać, tłuc, łamać, odłamywać, załamywać np. ręce' (też dial. np. Stojkov Banat), dial. także 'skręcać, wykręcać, wyginać, zginać' (Gerov), rodop. *чýнêм* 'oczyszczać kukurydzę z liści i łuskać ziarna; wysiadywać jaja' (BDial. II 303), *чýn'ô* 'obierać z łupiny owoce, ziemniaki' (BDial. V 218);

ros. dial *чупúть* : *чýнуть* kurskie 'rozumieć, pojmować', woroneskie 'psocić, swawolić' (Dal, Opyt). ~

Perf. ***čupnǫti***: ~ sch. *čùpnuti -nēm* 'szarpnąć, urwać, uszczknąć', bułg. *чýпна* 'rozbić, stłuc, złamać, odłamać', dial. rodop. 'zdjąć skórkę z owoców, ziemniaków', 'podziobać' (BDial. V 218). ~

Por. sła. dial. *čupkať* (*sa*) 'iść powoli, ciężko' (Kálal), bułg. dial. *чýпкам* 'dziobać' (Gerov, BDial. V 218: Rodopy), maced. dial. *чупка* 'ts.' (RMJ), ros. dial. (np. syberyjskie) *чýпкать* 'brudzić, walać' (Dal), ukr. dial. *чýпкати* 'stukać, postukiwać, głośno stąpać' (Żel.).

Dźwkn. jak *čapati, čepati*. Por. pol. dial. kasz. *čup čup*! na oznaczenie stąpania kota (Sychta SK), *čùpù*! *čùpù čùpù*! na oznaczenie odgłosu kroków (Lorentz PW), lit. *čiùpt*! na oznaczenie szybkiego chwytu 'łap!, cap!', *čiùpti* 'chwytać', łot. *čupât* 'gromadzić na kupę', *čupinât* 'dotykać, macać; targać za włosy', *čups*! na oznaczenie szybkiego ruchu. — Por. *ščupati*.

Janko ČMF XX 277—80, Skok ER I 342—3. *W. B. — F. S.*

čuperьnъ zob. **čeperьnъ**

čupěti *čup'ǫ* zach. 'siedzieć na zgiętych kolanach skuliwszy się, siedzieć w kucki', perf. **čupnǫti 2.** *čupnǫ*

~ pol. dial. (Podhale, płd. Młpol.) *cupieć* 'siedzieć w kucki, siedzieć, skurczywszy się, siedzieć na ziemi' (Karłowicz SGP, Kucała PSM), w XVII w. *czupieć* (p. Sławski SE I 109, u L. *czupić* bez cytatu), sła. *čupieť -pím* 'kucać, siedzieć w kucki'. ~

Perf. ***čupnǫti***: ~ pol. pot. *cupnąć* 'przysiąść, kucnąć, przypaść do ziemi, przyczaić się' (też dial. podhalańskie, płd.-młpol., Karłowicz SGP, Kucała PSM 174, wlkpol. *ciupnąć, uciupnąć*, z pierwotnym nagłosowym *č-*: pol. dawne XVII w. *czupnąć*, L., dial. kasz. *čëpnǫc*, Sychta SK), dial. także 'zdrzemnąć się' (Karłowicz SGP: Nadrabie), czes. dial. laskie *č'upnuč* dziec. 'przysiąść, kucnąć, usiąść' (Lamprecht Opava), sła. *čupnúť si* 'ts.'. ~

Por. 1. pol. dial. *cupić* 'siedzieć w kucki, przysiąść' (Karłowicz SGP: Podhale), sła. *čupiť sa* 'siedzieć skurczonym, schylonym, w kucki', *učupený* 'skurczony, schylony';

2. dewerbalne substantiva: pol. dawne *w czupki* 'w kucki' (Kitowicz BN 88 s. 192), dial. *czup czupk* 'kucka, siedzenie po turecku' (Karłowicz SGP: Poznańskie), kasz. *čëpk -ka* 'przycupnięcie, kucki' (Sychta SK), czes.

dial. *čupek*, śląskie *čupec* 'miejsce za piecem, za kominem' (Janko ČMF XX 281).

3. pol. dial. *czupień* 'część zęba tkwiąca w szczęce' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 167).

Dźwkn., w związku z *čupiti* (zob.). Por. *čepěti* : *čepiti* (tu o rozwoju znaczenia).

Rozwadowski RS II 109—10, Janko ČMF XX 280—1, Sławski SE I 109—10. *W. B. — F. S.*

čupiti zob. **čupati**

čupnǫti 1. zob. **čupati**

čupnǫti 2. zob. **čupěti**

čupra zob. **čuprъ**

čuprina dial. płn. 'sterczące włosy na wierzchu głowy, czub'

~ pol. od XVI w. *czupryna* (w XVI w. też *szupryna*) 'bujne włosy układające się swobodnie na głowie', 'czub włosów na wierzchu głowy', 'górny brzeg worka układający się w fałdy nad zawiązaniem', przen. 'głowa', też dial. np. Olesch Sankt Annaberg, Szymczak Domaniewek, Tomaszewski GŁ, kasz. *čëprəna* : *čuprïna*, Lorentz PW, w gwarach w tym znaczeniu także *czubryna* : *czubrzyna* (np. Dejna AGK m. 350, Nitsch WP IV 129: Myślenice), *czumbrzyna* (Karłowicz SGP), czes. *čupřina* (arch. *čupryna*, rzadkie *čuprena*) 'bujne włosy na głowie, czub', dial. laskie *čupryna* 'ts.', wałaskie 'owca z czubem włosów na głowie' (Bartoš DSM), 'imię psa z długą sierścią' (Kott Dod. DSM), sła. *čupriny* pl. 'bujne włosy na głowie';

ros. *чупри́на* 'czub, bujne włosy na głowie (zwykle o Ukraińcach)', według Dala dial. płd., zach. też *чупры́на* 'ts.' (także Mirtov Don.), ukr. *чупри́на* 'ts.', brus. *чупры́на* 'ts.' (też dial., Nosovič). ~

Z pol. albo brus.: lit. *čiuprynà* 'czupryna'.

Por. 1. bułg. *чуприн* 'czupryna' (? Janko ČMF XXI 33, przez Gerova nie notowane), ros. dial. *чупры́н* 'czupryna';

2. ros. dial. *чупрýн* 'czub, czupryna' (Dal); słe. *čoprûn* 'czub, czupryna' : *čòp* 'ts.' (p. *čuprъ*).

Derywat od *čupra*, zob. *čuprъ* : *čupra*. O budowie zob. I 121.

Janko ČMF XXI 33—4, Sławski SE I 127—8, Vasmer REW III 357. *W. B. — F. S.*

čuprъ *čupra* : **čupra** f. 'sterczące włosy na wierzchu głowy, czub'

čuprъ: ~ czes. dial. moraw. *čúper* 'kłak, rozczochrany kosmyk' (Janko ČMF XXI 33);

sch. *čupérak -rka* 'kosmyk włosów, sierści, kędzior; to, co się naraz urwie, oderwie z całości, np. garść trawy', w RMat. też *čȕper -ra* 'kosmyk włosów, sierści';

ukr. *чýпер -пра* 'czub; czupryna, włosy' (stąd pol. dial. *czuper* 'czupryna', Karłowicz SGP: Drohobycz). ~

čupra: ~ pol. dial. od XVII w. *czupra* 'czupryna', stczes. *Čupera* NO, sła. ludowe *čupra* 'głowa, zwykle kosmata', *čupry* pl. 'rozczochrane, kędzierzawe włosy, czupryna', *čupra* też 'szelma, rozpustnica';

sch. w zagadce *čȕpra* (Vuk);

ros. dial. (Wiatka) *чýпра* 'brudas, flejtuch' (Dal). ~

Derywat od *čupъ*, o budowie zob. II 17—8. Najbliżej stoi: łot. *čuprs* 'czupryna, czub', *čupurs* 'ts.', *čupra* 'ts.' (ale lit. *čiuprà* 'czub, czupryna' Fraenkel LEW 76 uważa za rodzimy derywat wsteczny od *čiuprynà*, pol. *czupryna*).

Janko ČMF XXI 33—4, Sławski SE I 127—8. *W. B. — F. S.*

čupъ *čupa* (zach. i płd. **čupa** f.) : płn. **čubъ** *čuba* (zach. i płd. **čuba** f.) 'kępka sterczących piór na głowie ptaka, crista; pęk sterczących włosów na głowie człowieka, cirrus'

čupъ: ~ pol. dial. kasz. *čëp* : *čup -pa* 'sposób uczesania kobiety: warkocz zwinięty z tyłu głowy, kok', 'pęczek piór na głowie ptaka, czubek', 'wierzchołek drzewa lub góry' (Sychta SK, Lorentz PW), czes. dial. moraw. *čup* 'góra z płaskim wierzchołkiem' (Bartoš DSM, też NT), 'wzgórze' (Malina Mistřice), *čupek* 'pukiel włosów' (Machek ES^2 107);

sże. wyjątkowe *čûp* m. 'czub' (Pleteršnik za Cafem), sch. od XVIII w. *čûp -pa* 'kosmyk włosów' (według RJAZ 'fasciculus capillorum'), 'ilość czegoś (np. trawy) wyrwana za jednym szarpnięciem; szczypta czegoś', dial. czakaw. *čŭp čŭpa* 'čuperak (kose, sijena, slame)' (Ribarić SDZ IX 142);

ros. dial. *чун* 'czub' (też *чунáк* 'ts.'), także 'rodzaj zielska' (Vasmer REW III 356). ~

čupa: ~ pol. dial. kasz. *čupa* 'sposób uczesania kobiety: warkocz zwinięty w krążek z tyłu głowy, kok' (Sychta SK);

sch. od XVIII w. *čŭpa* 'kosmyk (włosów), czupryna, czub włosów na głowie', 'włosy w futrze'. ~

čubъ: ~ pol. *czub -ba* 'pęk włosów sterczących nad czołem lub na wierzchu głowy, czupryna, wierzch głowy' (od XV w.), od XVI w. 'kępka sterczących piór lub grzebień na głowie ptaka; stercząca ozdoba z piór, włosia na nakryciu głowy, pióropusz, kita; wierzch, zakończenie czegoś (też dial. np. Olesch Sankt Annaberg, sli. *čub čëba* : *čúba*, Lorentz PW), dial. także *czuby* pl. 'podgięte do góry przednie końce płóz w saniach' (MAGP II m. 52, cz. II 10, Dejna AGK m. 617), czes. dial. laskie *čub* (: *čubek*) 'kępka sterczących piór na głowie ptaka', *ma pot č'ubem* 'jest pijany' (Lamprecht Opava), sła. dial. *čub* 'kępka sterczących piór na głowie ptaka';

ros. *чуб -ба* pl. *чубы́* 'pęk włosów sterczących nad czołem, czupryna', 'długi pęk włosów na ciemieniu wygolonej głowy, o Ukraińcach', dial. 'pęk sterczących piór, włosów, zwłaszcza u ptaków' (Dal), ukr. *чуб -ба* 'sterczące włosy, pióra', brus. *чуб -ба* 'ts.', 'kępka, np. żyta'. ~

čuba: ~ pol. dial. *czuba* 'szczyt góry; wierzch głowy', 'kura czubata' (Karłowicz SGP), 'czub', 'warkocz pozwijany na tyle głowy' (Kucała PSM 75, 166), dłuż. *cuba* (: *cubka*) 'garść, pęk np. włosów', według Muki I 140 też głuż. *cuba* 'ts.', czes. dial. laskie *čuba* 'pęk sterczących piór, u ptaków', 'stóg, do którego składa się snopy' (Lamprecht Opava), sła. dial. ekspresywne *čuba* 'wierzchołek; czub', wsch. 'pukiel włosów, czupryna' (Kálal). ~

Tu też sch. *čûba* : *ćûba* 'czub na głowie ptaków, cirrus', dial. czakaw. *(Istria) čuba* 'czubata kura' (Skok ER *I 361—2, tamże paralele na przejście č* > *ć* w sch.).

Ze słow.: lit. *čiùbas* 'czub, kosmyk włosów', łot. *čuba* 'nabrzmiałość, pęk, kosmyk' (Fraenkel LEW 75), rum. *ciup* 'pęk, kosmyk', alb. *çupë* f. 'długie włosy', 'dziewczyna' (Skok ER I 342).

Por. 1. z innym wokalizmem (niem. *Schopf* 'czupryna, czub u ptaków'): sże. *čòp čópa* : *šop* 'czub, pęk włosów, piór; szczyt dachu';

2. przenośne pogardliwe pol. *czuba* 'dziewka, chłopka' (Brückner SE 81), sch. *čúpa* 'ktoś nieuczesany; dziewczyna; służąca', bułg. dial. płd.-zach. *čupa* 'dziewczyna', maced. dial. *čupa* 'ts.' (Skok ER I 342).

Do ie. *(s)keup-* : *(s)keub(h)-* 'snopek, pęk, czub, czupryna'. O alternacji *p* : *b* jako determinancie pierwiastka zob. Specht UID 259—60. Pewne odpowiedniki w germ.: stwniem. *scoub-* 'wiązka słomy, snopek' (dziś niem. *Schaub* 'ts.', dial. *tschûpp*, *tschûpe*, *tschaup* 'czupryna, czub ptaków'), *scubil* 'kosmyk włosów, słomy', goc. *scuft* 'czupryna', śrwniem. *schopf*, niem. *Schopf* 'czupryna, czub ptaków'.

Berneker SEW I 160—1, Iljinskij AslPh XXIX 487—8, Janko ČMF XIX 29—31, XXI 37—8, Kluge EW[18] 638, 674, Sławski SE I 126—7, Vasmer REW III 349. — Skok ER I 342—3 uważał *čupъ* : *čupa* za nomina postverbalia od *čupati*. Nie widać podstaw, choć są w niektórych językach słow. wtórne nawiązania do verbum. *W. B. — F. S.*

čura zob. **čurъ 1**

čurati 1. *čurajǫ* dial. wsch. 'zakreślać krąg, koło magiczne', 'wypowiadać *čurъ*, zaklęcie magiczne', **čurati sę** 'zakreślać krąg magiczny, odgraniczać się od złych mocy; stronić, unikać'

~ ros. arch. i potoczne *чурáться -áюсь* 'wypowiadać słowo „*чур*" aby bronić się (odgraniczyć się) od czegoś: dawniej w zaklęciach od złych mocy, później w grach itp. (u Dala w tym znaczeniu też *чурать*); stronić od kogo, czego, unikać kogo, czego', dial. u Dala *чурáться* (płd.-zach.) : *цурáться* (płd.) 'stronić od kogo; nie cierpieć, nienawidzić kogo', także 'odgraniczać się, zakreślając linię' (Opyt), ukr. *цурáтися -páюся* przestarz. *цурáти -áю* 'unikać, stronić od kogo, wyrzekać się, wypierać się, lekceważyć', brus. *цурáцца*, dial. też *чурáцца* (Nosovič, Šaternik Červ., Rastorguev Brjansk), 'stronić, unikać', 'wyrzekać się kogo, czego', u Nosoviča *чурáць* 'krzyczeć, wołać „чур": kto pierwszy krzyknął „*чур моё*" przy znalezionej rzeczy, wówczas rzecz była jego'. ~

Por. ros. dial. *чýрить* = *чурáть* 'mówić „чур" (Opyt, Dal: archangielskie), brus. u Nosoviča *цурúцца -рóся* 'odskakiwać, odlatywać, odpadać'; ros. dial. u Dala też *чуровáться* 'zaklinać się od czegokolwiek'.

Denominativum od *čurъ* 2. O budowie zob. I 46. *M. Ś. — W. S.*

čurati 2. zob. **čuréti**

čurčati *čurčitь* : **čurkati** *čurkajetь* 'ciec słabo, powoli, sączyć się ze szmerem, manare'

čurčati: ~ czes. dial. moraw. *čurčet* 'sączyć się, szemrać, o wodzie' (Kott Dod. DSM), sła. *čurčat' -čí* 'ciec cienką strugą, głośno, prędko, ciurkiem, lać się', dial. *čurčec čurči* 'bulgotać' (Buffa Dlhá Lúka);

bułg. dial. *чюртя́ -тúш* 'płynąć ciurkiem' (Gerov);

w poszczególnych językach słow. z nagłosowym *c*, *c'*: pol. od XVII w. *ciurczeć -czę* 'lać się małą strugą, ciec z pluskiem, ze szmerem, kapać', dial. też 'wydawać głos, o niektórych ptakach, o świerszczu', dawne XVIII w. i dial. 'wydawać głos podobny do niektórych ptaków, do świerszcza', czes. dial. moraw. *curčet'* 'sączyć się, kapać' (Bartoš DSM), brus. *цурчáць* : *цурчэ́ць* 'szemrać, bulgotać, płynąć, ciec ciurkiem'. ~

čurkati: ~ głuż. *čurkać -kam* 'oddawać mocz w odstępach, z przerwami,

o krowach', sła. dial. *čurkat'* 'ciec cienką strugą, głośno, prędko, ciurkiem, lać się';

bułg. dial. *чýркам -каш* 'szumieć, huczeć, o wodzie', 'ubijać, tupać';

ukr. dial. *чýркати -каю* 'lać się strumieniem' (Hrinčenko);

w poszczególnych językach słow. z nagłosowym *c*, *c'*: pol. *ciurkać -kam* 'lać się małą strugą, ciec z pluskiem, ze szmerem, kapać', 'śpiewać, o ptakach', dial. *ciurkotać* 'ćwierkać, o kuropatwie' (Maciejewski Chełm.-dobrz. 70), głuż. *ćurkać* 'in Wasserstrahlen laufen, schliessen' (Pfuhl), sła. *curkat' -kám* 'ciec z pluskiem, lać się małą strugą', sch. *cûrkati -kām* 'pomału ciec cienkim strumieniem' (RMat.);

por. czes. dial. moraw. *curknut'* 'trochę nalać', brus. dial. *цýркнуць* perf. do *цурчаць*. ~

Dźwkn. jak *čurěti* : *čurati* (zob.). Por. interi.: sła. *curk!* oddaje odgłos przerywanego strumienia cieczy, lit. *čiùrkš!* *čiùrkšt!* oddaje szmer płynącej małej strugi wody, łot. *čuŗks!* 'ts.'. O budowie zob. I 48—9. Najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *čiuŗkšti* 'wytryskiwać z szumem, szemrać, o wodzie', łot. *čuŗkstêt* 'ciurkać, płynąć z lekkim szmerem; świergotać, ćwierkać'.

Sławski SE I 105—6. *W. B. — F. S.*

čurěti *čur'ǫ* : **čurati 2.** *čurajǫ* 'ciec słabo, powoli, sączyć się ze szmerem, manare' ***čurěti***: ~ sła. dial. *čurec čuri* 'ciec' (Buffa Dlhá Lúka);

ukr. dial. *чупímu чупúmь* 'ciec strugą, ciec ciurkiem', też z wtórną postacią inf. *чупúму* 'ts.' (Żel.);

por. bułg. *чучýря -рuш* 'ciec strugą ze szmerem';

w poszczególnych językach słow. też z nagłosowym *c*, *c'*: słe. *curéti -rím* 'ciec słabym strumieniem, ciurkiem, sączyć się; przepuszczać płyn, przeciekać', sch. dawne u Belostenca *cureti curim*, dziś z wtórną postacią inf. *cúriti -rīm* 'słabo ciec, sączyć się', ukr. dial. *цюpímu* 'tryskać, ciec, rozlewać się obficie, lać się, płynąć' (Żel.), też z wtórną postacią inf. *цюpúму -púmь* (w języku liter. *дзюpúму*) 'ciec strugą'. ~

čurati: ~ głuż. *ćurać -ram* 'płynąć strumieniem, płynąć z szumem', czes. *čurati -rám* 'siusiać, mingere';

w poszczególnych językach słow. z nagłosowym *c*, *c'*: pol. dial. *ćurać* 'idąc włóczyć nogami po ziemi' (Szymczak Domaniewek), dłuż. *curaś* : dial. *ćuraś -ram* 'płynąć cienkim strumieniem; oddawać głośno mocz', głuż. *ćurać* 'in Wasserstrahlen laufen, schliessen' (Pfuhl), czes. *courati -rám* 'wlec, ciągnąć (np. suknię po wodzie); babrać się', *courati se* 'wałęsać się, włóczyć się' (też dial., np. Kott Dod. DSM), 'robić coś powoli, guzdrać się', dial. moraw. *courat* 'rozlewać nadmiernie' (Bartoš DSM), chodzkie 'iść po wodzie, błocie' (pogardliwie, Hruška DSCh), sła. dial. *curat'* 'sączyć się, szemrać, o wodzie' (Kálal), *cúrat'* 'wałęsać się, włóczyć się; guzdrać się', słe. od XVI w. *cúrati cûram* 'oddawać mocz, mingere'. ~

Por. czasownik tranzytywny z suf. *-iti*: ros. dial. *чупúmь* : *чýпumь* 'lać głośnym strumieniem; oddawać mocz, mingere' (Dal, Opyt).

Dźwkn. od odgłosu szemrania wody, por. interi. oddające plusk, szmer płynącej, lejącej się cieczy, np. pol. dial. *ciur!* (Karłowicz SGP), głuż. *ćur!* (Pfuhl), sła. *curk!*, brus. *цуррр!*, lit. *čiuŗ!* : *čiùr!* (Kurschat Thes.), łot. *čur!* Dokładne odpowiedniki: lit. *čiuréti* 'sączyć się, ciurkać, ściekać' : *čiurúoti* 'bryzgać, tryskać; oddawać mocz', łot. *čurêt -ēju* : *čurât* 'ciurkać; siusiać'. Por. też niem. dial. *tschūrln* : *schurlen* 'siusiać'.

Berneker SEW I 131, Scheftelowitz KZ LVI 187, Mühlenbach I 422—3, Sławski SE I 105—6. *W. B. — F. S.*

čurkati zob. **čurčati**

čurъ 1. *čura* : **čura** f. dial. wsch. 'granica, linia, rubież; krąg magiczny, czarodziejski', stąd interi. **čurъ**! czarodziejskie zaklęcie od siły nieczystej 'a kysz! wara'!

~ ros. arch. i dial. *чур* 'granica, miedza, przedział': не ступай за *чур*; не лей через *чур* (Dal), dial. *чуры* не знать 'nie respektować ustalonych prawideł' (SRSO), też *чурá* w wyrażeniach без *чурú* (*чурá*) 'zbyt, zanadto, bez miary', через *чýры* (*чур*) 'ts.', не знать (понимáть) *чурú* 'nie znać granicy, nie mieć umiaru' (Slovarь Rjazan.), ukr. u Hrinčenki w zwrocie до *чýру* побúв, перевів 'do końca pobił, wytępił', brus. u Nosoviča *чурú -óв* pl. 'rzecz przywłaszczona czy też nadana poprzez czarodziejskie zaklęcie „čur"'. ~

Interi. *čurъ*!: ~ ros. *чур*! czarodziejskie zaklęcie od czegoś, np. od siły nieczystej 'a kysz!, precz! wara!', w zabawach dziecięcych zakaz dotknięcia czegoś, przejścia przez jakąś linię, znak itp., 'tfu!', też 'okrzyk po ustaleniu jakiejś umowy, warunków, reguł gry itp.', w tym znaczeniu też *чур-чурá*!, dial. *чурá* (w grach) 'stój! nie ruszaj się!' (Dal), *чура*! *чур*! 'okrzyk, którym oznajmia się chwilowe opuszczenie gry' (Slovarь Rjazan.), u Dala jako płd. *чур* (ему) 'niech go licho porwie!', ukr. *чур*! 'precz!, tfu!', *чур йому* 'niech go licho weźmie!', u Hrinčenki też 'stój!, poczekaj!, okrzyk wyrażający zakaz, warunek (w grach)', brus. *чур*! = ros. *чур*!, u Nosoviča *чур*! na wyrażenie przywłaszczenia, zaprzeczenia, zakazu, też w znaczeniu adv. 'prócz, oprócz, poza', *чур тобе* 'niech cię licho porwie!', dial. *чурý*! = *чур*! (Bjalьkevič Mohylew);

z ukr. pol. dial. *cur*, niech cię *cur* weźmie 'niech cię licho porwie' (Karłowicz SGP). ~

Do ie. **keur-* 'ciąć', co do rozwoju znaczeniowego por. paralelę *čь̑ta* < **ker-* 'ciąć'. Pierwotnie termin magiczny 'krąg magiczny, zakreślone koło, którego żadna siła nieczysta nie może przekroczyć'. Nie ma podstaw dopatrywania się w naszych wyrazach śladu pierwotnej nazwy diabła lub jakiegoś bóstwa.

Iljinski RES VIII 241—2, Mladenov RFV LXXI 455 (GSU XIII—XIV 162), Jakobson IJSLP I—II 276. Tu może też czes. *čury mury* 'czarodziejskie zaklęcie' (Přír. slov.), inaczej jednak Janko Národopisný věstník československý 23 (1930) 5—24 i 272, Kořínek ZslPh XIII 405.

M. Ś. — W. S. — F. S.

čurъ 2. *čura* dial. płd. 'dym'

~ sch. dial. *čur -a* 'dym' (RJAZ: Serbia), bułg. u Gerova *чур* 'ts., czad', maced. *чур* 'dym'. ~

Denominativum: sch. dial. čŭriti -īm 'palić, dymić' (RJAZ: Serbia), też u Elezovicia Kos.-Met. *чўрим чўрим* 'ts.', bułg. dial. zach. *чуря́ чури́ш* 'palić (się), dymić (się)' u Gerova, maced. *чурu* 'ts.'.

Z apofonią do synonimicznego *kuriti, kurъ* (zob.). Por. *čučati* : *kučati*.

Sławski SE III 425, Mladenov AslPh XXXIV 394—5, GSU XIII—XIV 155—7 (porównuje stind. *čūryate* 'pali się, płonie'), EPR 689, Skok ER I 343.

W. S.

čurъka dial. wsch. 'odcięty kawałek drewna, szczapa'

~ ros. *чýрка* 'krótka szczapa, kawałek drewna lub metalu', przen. 'niezgrabny człowiek, niezdara' (SSRJ), dial. 'ts.; polano; podstawa, stojak;

pień, kłoda, ul wydrążony w kłodzie' (Opyt Dop., Dal, Melьničenko Jaroslavl), zach. *ýpka* 'nieduża pałka; drewienko, którym przymocowuje się sznurek do niewodu' (Opyt, Dal, Mirtov Don.), ukr. *ýpka* 'pałeczka; drewienko do zawiązywania sznurka; niewielki kawałek drewna, drewienko' (URS), dawne i dial. 'drewienko służące do różnorakich potrzeb, np. do zawiązywania powrósła; powrósło' (Bilećkyj-Nosenko, Hrinčenko, Żel., Leks. Bjul. VI 34), brus. *ýpka* 'drewienko; pałeczka', dial. 'ts.; niewielki klocek drewna; szczap(k)a; drewienko do zawiązywania snopów powrósłem; mała ilość czegoś' (Nosovič, MSDM 57, 170, Rastorguev Brjansk), u Nosoviča też *ýpka* 'człowiek samotny, odludek', dial. poleskie *ýpka* 'zaostrzony z dwóch końców kawałek drewna; drewienko do związywania powrósła' (Leks. Polesьja 92, 128). ~

Por. ros. dial. *ypák -pká* 'klocek, krótkie bierwiono; wielka szczapa; pień, pniak' (SSRJ, Melьničenko Jaroslavl, Slovarь Rjazan.).

Łączą z lit. *kiáuras* 'dziurawy; dziura', łot. *caũrs* 'ts.'.

Vasmer REW III 359. Por. Kurkina Etim. 1971 s. 63—4. *W. S.*

čurъkomь zob. **čurъkъ**

čurъkъ *čurъka* 'silny strumień cieczy, struga cieczy', zwykle **čurъkomь** instr. sg. 'strumieniem, strugą, gęstymi kroplami (o płynięciu, laniu się cieczy)'

~ pol. dial. *czurkiem* 'strumieniem, strugą, gęstymi kroplami', czes. *čúrek -rku* 'wąski strumień, struga', *čúrkem* 'strumieniem, strugą, gęstymi kroplami' (też dial. np. Lamprecht Opava), sła. dial. *čurok* 'źródło rzeki', *čurek -rka* 'źródełko, gdzie woda bulgoce' (Buffa Dlhá Lúka), *čurkom* 'strumieniem, strugą, gęstymi kroplami' (Kálal), *čurkem* 'ts.' (Buffa o. c.);

sże. *čûrek -rka* 'owad Decanthus pellucens, Nigella arvensis' (Pleteršnik);

ukr. dial. *čypkóm* 'strumieniem, strugą, gęstymi kroplami'. ~

W poszczególnych językach słow. też z nagłosowym *c, c'*: pol. *ciurkiem* 'strumieniem, strugą, gęstymi kroplami', sła. dial. *curek* 'cienki, słaby prąd cieczy' (Kálal), sże. *cúrek -rka* 'wąski strumień, struga cieczy', przestarz. 'szybki mocny prąd rzeczny' (SSKJ), dial. 'sopel lodu' (Pleteršnik), *s curkom : po curkih : cúrkoma* 'strumieniem, strugą, gęstymi kroplami', sch. *cúrak -rka* 'cienki strumień cieczy' (RMat.), 'wytrysk źródła, scatebra fontis' (już w XVII—XVIII w. w kajkaw. postaci *curek*, RJAZ), *cúrkom : cûrkom* 'strumieniem, strugą, gęstymi kroplami' (RMat.), ukr. pot. *cюpkóm* (: dial. *cюpkom* Żel.) 'ts.', brus. *cypók -pká* 'strumień, struga cieczy'.

Por. też bliskie znaczeniowo *čurъ* (nomen deverbale od *čurěti*): czes. dial. moraw. *čurym* 'ciurkiem, strugą' (Bartoš DSM), sże. *cûr* 'struga jakiejś cieczy', *curom* 'ciurkiem, strugą';

z reduplikacją: czes. dial. *cicourem* 'ciurkiem, strugą'.

Do *čurěti*, o budowie zob. I 93. Por. lit. *čiurkomìs, čiurkõm* 'silnym strumieniem' (LKŽod. II 175, według prof. J. Safarewicza raczej zapożyczenia ze słow.; o adv. tego typu p. Otrębski GL III 285—6). *K. P. — W. B.*

čȕti *čȕjǫ* 'doznawać wrażeń zmysłowych (wszelkich, wyjątkowo nawet wzrokowych); uświadamiać sobie, zdawać sobie sprawę, pojmować, zwracać uwagę, uważać, nie spać, czuwać'

~ pol. *czuć czuję* 'doznawać wrażeń zmysłowych; (w bezokoliczniku) dawać się odczuć zmysłami (najczęściej o wrażeniach powonieniowych); doznawać uczuć, przeżywać coś wewnętrznie; przeczuwać, uświadamiać sobie',

dawne i dial. 'nie spać, czuwać', stpol. od XIV w. 'czuwać, nie spać, strzec, pilnować, być czujnym, być na straży; starać się; doznawać wrażeń zmysłowych; spostrzegać; wiedzieć, myśleć, mniemać', w XVI w. wyjątkowe 'słyszeć' (dziś dial., Karłowicz SGP, Nitsch DPŚ 192: *ćuć*, Kucała PSM 173, Górnowicz Malbork I 59—60, kasz. *čëc čëją*, Lorentz PW, Sychta SK), dial. także 'cuchnąć, śmierdzieć' (np. Steuer Sulków, Zaręba Siołkowice), *czuć się* 'być w pewnym stanie fizycznym, psychicznym, mieć świadomość tego stanu', dawne 'być przytomnym, mieć świadomość', w XVI w. też 'zdawać sobie sprawę z czegoś, znać, rozumieć, wiedzieć; mieć się na baczności, strzec się, troszczyć się, dbać, starać się', dial. 'poczuwać się' (Karłowicz SGP), połab. *cają cajěs* 'doznawać uczuć, odczuwać', dłuż. *cuś cuju* 'doznawać uczuć, odczuwać; spostrzegać, zauważać; doznawać wrażeń węchowych, wąchać; węszyć' (też dial., Fasske Vetschau), głuż. *ćuć ćuju* 'doznawać uczuć, odczuwać; doznawać wrażeń węchowych, wąchać; węszyć; doznawać wrażeń smakowych', dial. 'wąchać' (Michalk Neustadt), czes. *číti čiji* (dial. *čout, čut'*) 'doznawać wrażeń zmysłowych (zwłaszcza o wrażeniach węchowych); węszyć, wietrzyć; przeczuwać', stczes. *čúti* : *číti* 'sentire', dial. *čut čuju* 'słyszeć, doznawać wrażeń węchowych; odczuwać' (Bartoš DSM, Malina Mistřice), je ho *čuc* 'cuchnie', *čut sa* 'uważać się za winnego' (Bartoš DSM), sła. *čut' čujem* (dial. wsch. *čuc*) przede wszystkim 'słyszeć', też 'doznawać wrażeń zmysłowych, odczuwać', dial. wsch. *čuc* także 'doznawać wrażeń węchowych' (Kálal), *čut' sa* (wsch. *čuc śe*) 'czuć się, uświadamiać sobie jakiś stan';

sże. *čúti čûjem* 'słyszeć, posłyszeć; czuwać; uważać', sch. *čȕti čȕjēm* (stsch. *čuju*) od XIII w. (perf. i imperf.) 'słyszeć; dosłyszeć, usłyszeć, dowiedzieć się', dawne 'słuchać, być posłusznym', dial. 'doznawać wrażeń zmysłowych, uczuć, odczuwać', 'doznawać wrażeń węchowych' (np. w Bośni), *čuti se* 'słychać; słynąć', dial. 'pachnieć, cuchnąć', 'czuć się' (Vuk), scs. **ѵоѹти ѵоѹѭ** 'zdawać sobie sprawę, uświadamiać sobie, czuć, spostrzegać, zauważać, pojmować, poznawać', bułg. *чýя чýеш* (perf. i imperf.) 'słyszeć; słuchać', dial. *чум* 'słychać' (BDial. IV 233: Trojan), rodop. *чум ŭе* 'ts.' (BDial. II 303), *чýем* imperf. 'słyszeć, dowiadywać się' (Mladenov Vidin, BDial. III 192: Ichtiman), *чýйа* perf. i imperf. 'ts.' (Stojkov Banat), *съ чýе* 'słychać', *ми се чýе* 'słyszę' (Mladenov Vidin 296), maced. *чуе* perf. 'słyszeć; posłyszeć, usłyszeć, dowiedzieć się', dial. *čúm čúš* : *čúja čúš* 'słyszeć' (Małecki SW);

strus. **ѵоѹти ѵоѹѭ** 'odczuwać; uświadamiać sobie, zdawać sobie sprawę', 'słyszeć', 'wiedzieć', **ѵоѹти сѧ** 'odczuwać; wyobrażać sobie, przedstawiać sobie; mieć świadomość', ros. *чýять* (nowsza formacja; prymarne *чуть* zachowane w gwarach) *чýю чýешь* 'doznawać wrażeń zmysłowych, uczuć, odczuwać', dial. płd.-zach. też 'słyszeć', 'doznawać wrażeń węchowych' (Opyt: archang., Slovarь Rjazan.), pskow. 'rozumieć' (Opyt), *чýяться* 'czuć się; odczuwać się', ukr. *чýти чýю чýеш* 'słyszeć' (też що *чути* 'co słychać'), 'doznawać wrażeń zmysłowych, odczuwać', 'doznawać wrażeń węchowych, wąchać', 'cuchnąć' Leks. Bjul. II 97), może też 'czuwać '(Potebnja RFV XI 70), *чýтися* 'być słyszalnym, słychać; czuć się, uświadamiać sobie swój stan', brus. *чуць чýю чýеш* 'słyszeć', 'doznawać wrażeń węchowych', 'doznawać wrażeń zmysłowych, odczuwać; spostrzegać, zauważać', dial. też 'słychać' (Bjalьkevič Mohylew), *чýцца* 'słychać; czuć się, uświadamiać sobie swój stan'. ~

Do ie. *(s)keu-* 'zwracać uwagę, uważać, odbierać wszelkie wrażenia (do-

tykowe, węchowe, słuchowe, wzrokowe), uświadamiać sobie'. Praes. *čŭjǫ* wskazuje na ie. **kēu-yō*. Zob. kauzatywne *čaviti*. W inf. mógł być pierwotnie wokalizm zredukowany, por. sch.-cs. *u-č(ь)venije* (Miklosich LP 1081, Vaillant GC III 288), stsch. wyjątkowe *čvenьje* XV w. 'auditio' (RJAZ II 120) wskazujące na partic. praet. pass. **čьvenъ*. Najbliższe odpowiedniki ie.: gr. κοέω 'dostrzegam, zauważam, słyszę' = łac. *caveō cavēre* (**covēre*) 'baczyć, strzec się, czuwać, mieć się na baczności' : stind. *ā-kúvate* 'ma zamiar, zamierza' (ze stopniem zanikowym) : *kaví-* m. 'wieszcz'. Z nagłosowym ruchomym *s-*: stwniem. *scouwōn*, niem. *schauen* 'patrzeć, spoglądać'.

Berneker SEW I 162—3, Trautmann BSW 133, Vasmer REW III 361, Skok ER I 344—5, Pokorny IEW 587, Moszyński KLS² II 1, 84, Machek SB IV 3, 22—34, Zaręba JF XXX 1—2, 117—24. *W. B.* — *F. S.*

čutьkъ *čutьka čutьko* dial. wsch. 'zwracający na wszystko baczną uwagę, czujny, czuły, wrażliwy'

~ ros. *чýткий* (*чýток чýткá чýтко*) 'czujny, uważny', 'czuły delikatny; wrażliwy', u Dala też 'dający się słyszeć, słyszalny', ukr. *чýткúй -ká -ké* 'czujny, uważny', brus. *чýткі* 'czujny, uważny', 'czuły, wrażliwy, o słuchu', u Nosoviča 'mający wrażliwy słuch; czuły, tkliwy, wdzięczny; posłuszny'. ~

Derywat od partic. praet. pass. *čutъ* (< *čujǫ čuti*), z suf. *-ьkъ*.

W. B. — *F. S.*

čutьje 'doznawanie wrażeń zmysłowych; uświadamianie sobie, zdawanie sobie sprawy, pojmowanie, zwracanie uwagi, czuwanie' : 'wrażenia zmysłowe, zwłaszcza węch, powonienie'

~ pol. *czucie* 'doznawanie wrażeń zmysłowych; zdolność odbierania wrażeń zmysłowych' (od XVI w.), dawne 'odczuwanie, przeżycia treści uczuciowej; przeczucie, przewidywanie', stpol. od XV w. 'czuwanie nocne, nie spanie; straż nocna', w XVI w. też 'świadomość, przytomność', 'smród, odór', dial. również 'węch, powonienie' (Olesch Sankt Annaberg, Szymczak Domaniewek), kasz. *čëcé* : *čucé*: pérszé moje *čëcé* 'po raz pierwszy słyszę' (Sychta SK I 164), dłuż. *cuśe* 'odczuwanie, poczucie; przeczucie', 'węch', głuż. *čuće* 'doznawanie, odbieranie wrażeń zmysłowych; wąchanie, węszenie; smakowanie', czes. *čití* n. 'doznawanie, odbieranie wrażeń zmysłowych, czucie, odczuwanie' (Jungmann, SSJČ, już stczes. *čitie*), sła. *čutie* 'zdolność odbierania wrażeń zmysłowych; wrażliwość';

słe. *čútje* rzadkie 'czuwanie', przestarz. 'czucie, odczucie', u Pleteršnika też 'zdolność słyszenia, słyszenie, słuchanie' oraz *čûtje* coll. 'zmysły', cs. **чоүтиѥ** 'sensus';

strus. **чоүтиѥ** 'czucie; świadomość, rozumienie', ros. *чутьё́* 'węch; wyczucie, zmysł, poczucie', ukr. *чуття́* (u Żel. *чуте́*) n. 'czucie, uczucie, poczucie; węch, słuch; zmysły' (też dial. łemk., Hrinčenko), brus. *чуцьцё́* 'węch; wyczucie, zmysł', dial. też 'słuch; pogłoska' (Nosovič). ~

Nomen actionis od *čuti* (o budowie zob. I 85), wtórnie konkretyzowane.

W. B. — *F. S.*

čutьnъ *čutьna čutьno* płd. i wsch. 'zwracający baczną uwagę, czujny, czuły, wrażliwy' : 'dający się odczuwać, słyszeć, wyczuwalny, odczuwalny'

~ słe. książkowe *čúten* 'czujny, uważny' (SSKJ), zwykle *čûten* 'odnoszący się do zmysłów, zmysłowy; uczuciowy', dial. (np. doleńskie) *čúten* 'wyczu-

walny, spostrzegalny, widoczny' : vino je *čutno* 'mocne', dial. doleńskie też *čutân -tnà* 'czujny, o psie' (Pleteršnik), bułg. ludowe poet. *чу́тен* 'słynny, sławny';

ros. dial. *чу́тно* adv. 'słychać' (Dal), ukr. *чу́тний* 'słyszalny, dosłyszalny, wyraźny, dobitny, głośny', dial. *чутни́й -на́ -не́* 'ts.; czujny, uważny' (Hrinčenko), brus. *чу́тны* 'słyszalny, dosłyszalny, głośny'. ~

Por. ukr. *чутня́* 'czuwanie, straż, warta' (Żel.).

Derywat od partic. praet. pass. *čutъ* (< *čujǫ čuti*), z suf. *-ьnъ*.

W. B. — F. S.

čuvati *čuvajǫ* iter. do *čuti*

~ pol. *czuwać -wam* 'być czujnym, mieć się na baczności; strzec, pilnować; nie spać', stpol. XVI w. 'nie spać, baczyć; strzec, pilnować', dial. sli. *čëvac čùvaią* 'ts.' (Lorentz PW), dłuż. *za-cuwaś* 'odczuwać, zauważać', głuż. *čuwać -wa* 'czuwać' (u Pfuhla iter. do *čuć*), czes. dial. *čúvat* 'słyszeć', *dočuvat* 'dosłyszeć, słyszeć' (Malina Mistřice), sła. dial. *čúvať* 'słuchać' (Kálal);

słe. *čúvati -vam* 'czuwać; strzec', sch. od XIII w. *čúvati čûvām* 'strzec, pilnować, chronić', 'przechowywać', dawne 'zachowywać, przestrzegać', *čuvati* stražu 'pełnić straż, strzec', cs. **чоуѣати -ѣаѭ** 'audire, servare', bułg. *чу́вам -аш* 'słuchać; słyszeć', 'strzec, pilnować, chronić', dial. 'uważać' (Mladenov Vidin), rodop. 'strzec, bronić' (BDial. II 302), maced. *чува* 'strzec, pilnować, chronić; dbać o coś; zachowywać, przechowywać', dial. *čúvam -vaś* 'strzec, pilnować' (Małecki SW);

strus. **чоуѣати -ѣаю** 'słyszeć', ros. dial. *чува́ть* 'poznawać zmysłami, odczuwać; słyszeć; czuć, zwłaszcza dotykiem, węchem, smakiem, słuchem', ukr. *чува́ти -ва́ю* 'słychać', 'nie spać, baczyć, czuwać', *чува́тися* 'czuć się', brus. *чува́ць* 'słychać', dial. też 'słyszeć' (Nosovič, Bjalьkevič Mohylew). ~

Por. czes. dial. *čújat -ám* 'słyszeć', sch. dial. *čújati čûjām* 'ts.' (Vuk: Czarnogóra).

O budowie zob. I 47. O geografii znaczeń bułg. M. Mladenov Izsled. Stojkov 321—5. *W. B.*

čuvьnъ zob. **čujьnъ**

čuvьstvo 'czucie, odczuwanie; zmysł, narząd zmysłu'

~ głuż. *čuwstwo* 'czułość', u Pfuhla 'zdolność odczuwania, czucie; zmysł, narząd zmysłu', czes. *čívstvo* 'system nerwowy, nerwy', sła. *čuvstvo* 'ts.';

słe. (zapożyczone z cs., ros.) *čûvstvo*, dziś *čûstvo*, 'czucie, poczucie', sch. od XIII w. *čúvstvo* 'czucie, uczucie' (przez Vuka nie notowane), scs. Supr. **чоуѣьствѡ** 'ts., zmysł', bułg. *чу́вство* 'uczucie, poczucie; zmysł', maced. *чувство* 'uczucie, poczucie';

strus. **чоуѣьствѡ** 'czucie, odczuwanie; świadomość; przytomność; zmysł, narząd zmysłu', ros. *чу́вство* (dial. też *чу́сво*, Opyt) 'czucie, uczucie, poczucie; przytomność; zmysł', ukr. u Żel. *чувство́* 'zmysł; czucie, poczucie'. ~

Por. scs. Supr. **чоуıствѡ** 'czucie, uczucie' (oparte na *čujati*, zob. *čuvati*).

Derywat od *čuvati* z suf. *-ьstvo*. *W. B.*

čvariti *čvar'ǫ* : **čvěriti** *čvěr'ǫ* 'gadać, pleść, mówić niezrozumiale, bajać' : 'zamawiać, wróżyć, czarować'

čvariti: ~ pol. XVII w. *czwarzyć* 'udawać, symulować; kłócić się', XVII—XVIII w. *czwarzyć się* 'udawać, że się nie chce, drożyć się' (L.), dial. *čfařić -iš* 'źle szyć' (Górnowicz Malbork), *čvažyć śe* 'pracować powoli, grzebać się' (Tomaszewski GŁ), kasz. *čvařëc čvaři* 'gadać, pleść; wykonywać coś nie znając

się na tym', *čvařёc są* (też kociewskie *čvařić śe*) 'zadawać się z kimś; byle jak wykonywać pracę; brudzić się' (Sychta SK), także 'kłócić się' (Lorentz PW), *poczwarzyć się* 'pokłócić się, pogniewać się' (Karłowicz SGP), *počvařёc* 'popsuć', *učvařёc* 'naprędce coś zrobić' (Sychta SK I 181);

słe. *cváriti cvârim* 'smażyć, skwarzyć', sch. *čvȁriti -rīm* 'skwarzyć, topić tłuszcz, słoninę', *čvȁriti se* 'piec się, smażyć się; opalać się', dial. *znešvárit* 'zanieczyścić' (Vážný w: A. Václavík, Podunajská dedina v Československu, 1925, 171: Chorvatský Grob), *čvariti* 'czynić czary' (Filipović SEZ LXI 213: Visoko w Bośni);

brus. dial. *цвáрыць* 'szczuć zwierzę psami' (Šaternik Červ.). ~

čvěriti: ~ stpol. wyjątkowe XVI w. *czwierzący* 'udający znawcę, popisujący się, wymądrzający się', w XV w. wyjątkowe *ćwierzyć się* 'zabawiać się, cieszyć się', *oćwierzyć się* 'udawać, maskować się, simulare, dissimulare', dial. *ćwierzyć się* 'mizdrzyć się' (Karłowicz SGP), *ćwirzyć* 'mówić' (Sławski SE II 326);

słe. *čvę́riti -rim* 'bajać, paplać';

brus. dial. *цвэ́рыць*, poleskie *цвэ́рыты* 'cudować, czynić coś dziwnego, niezwykłego' (NS 83, 152). ~

Ze słow. może lit. *čveritis* : *čeritis* 'udawać głupiego' (Potebnja RFV III 171 n.).

Por. 1. sch. dial. *čvárati čvârām* 'wróżyć, bajać, czarować, divinare, incantare', ukr. dial. *цвáркати* : *цвáркати* 'mówić językiem niezrozumiałym', poleskie *цвopúm'* 'cudować, czynić coś niespodziewanego' (Leks. Polesьja 92);

2. pol. dial. *po-czwarować się* 'trudnić się, zajmować się czymś' (Karłowicz SGP: Kujawy), stpol. XVI w. *ko-czwarować* 'czynić praktyki magiczne, gusła, czary', sch. dial. *čvarȍvati čvȁrujēm* 'zamawiać, zaklinać, czynić gusła, czary';

3. nomina deverbalia: pol. dial. kasz. *čvara* m., f. 'człowiek kłótliwy; gaduła; partacz' (Sychta SK), stsch. wyjątkowe XVI w. *čvara* 'czarowanie, bajanie, wróżenie, divinatio, incantatio', dial. *čvari* 'czary' (Filipović SEZ LXI 131: Visoko w Bośni), ukr. *цвáра* 'kłótnia, sprzeczka; rozruchy, rozterki', dial. 'burza', *цвapá* 'człowiek dokuczliwy' (Hrinčenko);

4. pol. dial. *koćwara* 'poczwara, o osobie nadmiernej tuszy' (Sławski SE II 325);

5. pol. dial. *oćwiara*, *oćwiera* 'potwór, poczwara, czarownica' (Karłowicz SGP), stpol. (Psałterz floriański) *oćwiernica* 'coś strasznego, przerażającego, potwór';

6. pol. *poczwara* 'istota, postać odrażająca, zjawa, potwór, pokraka, straszydło' (od XV w.), dial. *poczwary* adi. 'poczwarny' (Karłowicz SGP IV 162: Mazowsze), kasz. *počvara* 'potwór, pokraka; człowiek zły moralnie', ukr. dial. *почвáра* 'widmo; potwór' (Hrinčenko), u Żel. *нóцвар* f. 'czyn niecny, występek, wybryk', brus. *нацвáра* 'pokraka, poczwara, potwór, monstrum' (BRS, Nosovič).

Etymologia (a także i wzajemny związek przedstawionych wyrazów) niepewna. Może pierwotnie dźwkn. w nawiązaniu do *kvariti*, *skvariti* : *skverti skvьrǫ*, *skvo̍rna*. Stpol. wyjątkowe *poczwa* 'maszkara, persona, larva' sugerowałoby pierwotny pierwiastek *čьv-*, ie. *keu-*.

Sławski JP XXVII 13—6, SE II 325—6. *W. B. — F. S.*

čvěriti zob. **čvariti**

čvr̥čati *čvr̥čǫ* : **čvr̥kati** *čvr̥kajǫ* 'ćwierkać, świergotać, o świerszczu, o drobnych ptakach, fritinnire', perf. **čvr̥knǫti** *čvr̥knǫ*

čvr̥čati: ~ pol. dial. kasz.-sli. *čvěrčec -čą* 'ćwierkać, świergotać' (Lorentz PW), sła. dial. *čvrčat'* 'ts.' (Kálal);

słe. *čvrčáti -čím* 'ćwierkać, świergotać, szczebiotać', sch. *čvrčati čvrčīm* 'ts.' (od XVII w.) ~

Por. sła. *čvrčkat'* 'ćwierkać, świergotać' (Kálal), słe. *čvrčkáti -kâm* 'ćwierkać, szczebiotać'.

čvr̥kati: ~ pol. dial. kasz.-sli. *čvěrkac -kają* 'ćwierkać, świergotać' (Lorentz PW), sła. *čvrkat' -kám* : *čvŕkat' -kam* 'chlupać, chlupotać (o dźwięku powstającym przy chodzeniu po wodzie lub błocie); burczeć, np. o żołądku', *čvŕkat'* 'paplać' (SSJ, Kálal);

słe. *čvŕkati -kam* 'ćwierkać, świergotać; trzeszczeć, brzęczeć' (Pleteršnik), sch. *čvr̂kati -kām* 'uderzać, pukać' (Vuk);

ukr. *цвúркаmu -каю* 'spluwać, strzykać śliną przez zęby; bryzgać, pryskać' (Hrinčenko, URS), dial. *цвíркаmu* 'ćwierkać, świergotać' (Żel.). ~

Perf. ***čvr̥knǫti***: ~ pol. dial. kasz.-sli. *čvěrknǫc* 'ćwierknąć, zaświergotać' (Lorentz PW), sła. *čvrknút' -nem* 'chlupnąć, zachlupotać, o płynie', słe. *čvŕkniti čvr̂knem* 'wrzasnąć, pisnąć' (Pleteršnik), sch. *čvr̂knuti -nēm* 'uderzyć, puknąć', *čvŕknuti čvr̂knēm* 'zasyczeć (o wodzie rozlanej na rozpalone żelazo)' (Vuk), ukr. *цвúркнути -ну* 'splunąć; prysnąć, bryznąć'. ~

Por. 1. intensivum z suf. *-otati*: sła. dial. *čvrkotat'* 'ćwierkać, świergotać' (Kálal 914), maced. dial. *цвркутя -ууи* 'ćwierkać, piszczeć, o pisklętach' (Gerov Dop.: Bitola); słe. *čvrkútati -tam* 'świergotać, ćwierkać' (Pleteršnik);

2. inne bliskie postaci: a) słe. dial. *čverléti -lím* 'ćwierkać, świergotać';

b) sła. *čvrlikat' -kám* 'ćwierkać, świergotać, o ptakach, świerszczach', słe. *čvrlínkati -kam* 'ćwierkać, świergotać' (Pleteršnik);

c) czes. *čvířiti* 'szczebiotać, o sikorce';

d) czes. *čviřikati* : *čviříkati* 'ćwierkać, o wróblach', *čviřinkati* 'ćwierkać, szczebiotać', sła. *čvirikat' -kám* 'świergotać, ćwierkać, o wróblach'.

Dźwkn. jak *čr̥čati*, *cvr̥čati*. Co do różnicy głosowej por. w tym samym znaczeniu 'ćwierkać, świergotać' lit. *čviřpti* = *čiřpti* (LKŽod. II 127, 198), niem. *zirpen* = dawne niem. *tschirpen* (Kluge EW[18] 888). *W. B.* — *F. S.*

čvr̥čьkъ *čvr̥čьka* dial. zach. i płd. 'świerszcz, Gryllus'

~ czes. dial. chodzkie *čvrček* 'świerszcz' (Hruška DSCh), sła. dial. *čvrček* 'ts.' (Kálal);

słe. *čvŕček -čka* 'świerszcz', sch. od XVII w. *čvŕčak -čka* 'ts.'. ~

Nomen agentis od *čvr̥čati*, o budowie zob. I 93. Por. *čr̥čьkъ*, *cvr̥čьkъ*, *svr̥čьkъ*.

W. B.

čvr̥kati zob. **čvr̥čati**

čvr̥knǫti zob. **čvr̥čati**

čь **1.** *česo*, zwykle rozszerzone **čьto** *česo*, zach.-słow. w funkcji nom.-acc. uogólnione *čьso* (gen. *čego*) 1. zaimek pytajny nieosobowy 'quid', 2. zaimek względny (relativum generale) 'który, która, które', 3. zaimek liczebny 'ile' (w funkcji pytajnej i względnej), 4. jako spójnik hipotaktyczny przede wszystkim w znaczeniu 'że', w zdaniach czasowych 'kiedy, gdy', 5. jako partykuła przede wszystkim wzmacniająca i pytajna 'dlaczego?, po co?', **čemu** (dat. sg.)

w funkcji adv. 'dlaczego?, cur?', **čimь ... těmь** (instr. sg.) przy porównaniach, zwykle z comp. 'w jakim stopniu..., w takim, o ile ... tym'

čьto: ~ pol. *co czego* (też dial.; do XV w. często pierwotne *czso*, por. Sławski SE I 107) 1. zaimek pytajny nieosobowy 'quid' (też dial.) od XIV w. (stpol. XV w. też jako zaimek pytajny osobowy 'kto, quis'), 2. zaimek względny jako relativum generale: nieosobowy 'quod' i osobowy 'kto, który, qui' (też dial. np. Karłowicz SGP, Sychta SK) od XIV w., 3. zaimek liczebny 'ile, quantum, quot, quid, quod' w funkcji pytajnej i względnej od XIV w. (też dial. np. *Co* razy chłop idzie do pola, to diabeł pilnuje, Karłowicz l. c.), 4. jako partykuła pytajna 'dlaczego, z jakiego powodu; po co, w jakim celu' (też dial.) od XIV w., 5. w funkcji spójnika dziś przestarz. i dial. 'że, gdy' (np. Sychta SK), stpol. od XIV—XV w. w funkcji spójnika wprowadzającego zdanie dopełnieniowe, przydawkowe, okolicznikowe czasu, przyczyny, celu, 6. w funkcji partykuł np. na wyrażenie powtarzania się czego: Prawie *co* noc powracał; już od XIV w. partykuła wzmacniająca, uwydatniająca (też dial.), 7. dial. także w funkcji zaimka przysłownego 'jak' tworzy wyrażenia porównawcze (On je taki sôm, *co* jego bałka, Sychta SK), 8. zaimek nieokreślony 'coś' np. Kieby mu *co* pedziało 'jakby go coś tknęło, ostrzegło' (szczegółowo o funkcjach *co* zob. Urbańczyk PKJ PAU 28), połab. *cü* (< **čьso*) gen. *cig* : *ceg* < **čego* jako zaimek pytajny (np. *cü* tě t'aṷtěs? < *čьso* ty kutišь 'co ty robisz?'; *cig* mos zo tü? < **čego* mašь za to?) zob. Lehr-Spławiński GP 191, Lehr-Spławiński, Polański SE 85, stdłuż. *sto* (i *něsto*, *nisto* obok *co*, *něco*) 1. zaimek pytajny 'quid?' (Muka HLF 431), dziś tylko *co* gen. *cogo* (*Co* ty tam cyniš?), 2. stare i dial. jako zaimek względny (Wšykno to, *co* maš, daj chudym), szczegółowo o stronie formalnej zob. Muka l. c., głuż. *što* gen. *čeho* (także *čo* < *čьso* w na *čo*, za *čo*, wo *čo*, přez *čo*, Muka l. c. 430) 1. zaimek pytajny (*Što* pluwa na wodźe?), 2. zaimek względny (zob. Šewc GHR 128, Muka l. c., tam też o *štó* gen. *koho* 'kto'), 3. zaimek pytajny 'ile' (*Što* sy zapłaćił?), czes. *co* (już ok. r. 1300) gen. *čeho* (stczes. od XIV w. *čso* gen. *čeho*) 1. zaimek pytajny 'quid' (*Co* dělat?), także w funkcji zaimka nieokreślonego 'coś': Našli jste *co*?, też dial., np. Gregor Slav.-buč., Lamprecht Opava) od XIV w., 2. zaimek względny jako relativum generale (Udělám všecko, *co* chceš), pot. i przestarz. 'który': Kluk nezbedná, *co* to okno rozbil (też dial., np. Gregor l. c., Bartoš DSM, Horečka Frenštát, Malina Mistřice) od XIV w. (*co* i *čso*, zob. Bauer Vývoj 159), 3. zaimek liczebny 'ile' (też dial., Bartoš l. c., Lamprecht l. c.), 'o ile' (Má tolik schůzí, *co* je dní do týdne), 4. partykuła pytajna 'dlaczego' (*Co* se pořád směješ?, też dial. np. Bartoš l. c., Lamprecht l. c.) od XIV w. (Gebauer Sl. np.: *Czo* sě chválíš?), 5. spójnik hipotaktyczny łączący zdania podrzędne, zwłaszcza czasowe 'od tego czasu, w którym, gdy' (Deset let minulo, *co* byly naše země osvobozeny), dial moraw. łączy też zdania skutkowe, celowe (Bartoš l. c.), książkowe i przestarz. łączy porównywany człon zdania 'jak, jak gdyby' (Vrátil se z války *co* vítěz), 6. jako interi. (Pěkná práce, *co*?), stczes. a dziś dial. w funkcji spójnika 'że' (Pomni potom, *czo* máš zlé za zlé a dobré za dobré mieti, Gebauer l. c.), dial. np. Rana beła jenem tak, *co* prst położi (Bartoš l. c.), dial. także 'ponieważ, bo' (Sám nevěd'él kolik má peněz, *co* býl takový boháč, Bartoš l. c.), 'gdy' (Porodila v ty vánoční hody, *co* zamrzly všecky všady vody, Bartoš l. c.), 'jeśliby, choćby' (Nepůjdu za vdovca, *co* by pěkně prosił), sła. *čo* (z pierwotnego *co* zmienionego w *čo* już w XVI w. drogą analogii do *čoho*, *čomu*, Stanislav DSJ II 33) *čoho* (dial. wsch. i zach.

co čeho, Kálal, Stanislav o. c. II 329—30, Buffa Dlhá Lúka, stsła. XVI w. też *što*, dial. *ništ* < *ni-čьto* od XVI w.) 1. zaimek pytajny 'quid' (też dial., Buffa l. c.), 2. zaimek względny jako relativum generale 'który' (*Čo* sa vlečie, neutečie, dial. np. Ten, *co* tu bil, Buffa l. c.) już w stsła. (Stanislav l. c. V 2, 467), 3. zaimek liczebny 'ile, jak dużo' od XV w. (Stanislav o. c. V 2, 472), 4. partykuła pytajna 'z jakiego powodu, po co, na co' (*Čo* by ja ta chodzil?; *Čo* ja viem? 'Czy ja wiem?'), też w innych funkcjach np. jako partykuła wzmacniająca deň *čo* deň 'codziennie', 5. spójnik hipotaktyczny wprowadzający różne zdania np. czasowe (też dobrze znane dial.) od XVI w. (Stanislav o. c. V 2, 277), okolicznikowe sposobu, skutku, celu, przyczynowe, warunkowe, przyzwolone, jako spójnik porównawczy 'jak', 6. interi. np. Eh *čo*!, Ešte že *čo*! 'skądże, nieprawdopodobnie!' (szczegółowo o funkcjach syntaktycznych zaimka *čo* zob. Stanislav o. c. V 2, 300, 302, 341, 420, 467);

słe. tylko dial. *što* prekmurskie zamiast *kdo* 'kto, quis' (Pleteršnik), poza tym pierwotne *čьto* wyparte zostało w nom. przez *kaj* (zob. Ramovš MSJ 89) a zachowane w przypadkach zależnych *čega čemu čim* etc., występuje jako 1. zaimek pytajny i nieokreślony, 2. zaimek względny (dial. wsch.), 3. dial. wsch. też jako spójnik 'że', 'ponieważ', 'gdy, kiedy', stsłe. *ništer* (< *ničьtože*) 'nic' XVI w. (Ramovš l. c. 98), dial. kajkaw. *nìšt* = *nìč* gen. *ničȇsar* 'nic' (Pleteršnik), sch. *štȍ* (postać *što* już w XII w., XIII—XVI w. także *čto*, o zasięgu geograficznym zob. Popović GSS 353) *čèga* (*-ga* wtórnie zam. *-go*), też *štà* (pierwotnie gen. sg. od *što*), dial. płd. *čèsa* od XIII w. (postać *čèga* od XV w.) 1. zaimek pytajny od XIII w., 2. zaimek względny od XII w., jako relativum generale od pocz. XIII w., 3. zaimek liczebny 'ile, w jakim stopniu' od XIV w. (też ludowe, Vuk), 4. zaimek nieokreślony 'coś' (ze spójnikami *ako*, *da*, *kada* od XIII w.), 5. w licznych funkcjach spójnikowych np. w zdaniach czasowych 'dopóki nie, donec' (też u Vuka) od XVII w., w zdaniach przyczynowych 'ponieważ', 'że' (Žalio je, *što* je propio) od XVII w. (też dial. ze Slavonii), 'jeśli, jeżeli' od XIV w. (też ludowe), 6. partykuła pytajna 'dlaczego' (też u Vuka) od XIII w., 7. interi. (np. Ah *što* ću, *što* ću!) od XVI w. (też dial. ze Slavonii), scs. **ѣ҃то** gen. **ѵ҃его** (:**ѣ҃со**) i wtórnie z dodaną końcówką *-go* **ѵ҃его҃го**, Supr. **ч҃его҃** (zob. np. Diels AG 210; postać gen. z *-ь-* jest morawizmem, zob. Bernštejn UZIS III 320—7) 'quid' 1. zaimek pytajny (**что сѫть словѣса**), 2. partykuła pytajna 'dlaczego' (**ѣ҃то трⷭѫждаѥте женѫ**, Vaillant MVS I 170), bułg. *що* (w podobnej postaci już w XII w., zob. Mirčev Ist. gram. 170, w Triodzie Chłudowa XIII w. **ништо**, **на штим**) 1. zaimek pytajny (też powszechne w dial., np. BDial. II 113, III 195), 2. zaimek względny jako relativum generale 'który, jaki' (też dial., ib.), 3. potocznie partykuła pytajna 'dlaczego' (*Що* не напои овцете, *що* им не турна шумица?, też dial. np. BDial II 113, Mladenov Vidin), 4. zaimek liczebny 'ile, ilu, ileż, jak wiele, jak wielu' (*Що* хора имаше там!, też dial., BDial. III 195, Mladenov l. c.), 5. spójnik 'że, ponieważ' (Не жали, недей се вайка, *що* чедо ти не живей), dial. też 'jak' (Това́ не зна́м, *што* се ви́ка, BDial. III 195), maced. *што* (dial. też *ѕту*, *шу*; pierwotna forma *чему*, *чуму* znana i dziś dialektom, zob. Mirčev l. c. 170) 1. zaimek pytajny (*Што* сакаш ти од мене?, też dial., Małecki SW), 2. zaimek względny jako relativum generale 'który' (też dial., Małecki l. c.), 3. partykuła pytajna 'dlaczego?' (*Што* си замислен?, też dial. Małecki l. c.), 4. spójnik 'ponieważ, że, dlatego że' (też dial., Vidoeski Kumanovo), 5. w funkcji różnych interiekcji (*Што*, и ти си

таков), dial. 'gdzie' (U nàs udajà, *štu* bìši dulàp'u zakl'učin), 'iż, że' (Małecki l. c.);

strus. **ѹьто, ѹто , што** 'quid' 1. zaimek pytajny, 2. zaimek względny, 3. zaimek nieokreślony 'cokolwiek, coś', 4. zaimek liczebny 'ile, ilu', 5. 'co za, jaki', 6. 'jak', 'dlaczego, z jakiej przyczyny', 'co się tyczy, co się odnosi do', 7. spójnik 'że', *что* бы 'aby, żeby', także w innych znaczeniach, np. 'jeśli, jeśli by', 'choćby' (Srezn.), ros. *что чего́* (dial. też np. *цё*, *шо*) 1. zaimek pytajny, 2. zaimek względny jako relativum generale, 3. zaimek liczebny w funkcji pytajnej i względnej 'ile', 4. partykuła pytajna 'dlaczego; po co', 5. zaimek nieokreślony 'coś', 6. spójnik 'że' w różnych rodzajach zdań podrzędnych np. dopełnieniowych, także w innych funkcjach: jako spójnik rozłączny i porównawczy, również w zdaniach przyczynowych i przestarz. w zdaniach czasowych 'kiedy, gdy', 7. partykuła o różnych funkcjach np. wzmacniająca (zwykle na początku zdania pytajnego w znaczeniu bliskim do 'jak', np. *Что*, у ней лишаи прошли? (inne funkcje zob. SSRJ), ukr. *що чого́* (dial. *što*, *ščo*, *šo*, Stieber AJŁemk. m. 316) 1. zaimek pytajny, 2. zaimek względny jako relativum generale 'co, który', 3. zaimek liczebny 'ile', 4. zaimek nieokreślony 'coś', 5. spójnik hipotaktyczny 'że', też spójnik rozpoczynający zdania czasowe, 6. interi. *що*! (w różnych funkcjach znaczeniowych, np. 'jak bardzo!', 'jak dużo!', por. Shevelov The syntax of mod. lit. Ukrainian 1963, 250), brus. *што чаго́ чаму́* 1. zaimek pytajny, 2. zaimek względny jako relativum generale, 3. partykuła pytajna 'dlaczego', 4. zaimek liczebny 'ile', 5. spójnik 'że' (BRS). ~

čь: postać pierwotna zachowana szczątkowo wyparta przez *čьto*:

1. sch. czakaw. *čȁ* (< *čь*) od XV w. (co do funkcji zob. *što* mające identyczne znaczenie), dial. z Istrii i Krku *če*, w innych gwarach czakaw. też *ca* i *co* (< *čь*); w formie z przyimkiem w czakaw. *č* (np. *nač*, *va č*, *kroza č*, *za č*) od XIV w.;

2. strus. **ѹь** 'quid' (tak Vasmer REW III 348);

3. scs. Cloz., Ps. Sin. **ничьже** (< *ni-čь-že*) 'nic, nihil'.

Poza tym w poszczególnych językach tylko w połączeniach z przyimkami lub partykułami:

pol. np. *za-cz*, *wniwe-cz* (już w XV w. *za-cz*: *Zacz* mię imacie 'quem me esse dicitur'), dial. np. w *zȁc* nié má 'nie ma za nic, lekceważy każdego' (Karłowicz l. c.), także np. w *nic*, stpol. też *nics*, *niczs*, *nic(z)o* i *nice*, *nicse*, *niczse*, połab. *nic* (Polański SE 438), dłuż. *nic*, *nico*, *nac* (< *na-čь*), *woc* : *wec* i dial. *hoč* (< *o-čь*), głuż. *nic*, *ničo -čeho* (< *ni-čь*), czes. np. *proč*, stczes. np. *poč*, *proč*, *nač*, *več*, *nič* (Gebauer HMČ III 1, 464, Machek ES² 89 z bogatszym materiałem), sła. *nič* (< *ni-čь*), *vnivoč*, dial. zach. *vňiveč* od XV w., zach. też *nač*, *proč*, *zač*, *oč* (Stanislav l. c. II 332);

słe. *nìč*, coni. *zàč* (też dial. np. z Istrii, szczegółowo o *zač*, *nač*, *poč*, *vač* w Istrii zob. Małecki PKJ PAU **17** 23—4, 32, 41), sch. dial. np. *zač* (RSAN);

ukr. dial. *ничь* (< *ni-č*) 'nihil' (URS, SUM).

čemu dat. w funkcji adv. 'dlaczego, cur':

pol. *czemu* 'z jakiego powodu, dlaczego?' (też dial. np. Sychta SK, Zaręba Siołkowice, Górnowicz Malbork) od XIV w., stczes. *čemu* 'dlaczego?' XIV—XV w. (Gebauer Sl.), sła. dial. wsch. *čom(u)* 'ts.' (wg Kálala z pol.), *čemu* 'ts.' (Buffa l. c.);

słe. *čemú* 'dlaczego?' (SSKJ, Pleteršnik), sch. *čèmu* 'ts.' (RMat.) od XVI w. (wg Vuka płd.-zach., RJAZ);

ros. dial. *чемý*, płd.-zach. *чомý*, *чамý* 'dlaczego?' (Dal), ukr. *чомý*, pot. też *чом* 'ts.', brus. *чамý* 'ts.' (też dial., Nosovič, Šaternik Červ.).

čimь ... těmь: pol. *czym ... tym* (w języku literackim niepoprawne) 'im ... tym' od XV w. (też dial. np. kasz., Sychta SK, Lorentz PW), dłuż. *cym ... śim* 'ts.' (np. *cym* staršy, *śim* górši), głuż. *čim ... ćim* (np. *čim* dlěje, *ćim* hórje), czes. *čím ... tím* 'ts.', już stczes. *čím(ž) ... tiem* (Bauer l. c. 259, 266—7), sła. *čím ... tým* (*čím* prv, *tým* lepšie, SSJ);

słe. *čím* i *čìm* w połączeniu *čim ... tem* 'im ... tym' (*čim* prej, *tem* bolje, SSKJ);

ros. *чем ... тем* 'im ... tym' (*чем* далее, *тем* сильнее), wokalizm *-e-* w ros. *чем* i strus. *čěmь* wtórny pod wpływem scs. *cěmь*, zob. Vasmer l. c. III 314), ukr. *чим ... тим* 'ts.' (*чим* вище дерево, *тим* корінь глибше), brus. *чым ... тым* 'ts.' (*чым* хутчэй, *тым* лепш).

Na gruncie poszczególnych języków słow. widać tendencję do leksykalizacji nie tylko dat. *čemu* ale i instr. *čimь*:

pol. dawne XVI w. *czem*, rzadziej *czym* adv. 'o ile?', względne 'jak', coni. 'im, quanto, quo, ut', 'nim', już w XV w. *czym* mniej 'quanto minus', dziś dial. *czym*, *czém*, *czem* 'nim, zanim' (szczegółowo o tym zob. Nitsch Studia 58—9), sła. przestarz. *čím* coni. 'dopóki, dokąd', też jako partykuła wzmacniająca (SSJ);

słe. *čím* coni. w zdaniach czasowych 'gdy' (SSKJ), sch. *čîm* coni. w zdaniach czasowych 'ledwo, ledwie', w zdaniach przyczynowych 'że, ponieważ' (RMat.);

ros. *чем* coni. 'niż, aniżeli', 'zamiast', ukr. *чим* coni. 'niż, aniżeli', brus. *чым* coni. 'niż, aniżeli, zamiast tego aby'.

Psł. *čь* z ie. **k*i-d* formy neutrum zaimka pytajnego do **k*i-s* 'kto': łac. *quid* 'co, co zacz, co za', gr. *τί* 'co', stind. *cit* (*-d*) partykuła enklityczna 'nawet, też, więc' = awest. *-čit* n., osk. *píd* 'co', het. *kuit* 'ts.'.

Trautmann BSW 133, Berneker SEW I 164—5, Meillet SC 442—4, Vasmer REW III 348, Sławski SE I 107, Fraenkel BS 28, Pokorny IEW 647, Mayrhofer KEWA I 387, Friedrich HW 114. *T. Sz.*

-čь 2. part. enklityczna w funkcji wzmacniającej

słe. dial. *jednǫ́-č* 'jeden raz' (: *ednǫ́-k*, *enǫ́-k* 'ts.', *éden*, *èn* 'jeden'), *drugǫ̑-č* 'drugi raz, po raz drugi', *drûgi-č* 'ts.'): *drûg* 'inny, drugi'), sch. dawne i dial. *dva-č* (od XVII w.) 'dwa razy' (: *dvâ* 'dwa'), *tri-č* 'trzy razy' (: *trî* 'trzy');

strus. **нынѣ-ъ҃ь** 'teraz' (: **нынѣ** 'ts.').

Zob. *ča*. Por. lit. *-ki* part. wzmacniająca imperat. (p. Otrębski GL III 226—8), np. *dúo-ki* 'daj'. *W. B. — F. S.*

čьba zach. 'rodzaj (drewnianego) naczynia, beczka, kadź'

Wyraz bezpośrednio nie zaświadczony. Postulowany przez derywaty:

1. z suf. *-ica*: głuż. *ćwica* 'beczka od piwa; kadź';

2. z suf. *-ějь*, *-ěja*: stdłuż. *cvij* 'Fischkessel' (Eichler SFPS V 284), głuż. *ćwij* 'beczka', zwłaszcza rybjacy *ćwij* 'Fischtonne', *ćweja*, *ćwěja* 'ts.' (Pfuhl; wg Zemana *ćweja* 'więcierz');

3. psł. *čьbanъ* (zob.);

4. psł. *čьbьrъ* (zob.).

Dokładny odpowiednik: łot. *ciba* 'okrągłe naczynie drewniane'.

Schuster-Šewc EW (Probeheft) 46. *F. S.*

čьbanъ *čьbana* 'rodzaj naczynia drewnianego z uchwytem i dzióbkiem; rodzaj miary', dem. **čьbanъkъ** *čьbanъka* dial. płn. : **čьbanьcь** *čьbanьca* dial. wsch. i płd.

~ pol. *dzban -na* od XV w. 'duże naczynie baniaste, u góry zwężone z dzióbkiem z jednej strony, a uchem z drugiej', stpol. *czban* (XIV—XV w.) : *zban* (od pocz. XVI w., o zaniku zwarcia p. Stieber SFPS XII 81—3) 'naczynie różnej wielkości, głównie na płyny, dzban; naczynie stanowiące pewną miarę', Stieber SFPS XI 67—8 i XII 81—3, opierając się na geografii wyrazu (MAGP III m. 102, cz. II 9—11, AJK VIII m. 338, cz. II 215—6) : *dzban* — Polska centralna, Mazowsze i częściowo Mazury, *žban* — południowy Śląsk, na pograniczu czeskim, *zban* — na pozostałym obszarze, stwierdził, że zmiana *czban* > *cban* > *dzban* nastąpiła dość wcześnie i niezależnie od systematycznego mazurzenia, czes. *džbán -nu* 'naczynie baniaste z uchem' (Přír. slov.), stczes. *čbán -na* 'urceus' (Gebauer Sl.), też NM silva *Czban* (ib.), dial. *žban* (Horečka Frenštát), *ž'ban -na* (Lamprecht Opava), sła. *džbán -na* 'baniaste naczynie z uchem; miara (ilość) cieczy, jaka mieści się w tym naczyniu', też dial. *čbán* (Kálal) : *žbán* : *ǯbán* (ib., Habovštiak Orava);

sch. *žbȁn -na* 'niewielkie drewniane naczynie wydłużone i zwykle spłaszczone służące do noszenia i przechowywania wody, wina itp., rzadziej ciał sypkich; miara cieczy' (RSAN), u Mażuranicia też 'miara pszenicy' (Istria), *džbȁn -na* 'kadź' (Vuk), dial. też *žbȁnj -nja* 'ts.' (Vuk, RSAN), scs. **ѹьванъ** 'drewniany dzban' (Sadnik — Aitzetmüller HAT: Zogr., Mar.), cs. **ѹьвань** : **ѹьванъ** : **ѹванъ** 'dzban, sextarius' (Miklosich LP), bułg. dial. *джибáн* m. 'duże naczynie drewniane płaskie' (Mladenov Vidin), *джибáн* : *джубáн* 'drewniane naczynie w kształcie wiadra, do którego skapuje wódka z kotła' (BER);

strus. **ѹьбанъ** : **ѹьвань** : **ѹванъ** 'dzban(ek); czasza' (Srezn.), ros. *жбан жбáна* 'dzban, dzbanek', dial. 'naczynia różnych kształtów (dzban, konewka, wiadro, beczułka), przeważnie z uchwytami, przykrywką i dzióbkiem, z drewna lub gliny służące do przechowywania cieczy: wody, mleka, kwasu' (SRNG, Slovarь Urala, Slovarь Rjazan., Melьničenko Jaroslavl), też 'okrągły walec do wyrównywania ziemi' (ib.), ukr. *дзбáн -на* (z pol.) : *джбáн -на* : *жбáн -на* 'podobne do dzbana naczynie gliniane, drewniane lub metalowe na wodę, mleko, kwas itp.' (SUM), też dial. 'dzban, dzbanek' (Hrinčenko), *збáн* (chyba z pol.) 'ts.' (Žel.), brus. *збан збанá* (polonizm) 'dzban, dzbanek' (BRS), dial. *жбáн -на* 'ts.' (Bjalьkevič Mohylew), 'dzbanek z uchwytem' (Nosovič, Šaternik Červ.). ~

Ze słow. : lit. *zbõnas*, *izbõnas*, *uzbõnas* 'wiadro, dzban, garnek' (Skardžius 88, 241, Fraenkel LEW 189: z pol. albo brus.), węg. *csobány*, *csobán* 'genus vasis vinarii; culigna' (Kniezsa MNSJ I 1, 137—8).

Dem. **1.** *čьbanъkъ*: ~ pol. *dzbanek -nka* od XV w. 'mały dzban; naczynie na płyny i ciała sypkie', w XVI w. też *zbanek* : *zdzbanek* 'mniejsze naczynie do picia i przechowywania płynów' (SP XVI IBL), dial. (często bez znaczenia deminutywnego) np. *zbanek* 'czajnik' (Pluta Dzierżysławice), *zbůnek* 'dzban(ek)' (Olesch Sankt-Annaberg), kasz. *zbónk* 'mały dzban' (Sychta SK), zob. też MAGP III m. 102, cz. II 11, AJK VIII m. 338, cz. II 215—6, czes. *džbánek -nku* 'mały dzban', stczes. *čbánek -nka* 'ts.' (Gebauer Sl.), dial. *ž'banek -nka* 'ts.' (Lamprecht Opava), *žbánky* pl. 'rodzaj gruszek; roślina Lychnis inflata' (Bartoš DSM), sła. *džbánok -nka* 'dzban(ek)', też dial. *žbanek* 'dzban' (Buffa Dlhá Lúka);

ros. *жбáнок -нкá* 'dzbanek; konewka' (Dal), 'beczułka' (Opyt), *жбанóк -нкá* 'beczułka; dzbanek' (SRNG), ukr. *дзбáнок* : *збáнок* : *жбáнок -нка*

'dzbanek' (SUM), też dial. *dzbánok -nka* : *zbanók nká* Verchratskyj Łemk. 409), *dzbanky* pl. 'rodzaj jabłek' (Verchratskyj Hovir Batjukiv, 1912, 262), brus. *zbanók -nká* 'dzbanek', dial. 'ts.' (Polesье 189), 'gliniany garnek na mleko' (MSDM 189), też *žbanók -nká* 'dzbanek z uchwytem: rączką, uchem' (Nosovič, Šaternik Červ.). ~

2. *čьbanьcь*: ~ sch. *čvánac -nca* 'mały dzban' (RJAZ), u Stulicia *čvanec* 'parvum oenophorum', cs. (stsch.) **ѵьканьць** 'καμψάκης, naczynie na oliwę' (Miklosich LP);

strus. **ѵьбаньць** : **ѵьканьць** 'dzban, dzbanek' (Srezn.), ros. *žbánec -nca* 'ts.' (Dal). ~

Zmienność nagłosu w poszczególnych językach słowiańskich związana jest z różnym przekształceniem grupy spółgłoskowej po zaniku *ь*: *čb-* przeszło regularnie w *džb-* > *žb-* z normalnym zanikiem nagłosowego zwarcia. Pol. *dzban* < *cban* tłumaczono mazurzeniem (Sławski SE I 188), co kwestionuje jednak zasięg geograficzny tej postaci znanej na całym polskim obszarze językowym (szczegółowo o tym i w ogóle o zmianie nagłosu w tym wyrazie p. Stieber op. cit.). Oboczne *-v-* postaci *čvan* trzeba chyba tłumaczyć upodobnieniem do początkowego *č-*. Spotyka się także wtórne rozbicie grupy spółgłoskowej: bułg. dial. *džibán*, *džubán*, ukr. *čobán -na*.

Brak dokładnych odpowiedników ie. Najprawdopodobniej rdzeń ten sam, co w łot. *ciba* 'okrągłe naczynie drewniane', psł. *čьb-ьrъ* (zob.) = lit. *kibìras* 'wiadro': *kìbti* 'zahaczać (się), zaczepiać (się), chwytać'. O suf. *-anъ* zob. I 130 (też w starych nazwach innych naczyń).

Endzelin Izv. XV 2, 219—20 popierał paralelą słowotwórczą lit. *dirvà* 'rola, pole': *dirvónas* 'karczowisko, nowina', Sobolevskij RFV LXXI 446—7, Zubatý LF XXVIII 115—6 (Studie II 174), Trautmann BSW 133, Brückner SE 107, Vasmer REW I 411—2, Sławski SE I 187—8, Trubačev RT 253—4, Moszyński KLS² I 306—7, JP XXXIII 358—9 (rekonstruuje pierwotne znaczenie 'niewielkie naczynie drewniane z klepek z uchwytem i lejkiem lub dzióbkiem'). — Inne objaśnienia, ze względu na trudności głosowe, morfologiczne czy semantyczne, mało prawdopodobne: Mladenov RFV LXII 260—2 rekonstruował **kṃbanos* w nawiązaniu do ie. **keub(h)-* : gr. κύμβος 'naczynie', stind. *kumbhá-* 'garnek'. — Skok AslPh XXXV 338—41 uważał za pożyczkę ze stwniem. *scif* 'naczynie'. *W. S.* — *F. S.*

čьbanъkъ zob. **čьbanъ**

čьbanьcь zob. **čьbanъ**

čьbьrikъ zob. **čьbьrъ**

čьbьrъ *čьbьra* dial. zach. i płd. 'rodzaj większego naczynia drewnianego z uchwytami na płyny i ciała sypkie; rodzaj miary wody, wina, zboża', dem. **čьbьrikъ** *čьbьrika* dial. zach.

~ pol. *ceber cebra* 'duże okrągłe naczynie z klepek, zwykle o dwóch uchach z otworami', stpol. od XV w. *cber*, *cebr*, *czber*, *czeber*, *czebr*, *dzber*, *dżber* 'duże naczynie na płyny; miara objętości', już w 1113 r. zapis *cebry* (Słownik stpol.), historia i geografia wyrazu wskazują na fakt, że zmiana nagłosowego *č-* > *c-* zaszła wcześnie (przed XV w.) i niezależnie od systematycznego mazurzenia: postać z *c-* została zapożyczona do jęz. ruskich już w XIII w. (p. niżej), występuje ona prawie na całym polskim obszarze językowym, poza pogra-

niczem czeskim, gdzie notuje się *žber* i *ǯber* (Stieber SFPS XI 67—8, MAGP III m. 103, cz. II 13—6, Zaręba AJŚ III m. 313, cz. II 16), połab. *cabâr* 'ceber', głuż. *čwor -ra* (*čw-* < *čb-*, por. *čьvanъ* < *čьbanъ*), czes. *džber -eru* (ortograficznie też *čber*) 'duże drewniane naczynie z dwoma uchami' (Přír. slov.), stczes. *čber čebra* : *čbera*, też *džber* 'ceber; miara zboża' (Gebauer Sl.), też dial. *žber* 'naczynie do noszenia wody dla krów' (Steuer Baborów), 'szkopek z jednym uchem' (Bartoš DSM: laskie), 'większe naczynie' (Belič Dol.), *ž'ber* 'ceber' (Lamprecht Opava), sła. *džber* 'większe naczynie z drzewa; ilość np. wody mieszcząca się w tym naczyniu', dial. *čber* 'ceber' (Kálal), *žbar* : *žbar* 'ts.' (ib., Habovštiak Orava);

sże. *čebèr -brà* od XVI w. (Megiser 1592) 'kadź, dzieża; ceber; wiadro' (Pleteršnik), *čèber -bra* 'większe naczynie drewniane z dwoma uchami' (SSKJ), u Trubara też 'miara oliwy', dial. *čêber* (Styria), *čẹ̑bạr -brạ* (Tominec Črni vrh), *čəbər* 'ceber' (o wariantach fonetycznych p. Rigler Notr. 90—1), sch. *čàbar -bra* od XIV w. : *čâbar -bra* 'labrum, lacus, drewniane naczynie, górą zwężające się, z dwoma uchami; miara zboża, wina, wody' (do XIV w. z *čь-*, od XV w. z *ča-*, u Daničicia *čьbrь*), dial. *ча̏бар* 'miara zboża, wina' (Elezović Kos.-Met.), *čàbār* 'przepołowiona tykwa lub część miecha, w którym pasterki przygotowywały mleko' (Skok ER I 285: Smokvica, Korčula), kajkaw. *čeber* 'kadź, dzieża; ceber' (RJAZ), cs. **ѧьбьрь** m. 'labrum, lacus; miara wina' (Miklosich LP), bułg. *чéбър чéбру* 'ceber, naczynie na wodę, dołem węższe, górą rozszerzające się, zwykle z uchami jako uchwytami' (BTR), dial. *чъ́бър* 'drewniane naczynie w kształcie wiadra z dwoma uchwytami o pojemności 50—60 litrów' (Stojkov Banat), *чъбя́р* 'ceber' (Mladenov Vidin), *чéбар* (< **čьbrъ*) 'baryłka, beczka' (Umlenski Kjustendil), *чéбор* 'mała faska z wieczkiem' (BDial. II 299: Rodopy), u Gerova też *чéбур*, *чáбур* jako 'miara wielkości 70 ok', maced. *чабур* m. 'ceber', *чабур чаша* 'rodzaj dużej czaszy do wina' (RMJ). ~

Z pol.: strus. **цебръ** (1289 r.) 'miara ciał sypkich, np. zboża' (Srezn.), ros. dial. *цéбарь* f. : *цéбер* m. : *цы́бар* m. 'rodzaj wiadra do czerpania wody ze studni, najczęściej przy pomocy żurawia albo kołowrotu' (Opyt, Dal), ukr. *цéбéр цéбрá* 'naczynie z uchwytami; ceber, kubeł; wiadro' (URS), 'kadź, dzieża' (Hrinčenko), brus. *цэ́бар -бра* 'ceber, cebrzyk', też dial. 'ceber; karma dla bydła i koni (mieszanka plew, ziemniaków i mąki) podawana w cebrze' (Šaternik Červ.), *цэ́бер* 'wiadro przy żurawiu studziennym' (Rastorguev Brjansk).

Ze słow.: węg. *csöbör* 'miara na płyny; labrum' (Kniezsa MNSJ I 1, 144), rum. *cibăr* = *ciubăr* 'ceber' (Skok ER I 285).

Por. sła. dial. *čbara* : *čbera* f. 'ceber' (Kálal), czes. dial. *žbel* 'ceber' (Bartoš DSM).

Dem. *čьbrikъ*: ~ pol. *cebrzyk* 'nieduży, mały ceber', stpol. NO *Cebrzyk* (SSNO, XIV w.), dial. *cebrzyk* (zwykle nie dem.) 'naczynia drewniane z klepek różnej wielkości, zwykle z uchwytami, o różnorakim zastosowaniu' (MAGP III m. 103, cz. II 14—5, Kucała PSM 138, Nitsch WP III 161), *zbežik* (Nitsch DPŚ), głuż. *čworik* 'cebrzyk, wiaderko do noszenia wody' (Pfuhl), czes. dawne *džbeřík -ku* 'cebrzyk', sła. *džberík* 'ts.', dial. *čebrík* 'ts.' (Kálal). ~

Z pol.: ukr. *цéбрик* 'cebrzyk', brus. *цэ́брык -ка* 'ts.', też dial. (Rastorguev Brjansk).

Por. słe. *čebrèc -brcà* 'mały ceber', *čebrìč -íča* 'ts.', sch. *čȁbrić* : *čäbrić* "ts." bułg. *чéбурец* 'ts.' (Gerov), słe. *čebrica* 'mała kadź', sch. *čäbrica* 'l abellum (RJAZ).

Dokładny odpowiednik ie.: lit. *kibìras* 'wiadro'. Postać *čьbъrъ* (o suf. *-ъrъ* zob. II 27) postulowana np. przez pol. i głuż. jest wtórna < *čьbьrъ*. O dłuż. *zbor-k* < **cbor-*, **čbor-* p. Schuster-Šewc EW (Probeheft) 47. Rdzeń ten sam co w *čьbanъ* (zob.). Pierwotne znaczenie 'rodzaj drewnianego naczynia z uchwytami' > 'ilość substancji mieszcząca się w naczyniu' > 'miara substancji, np. cieczy, zboża'. — Dawniej bezpodstawnie (por. Kiparsky GLG 23—4) przyjmowano pożyczkę ze stwniem. *zwibar*, *zubar*.

Trautmann BSW 133, Vasmer REW III 285—6, Sławski SPAU LII 410—3, SE I 55, Fraenkel LEW 250, Skok ER I 285, Buga RFV LXVII 235 (= RR I 325—6), Brückner KZ XLV 25—6, Machek ES² 138, Moszyński KLS² I 307, Trubačev RT 252—3. *K. P. — W. S.*

čьdьnъ *čьdьna čьdьno* dial. płd. 'czysty'

~ słe. *čę́den -dna* (wokalizm sekundarny), w Karyntii *čádən* (dialekt podjuński). ~

Derywaty: słe. przestarz. *čę̂ja* 'czyszczenie', rzadkie *čę̀diti čę̂dim* 'czyścić'

Isačenko ZslPh XIII 99—100 opierając się na postaci karynckiej wskazują na *čьdьnъ* widzi tu wyjątkowy w słe. ślad ie. *(s)kid-* do *(s)kid-to-* : *(s)kīd-to-* *(s)keid-* p. *čistъ*. Co do budowy por. *běžьnъ*. O odpowiednikach w innych językach ie. z tym samym wokalizmem pierwiastka p. Pokorny IEW 920—1. *F. S.*

čьchati *čьchajǫ* 'kichać, sternuere', perf. **čьchnǫti** *čьchnǫ*

~ stpol. XVI w. u Reja *échać* 'kichać' (SP XVI IBL, Sławski SE II 133), dial. płn.-wsch. *czchać* 'ts.' (Karłowicz SGP: Litwa; chyba z brus.), u Mickiewicza 'pędzić, uciekać' (Słownik Mickiewicza);

ros. *чхать чхáю* 'kichać', dial. 'wymiotować' (Opyt Dop.), ukr. *чхáти чхáю* 'kichać', dial. 'z trudem iść, jechać' (Hrinčenko), brus. *чхаць чхáю* 'kichać', u Nosoviča też 'wywalać się, tryskać, chlustać'. ~

Perf. *čьchnǫti*: ~ pol. dawne od XVII w. i dial. z Litwy *czchnąć* 'kichnąć' (SJP PAN, L., Karłowicz SGP; z rus.?); ros. *чхнуть чхну* 'ts.', ukr. *чхнýти чхну* 'ts.', brus. *чхнуць чхну* 'ts.', u Nosoviča też 'wywalić się, trysnąć, chlusnąć'. ~

Por. dewerbalne cs. ѵьхъ 'kichnięcie', strus. ѵьхъ : ѵєхъ : ѵохъ 'ts.', ros. *чох* 'ts.' (Dal).

Dźwkn., por. interi. naśladujące odgłos kichania, np. ros. dial. *чох*!, pot. *чих*!, brus. *чых*! Tego samego typu *kъchnǫti*, *kychati* (zob.). Por. stind. *chikkā* 'kichanie'.

Berneker SEW I 165—6, Brückner SE 226, Vasmer REW III 343, Sławski SE II 133, Belaruskae i slav. movaznaŭstva (da 75-hoddzja K. K. Krapivy), 1972, 257—8, Machek ES² 314, Mayrhofer KEWA I 407.

Zob. *čichati*. *W. B.*

čьchnǫti zob. **čьchati**

čьjь *čьja čьje* zaimek dzierżawczy pytajny 'czyj, cuius' (: zaimek dzierżawczy względny 'cuius', nieokreślony 'czyjś, cuiusdam, alicuius, alienus')

~ pol. *czyj czyja czyje* (od XV w., stpol. XV—XVI w. też *czej*) zaimek dzierżawczy pytajny, względny, nieokreślony (w tych funkcjach też w gwarach, np. Karłowicz SGP, Olesch Sankt Annaberg, Sychta SK), dłuż. *ceji*

ceja ceje, też *coji coja coje* zaimek dzierżawczy pytajny, rzadko względny (w tej funkcji zwykle *cejiž* : *cojiž*), głuż. *čeji čeja čeje* zaimek dzierżawczy pytajny (w funkcji zaimka względnego *čejiž*), czes. *čí* m., f., n. (stczes. *čí čie čie*, zob. Gebauer HMČ III 1, 504—6) zaimek dzierżawczy pytajny, względny, nieokreślony, dial. laskie też 'cudzy' (Bartoš DSM), sła. *čí čia čie* (dial. też *čij -a -e* : *-o*) zaimek dzierżawczy pytajny, względny, nieokreślony (p. Stanislav DSJ II 342);

sże. przestarz. i dial. (Styria) *čîj* zaimek dzierżawczy pytajny i względny, sch. od XVIII w. *čijī čijā čijē* (dial. też *čîj čijâ čijê*, Elezović Kos.-Met.) zaimek dzierżawczy pytajny, względny, nieokreślony (zob. Stevanović SSJ I 292—3), scs. **чии** (w Mar. **чи**) **чиꙗ чиѥ** zaimek dzierżawczy pytajny, bułg. *чий чия чие* zaimek dzierżawczy pytajny (też dial., np. Stojkov Banat, Mladenov Vidin), maced. *чиј чија чие* zaimek dzierżawczy pytajny (też dial., Małecki SW), także zaimek względny (Koneski GMJ 339);

strus. **чии** zaimek dzierżawczy pytajny, względny, nieokreślony, ros. *чей чья чьё* 'ts.', ukr. *чий чия чиє* 'ts.', brus. *чый чыя чыё* zaimek dzierżawczy pytajny, względny, u Nosoviča też nieokreślony. ~

Por. oparte na temacie gen.: sże. *čigâ* : *čegâ*, *čigáv* : *čegáv*, *čegóv*, sch. dial. (od XV w.) *čìgov -va -vo*, bułg. dial. *чúгов* : *чúгав -ва* (Gerov, BDial. I 204: Botevgrad.

Od pierwiastka zaimka pytajnego *čь-*, ie. *kʷi-* (zob. *čь*, *čьto*, *kъto*). Suf. *-je-* < ie. *-yo-* jak w innych zaimkach dzierżawczych, zob. *mojь*, *tvojь*, *svojь*. Por. co do budowy łac. *cuius* 'czyj' < **kʷoi-i̯o-*.

Meillet Ét. 377, SC 440, Hujer LF XXXV 214—9, IF XXIV 70—2, Vaillant GC II 465—70. *W. N.*

čьkati 1. *čьkajǫ* 'uderzać, stukać, trącać' : 'czkać, singultare', perf. **čьknǫti** *čьknǫ*

~ pol. *czkać czkam* 'mieć czkawkę, singultare' (też dial., Karłowicz SGP, Dejna AGK m. 477, Maciejewski Chełm.-dobrz. 169), dial. także *czkå mi* się 'czkam' (Karłowicz SGP, Tomaszewski GŁ 114), kasz. *čkac čkå* 'singultare' (Sychta SK, AJK VII cz. II 203), czes. dial. moraw. *čkat čkám* (u Jungmanna *čkáti čkám*) : *čká* se mi, laskie mi se *č'ka* 'mam czkawkę', u Jungmanna także *čkáti čkám* 'skubać, obrywać', sła. *čkať čká* 'singultare', *čká se* 'ma czkawkę';

sch. dial. *čkàti čkâm* 'dłubać w czymś' (Vuk);

ros. pot. *чкать чкáю* 'szturchać, trącać, dźgać', dial. 'rozumieć; zauważać' (Opyt Dop., Dal), ukr. dial. łemk. *чкáтися чкáюся* 'singultare'. ~

Perf. ***čьknǫti***: ~ pol. *czknąć czknę* 'singultare', dial. *cknǫć śe* 'odbić się, o czkawce' (Ramułt, Gramatyka ślemieńska, 1930, 6), sła. *čknuť* 'singultare' (Kálal), *čkne se* mi 'mam czkawkę' (Jungmann);

ros. pot. *чкнуть -ну* 'szturchnąć, trącić, dźgnąć', dial. 'zacząć się psuć', луна *чкнулась* 'zaczęło ubywać księżyca' (Dal), ukr. dial. łemk. *зочкло* мі *ся* 'odbiło się, o czkawce' (Verchratskyj Łemk. 483). ~

Por. maced. dial. *чкома* 'gmerać, dłubać' (RMJ).

Nie należy tu: 1. czes. dial. *čkat*, hanac. *čká se* mi 'zachciewa mi się czegoś' (Bartoš DSM) < **tъskati*, p. Machek ES² 105;

2. ros. dial. *чкать* 'kichać' < *čьchati* (zob.).

Dźwkn. Wskazano na nawiązania przede wszystkim germ.: niem. dial. szwajcarskie *hick* 'uderzenie' : niem. dial. *hichezen* 'czkać', szwedz. *hicka*, dawne *hikka* 'szlochać, dyszeć, łykać' (*-kk-* < ie. *-kn-* p. niżej Torbiörnsson).

Znaczenie 'czkać, odbijać się' łączy się często z dźwiękami przy 'uderzaniu, biciu, rwaniu' (por. pol. *odbijać się* : *bić*, niem. *aufstossen* 'odbijać się' : *Stoss* 'uderzenie').

Berneker SEW I 166, Torbiörnsson Xenia Lideniana, 1912, 40—2, Machek ES² 615, Vasmer REW III 338, 344—5. — O mniej prawdopodobnych nawiązaniach bałt. Bugi (RFV LXVII 235) zob. Fraenkel LEW 234.

Por. *šč̀ьkati*, *šč̀ьknǫti*. *F. S.*

čьkati 2. zob. **čakati**

čьkavъka dial. zach. 'kurcz przepony z wydawaniem mimowolnego odgłosu, czkanie, czkawka, singultio'

~ pol. *czkawka* 'kurcz przepony z wydawaniem mimowolnego odgłosu', dial. *čkåfka*, *čkofka* (Dejna AGK m. 477, Tomaszewski GŁ 114, Sychta SK, AJK VII m. 343, cz. II 196—203), czes. dial. moraw. *čkavka* 'ts.' (Jungmann), sła. pot. *čkavka* 'ts.'. ~

Por. 1. pol. dial. (Żywieckie) *czkawca*, kasz. *čkavica* 'czkawka' (AJK VII cz. II 197);

2. pol. dial. *czykawka* 'czkawka' (Karłowicz SGP, Dejna l. c.), kasz. *čikavka* : *čikavica* 'ts.' (AJK VII cz. II 196—203), sła. dial. *čikávka* 'ts.' (Kálal). — Por. *čikati*.

Nomen actionis > nomen acti od *čkati*, por. dobrze zaświadczony przymiotnik *čьkavъ*: sła. *čkavý* 'czkający'.

Zob. *šč̀ьkavъka*. *W. B.* — *F. S.*

čьknǫti zob. **čьkati 1**

čьkoli zob. **čьtokolě**

čьlověčina zob. **čelověčina**

čьlověčьcь zob. **čelověčьkъ**

čьlověčьjь zob. **čelověčьjь**

čьlověčьkъ zob. **čelověčьkъ**

čьlověčьnъ zob. **čelověčьjь**

čьlověčьnьstvo zob. **čelověčьstvo**

čьlověčьskъ zob. **čelověčьjь**

čьlověčьstvo zob. **čelověčьstvo**

čьlověkъ zob. **čelověkъ**

čьmanьje n. coll. dial. zach. 'zielska, chwasty'

~ czes. dial. wsch. morawskie *čmání* 'zielska, chwasty' (Bartoš DSM, u Jungmanna jako sła. z Bernoláka), sła. *čmánie* 'chwasty, zielsko' (Kálal). ~

Por. sła. *čmánina* 'chwasty, zielsko' (Kálal), oboczne ze zmianą nagłosowego *čm-* > *šm-*: czes. dial. morawskie *šmání* 'chrust' (Bartoš DSM), sła. *šmánie* : *šmanie* n., *šmáň* f., *šmáňa*, *šmanina* 'chrust, drobne gałązki z liśćmi, długa trawa; śmiecie' (Kálal).

Tu może też sch. dial. *čmanjci* pl. 'porzeczka zwyczajna, Ribes rubrum' (Simonović BR 400), *šmanjak* 'agrest, Ribes grossularia' (ib.).

Prapostać *čьmanьje* wskazuje na nie zaświadczone **čьmanъ* = lit. **kimonas* w *kimonaĩ* pl. m. : *kiminaĩ* pl. m. (sg. *kìminas*) 'mech, Sphagnus squar-

rosus', u Trautmanna jako żmudzkie = *kimonaĩ* pl. m., łot. *cimenis*, *cimins* 'czub', *cimini* 'czupryna'.

Zubatý AslPh XVI 387 (Studie I 2, 92—3), Buga RFV LXVII 236 (RR I 326), Berneker SEW I 167, Trautmann BSW 133, Fraenkel LEW 238. — Wg Bezlaja Razprave SAZU VII 167 tu należy też sło. dial. *očimáti se -mám se* 'obrosnąć wełną, sierścią'. *M. Ś.*

čьmela : **ščьmela** femininum do *(š)čьmelь*, *(š)čьmel'ь*

~ pol. dial. kasz. *śmięla* 'trzmiel' (AJK IV cz. II 65), dłuż. dial. *śmela*, *śmel'a* 'ts.', głuż. *čmjeła* 'ts.' (też dial., Michalk Neustadt, Sorb. SA III m. 57, s. 152; o materiale łuż. Schuster-Šewc EW Probeheft 44), czes. dial. moraw. *čmela* 'ts.' (Jungmann), *čmelky* f. pl. 'trzmiele' (Bartoš DSM), sła. dial. *čmela* 'trzmiel' (SSJ);

sło. dawne (w XVI w. u Dalmatina) i dial. *čmẹ̑la* (dial. także *čemẹ̑la*) 'pszczoła, Apis melifera', dial. również 'Bombus terrestris' (Bezlaj Eseji 119, Symb. Taszycki 21), sch. dial. *čmèla* (RJAZ), kajkaw. *čmȃlȍ* (HDZ I 302: Bednja) 'pszczoła';

ukr. dial. *джмолá* : *чмолá* 'dzika pszczoła, Xylocopa violacea'(Żel.). ~

O suf. *-a* zob. I 59—60. *W. B.* — *F. S.*

čьmelinъ *čьmelina čьmelino* : **ščьmelinъ** wsch. adi. do *(š)čьmelь*, *(š)čьmel'ь*

~ ros. *шмелúный* 'trzmielowy', ukr. *джмелúний* 'ts.'. ~

Por. sło. *čmŕlji* 'należący do trzmiela, dotyczący trzmiela'.

Od *čьmelь* : *ščьmelь*, wskazywałoby na pierwotny temat na *-ĭ-*. *F. S.*

čьmelь *čьmeli* m. (zob. *čьmelinъ*) : **čьmel'ь** *čьmel'a* : **ščьmelь** *ščьmeli* m. : **ščьmel'ь** *ščьmel'a* 'owad trzmiel, Bombus terrestris'

~ stpol. XV w. *czmiel*, *szczmiel*, *pczmiel*, *pszczmiel*, dial. *ćmiel*, *cmiel*, *śćmiel*, *pszmiel* (Karłowicz SGP, Kucała PSM 68), kasz. *ćńél*, *śńel* (AJK IV m. 158, cz. II 64—5, Sychta SK), połab. *stamil* (**ščьmelь*), dłuż. *tśmjel -la*, dial. *ćńel'*, *ćńel*, *ćmɛu̯*, *śńel*, *śńel'* (Sorb. SA III m. 57, s. 152), *tśumjel*, głuż. dial. *ćńel'* p. Schuster-Šewc EW (Probeheft) 44, czes. *čmel -le* : *-la*, stczes. *ščmel*, *štmel* m. (Flajšhans Klaret 468, Jungmann), sła. *čmeľ -ľa*, dial. wsch. też *čmuľ -ľa* (Buffa Dlhá Lúka);

sło. u Pleteršnika *čmẹ̑lj*, dial. (Celovec) *ščemẹ̑lj* m., też *šmẹ̑lj* m.;

ros. *шмель -ля́*, dial. *щéмель* (Opyt: Psków), *чмел* m. (Dal: Woroneż), ukr. *джміль джмеля́*, dial. *чміль чмеля́*, brus. *чмель чмяля́* (też dial., np. Šaternik Červ.), dial. także *шчамéль* (Bjalьkevič Mohylew, Jurčanka Mscisl., Rastorguev Brjansk). ~

Por. spotykane w kilku językach wtórne postaci z zagadkowym *-r-* (czyżby pod wpływem bliskoznacznego *trǫtъ* 'truteń'?): pol. od XVII w. *trzmiel -la*, stpol. XV w. *przmiel*, dial. kasz. *pŕńél*, *gŕńél* (etymologia ludowa do *gŕńąc* 'grzmieć, trzaskać'), dłuż. *tśmel*, czes. dial. *čmrľáň* (Bartoš DSM), sło. *čmŕlj -lja* (notowane już w XVI w., znane też gwarom, np. *čərmiẹ̑l*, Rigler Notr. 157), sch. dial. czakaw. *stȓmēlj strmélja* 'szerszeń, Vespa crabro'; zob. Bezlaj Eseji 119, Symb. Taszycki 21.

W kilku językach spotykamy psł. *(š)čьmelь*, *(š)čьmel'ь* i derywaty w nazwach roślin: pol. *trzmielina* 'krzew Evonymus' (też dial., Karłowicz SGP; u L. też *trzmiel*, *przmiel*), stpol. od XV w. *szczmiel*, *przmiel*, *szczmielina* 'Melampyrum nemorosum', kasz. *ćńél* 'Evonymus europaea' (Lorentz PW), dłuż. *tśńelica* (dial. *śńel'ica*) 'Rhinanthus' (Sorb. SA III m. 132, s. 302), głuż. dial. *śńel'ica*, *ćńelńica* 'ts.' (o. c.), sła. *čmelík* 'Pulmonaria officinalis'

(Buffa SBN 280), ros. płd. *щемели́на* 'ts.; Prunella grandiflora' (Dal), ukr. dial. *чмель -лю* 'Helichrysum arenarium' (Hrinčenko), *щемели́на* 'Pulmonaria officinalis' (Hrinčenko, Żel.), brus. *шчамяліца* 'ts.'. Rostafiński Symbola I 99, Brückner SE 79 łączyli to z dwubarwnością owadu. Nie można też wykluczyć, że mamy tu do czynienia z pierwotnie odmiennym terminem botanicznym zbliżonym do *(š)čьmelь* etymologią ludową (Machek ČSR 141, p. *brьskl'anъ*).

Za pożyczkę słow. uważano fiń. *kimal-ainen* 'pszczoła, trzmiel' (Kiparsky RES XXIV 45), niepewne, p. Kalima Mél. Mikkola 66—71, Vasmer REW III 415.

Ten sam pierwiastek co w psł. *komarъ* (z apofonią, zob.), lit. *kam-ãnė*, łot. *kam-ane* 'trzmiel, dzika pszczoła', lit. dial. *kamìnė* 'dzika pszczoła', łot. *kamine* : *kamene* też 'trzmiel', stpr. *camus* 'trzmiel'. Wokalizm zredukowany właściwy psł. *čьmelь* też w germ.: niem. *Hummel*, stwniem. *humbal* 'trzmiel'. Dalsza etymologia niepewna. Może pierwotne nomen agentis do psł. *(š)čьmiti* 'powodować ból, ściskać'. O suf. zob. I 108. Według Nieminena LP III 187—205 (za nim Fraenkel LEW 212) do ie. *kem-* : *kom-* : *km̥-* 'coś ściśniętego, w kształcie bryły', psł. *komъ* 'bryła, gruda', ros. *комошня́* 'rój komarów', ze zredukowanym wokalizmem: lit. *kiminaĩ* 'mech'. Pierwotne znaczenie byłoby 'mieszkaniec bryły, gniazda w kształcie bryły'. — Zwykle dopatrywano się podstawy dźwkn. wyrazu, łączono ze śrwniem. *hummen* 'brzęczeć', stind. *camará-* 'bos grunniens', lit. *kìmti kìmstu* 'chrypnąć', *kìminti* 'przytłumiać głos' (Berneker SEW I 167, Brückner SE 79, 444, 581, Trautmann BSW 116, Pokorny IEW 556, Vasmer REW III 414—5). — Różnice w nagłosie w poszczególnych językach słow. są związane z przekształcaniem grup *čm-, ščm-*. Nagłosowe *č-* w niektórych językach (np. w pol. i czes.) w świetle danych historycznych wygląda na nowsze z pierwotnego *šč-*.

W. B. — F. S.

čьmel'ь zob. **čьmelь**

čьmĕti *čьmitь* 'być ściśniętym, przyciśniętym, być w stanie otępienia, odrętwienia, przygnębienia, marnieć; odczuwać ból'

~ pol. *ćmić ćmi* 'pobolewać, mdlić', dial. *ćmi* mi ząb 'z lekka boli', *ćmić się* 'chorować' (Karłowicz SGP), kasz.-sli. *čańec čańe* : *čańic čańi* 'drzemać' (Sychta SK), 'z trudem iść, wlec się; męczyć się pracą' (Lorentz PW), *čańec są* : *čańic są* 'męczyć się pracą, czekaniem' (Lorentz PW), *čańic* też 'żuć, gryźć powoli, niedołężnie; mówić niezrozumiale, niewyraźnie; pracować do późnej nocy' (Sychta SK);

sże. *čeméti -mím* 'siedzieć cicho, nieruchomo, być odrętwiałym, na pół przytomnym' (SSKJ), dial. *čméti čmí* 'odczuwać ból, np. o bólu zęba' (Pleteršnik), sch. *čȁmeti čȁmīm* : *čámiti -mīm* 'oczekiwać na coś w otępieniu, przygnębieniu, nudzić się; więdnąć, o roślinach', zub *čami* 'boli, ćmi', bułg. dial. *чéмейа* (też *чмаú*, Umlenski Kjustendil, rodop. *чумéе*, BDial. V 218) 'marnieć, słabnąć, tracić siły, więdnąć, o człowieku, też o zwierzęciu, roślinie' (BDial. III 189: Ichtiman). ~

Dewerbalny rzeczownik: pol. dial. kasz. *čama* 'osoba pracująca do późnej nocy i stąd stale śpiąca' (Sychta SK), sch. *čȁma* 'nuda, zgryzota, przygnębienie' (stąd denominalne *čȁmati -mām* 'marnieć z czekania, długiego przebywania, nudzić się'; inaczej Skok ER I 292).

Por. bliskie znaczeniowo czes. *čuměti -ějí* 'wystawać; oczekiwać, długo czekać', sże. dial. *čumẹ́ti -ím* 'drzemać', 'siedzieć w kucki, przycupnąć',

čùm čúma 'półsen, drzemka' (Pleteršnik), sch. dial. (Dalmacja) *čùmijati -ijām* 'strnuti i svenuti' (RJAZ), ros. dial. płn., wsch. *очуметь* 'zgłupieć, stracić chwilowo pamięć, przytomność' (Dal). Najprawdopodobniej *-u-* sekundarne związane z poprzedzającym *č-* (p. wyżej bułg. dial. rodop. *чумéе*). Możliwa też adideacja drogą etymologii ludowej do *čuma* 'dżuma'. Inaczej Kurkina Etim. 1971 s. 62—3 nawiązująca do *(s)kum-* np. w czes. dial. *koumati* 'gapić się', sło. dial *skumati -am* 'cicho, niezrozumiale wyjawiać swoje pragnienie; podejrzewać' (Pleteršnik). Mało prawdopodobne.

Stary czasownik stanu do *komiti* 'gnieść, przygniatać, przyciskać' (zob. też należące do tej rodziny *komъ, čęstь*). Por. (z ruchomym nagłosowym *s-*) bliskoznaczne *ščьmĕti* : *skomiti*.

Berneker SEW I 167, Skok ER I 292; o ie. *kem-* 'ściskać, gnieść, powstrzymywać' Pokorny IEW 555. *W. B.* — *F. S.*

čьněti *čьn'ǫ* : *čьnějǫ* 'sterczeć, wznosić się, wystawać'

~ czes. *čněti, čníti čním* 3 pl. *ční* : *čnějí* (wg Holuba — Kopečnego ES 95 już stczes.) 'sterczeć, wznosić się, wystawać', sła. *čniet' čniem* 'ts.' (według Machka ES^2 106 z czes.). ~

Może pierwotny czasownik stanu czy też inchoativum do *čьnǫ čęti*, ie. **ken-* 'wyrastać, pojawiać się, zaczynać (się)'.

Vaillant GC III 193, 383. — Machek l. c. wyprowadzał z *třměti* 'sterczeć, wystawać' < *strьměti*. Mało prawdopodobne. *F. S.*

čьpara 1. zob. **čьparъ 1**

čьpara 2. zob. **čьparъ 2**

čьparati zob. **čьpariti**

čьpariti *čьpar'ǫ* : **čьparati** *čьparajǫ* 'dłubać czymś ostrym, grzebać'

~ dłuż. *šparaś -ram* 'dłubać, grzebać, np. w zębach', *šparaś se* 'grzebać się w czymś', głuż. *šparać -ram* 'dłubać, grzebać', *šparać so* 'bawić się, guzdrać się, robić ceregiele', sła. *špárat' -ram* (też *šparchat'*, według Jungmanna także *šparkati*) 'dłubać w czymś (np. w zębach) ostrym przedmiotem; grzebać';

sch. dial. *načpārìt se -čpârim se* (: *načpòrit se -rim se*) 'nabić się na wystający złamany kawałek gałęzi, ukłuć się' (Elezović Kos.-Met., też Popović GSS 539). ~

Por. 1. wskazujące na *čьpyrati* (zob. *čepyriti* s. v. *čeperiti*): stczes. *čpýrati -aju* 'poruszać czym, dotykać, pełzać' (Gebauer Sl. I 185, zob. Janko ČMF XX 25);

2. bułg. dial. rodop. *чъ́пкам* 'kopać twardą ziemię, odłupując całkiem mało ziemi; rozczesywać rękami wełnę, bawełnę, gremplować' (BDial. II 304).

Z wokalizmem zredukowanym do *čeperiti, čepariti, čepati, čepiti*.

Janko ČMF XX 25. *W. B.*

čьparogъ *čьparoga* 'to, co służy do dłubania; pazur, szpon'

~ pol. *szparóg -rogu*, zwykle pl. *szparogi* (dial. *śparogi*) 'końce skrajnych krokwi skrzyżowane u góry dachu, często ozdobne' (o zasięgu w gwarach p. Basara TBW I 41), przestarz. i dial. 'kowadełko ostro zakończone do odkuwania wewnętrznych ścian w metalowych przedmiotach z otworami', dial. *sparóg* też 'hak' (Karłowicz SGP);

sch.-cs. *čьparogъ* 'pazur, szpon', sch. dial. czakaw. *špàrožica* 'szypułka winogrona' (RJAZ). ~

Od *čьparъ* 1. O suf. *-ogъ* zob. I 67.

Berneker SEW I 169, Brückner SE 552—3, Janko ČMF XX 25, Moszyński PorJ 1954, 4, s. 4, Siatkowski SWM I 111. *W. B.*

čьparъ 1. *čьpara* : **čьpara 1.** zach. i płd. 'pazur, szpon'

čьparъ: ~ czes. *spár* (ludowe *špár*), wyjątkowe *čpár* 'paznokieć, pazur, szpon', u Jungmanna też *spár* 'zajęcza nóżka', sła. książkowe przestarz. *spár -ru* (zwykle pl. *spáry*) 'pazur';

sch. dial. *čpâr -ra* 'złamana gałąź, cierń na drzewie, na co można się nabić' (Elezović Kos.-Met.), 'ostry, spiczasty kamień' (Popović GSS 539). ~

čьpara: ~ dłuż. dial. *špara* 'pazur, racica', głuż. *špara* : *spara* 'pazur, szpon; racica, kopyto rozdwojone', czes. dial. laskie *š'para* 'noga' (Lamprecht Opava), *čpárka* 'racica kozy' (Machek ES² 106—7), sła. *spára* 'pazur, szpon'. ~

Nomen agentis : nomen instrumenti do *čьpariti*. Por. *čeperъ* 1—2.: *čeperiti*. — Por. sch. *čápak -pka* 'pazur, szpon', dawne od XVII w. *čàplja* 'ts.', *čàpēt* 'ts.', *čàporak -ōrka* 'ts.; pniak', *čàpūr* 'pniak' : *čapati* 'chwytać, łapać'.

Janko ČMF XX 24—5. *W. B.*

čьparъ 2. *čьpara* : **čьpara 2.** f. płn. 'podłużne wyżłobienie, rozszczepienie, to, co wydłubane, dłubaniem wyżłobione lub rozszczepione'

~ pol. *szpara* (dawne też *spara*, L.) 'podłużna szczelina, rozpadlina, podłużny wąski otwór' (w tym znaczeniu też dial., np. *spara* 'szczelina między belkami domu', Kucała PSM, kasz.-sli. *spara*, *špara* 'szczelina, rozpadlina', Sychta SK, Lorentz PW, AJK V m. 221, cz. II 114), stpol. *spara* 'rozszczepienie' (np. u Mącz. 68a: *spary* albo rostrzyżenie; roszczepek albo *spara* strzały, która na cięciwę bywa wsadzona), *szpara* 'przedział między kopytem lub palcami' (SJP PAN), stpol. *spar -u* : *spara* 'ts.' (Mącz., L.), dial. kasz.-sli. *spara* 'przestrzeń między palcami, zwłaszcza u nóg' (Sychta SK, Lorentz PW), stpol. też *spar*, *sparek* 'drążek, na którym znajduje się ptak wąbiący' (L.), dłuż. *spara* 'szpara, szczelina (Schwellenfuge, Spalte in einer Schwelle)', czes. *spára* 'szpara, szczelina' (też dial. laskie *š'para* 'ts.'), dial. moraw. *spara* 'dziura', sła. *špára* 'szpara, szczelina';

ukr. *unápa* (u Żel. *unapá*, dial. zakarp. *cnápa*, Hrinčenko) 'szczelina, szpara, rowek, żłobek', pot. i dial. *unápu* pl. 'ostry ból w palcach od chłodu' (URS, Hrinčenko), brus. dial. *unap -py* 'żłobek, rowek, wycięcie w drewnie' (Nosovič, Bjalьkevič Mohylew), poleskie 'wyżłobienie w pionowych belkach futryny okiennej, w które wchodzą czopy poziomych belek' (Leks. Polesьja 159). ~

Por. bułg. dial *čénapka* 'rosocha' (Gerov).

Nomen actionis > nomen acti od *čьpariti*, *čьparati*. Por. *čьparъ* 1. : *čьpara* 1.

Brückner SE 552—3. *W. B.*

čьpěti zob. **ščьpěti**

čьso zob. **čь**

čьsokolě zob. **čьtokolě**

čьsokoli zob. **čьtokolě**

čьsokolivě, čьsokolivěkъ zob. **čьtokolě**

čьsože dial. zach. = *čьso*, wzmocnione part. *-že*

~ pol. *cóż czegoż* wzmocnione *co* zwykle w funkcji zaimka pytajnego i względnego (też dial., Karłowicz SGP) od XIV w., stpol. *coż, csoż, czsoż* też jako zaimek względny osobowy 'co, który, qui', zaimek przymiotny względny 'jaki, który, co, qui', liczebny względny 'ile, quot, quantum', przysłowny pytajny 'dlaczego, po co, cur', jako spójnik wprowadza zdanie przyczynowe 'ponieważ, quia', dial. *cóż* 'któż' (*Cóż* ty jezdeś? 'kimże ty jesteś?'), 'czyż?' (*Cóż* ja krzywdę uczynił? 'czyż zrobiłem krzywdę?', Karłowicz l. c.), 'dlaczego?' (*cóż* stoisz?), dłuż. *coź cogoź* zaimek względny 'co' (*Coź* ty wěš, to ja take wěm; *Cogoź* se ńejsom naźeł, to jo se stanuło), dawne XVI w. (Jakubica) i dial. jako relativum generale (ten kóń, *coź*; ta gośćina, *coź*; te muże, *coź*; te żony, *coź*), dawne i wyjątkowe z XVIII w. *cożem* (*co-że-m*) 'cóż teraz?' (Muka), głuż. *štoź* zaimek względny 'które, co' (Šewc GHR 131), czes. *cože* zaimek pytajny (z zabarwieniem uczuciowym np. *Cože* to říka?), względny (Vspomínal, *cože* má udělat), 'dlaczego, z jakiego powodu' (Ptala se, *cože* se tak opozdil), interi. np. *Cože*, on už je tady? (SSJČ), *což* zaimek i part. pytajna 'jak wiele, ile' (*Což* třepotá se to tu hvězdiček), 'co' (*Což* je dělat?), 'dlaczego, po co?' (*Což* bych se bála?), part. 'czyż' (*Což* není odvolání?), interi. np. Pěkná práce, *což*? Nestálo to za nic, *což*?), już stczes. *což* tož, *čsož* tož 'nieco, trochę' i w *cožkoli, čso-ž-koli* p. *čьto-koli* (Gebauer Sl.), sła. *čože* zaimek pytajny 'co' (wzmocnione part. wzmacniającą *-že*, np. *Čože* urobím?), 'dlaczego, po co?' (*Čože* si haluzie neposekal?), part. w zdaniach eliptycznych wyraża lekceważenie, obojętność (*Čože* kázeň!). ~

Od *čьso* z part. wzmacniającą *-že*, por. *kьtože* : *kьto*. *T. Sz.*

čьstiti *čьsťǫ* 'okazywać cześć, szacunek, poważanie, otaczać czcią, wielbić' 'ugaszczać, częstować (okazując cześć, szacunek)'

~ dłuż. nowsze *cesćiś -im* 'otaczać czcią, szanować', głuż. *česćić -im* 'ts.', czes. *ctíti ctím* (stczes. *čstíti* : *ctíti čšču*) 'ts.', 'częstować, podejmować gościa', sła. *ctiť ctím* 'okazywać cześć, otaczać czcią, szanować, poważać; sprawiać zaszczyt, przynosić zaszczyt';

słe. od XVI w. *častíti -tím* (dawne *čestíti -tím*) 'oddawać cześć, szanować, poważać', sch. od XVI w. *čàstiti -tīm* 'ts.', od XVII w. też 'częstować, raczyć, podejmować ucztą', scs. **ѹчстити** 'otaczać czcią' (Mszał kijowski), bułg. dial. *чecmá -múu* 'ts.', 'składać życzenia, winszować, gratulować; ugaszczać; płacić, wynagradzać' (Gerov), maced. *чecmu* 'okazywać cześć, szacunek; częstować, podejmować gościa; gratulować';

strus. **ѹчстити ѹцѣоу** 'okazywać cześć, otaczać czcią, szanować, poważać; świętować; ugaszczać, częstować', ros. przestarz. *чecmúmь чeщý чecmúuшь* 'okazywać cześć, szacunek; nazywać, mienić', ludowe 'wyzywać, wymyślać komuś, łajać; bić, tłuc', ukr. *чecmúmu чeщý чecmúu* 'okazywać cześć, szacunek, szanować', brus. *чecцúць чeщý чécцuuu* 'częstować, ugaszczać', 'łajać' (Nosovič). ~

Denominativum od *čьstь*. Podstawowe znaczenie 'okazywać cześć, otaczać czcią' > 'okazując cześć ugaszczać, częstować'. — Zob. *čisti*. *K. P.*

čьstivъ *čьstiva čьstivo* 'czcigodny, zacny, uczciwy, szanowny'

~ stpol. XVI w. *cześciwy* 'pełen czci, uszanowania' (L.), dłuż. *cesćiwy* 'godny czci, godny szacunku; uczciwy, zacny', głuż. *česćiwy* 'pełen szacunku', czes. u Jungmanna *ctivý* 'ts.', stczes. *čstivý, ctivý* 'zacny, szanowny; czcigodny';

sch. dawne XVIII—XIX w. *čàstiv* 'czcigodny, dostojny', scs. **ѹьстивъ** 'czcigodny, zacny, szanowny; pobożny';

strus. **ѹьстивыи** 'zbożny, pobożny; miły, przyjemny', ros. *честúвый* 'zacny, pobożny, bogobojny; spokojny, cichy, skromny' (Dal), ukr. *честúвий* 'uczciwy, zacny; obyczajny, moralny; ambitny, żądny zaszczytów' (Żel.). ~

Por. słe. *častîvec* 'czciciel, wielbiciel'.

Ze stpol.: lit. *čestyvas* 'pełen czci' (według Skardžiusa 56 z brus.).

Od *čьstiti*, z suf. *-(i)vъ*. *K. P.*

čьstovati *čьstuję* 'okazywać cześć, szacunek, zwłaszcza przez urządzanie uczty ku czyjejś czci, przez ugaszczanie'

~ pol. *częstować -uję*, stpol. zwykle *czestować* (postać typowa jeszcze dla w. XVI, już w XV w. *czestowanie*; dziś dial.) 'ugaszczać, dawać komuś coś do jedzenia, picia, palenia przez uprzejmość, gościnność', stpol. XV—XVI w. *czestować* 'czcić, szanować' (też dial. kasz., Lorentz PW), czes. przestarz. *čestovati* 'oddawać cześć, zwłaszcza ugaszczając, częstując', dziś *častovati -tuji* 'ugaszczać, częstować' (też dial. np. Lamprecht Opava), sła. *častovať -ujem* (dial. wsch. *čestovac -tuju*) 'ts.';

sch. *štòvati štûjēm* (dial. zach. u Vuka *štòvati štùjēm*, dawne od XV w. *čtòvati*) 'czcić, szanować', dawne i dial. też 'świętować; gościć, ucztować ku czyjejś czci', serb.-cs. **ѹьстовати** 'colere';

ros. dial. *чéстовáть* 'częstować, gościć, okazywać szacunek, cześć, sympatię np. przyniesieniem podarunku' (Dal), ukr. *частувáти -тую* 'ts.', u Żel. też *честувáти* : *честовáти* 'ts.', brus. dial. *честовáць -тую* 'ts.' (Nosovič), *частавáць* 'ugaszczać' (Šaternik Červ.). ~

Z brus.: lit. *čestavóti* : *čẽstavoti* 'czcić, wielbić; gościć, częstować' (Skardžius 56).

Por. serb.-cs. **ѹьствовати** 'colere', bułg. *чéствувам -ваш* 'czcić, obchodzić uroczyście, święcić', ros. *чéствовать -ую* 'urządzać uroczystość na cześć kogoś, obchodzić uroczyście', przestarz. 'nazywać, mienić', dial. permskie *чéствовать* 'gościć, ugaszczać' (Opyt), ukr. dawne *чествовáти* : *честувáти* 'czcić, szanować' (Żel.).

Denominativum od *čьstь*, o suf. *-ovati* zob. I 48. W poszczególnych językach słow. wtórne postaci z kontynuantem *-ę-* pod wpływem bliskiego budową *częstovati* ⟨ *częstь*, por. stpol. w XV w. *częstować* 'współbiesiadować'. *K. P.*

čьstь *čьsti* 'czczenie, kult, wielbienie, szanowanie; dowód czci, uznania (zwykle ugaszczanie, uczta)', 'honor, dobre imię, cnota, godność, zaszczyt'

~ pol. od XIV w. *cześć czci* (dawniej spotyka się też gen. *cześci*) 'szacunek, poważanie, poszanowanie, uznanie; kult, uwielbienie; honor, dobre imię, godność osobista' (też dial., np. kasz. *česc tčə* : *česce*, Lorentz PW, Sychta SK), dawne od XV w. 'uczta, biesiada (na czyją cześć)', stpol. XIV—XVI w. także 'chwała, sława, rozgłos; siła, moc, wielkość, wspaniałość', 'godność, zaszczyt', dłuż. *cesć cesći* (z praep. często *cći* : *śći*) 'honor, godność osobista, zacność; szacunek, uwielbienie, poważanie, sława', głuż. *česć -će* 'zaszczyt, honor; uwielbienie, ubóstwianie', czes. *čest cti* (stczes. *čest čsti*) 'honor, szacunek, poważanie, zaszczyt', stczes. też 'ctná, nádherná úprava', dial. *česť česti* 'tytuł' (Bartoš DSM), sła. *česť cti* 'honor, cześć, dobre imię, godność osobista', pot. 'cnota, niewinność';

słe. *čâst častî* (dial. *čẽst*, wsch. Styria, prekm.) 'honor, dobre imię, god-

ność osobista; szacunek, poważanie, sch. od XII w. *čâst čàsti* (stsch. *čьstь*) 'honor, dobre imię; szacunek, godność, zaszczyt', od XVI w. 'uczta', dial. też 'jedzenie lub napój przyniesiony przez przyjaciela', scs. **ѹьсть** f. 'cześć, szacunek; stopień, stanowisko, godność; uroczystość, święto', 'przedmiot czci', bułg. *чест* f. 'honor, zaszczyt, szacunek; cnota, niewinność', dial. 'sumienność, rzetelność, sprawiedliwość, dobroć' (Gerov; p. też s. v. *čęstь*), maced. *чест* 'honor, zaszczyt; szacunek; cnota, niewinność';

strus. **ѹьсть** f. 'szacunek, poważanie, honor; czczenie; godność', ros. *честь чéсти* (dial. pskow., twerskie *цесь*, Opyt Dop., Dal) 'honor, dobre imię, reputacja; szacunek; zaszczyt; cnota, niewinność', przestarz. 'godność, ranga', ukr. *честь чéсти* 'szacunek, poważanie; honor, dobre imię; zaszczyt', brus. dial. *чэсьць чэ́сьці* 'ugoszczenie, uprzejme przyjęcie; grzeczność, uprzejmość' (Šaternik Červ.), *чесць чéсцu* : *чсцu, тсцu* 'szacunek, poważanie; honor, cześć; poczęstunek, ugoszczenie; uprzejme przyjęcie' (Nosovič). ~

Ze słow.: węg. *tiszt* 'honus, magistratus; officium, munia, functio; munero fungens, officialis; praefectus militum' (Kniezsa MNSJ I 1, 524—5);

z brus.: lit. *čestìs* : *čẽstis* 'cześć, sława; uczta' (Buga ZslPh I 48—9, Skardžius 56).

Z pierwotnego **čьt-tь*, abstr. do *čьtǫ čisti*, o suf. *-tь* zob. II 43. Kontynuuje ie. *k*i-t-ti-*. Dokładne odpowiedniki: stind. *cítti-* f. 'myślenie, uznanie, zrozumienie', awest. *čisti-* f. 'myślenie, rozumienie, pojmowanie'; łot. inf. *šķist* (: *šķitu*) 'myśleć'.

Berneker SEW I 173—4, Trautmann BSW 135, Vasmer REW III 330, Machek ES² 101, Mayrhofer KEWA I 387, Pokorny IEW 637. *K. P.*

čьstьnikъ *čьstьnika* 'ten, kto jest godny szacunku, poważania, czcigodny; dostojnik'

~ stpol. od XV w. *czestnik, cześnik* 'wysoki urzędnik, dostojnik, dygnitarz';

sże. dial. *častník -ka* 'dostojnik, dygnitarz' (Pleteršnik), nowe *čâstnik* 'oficer', sch. od XVI w. *čàsnīk -ka* 'dostojnik, dygnitarz, urzędnik', dziś 'dygnitarz, funkcjonariusz; oficer; kum weselny', cs. **ѹьстьникъ** 'qui honoratur';

strus. **ѹьстьникъ** 'godny szacunku'. ~

Od *čьstьnъ* z suf. *-ikъ*. — W poszczególnych językach słow. pojawia się też homonimiczne nomen agentis od *čьstiti*: sże. dawne *častník -ka* 'czciciel, wielbiciel, adorator', sch. dawne XVII—XVIII w. *čàsnīk -ka* 'ts.'.

Sławski SE I 121. *W. B.*

čьstьnostь f. : płn. **čьstьnota** 'prawość, uczciwość, nieskazitelność, cnotliwość, zacność'

čьstьnostь: ~ stpol. XV w. *cność* (w XIV—XV w. *czsność*) 'zacność, cnotliwość; moc, virtus, potestas' : *czesność, czestność* XV w. 'cnotliwość', dial. sli. *čésnosc* 'honor, cześć, poważanie' (Lorentz PW), dłuż. *cesnosć* 'zacność, uczciwość; szanowność, czcigodność', głuż. *čestnosć* f. 'zacność, nieskazitelność', czes. *ctnost* (stczes. też *čstnost, čsnost, cnost*), *čestnost* f. 'honorowość', stczes. 'uczciwość, zacność, honestas', dial. moraw. *cnost'* : prase má *cnost'* 'jest tłuste' (Bartoš DSM), sła. *cnosť, čnosť* f. 'zacność, cnota; niewinność', *čestnosť* f. 'honorowość; uczciwość, zacność';

sże. *částnost* f. 'zaszczyt; poważanie, szacunek' (Pleteršnik), sch. od XVII w.

čäsnōst f. 'honor', przestarz. 'tytuł honorowy', bułg. *чéстност* f. 'uczciwość, zacność';

strus. **ѹьстьность** f. 'wielebność' (tylko jako tytuł), ros. *чéстность* f. 'uczciwość, rzetelność, szlachetność, zacność', przestarz. 'cnota, niewinność', ukr. *чéсність -ності* 'sumienność, uczciwość, zacność', brus. *чэснасць* f. 'uczciwość, rzetelność, zacność; cnota, niewinność'. ~

čьstьnota: ~ pol. od XV w. *cnota* (stpol. XIV—XV w. też *czsnota*) 'prawość, szlachetność, zacność; dziewiczość, niewinność, czystość', zwykle w pl. 'zalety, przymioty', stpol. też 'moc, virtus; cześć, honor', głuż. *čestnota* 'zacność, nieskazitelność', czes. przestarz. *ctnota* 'cześć, niewinność, czystość' (Přír. slov.), dial. laskie *cnota* 'ts.' (Bartoš DSM), sła. przestarz. poet. *ctnota, cnota* 'prawość, szlachetność, zacność';

ukr. *чеснóта* (też *цнóта* z pol.?) 'uczciwość, sumienność, zacność; cnota, czystość, niewinność', brus. *цнóта* (z pol.?) 'niewinność, czystość'. ~

Abstracta od *čьstьnъ* z suf. *-ostь, -ota*. *K. P.*

čьstьnota zob. **čьstьnostь**

čьstьnъ *čьstьna čьstьno* 'odznaczający się czcią, honorem, uczciwy, zacny; godzien czci, czcigodny, dostojny, szanowany, szanowny; zaszczytny, chlubny'

~ pol. przestarz. od XV w. *cny* (stpol. XIV—XV w. jeszcze *czsny, czstny*, w XVI w. na 443 przykłady *cny* tylko 1 *czny*, SP XVI IBL s. v.) 'szlachetny, zacny, uczciwy, cnotliwy; godzien czci, szanowany, czcigodny, dostojny', stpol. też 'nieposzlakowany, mający dobrą opinię; niewinny, czysty', dawne od XV w. *czesny, czestny* (od XVI w. także *cześny, cześni*) 'uczciwy, zacny; poczesny, zaszczytny, honorowy; czcigodny', stpol. XV w. również 'przedni, wyborny', dial. kasz. *cnï* 'czcigodny, szacowny', sli. *česnï* 'zaszczytny, godny szacunku, poważania' (Lorentz PW), dłuż. *cesny* (dawne u Thareusa *cestny*) 'zacny, uczciwy, godny szacunku, czcigodny; chlubny, zaszczytny', głuż. *čestny, česny* 'honorowy, zaszczytny; zacny, czcigodny, szanowny; nieskazitelny', czes. *ctný* (stczes. też *čstný, česný, ctný, cný, čstní, cní*) 'uczciwy, cnotliwy; czcigodny, szanowny', *čestný* 'honorowy; chlubny, zaszczytny' (już stczes.), sła. *čestný* 'zacny, uczciwy; honorowy; zaszczytny', poet. *ctný* 'szanowny, czcigodny';

słe. od XVI w. *částan -tna -tno* (dawne od XVI w. i dial. *čę̂sten*) 'honorowy; zaszczytny; czcigodny, szanowny', dial. *čę̂sten* też 'uprzejmy, grzeczny', sch. od XII w. *čàstan čàsna -no* (*čàsnī* : *čâsnī*) 'czcigodny, uczciwy, honorowy, zaszczytny, dostojny', u Vuka *čàsnī* 'święty, otoczony czcią', scs. **ѹьстьнъ** 'czcigodny, zacny, honorowy, znakomity', bułg. *чéстен* 'uczciwy, zacny; honorowy', dial. 'czcigodny' (Gerov);

strus. **ѹьстьный** 'szanowany, szanowny, czcigodny; honorowy, zaszczytny; ważny, dostojny; święty, świątobliwy', ros. *чéстный* (*чéстен честнá чéстно*) 'uczciwy, rzetelny, szlachetny, zacny; honorowy', przestarz. 'szanowny, szacowny', *przestarz. честнóй -áя -óе* (*чéстен честнá чéстно*) 'święty, czczony; godny, godziwy; szanowny, szacowny', ukr. *чéсний* 'sumienny, uczciwy; szanowny, poważny', brus. *чэсны* 'uczciwy, rzetelny, szlachetny, zacny; cnotliwy, niewinny' (też dial.). ~

Od *čьstь* z suf. *-ьnъ*. *K. P.*

čьto zob. **čь**

čьtokolě, čьkoli, čьtokoli, zach. **čьsokolě : čьsokoli, čьsokolivě, čьsokolivěkъ** zaimek nieokreślony i uogólniający 'quodcumque, quodlibet, quidquid'

čьtokolě: ~ ros. dawne dial. zach. *чтóколье* 'cokolwiek, cokolwiek by było, cokolwiek by się stało' (Dal), z partykułą *-ći* brus. dial. *што-кóлечы* 'cokolwiek, co bądź'. ~

čьsokolě: ~ stpol. XV w. *cokole, csokole, czsokole* nieokreślony zaimek rzeczowny 'cokolwiek, quodcumque, quodlibet, quidquid', nieokreślony zaimek liczebny 'ile tylko, quotquot', z partykułą *-k* pol. dial. *cok*olek* 'cośkolwiek' (Tomaszewski GŁ). ~

čьkoli: ~ sch. czakaw. *čakȍli* 'cokolwiek, quidquid' (RJAZ). ~

čьtokoli: ~ sch. dial. *štòkoli* 'cokolwiek, quidquid' (RJAZ XVII w., słownik Vitezovicia). ~

čьsokoli: ~ stpol. XIV—XV w. *cokoli, csokoli, czsokoli* nieokreślony zaimek rzeczowny 'cokolwiek, quodcumque, quodlibet, quidquid', nieokreślony zaimek liczebny 'ile tylko, quotquot', wyjątkowe z XIV w. 'o ile, si', jeszcze w XVI w. *cokoli* zaimek rzeczowny względny, z odcieniem uogólniającym 'wszystko co', czes. *cokoli*, przestarz. *co ... koli* zaimek nieokreślony 'cokolwiek, co bądź, cokolwiek bądź' (At' děláš *cokoli*, pamatuj na konec!), też w funkcji względnej 'co' (Ze všeho *cokoli* ... psal, jest nejlepší). ~

Por. oparte na *čьsože* (p. *čьtože*) ***čьso-žь-koli***: ~ dłuż. *cožkuli* uogólniający zaimek względny 'co, cokolwiek; wszystko co' (Wón cyni, *cožkuli* móžo. Ja żełam, *cožkuli* mogu), też uogólniający zaimek pytajny *co-žo-kuli*? 'was denn in aller Welt?' (Muka), głuż. *štožkuli* uogólniający zaimek względny 'co, cokolwiek; wszystko co' (Muka, Šewc GHR 131), czes. *cožkoli* 'cokolwiek' od XIV w. (Gebauer Sl., Bauer Vývoj 192—3). ~

čьsokolivě, čьsokolivěkъ: ~ stpol. XV w. *cokolwie* 'cokolwiek, quodcumque, quidquid', jeszcze w XVI w. 'wszystko co, co tylko', 'ilekolwiek, ile tylko', od XV w. dzisiejsza postać *cokolwiek* zaimek nieokreślony 'quodcumque, quidquid' (też dial. np. kasz.-sli., Lorentz PW), stpol. XV w. także jako zaimek liczebny nieokreślony 'ile tylko, quotquot', czes. rzadkie *cokoliv*, przestarz. książkowe *cokolivěk* zaimek nieokreślony 'cokolwiek, co bądź', sła. *čokoľvek* zaimek nieokreślony (Nech robil *čokoľvek*, nič sa mu ne darilo), względny, uogólniający (Hlava všetkého, *čokoľvek* sa v stolici robilo). ~

Por. *čьso-žь-koli-vě-kъ*: dłuż. *cožkoliwbk* uogólniający zaimek względny 'co, cokolwiek; wszystko co', czes. *cožkoliv, cožkolivěk* 'cokolwiek' od XIV w. (stczes. też *čsožkolvěk* 'ts.').

Compositum, p. *čьto* i *kolě, koli, kolivě-kъ*. Co do różnych form zaimka *čьto-, čьso-, čь-* zob. *čь*.

Sławski SE II 361—3. *T. Sz.*

čьtokoli zob. **čьtokolě**

čьtverakъ zob. **četverakъ**

čьtvero zob. **četvero**

čьtveronogъ zob. **četvernogъ**

čьtverъ zob. **četverъ**

čьtverьka zob. **četverica**

čьtverьca zob. **četverica**

čьtverьnъ zob. **četverьnъ**

čьtvorakъ zob. **četverakъ**

čьtvorica zob. **četverica**

čьtvoriti zob. **četveriti**

čьtvoro zob. **četvero**

čьtvorъ zob. **četverъ**

čьtvorъka zob. **četverica**

čьtvorьca zob. **četverica**

čьtvorьnъ zob. **četverьnъ**

čьtvr̥takъ zob. **četvr̥takъ**

čьtvr̥tica zob. **četvr̥tьca**

čьtvr̥tina zob. **četvr̥tina**

čьtvr̥tъ zob. **četvr̥tъ**

čьtvr̥tъka zob. **četvr̥tьca**

čьtvr̥tъkъ zob. **četvr̥tъkъ**

čьtvr̥tь zob. **četvr̥tь**

čьtvr̥tьca zob. **četvr̥tьca**

čьtvr̥tьn'a zach. 'czwarta część miary pojemności ciał sypkich'

~ pol. przestarz. *ćwiertnia* 'czwarta część korca; naczynie, w którym się mieści czwarta część korca' (też dial., Karłowicz SGP, Nitsch DPŚ), stpol. od XV w. *cztwiertnia, ćwirtnia* (ta postać już w 1393 r.), *ćwiertnia*, w XVI w. też *czwirtnia, czwiertnia* (w XV w. w tekstach z Rusi Czerwonej także *czetwiertnia, czetwiartnia*) 'czwarta część jednostki miary ciał sypkich, np. korca', czes. *čtvrtně* f. 'miara pojemności, $^1/_4$ hektolitra', stczes. *čtvrtně* f. : *čtvrteň -ě* f. 'czwarta część, zwłaszcza miary pojemności', dial. moraw. *štvrtňa* 'ćwierć, miara' (Bartoš DSM), sła. dial. *štvrtňa* 'miara ciał sypkich, korzec' (Kálal). ~

Od adi. *čьtvr̥tьnъ* (zob. *četvr̥tьnъ*), o suf. *-ja* zob. I 81—2. *W. B.*

čьtъ *čьta* 'liczenie, liczba; liczba parzysta'

~ pol. dawne *cet* (z mazurzeniem) 'liczba parzysta' (dial. Karłowicz SGP: Drohiczyn), stczes. *čet čta* : *čtu* 'liczba, rachunek';

stsch. czakaw. XVI w. wyjątkowe *čat čta* 'cześć, honor' (RJAZ), bułg. ludowe *čem* 'liczba';

rus.-cs. **ѧть** 'liczba', ros. *чёт чёма* 'liczba parzysta; para', *чёт* или *нечет* 'parzysta czy nieparzysta', ukr. *čim čémy* 'liczba parzysta', *čim* чи лишка 'parzysta czy nieparzysta', brus. *ćom* 'liczba parzysta', ці *ćom* ці лішка 'parzysta czy nieparzysta' (z brus.: pol. dial. z Litwy np. *cot* i liszka 'parzysta i nieparzysta', Karłowicz SGP I 257). ~

Por. 1. brus. dial. *čómavaць* 'liczyć; brać pod uwagę' (Nosovič);

2. stpol. XVI w. *czta* 'uczta, biesiada, ugoszczenie', ros. dial. *čemá* 'para' (Dal), brus. dial. *čemá* 'część, cząstka; para' (Nosovič).

Derywat od *čьtǫ čisti*, o budowie zob. II 35—6. — Berneker SEW I 152,

Vasmer REW III 330 nawiązywali do *četa* 'grupa ludzi, gromada'. Nie widać podstaw.

Sławski SE I 57.

Por. *čьtьnъ*, *počьtъ*. *K. P.*

čьtyre zob. **četyre**

čьtyre desęte zob. **četyre desęte**

čьtyre na desęte zob. **četyre na desęte**

čьtyri sъta zob. **četyri sъta**

čьtyrica : čьtyrъka zach. i słe. 'liczba cztery, czwórka'

čьtyrica: ~ dłuż. *styrica* 'czwórka';

słe. *štírice* f. pl. 'mały wózek czterokołowy' (Pleteršnik). ~

čьtyrъka: ~ dłuż. *styrka* 'czwórka', głuż. *štyrka* 'ts.', czes. *čtyrka* : *čtyřka* 'liczba cztery, czwórka', dial. moraw. *čtyrka* 'moneta o wartości 4 grajcarów' (Kott Dod. DSM);

słe. *štîrka* 'liczba cztery, czwórka', 'dwie pary wołów lub koni', 'czterolistna koniczyna', dial. 'naczynie o objętości $2^1/_2$ wiadra' (Pleteršnik). ~

Od *čьtyre* z substantywizującymi liczebnik suf. *-ica*, *-ъka*. *W. B.*

čьtyrъka zob. **čьtyrica**

čьtьcь *čьtьca* płd.-wsch. 'ten, kto rozpoznaje znaki, odgaduje, wróży'

Realnie zaświadczone tylko późne sekundarne znaczenie 'ten, kto czyta, czytający, lector': ~ sch. *čàtac čàca* od XIII w., od XV w. *čtàc čtàca*, dial. *štâc*, scs. Euch. **ѹтьць**, bułg. *четец*;

strus. **ѹтьць**, **ѵстьць**, ros. przestarz. *чтец чтеца́*, ukr. *чтець чтця́* (Hrinčenko), *четéць* (Żel.). ~

Nomen agentis do *čisti čьtǫ* (zob.), o suf. *-ьcь* p. I 100. *K. P.*

čьtьnъ *čьtьna čьtьno* 'związany z liczbą, zwłaszcza z liczbą parzystą (np. przy wróżbach), parzysty'

~ pol. dawne *cetno* (od XVI w., w XV—XVI w. rzadko jeszcze *czetno*) 'liczba parzysta', dziś tylko *cetno* i licho 'parzysta i nieparzysta', dial. adv. *cetno* 'gotówką, co do grosza' (Karłowicz SGP: Ziemia Chełmińska), kasz. 'parzyście' (Lorentz PW), czes. *četný* 'liczny', już stczes. 'dotyczący liczby', sła. *četný*, zwykle *početný* 'liczny', dial. adv. *četno* 'parzyście' (Kálal);

cs. **ѹтьнъ** 'numeratus, ἀριθμητός', bułg. *чéтен -тна -тно* 'parzysty'; ros. *чётный* 'parzysty', brus. *цótны* 'ts.'. ~

Od *čьtъ*, z suf. *-ьnъ*. *K. P.*

čьvanъ zob. **ščьvanъ**

čьvati zob. **ščьvati**

čьvenъ zob. **čuti**

čьvorъ *čьvora* płd. 'sęk', 'supeł, węzeł'

~ słe. *čvòr čvóra* 'sęk' (Pleteršnik: z sch.), sch. *čvôr čvòra* (też u Vuka; już u Mikalji; w RMat. także *čvȍr čvȍra*) 'sęk; kolanko w źdźbłach roślin', 'węzeł, supeł', 'guz', bułg. *чвор* 'sęk', dial. też 'węzeł, supeł' (Gerov, Mladenov Vidin 295, BDial. III 288: Samokov). ~

Derywat: sch. u Vuka *čvòruga* augm. do *čvor*, bułg. dial. *чворýга* 'guz, opuchlina, narośl' (Gerov).

Por. też 1. sch. dial. *čvìlja* 'sęk';

2. sch. dial. *čvrljika* 'drewniany klin w murze', *čvȑljuga* 'duży guz na głowie'.

Według Meyera EW 82 z sch.: alb. *džorë*, *tšore* 'maczuga'.

Mladenov AslPh XXXIV 395—7 (GSU XIII—XIV 157—9) łączył z ie. *keu-* 'wyginać, uwypuklać się; wygięty, uwypuklony' zestawiając z orm. *k'uk'* 'sękata laska'. O suf. *-orъ* zob. II 24—5. Za tym objaśnieniem także Skok ER I 345. — Por. zastrzeżenia Iljinskiego RFV LXXIII 2, 300—1, nawiązującego do psł. *cěvь* (rekonstruuje ie. *kiu̯-* : *koi̯u-*). *M. Ś.*

D

da 1. part. ekspresywna wzmacniająca, uwydatniająca, potwierdzająca 'tak'; part. modalna życząca, optatywna, wzmacniająca czy też tworząca imperativus; dial. przede wszystkim płd.-wsch. spójnik łączny 'i', przeciwstawny 'ale, lecz', dial. płd. spójnik hipotaktyczny wprowadzający przede wszystkim zdania celowe, przedmiotowe, skutkowe, warunkowe, przyzwolone

~ stpol. wyjątkowe z r. 1437 *da* 'niech, oby, utinam' (Słownik stpol.: 1 przykład), dziś dial. (w pieśniach ludowych: według Karłowicza SGP ma być nie używane na Śląsku, na Kaszubach, na Mazurach) w funkcji ekspresywnej part. potwierdzająco-wzmacniającej, też wykrzyknika 'hej!, oj', z funkcji partykuły rozwija się niekiedy nie sprecyzowane bliżej znaczenie spójnikowe bliskie 'i', w funkcji 'a', 'i' na wschodzie niewątpliwie pod wpływem ruskim (Karłowicz l. c.), okazjonalną pożyczką jest adwersatywne *da* 'ale, lecz, jednak' zaświadczone u L. z pochodzącego z Litwy Jagodyńskiego, XVII w. (Bednarczuk PSP 108), dłuż. *da* 'także, też', również w funkcji part. pytajnej 'czy, czyż', w złożeniach *daniž* (**da-ni-že*, stdłuż. u Jakubicy *dani*) 'ani razu, ne quidem; ani nawet', *daśi* : *daś* (**da-ti*) na wyrażenie imperativu 'niech, niechaj' np. *daśi jo* 'niech będzie' (Muka HLF 470, 463, 468, por. też Słownik, gdzie widać zmieszanie z niem. *da*), stczes. *da* 'tak' (Gebauer Sl.), także jako część składowa spójników *neda*, *leda* (Bauer Vývoj 303—4, p. *ľěda* : *leda*), sła. part. *da* dial. = *ba* 'ba, nawet' (SSJ), u niektórych pisarzy (głównie z płd. i śr. Słowacji) jako spójnik parataktyczny (w tej funkcji = *a* lub *ba*) od pocz. XVII w., od XVII w. *da-* jako part. tworząca zaimki i przysłówki nieokreślone np. *dakto* 'ktoś, ktokolwiek', *dakde* 'gdzieś' (Stanislav DSJ II 536), dial. wsch. *da(s)* 'może, prawdopodobnie' (Kálal), wyjątkowo dial. jako part. życząca 'niech, oby': *Da* tä tu, ..., hrich tvoj večne moril; *Da* tä Boh z milosti na veky vytvoril!, jako spójnik dial. śr.-sła. 'że': No vid'íš, *da* musela si sa popálit' = liter. No vidíš, że musela... (szczegółowo o funkcjach *da* w sła. Stanislav Slavica Slovaca III 277—8);

słe. *dà* part. 'tak' przy odpowiedziach: Kaj vi vsi? — *Da*, mi vsi (też dial., Slav. Leks. 214), na wyrażenie rozkazu, życzenia, pragnienia: *da* ste mi zdravi; *da* mi pri priči izgineš (SSKJ), też dial. 'niech, niechaj' (Slav. Leks. l. c.), part. wzmacniająca z imperativem: beži *da*! 'biegnijże!', pojdi *da*! 'pójdźże', jako interi. na wyrażenie zdziwienia: *da* te!, *da* te, kako si lepa!, dial. jako okrzyk oj *da*, oj *da* dana (Slav. Leks. l. c.), jako spójnik wprowadza zdania celowe 'aby, żeby': Ne sodite, *da* ne boste sojeni (też dial. np. rezjańskie, Slav. Leks. l. c.), dopełnieniowe 'że' (Bojim se, *da* je prepozno), sposobu 'aż, że aż, tak że', przyczynowe 'ponieważ, bo', przyzwolone 'choć, chociaż', warunkowe 'gdyby; jakby, jak gdyby', sch. *da*

w funkcji różnych part.: wzmacniającej w różnych odcieniach znaczeniowych (szczegółowo o tym RMat. I 441), np. w funkcji aseweratywnej (*Da*, naš St'jepo domaćine, da mnogo ti znaš, zob. Musić Rad JA 142, 2—3), twierdzącej *da* (*dȁ*, *dâ*) 'sic', na wyrażenie zdziwienia (*Da* strašna lista, *da* strašnijeh slova!, Stevanović DSJ II 789), jako interi. *dȁ*! 'ot!, oto!, tak!', przy popędzaniu konia, osła *dȁ*! 'wio!, nuże!', jako spójnik paratakt. 'ale, lecz' tylko dawne XII—XVIII w. a dziś dial. czakaw. i zach.-sztokaw. (Ne uvedi nas v napast, *da* izbavi nas od neprijazni, p. Skok ER I 369), też w funkcji kopulatywnej (zob. Maretić Rad JA LXXXVI 137, Musić l. c. 4), jako part. życząca 'oby, niech', part. *da* + praes. może zastępować inf. np. Vi nemate pravo *da* govorite o tome : Nemate pravo govoriti o tome; Sramota je *da* se laže : Sramota je lagati (zob. Stevanović l. c. 36—7, o zasięgu geograficznym i historii tej typowo bałkańskiej konstrukcji p. Sławski SFPS III 345—61), jako spójnik hipotakt. może wprowadzać prawie wszystkie typy zdań podrzędnych (szczegółowo Musić l. c. 1—124, Stevanović l. c. 788—9), np. celowe 'aby, ażeby, żeby' od XI w., warunkowe 'gdyby' od od XIII w., przyczynowe 'ponieważ, bo, albowiem', czasowe 'gdy, odkąd, od czasu jak', przyzwolone 'choć, choćby', dopełnieniowe 'że' od XIV w., przydawkowe, scs. **да** (wyjątkowo przed **и** w formie **до**, zob. Meillet MSL XIX 243—4, Kurz LF LVII 371—2, Vaillant MVS I 50) jako part. wzmacniająca wyrażająca zachętę, pobudzenie 'więc, nuże', na pograniczu part. i spójnika w funkcji pytajno-wzmacniającej: **не десать ли иштистиша сѧ да девать како** (SJS, L. Moszyński PF XVIII 2, 415), jako spójnik paratakt. 'i' na miejscu gr. καί, δέ, 'lecz, ale' na miejscu ἀλλά (rzadko), też rzadko w funkcjach innych spójników paratakt. (szczegółowo zob. Vaillant l. c. 346—8, Dogramadžieva Stbъlg. izreč. 170—9), jako part. tworzy tryb rozkazujący lub życzący, najczęściej dla 3 sg. i pl. 'oby, niech', jako spójnik hipotakt. wprowadza przede wszystkim zdania celowe, przedmiotowe, podmiotowe, skutkowe, przydawkowe (**придє часъ да прославитъ сѧ сынъ человѣчьскы**, Zogr.), głównie stoi więc **да** na miejscu gr. konstrukcji z ἵνα, wyjątkowo jak w Zogr. na miejscu ὅπως (szczegółowo o Zogr. L. Moszyński l. c. 413—27), bułg. *da* part. potwierdzająca albo modalna o charakterze optatywnym, dubitatywnym 'tak; niech, oby' (przy rozkazie, życzeniu: *Да* си жив и здрав!), z 2 osobą sg. i pl. i 1 osobą pl. zastępuje imperativus: *Да* не закъснееш!, *да* запеем!, zaczyna i wzmacnia pytanie 'czy': *Да* не ти преча?, uwydatnia niepewność, wątpliwość: Не ще *да* е същият 'chyba to nie ten sam', jako spójnik paratakt. 'i', 'a, lecz' (tylko dial., np. Гладен съм, *да* искам да ям, Gerov, szczegółowo Genadieva-Mutafčieva Izsled. Stojkov 249—54), dodane do form praes. zastępuje infinitivus: *да* крадеш е грехота; можеш ли *да* ми кажеш (co do chronologii wypierania inf. i supinum przez zdania z *да* zob. Sławski SPAU 1946, 265—9, Mirčev Ist. gram. 212—4), wzmacnia futurum łącząc jego składniki: ще *да* пиша 'będę pisać', także w funkcji part. wzmacniającej przyimki a zwłaszcza spójniki: без *да* łączy ze zdaniem nadrzędnym zdanie okolicznikowe sposobu czy też równoważność takiego zdania, преди *да* 'zanim', за *да* 'aby', ако и *да*, макар *да* 'choć, chociaż', jako część składowa złożonych zaimków nieokreślonych np. който и *да* е 'ktokolwiek', какъвто и *да* е 'jakikolwiek', как *да* е 'jakkolwiek', jako spójnik łączy ze zdaniem nadrzędnym prawie wszystkie rodzaje zdań podrzędnych (zob. szczegółowo Genadieva-Mutafčieva, Podčinit. sъjuz *da* v sъvr. bъlg. ezik, 1970), przede wszystkim celowe, dopełnieniowe, podmiotowe, warun-

kowe, przyzwalające, przydawkowe, maced. *да* part. 'tak', jako część składowa imperat. 'niech, oby', przy rozkazie, życzeniu, prośbie, part. pytajna 'czy?', part. ekspresywna używana dla żywego oddania akcji: *Да* влезе мачката, *да* го изеде месото, jako spójnik paratakt. 'i, a, więc' tylko dial. (Małecki SW), dodane do form praes. zastępuje infinitivus (zob. Koneski Ist. 150—1), jako spójnik 'aby, ażeby' wprowadza zdania celowe (często złożone za *да*), 'gdyby' warunkowe (konstrukcja typowa dla języka ludowego, zob. Gołąb PKJ PAN Kr. 2 s. 18—20), 'choćby' przyzwalające, rozpoczyna też zdania skutkowe (Gołąb BPTJ XIII 74—5), 'że, iż' dopełnieniowe (np. mu vilí *da* pój dół 'powiada mu, że idzie na dół', Małecki SW); o zdaniach z *da* w językach płd.słow. zob. też Minčeva BE XVIII 195—202;

strus. да part. wzmacniająca (przykłady zob. Borkovskij Sintaksis drevnerus. gramot, 1958, 40), 'więc, tak więc, to, wtedy, w takim wypadku', spójnik łączny 'i' od XI w., przeciwstawny 'a, ale, lecz' od XI w., part. pytajna 'czyż, czyżby', part. na wyrażenie rozkazu, życzenia 'niech, niechaj', jako spójnik wprowadzający zdania podrzędne (w tej funkcji pod wpływem cs., zob. Bauer Bull. ústavu rus. jaz. X, 67—70, Minčeva l. c. 195) 'aby, żeby', 'że, quod', ros. *да* part. twierdząca 'tak, tak jest; no tak; ach tak, prawda; a jakże, akurat, rzeczywiście', pytajna 'tak?, czyżby?', wzmacniająca 'ależ, no; -że, przecież, jednakże, przecież jednak', modalna 'niech, niechaj', spójnik łączny 'i' (Он *да* я; день *да* ночь), przeciwstawny 'ale, lecz' (Он сделал бы это, *да* у него нет времени), w dial. także jako part. stojąca na końcu zdania z odcieniem wzmacniającym, nawiązującym, łączącym, po czasownikach w formie czasu przeszłego wyraża wątpliwość lub zaprzeczenie treści wyrażanej przez czasownik (Ходил-*да*! — ничего не выходил), szczegółowo o funkcjach w dial. zob. SRNG, ukr. pot. rzadko *да* part. twierdząca 'tak, faktycznie, istotnie', wzmacniająca (*Да* подивіться, люди добрі, чи він же не козак?), dial. 'prawie' (Служила там *да* зо штирі роки), jako part. życząca 'niech, oby, пусть' dziś rzadkie (Ісуса Христа у поміч просимо, *да* визволить від гріхів чоловіка, Hrinčenko, URS), dial. spójnik łączny 'i' (Уночі і вдень він ходить *да* бродить, кидається сюди й туди), przeciwstawny 'ale, lecz': Для мене світ білий ... здавався страшним; *Да* як заховаться? (od najstarszych tekstów widać w ukr. wypieranie *да* przez *ma*, zob. Bevzenko IMUM 394—5, Rudnyćkyj ED II 1), w dial. jako prefiks w zaimkach i przysłówkach nieokreślonych (zob. Dzendzelivśkyj UZLP 151—3, por. Stieber AJŁemk. m. 237, 299, 317, 319), brus. *ды*, dial. też *да* (np. Bjalьkevič Mohylew, Šaternik Červ.) part. wzmacniająca (*Ды* вы не скромнічайце), jako spójnik 'i' (дзень *ды* ноч; dial. я *ды* ты), 'ale, lecz, a' (Хоча, *ды* не можа; Хоць ён і разумны, *ды* я яго не люблю). ~

Kontynuuje ie. *dō* 'do tego, tu' (może pierwotny instr. czy abl. od rdzenia zaimkowego *de-*, *do-*, por. stpr. *din*, *dien* acc. sg. 'jego, ją'). Najbliższe odpowiedniki: lit. *dõ* part. 'za' w zwrotach typu kàs *dõ* víenas 'co za jeden', ags. *tō*, stwniem. *zuo*, niem. *zu* 'do', łac. *dō-nec* 'dopóki, tak długo aż', *quan-dō* 'kiedy; kiedyś; ponieważ, skoro'. Pedersen Hittitisch und die anderen ie. Sprachen, 1938, 64 łączył ze słow. *da* het. *ta* spójnik kopulatywny, p. Bednarczuk BPTJ XIX 106. Co do budowy por. *ta*, *ka*. — Funkcje spójnikowe wtórne z pierwotnych funkcji ekspresywnych partykuły wzmacniającej, potwierdzającej (> łączne 'i'), modalnej, o charakterze optatywnym. Funkcja spójnika hipotaktycznego rozwinęła się z pierwotnej kopulatywnej, łącznej (z odcieniem życzącym). — Zob. *do*.

Iljinskij NA 81, Musić Rad JA 142 s. 1—125, Berneker SEW I 175—6, Vondrák VSG II 515—23, Meillet SC 487—8, Brückner SE 83, Sławski SE I 135, Gołąb BPTJ XIII 67—92, Bednarczuk BPTJ XIX 99—115, L. Moszyński PF XVIII 2, 413—27, Minčeva BE XVIII 195—202, Vasmer REW I 325, Pokorny IEW 181—2. *L. B. — T. Sz. — F. S.*

-da 2. zob. **-dъ**

Dabogъ zob. **Dad'ьbogъ**

dada m. f. dziec. 'starszy członek rodziny: tata, tatuś, dziadek; mama, babka, starsza siostra; piastunka, mamka'

~ pol. dial. (płn. Wlkpol., Krajna) *dâda* 'babka; dziadek', *dâdka* 'babka', *dâdek*, *dâdy*, *dâdki* 'dziadek' (MAGP XII m. 567—8, cz. II 80, 88, AJK V m. 234—5, cz. II 179—80, 185—6, Karłowicz SGP I 337, 422, Nitsch WP II 16, IV 216, Szymczak NSPP 60), *dωda* 'grubas' (Tomaszewski GŁ), sła. *dada* 'piastunka, mamka' (Kálal, SSJ);

sch. dial. *dȁda* : *dáda* hip. 'ojciec, tatuś', *dáda* (dial. też *dâda dādȅ*, Elezović Kos.-Met.) f. hip. 'matka, mama; starsza siostra; piastunka, mamka' (Vuk, RJAZ, RSAN), bułg. dial. *dáda* f. 'starsza siostra; piastunka, mamka' (Gerov, Mladenov Vidin), maced. dziec. *dada* 'siostra, siostrzyczka' (RMJ).

Z ekspresywną palatalizacją: sła. dial. *d'ad -da*, *d'ad'*, *d'ad'o* 'starszy człowiek; pradziadek'; strus. дѧдя (czytaj: *d'ad'a*), дѧдѧ (Vasmer REW I 387) 'brat ojca lub matki', ros. *дя́дя* m. 'brat ojca lub matki; mąż ciotki, wuj' (dial. 'średni brat', SRNG), pot. 'starszy dorosły mężczyzna', *дя́дька* 'dorosły mężczyzna', hist. 'piastun', dial. 'starszy drużba' (też *дядько́*, SRNG), dial. także *дядяка*, *дядáшка* 'wujaszek', *дядь* m. 'wuj' (SRNG), ukr. *дя́дя* m., rzadziej *дя́дьо*, też *дя́дько* m. 'brat ojca lub matki, mąż ciotki, wuj; starszy, dorosły mężczyzna', dial. *дя́дьо*, *дя́дик* 'ojciec' (Żel., Hrinčenko), brus. *дзя́дзька* 'wuj, wujaszek; starszy, dorosły mężczyzna', dial. też *дзя́дзя* m. dziec. 'wuj; każdy gość, mężczyzna'. ~

Por. bułg. dial. *дóда* : *деда* 'starsza siostra' (Gerov, BDial. II 153: Rodopy, Umlenski Kjustendil), maced. dial. *дода* 'ts.' (RMJ).

Dźwkn. Reduplikowana onomatopeja z języka dziecięcego. Tego samego typu wyrazy znane są też w innych językach, np. rum. *dadă* f. 'starsza siostra, kobieta', *dădácă* 'piastunka, niańka' : *dădăcí* 'niańczyć, piastować', włos. dial. *dad*, *dada* 'braciszek, siostrzyczka' (Battisti-Alessio DEI II 1203), alb. *džadžá* 'brat ojca', tur. *dada* : *dadı* 'mamka, niania' (Räsenen EWT 129 porównuje z pers. *dada*, *dāda*). Dawniej nie wykluczano, że hipokorystyczne oznaczenie matki kryje się w gr. dor. Δα-μάτηρ : Δω-μάτηρ 'matka bogini' a także i w ostatniej zgłosce łac. *Lārun-da* 'sabińska bogini śmierci', p. jednak Frisk GEW I 337, 379, Walde-Hofmann I 762—4.

Trubačev STR 70, 85—6, Skok ER I 371.

Zob. *dědъ*. *W. B. — F. S.*

dadati *dadajǫ* o 'gaworzeniu dzieci, paplaniu, gęganiu gęsi'

~ czes. *dadat(i)* dziec. 'spać, kłaść spać, lulać' (Přír. slov., Bartoš DSM); ukr. dial. łemk. *дадáкати* 'paplać; gęgać, o gęsiach' (Verchratskyj Łemk. 408, Hrinčenko). ~

Por. czes. *dadět* 'świerzbieć, swędzieć'.

Dźwkn. Tego samego typu lit. *dodúoti -úoja* 'śpiewać, o dzieciach, paplać', *dadóti -ója* 'mówić bez sensu, pleść, paplać', 'kakać, załatwiać potrzebę

fizyczną', *dadě́ti dãda* (: *dadénti -ẽna*) 'gęgać, o gęsiach; paplać, o dzieciach' (LKŽod.). Por. też rum. *dădăcí* 'niańczyć, piastować' : *dădácă* 'piastunka, niańka'. *W. B. — F. S.*

dadenъ zob. **danъ**

dad'a dial. płd.-wsch. 'dawanie, datio', 'to, co się daje, dań, danina, vectigal' ~ cs. **даждь** 'dawanie, rozdawanie, datio', 'to, co się daje, danina, podatek, vectigal; łapówka, przekupstwo, corruptela' (SJS, Miklosich LP), stąd rus.-cs. **даждь** 'datio, munus'. ~

Por. 1. cs. z XI w. **даждь** f. 'datio, munus';

2. bułg. dial. przestarz. *dáждьué* 'danina, podatek', stąd rum. *dájdie* 'danina, dań, podatek' (BER I 313).

O większym zasięgu psł. *dad'a* świadczy dobrze zaświadczona w kilku językach słow. postać *dad'ba* (o produktywności suf. *-ьba* zob. I 61—2): słe. *dâjba* 'dawanie', 'datek, dar', sch. dial. *dȁdba* 'to, co się daje, dawanie' (RSAN) : wyjątkowe w XIX w. *dȁžba* 'danina, podatek, składka' (stąd dzisiejsze *dȁžbina* 'ts.', RJAZ, RSAN), bułg. *dáжба* 'porcja, racja, przydział', przestarz. 'danina' (Gerov), maced. *dажба* 'racja, przydział'; ros. u Dala *dáжба* 'dawanie'.

Nomen actionis (> nomen acti) od reduplikowanej postaci rdzenia *dad-*, p. *dati*. O suf. *-ja* zob. I 81—2.

Por. *prodad'a*. *T. Sz. — W. B.*

Dad'ьbogъ *Dad'ьboga* : płd. **Dabogъ** *Daboga* 'bóstwo słońca'

W pierwotnej funkcji zaświadczone tylko na Rusi, gdzie dokumentacja sięga r. 980 oraz r. 1114, np. **и посемъ царствова сынъ его именемъ солнце, его же нарицютъ дажьбогъ; солнце царь сынъ свароговъ еже есть дажьбогъ** (Ivanov-Toporov Slav. sem. sistemy 16, Srezn., Miklosich LP).

Wprowadzenie chrześcijaństwa zdegradowało pierwotną nazwę bóstwa, stąd sch. w mitologii ludowej *Dâbōg* (*Dâbog*), też *Dâjbog*, *Dâjbōg* i hip. *Daba*, *Dabo*, rzadko *Dȁžbog* 'zły duch panujący nad ziemią, szatan („silan kao Gospod Bog na nebesima", SMR 101); bóstwo np. wilków, drobnego bydła, duch opiekuńczy kopalni' (SMR 101, RJAZ, RSAN, zob. Dickenmann ZslPh XX 323—46), stpol. NO *Dadzbog* notowane od XIII w. (SSNO, według Brücknera SE 37 dotrwało do XVII w.), do dziś NM *Daćbogi* pl. (Wielkopolska, Mazowsze), w XVI w. *Dadźbogi* (Białostockie, z rękopisu pracy dr I. Halickiej), stpol. XV w. patronimicum pl. *Dabogowięta* (SSNO), stukr. XIV w. patronimicum *Дажбоговичь* (Ivanov-Toporov l. c.).

Semantyka i morfologia przemawia za pierwotnością postaci Da-bogъ (Berneker Festschrift f. Ernst Kuhn, 1916, 176 n., Fraenkel ZslPh XIII 232), człon pierwszy to pierwiastek czasownika *dati*, człon drugi to subst. *bogъ* 'bogactwo, szczęście, dola'. Pierwotne znaczenie byłoby więc 'dający szczęście, dolę, bogactwo, divitias dans, deus dator'. O typie psł. i ie. NO o budowie pierwiastek + nomen zob. Milewski IIO 30 nn. Postać *Dad'ьbogъ* analogicznie do produktywnego typu NO z imperat. na *-i* w funkcji pierwszego członu (Milewski IIO 113).

Niederle SSK II 1, 109—12, Vasmer REW I 326—7, ES I 482, Urbańczyk SSS I 333, SMR 101, Ivanov-Toporov Slav. sem. sistemy 16, 61, Dickenmann ZslPh XX 323—46. *T. Sz. — W. B. — F. S.*

dagněti 'palić się, płonąć'

~ czes. *dahnĕti* (Berneker SEW I 182, u Jungmanna V 887 *dachnĕti -ním*) 'tlić się, palić się', perf. *zdachnĕti* 'spalić się' (Jungmann l. c.). ~

Bezpośrednia podstawa niejasna. Jeden ze szczątkowo zachowanych śladów nie zmienionego jeszcze ie. **dheg^{u}h-* 'palić (się)', por. *degъtь* : *žekti žegǫ*. Wokalizm *a* < *ō* może wskazywać na pierwotne causativum (w nawiązaniu do także kauzatywnego stind. *dāhayati* 'powoduje palenie' i z wokalizmem krótkim łac. *foveō fovēre* 'grzać, ogrzewać', alb. *dhez, n-dez* 'zapalam' < **dhoug^{u}héi̯ō*, por. też toch. *tsāk-* < **dhēg^{u}h-* 'lśnić, żarzyć się') do **dheg^{u}h-* zob. *degnǫti, degъtь, žekti žegǫ*. Ten sam wokalizm reprezentowany jest jednak także w archaicznych nominach: stind. *dāha-* m. 'upał, pożar', *ni-dāghá-* m. 'upał, lato', npers. *dāγ* 'wypalone piętno', psł. *jьz-gaga* (zob.).

W. B. — F. S.

dachъ *dacha* płd.-wsch. 'dawca, dator'

~ ros. dial. *dax dáxa* 'dający, dawca' (SRNG), ukr. dial. *dáxa* m., f. 'ts.' (Żel.). ~

Por. 1. ros. dial. *dáxarь -rя* 'ten, kto daje, daruje, dawca' (SRNG), ukr. dial. *dáxarь -rя* 'ts.' (Hrinčenko; u Żel. *daxár* m.);

2. sch. od XVII w. *dáša* (Vuk, RJAZ: *dȁša*) m. 'ten, kto chętnie daje, dawca', dial. też f. 'łatwa kobieta' (RSAN), bułg. u Gerova adi. *dáшен* 'lubiący dawać'.

Hip. do *datel'ь*, o budowie zob. I 71. *F. S.*

daja zob. **dajь**

dajati *dajǫ* imperf. do *dati*

~ stpol. XIV—XV w. *dająć daję*, praet. *dajął*, dziś częste w dial. (Karłowicz SGP, Dejna AGK m. 427, Szymczak Domaniewek; u Lorentza PW kasz.-sli. *daiąc dwiąią*), połab. praes. *dojěs* 2 sg. 'dajesz', *dojě* 3 sg. 'daje', *del(e) dojě* 'oddaje', *dojě vånau* 'wydaje', *dojě våkårst* 'otacza' (Lehr-Spławiński, Polański SE 114), dłuż. wg Muki *dajaś* nie używany inf. czasownika iter., którego praes. *dajom dajoš* używany jest jako durativum do inf. *daś*, głuż. dial. praes. *daju* (Muka HLF 601, Berneker SEW I 177, Šewc GHR 167), stczes. *dáti daju daješ* imperf. 'dare' od XIII w.;

słe. *dajáti dájem* (: *dajèm*), *dájam* (wg SSKJ *dájati* i *dajáti -em*), sch. dawne z XIV i XVI w. czakaw. *dájati*, jeszcze w słowniku Stulicia (r. 1806) *dajati dajam* (RJAZ s. v. *davati*), scs. **даѭти даѭ даѥши**. ~

Z cs.: rus.-cs. **даѭти даю**, ros. tylko w subst. przestarz. *daяние* 'datek, dar, ofiara', 'dawanie', dial. *daяньe* 'chrzest' (SRNG), u Dala cerk. *daяmu*, ukr. tylko przestarz. subst. *daяння* 'dar, ofiara' (SUM), wg Hrinčenki *daяmu daю́ daєш* = *davamu* (bez dokumentacji).

Pierwotny większy zasięg praes. *dajǫ* widać przy uwzględnieniu *davati davajǫ* : *dajǫ*.

Praes. *dajǫ* oparty na pierwiastku inf. aorystu *da-*, suf. *-je-* typowy dla imperfektiwów. Sufiksalne *-j-* w inf. z tematu praes. (zob. I 46). Por. orm. *tam* < **də-ye-* (Meillet Ét. 18).

Berneker SEW I 177, Meillet SC 208, 223, 225, Vaillant GC III 264, 485. Por. *davati*. *T. Sz. — F. S.*

dajь *daja* : **daja** f. 'dawanie, danie, datio'

Zaświadczone tylko w złożeniach:

perdajь dial. zach.: stpol. i pol. dial. *przedaj* 'sprzedaż' (u L. np. z Knap-

skiego), połab. (*kâ*) *perdojě* (< **perdaju*) 'do kupna', czes. dial. *předaj -ju* 'sprzedaż' (Lamprecht Opava), sła. *predaj -ja* 'ts.';
prodajь zach., płd.: czes. *prodej -je*, dawne *prodaj* 'sprzedaż', sże. *prôdaj* m. 'ts.' (w XVI w. u Megisera *prodaj* f. 'ts.'), sch. *pròdāj -ja* 'ts.' (RJAZ);
vydajь zach.: pol. dial. *wydaj* 'wydanie (za mąż)', Karłowicz SGP, czes. *výdej -je* : *výdaj -je* 'wydanie, wydatek', 'wydanie za mąż', w tym znaczeniu też dial. np. Lamprecht Opava, sła. *výdaj -ja* : *-ju* 'wydanie, wydatek', *vydaj -ja* 'wydanie za mąż';
izdaja płd.: sże. *izdâja* 'wydanie; zdrada', sch. *ìzdaja* 'zdrada, wiarołomstwo' (RMat.), dial. też 'wydatek; zdrajca' (RSAN);
odaja (< *ot-daja*) płd.: sże. *odâja* : *oddâja* 'oddanie; sprzedaż', sch. *òdaja* 'doniesienie, oskarżenie; zdrada';
perdaja płd.: sże. *predâja* 'oddanie, przekazanie; zdrada', sch. *prèdaja* 'przekazanie, oddanie';
prodaja płd.: sże. *prodâja* 'sprzedaż', sch. *pròdaja* 'ts.';
udaja płd.: sże. *udâja* : *vdâja* 'oddanie, przekazanie; wydanie za mąż', sch. *ùdaja* : *ùdadba* 'wyjście za mąż'.

Zwykle uważa się za prymarne (odpierwiastkowe) derywaty do *dati damь*. Dokładne odpowiedniki: stpr. *dāian* acc. sg. 'podarunek, datek', stind. *dāyá-* 'dający': *dāya-* subst. m. 'dar, podarunek'. Dobrze zaświadczone są jednak także sekundarne iterativa mogące być podstawą motywacji wszystkich tych wyrazów (zob. *dajati*) np. pol. dial. *wydajać się* : *wydać się*, sże. *predâjati* : *predáti*, *prodâjati* : *prodáti*, *izdâjati* : *izdáti*, *vdâjati* : *vdáti*, *odâjati* : *odáti*, sch. *prodajati* : *prodati*, dawne *udajati se* : *udati se*.

Berneker SEW I 176, Trautmann BSW 57, Mayrhofer KEWA II 35, Pokorny IEW 225. *W. S.*

dakъ dial. płd. i wsch. 1. part. wzmacniająca, uwydatniająca, 2. spójnik łączny 'więc, a więc, to, tak i, tedy', wsch. też przeciwstawny 'ale, lecz'

~ sch. dawne wyjątkowe u dwu pisarzy czakaw. z XVI i XVIII w. *dak* 'więc, a więc, tedy, zatem, toteż, igitur, ergo, itaque', przestarz. u pisarzy zach. od końca XV lub początku XVI w. *dȁkē* (< *dȁklē*) 'ts.', poza tym tylko z wtórnymi rozszerzeniami: *dȁklē* od XVI w. (Vrančić, też u Vuka), dial. *dȁkjē*, *dȁklēm*, *dȁklēn* 'ts.', *dȁklē* też part. wzmacniająca, modalna (np. przy imperatiwie), na wyrażenie zdziwienia, zaskoczenia, dezaprobaty (RSAN), dial. *dȁkle* 'czy?, czyż?' (RJAZ, RSAN, RMat., szczegółowo o budowie tych wtórnych form Skok ER I 369, o *dȁklē*, *dȁkē* p. Belić Festschrift Vasmer 68—9), stąd sże. *dȁkle* spójnik 'a więc, tedy, zatem' (Pleteršnik z sch., SSKJ nie notuje), bułg. dial. *дак* spójnik 'a, zaś' (BDial. II 149: Rodopy), part. *дáко* 'tak, tak jest' (Mladenov Vidin), ale z sch.: bułg. dial. z Banatu *дáклем* 'tak więc, a więc, przeto' (Stojkov Banat), może i dial. *дáкле*, *дáклем* 'tak więc, i tak' (Gerov; wg BER I 314 z *да ако ли*, co nie wydaje się prawdopodobne);

ros. dial. *дак* part. 'to, tak, więc' (Если хочеш, *дак* возьми), wzmacniająca (А, *дак* вот какой ты упрямый!), wskazująca 'znaczy, tak więc, a zatem' (Вот *дак* молодец!), dial. płd. *дак* 'tak' (Dal) chyba tu nie należy (deverbativum od *дáкать* z suf. *-k-* jak przy wyrazach dźwkn.), spójnik czasowy 'gdy tylko', przeciwstawny 'ale, jednak' (SRNG, Melьničenko Jaroslavl), ukr. dial. *дак* (wg Bernekera SEW I 177 z **dako*) part. i spójnik 'tak, to, więc', spójnik przeciwstawny 'ale' (Рада б душа в рай, *дак* гріхи не пускають), brus. *дык* part. wzmacniająca (Я *дык* і глядзець ... не хачу́), przy wskazywaniu na

przeciwstawienie, sprzeciw (Яна́ *дык* зусім не змяні́лася), jako spójnik 'to' (Калі́ так, *дык* я зго́дзен, też dial., Nosovič), 'więc' (Работу зрабі́ў, *дык* мо́жна і адпачыва́ць, też dial., Šaternik Červ.), dial. *дак*, *дык* 'tak więc; wszak, przecież' (Rastorguev Brjansk), *дык* 'ale' (Хацеў абедыць, *дык* кажуць, рана яшчэ, Bjalьkevič Mohylew), z brus.: pol. dawne, wyjątkowe z XVIII w. *dak* 'więc, tedy' (u L. 1 przykład z pisarza wsch., stąd SW 'więc, tedy, przeto'). ~

Ze słow.: rum. *dacă* spójnik 'jeśli, jeżeli, jak; gdyby, jeśliby', 'kiedy, gdy', 'czy' (Skok l. c.; przyjmowanie odwrotnej drogi zapożyczenia z rum. do słow. jak np. w RJAZ, nieprawdopodobne, zob. Berneker l. c., Belić l. c.).

Pierwotny acc. sg. zaimka wskazującego *dakъ* (: part. *da*), na który wskazuje ros. dawne i dial. *э-дакий* = *этакий* 'takiż'. O budowie zob. *takъ*, *kakъ*, *blizъ*. — Wobec zasięgu postaci mniej prawdopodobne wydaje się wyprowadzanie (np. Skok l. c.) z słabo zaświadczonego *dako*.

Miklosich VG IV 260, Berneker SEW I 177, Vondrák VSG II 474, Skok ER I 369, Rudnyćkyj ED II 1. *J. R.* — *T. Sz.* — *F. S.*

dal'a zob. **dal'ъ 1**

dal'ava zach. i płd. 'wielkie oddalenie, oddalona przestrzeń, dal'

~ czes. *dálava* książkowe i poet. 'oddalona rozległa przestrzeń, dal', 'wielkie oddalenie, odległość' (też dial. np. Lamprecht Opava, Bartoš DSM: *dál'ava*);

słe. *daljâva* 'wielkie oddalenie, odległość w przestrzeni; dal; odległość' (też dial., Tominec Črni vrh). ~

Od *dal'-* w adi. *dal'ьjь*, *dal'ekъ*, z suf. *-ava*. *W. B.*

dal'ečě dial. płn. = *dal'eko*

~ pol. *dalece* tylko w wyrażeniach *jak dalece* 'jak bardzo, do jakiego stopnia', *tak dalece* 'tak bardzo, do takiego stopnia' od XVI w. (por. Cyran Przysłówki 133; również w XVI w. wyłącznie z *tak*, *jako*), dial. kasz. *dalece* 'daleko': *Dalece* głos jix došed z vežė (Lorentz PW), czes. *dalece* 'ts.', 'wielce, znacznie', stczes. *dalečě* loc. sg. 'daleko' (Gebauer Sl.); sła. stare *dalece* (Stanislav DSJ II 249);

stukr. od XV w. далеце 'na dużą odległość, w dużej odległości' (Tymčenko). ~

Pierwotnie forma loc. sg. od *dal'eko* (zob.). *T. Sz.*

dal'eče zob. **dal'eko**

dal'ečina zob. **dal'ina**

dal'ečь 1. f. płd.-wsch. 'znaczna odległość, wielkie oddalenie'

~ sch. poet. i przestarz. *dälēč* od XIX w. (RJAZ, RSAN);

ros. dial. *дáлечь*, ukr. *дáлеч -чі*, brus. *дáлеч*. ~

Abstractum od *dal'ekъ*, z suf. *-ь*.

Por. *dal'ekostь*, *dal'ečina*, *dal'ь*, *dal'a*, *dal'ina*. *F. S.*

dal'ečь 2. *dal'eča dal'eče* płd.-wsch. 'daleki, odległy, oddalony, longinquus'

~ sch. dawne XVI—XVIII w. i u Stulicia *daleč* 'longinquus, remotus', cs. далечь 'longinquus' (Miklosich LP);

strus. далечь 'daleki; długi', ros. dial. *дáлечий* : *далéч -ча -че* 'daleki' (SRNG). ~

Por. dawne gen. sg. deklinacji rzeczownikowej: słe. dial. *iz daleča* 'z daleka,

z dużej odległości', scs. **изъдалеуа** 'z daleka, a longe, de longe, procul' (SJS), strus. **изъ далеуа** 'z dali; w dali' (Srezn. I 625, III 83—4).

Od *dal'ekъ* z suf. *-jь* (o odprzymiotnikowych derywatach na *-jь* p. Brodowska-Honowska SPS 40—1). *T. Sz.*

dal'ečь 3. zob. **dal'ekъ 2**

dal'ečьje 'odległość, oddalenie'

~ pol. dawne XVI w. *dalecze* n. 'oddalenie, odległość w przestrzeni' (poświadczone tylko w zwrocie stanęli z *dalecza* 'steterunt procul', SP XVI IBL), czes. u Jungmanna *dalečí* n. 'ts.', np. státi z *dalečí* 'z dala', sła. *d'alečie* 'odległość, oddalenie' (Loos);

cs. **далечиѥ** 'distantia' (Miklosich LP);

ros. dial. *дáлече* i *далéче* 'dal, oddalenie' (SRNG). ~

Abstractum od adi. *dal'ekъ* z suf. *-ьje* (zob. I 85). *T. Sz.*

dal'ečько zob. **dal'ečькъ**

dal'ečькъ *dal'ečьka dal'ečько* 'nieco dalszy, dość daleki' (zwykle adv. **dal'ečько**)

~ pol. dawne *daleczki* 'nieco dalszy' (L. bez cytatu), w XVII w. adv. *daleczko* 'bardzo daleko, dość daleko' (Kn.), 'opodal, nieco dalej' (L.), dial. kasz. *dalečki* dziec. 'daleki', adv. *dalečko* 'daleko' (Sychta SK), dłuż. *dalocki* dość daleki', adv. *dalocko* 'dość daleko';

sch. *dàlečak -čka -čko* 'daleki, dość daleki' (wg RSAN indywidualizm), dial. adv. *dalèčko* 'daleko, dość daleko' (RSAN), bułg. pot. adv. *далéчко* 'nieco dalej', u Gerova też adi. *далéчък -чка -чко* 'nieco dalszy, dość daleki', maced. *далечко* adv. 'dość daleko';

ukr. dial. *далічко* adv. 'daleko' (Hrinčenko). ~

Dem. od *dal'ekъ* z suf. *-ьkъ*. *W. B.*

dal'ečьnъ zob. **dal'ьnъ**

dal'ečьn'ь zob. **dal'ьnъ**

dal'eko : dal'eče comp. *dal'e : dal'ějе : dal'ьše* 'w znacznej odległości, w oddaleniu, w dużej odległości; na znaczną, na dużą odległość, o przestrzeni', także 'o odległości w czasie: długo, dawno', *dal'e*! też jako interi. wyraża rozkaz, zachętę do kontynuowania jakiejś czynności

dal'eko: ~ pol. *daleko* comp. *dalej* (zob. GHJP 143) już XIV w., dial. *dalé*, *dalï* (kasz., Lorentz PW, GP 209—10, AJK IX cz. II s. 131—2), *dal'i* (Olesch Sankt Annaberg, Tomaszewski GŁ; tyle *dale* 'tak daleko', Kucała PSM) 'w znacznej odległości, w odległym miejscu, w oddaleniu, o przestrzeni i czasie', 'na dużą, znaczną odległość, w oddalone, odległe miejsce' od XIV w., w funkcji wzmacniającej znaczenie wyrazu, do którego się odnosi 'o wiele, znacznie, nierównie' (już w XV w. 'wiele, bardzo; dłużej, więcej, ponad', *daleko* więcej 'o wiele więcej'), tylko w comp. 'w dalszym ciągu, następnie, później, na przyszłość, w przyszłości' (też dial.) od XIV w., *daleko* 'długo' (też dial., już stpol. w XIV w. 'o czasie: długo, dłużej', 'o miejscu: longe, procul, late'), stpol. w użyciu comp. *dalej* 'dłużej, więcej, ponad' od XIV w., od XVI w. 'następnie, potem, nadto, oprócz' (też dial.), jako interi. *dalej*! 'nuże!' (też dial.), połab. comp. *dolej*, superl. *nadolȯi* (Lehr-Spławiński, Polański SE 112), dłuż. *daloko* (comp. *dalej*; stare i dial. *daleko*) adv. do *daloki* 'na dużą odległość, w dal', jako interi. *dalej*! 'proszę wejść!' (jako skrót od *stupśo dalej*!), praep. cum gen. np. *dalej* teb̀e 'über dich hinaus', głuż.

daloko (też dial., Michalk Neustadt), comp. *dale*, adv. do *daloki*, np. *daloko* šěroko 'wszędzie', tak *daloko* hač 'o ile, w takim stopniu jak', czes. *daleko* 'nie blisko, w dużej odległości' od XIII w. (comp. *dále* od XIV w., dial. *dále* np. Já sem ho *dále* neviděla, Bartoš DSM), też na oznaczenie 'kontynuacji czegoś; wzmocnienia wyrazu: znacznie', w funkcji praep. cum. gen. (Přír. slov.), sła. *d'aleko* (dial. wsch. *daleko*, Kálal), comp. *d'alej*, dial. *dal'i* (Buffa Dlhá Lúka) oznacza 'wielką odległość w przestrzeni, kontynuację, stopniowanie czegoś', jako part. przy wyliczaniu 'potem, prócz tego';

słe. przestarz. *dáleko* i *dalêko* (comp. *dâlje* od XVI w. i dial. np. Tominec Črni vrh) 'w znacznej odległości, nie blisko' (SSKJ), 'na dużą odległość, w dal' (Pleteršnik), sch. *dalèko* comp. *dàljē* (też u Vuka 'longe', Elezović Kos.-Met. *dalèko*) 'w wielkiej odległości, w przestrzeni i czasie' od XVI w. (u Vrančicia *daleko* 'procul'), 'w wielkim stopniu, dużo, znacznie', tylko comp. 'na wyrażenie następowania w przestrzeni i czasie: kolejno, po kolei, z kolei; potem, następnie', w funkcji interi. *dalje*! 'kontynuuj!; odejdź!, precz!', 'naprzód!', przestarz. i dial. też w funkcji praep. cum gen. (często w comp.) 'w dużej odległości od obiektu wyrażonego w gen.' (stąd bułg. dial. z Banatu comp. *dál'e*, Stojkov Banat), cs. **далєко** 'longe' (Miklosich LP), scs. **далиѥ**, **далиѥѥ** adv. comp. 'longius' (SJS), bułg. *daléko* 'w dużej odległości od czegoś, w przestrzeni i czasie' (RBKE), maced. *daleku* 'ts.' (też dial., Małecki SW);

strus. comp. **дале** 'daleko, dalej', **далѣ** 'daleko, procul', **далѣє** 'daleko', ros. *dalekó* i *dalëko* (comp. *dálee* i *dálьše*, dial. *dále*) 'w dużej odległości, w przestrzeni i czasie', *dalëko* 'znacznie, o wiele, jeszcze bardziej', *dalekó* 'trudno, niesposób', jako interi. *dálee*!, dial. *dále*! 'nuże!', ukr. *daléko* (comp. *dáli*, dawne od XV w. *dale*) 'na dużą odległość, w dużej odległości od czegoś, w przestrzeni i czasie', 'w wielkim stopniu, w dużej mierze', brus. *dalёka* comp. *daléj*, dial. *dáli*, *dálej*, *dálьšy*, *dalьš* (Nosovič, Šaternik Červ., Bjalьkevič Mohylew) 'w dużej odległości od czegoś, na dużą odległość' (też dial.). ~

dal'eče ~ sch. przestarz. *dalèče* adv. 'daleko' (RSAN) od XIII w. (RJAZ), scs. **далєчє** adv. i praep. cum gen. 'daleko, longe, in spatio, longius', **далєчє сътворити чьто отъ кого** 'oddalić coś od kogoś' (SJS), bułg. *daléče* 'daleko' (też dial. np. Gerov, BDial. III 55);

strus. **далєчє** 'daleko', 'długo', ros. przestarz. i dial. adv. *dalёče* 'w dużej odległości od czegoś, daleko' (SRJ), dial. *dalёče* i *dalečó* 'daleko', *dalёče* 'dawno' (SRNG), stukr. od XV w. *dalече* 'w dużej odległości, na dużą odległość', w XVII w. też 'bardziej, w większym stopniu' (Tymčenko). ~

Por. wyjątkowe maced. przestarz. *далекум* = *daleku* (RMJ) < *dal'ekomь*.

Postać *dal'eko* jest acc. sg. n. od adi. *dal'ekъ*, *dal'eče* acc. sg. n. od adi. *dal'ečь* (o tym typie zob. Vondrák VSG II 271).

Por. adv. *dal'ekъ*, *dal'ečь*. *T. Sz.* — *F. S.*

dal'ekostь f. 'znaczna odległość, wielkie oddalenie, longinquitas'

~ pol. *dalekość* od XV w. (też dial., np. kasz., śląskie), dłuż. *dalokosć*, głuż. *dalokosć*, czes. *dalekost* od XV w., sła. przestarz. *d'alekost'*;

sch. przestarz. *dàlekōst* (RSAN; RJAZ tylko ze Stulicia);

ros. u Dala *dalёkostь*, ukr. *dalékistь -kosti* od XVI w. (Tymčenko), brus. *dalёkasць*. ~

Por. słe. *dalekǫ̂ča* 'wielka odległość' (Pleteršnik), sch. dawne XVII—XIX w. *dalekòća* 'longinquitas, intervallum'.

Abstractum od *dal'ekъ*, z suf. *-ostь*.
Zob. *dal'ečь*, *dal'ečina*, *dal'ь*, *dal'a*, *dal'ina*. *T. Sz.*

dal'ekъ 1. *dal'eka dal'eko*, comp. *dal'ьjь dal'ьši dal'e* 'znajdujący się w dużej odległości, odległy, oddalony; rozpościerający się na dużą odległość, długi, rozległy, o miejscu, przestrzeni', 'znajdujący się w dużej odległości od teraźniejszości; dawny, przyszły, o czasie, porze, longinquus', także o pokrewieństwie: 'połączony dalszym pokrewieństwem', **jьzъ dal'eka** 'z dużej odległości, e longinquo, procul', **dal'ekъ pǫtь** (dial. **dal'eka dorga, cěsta**) 'długa droga'

~ pol. *daleki* comp. *dalszy* 'znajdujący się, położony w dużej odległości, odległy, oddalony' (też dial., np. Sychta SK, Lorentz PW, Szymczak Domaniewek) od XIV w., 'ciągnący się na dużą odległość, ciągnący się daleko, daleko sięgający, rozległy; długi; długo trwający' (stpol. 'długi' od XIV w., *dalszy* 'dłuższy' dziś dial., Karłowicz SGP), *daleka droga* 'długa droga' od XIV w., 'odległy od teraźniejszości, dawny; przyszły' od XV w. (w XVI w. też 'niebezpośredni, niezupełny', 'znaczny, duży, będący w wysokim stopniu'), 'przybyły z dalekich stron, z daleka, przebywający daleko, rozłączony z kim' od XV w., *z daleka* 'z odległości, z dala, w oddaleniu; z odległych stron, krajów, e longinquo, procul' od XV w., *daleki* krewny 'połączony dalszym pokrewieństwem' od XV w. (stpol. XV w. 'niebliski, remotiore coniunctus cognatione'), tylko w comp. *dalszy* 'trwający, przedłużający się w przyszłość, kontynuowany; następujący po poprzednim, nowy, mający nastąpić, przyszły' (por. stpol. od XV w. także w terminologii prawniczej *dalszy* dzień 'ostatni dzień terminu sześciotygodniowego'), dłuż. *daloki*, stare i dial. *daleki*, comp. *dalšy* 'znajdujący się w dużej odległości, odległy, oddalony', *daloka* swójźba 'odległe pokrewieństwo', *z daloka* 'z dużej odległości, procul', *daloka droga* 'długa droga', głuż. *daloki* comp. *dalši* i dial. *dalejši*, dial. *daleki* 'znajdujący się, położony w dużej odległości, odległy, oddalony', *daloke* přećelstwo 'dalekie pokrewieństwo', czes. *daleký*, comp. *další*, przestarz. *dálejší* 'będący w dużej odległości (w przestrzeni lub czasie), nie bliski' (też dial. np. Lamprecht Opava) od XIII w. (stczes. *daleký*, comp. *dalí* i *další*, Gebauer Sl.), 'rozpościerający się na dużą odległość, rozległy, w przestrzeni i czasie', 'znaczny, walny', *daleká* sestřenice, *daleké* příbuzenstvo 'o odległym, nie bliskim pokrewieństwie z kim', *daleká cesta* 'długa droga', sła. *d'aleký* (*d'* z antycypacją miękkości *l'*, zob. Machek ES² 110, dial. *dal'eki*, Buffa Dlhá Lúka), comp. *d'alší*, dial. *dalši* 'oddalony, odległy, w przestrzeni lub czasie; przeciwstawne: bliski' (pot. *d'aleký* svet 'obczyzna, zagranica'), 'sięgający na dużą odległość, długi', *d'aleký* príbuzný, *d'aleká* rodina 'o odległym, nie bliskim pokrewieństwie z kim', *d'aleká cesta* 'długa droga';

słe. *dálek -ka -ko* (dziś przestarz. SSKJ) 'oddalony, odległy, nie bliski', comp. *dâljši* 'dłuższy', przestarz. 'znajdujący się w większej odległości, bardziej oddalony, dalszy' (SSKJ), u Pleteršnika też *dalji* = *daljši*, *daleka pot* 'długa droga' (SSKJ), sch. *dàlek dalèka dalèko* (*dàlekī*, comp. *dãljī*) 'znajdujący się w dużej odległości od kogoś lub czegoś (w czasie lub przestrzeni), oddalony, odległy; rozległy, szeroki, wielki', 'dawny, odległy w czasie' w podstawowych znaczeniach od XVI w., 'nie znajdujący się w bliskich związkach pokrewieństwa' od XVIII w., przen. 'obcy, nieznany; nieprzystępny; nieobecny; chłodny, bezbarwny', tylko w comp. 'następny, kolejny; późniejszy; inny, nowy' od XVII w., *izdalèka* 'z dali, z dużej odległości; z odległego kraju, z odległej ziemi, eminus, e longinquo' (też u Vuka) od XV w., *dalek* put 'długa droga' od XVI w., cs. XIII w. **далєкъ** 'longinquus' (SJS), comp.

далии, далєчаи (Miklosich LP), już scs. adv., p. *dal'eko*, cs. из далєка (Miklosich l. c.), bułg. *далéк* (dziś poet., wg BER I 315 przestarz. i dial.) 'znajdujący się w dużej odległości' (*далеко* място), 'rozpościerający się w dal, ciągnący się daleko; długi', *далек път* 'długa droga' (Gerov), por. dial. adv. *далéком* 'daleko' (Gerov Dop. z ok. Sofii), maced. *далек* = *далечен* 'znajdujący się w dużej odległości, w przestrzeni i czasie', 'rozpościerający się w dal, ciągnący się daleko', *далечни* роднини 'o odległym, nie bliskim pokrewieństwie z kim', *далечен пат* 'długa droga' (RMJ);

strus. далєкыи: далєкіи зємли XV w. (Srezn.), ros. *далёкий* (*далёк далекá далёко* i *далекó*) comp. *дальше* (też dial., u Dala także *дáльший*) 'znajdujący się w dużej odległości, w przestrzeni i czasie', 'ciągnący się na dużą odległość', przen. 'obcy komuś, czemuś, mający mało wspólnego z kimś, czymś', *издалекá*, *издалёка* 'z dużej odległości, z dali', *далёкий путь* 'długa droga', *дорога далека* 'ts.' (SSRJ), ukr. *далéкий* comp. *дáльший* 'znajdujący się w znacznej odległości, odległy, w przestrzeni i czasie; ciągnący się na dużą odległość', 'o pokrewieństwie: nie blisko spokrewniony' od XVII w., stare od XVII w. 'długi, w przestrzeni i czasie' (Tymčenko), *здалека* 'z dużej odległości, z dali', *далека дорога* 'długa droga', brus. *далёкі* comp. *дáльшы* 'znajdujący się w wielkiej odległości, mający wielki zasięg', 'oddalony od czegoś, obcy czemuś', 'o pokrewieństwie: nie blisko spokrewniony'. ~

Por. formy typu *delek* zamiast *dalek* (może z asymilacją $a — e > e — e$, zob. jednak próby nawiązania do ie. **del-*): stpol. wyjątkowe z r. 1408 *nadelej* superlat. od *daleko*, sła. *del'eki* 'daleki' (Sipos Bükk-Gebirge), *delaký* 'ts.' (Machek l. c.), bułg. dial. z zach. Tracji *делéк* 'ts.' (BDial. V 227), adv. *дилéку* 'daleko', *дилéче* 'ts.' (ib.), *делéче*, *дилéче* 'daleko, w dali', 'o czasie: przed lub po długotrwałym okresie' (BDial. VI 22).

Kontynuuje pierwotne **dōl'oko-*, o charakterystycznym dla adi. oznaczających coś wielkiego rozmiarami suf. *-okъ*, p. Trubeckoj BSL XXIV 133. Etymologia niepewna. Może z **da-l'-oko-* do rdzenia zaimkowego *do-*, *de-* (p. *da*), paralelne budowę od rdzenia zaimkowego *to-* byłoby lit. *tolùs* 'daleki': *tolì* 'daleko', łot. *tâls* 'daleki', stpr. *tālis* 'dalej'. Nie można wykluczyć także możliwości związku z ie. **del-* 'długi, przedłużać', psł. *dьliti*, *dl̥'gъ* (zob.).

Meillet MSL XIV 372—3, Specht UID 315, Berneker SEW I 177, Machek ES² 110, Sławski SE I 136—7, Vasmer REW I 327, Fraenkel LEW 1106, Otrębski LP VIII 307. — Dečev ZslPh IV 380—3 zestawiał z trac. Δαλη-, Δαλε- zachowanym w NO Δαλή- albo Δαλέ-πορις.

Zob. *dal'ečь*, *dal'ečьnъ*, *dal'eko*. *T. Sz. — W. B. — F. S.*

dal'ekъ 2. : płd. **dal'ečь** adv. = *dal'eko*

dal'ekъ: ~ pol. dial. kasz. *dalek*, sli. *dalék* comp. *dalé* 'w znacznej odległości; w odległe miejsce, na dużą odległość' (Lorentz PW, Sychta SK), połab. *doléˑk* comp. *doleˑi* 'ts.';

sch. dawne od XVI w. a dziś dial. *dàlek* 'procul, longe' (RJAZ), bułg. dial. *далéк* = *далéче* 'w dużej odległości, daleko' (Gerov s. v. *далече*);

ros. dial. *далёк* 'w dużej odległości; w odległe miejsce, na dużą odległość' (SRNG), stukr. XVI w. далєкъ 'w oddalone, odległe miejsce' (Tymčenko). ~

dal'ečь: ~ sże. *dáleč* 'na dużą odległość, daleko', sch. dawne od XVI w. *daleč* 'ts.', dziś dial. z pieśni ludowej *dàleč* 'ts.' (RJAZ, RSAN), cs. далєчь 'longe' (Miklosich LP), bułg. *далéч* 'w dużej odległości, na dużą odległość,

w odległym miejscu, daleko', 'o czasie: dawno, przed lub po dłuższym czasie' (RBKE, Gerov). ~

Postać *dal'ekъ* jest acc. sg. m. adi. *dal'ekъ, dal'ečь* acc. sg. m. od *dal'ečь (zob.). Co do budowy por. blizъ (I 269). W poszczególnych językach trzeba się* liczyć jednak z możliwością sekundarnego przekształcenia przysłówków *dal'eko, dal'eče* (zanik końcowego *-o, -e*, zob. np. Lehr-Spławiński, Polański SE 113). Vondrák VSG II 274, Vaillant GC II 2, 688—9. *T. Sz.*

dal'ěti *dal'ějǫ* wsch. 'stawać się dalszym, oddalać się'

~ ros. dial. *dalétь -éю* : *dálеть -ею* 'stawać się bardziej dalekim, oddalać się' (SRNG), ukr. dial. *dalítu -líю -líc* 'oddalać się' (SUM), brus. dial. *dáliць dáliю* 'stawać się dalszym, oddalać się' (Nosovič). ~

Od *dal'-ьjь, dal'-ekъ*, o budowie zob. I s. 47. *W. B.*

dal'ina : dal'ečina 'wielkie oddalenie, wielka odległość, dal, longinquitas'

dal'ina: ~ pol. dial. sli. *dáləna* 'dal, odległość, oddalenie' (Lorentz PW, SlW), dłuż. *dalina* 'odległość, oddalenie' (tylko Švjela; Muka nie notuje), głuż. *dalina* 'ts.', 'tło, ostatni plan, głębia' (wg Pfuhla z czes. czy z ros.?), czes. przestarz. (tak SSJČ, wg Přír. slov. rzadkie) i poet. *dálina* 'wielka odległość, dalekość, dal', sła. *dialina* 'ts.' (tylko Kálal);

słe. *daljína* 'wielkie oddalenie, wielka dal', 'odległość', sch. *daljìna* 'odległość w przestrzeni np. między dwoma punktami' od XVI w., 'nieokreślona, daleka, odległa przestrzeń', 'odległość w czasie', u Vuka 'longitudo';

ros. dial. *dalinа́* 'dal, wielkie oddalenie' (też z akc. *dálina*), 'długość' (SRNG, Dal, Melьničenko Jaroslavl), ukr. *dalinа́* 'dal, wielkie oddalenie' (SUM) od XVIII w. (Tymčenko), brus. dial. *dalinа́* 'ts.' (Nosovič). ~

Por. 1. *dal'-in-ja*: ukr. rzadkie *dalinя́* 'dal, wielkie oddalenie',

2. paralelny derywat od *dal'ьnъ*: bułg. poet. *dalninа́* 'daleka przestrzeń, dal' (RBKE), maced. poet. *dalnina* 'ts.', ukr. dial. *dalьninа́* 'ts.' (Hrinčenko).

dal'ečina: ~ pol. dial. *dalecyna* 'miejsce odległe' (Karłowicz SGP z ok. Tykocina);

słe. *dalečína* 'dal, odległość' (Pleteršnik), sch. przestarz. *dalečìna* (*dalèčina*) 'odległość w przestrzeni, longinquitas, intervallum' (u Vrančicia *dalječina* 'longinquitas', poza tym od XVII w.), w XVIII w. też 'dalekie, odległe miejsce' (RJAZ, RSAN, RMat.), bułg. *dalečinа́* 'dal, daleka przestrzeń' (też dial., np. BDial. III 55), 'oddalenie, wielka odległość', maced. *dalečina* 'daleka przestrzeń, dal', 'odległość';

ros. dial. *dalečína* i *dalečinа́* 'wielka odległość' (SRNG), ukr. *dalečinа́* 'daleka przestrzeń' (SUM). ~

Por. *dal'eč-in-ja*: bułg. dial. *dalečin'á* 'oddalenie, wielka odległość' (BDial. VI 166), ukr. dial. *dalečinя́* 'daleka przestrzeń' (Hrinčenko), brus. *dalečыnя́* 'ts.', dial. *dalячыnя́* 'wielka dal' (Šaternik Červ.).

Różne chronologicznie abstracta z tym samym suf. *-ina* (zob. I 120—1): *dal'ina* od pierwotnej podstawy adi. *dal'ekъ, dal'ečina* od *dal'ekъ*.

J. R. — T. Sz.

dal'iti *dal'ǫ* 'powiększać odległość między czymś, odsuwać, odłączać', **dal'iti sę** 'odsuwać się dalej od czegoś, od kogoś, stawać się dalszym'

dal'iti: ~ pol. dziś tylko z pref. np. *oddalić -lę* 'powiększyć odległość między czymś, odsunąć, odłączyć' (też dial. np. sli. *ɥoddaləc*, Lorentz PW) od XIV w.,

'zwolnić z pracy, usunąć z zajmowanego stanowiska, odprawić' od XV w., głuż. *dalić* 'odsuwać dalej, oddalać' (Pfuhl), czes. przestarz. *dáliti* 'ts.', sła. dial. *dialit'* 'oddalać' (Kálal), w języku liter. z pref. np. *oddialit'*, *vzdialit'* 'odsunąć na większą odległość', 'przełożyć (na inny termin), odłożyć';

słe. z pref. *oddalíti -lím* 'oddalić', sch. *dáljiti dâljīm* 'oddalać, odsuwać' (RSAN), scs. tylko z pref. **отдалити -лѧ** 'odsunąć dalej, oddalić';

ros. u Dala *далúть* 'oddalać', dziś tylko z pref. np. *отдалúть -лю́ -лúшь* 'przesunąć na dalsze miejsce od kogoś, czegoś', 'odwlec termin wykonania czegoś', ukr. dial. *далúти -лю́ -лúш* 'oddalać' (Hrinčenko), w języku liter. tylko z pref. np. *віддалúти -лю́* 'odsunąć, oddalić', brus. dial. *дáліць дáлю* 'oddalać' (Nosovič), w języku liter. tylko z pref. np. *аддалíць -лю́ -áліш* 'oddalić'. ~

dal'iti sę: ~ stpol. XV w. *dalić się* 'oddalać się, recedere', dziś tylko z pref. np. *oddalić się* 'odejść, odsunąć się dalej; stać się dalszym, zniknąć w dali', głuż. *dalić so* 'ciągnąć się w dal, ciągnąć się daleko; trzymać się z daleka', czes. rzadkie i poet. *dáliti se* 'oddalać się' od XIV w. (Gebauer Sl., Novák SlHus), sła. *oddialit' sa* 'odsunąć się, oddalić się';

słe. z pref. *oddalíti se* 'oddalić się', sch. *dáljiti se dâljīm se* 'oddalać się', 'unikać kogoś' (RSAN, RMat.);

ros. u Dala *далúться*, dziś z pref. *отдалúться* 'przesunąć się na większą odległość od kogoś, czegoś', ukr. dial. *далúтися -лю́ся -лишся* 'oddalać się', brus. dial. *дáліцца* 'odsuwać się, oddalać się' (Nosovič), w języku liter. z pref. np. *аддалíцца* 'odsunąć się, oddalić się'. ~

Por. sch. *daléčiti se dàlēčīm se* 'oddalać się, ginąć w dali' (RSAN), stsch. XVI—XVIII w. *dalèčiti -čīm* 'oddalać, removere', *dalèčiti se* 'oddalać się, odsuwać się' (RJAZ), ros. u Dala *далечúть* (*далéчить*) 'oddalać'.

Derywat od pierwotnego adi. *dal'ekъ*, comp. *dal'ьjь*. *J. R. — T. Sz.*

dal'ь 1. f. : zach. i płd. **dal'a** 'wielkie oddalenie, wielka odległość, longinquitas' ***dal'ь***: ~ pol. *dal* f. 'przestrzeń ciągnąca się daleko, duże oddalenie', stpol. XV w. 'odległość, spatium' (w rownej *dali* od siebie 'w równej odległości'), w XVI w. 2 razy: na *dal* i na szerz (Mącz. 438b 8, por. SP XVI IBL), w XVIII w. na *dal* 'na dalszy czas, na przyszłość' (L.), dial. kasz. *dœl -e* 'dal, odległość' (Lorentz PW), połab. (*vėz*) *doli* f. gen. sg. '(z) oddali, z daleka' (< **jьzъ dale*, gen. od *dal'ь* lub *dal'a*, Lehr-Spławiński, Polański SE I 113), głuż. *dal -le* f. 'dalekość, odległość' (Zeman), o postaciach czes. i sła. p. niżej;

sch. *dâlj* f. (nowsze też m.) 'oddalenie, longinquitas' (notowane też przez Vuka);

strus. **даль** 'odległość', **далии** 'w oddaleniu' (Srezn.), ros. *даль* f. 'przestrzeń ciągnąca się daleko, duże oddalenie', 'miejsce oddalone, daleko położone' (też dial., SRNG), *дáли -ей* pl. 'daleka przestrzeń, dal', dial. także 'oddalone miejsce; dalekie tajgi' (Dal, SRNG), ukr. *даль* f. 'przestrzeń widniejąca w dużej odległości', 'daleki kraj', brus. *даль* f. 'ts.' (też dial., Šaternik Červ.). ~

W kilku językach słow. najprawdopodobniej wtórne przekształcenie z pierwotnego *dal'a*: czes. *dál -li* f. 'oddalenie, odległość', sła. poet. *dial' -le* 'ts.' (SSJ, Kálal), słe. poet. *dálj* f. 'wielka odległość, oddalenie'.

dal'a: ~ stpol. XVI w. *dala* 'odległość w przestrzeni, longinquitas, longinquum', 'odległość w czasie, longitudo', od XV w. w wyrażeniu przyimkowym na *dalą* 'w dal', u Mącz. także 'na przyszłość; na dłuższy okres czasu', dziś dial. kasz. *dâlå*, sli. *dalȯ́* 'dal, odległość', 'pole leżące daleko za wsią'

(Sychta SK, Lorentz PW), o połab. *vèz doli* p. *dal'ь*, dłuż. *dala* 'oddalenie, odległość' (Muka), czes. rzadkie książkowe i poet. *dále* 'ts.', dial. zach.moraw. *dala* 'ts.' (Bartoš DSM), stczes. *dále* 'oddalenie, dal' od XIV w. (*dál -le* i nowsze *-li* wg Gebauera Sl. sekundarne, por. HMČ III 1, 203), *vzdál(i)*, *zdál* 'na odległość, daleko' (< **vz-dál'u*, p. Machek ES² 110, Gebauer HMČ III 1, 217), sła. dial. *dál'a* 'oddalenie, odległość' (Kálal);

sże. *dálja* 'kraj, miejsce położone daleko, oddalone', przestarz. 'oddalenie' (Pleteršnik, SSKJ, też dial., Tominec Črni vrh), sch. poet. *dálja* 'odległość' (RSAN, RMat.), scs. **далиⷩ** Supr. 'oddalenie, odległość, spatium', **въ далиⷩ** 'w odległości, in spatio' (SJS). ~

Abstracta od pierwotnej podstawy adi. *dal'ekъ*, z suf. *-ja*, *-ь*.

J. R. — T. Sz. — W. B.

dal'ъ 2. *dal'a* zach. 'wielkie oddalenie, wielka odległość, longinquitas'

~ pol. *z dala* adv. 'daleko, w wielkiej odległości; z daleka, ze znacznej odległości' (dial. Szymczak Domaniewek, Górnowicz Malbork), dial. *z telego dâla* 'tak daleko' (Kucała PSM 220), sli. *zdoła* 'z daleka' (Lorentz PW), dłuż. *dal -la* m. 'oddalenie, odległość' tylko w wyrażeniu przyimkowym *z dala* (*zdala*) 'z daleka', *nazdala* 'daleko, w dali' (Muka), głuż. *z dala* (*zdala*), *nazdala* 'z daleka', czes. dial. wałaskie *zdál'a* 'z daleka, z dużej odległości' (Bartoš DSM), sła. dial. *zdála*, *zd'ala*, *zdiala* 'z daleka' (Kálal);

ukr. dial. łemk. *здаля́* (: *здáлі*) 'z daleka, z oddali', Hrinčenko (może z sła. lub pol.). ~

Od tego samego pierwiastka co w *dal'ekъ*. O suf. *-jь* zob. I 80. *W. B.*

dal'ьnъ (dal'ьn'ъ) *dal'ьna dal'ьno* : **dal'ečьnъ (dal'ečьn'ъ)** *dal'ečьna dal'ečьno* 'znajdujący się w dużej odległości, odległy, oddalony, longinquus, remotus; rozpościerający się na dużą odległość, rozległy (o miejscu, przestrzeni, czasie), daleki', płd.-wsch. **dal'ьnъ (dal'ьn'ъ) pǫtь** 'daleka droga'

dal'ьnъ* : *dal'ьn'ъ: ~ pol. dial. *dalny* 'daleki' (Pluta Dzierżysławice), głuż. *dalny* 'ts.' (Pfuhl), czes. książkowe *dálný* 'daleki, oddalony, odległy (o miejscu i czasie)', rzadziej 'rozpościerający się w dal, daleko sięgający' (SSJČ), dial. moraw. *dalní* 'daleki' (Bartoš DSM), sła. poet. *dial'ny* 'daleki, oddalony';

sże. *dáljen -ljna -ljno* 'bardzo oddalony w przestrzeni, nie bliski' (dial. też 'odległy', Tominec Čni vrh), 'rozpościerający się daleko' (np. dial. w Styrii *daljna pot* 'daleka droga'), 'nie będący ściśle z kimś związany' (*daljni* sorodnik 'daleki krewny'), 'dalej następujący' (Pleteršnik; wg SSKJ przestarz.), sch. *dâljnī*, *dâljnjī* 'daleki, oddalony' od XV w., 'następujący, przyszły, idący, nadchodzący' (wg RJAZ też *dáljan -ljna -ljno*), od XV w. *daljni* (*daljnji*) *put* 'daleka droga', scs. Cloz., Supr. **далии҃ии** 'daleki, oddalony, odległy, qui longe est, longinquus', w cs. także **дальнъ** 'ts.' (SSJ), bułg. tylko w derywacie *далнинá* poet. 'dal', maced. *дален -лна -лно* 'daleki';

strus. **дальнии, дальныи** 'daleko położony, odległy', 'rozpościerający się daleko' (**дальнiй пѫть** 'daleka droga'), ros. *дáльний* (dial. też *дáльный*, Dal, SRSO) 'daleki' (np. *дáльний путь* 'daleka droga'), 'odległy, dawny, o czasie', 'daleki, o pokrewieństwie', dial. *дальнóй* w połączeniu *дальным-далеко* 'bardzo daleko', ukr. *дáльній* 'znajdujący się w dużej odległości, oddalony', 'oddalony w czasie', 'nie spokrewniony blisko' (SUM, Hrinčenko; u Żel. też *дáльний*), stukr. XV—XVIII w. *далний* 'daleki' (Tymčenko). ~

dal'ečьnъ* : *dal'ečьn'ъ: ~ pol. dial. *daleczny* 'bardzo odległy, oddalony' (Karło-

wicz SGP: Kujawy, tu też adv. *daleczno* 'daleko'), kasz. *dalečni* 'ts.' (Sychta SK), głuż. *daločny* 'odległy, daleki' (Pfuhl);

słe. dial. *dálečen -čna -čno* (np. w Styrii), *dálečnji* (np. w Rezji) 'odległy, daleki' (*dalečen* pot, *dalečnji* ljudje, človek iz *dalečnjega*), sch. dawne od XV w. (dziś dial.) *dàlečan -čna -čno* 'daleki, oddalony (np. o przestrzeni, przen. o pokrewieństwie)', 'żyjący w oddalonym kraju, miejscu' (RJAZ, RSAN), wyjątkowo w XVIII w. *dalječan* 'ts.' (RJAZ), cs. **далєчьнъ, далєчьнь** 'longinquus' (Miklosich LP), bułg. (notowane też u Gerova) *далéчен -чна -чно* 'daleki', 'nie będący bliskim, obcy' (np. *далечни роднини*), maced. *далечен -чна -чно* 'znajdujący się w dużej odległości (w przestrzeni, w czasie)', 'rozpościerający się w dal, ciągnący się daleko', 'nie bliski, obcy, o pokrewieństwie' (*далечни роднини*);

ukr. dial. *далéшній* 'przybywający z daleka' (Hrinčenko). ~

Por. ukr. *далечéнний* 'bardzo daleki'.

Synonimiczne identycznie zbudowane adi. (o suf. *-ьnъ* : *-ьn'ь* zob. Kucała JP XXXV 8—26, XXXVI 238—9, Honowska JP XXXVI 235—8, Brodowska-Honowska SPS 167—9): *dal'ьnъ* (*dal'ьn'ь*) od adi. *dal'ь*, *dal'ečьnъ* (*dal'ečьn'ь*) od adi. *dal'ekъ*. *J. R. — T. Sz.*

dal'ьn'ь zob. **dal'ьnъ**

danina płn. 'nadanie', 'coś nadanego' : 'nadane mienie', 'przymusowa opłata w naturze lub pieniądzu, podatek'

~ pol. *danina* 'opłata, podatek uiszczany zwierzchności w pieniądzach lub naturze; przymusowe opłaty w naturze lub pieniądzach płacone przez poddanych z tytułu czynszu, podatku' (też dial. np. Szymczak Domaniewek, Lorentz PW), 'haracz ściągany z kraju podbitego', przestarz. 'nadanie, nadawanie' od XV w. (stpol. 'akt nadania mienia lub uprawnień'), stpol. XV w. 'mienie darowane tytułem wiana lub posagu, dos, donatio' (z pol. zapewne czes. u Jungmanna *danina* 'podatek; nadanie, nadawanie', sch. wyjątkowe w XIX w. w przekładzie z pol. *danina* 'podatek', RSAN), głuż. *danina* 'nadanie lenna';

strus. **данина** 'dar' (u Srezn. znaczenie ze znakiem ?), ukr. *даніна* 'podatek, kontrybucja wojenna', przen. 'należna część, udział', brus. historyczne *даніна* 'opłata, podatek, dań' (BRS). ~

Por. bułg. dial. u Gerova *дáвнина* 'danina', wskazujące na adi. *davьnъ* : *davati*.

Od partic. praet. pass. *danъ* z suf. *-ina* (o nim zob. I 120—3). *T. Sz.*

danъ *dana dano* : **datъ** : płd.-wsch. **dadenъ** partic. praet. pass. do *dati*

danъ: ~ pol. *dany* (stpol. od XIV w. *dan*) partic. praet. pass. do *dać*, też w funkcji adi. 'ten, o którym mowa, przytoczony, odnośny, odpowiedni', dłuż. *dany* partic. praet. pass. do *daś*, głuż. *pod-dany* 'poddany, podległy, podwładny; uniżony, oddany', czes. *daný* 'istniejący, będący, rzeczywisty, istotny; pewny, rozstrzygający', arch. 'datowany', sła. *daný* 'istniejący, obecny; określony', przestarz. 'datowany';

słe. *dán dána dáno* partic. praet. pass. do *dati*, w funkcji adi. książkowe 'ten, o którym mowa, przytoczony, odnośny, określony', sch. *dân dána dáno* partic. praet. pass. do *dati*, scs. **данъ** partic. praet. pass. do **дати, данын** 'dany';

ros. u Dala *дáный*, zwykle *дáнный* partic. praet. pass. do *дать*, w funkcji adi. *дáнный* 'ten, o którym mowa, przytoczony; odbywający się teraz, obecny',

ukr. *дáний* partic. praet. pass. do *дamu*, w funkcji adi. 'ten, o którym mowa, określony'. ~

datъ: ~ dłuż. dawne (Jakubica, Thareus) i dial. *daty* partic. praet. pass. do *daś*, głuż. *daty* partic. praet. pass. do *dać*;

sch. *dât dáta dáto* partic. praet. pass. do *dati*, scs. **отъ-дать**;

brus. dial. *дamый* partic. praet. pass. do *дaць* (Nosovič);

por. pol. dial. *data* 'wydatek' (Karłowicz SGP). ~

dadenъ: ~ sch. dawne dial. (czakaw. ?) XVII—XVIII w. *daden -na -no* partic. praet. pass. do *dati* (RJAZ II 288, por. dial. wsch. derywaty: *dadènija* 'nawyk, cecha; zdolność', *dàdenica* 'narzeczona', RSAN), bułg. *дáден -на -но* partic. praet. pass. do *дам*, w funkcji adi. 'określony, oznaczony; znany, wiadomy', maced. *дaден* 'dany, określony';

ros. dial. *дáден, дáденый* partic. praet. pass. do *дать* (Dal), *дáденый* 'ustalony, określony przez kogoś' (SRNG), brus. *дáдзены* partic. praet. pass. do *дaць* (też u Nosoviča), w funkcji adi. 'ten, o którym mowa, określony'. ~

Dokładne odpowiedniki mają *danъ* (< ie. *dō-no-*: stind. *dána-*, łac. *dōnum* n. 'dar', cymr. *dawn* m. 'dar') i *datъ* (= stpr. *dāts*, lit. *dúotas*, stpr. *duôts* 'ts.', stind. *-dāta-* w *tvá-dāta-* 'dany przez ciebie', awest. *dāta-*, ie. *dō-to-*). *Dadenъ* jest tworem psł., zob. *dati*.

Trautmann BSW 57—8, Pokorny IEW 225. *W. B.*

danъkъ *danъka* : **datъkъ** *datъka* 'dawanie, ofiarowanie' : 'coś danego, ofiarowanego, dar, podarunek', 'danina, podatek'

danъkъ: ~ dłuż. *dank -ka* (: *dańk -ka*, Muka) 'dar, podarunek', 'podatek' (też dial., Fasske Vetschau), sła. dial. *dánky* chyba 'podatki, daniny' (Kálal);

sch. od XIV w. *dának dánka* (: *dànak dânka*, RSAN, też *dánjak -njka*, RJAZ, RMat.) 'podatek; pogłowie; danina' (też u Vuka 'tributum'), bułg. *дáнък* (dial. w Rodopach *дáнук*, BDial. II 149) 'podatek', maced. *данок* 'ts.';

ukr. *дáнок -нку* 'ofiara, dar' (Hrinčenko, u Żel. *дáнок -нка*). ~

datъkъ: ~ pol. *datek datku* 'to, co się daje, dar: drobne wynagrodzenie za wyświadczone usługi; jałmużna; dobrowolna ofiara na cele społeczne', przestarz. 'darowizna', 'łapówka', dawne 'danie czegoś, ofiarowanie' (stpol. XV w. *datek* 'mały dar', w XVI w. 'to, co się daje; dar, opłata, zapłata, nagroda', 'wydatek'), sli. *datk -k*u* 'dar, datek' (Lorentz PW), dłuż. *datk -ka* 'dar; oddanie' od połowy XVII w. (Muka z Chojnana), głuż. *datk -ka* 'dar', czes. u Jungmanna *datek -tku* 'dar, podarunek; danina';

sch. przestarz. (ale też w pieśni ludowej) *dátak dátka* 'podatek', 'dane, fakt stwierdzony' (RSAN, poza tym tylko u Stulicia, RJAZ);

ukr. przestarz. *дáмок -мку* 'dar, ofiara' (SUM), u Hrinčenki też 'jałmużna', brus. dial. *дáмок -мку* 'łapówka' (Nosovič). ~

Por. ros. *дáмочный* przestarz. 'odnoszący się do darowania, ofiarowania', historyczne XVIII—XIX w. 'chłop wzięty do wojska, poborowy', brus. *дáмачны* historyczne 'ts.' (BRS).

Derywaty od partic. praet. pass. *danъ* : *datъ*. O suf. *-ъkъ* zob. I 93—4. *T. Sz.*

danь f. 'dawanie', 'to, co się daje komuś, dar, podarunek', 'danina, podatek' ~ pol. *dań* f. historyczne 'należność uiszczana w pieniądzach lub naturze, danina; haracz, opłata lennicza' od XIV w. (stpol. XIII—XIV w. 'danina w miodzie'), dziś przestarz. i książkowe 'dar, podarunek' (por. stpol. XV w. 'dobrowolna ofiara', 'akt nadania mienia'), dial. w znaczeniach wyspecjali-

zowanych: 'opłata za pastwisko; komorne, opłata za mieszkanie' (Karłowicz SGP, Górnowicz Malbork, Maciejewski Chełm.-dobrz. 240), dłuż. *dań* f. 'dar' od XVI w. (Muka z Jakubicy), 'podatek, czynsz', do *dani* wześ 'dzierżawić', głuż. *dań* f. 'czynsz, danina' (*dań dawać* 'płacić, dawać czynsz, daninę'), 'procent, odsetki', po pěcnej *dani* chodźić 'żebrać', czes. *daň* f. 'podatek, danina' (dial. też *dáň* f. 'ts.', Malina Mistřice) od XIV w. (stczes. *dan, daň* f. 'tributum', Gebauer Sl., Flajšhans Klaret), stczes. XIII—XIV w. 'dar, podarek' (Gebauer Sl.), sła. *daň* f. 'podatek', historyczne 'danina' (SSJ, Isačenko SRS);

słe. *dân danî* : *dânj* f. 'danina, haracz' (według Pleteršnika *dân* z sch.), w SSKJ dawne *dânj* m. 'ts.', sch. dawne XIII—XV w. *dan* (stsch. *danь*) prawdopodobnie f. 'tributum' (też u Stulicia *dan* 'haracz' ale z ros., RJAZ), dziś dial. *dân* m. 'podarunek, upominek dawany w czasie zaręczyn lub wesela przez dziewczynę uczestnikom obrzędu' (RSAN), scs. **дань** f. 'podatek, danina, tributum, vectigal', bułg. przestarz. *дан* f. 'danina, haracz' (też u Gerova);

strus. **дань** 'dar, donatio, donum', 'dochód, zysk', 'podatek, danina, vectigal', 'danina, haracz', 'poddaństwo' (Srezn., Slovarь SPIg.), ros. *дань* f. 'danina; haracz, trybut', dial. 'nadział gruntu przed rewolucją' (SRNG), u Dala zach. 'danina w naturze ściągana z chłopów na rzecz dworu', ukr. rzadkie *дань* f. 'danina, trybut, haracz', dial. poleskie *дан'* f. 'dawanie' (Leks. Polesьja 30). ~

Por. bułg. *дáвань* f. 'danina, podatek' (Gerov).

Ze słow.: lit. *donìs* 'danina, podatek', łot. *dānis* 'dar; podatek, danina' (Skardžius 65, Fraenkel LEW 99, ZslPh VIII 416);

z płd.słow.: rum. arch. *dánie, dánii* f. 'darowizna, nadanie, donacja' (Skok ER I 383; według Mihăilă Impr. 142 z *danьje*).

Derywat prymarny od pierwiastkowego czasownika *dati*, o suf. *-nь* zob. I 117—8. Dokładny odpowiednik: lit. *duõnis* 'podatek, danina' (Pokorny IEW 225, por. jednak Skardžius 65, Fraenkel LEW 99, według których wyraz ten jest przekształceniem według *dúoti* 'dać' zapożyczonego ze słow. *donìs*, p. wyżej).

Berneker SEW I 179, Pokorny IEW 225. *J. R. — T. Sz.*

danьje : datьje 'dawanie, ofiarowanie, przekazywanie, datio', 'to, co jest dane, co się daje, dar, podarunek'

danьje: ~ pol. od XV w. *danie* 'darowanie, ofiarowanie, przekazanie, powierzenie czegoś, datio', stpol. XVI w. też 'ustanowienie, ogłoszenie; uczynienie, spowodowanie, udzielenie; wydanie, poddanie; uderzenie; akt nadania mienia, darowizna; to, co zostało dane, przekazane, wyłożone, nauka', w XV w. także 'dar, ofiara, donum, oblatum', dziś przede wszystkim 'potrawa podawana na stół', dial. 'trucizna podawana w pokarmie lub napoju', 'podatek' (Karłowicz SGP), dłuż. *dańe* 'datio', czes. *dání* 'datio, darowanie, dar', 'postanowienie, przywilej; łaska', stczes. *dánie* 'darowanie, ofiarowanie';

słe. *dánje* 'dar, podarunek; podatek' (Pleteršnik), sch. od XIII w. *dánje* (stsch. *danije, danьje*) dziś przestarz. i ludowe 'dawanie, obdarowywanie', 'dar, podarunek', stsch. XIII—XVI w. 'danina, vectigal', wyjątkowo w XV w. 'majętność, praedium', dial. też 'upiór, widmo' (RSAN), cs. **даниѥ** 'dar, datum, subministratio' (SJS);

strus. **даниѥ** 'dawanie, obdarowanie', ros. u Dala *дáние* 'datio' (z XVII w.

данье u Kotkova Očerki 218), dawne *данье́*, dial. też *да́нье* 'dar, podarunek', 'posag' (Dal, SRNG), ukr. przestarz. i dial. *данн́я* n. 'trucizna podana w pokarmie lub napoju; czarodziejski napój' (Hrinčenko, SUM). ~

datьje: ~ dłuż. *daśe* 'datio', głuż. *daće* 'ts.' (Pfuhl);

sch. od XVI w. (dziś ludowe) *dáće* (stsch. *datje*) 'dar, podarunek', dawne 'datio', dial. 'wydanie dziewczyny' (RSAN), cs. **датиѥ** 'datio' (Miklosich LP);

strus. **датиѥ** 'datio', ros. u Dala *датьё* 'ts.'. ~

Nomina actionis (> nomina acti) oparte na partic. praet. pass. *danъ* : *datъ*, o suf. *-ьje* zob. I 85. *W. B.*

danьnica 1. dial. płn. 'coś związanego z daniną'

~ stpol. już w XIII w. *dannica* 'jakaś miara miodu' (Słownik stpol.), dłuż. *danica* 'czynszowe pole lub łąka';

ros. arch. u Dala *да́ница* 'akt darowizny', też dial. *да́нница* 'posag' (SRNG). ~

Derywat od *danьnъ*, o suf. *-ica* zob. I 98.

W materiale słow. widać zmieszanie z identycznie zbudowanym derywatem od *danъ* (partic. praet. pass.). *W. S.* — *F. S.*

danьnica 2. zob. **danьnikъ**

danьnikъ *danьnika* 'opłacający daninę, podatek, tributarius', f. **danьnica** 2. płd., wsch.

danьnikъ: ~ pol. dawne *dannik -ka* 'opłacający daninę; wasal, lennik' od XVI w. (SP XVI IBL), też dial. 'mieszkający w cudzym domu, czynszownik' (Lorentz PW, AJK III, cz. II s. 175—6), 'mieszkający u gospodarza, ale nie pracujący w jego gospodarstwie' (Górnowicz Malbork);

sch. arch. *dànīk -íka* 'opłacający daninę; wasal' (RSAN), cs. **данькникъ** 'tributarius' (Miklosich LP), bułg. u Gerova *да́нник* 'płacący daninę, podatek';

strus. **данькникъ** 'ts.; zbierający daninę', ros. *да́нник -ка* 'płacący daninę', ukr. *да́нник -ка* 'ts.', brus. *да́ннік -ка* 'ts.'. ~

danьnica: ~ bułg. u Gerowa *да́нница* f. do *да́нник*;

ros. u Dala *да́нница* 'ts.', ukr. *да́нниця* 'ts.' (SUM), brus. *да́нніца* 'ts.'. ~

Por. stpol. wyjątkowe *daniec -ńca* 'dawca, dator' (Słownik stpol.: XV w., L., stąd czes. u Jungmanna *danec -nce* 'ts.'), dial. w wyrażeniach: *danіecka* wieś, *danіeckie* poletko (Karłowicz SGP: śląskie).

Derywat od *danьnъ*, o substantywizującej funkcji suf. *-ikъ* zob. I 90—1. O funkcji suf. *-ica* zob. I 98. *W. S.* — *F. S.*

danьnъ *danьna danьno* dial. płn. 'związany z daniną, dotyczący daniny'

~ stpol. *danny* XV—XVI w. 'czynszowy' (Słownik stpol., SP XVI IBL też *dańny*);

strus. **данькный** : **данькы** 'czynszowy', ros. dial. *да́нный -ная -ное* 'odnoszący się do daniny, podatkowy' (SRNG), też w wyrażeniu *да́нное* письмо 'akt darowizny';

por. w funkcji subst.: stpol. już w XIII w. *danny* 'urzędnik książęcy, prawdopodobnie podkomorzy' (Słownik stpol.), ros. dial. *да́нная* 'pisemny akt darowizny' (Dal, por. strus. **данная грамота** : **данная**), *да́нны* pl. 'ts.' (SRNG), ukr. dial. *данна́ -но́ї* 'ts.' (Hrinčenko). ~

O większym zasięgn przymiotnika świadczy derywat ***danьnikъ***.

Derywat od *danь* z suf. *-ьnъ*. Por. homonimiczne pol. dawne u L. *danny* (< *dany* p. *danъ*) 'co może być danym, datny, dawalny'. *W. S.* — *F. S.*

danьskъ *danьska danьsko* 'odnoszący się do daniny, podatku'

~ dłuż. *dański* 'zobowiązany do płacenia daniny, czynszu; związany z daniną, czynszowy', NT *dańskie łuki* 'die Lasszinswiesen' (Muka), głuż. *dański* 'procentowy, czynszowy';

słe. *dânjski* 'wolny od daniny, dziesięciny';

strus. **даньскый** 'odnoszący się do daniny, czynszu', stukr. XV w. **даньскые** n. pl. (Rudnyćkyj ED II 11), na występowanie wyrazu w ukr. wskazuje notowane przez Karłowicza SGP znad Dniestru (i zapewne z Przemyskiego) starosta *dański* 'gospodarz weselny, swat oddający żonę panu młodemu'. ~

Od *danь* z suf. *-ьskъ*. *W. B.*

dara 'to, co się daje, podarek, datek'

~ pol. dial. sli. *dara* np. Zbᵘożė je bᵇożω *dara* 'dar' (Lorentz PW);

scs. Supr. (1 raz) **дара** 'miłosierdzie, gratia' (**нъ сила и дара божиа вьсе ѥстъ**, SJS);

ukr. dial. *dápa* 'dar, podarunek' (Hrinčenko), *dapá* 'Komunia św.' (ib., Żel.). ~

Por. bułg. dial. *dap* f. 'wiano' (Gerov Dop.), ros. dial. *daрь* f. 'podarek' (SRNG).

Paralelna forma do *darъ*. Wahanie rodzaju wydaje się przemawiać za przekształceniem pierwotnego typu heteroklitycznego na *-r/n-* (zob. *darъ*). *T. Sz.*

darikъ zob. **darъkъ**

darina (częściej **darovina**) : płn. **darizna** (zwykle **darovizna**) 'darowanie, obdarzanie kogoś czymś' : 'to, co podarowane, dar, podarek, podarunek'

darina: ~ słe. *darína* 'dar, ofiara', *darine* pl. 'biesiada ofiarna, Opfermahl' (Pleteršnik);

ros. dial. *daрúны* pl. 'wzajemne obdarowywanie się panny młodej i pana młodego' (Dal, SRNG). ~

darovina: ~ pol. dial. niepewne *darowina* tylko w wyrażeniu: pierwsza wina *darowina* (Karłowicz SGP);

sch. dial. *dàrovina* 'darowanie, obdarowywanie', 'dar, zwłaszcza dar weselny, pieniądze zebrane przez pannę młodą na weselu' (Vuk, RJAZ, RSAN), maced. *даровина* 'dary od swatów dla panny młodej';

ukr. *даровинá* 'ofiara' (Hrinčenko). ~

darizna: ~ głuż. *darizna* 'dar, podarunek, darowizna'. ~

darovizna: ~ pol. od XVI w. *darowizna* 'to, co zostało podarowane, dar, podarunek', 'podarowanie, przeniesienie własności, akt nadania własności' (z pol.: czes. u Jungmanna *darovizna* 'darowanie; dar, podarunek'), dial. kasz. *darówizna*, sli. *darôizna* 'dar, podarunek' (Lorentz PW), głuż. *darowizna* (u Pfuhla też *darojzna*) 'dar, podarunek, darowizna';

ukr. pot., dial. *даровúзна* 'podarek, podarunek' (SUM, Hrinčenko), brus. dial. *даровíзна* 'ts.' (Nosovič). ~

Nomina actionis (> nomina acti) od *dariti, darovati*. O możliwości motywacji przez subst. *darъ* zob. I 122. O suf. *-ina* : *-izna* p. I 122, 123—4. *W. B.*

daritel'ь zob. **darovatel'ъ**

dariti 1. *dar'ǫ* 'dać, dawać w podarunku, w darze, ofiarować komuś coś', 'dać dar, obdarzyć kogoś czymś', często w znaczeniu obrzędowym 'dać, dawać dar, podarunek w czasie obrzędu weselnego', **dariti sę** 'obdarzać się wzajemnie, być obdarowywanym zwłaszcza darami weselnymi', stąd zach. 'szczęścić się, powodzić się, udawać się'

dariti: ~ pol. *darzyć darzę* (wg SJP PAN książkowe) 'dawać w podarunku, ofiarowywać, obdarowywać czym' (stpol. XV w. tylko z pref. np. *nadarzyć* 'obdarzyć, obdarować, obdzielić, donare', *obdarzyć* 'dać dary, obdarować', z XVI w. *darzyć* 'obdarować kogoś'), od XVI w. a dziś przestarz. 'szczęścić, zsyłać pomyślność, szczęście, błogosławić' (por. u Reja XVI w. *Zdarz* Bóg 'szczęść Boże', dziś dial. np. kasz. Ńex Bòg vama *daři*!, Sychta SK), dial. kasz. *dařëc daři* 'darować, szczęścić' (Sychta l. c.), dłuż. *dariś -im* 'dawać coś jako dar, podarunek, obdarzać, nagradzać', głuż. *darić -ri* 'dawać jako dar' (też dial., Michalk Neustadt), szczególnie 'dawać dar weselny', czes. *dařiti -řím* 'dawać dar, obdarzać' od XIV w. (Gebauer Sl. *dařiti -ři*, też dary *dařiti*), dial. np. *Dař* pán Bůh! 'szczęść Boże!' (Přír. slov., Bartoš DSM), sła. dial. tylko z pref. *podarit'* 'podarować' (Kálal);

słe. *daríti -rím* (wg Pleteršnika imperf., wg SSKJ perf. i imperf. oraz przestarz.) 'dawać dar, dać dar, darować' (*dariti* dar), 'ofiarowywać', u Pleteršnika *dariti* koga 'obdarowywać', sch. dial. i z pieśni lud. *dáriti dârīm* perf. i imperf. 'dawać dar, podarek', 'obdarować kogoś czymś' (RSAN; Vuk nie notuje) od XVII w. (wg RSAN imperf. 'donare'), scs. **даритн дарѭ** imperf. 'dawać, darowywać, offerre', cs. także 'odpuszczać, przebaczać, donare, remittere, condonare' (SJS), bułg. *darjá daríu* aor. *darúx* 'dać dar, podarować' (dial. także 'poczęstować, np. winem', Stojkov Banat), 'przy weselu: dać obrzędowe podarki, np. chustki, koszule' (też dial. np. BDial. VI 166), ludowe także *darjá* някого с нещо 'obdarzyć kogoś czymś' (np. BDial. I 246), maced. *dapu* perf. 'dać dar, obdarzyć' (RMJ III 598);

strus. **даритн дарю** 'dawać dar' (z dat.), 'obdarzać, obdarowywać kogoś' (z acc.), ros. *darúmь -rjú dáriшь* : *darúшь* imperf. 'dawać dar, dawać podarunek komuś', przestarz. *darúmь* чем 'obdarzać, robić prezenty' (np. *darúmь* кого-л. вниманием 'darzyć kogoś zainteresowaniem'), dial. *darúmь -rjú -ríшь* imperf. w zwrocie *darúmь* воду 'obrzęd, przy którym rzuca się pieniądze do wody przy przejeździe przez rzekę' (SRNG, Slovarь Urala), ukr. z pieśni lud. *darúmu darjú dáriш* imperf. 'dawać komuś coś w darze, w prezencie', 'obdarzać kogoś' (SUM, Hrinčenko), brus. *darыць darú dárыш* imperf. 'dawać dar, przynosić dar', 'obdarzać; nagradzać', dial. *darыць* маладую або маладога 'dawać w czasie wesela podarki pannie młodej lub panu młodemu' (Šaternik Červ.). ~

dariti sę: ~ pol. *darzyć się* 'iść po czyjejś myśli; szczęścić się, wieść się, udawać się' od XVI w. (dawne z XVI w. 'udawać się, iść ku lepszemu', np. dobrze *się darzyć*: rana *się* dobrze *darzyć* będzie 'będzie się goić'), dziś powszechne w dial. np. kasz. *dařëc są* 'darzyć się, szczęścić się, iść po myśli, dobrze się chować' (Sychta l. c., także w innych dial. np. *darzy się* 'wiedzie się, dobrze się chowa, dobrze się udaje': *darzy się* gospodarstwo, chleb *się nie darzy*, pszczoły *się darzą*, Karłowicz SGP, Kucała PSM), dawne z XVI w. jął *się* ... dary *darzyć* 'wymieniać się podarkami, obdarowywać się wzajemnie, obdarzać', dłuż. *dariś se* 'udawać się, iść po myśli', stare u Jakubicy XVI w. 'stawać się, być', głuż. *darić so* 'być obdarzonym zwłaszcza darami weselnymi' (Pfuhl), czes. *dařiti se* 'iść po myśli, powodzić się, udawać się, wieść

się', *daří se* 'wiedzie się, powodzi się', 'dobrze się wiedzie, dobrze się powodzi', 'dobrze rośnie, dobrze się chowa' (też dial. np. Horečka Frenštát), *dařiti se* po kom 'mieć czyjeś przymioty, cechy', sła. *darit' sa darí sa* 'iść pomyślnie, szczęścić się', 'rosnąć, mnożyć się; dobrze się chować' (Ovce *sa* nám zle *daria*), przestarz. nieosobowo 'powodzić się, wieść się';

bułg. *даря́ се* perf. 'wymienić z kimś podarki', 'być obdarzonym przez kogoś podarunkiem' (RBKE, Gerov);

ros. *дари́ться -рю́сь* imperf. 'być dawanym, darowanym, o podarkach' (SSRJ), dial. 'zamieniać się podarkami, dawać sobie wzajemnie upominki, dary, przy obrzędzie weselnym' (ib., SRNG, Slovarь Rjazan.), brus. *дарыцца* imperf. 'być dawanym, darowanym, przynoszonym, o podarkach, darach' (BRS).

Denominativum od *darъ*, o budowie zob. I 57.

Por. *darovati*. *T. Sz. — F. S.*

-dariti 2. *-dar'ǫ* zob. **udariti**

darizna zob. **darina**

daromь zob. **darъ**

darovatel'ь *darovatel'a* : **daritel'ь** *daritel'a* 'ten, kto daje dar, obdarowuje, dawca, ofiarodawca, dator, donator'

darovatel'ь: ~ stczes. *darovatel -le*, sła. *darovatel' -l'a*;

słe. *darovâtelj -lja* (SSKJ), sch. *dàrovatelj -lja* (RSAN; w RJAZ sch.-cs. XIV w.), cs. **даровατель**;

ros. dawne *дарода́тель* (SSRJ: Polikarpov r. 1704). ~

daritel'ь: ~ głuż. *daricel -la*, czes. dawne i stczes. *dařitel -le* (Jungmann, Gebauer Sl.);

słe. przestarz. *darîtelj -lja* (Pleteršnik, SSKJ), sch. od XVI w. *dàritelj -lja*, bułg. *дари́тел* (u Gerova nie notowane), maced. *дарител*;

ros. *дари́тель -ля*, ukr. przestarz. *дари́тель -ля* (SUM). ~

Nomen agentis od *darovati*, *dariti*, o suf. *-tel'ь* zob. II 51—2. *W. B.*

darovati *darujǫ* 'dać, dawać na własność, ofiarować, podarować, donare', dial. płn. też 'wybaczać, przebaczać winę, donare'

~ pol. *darować daruję* perf., rzadziej imperf. 'dawać na własność, ofiarować, podarować' (też dial. np. kasz. *darovac darëjé* 'ts.', Sychta SK) od XV w., 'przebaczać, odpuszczać, przepuszczać' (też dial. np. Szymczak Domaniewek) od XVI w., 'rezygnować z użycia, odebrania czego, zwalniać od czego, znosić co' od XVI w., dial. *darować* 'obdarzać w piątek przed ślubem pannę młodą' (Karłowicz SGP), dłuż. *darowaś -uju* imperf. 'dawać jako dar, podarunek', głuż. *darować daruje* imperf. 'ts.', czes. *darovati daruji* imperf. i perf. 'dawać jako dar, dawać w podarunku' (znaczenie późniejsze, Gebauer Sl.), 'poświęcać, ofiarować', 'odpuszczać, przebaczać; pomijać', stczes. od XIV w. *darovati daruju* koho čím imperf. 'obdarzać' (Gebauer l. c., Novák SlHus), dial. *darovat'* perf. 'dać w darze', 'przebaczyć, odpuścić' (Horečka Frenštát, Lamprecht Opava), sła. *darovat' daruje* perf. 'dać coś komuś na własność bez zapłaty, ofiarować', 'odpuścić, przebaczyć' (też dial., Buffa Dlhá Lúka);

słe. *darováti -újem* imperf. (Pleteršnik), perf. i imperf. (SSKJ) 'dawać komuś coś na własność bez zapłaty; obdarzać kogoś czymś' od XVI w. (u Megisera 1592 'donare'), 'ofiarować, składać coś w ofierze', sch. *dàrovati*

dàrujēm perf. (wg RJAZ też *darújēm* z Dubrovnika, wg RSAN *daròvati dàrujēm* i *dȁrovati dȁrujēm* perf., rzadziej imperf.) 'dać komuś jako dar, dać w darze' od XII w. (też u Vuka: *daròvati* kome što 'donare'), *daròvati* koga čim 'obdarzyć kogoś czymś' od XIV w. (też u Vuka i ludowe w RSAN), dial. *darovȁt darȕjem* perf. (Elezović Kos.-Met.), scs. **даровати дароуѭ** imperf. i perf. 'dawać w darze, donare, dare, largiri', cs. **даровати комоу (прѣгрѣшенига)** 'odpuszczać (grzechy), (delicta) donare' (SJS), scs. Euch. i Supr. też **даро̀ваниѥ** n. 'danie czegoś, dar, donatio, donum, datio, merces, gratia' (SJS), bułg. ludowe *дарýвам* imperf. 'dawać dar' (RBKE), dial. 'dawać chleb lub mąkę żebrakowi lub Cyganowi' (BDial. I 246), 'dawać podarki na weselu' (BDial. III 56), maced. *дарува* perf. i imperf. 'dawać dar, obdarować', *дарȍвам -ȍваш* (: *дар'óвам -óваш*) 'obdarowuję' (Małecki SW), dial. także z zachowaniem rozróżnienia tematów: *дарýје* praes. obok *дарувá* aor. (Vidoeski Kumanovo);

strus. **даровати дароую** 'dać w darze, podarować, ofiarować' od XI w. (Srezn.), por. też z XIV w. **даро̀ваниѥ** 'dar, podarek', ros. przestarz. *дарова́ть -ýю* perf. i imperf. 'obdarzać, dawać (dać) w darze, ofiarować; nagradzać czymś' (zwykle w języku poetyckim), ukr. *дарува́ти -ýю* imperf. i perf. 'dawać komuś coś na własność jako podarek', 'obdarzać kogoś czymś', 'wybaczać komuś, przebaczać' (SUM), 'poświęcać coś' (Hrinčenko), brus. *дарава́ць дарýю* perf. i imperf. 'dawać dar, obdarzać kogoś czymś', 'wybaczać, przebaczać', dial. u Nosoviča perf. 'ts.'. ~

Ze słow.: alb. *darovít* 'dawać jałmużnę', rum. *dărui* 'obdarowywać' (Mihăilă Impr. 142, Skok ER I 384, BER I 320).

Denominativum od *darъ*, o budowie zob. I 48, *-ov-* może być związane z tematem na *-ŭ-* podstawy derywacyjnej. Zob. *darъ*, por. *dariti*. *T. Sz.*

darovina zob. **darina**

darovitъ *darovita darovito* płd.-wsch. 'obdarzony (zdolnościami), utalentowany, uzdolniony, donatus, muneribus ornatus', 'chętnie obdarzający, szczodry, hojny, largus, liberalis'

~ słe. *darovìt -íta* 'utalentowany, zdolny', u Pleteršnika też 'szczodry, hojny', *darovito* polje 'płodne, żyzne', sch. od XV—XVI w. *daròvit* 'utalentowany, zdolny', przestarz. 'chętnie dający, szczodry, hojny', dial. 'mogący obficie obdarzyć, bogaty, majętny', cs. **даровитъ** 'hojny, largus' (Miklosich LP), bułg. *дарови́т* 'uzdolniony, utalentowany' (notowane też przez Gerova), maced. *дарови́т* 'ts.';

strus. **даровитыи** 'szczodry', ros. *дарови́тый* 'uzdolniony, utalentowany', przestarz. 'szczodry, hojny', ukr. u Hrinčenki *дарови́тий* 'darmowy, otrzymany za darmo', u Żel. 'uzdolniony, utalentowany'. ~

Por. 1. sł. *darovatï* 'szczodry, hojny' (Lorentz PW), głuż. *darowaćny* 'ts.' (Pfuhl), czes. *darovací* 'dotyczący darowizny', sła. *darovací* 'ts.';

2. głuż. *darjaty* 'darujący, obdarzający' (Pfuhl);

3. głuż. *dawaty* 'szczodry, hojny' (Pfuhl).

Adi. od *darъ dara* : *daru*. Możliwa sekundarna motywacja przez verbum *darovati*. *W. B.*

darovizna zob. **darina**

darovъ *darova darovo* dial. wsch. 'związany z darem, otrzymany jako dar' ~ ros. *дарово́й -вáя -вóе* 'podarowany, darmowy, gratisowy', też dial. np. Dal, SRNG, w gwarach często w słownictwie obrzędowym np. *дарово́й*

стол 'drugi dzień wesela, kiedy państwo młodzi rozdają podarki odjeżdżającym gościom' (SRNG), także w funkcji subst. *дарова́я -во́й* 'dzień, kiedy młodzi małżonkowie przyjeżdżają do rodziców panny młodej, od których otrzymują obiecane przy swatach dary np. owcę, cielę, gęś' (ib.), *дарово́е -ого* n. 'wszystko to, co podarowane' (ib.), ukr. *дарови́й -ва́ -ве́* 'otrzymany w drodze daru'. ~

Derywat od *darъ*. *W. S. — F. S.*

darovьnikъ zob. **darьnikъ**

darovьnъ *darovьna darovьno* 'związany z darem, darowizną', zach., płd. też 'chętnie dający, darujący, szczodry, hojny'

~ pol. dawne *darowny* 'pochodzący z daru, dotyczący darowizny' od XVI w., już w XV w. w funkcji subst. *darowne* 'zwyczaj przyznający ubranie zabitego woźnym sądowym do niego wezwanym' (Słownik stpol.), też adv. *darownie* 'w darze, gratis' (ib.), dial. kasz.-sli. *darovni, darovnî* 'szczodry, hojny' (Sychta SK, Lorentz PW), głuż. *darowny -wna -wne* 'ts.', stczes. *darovný* 'ts.';

słe. książkowe i rzadkie *dároven -vna -vno* 'związany z darem', np. *darovni akt* 'akt darowizny' (SSKJ), sch. *dȁrōvan -vna -vno* 'darowany, złożony albo otrzymany w darze', u Vuka (czarnogórskie) *dȁrōvnī* 'pochodzący z daru, podarowany', od XIV w. 'związany z darem', dial. 'szczodry, hojny, largus', u Elezovicia *darõvnî -vnâ -vnô* 'otrzymany z okazji zamążpójścia od krewnych', cs. **даровьнъ** 'związany z darem, donationis' (Miklosich LP), bułg. *дарóвен -вна -вно* 'przeznaczony na dar, podarunkowy' (też u Gerova), maced. *даровен -вна* 'związany z darem panny młodej';

strus. **даровьныи** 'związany z darem, darowizną' (Srezn.), ukr. dial. *дарови́й -ва́ -ве́* 'podarunkowy' (Hrinčenko). ~

Derywat od *darъ* (por. *darovъ*). Znaczenie 'chętnie dający, szczodry, hojny' wskazuje na dodatkową motywację także przez czasownik *darovati*.

W. S. — F. S.

dârъ 1. *dara* lub *daru* 'to, co się komuś daje, ofiaruje, upominek, datek, ofiara, donum', przen. 'wrodzona zdolność do czego, talent', **dari : darove** pl. 'obrzędowe podarunki ofiarowywane w czasie wesela nowożeńcom lub wymieniane w czasie wesela między najbliższymi krewnymi i nowożeńcami', **darъmь : daromь** 'za darmo, bezpłatnie', **dati darъmь (: daromь), vъ darъ dati** 'dać w podarunku, bezpłatnie, za darmo', **božьjь darъ** 'coś zesłanego przez Boga', dial. płn. 'chleb'

~ pol. *dar daru* (stpol. gen. sg. *dara : daru*, Słownik stpol.) 'to, co się komuś daje, ofiaruje, upominek, datek, ofiara, akt podarowania' (też dial. np. kasz. *dâr daru* 'podarek', Sychta SK, Lorentz PW) od XIV w., przen. 'szczególna wrodzona zdolność do czego, talent' od XVI w., dial. także w znaczeniach bardziej specjalnych np. 'jadło, napój' (Sychta l. c.), z Wlkpol. wianyszki z *darów* 'korony (wieńce) z orzechów, jabłek, pierników itd., przynoszone do dworu na dożynki', *dary* pl. 'młode bydło ofiarowywane nowożeńcom przez gości weselnych', 'kłosy', jako adv. *darem* 'darmo, za nic, gratis' (to już w XVI w.), dawne z XVI w. za *dar* 'darmo, łatwo, bez wysiłku', dial. хоҙёс *o Božim, Boskim daře*, bёc v *Boskim daře* 'być w ciąży' (Sychta l. c.), *dar boży, boži dar* 'chleb' (Karłowicz SGP, Sychta l. c.), dłuż. *dar dara* 'podarek, podarunek', przen. 'talent, zdolność', głuż. *dar dara* 'podarunek' (też dial. np. Michalk Neustadt), przen. 'zdolność, talent', czes. *dar daru* (gen.

daru też stczes., Gebauer HMČ III 1, 334) 'to, co się daje komuś na własność bez wynagrodzenia, podarunek' od XIV w. (Gebauer Sl., Flajšhans Klaret), przen. 'zdolność, talent', dát, dostat, poslat *darem*, *dar* dávati, *darem dáti* 'dać w podarunku', ctí a *darem* 'za darmo' (SSJČ), stczes. poslati co v *dar* 'posłać coś w podarunku' XV w., ludowe Boží *dar* 'chleb i inne artykuły spożywcze', sła. *dar daru* (też dial., Buffa Dlhá Lúka) 'to, co się daje komuś na własność bez wynagrodzenia', *dar* ducha 'mądrość', *dat' dar*, dat' (dostat') niečo do *daru* 'w podarunku', ludowe boží *dar* 'chleb';

słe. *dâr dâra darû* (Pleteršnik; dziś *dár -rú* i *-ra*, SSKJ) 'podarunek, podarek' (*dar božji*), 'ofiara', 'szczególna zdolność do czegoś, talent', ludowe 'podarunek weselny', dial. *dȁr dȃru*, *dȁr* bo͡ži (Tominec Črni vrh), *v dar dati* 'podarować', v *dar* dobiti 'otrzymać w prezencie', sch. *dâr dâra* loc. *dáru*, pl. *dâri* i *dȁrovi* 'to, co się komuś daje bezpłatnie, podarunek; ofiara' od XII w., 'zdolność do czegoś, talent' (od XVI w., RJAZ II 273b), ludowe także 'rodzaj obrzędowych podarunków dawanych przez pannę młodą uczestnikom wesela lub panu młodemu; inne podobne podarki weselne' (też np. u Elezovicia Kos.-Met.) od XVII w., ludowe też we wtórnych znaczeniach np. 'smaczny owoc', *u dar dati* 'dać w prezencie, w podarunku' (stsch. od pocz. XIV w. *vъ darъ dati*), stsch. *dati daromь* 'dać za darmo, w podarunku', darovati, podariti *darom* XV w. 'ts.', ludowe *božji dar* eufem. 'wielka niepogoda, żywioł', 'coś wyjątkowego, niezwykłego' (np. 'pisklę z trzema nogami, dziecko z sześcioma palcami', lud powiada: *božijeg dara*!), scs. **даръ** (wg SJS gen. sg. **дара**, ale paradygmat częściowo wg tematów na *-u-*: loc sg. **дарѹ**, nom. pl. **дарове** Supr., gen. pl. **даровъ** Euch., Supr., instr. pl. **дарьми**, loc. pl. **дарохъ** Euch., zob. o tym szczegółowo Ekkert UZIS XXVII 76—8, Diels AG 156—7, Vaillant MVS I 91—2) 'to, co się komuś daje, donum, donatio, munus' (w znaczeniu specjalnym 'miłosierdzie, łaska, gratia'), 'nagroda, praemium' (SJS), bułg. *dȁp dapŕm* pl. *dapové* (i ludowe częste w dial. *dápu*) 'to, co się daje, ofiaruje bez zapłaty, podarek' (też dial. np. BDial. VI 21, Stojkov Banat), tylko w pl. 'wrodzona zdolność do czego, talent', ludowe także w znaczeniu specjalnym 'prezenty, np. koszule, chustki, rozdawane przez pannę młodą gościom weselnym' (zob. np. Gerov, BDial. I 79, III 56, VI 21, 166, Stojkov l. c.), jako adv. *dápom* 'darmo, bezpłatnie' (też dial., Gerov), 'bez pracy, bez wysiłku', 'daremnie, na próżno', ludowe *dap dавала* 'składała podarunki' (Gerov), maced. *dap* 'to, co się daje, daruje' (też dial. *dár daró* pl. *dáruvi* 'podarunek', pl. *dapovu* także Vidoeski Kumanovo), 'talent, zdolność do czegoś', (zwykle w pl.) 'podarunek panny młodej', dial. np. *dár dáva* nivásta 'synowa daje podarunek' (Małecki SW);

strus. **даръ** 'donum' od XI w., 'talent, zdolność', 'łaska, gratia', 'podatek, danina, dań' od XII w., 'posag, wiano' (**дарове брачьнии**), **даромъ** 'w darze bezpłatnie, za darmo' od XIII w., 'bez wysiłku, łatwo', ros. *dáp dápa* 'to, co się komuś daje bezpłatnie, podarek' (też dial. np. Melьničenko Jaroslavl), 'zdolność, talent', pl. **святы́е** *darý* cerk. 'święta ofiara, Komunia św.', dial. *dáp dápa* ale zwykle w pl. *darý* : *dáry* 'podarki weselne (związane z obrzędem wesela, np. podarki wymieniane między samymi młodymi i między rodzicami młodych i młodymi' (powszechne w dial., np. SRNG, Mirtov Don., Melьničenko l. c., Slovarь Rjazan.), 'posag, wiano', 'dziedzictwo, spadek, sukcesja', 'urodzaj, plon', *dápom* 'darmo, za darmo; gratis, gratisowo', 'za darmo, za bezcen', 'na darmo, na próżno', pot. 'mimo że, to nic, że; cóż z tego, że', dial. w licznych znaczeniach, np. 'nie trzeba, nie ma potrzeby; nie wolno;

można, wolno (coś zrobić)', 'bez potrzeby, po prostu, tak sobie', 'bez znaczenia, obojętne, nie ważne', 'starczy, dosyć' (SRNG), *дар бóжий* 'chleb' (ib.), ukr. *дáр дáру* 'to, co się komuś daje bezpłatnie, podarek', 'zdolność do czegoś, talent', zwykle w pl. cerk. 'święta ofiara; Komunia św.', dial. *дáри* pl. 'podarki, którymi obdarowują się rodzice młodych' (Leks. Bjul. II 78), pot. *дáром* 'za darmo, bezpłatnie', 'na darmo, na próżno', 'łatwo' (SUM), *дари давати* 'ofiarowywać coś komuś, obdarzać kogoś' (Hrinčenko), dial. *дáр бóжий* 'chleb; zboże' (Żel.), brus. *дáр дáру* 'podarunek, podarek' (dial. u Nosoviča gen. też *дáра*), 'talent, zdolności' (BRS), dial. 'dobro, pomyślność, szczęście', 'Komunia św.', 'weselny, ślubny podarek' (*Я еще мала, дáров* не наткала), *дар божы* 'chleb' (np. u Šaternika Červ.: хлеб — *божы дар*). ~

Ze słow.: rum. *dar* 'podarunek, datek (dobroczynny)', sfintele *daruri* 'Komunia św.' (Mihăilă Impr. 142), alb. *dari* 'podarki panny młodej', *darit, daris* 'obdarowywać; rozdawać' (ib., BER I 320), *daroví* f. 'podarunek; napiwek' (Skok ER I 384).

Derywat prymarny od ie. *dō-*, psł. *dati*. Kontynuuje ie. *dō-ro-*. Dokładne odpowiedniki: gr. δῶρον, orm. *tur* gen. *troy*. Współistnienie paralelnych prastarych derywatów na *-no-* : *-ni-* (stind. *dánam*, łac. *dōnum*, psł. *danь* wydaje się przemawiać za rekonstrukcją pierwotnego typu heteroklitycznego na *-r/n-*. Zarówno historia paradygmatu na gruncie słow. jak i derywaty wskazują na współistnienie starego paralelnego tematu na *-ŭ-* (p. Ekkert l. c.).

Trautmann BSW 57, Vasmer REW I 328, Kuryłowicz Acc.² 239, Sławski SE I 137, Milewski RS XVI 20, Pokorny IEW 225, Frisk GEW I 430, Shevelov PS 64. *J. R. — T. Sz.*

-darъ 2. *-dara* zob. **udarъ**

darъkъ *darъka*, płn. też **darikъ** *darika*, płd. **darьcь** *darьca* dem. od *darъ*

darъkъ: ~ pol. rzadkie *darek -rku* (poświadczone już w XV w., też dial. np. Olesch Sankt Annaberg), głuż. *dark -ka* (Pfuhl), czes. *dárek -rku* (już stczes.), też boží *dárek* 'chleb, pożywienie';

słe. *dârek -rka* (Pleteršnik; według SSKJ książkowe), sch. od XV w. *dárak -rka*, bułg. dial. *дáрък* (Gerov Dop.: z pieśni lud.);

strus. wyjątkowe **дарокъ** (Srezn.), ros. dial. *дарóк -ркá* (Dal, SRNG), ukr. dial. *дáрок -рка* (Żel.). ~

darikъ: ~ głuż. *darik -ka* (Pfuhl);

ros. dial. *дáрик -ка* (Dal, SRNG). ~

darьcь: ~ sch. dawne XVII w. *dárac -rca* u Mikalji, kajkaw. u Belostenca *darec* (RJAZ), bułg. dial. *дарец* (Gerov). ~

O suf. *-ъkъ, -ikъ, -ьcь* zob. I 93, 90, 100. *W. B.*

darъmь zob. **darъ 1**

darьcь zob. **darъkъ**

darьma zob. **darьmo**

darьmo płn. i słe. : wsch. też **darьma** 'bezpłatnie, za nic, gratis', 'niepotrzebnie, na próżno, daremnie', zach. **na darьmo** 'na próżno, bezskutecznie', zach. i słe. **za darьmo** 'bezpłatnie, za nic, gratis'

darьmo: ~ pol. *darmo* 'bezpłatnie, za nic' od XIV w., 'próżno, na próżno, niepotrzebnie' (też dial. np. Sychta SK, Lorentz PW, Olesch Sankt Anna-

berg, Zaręba Siołkowice, Szymczak Domaniewek, Górnowicz Malbork) od XV w. (stpol. od XIV w. też 'bez przyczyny, niesłusznie'), dial. też 'nic nie pomoże, nie ma co', 'próżno, pusto, bez osób' (Piersy powóz jechał *darmo*), 'bez pokwitowania' (Karłowicz SGP), *na darmo* 'na próżno, bez skutku' (też dial.) od XV w. (stpol. także 'bez przyczyny, niesłusznie' XV w.), *za darmo* 'za nic, nic nie płacąc' (też dial.), dłuż. *dermo*, stare i dial. *darmo* 'bezpłatnie, za nic', 'na próżno, bezskutecznie' (Som jogo *dermo* pšosył), głuż. *darmo* 'bezpłatnie' (też dial., Michalk Neustadt), *za darmo* 'za nic, nic nie płacąc', dawne *podarmo* 'daremnie, na próżno' (Pfuhl), czes. *darmo* 'bez wynagrodzenia, bez zapłaty' (też dial. np. Horečka Frenštát), 'na próżno, bezskutecznie, daremnie' (też dial. np. Malina Mistřice) w obu znaczeniach od XIV w. (Gebauer Sl.), dial. także nĕbudu *darmo* dĕlat'; *darmo* mluvit' 'szkoda gadać' (Horečka l. c.), To už je *darmo* 'nie można zmienić' (Bartoš DSM), *nadarmo* 'nadaremnie, bezskutecznie' od XIV w., stczes. XIV w. też 'bez powodu, bez przyczyny', *zadarmo* 'bez zapłaty', rzadko 'bez przyczyny, bez powodu' (Přír. slov.), sła. *darmo* 'bez wynagrodzenia, bez pieniędzy, w darze', 'na próżno, bez pożytku, daremnie, zbędnie' (też dial., Buffa Dlhá Lúka), *nadarmo* 'bez skutku, zbytecznie', *za darmo* 'bez wynagrodzenia, bez pieniędzy, nieodpłatnie';

słe. *dármo*, *za darmo* 'bezpłatnie' (Pleteršnik; SSKJ nie notuje);

ros. dial. *дармо́* 'bezpłatnie, gratis' (SRNG: pskowskie), ukr. rzadko *дáрмо* 'daremnie, niepotrzebnie; bezpłatnie, gratis' od XVI w., 'wszystko jedno, bez różnicy', brus. *дармо́* 'niech, niechaj, dobrze, niech (tak) będzie'. ~ ***darьma***: ~ ros. pot. i dial. *дарма́*, dial. *дáрма* jako adv. 'bezpłatnie, gratis', 'na próżno, daremnie, zbytecznie' (SRNG, SRJ), *дарма́* 'tanio, prawie bezpłatnie, za darmo' (Slovarь Urala), jako coni. *дарма́*, *дарма́ что* 'choć, mimo to, że' (SRNG), ukr. *дарма́* rzadko *дáрма* 'daremnie, niepotrzebnie; bezpłatnie, gratis', 'wszystko jedno, bez różnicy', *дарма́ що* 'pomimo że, chociaż', już w XVII w. дарма 'bezpłatnie', 'bez skutku, na próżno' (Tymčenko), brus. *дáрма* (p. jednak *darьmo*) 'bezpłatnie' (też dial., Šaternik Červ.), *дарма́* 'ts.', 'na próżno, daremnie' (u Nosoviča *дáрма* 'na próżno, nadaremnie'), 'dobrze, niech tam, zgoda!, niech będzie', dial. *дарма́* 'nic nie szkodzi, nie ważne'. ~

Por. 1. pol. dial. sli. *darńe* 'za darmo, bez zapłaty' (Lorentz l. c.), stpol. XV w. *darmie* 'bez przyczyny, sine causa';

2. słe. dial. *darôma* : *daróma* 'bezpłatnie' (Pleteršnik), ros. dial. *дáрома* adv. 'porządnie, przyzwoicie', coni. 'chociaż, choć' (SRNG);

3. ros. dial. *дармя́* 'bezpłatnie, gratis', 'obojętnie, wszystko jedno' (SRNG, SRSO);

4. sch. dawne XVII w. (Stulić z Gundulicia) *darno* 'w darze, bez zapłaty' (RJAZ).

Ze słow.: lit. (LKŽod.) *darmaĩ* 'bezpłatnie', 'nadaremnie, na próżno' (z pol. *darmo*, *daremnie*, Brückner LS 79).

Zwykle wyprowadza się od *dariti*, *darъ*, o suf. *-ьmo*, *-ьma* Zubatý Studie I 113—8, Vondrák VSG I 554—5, Vaillant GC II 2, 692, Obnorskij ZslPh II 76. Nie można jednak wykluczyć derywacji od adi. *darьmъ*: *darьmo* acc. sg., *darьma* zapewne gen. sg., por. synonimiczne *jьzъ darьma* (głuż. *z darma*, czes. *zdarma*). Rozwój znaczeniowy tłumaczą wyrażenia typu psł. *daromь* : *darьmь* 'za darmo, bezpłatnie' (p. *darъ*), stpol. *za dar* 'gratis'.

J. R. — T. Sz. — F. S.

darьmoědъ *darьmoěda* płn. 'ten, kto żyje na cudzy koszt, leń, pasożyt, parasitus'
~ pol. przestarz. *darmojad* (dziś tylko *darmozjad* od XVIII w.) od XVI w. (też dial. np. z Wlkpol., Litwy, a z ok. Tykocina *darmojed*, Karłowicz SGP), dial. kasz. tylko *darmozjådca* (Sychta SK), czes. *darmojed -da*, sła. *darmojed -da*;
ros. pot. *дармоéд -да*, dial. *дармоéдина* m. i f. (stąd bułg. *дармоéд*, RBKE), ukr. *дармоїд -да* (SUM, Hrinčenko), brus. pot. *дармаéд -да* (też dial., Nosovič, Šaternik Červ.). ~
Compositum z wyrazów *darьmo* i **ědъ* od *ěsti ěmь*. Pierwotne znaczenie 'jedzący darmo, na próżno'. Nomen agentis jak *konoědъ*, *konovalъ* (zob.). O budowie zob. Wojtyła-Świerzowska NA 24—6. *T. Sz.* — *F. S.*

darьmovъ *darьmova darьmovo* płn. 'otrzymany bezpłatnie, w darze, bezpłatny'
~ pol. pot. i dial. *darmowy* 'bezpłatny' (Karłowicz SGP z Litwy), czes. dial. *darmový* 'ts.' (Kott Dod. DSM);
ros. pot. i dial. *дармовóй* 'otrzymany bezpłatnie, w darze, bezpłatny' (SSRJ), dial. też *дармóвый* 'ts.' (SRNG), ukr. pot. *дармовúй* 'ts.', rzadko 'taki, który marnuje swój czas, który niczego nie robi' (SUM, Hrinčenko), brus. *дармавы* : *дармóвы* 'bezpłatny, gratisowy'. ~
Por. pol. dial. kasz. *darmlovizna* 'udzielanie czego za darmo, korzystanie z czego za darmo' (Sychta SK).
Od *darьmъ*, *darьmo*, z suf. *-ovъ*. *F. S.*

darьmъ *darьma darьmo* płn. 'dawany lub otrzymywany w darze, bezpłatny', 'daremny, bezużyteczny'
~ pol. dawne *darmy* 'nieodpłatny, bezpłatny, udzielany lub otrzymywany za darmo', stpol. XV w. *darmy* 'bez nagrody', 'daremny, bezskuteczny' (w XVI w. 'daremny, próżny, bezużyteczny'), dial. 'nic nie kosztujący', 'nadaremny' (Karłowicz SGP), stdłuż. XVI w. (Jakubica) *darmy* 'daremny, próżny, bezużyteczny' (Muka), czes. rzadkie *darmý* 'nieużyteczny, niepotrzebny' (Přír. slov.), przestarz. 'dany w darze, bezpłatny' (SSJČ);
ukr. dial. *дармúй* 'gratis', 'niepotrzebny, zbędny, müssig' (Żel.). ~
Por. 1. *jьzъ darьma*: głuż. *z darma* 'bezpłatnie, za darmo', czes. *zdarma* 'ts.', stczes. XV w. *z-darma* 'na darmo, daremnie' (Gebauer Sl.), por. też sła. dial. za pul *darma* 'za pół darmo' (Buffa Dlhá Lúka);
2. pol. dial. sli. *darâmstw*o* 'daremność' (Lorentz PW);
3. czes. u Jungmanna *daremek -mku* 'rzecz bez znaczenia, bez wartości'.
Do *dariti*, z suf. *-ьmъ*, o nielicznych adi. na *-imas* w lit. zob. Otrębski GL II 159, por. też Miklosich VG II 233. *T. Sz.* — *F. S.*

darьmьně zob. **darьmьnъ**

darьmьnikъ *darьmьnika* płn. 'ktoś bezwartościowy, bezużyteczny, nieprzydatny do niczego'
~ pol. dawne *daremnik -ka* 'robotnik pracujący za darmo, bez zapłaty; darmozjad; rzecz otrzymana za darmo', dial. *daremnik* (wyjątkowo na Śląsku *daromnik*, PF V 718) 'próżniak; małe dziecko, którym nie można się jeszcze posłużyć; ktoś do niczego niezdatny' (Karłowicz SGP, Kucała PSM 91), adv. *daremnika* 'darmo' (Karłowicz SGP), czes. *daremník -ka* : *darebník -ka* 'próżniak, gałgan, łajdak, hultaj, urwis', stczes. XIV w. *daremník* 'nicpoń, ladaco' (Gebauer Sl.), sła. *daromník* (dial. też *daremník*, *darobník*, Kálal) 'leniwy, bezwartościowy człowiek lub zwierzę, nicpoń, leń, próżniak';

brus. dial. *dарémнік -ка* 'nicpoń, ladaco' (Nosovič). ~

Od *darьmьnъ*, o suf. *-ikъ* zob. I 90. *W. B.*

darьmьno zob. **darьmьnъ**

darьmьnъ *darьmьna darьmьno* płn. 'dawany lub otrzymywany w darze, bezpłatny, gratuitus', 'bezużyteczny, bezwartościowy, próżny, płonny, bezskuteczny, inanis, vanuus, futtilis', adv. **darьmьně** : **darьmьno**

~ pol. od XV w. *daremny* 'nie dający żadnych wyników, próżny, bezskuteczny, bezużyteczny, czczy' (też dial np. Olesch Sankt Annaberg, kasz. *daremni*, Sychta SK, sli. *darämnï*, Lorentz PW), przestarz. 'dany darmo, bezpłatny' (w XVI w. 'dany bez zasług i zabiegów ze strony obdarowanego'), dziś dial. np. Kucała PSM 264, Sychta SK, dłuż. dawne XVI w. (Jakubica) *daremny* 'próżny, czczy, płonny, bezskuteczny', głuż. *daromny* 'bezpłatnie dany, podarowany' (Pfuhl), czes. *daremný* 'próżny, czczy, płonny, bezużyteczny, lichy' (już stczes. *daremný* : *daremní*, Gebauer Sl., Novák SlHus), 'nikczemny, podły, niegodziwy', dial. *daremny* : *daremni* 'tani, niestały, chory, nędzny' (Horečka Frenštát), też *darebný* (*mn* > *bn*) 'gałgański', arch. 'lichy, bezwartościowy', lud. 'zbyteczny, niepotrzebny, czczy', 'chory, cherlawy' (dobrze poświadczone dial. np. Bartoš DSM, Hruška DSCh, Malina Mistřice), sła. *daromný* (dial. też *daremný*, Kálal, *daremni*, Sipos Bükk-Gebirge) 'próżny, czczy, bezużyteczny, bezskuteczny, bezwartościowy; leniwy, niedbały', dial. także *darobný* (: *darebni*, Sipos l. c.) 'ts.' (SSJ, Kálal);

ukr. *dарémний* (od XVI w., Tymčenko; dial. rzadko też *dарéвний*, Żel., Hrinčenko, *mn* > *vn*) 'bezskuteczny, próżny; bezpodstawny, niepotrzebny', dial. 'bezpłatnie dany, podarowany' (SUM, Hrinčenko, Żel., też dawne: Bilećkyj-Nosenko, Tymčenko: XVIII w.), brus. *dарэ́мны* 'próżny, czczy, bezwartościowy', 'dany bezpłatnie, podarowany' (też dial., Nosovič, Šaternik Červ., Rastorguev Brjansk). ~

Adv. 1. ***darьmьně***: ~ pol. od XV w. *daremnie* (też dial. np. Olesch l. c.), czes. *daremně* (już stczes.) : *darebně*, sła. *daromne*, dial. także *daremne* (Kálal), *darobne*;

ukr. *dарémне*, stukr. XVI—XVIII w. *dаремнъ* (Tymčenko). ~

2. ***darьmьno***: ~ pol. przestarz. *daremno* (od XV w.), też dial., Karłowicz SGP, kasz., Sychta SK, Lorentz PW: *darämno*, czes. u Jungmanna *daremno*;

ukr. *dарémно* (od XVI w., Tymčenko), brus. *dарэ́мна* (też dial., Nosovič, Šaternik Červ.). ~

Od *darьmъ*, *darьmo*, z suf. *-ьnъ*. *W. B.*

darьnikъ *darьnika* : **darovьnikъ** *darovьnika* 'ten, kto daje dar, ofiarodawca'

darьnikъ: ~ głuż. *darnik* 'dawca, ofiarodawca';

słe. książkowe rzadkie *darník -ka* 'dawca, ofiarodawca';

rus.-cs. z Jana Egzarchy **дарьникъ** 'ten, kto obdarza, conciliator, impertiens' (Miklosich LP, Srezn.), ros. dial. *дáрник -ка* 'chłop zrzekający się pełnego nadziału ziemi i otrzymujący w zamian w darze czwartą jego część', 'skarb, coś drogocennego; drogi, ukochany człowiek' (SRNG), ukr. *дарни́к -ká* 'poświęcony chleb wielkanocny'. ~

darovьnikъ: ~ pol. dawne XVI—XVII w. *darownik -ka* 'ofiarodawca' (Mącz., L.), sli. *daròvńik -ka* 'hojny człowiek, dawca' (Lorentz PW), głuż. *darownik* 'ofiarodawca' (Pfuhl), stczes. *darovník* 'ten, kto odwdzięcza się, wynagradza, remunerator' (Gebauer Sl., Jungmann);

słe. *darovník* : *darȏvnik -ka* 'dawca, ofiarodawca', sch. przestarz. *darȍvnīk -íka* 'ts.', cs. **даровьникъ** 'ts.';

ukr. dial. *дарівни́к -ка́* 'dawca, ofiarodawca' (Hrinčenko, Żel.). ~

Podstawą jest adi. *darьnъ* : *darovьnъ* i (wtórnie) *dariti* : *darovati*. O budowie zob. I 90—1. *W. B.*

darьnъ *darьna darьno* 'związany z darem, darowany', 'dający, darujący, chętnie darujący, szczodry, hojny'

~ pol. dial. u Karłowicza *darny* 'przydatny do czego, np. zwierzę': *dârny* 'urodzajny, płodny' (Młpol.), głuż. *darny -na -ne* 'podarunkowy; szczodry, hojny', stczes. *dárný* 'szczodry, hojny', sła. *darný* 'podarowany; pomyślny, szczęśliwy' (Jungmann z Bernoláka);

sch. dawne *dáran dárna -no* 'szczodry, hojny' (RJAZ: wyjątkowe w XVI w., równie wyjątkowe w RSAN: *dâran dârna -no* 'ts.'), tylko u Stulicia 'podarowany, gratuitus, dono datus';

strus. **дарьныи** 'dany przez Boga' (Srezn. III 84), ros. u Dala *дáрный* 'dotyczący daru, podarunkowy' (w SRNG nie notowane), ukr. dial. *дарни́й* 'udany, wydarzony' (Żel.), *дарна́ недíля* 'Niedziela przewodnia (kiedy rozdziela się poświęcony chleb)' też u Hrinčenki. ~

Z płd. słow.: rum. *darnic* 'szczodry, hojny' (według Skoka ER I 383 < *darьnъ* + rum. suf. *-ic* < łac. *-icus*).

Derywat od *darъ*, znaczenie 'chętnie dający, szczodry, hojny' wskazuje chyba na sekundarną motywację przez *dariti*. *W. S.* — *F. S.*

darьstvo płd.-wsch. 'darowanie, ofiarowanie, obdarzenie' : 'to, co darowane, ofiarowane, dar, donum'

~ sch. niepewne (tylko u Stulicia) *darstvo* : *darovstvo* 'dar' (RJAZ), cs. **дарьство** 'dar, donum' (w SJS późne: Ewangeliarz Nikodema), **дарьства исповѣдати** 'gratiam referre' (Miklosich LP). ~

Na większy zasięg wyrazu wskazują derywaty: 1. scs. (Cloz., Supr.) **дарьствовати,-ствоуѭ** 'dawać, ofiarować', ros. *дáрствовать* 'obdarzać, ofiarowywać' (Dal, według Opyt Dop.: archang.), ukr. dawne XVIII w. **дарствоуєтъ** (: ***дарствовати**, Rudnyćkyj ED II 11);

2. cs. **дарьствити -штѣлѣѭ -стѣиши** 'donare' (Miklosich LP);

3. ros. *дáрственный* 'podarowany przez kogoś, otrzymany w darze; uwierzytelniający, potwierdzający dar, nadanie', w funkcji subst. 'darowizna, akt darowizny', w gwarach adv. *дáрственно* 'za darmo, bezpłatnie' (SRNG).

Od *dariti* z suf. *-ьstvo*. *W. B.*

datel'ь *datel'a*, pl. *datele* 'ten, kto daje, dawca, dator'

~ czes. tylko u Jungmanna (z Mater verborum, więc niepewne), stąd zapewne u Kotta *datel -le* m. 'dawca', poza tym tylko z pref. np. dawne *udatel* 'donosiciel, denuncjator' (Přír. slov., dziś *udavatel*);

sch. dawne XIII—XVII w. *datelj* m. (RJAZ: *dâtelj*) 'ten, kto daje, da, dawca, dator' (RSAN nie notuje), scs. Euch., Supr. **датєл҃ь -лѧ** 'dator, praebens' (częstsze formacje derywowane od czasowników prefiksalnych np. *prědatel'ь*, *podatel'ь*, *vьzdatel'ь*, też *blago-datel'ь*, Meillet Ét. 312);

rus.-cs. **датель** 'ten, co daje, dawca, dator' od XI w., ros. dial. *дáтель -ля* 'ten, co daje lub darowuje coś', 'osoba dająca zamówienie na wykonanie jakiejś większej pracy' (Dal, SRNG), ukr. dial. *дáтель -ля* 'ten, co daje, dawca' (Żel., Kuzela-Rudn., już stukr., Tymčenko). ~

Na gruncie poszczególnych języków słow. szerzy się synonimiczny produktywny typ derywowany od sekundarnych formacji tematycznych: 1. głuż. *dawaćel -la*, stczes. *davatel -le* (Jungmann, Gebauer Sl.), sch. przestarz. *dàvatelj -lja* (RSAN; według RJAZ u pisarza czakaw. z XVII w. i u Stulicia), ros. dawne i dial. *дава́тель -ля*;

2. sch. *dajatelj* (zob. RJAZ II 225), cs. **даитєль**, rus.-cs. **даитєль** (stąd ros. przestarz. *дая́тель -ля*).

Nomen agentis do *dati*, o suf. *-tel'ь* zob. II 50. Por. w tym samym znaczeniu od tego samego pierwiastka: stind. *dā́tar-* : *dātā́r-*, gr. δώτωρ -ορος, δωτήρ -ῆρος, z apofonią gr. δοτήρ -ῆρος, łac. *dator*.

Meillet Ét. 312, Trautmann BSW 58, Vasmer REW I 329, Geyr, Die Nomina auf. *-тель*, 1965, 31—2. *J. R.* — *T. Sz.* — *W. B.*

dati *damь dasi* 'uczynić kogoś odbiorcą posiadanej rzeczy; przekazać na własność dobrowolnie i bez odpłaty', 'obdarzyć czym, darować co, ofiarować, dare, donare, offerre', 'dostarczyć (do rąk), postawić, umieścić, położyć', 'dostarczyć, przysporzyć, przynieść (np. plon, owoc), wydać z siebie, wydzielić (często o krowie dającej mleko); wypłacić, zapłacić, tribuere, solvere', 'oddać się, o kobiecie' (jako eufemistyczne określenie obcowania seksualnego), 'umożliwić komuś zrobienie czegoś, pozwolić, wyrazić na coś zgodę; kazać, nakazać, polecić komuś zrobienie czegoś', 'wydać za mąż', 'uderzyć kogoś, zbić' (stąd okrzyk **jazъ ti damь**! na oznaczenie 'groźby, straszenia kogoś'), w zwrotach np. **dad'ъ Bože**!, **Bogъ dad'ъ** 'niech Bóg sprawi, niech się tak stanie, oby tak się stało', **dati znati (věděti)** 'zawiadomić', **dati pokojь** 'pozostawić kogoś w spokoju', **dati rękǫ** 'wyciągnąć do kogoś rękę np. na powitanie, na znak przyrzeczenia, przyrzec', **dati sę** 'pozwolić zrobić coś z sobą, ulec komuś' (częste z przeczeniem **ne dati sę** 'nie pozwolić się pokonać'), 'podjąć się, przyłożyć się do czego, incumbere in aliquid, wziąć się do czego, jąć się, zabrać się do czego, zacząć', 'pójść, ruszyć w drogę, udać się gdzieś; rzucić się'

dati: ~ pol. *dać dam* 3 pl. *dadzą* (u Mącz. 384 d *dadzący* 'pozwalający') 'uczynić kogo odbiorcą posiadanej rzeczy, obdarzyć czym, darować co, ofiarować, dare, donare, offerre' (w tym znaczeniu powszechne w dial. np. Karłowicz SGP, Sychta SK, Lorentz PW, Szymczak Domaniewek) od XIV w., 'służyć czym, użyczyć czego, powierzyć co, dostarczyć, podać, wręczyć, dare in manus, tradere' (też dial. np. Sychta l. c.) od XIV w. (stąd od XIV w. a dziś dial. 'umieścić, położyć, włożyć, wsadzić, wrzucić'), 'powierzyć komuś jakąś pracę, stanowisko; wysłać do jakiejś pracy' (też powszechne w dial.) od XV w. (stpol. 'przekazać z przeznaczeniem lub w pewnym charakterze, przeznaczyć, skazać na co'), 'dostarczyć, przysporzyć, przynieść; wydać z siebie, wydzielić, ferre, dare' (też dial.) od XIV w., 'wypłacić, zapłacić, tribuere, solvere' (też dial.) od XIV w., 'wydać za mąż, maritare' od XV w., 'spowodować, uczynić, sprawić' od XIV w., 'pozwolić, dać pozwolenie' (powszechne także w dial.) od XIV w., dziś ludowe (powszechne w dial.) poświadczone od XIV w. 'polecić, kazać, faire, lassen, mandare', 'uderzyć, zbić' (np. *dać* w twarz, stpol. już w XIV w. *dać* policzek, po licu, pięścią, z XVI w. *dać* w gębę, w lice, u Reja *dać* w dupę, dial. kasz. *dac* komu w pësk), ja ci *dam*! na oznaczenie 'groźby, straszenia kogoś', od XV w. (p. Słownik stpol. II 5) a dziś ludowe *dać* jako eufemistyczne określenie 'obcowania seksualnego, o kobiecie'; w zwrotach np. *daj* Boże (*dałby* Bóg) 'niech Bóg sprawi,

oby, bodaj', od XV w. w formie part. *bodaj* (stpol. też *bogdaj*) 'niech, oby, utinam' (p. Sławski SE I 38), już w XIV w. NO *Bogdaj* (SSNO), *dać* znać 'zawiadomić' (też dial. np. kasz., Sychta l. c.), *dać* pokój (też dial. np. Sychta l. c.) 'zostawić w spokoju' od XIV w. (stpol. też *dać* mir, milczenie), *dać* rękę 'wyciągnąć rękę np. na powitanie', 'przyrzec' (też dial. np. kasz.), przestarz. 'pomóc, podtrzymać', stpol. XV w. part. *daj* 'bodaj, oby, utinam', połab. *dot* inf. (*dati*) *dojěs* 2 sg. *dojě*, 3 sg., imperat. *doi̯* : *düi̯* (*daji*) oraz *doʒ* (*dad'ь*), perf. *dol* 'dare' (pełny wykaz form zob. Lehr-Spławiński, Polański SE 114), dłuż. *daś dam daš* 3 pl. *daże* aor. *dach da* (co do pełnej fleksji zob. Muka HLF 600) 'uczynić kogo odbiorcą posiadanej rzeczy, obdarzyć czym, podarować co, ofiarować, dare, donare', 'dostarczyć do rąk, wręczyć, podać', 'pozwolić, dać pozwolenie' (*daj* jomu pśiś!), w zwrotach np. Bog *daj* i Bog *dał*, aż ... 'daj Boże, aby', *daj* Bog gluku! 'daj Boże szczęście', na to śi ruku *dam* 'przyrzeknę', głuż. *dać dam daš da* 3 pl. *dadźa* 'uczynić kogo odbiorcą posiadanej rzeczy, obdarzyć czym, darować co, ofiarować, dare, donare' (też np. jesć *dać*, pić *dać*, por. Sorb. SA II s. 194), 'pozwolić, zezwolić' (*daj* jemu hić), też dial. (Michalk Neustadt: *dać* 'geben', 'lassen'), 'polecić, kazać' (*da* sebi zub wutorhnyć), w zwrotach np. bóh *daj*, bóh *daj* strowje 'daj Boże zdrowie', *daj* jemu pokoj 'zostaw go w spokoju', czes. *dáti dám* 'uczynić kogoś odbiorcą posiadanej rzeczy, obdarzyć czym, podarować co, ofiarować, dare, donare' (też dial. np. Bartoš DSM, Gregor Slav.-buč.) od XIV w. (Gebauer Sl., Novák SlHus.), 'pozwolić, dać pozwolenie, dopuścić, umożliwić' (też dial. Gregor l. c. i stczes. od XIV w. 'pozwolić, polecić, kazać', Gebauer l. c., Novák l. c.), 'wręczyć', 'umieścić, położyć, postawić' (też dial., Bartoš l. c., por. np. wałaskie: *dali* žebráka na hůru ležat), 'wypłacić, zapłacić, tribuere', 'polecić, przykazać lub zarządzić, postarać się, aby kto coś wykonał' (stczes. już w XIV w. 'przekazać, przeznaczyć, skazać'), 'sprawić, spowodować, wywołać jakąś czynność' (np. *dáti* zavolat někoho 'kazać kogoś zawołać'), stczes. od XIV w. 'uderzyć' (*da* jemu v hlavu), dziś *dáti* někomu ránu, pohlavek, też ja ti *dám*! na oznaczenie 'groźby, straszenia kogoś', 'wydać za mąż' (*Dala* sem t'a za Janíčka), już w XIV w. *dáti* za muže 'wydać za mąż' (dziś np. *dáti* někomu dceru za ženu, tak samo już w XVI w., SSJČ, Gebauer l. c.), w zwrotach np. *dejž* to bůh 'daj Boże', także w formie adv. i part. *bodej*, *bodejt'*, *bodet'*, *bodejž* (przestarz. *bohdejž*, *bohdejt'*, SSJČ) 'naturalnie, zapewne', już stczes. *bóhdaj*, *bódaj*, *bohdaj*, *bodaj* 'utinam', dial. moraw. *bodaj*: Bodaj zdráv = Bůh *dej*, abys byl zdráv (Bartoš l. c., zob. też Machek ES² 59), *dáti* něco někomu vědět 'zawiadomić, podać do wiadomości' (stczes. od XIV w. np. *daz* věděti 'spowoduj, uczyń, aby wiedzieli', *dáti* pokoj 'pozostawić kogoś w spokoju', *dáti* ruku 'wyciągnąć rękę do kogoś', 'przyrzec', sła. *dat' dá* 'uczynić kogo odbiorcą posiadanej rzeczy, obdarzyć czym, darować co, ofiarować, dare, donare', 'pozwolić, dać pozwolenie, dopuścić, umożliwić coś', 'podać, wręczyć; położyć, postawić' (*Daj* mi tú knihu; *Dat'* obed na stôl), 'wydać pieniądze, zapłacić', 'polecić, zlecić wykonanie czegoś', 'spowodować, wywołać jakąś pracę, trud' (*Dalo* mi to veľa práce), 'posłać kogoś do jakiejś pracy, służby' (*Dali* ho za kováča), ludowe 'wydać za mąż, maritare' (*dat'* za muž, Kálal), ja ti *dám*! na oznaczenie 'groźby, straszenia kogoś', *dal* by pánboh 'oby to się stało', *bodaj*, przestarz. i dial. *bohdaj* part. 'żeby, oby, niech, utinam' (SSJ, Stanislav DSJ II 684), *dat' vediet'* 'zawiadomić', *dat'* pokoj niekomu 'zostawić w spokoju', *dat'* niekomu ruku 'wyciągnąć rękę np. na powitanie', 'przyrzec';

słe. *dáti dám* 'uczynić kogoś odbiorcą posiadanej rzeczy, obdarzyć czym, darować co, ofiarować' (*daj* mi kruha, vina, piti, jesti; v dar *dati* 'podarować'), 'spowodować, sprawić, uczynić', 'zapłacić', za ženo *dati* 'dać za żonę, wydać za mąż', 'położyć, postawić gdzieś', 'polecić, kazać coś zrobić' (srajce sem *dal* prat), 'pozwolić, dać pozwolenie, zrządzić' (ako Bog *da*; *daj* nam biti milim in dobrim), v nauk *dati* = *dati* koga učit (Pleteršnik), 'wydawać, dostarczać z siebie coś' (np. mastna hrana *da* veliko kalorij), 'uderzyć, zbić' (*dati* komu po glavi; dial. np. z Rezji *dàt* z no pálico, Slav. Leks. 217), *daj*! 'dalej!, nuże!' (np. *daj*, govori!, *dajmo* ga pretepsti!), w zwrotach np. jako pozdrowienie dobro jutro Bog *daj*! : Bog ga *daj*!, Bog *daj* dobro srečo!, Bog *daj* srečo!, Bog *daj* da bi bilo res!, na znanje *dati* 'podać do wiadomości', roko *dati* 'wyciągnąć rękę', Bog mu *daj* večni mir in pokoj, sch. *dàti dâm* (*dádem* i *dȁdnēm*, 3 pl. *dȁjū*, *dádū* i *dȁdnū*) pf. (z przeczeniem *ne dati* pf. i impf.) 'uczynić kogo odbiorcą posiadanej rzeczy, darować, podarować co komu, ofiarować' (też ludowe, u Vuka) od XII w., 'podać coś, wręczyć', jako eufemistyczne określenie 'obcowania seksualnego kobiety' (RSAN), 'sprzedać, wydać na coś, zapłacić, płacić, odstąpić coś w zamian za co' (RSAN), 'posłać kogoś np. do jakiejś pracy, do szkoły', 'wydać za mąż' (*dati* za ženu), 'urządzić coś, zorganizować', 'pozwolić, zgodzić się, przystać na co' (wg Vuka szczególnie z *ne*: Ne *da* mu mati da ide na vojsku), stąd zapewne *ne dati* koga 'wziąć w obronę, defendere' od XIII w. (u Vuka z przykładem: *Ne daj* mene tvome društvu tući), 'nałożyć obowiązek, polecić wykonanie, zrobienie czegoś, kazać, dare alicui aliquid faciendum, jubere aliquem aliquid facere', 'uderzyć, zadać cios' (*dati* šamar), *dat* ću ti ja! na oznaczenie 'groźby, straszenia kogoś', 'wydać z siebie; przynieść plon, zysk, owoc; urodzić' (*dati* dete na svet), jako imperat. ze znaczeniem 'podniety, zachęty' : 'nuże!' (*Dajte*, zapalite!, też Vuk), Bog *daj*! 'daj Boże', *ne daj* Bog! 'nie daj Boże', stsch. *dati* věděti 'podać do wiadomości' (RJAZ), scs. **дати дамь даси** 3 pl. **дадатъ** (imperat. **даждь**, w Mszale kijowskim w morawskiej postaci *daz*) 'dare, donare; tribuere, praestare, largiri, reddere', 'pozwolić, dopuścić, permittere, admittere, sinere, dare; velle', 'uczynić, spowodować' (**дати заповѣдь**, cs. **и дамъ ѹюдєса**), 'wydać z siebie' (**землѣ дастъ плодъ свои, мѣсяць не дастъ свѣта своєго**, cs. **нєбо дъждь дасть**), 'dostarczyć do rąk, przekazać' (**далъ въ рѫцѣ мои**), 'polecić, rozkazać' (SJS), **боже ... даждь** 'daj Boże' (SJS), bułg. *дам дадéш* aor. *дáдох* 'uczynić kogo odbiorcą posiadanej rzeczy', 'podać, wręczyć', pot. także jako eufemistyczne określenie 'obcowania seksualnego kobiety', 'pozwolić, dopuścić, stworzyć możliwość, umożliwić', 'dostarczyć, przysporzyć; wydać z siebie, urodzić', 'przekazać, powierzyć', pot. 'dać zapłatę, zapłacić, sprzedać; określić, wyznaczyć np. cenę' (w tych znaczeniach także dial. zob. np. Gerov, Stojkov Banat, BDial. III 55, VI 21), *дам* мома 'wydać za mąż', 'urządzić, zorganizować' (*даде* вечеря), ludowe u Gerova 'uczynić; czynić, robić', 'spowodować' (*дам* страх), 'posłać np. do szkoły' (*дам* някого на наука), 'uderzyć' (*дам* плесница), na oznaczenie 'groźby, straszenia kogoś': ще му *дам* да разбере! 'ja mu dam!', *дай* Боже 'daj Boże', maced. *даде* 'uczynić kogoś odbiorcą posiadanej rzeczy', 'podać, wręczyć', 'czynić, robić, powodować', 'o dziewczynie: wydać za mąż', 'zapłacić; wyznaczyć, określić np. cenę, wiek', 'wydać z siebie, urodzić', 'pozwolić, dopuścić do czego', 'urządzić, zorganizować' (*дадоа* гозба), 'posłać kogoś np. do szkoły' (też dial., Małecki SW), дај Боже! 'daj Boże', не дај Боже! 'nie daj Boże';

strus. **дати дамь** 'uczynić kogo odbiorcą posiadanej rzeczy, obdarzyć czym,

darować co, ofiarować, dare, donare', 'zapłacić', 'pozwolić' (zwykle z przeczeniem **не дати** 'nie pozwolić'), **дати богъ** 'daj Boże' XIII w., **роукоу дати** 'wyrazić zgodę', ros. *дать* (dial. też *дась*, *дасть*, *дáстu*, *дасú*, SRNG) *дам даuшь* 3 pl. *дадýт* 'uczynić kogoś odbiorcą posiadanej rzeczy, darować coś, obdarzyć czym, ofiarować, dare, donare', 'podać, wręczyć; udzielić czego; dostarczyć' (*дать* книгу, *дать* есть, лекарство), 'dostarczyć, przysporzyć, przynieść' (*дать* хороший урожай, *дать* прибыль, *дать* большой доход), 'pozwolić, dopuścić, umożliwić zrobienie czegoś' (np. Ему не *дали* говорить), 'uczynić, zrobić, urządzić, zorganizować, wydać' (*Дать* завтрак 'wydać śniadanie'), 'wydać za mąż' (*дать* замуж), 'polecać, kazać, powodować jakąś czynność', 'zapłacić za coś', 'uderzyć' (też dial. np. Slovarь Rjazan., SRSO, Mirtov Don.), я тебе *дам*! na oznaczenie 'groźby, straszenia kogoś', dial. *дать* губу 'pocałować', *дать* 'oddać się, o kobiecie' (Dal), w imperat. *дай* + verbum 'wyraża gotowość do jakiejś czynności, pobudzenie, zachętę do zrobienia czegoś', *дай* бог!, *дасm* бог!, dial. interi. *дáжбо*! 'ей-ей, ей-богу!': *богдáй* wyraża życzenie komuś wszystkiego złego : *богдай* тебя (SRNG), *дать* знать 'zawiadomić', ukr. *дáти дам дасú* 3 pl. *дадýть* 'przekazać od jednej osoby do drugiej, podarować coś', 'wręczyć, dostarczyć do rąk, podać', 'dostarczyć, wydać z siebie, wydzielić, np. o glebie, ziemi rodzącej', 'wypłacić, zapłacić', 'zorganizować, urządzić coś' (*Дав* обід двом гостям), *дáти* i *дáти* заміж 'wydać za mąż', 'kazać, spowodować, polecić zrobienie czegoś' (*Дати* переписувати 'polecić przepisanie'), 'zrobić, uczynić, wywołać jakąś czynność', 'uderzyć' (*Дав* мені в ухо), я тобі *дам*! na oznaczenie 'groźby, straszenia kogoś', imperat. *дай* + verbum wyraża 'gotowość do jakiejś czynności, pobudzenie, zachętę do zrobienia czegoś' (*Дай* я з тебе посміюся), *дазь* Біг, *дазь-бі*, *дасть-бі* też 'daj Boże' (Hrinčenko), *бодáй* (dial. *богдáй*) też 'niech, oby' (SUM), *дати* знати 'zawiadomić', *дати* покій 'zostawić w spokoju', brus. *даць дам дасí дасць* 3 pl. *дадýць* 'uczynić kogoś odbiorcą posiadanej rzeczy, obdarzyć czym, podarować co, ofiarować, dare, donare', 'dostarczyć, wydać z siebie' (np. Сад *даў* вялікі прыбытак), 'wypłacić', 'zorganizować, urządzić' (*Даць* канцерт), 'spowodować, uczynić, sprawić', 'określić, wyznaczyć np. wiek z wyglądu' (На выгляд ёй нельга *даць* больш трыццаці год), 'uderzyć' (*Даць* у зубы), я табе *дам*! na oznaczenie 'groźby, straszenia kogoś' (dial. *даць* 'zbić, pobić', Šaternik Červ.), *дáй* бóжа 'daj Boże', dial. *бадáй* 'oby, żeby' (Nosovič, Šaternik l. c.), *даць* знаць 'zawiadomić', *даць* спакой 'zostawić w spokoju'. ~

dati sę: ~ pol. *dać się*, zwykle z przeczeniem *nie dać się* 'nie pozwolić się pokonać' (też dial.) od XVI w. (dial. np. kasz. *dac są* 'ulec, ustąpić, poddać się', 'odważyć się', Sychta l. c.), dziś też *da się* coś zrobić 'jest możliwe do wykonania', dawne od XVI w. też 'zdać się (na kogoś)', 'ofiarować się', 'pójść, udać się gdzieś', 'zacząć coś, wejść w jakiś stan' (por. dziś dial. 'wdać się w coś', 'zdarzyć się', 'wziąć się do czegoś', *dał się* w pokorę 'uderzył w pokorę'), dial. 'podać się za kogoś' (*Dał się* za rzeźnika), 'rzucić się na kogoś' (*Dał się* na niego 'rzucił się na niego'), dłuż. *daś se* 'jąć się, zabrać się do czego; wziąć się, zacząć coś', 'rzucić się, napaść na kogo', *se* na drogu *daś* 'wyjechać', *daś se* wót někogo 'opuścić kogoś', nieosob. 'zdarzyć się, wydarzyć się' (to jo *se* we Błotach *dało*), głuż. *dać so* 'zabrać się, wziąć się (do czegoś, za coś)', 'zacząć', *dać so* do smjeća 'wybuchnąć śmiechem', *dać so* do ćekanja 'uciec', do dešćika *so da* 'zanosi się na deszcz', czes. *dáti se* někomu cele 'oddać się' (już stczes. *dáti se* 'oddać się, poświęcić się'), *dáti se* 'zacząć coś

robić, wziąć się do czego' (też dial. np. Bartoš l. c., już w stczes.), 'przyłączyć się do czegoś, wziąć udział w czymś', 'wybrać się gdzie, skierować się, puścić się np. w drogę' (też dial., Bartoš l. c.), to *se dá* 'można, jest możliwe', dial. *dál sa* na matku 'wdał się, wrodził się, o podobieństwie do kogoś', *dalo se* na déšť 'zaniosło się na deszcz', sła. *dať sa* (do čoho, na čo) 'zacząć coś robić, wziąć się do roboty' (*dať se* do práce), 'wybrać się gdzie, skierować się' (*Dať sa* poľom, cestou), *dať sa* do niekoho 'rzucić się na kogoś', 'połączyć się z kimś, przyłączyć się do kogo, do czego', *nedať sa* 'nie pozwolić się komu zwyciężyć, bronić się', *dá sa* 'można';

słe. *dáti se* 'pozwolić się, np. przekonać' (często z przeczeniem *ne dati se*: tebi *se ne dam* tepsti 'nie pozwolę ci się bić'), 'ulec', z przeczeniem *ne dajmo se*!; wyraża możliwość: kar *se da* srečni smo; teci, kar *se* le najbolj *da* 'ile można', sch. *dàti se* 'nie bronić się, ulec, pozwolić komu, czemu zwyciężyć; zdarzyć się, przytrafić się' (*ne dati se* 'nie ulec, nie pozwolić się pokonać, resistere'; u Vuka np. *ne daj se*! 'trzymaj się!, sis forti animo'), 'oddać się czemu, poświęcić się czemu, incumbere in aliquid', 'jąć się, począć, zacząć', 'rozciągnąć się, rozpostrzeć się', 'ruszyć, skierować się', 'rzucić się, pójść', z przeczeniem *ne da mi se* 'nie darzy mi się, nie powodzi mi się, non succedit' (*ne dadu* mi *se* djeca 'kad umiru', Vuk), *da se* 'można', dial. płd. z pieśni lud. *dala se* rana na zlo 'verti in malum' (Vuk), cs. **дати ся** 'być dawanym', też 'pozwolić się', bułg. *дам се* tylko z negacją *не* 'nie pozwolić się pokonać', dial. *дам се* 'pozwolić się', 'być danym, oddanym' (Gerov), maced. *даде се* tylko z negacją 'nie ulec, nie pozwolić się zwyciężyć';

strus. **датиси** 'być danym, dari', 'ulec, poddać się, pozwolić się zwyciężyć; pozwolić zrobić coś z sobą', ros. *дáться* 'pozwolić z sobą coś zrobić, pozwolić się; być danym; ulec; oddać się', 'być dostępnym np. dla przyswojenia, pójść, przyjść komu łatwo, szczęśliwie, pomyślnie, udać się' (też dial.), *дался* в кого-либо 'bardzo podobny, wrodził się w kogoś', dial. *дáться* np. 'silnie się uderzyć' (Как *дался* головой в стену), 'uciec nagle', ukr. *дáтися* 'pozwolić zrobić coś z sobą; poddać się wpływowi, czynności czegoś', 'być danym', 'jąć się, wziąć się do czego', 'stać się przystępnym', brus. *дáцца* 'pozwolić z sobą coś zrobić', 'być dostępnym np. dla przyswojenia', pot. 'uderzyć się' (BRS). ~

Dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. dawne *dúomi dúoti*, łot. *duômu duôt* 'dać' (nowsze sekundarne praes. lit. *dúodu*, łot. *duôdu*), stpr. *dāst* 'daje', *dāt* 'dać'. Podstawą ie. *dō-* : *də-* 'dać'. Dawniej rekonstruowano powszechnie bsł. **dō-d-mi*, niezwykłą samogłoskę w zgłosce zreduplikowanej *da-* < *dō-* zamiast spodziewanego *de-* w stind. *dá-dā-mi* 'daję' (: gr. δί-δω-μι 'ts.', z innym wokalizmem zgłoski reduplikowanej) tłumacząc kontaminacją pierwiastka i aor. *dō-* (psł. *da-ti* = lit. *dúoti*) i sylaby reduplikowanej w słabych formach pierwotnego paradygmatu: *dō-* + *de-d-* < **de-də-*. Zob. Trautmann BSW 56—7, Meillet SC 289, Sławski SE I 136, Vaillant GC III 452. W świetle ostatnich badań (Kořínek LF LXV 445—54, Szemerényi ESR I 7—12, Fraenkel BS 92—3 a przede wszystkim Kuryłowicz To Jakobson II 1127—31) najprawdopodobniej wyjść trzeba z pierwotnego atematycznego **dō-mi* potwierdzonego przez synonimiczne orm. *tam*, łac. *dō*, śrwalijskie *ro-daf*. Sekundarne *-d-* w formach *dastь*, *daste*, *dadętь* przypisać trzeba podporządkowaniu *dō-* typowi *ēd-*, psł. *ěmь ěsti*. *T. Sz.* — *F. S.*

datъ zob. **danъ**

datъkъ zob. **danъkъ**

datь f. płd. i wsch. 'dawanie, darowanie, dar, datio'

~ cs. **дать** f. 'datio' (Miklosich LP: Jan Egzarcha), rus.-cs. **дать** 'dawanie, darowanie, datek' (Srezn.). ~

Poza tym poświadczone w:

scs. **благодать** f. (kalka z gr., por. Meillet Ét. 277) 'łaska, gratia' (cs. też 'dobrodziejstwo'), 'cnota, virtus', cs. 'gratia, suavitas, dulcedo' (stąd ros. *благодáть* 'rozkosz', przestarz. 'łaska', ukr. *благодáть* 'ts.');

strus. **подать** 'pogłówne' już w XIV w. (Srezn.), ros. *нóдать* f. hist. 'ts.'.

Kontynuuje ie. *dō-ti-s*, dokładne odpowiedniki: lit. *duotis* 'dar, podarek' (LKŽod.), stind. *dātiḥ* f. 'dar' w *havyá-dātiḥ* 'składanie ofiarnego napoju, ofiara' (Mayrhofer KEWA II 31: później używane też samodzielnie), awest. *dáiti* f. 'dar', gr. δῶτις Hes. 'ts.' (-τις wskazuje na postać dorycką, uwaga prof. J. Safarewicza).

Nomen actionis do *dati*, o suf. *-tь* zob. II 44. Stosunek *datь* : *dati* jak *bytь* : *byti*, *dětь* : *děti*, *moktь* : *mokti*.

Meillet Ét. 277, Vasmer REW I 329, Trubačev ESSJ (prospekt) 44.

T. Sz. — F. S.

datьje zob. **danьje**

datьnъ *datьna datьno* 'chętnie dający, skłonny do dawania, hojny, szczodry, szczodrobliwy'

~ pol. dawne od XVI—XVIII w. a dziś dial. *datny* 'chętny do dawania, hojny, szczodry, szczodrobliwy' (SP XVI IBL, L., MAGP V cz. II s. 67; SJP PAN jako dawne też 'możliwy do dania', bez przykładu), dial. kasz. *datni* 'urodzajny' (np. *datnâ* zeńa), 'jędrny', 'przydatny, użyteczny' (*datni* człóvek), 'piękny, udany' (Sychta SK), wg Lorentza PW *datnï* 'przyjemny, miły';

sch. *dâtan -tna -tno* 'urodzajny, płodny, żyzny; pomyślny; wydajny, wydatny, np. o owocach', 'hojny, szczodry' (RSAN), wg RJAZ *dátan -tna* 'dandus' (tylko w słowniku Stulicia, r. 1806), 'largus, wydajny, wydatny' (np. *datna* je maslina ove godine 'oliwki są wydajne w tym roku, dają dużo oliwy', wyjątkowe z XIX w.);

ros. dial. *датный* zapewne też 'szczodry, hojny' (wg SRNG znaczenie niejasne), brus. dial. *дáтный* 'hojny, szczodry, lubiący dawać podarki' (Nosovič). ~

Do *dati*, partic. praet. pass. *datъ*, z suf. *-ьnъ*.

Zob. *udatьnъ*.

T. Sz.

dat'a 'dawanie, danie, datio', 'to, co się daje, dar, donum', 'danina, tributum, vectigal', płd. i wsch. też 'stypa, poczęstunek po pogrzebie, uczta pogrzebowa, convivium funebre'

~ pol. dial. kasz. *dâcâ* 'dawne dobrowolne datki w naturze dla księdza' (wg Sychty SK stare), sli. *dωca* 'datek, dar' (Lorentz PW z przykładem: To je válgω *dωca*);

sże. *dáča* 'podatek, danina' (też ludowe, Pleteršnik, SSKJ), u Pleteršnika także 'cło', sch. *dâća* przestarz. 'danina, podatek, myto' od XVI w., ludowe *dȁća* 'dar' (zwykle w połączeniu bożja *daća*, też u Vuka; por. z XVIII w. 'dar boży' = 'obfitość, pożywienie'), *dâća* (: *dȁća*, RSAN) 'uczta pogrzebowa, stypa' (też u Vuka), pierwotne znaczenie n. actionis 'dawanie' zachowane w języku ludowym (RSAN, por. RMat., RJAZ);

strus. XI w. дaтa 'dar' (Srezn. III 84), ros. *дáча* 'dawanie, danie, wydanie, złożenie; porcja, racja', dial. 'wydanie za mąż', 'oddanie, zwrócenie czegoś; to, co należy oddać, dług', 'pożyczka pieniężna; danina', 'pieniądze dawane przez pana młodego pannie młodej', 'jałmużna dawana biednym', 'stypa, na której karmiono biednych i rozdawano im pieniądze', 'powodzenie, los szczęścia' (SRNG, Melьničenko Jaroslavl), ze znaczenia 'ziemia, niewielka posiadłość ziemska, nadawana, darowana przez księcia lub dana przy podziale' (zob. Dal) rozwinęły się: 'porcja, racja', 'działka gruntu, lasu' (dial. też 'kawałek pola, łąki'), 'letnisko; willa' (co do rozwoju znaczenia por. też Vasmer REW I 329; z ros. np. w czes. *dača*, słe. *dáča*, bułg. *дáча* 'willa letniskowa'), ukr. *дáча* 'dawanie, danie' (dial. 'podatek, danina', Hrinčenko, Żel.), stąd 'porcja, racja', 'działka leśna', 'letnie mieszkanie, letnisko; willa' (SUM), brus. *дáча* 'danie' (też dial. np. poleskie 'dawanie', Leks. Polesьja 30), 'działka leśna', 'dom z ogrodem' (BRS). ~

Nomen actionis, nomen acti od *dati*, o budowie zob. II 42.

J. R. — T. Sz.

dat'ьka wsch. 'dawanie, danie czegoś', 'to, co się daje, dar'

~ strus. дaтькa 'dar' (Srezn.), ros. dial. *дáчка* 'wypłata; zarobek; wydzielenie małej części dla kogoś przy podziale czegoś', 'подачка со стола', 'przedmioty wydawane, przydzielane żołnierzowi, np. amunicja', 'kawałek pola' (co do znaczenia zob. *dat'a*) SRNG, Dal, ukr. dial. *дáчка* (w tej postaci już w XV—XVI w., Rudnyćkyj ED II 12) 'rodzaj podatku, część podatku, składka', 'zbiórka pieniężna' (SUM, Hrinčenko), brus. dial. *дáчка* 'dawanie, wydawanie czegoś wyznaczonego' (Nosovič), 'przydział siana do koszenia, określona część sianokosu' (Bjalьkevič Mohylew). ~

Dem. od *dat'a*. *T. Sz.*

davačь *davača* 'ten, co daje, użycza czego, dator'

~ pol. dawne XVI i XVIII w. *dawacz* 'ten, co daje, użycza czego, dawca' (SJP PAN, SP XVI IBL, u Mącz. 'dator'), dłuż. *dawačk* (według Pfuhla dem.) w połączeniu *dawačk* a zasybračk 'dający i z powrotem odbierający', stczes. XIV—XV w. *davač* 'ten, co daje' (Gebauer Sl., Novák SlHus), także u Jungmanna 'dator', sła. dial. *davač* 'ts.' (Kálal, Loos, Tvrdý);

sch. *dàvač daváča* 'dawca, dator' (ludowe, Vuk, RSAN), bułg. tylko u Gerova *давáч* 'ts.', maced. *давач* 'ts.';

ukr. dial. *давáч* m. 'dator' (Żel.). ~

Por. 1. ros. dial. *давáчая* 'skłonna do rozpusty' (SRNG);

2. słe. *dajáč* m. 'dator', sch. dial. kajkaw. u Belostenca *dajačica* 'datrix' (RJAZ).

Nomen agentis od *davati*, o budowie zob. I 102. Na uwagę zasługuje wyjątkowo zaświadczone prymarne (odpierwiastkowe) *dačь* 'ts.', na które wskazuje sła. dial. *dáč* (Jungmann z Bernoláka, Kálal).

Por. *datel'ь*, *dachъ*, *davьcь*, *davar'ь*. *J. R. — T. Sz.*

davar'ь *davar'a* dial. zach. 'ten, kto daje, dawca, dator'

~ pol. dial. sli. *dówcwř -ařa* 'dawca' (Lorentz PW), dłuż. *dawaŕ -ŕa* 'ts.', głuż. *dawar -rja* 'ts.';

por. pol. dial. sli. *dái̯cwř -ařa* : *-cwřa* 'ts.' (Lorentz PW). ~

Nomen agentis od *davati*. Zapewne paralelna innowacja poszczególnych języków słowiańskich. O budowie zob. II 22. *W. S.*

davati *davajǫ* imperf. do *dati*

~ pol. *dawać daję* (też dial.), stpol. od XIV w. *dawać dawaję* i *dawam*, dial. kasz. *davac dəvają* (Lorentz PW), jako imperat. dial. *dawaj*! 'dalej!, nuże!' (Szymczak Domaniewek, Karłowicz SGP), dłuż. *dawaś -wam -waš*, głuż. *dawać dawa*, czes. *dávati -vám*, stczes. iter. *dávati -vaju*, sła. *davať dáva -ajú*;

sże. dial. np. styryjskie, prekmurskie *dávati -vam* : *-vljem*, sch. *dávati dâjēm* i *dájem* (dial. też praes. *dâvām*, wg Vuka płd.zach., dokładniej o zasięgu dawnym i dzisiejszym RJAZ), cs. **давати даваѭ**, już scs. **подавати -ваѭ**, **раꙁдавати -ваѭ**, bułg. *dávam -au*, maced. *dava*, dial. *dávam dávaś* (Małecki SW);

strus. **давати -ваю** XIV w., ros. *давáть даю́ даёшь*, dial. *давáть давáю* (SRNG), jako imperat. *давáй*! 'nuże!', ukr. *давáти даю́ даєш*, brus. *давáць даю́ даéш*, dial. *давáць давáю* (Nosovič), jako imperat. *давáй*! 'nuże!' (BRS, też dial. np. Šaternik Červ.). ~

Imperf. do *dati* (por. *dajati*) oparte na ie. **dō-u-* (: *dō-*), o budowie zob. I 47. Dokładny odpowiednik: łot. *dāvât* iter. 'darować', por. też lit. *daviaũ* 'dawałem', stind. *dāváne* 'dać'.

Trautmann BSW 57, Vaillant GC III 264, 485, Pokorny IEW 225—6, Sławski SE I 138—9. *T. Sz.* — *F. S.*

davavъ *davava davavo* dial. zach. 'chętnie dający, szczodry'

~ głuż. *dawawy* 'szczodry, szczodrobliwy, hojny', czes. rzadkie *dávavý* 'ts.' (SSJČ, Přír. slov., Jungmann), dial. *dávavyj* 'ts.' (Hruška DSCh). ~

Adi. od *davati*, z suf. *-(a)vъ*. *T. Sz.*

davežь *daveža* płd. i wsch. 'dławienie, ściskanie, duszenie'

~ sże. *dávež -ža* 'pies, który dusi postrzeloną lub schwytaną zwierzynę' (SSKJ), maced. *давеж* m. 'dławienie, duszenie';

ros. dial. *давёж -жа* 'ścisk, tłok przy nagromadzeniu ludzi', 'napór, nacisk' (SRNG). ~

Nomen actionis od *daviti*, o suf. *-ežь* p. I 69—70. Znaczenie nomen agentis w sże. rozwinięte z pierwotnego nomen actionis. *F. S.*

davě adv. 'jakiś czas temu, uprzednio, kiedyś, dawno; ostatnio, niedawno, tylko co, dopiero co'

połab. *dovə* 'ostatnio, tylko co' (Lehr-Spławiński, Polański SE 115), dłuż. dial. *daŭbe* 'uprzednio, przedtem, niedawno', 'dopiero co, tylko co', 'od dawna, dawno', w comp. dial. *daŭbejšy* 'dawniejszy', stczes. *dávě* 'wcześnie' XIV w. (Gebauer Sl., według Flajšhansa Slovanský sborník věnovaný ... Pastrnkovi, 1923, s. 27 pożyczka z cs.);

sże. dawne *dávę* 'dziś rano, z rana', 'niedawno, ostatnio' (Pleteršnik), rzadkie *dávi* 'dziś rano, z rana' (ib., SSKJ), dial. np. rezjańskie *dávi dávỳ* 'niedawno; wcześniej' (Slav. Leks. 218, por. i Tominec Črni vrh), cs. **давѣ** 'niegdyś, kiedyś' (tylko Miklosich LP);

strus. **давѣ** 'wczoraj, heri', ros. dial. *дáве*, *дáвu*, *дáвя* 'jakiś czas temu, niedawno; w ciągu tego samego dnia' (SRNG, Mirtov Don., Slovarь Rjazan., Slovarь Urala, SRSO, Melьničenko Jaroslavl, Dal, Opyt, Opyt Dop.), ukr. dial. zach. *дáвí* 'wcześnie rano, dziś rano', 'niegdyś, kiedyś, pewnego razu' (Żel., Hrinčenko, por. też Rudnyćkyj ED II 3). ~

Por. 1. (z apofonią) bułg. ludowe *odésve* (według BER I 312 zach.), *odésveka*, dem. *odésvyak*, *odésvye* 'niedawno, przed chwilą' (Gerov);

2. ros. dial. *dáva* : *davá* 'niedawno' (SRNG).

Do ie. *deu-* (p. wyżej bułg. dial. *odésve*), *deu̯ə-*: *dōu̯-*, *du̯ā-*, *dū-* o 'długim trwaniu, dawności, oddaleniu': orm. *tew* 'trwanie, długi czas', *tewem* 'trwam', gr. Hes. δαόν· πολυχρόνιον 'dawne, stare' (może z *δαϝόν), stind. *dávīyān* 'dalszy' comp. do (z apofonią, stopień zanikowy) *dūráḥ* 'daleki', *dūrám* 'daleko', łac. *dū-dum* 'od dawna, dawno; niedawno; przedtem', *dū-rāre* 'trwać', het. *tūu̯a* adv. 'daleko', *tūu̯az* (*tūu̯aza*) 'z daleka; od dawna'. Psł. *davě* sprowadza się do prapostaci ie. z wokalizmem rdzenia wzdłużonym: *dōu̯-*, poświadczonej też w stirl. *doë* (**dōu̯io-*) 'powolny'. Wskazuje być może na ie. *dōuā* (pierwotnie więc loc. sg., por. *avě*) podobnie jak gr. δήν, dial. dor. δάν 'długo; dawno, od dawna', które uważa się za skostniałą formę przypadkową (pierwotnie acc. sg.) pierwiastkowego subst. *du̯ā-*.

Osthoff IF V 279—90, Meillet DEL³ 332—3, Berneker SEW I 181, Benveniste BSL XXXIII 142—3, Frisk GEW I 381—3, Mayrhofer KEWA II 56—7, Chantraine DEG I 274—5. *K. P. — T. Sz. — F. S.*

davěča : **davěče** adv. wsch. p. *davě*

davěča: ~ strus. давєчи 'niedawno' (Slovarь SPIg.), ros. pot. i dial. *dávečа* 'niedawno; dawniej, poprzednio, przedtem', *dáečа* 'ts.' (SRNG), *dáчa* 'ts.' (ib., Opyt), *dávičа* 'niedawno' (SRNG), 'przed dwiema, trzema godzinami' (Mirtov Don.). ~

davěče: ~ strus. XVII w. давєчє 'dawno' (Slovarь SPIg.), ros. dial. *dávečе*, *dáečе*, *dáчe* 'niedawno' (SRNG), *dávičе*, *dávyače* 'ts.' (ib.). ~

Por. 1. z part. *-ě-*: ros. dial. *dávča*, *dávče*, *dávečь*, *dávyču*, *dávečka*, *dáečka*, *dávyačku* = *dávse*, brus. dial. *dávečы* 'niedawno' (Bjalьkevič Mohylew);

2. z part. *-k-*: słe. dial. z zach. Styrii *dávikar* adv. 'dziś rano' (Pleteršnik), ukr. dial. *dávіku*, huculskie *dávik* 'wcześnie rano, dziś rano' (Żel., Janów Symb. Rozwadowski II 274, por. Rudnyćkyj ED II 3);

3. z part. *-t-*: dłuż. stare i dial. *daźveto* < **davě-to* (: dem. *daźvet-ko*) 'przedtem, niedawno', 'tylko co' (: *dajeto* 'przedtem', 'do dziś', *dajetko* 'nie długo przedtem', dial. *dejeto*, *dejetko* zam. *daźveto*, *daźvetko*, Muka), ros. dial. *dávям*, *dávятку* 'niedawno';

4. z part. *-d-*: ukr. dial. *dávіda* = *dávіku* (Żel.);

5. z part. *-s-*, *-š-*: ros. dial. *dávecь* 'niedawno', *dávuшь*, *dávешь* 'ts.', 'dawno, od dawna, od dłuższego czasu';

6. por. także: ros. dial. *dávenь* 'niedawno', 'wczoraj', 'w przeszłości, wcześniej; całkiem dawno', stąd *dávenчь* 'niedawno' (SRNG).

Derywat od *davě* z part. *-ča*, *-če*. Part. *-ča* < **kē*, Sobolevskij RFV LXXI 432 zestawiał z gr. τε, łac. *que*, stind. *ca*, p. *-če*. *T. Sz. — F. S.*

davěče zob. **davěča**

davica 'choroba gardła'

~ pol. dawne XVI w. *dawica* 'choroba gardła, rodzaj wrzodu zalegającego gardło i utrudniającego przełykanie' (SP XVI IBL: 2 razy), czes. tylko u Jungmanna *davice* 'wrzód, który w gardle zalega';

słe. *davíca* (Pleteršnik, wg SSKJ *dâvica*) 'choroba gardła: angina', u Pleteršnika też 'dyfteryt', sch. *davica* (tylko u Stulicia, wg RJAZ niepewne) 'tonsillae';

ukr. dial. *дави́ця* (: synonimy *за́давка*, *задавля́чка*) ‘dyfteryt; angina’, Żel. ~

Por. 1. *dav-ьn-ica*: głuż. *dajnica* ‘angina’, sch. *dâvnice* f. pl. ‘choroba gardła, przy której puchną gruczoły, tonsillae’ od XVII w. (RJAZ), ludowe *dâvnica* ‘angina’ (RSAN);

2. sch. dial. *dàvljika* ‘owoc o kwaśnym smaku’ (RSAN; podobne znaczenie przy ukr. dial. *давучий*, p. *daviti*);

3. *dav-ikъ*: połab. *dověk* (?) ‘jastrząb’ (Lehr-Spławiński, Polański SE I 115), por. też czes. przestarz. *davič*, *dávič*, rzadko także *davička* ‘ten, kto dusi, dławi, wróg, niszczyciel’ (SSJČ; w Přír. slov. i u Jungmanna *davič* ‘ts.’, ‘korzeń, służący jako lekarstwo wywołujące wymioty’), myśliwskie *dávič* ‘pies myśliwski tresowany do duszenia zwierząt, zwłaszcza drapieżnych’ (SSJČ);

4. ros. dial. *давéя* ‘febra, dreszcze, gorączka’, *давúха* ‘część pułapki: deseczka, która spadając przyciska zwierzę, ptaka’ (SRNG).

Nomen agentis od *daviti*, o suf. *-ica* w tej funkcji p. I 98. Pierwotne znaczenie ‘dławiąca’. O bliskim znaczeniowo ukr. dial. *дáва* p. *daviti*.

T. Sz. — F. S.

davidlo ‘to (ten), co (kto) gniecie, ściska, np. przyrząd do zgniatania, prasa’ ~ czes. *davidlo* ‘lekarstwo powodujące wymioty’, sła. *dávidlo* ‘ts.’;

sch. dial. *dàvilo* m. i n. ‘ten, kto wykonuje wyrok śmierci, kat’ (RSAN), bułg. dial. *давúло* nomen actionis od *дáвя* ‘дáвене’ (Gerov: Търпило има, *давило* няма);

ros. *давúло* ‘prasa do wyciskania soku z winogron’ (SSRJ; por. w SAR ‘ciężka rzecz, służąca do wyciskania, zgniatania czegoś’), dial. płn. ‘robotnik zajmujący się wyciskaniem soku z winogron’ (SSRJ), dial. ‘robotnik zajmujący się wytłaczaniem, wybijaniem wyrobów z miedzi’ (SRNG), ukr. dial. *давúло* ‘prasa’, brus. *давíла* ‘prasa do wyciskania soku z owoców’ (BRS). ~

Por. głuż. *dajadło* ‘środek na wymioty’.

Od *daviti*, o suf. *-dlo* p. I 113—4. *T. Sz. — F. S.*

davitel'ь *davitel'a* ‘ten, kto dusi, dławi, dusiciel, dławiciel’ ~ pol. dawne XVII w. *dawiciel -la* ‘dusiciel’ (L. z Kn.), głuż. *dajićel -la* ‘dusiciel, dławiciel’, czes. tylko u Jungmanna *davitel -le* ‘ten, kto dusi, dławi, dusiciel’;

słe. *davítelj -lja* ‘ten, kto dusi, dławi’ (SSKJ), sch. przestarz. *dàvitelj* m. ‘ts.’, przen. ‘gnębiciel, ciemiężca’ (RSAN), poza tym tylko u Stulicia r. 1806 *davitelj* ‘człowiek, który dławi, dusi’ z uwagą, że zapożyczone z ros.!;

ukr. dial. *давúтель* m. ‘dusiciel’ (np. *бóа-давúтель* ‘wąż boa dusiciel’, Żel.). ~

Nomen agentis od *daviti*, o suf. *-tel'ъ* p. II 51. *F. S*

daviti *dav'ǫ* ‘gnieść, ugniatać, cisnąć, przygniatać, comprimere, premere’, ‘ściskać za gardło, dusić, dławić, suffocare; zabijać, uśmiercać przez uduszenie’, płd. ‘topić kogoś w wodzie’, **daviti sę** ‘dusić się, krztusić się, np. kawałkiem pokarmu, który uwiązł w gardle, kaszlem’, płd. ‘topić się, tonąć’ ~ pol. dawne XV—XVIII w. (tak Brückner SE 85, SJP PAN z Krasickiego XVIII w.) *dawić dawię dawisz* ‘dławić, dusić, suffocare’, od XV w. także ‘o przedmiocie uwięzłym w gardle, w przełyku’ (*dawi* w gardle), w XVI w. *dáwić dáwię* (z *á* pochylonym jak i w dzisiejszych dial., p. MAGP IV m. 155) ‘dusić, zabijać przez duszenie, dławić’, ‘dusić, drażnić w gardle,

o chorobie gardła', przen. 'gnębić, uciskać kogo' (por. dial. z Podhala 'cisnąć, wywierać ciśnienie', Karłowicz SGP), dziś częste w dial. *dawić* i *dawić się* 'dusić (się), np. wskutek przedmiotu, który uwiązł w gardle' (zob. Małecki — Nitsch AJPP m. 256, Karłowicz l. c. z Krakowskiego, Kujaw, Litwy, Szymczak Domaniewek, Olesch Sankt Annaberg, Maciejewski Chełm.-dobrz., Tomaszewski GŁ; u Kucały PSM 189 *wydâwić* 'zwymiotować', *dâwienie* 'wymiotowanie'), już w XVII w. stpol. *dawić się* 'dusić się' (L. z Kn.), dziś w języku literackim tylko *dławić* 'dusić' od XV w., stpol. 'gnieść, ściskać, tłoczyć, comprimere' (z kontaminacji *dawić z dłabić*, zob. o tym dokładnie Sławski SE I 147), połab. *dově* 3 sg. praes. 'ciśnie, dławi' (Lehr-Spławiński, Polański SE 115), dłuż. *dawiś -im -iś* i *dajiś* (to wg Muki dial., ale notowane i u Švjeli) 'dusić, dławić', dawne też 'gnieść', dial. 'miąć, miętosić, np. o chustkach', *dawiś se* 'dusić się, krztusić się, przed wymiotowaniem' (też dial. *dawiś se* 'dusić się', Fasske Vetschau), z pref. *pódawiś* 'udusić, zadusić' już w XVI w. (Muka z Jakubicy), głuż. *dajić* 3 sg. *daji* 'dusić, dławić' (u Pfuhla też 'rozdziawiać usta, ziewać'), *dajić so* 'dusić się, dławić się' (też dial. *dajić se* 'ts.', Michalk Neustadt), czes. *dáviti -vím* 'dusić, zabijać przez uduszenie, zabijać, mordować, niszczyć, tępić' (np. Vlk *dávi* ovci), 'wymiotować' (np. Celou noc *dávila*; *Daviti* krev; też dial. *davit'* 'wymiotować', 'dusić', Horečka Frenštát), przen. 'uciskać, gnębić' (Přír. slov.), *dáviti se* 'dusić się' (por. stczes. od XIV w. 'tłoczyć się, gnieść się'), przestarz. i dial. 'wymiotować', dial. także *dávit'* 'tłoczyć, gnieść' (w tym znaczeniu już stczes. *dáviti -vu* od XIV w., Gebauer Sl.), 'dusić, dławić' (Bartoš DSM s. v. *dlábit'*), sła. *dávit' -vi* 'dusić, dławić', 'gnieść' (por. u Kálala *dávit'* też 'gnieść, miąć'), 'zwracać spożyty pokarm, wymiotować', *dávit' sa* 'dusić się, dławić się', np. *Dávit' sa* kašľom; Kričal, až *sa* mu *dávil* hlas;

słe. *dáviti -vim* 'dusić np. ściskając za gardło; zabijać ściskając za gardło', 'dławić, np. o kaszlu' (też dial. np. Tominec Črni vrh) od XVI w. (u Megisera 1592 *daviti* 'strangulare'), przen. 'uciskać, gnębić' (SSKJ), *dáviti se* 'dławić się nie mogąc czegoś przełknąć' (np. pes *se davi* s kostjo), 'mieć skurcze w gardle, ksztusić się jak przy wymiotach' (*Davil se* je, a ni mogel bruhati; Kar *davil se* je od smeha), sch. *dáviti dâvīm* 'dusić kogoś, ściskając go za gardło' od XV w. (też u Vuka 'jugulo'), 'zabijać przez duszenie', 'topić, rzucając do wody' od XVII w., przen. 'uciskać, męczyć, gnębić' od XV w. (RJAZ, RSAN, RMat.), dial. *dâvit* 'gnieść, wyciskać, np. winogrona' (HDZ I 156: czakaw.), *dáviti se* 'dławić się, dusić się, np. przy szybkim jedzeniu' (u Vuka 'suffocor') od XIV w. (RJAZ), 'dławić się ze śmiechu', 'dusić się wzajemnie, dusić jeden drugiego', 'topić się, tonąć' (RSAN), scs. **давити давлѭ давиши** 'dusić, dławić, suffocare, constringere, premere' (SJS), bułg. *dáвя -иш* aor. *dávúx* 'ściskać kogoś za gardło, aby go zabić, dławić, dusić' (też dial. np. *dávu* 'dusić, o wilku', BDial. III 55), 'topić w wodzie w celu uśmiercenia' (też dial. np. BDial. VI 21, por. u Gerova 'wpychać albo wlewać coś komuś do gardła w celu spowodowania śmierci'), przen. 'męczyć', 'gnębić; niszczyć, zabijać', *dáвя се* 'dusić się, dławić się', 'topić się w wodzie', dial. *dávam ce* zwykle w 3 pl. 'walczą, biją się np. kot z psem' (BDial. III 55, 210: пцетата *се дáва*; por. w związku z tym znaczenie czasownika dem. *давúчкам се* 'walczyć dla żartu, bić się dla żartu'), maced. *дави* 'dusić, dławić', 'topić', *дави се* 'dusić się, dławić się', 'topić się, tonąć';

strus. **давити давлю** 'dusić, suffocare' od XV lub od XVI w., wg Srezn. także 'przymuszać' z XI w. Ostr. (w scs. 'suffocare, constringere'), **давитиса**

'dusić się wzajemnie', ros. *давúть давлю́ дáвишь* 'przyciskać, cisnąć, uciskać ciężarem, przygniatać; gnieść, rozgniatać, tratować', 'wyciskać, tłoczyć, wytłaczać' (np. *давúть* виногрáд 'tłoczyć winogrona'), 'cisnąć, uciskać, uwierać' (сапóг *давúт* нóгу), pot. *давúть* кого 'dusić, unicestwiać, niszczyć' (лисá *дáвит* кур; *давил* гусеницу), przen. 'ściskać, gnębić, przytłaczać' (тоскá *дáвит* грудь), *давúться* 'dławić się' (*давúться* кóстью), 'dusić się' (*давúться* от кáшля, смéха), pot. 'pozbawiać się życia przez powieszenie', dial. *давúть давлю́ дáвишь* i *давúшь* 'palić (papierosa)', *давúть* зубищи 'leczyć opuchlinę migdałków przez naciskanie ich palcem w jamie ustnej' (SRNG), ukr. *давúти давлю́ дáвиш* 'naciskać swoim ciężarem', przen. 'gnębić, uciskać; dusić coś w sobie, np. łzy', 'z siłą naciskać, ściskać, cisnąć', 'rozgniatając, gniotąc niszczyć, np. owady', 'tłoczyć, wytłaczać, np. winogrona', 'zabijać, uśmiercać ściskając za gardło, dusić' (stąd przen. 'ściskać, o mrozie, mrozić'), w znaczeniu 'dusić, ściskając za gardło' od XV w. (Tymčenko), *давúтися* 'dławić się np. przez zatkanie sobie gardła dużym kawałkiem jedzenia', 'dusić się, krztusić się, np. od kaszlu, łez itp.', 'pozbawiać się życia przez uduszenie', w XVII w. *давитися* 'dusić się, tłoczyć się' (Tymčenko), brus. *давíць* 'dusić, dławić', *давíцца* 'z trudem przełykać; dławić się', dial. *давíцца* 'silnie krzyczeć', 'zbyt dużo pracować' (Šaternik Červ.). ~

Ze słow.: lit. *dõvyti* 'nękać, trapić, dokuczać' (Brückner LS 81, ostatnio Fraenkel LEW 100).

Por. 1. uderzające ukr. dial. *давýчий* 'ciężki, duszący, o czadzie, swędzie' (*давучий* чад), 'cierpki, kwaśny, o smaku' (Hrinčenko), pod wpływem typu *могýчий, живýчий, ядýчий* (uwaga prof. J. Safarewicza);

2. deverbativum *davъ dava*: czes. *dav davu* 'tłum, ciżba', stczes. *dav -a* : *-u* 'tłoczenie, tłok, ścisk; ucisk' od XIV w., sła. *dav -u* 'tłum', ukr. dial. *дав* m. 'tłok, natłok, ucisk' (Żel.), por. też sch. dawne tylko u Stulicia z XVIII w. *dáva* 'jugulatio', ukr. dial. *дáва* 'zakaźna choroba gardła, dyfteryt' (Hrinčenko).

Kontynuuje ie. *dhāu-* 'dusić, ugniatać, uciskać'. Najbliższe odpowiedniki ie.: goc. *af-dauidai* nom. pl. 'wyczerpani, osłabieni', awest, *dvaidī* 1 dual. praes. med. 'uciskamy, dręczymy'. Tu należą też stare nomina agentis: frygijskie δάος ... λύκος Hes. 'wilk' (*'zwierzę duszące'), ilirska NM (w dzisiejszej Albanii nazwa okolicy górzystej) *Candāvia* oparta na starej NO **Kan-dāv-os*. Por. też oparte na pierwotnym temacie na *-l-*: lidyjskie καν-δάυλης imię boga i króla 'κυν-άγχης — duszący psy, epitet Hermesa' (καν- 'pies', por. gr. κύων, łac. *canis*), gr. Θαύλιος tessalski przydomek Zeusa (dosłownie 'duszący, dławiący').

Wokalizm pierwiastka i semantyka wskazują na pierwotne causativum do ie. *dheu-* 'mdleć, umierać': stnord. *deyja* 'umierać' (> ang. *die* 'ts.'), stwniem. *touwen* 'ts.', może i lit. *džiūti džiūstu* : *džiūvù* 'schnąć, wysychać' : *džiáuti džiáuju* 'zawieszać celem wyschnięcia; zabijać'.

Solmsen KZ XXXIV 77—80, Berneker SEW I 181—2, Rozwadowski MPKJ II 344—6 (WP II 212—4), Fraenkel IF XXXII (Anzeiger für indogerm. ... Altertumskunde) 86, Trautmann BSW 58, Holthausen VEWA 36, Sławski SE I 47, Vasmer REW I 326, Walde-Hofmann I 468, Pokorny IEW 235, Vaillant GC III 286, 425. *K. P. — T. Sz. — F. S.*

davivъ *daviva davivo* : **davlivъ** *davliva davlivo* zach. i płd. 'duszący, dławiący'

davivъ: ~ czes. *dávivý* 'powodujący wymioty, wymiotny, odnoszący się do

wymiotów, vomitorius' (Přír. slov.; u Jungmanna też w nazwie rośliny: cesmina *dávivá* 'Ilex vomitoria'), przestarz. 'duszący, dławiący; morderczy' (Přír. slov.), sła. *dávivý* 'drażniący, powodujący wymioty, np. o kaszlu' (SSJ). ~

O większym zasięgu formacji świadczy derywat sże. *davîvec -vca* 'dusiciel, der Würger' (Pleteršnik).

davlivъ: ~ sła. dial. *dávlivý* 'powodujący wymioty, wymiotny' (Kálal); sch. *dàvljiv* 'dławiący, duszący' (RMat., RSAN). ~

Por. głuż. *dajawy*, *dajaty* 'duszący, dławiący'.

Od *daviti*, o suf. *-(i)vъ*, *-livъ* derywujących od czasowników p. Vondrák VSG I 521, Brodawska-Honowska SPS 149—58. *F. S.*

davlivъ zob. **davivъ**

davъka 'dawanie, danie', 'to, co się daje: określona porcja czegoś; opłata, danina, podatek'

~ pol. *dawka* 'porcja leku o ustalonej wadze lub ilości, doza' (u L. nie notowane), dial. *dâfka* 'składka, podatek' (Karłowicz SGP, Kucała PSM 270, Nitsch DPŚ, Zaręba Siołkowice), kasz. *dωvka* 'dar, podarunek; porcja' (Lorentz PW), czes. *dávka* 'porcja, doza', 'podatek, opłata' (też dial., Jungmann, Bartoš DSM), sła. *dávka* 'porcja, przydział', 'podatek, opłata';

sże. dawne *dâvka* 'porcja, doza lekarstwa' (SSKJ, u Pleteršnika prekm.), bułg. dial. *dáвка* 'danina, podatek' (Gerov), rodop. *dáфка* 'ивица плат с която се обшиват гайтаните на обърната страна на потури и други дрехи' (BDial. II 150);

ros. dial. *dáвка* 'bura; lanie', дать *dáвку* 'skrzyczeć, zgromić, złajać' (SRNG). ~

Por. głuż. *dawk -ka* 'opłata, podatek', pl. *dawki* 'podatki' (też dial., Michalk Neustadt), sże. *dávek -vka* 'podatek, danina', sch. dial. *dávak -vka* 'ts.' (RSAN).

Nomen actionis > nomen acti od *davati*, o suf. *-ъka* zob. I 94. *W. B.*

davъkъ 1. *davъka* dial. zach. i płd. 'danina, podatek'

~ głuż. *dawk -ka* 'opłata, podatek' (*dawki* dawać 'płacić podatki', dań a *dawki* 'opłaty i podatki'), dial. *dawki* pl. 'podatki' (Michalk Neustadt);

sże. *dávek -vka* 'podatek', np. *davek* od dohodka, od prometa (Pleteršnik, SSKJ), dial. *dâu̯k* 'ts.' (wg Tominca Črni vrh wyraz nowszy w tym dial.), sch. dial. *dávak -vka* 'ts.' (RSAN). ~

Nomen actionis > nomen acti od *davati*, o suf. *-ъkъ* zob. I 93. *T. Sz.*

davъkъ 2. *davъka davъko* płn. 'dławiący, duszący'

~ pol. dial. *dawki* 'trudny do przełknięcia, dławiący' (ciasto *dawkie*, Karłowicz SGP z SWil. i z Litwy; czyżby z brus., ale znaczenia nie identyczne!);

ukr. pot. *давкúй -ká -ké* 'dławiący, duszący' (SUM), brus. *дáўкі* (BRS), dial. *дáўку*, *дáвкий* 'cierpki, np. o jabłku' (Nosovič, Rastorguev Brjansk), adv. *дáвко* 'cierpko, kwaśno', 'ciasno' (Nosovič). ~

Od *daviti*, o suf. *-ъkъ* łączącym się również z podstawami czasownikowymi p. Vaillant BSL XXXI 43—6, Brodowska-Honowska SPS 192—5.

T. Sz. — F. S.

davьca zob. **davьcь**

davьcь *davьca* płd.-wsch. : **davьca** zach. 'ten, który coś daje, dawca, dator' *davьcь*: ~ sże. *dávec -vca* (według Pleteršnika z cs.), sch. dawne XVII—XVIII w. *dávac dávca*, scs. **давьць -ца**.

strus. **давьць**, ros. u Dala i dial. *давéц давцá* (SRNG: 'udzielający kredytu; хозяин, передающий другому свою рыболовную артель'), ukr. *давéць давця́* (Hrinčenko, Żel.). ~

davьca: ~ pol. od XV w. *dawca*, kasz.-sli. *davca, dωvca* (Lorentz PW), stczes. *dávcě -cě* m., f. (Gebauer Sl.). ~

Por. synonimiczne: 1. sch. dial. kajkaw. *dajec* (RJAZ: Belostenec);

2. sch. *dàvalac* : *dávalac -vaoca*, ros. przestarz. i dial. *давáлец -льца*, ukr. *давáлець -льця*;

3. sże. *dajâlec -lca* (SSKJ; u Pleteršnika *dajâvec -vca*).

Nomina agentis od *davati*. O suf. *-ьcь* : *-ьca* zob. I 100, 102.

J. R. — W. B.

davьnina zob. **davьnostь**

davьno adv. 'niegdyś, pridem, olim, diu, longo tempore', 'od dawna, długo, dudum, antiquitus, diu'

~ pol. *dawno* (w XVI w. a dziś dial. z *å*) 'niegdyś, kiedyś, w odległych czasach', 'od pewnego, dłuższego czasu, od dawna' (też dial. np. *dâvno, doųvno*, Sychta SK, Kucała PSM, Olesch Sankt Annaberg, Pluta Dzierżysławice) od XV w., 'uprzednio, poprzednio, dotychczas, przedtem' (też dial. zob. SJP PAN II 33), dłuż. *dawno* (np. mój bratš jo już *dawno* domoj pšišeł) 'od dłuższego czasu, od dawna' (Muka), głuż. *dawno* 'ts.' (też dial., Michalk Neustadt), *dawno* dobry 'dość dobry' (Pfuhl), czes. *dávno* 'od dłuższego czasu, od dawna, długo' (też dial., np. Bartoš DSM, Gregor Slav.-buč.) od XIV w. (stczes. comp. *dávnějie*, Novák SlHus), jako wzmocnienie wyrazu, do którego się odnosi 'całkiem, zupełnie, aż nadto' (też dial. np. Gregor l. c., Hruška DSCh, Lamprecht Opava), dial. *dávno* 'bardzo, wielce' (Malina Mistřice), sła. *dávno* 'przed wieloma laty, w odległych czasach', 'od dłuższego czasu, długo, od dawna';

sże. *dávno* 'w odległych czasach, przed wieloma laty, od dawna' (Pleteršnik, SSKJ), sch. *dávno* (wg RSAN też *dâvno*), dial. *damno* (też u Vuka) 'w dalekiej przeszłości, niegdyś', 'od dłuższego czasu, od dawna; bardzo długo' od XV w., cs. **давьно** 'longe ante, multo ante' od XIII w. (SJS), bułg. dial. *dávno* 'od dawna' (BER I 312: Kopriwsztica);

strus. **давьно** 'pridem, olim' od początku XIV w., ros. *давнó* 'na długo przed czasem obecnym, dawno temu', 'w ciągu długiego okresu czasu, od dawien dawna aż do czasów obecnych' (też dial., np. Slovarь Rjazan., Mirtov Don. *дамнó* 'ts.'), *давны́м-давнó* 'bardzo dawno' (SSRJ), dial. *давнó* 'niedawno, świeżo', 'nie prędko' (*дáвно* 'daleko'), też na oznaczenie 'powiększenia czegoś: wiele, dosyć, dość, sporo' (*давнó времени* 'długo, wiele czasu', *давнó живут* 'wcześnie wstali, przebudzili się', SRNG), ukr. *давнó* 'w dalekiej przeszłości, wiele lat temu', 'w ciągu dużego okresu czasu, długo, z dawien dawna', *давни́м-давнó* 'bardzo dawno' (SUM, Hrinčenko), brus. *даўнó* = ros. *давнó* (BRS, też dial. np. Bjalьkevič Mohylew, Scjaškovič Grodno). ~

Por. 1. *davьně*: pol. dawne XVIII w. *dawnie*, dial. sli. *dωwńe* 'niegdyś, kiedyś, w odległych czasach' (SJP PAN, Lorentz PW), czes. rzadkie *dávně*, dial. *davne* 'ts.' (Přír. slov., Bartoš l. c.);

2. *davьna*: sch. *dávna* : *dâvna* 'niegdyś' (RMat., RSAN; stąd adi. *dàvnašnjī* 'dawny'), słe. przestarz. *dávnaj* 'niegdyś, dawno, diu' (SSKJ) od XVI w. (Megiser 1592), *od davnaj* 'ts.' (Pleteršnik).

Adv. od *davnъ*. *K. P. — T. Sz.*

davьnostь f. : **davьnota** (płn.) : **davьnina** 'odległość, oddalenie w czasie, długość trwania w czasie, dawne, minione, odległe czasy'

davьnostь: ~ pol. od XV w. *dawność -ci* 'odległość w czasie; długość trwania w czasie, długie istnienie, upływ czasu, odległa przeszłość, starożytność, starość', stpol. od XIV w. 'upływ czasu powodujący utratę prawa skargi lub prawa nabycia własności, przedawnienie', dial. 'przeszłość' (Karłowicz SGP, Kucała PSM 216), *ųod bozy dávności* 'od bardzo dawnego czasu' (Kosiński Czchów), kasz.-słi. *dównosc* 'dawne, stare czasy, przeszłość' (Lorentz PW), głuż. *dawność -ći* 'starożytność, antiquitas' (Pfuhl), czes. rzadkie *dávnost* 'daleka przeszłość', stczes. 'długość trwania w czasie, w przeszłości' (Gebauer Sl., Novák SlHus), u Jungmanna też 'starożytność' (z L.: 'odległość' w czasie; przedawnienie'), sła. rzadkie *dávnosť -ti* 'dawna, odległa przeszłość, dial. *davnosci davno* 'bardzo dawno' (Buffa Dlhá Lúka);

słe. *dávnost* f. 'dawno miniony czas, zamierzchła przeszłość' (wg SSKJ poet.), sch. przestarz. od XVI w. *dávnōst -osti* 'starożytność, starość czegoś, dawna przeszłość';

ros. *dávность -mu* 'odległość w czasie; długotrwałość', 'przedawnienie' (stąd bułg. *dávност* 'przedawnienie', BER I 312), ukr. *dávність -ності* (stukr. od XVI w. *давность*, Tymčenko) 'wielkie oddalenie, odległość w czasie', 'dawno minione czasy', 'długotrwałość', 'przedawnienie', brus. *dáŭнасць* f. 'odległość w czasie; długotrwałość; przedawnienie', dial. *dáŭнасьць* 'przedawnienie' (Šaternik Červ.). ~

davьnota: ~ pol. dial. kasz. *dávnota* 'dawne czasy, przeszłość' (Sychta SK), głuż. *dawnota* 'dawny, miniony czas, dawność, starożytność', sła. u Jungmanna *dávnota* 'dawność';

ukr. u Żel. *давнотá* 'starożytność'. ~

davьnina: ~ głuż. *dawnina* 'dawno miniony czas; starożytność' (Pfuhl), czes. (sła.?) u Jungmanna *dávnina* 'coś dawnego, starożytność';

słe. *davnína* 'zamierzchła przeszłość', sch. od XVII w. *davnìna* 'dawne czasy, przeszłość, antiquitas', 'długotrwałość, starość czegoś', *od davnina* 'od dawna, od najstarszych czasów';

ros. u Dala *давнинá, давни́на* 'dawność' (w SRNG nie notowane), ukr. *давнинá* 'dawno minione czasy, zamierzchła przeszłość; to, co odnosi się do przeszłości', *дáвня давнинá* 'zamierzchła przeszłość' (Hrinčenko), u Żel. i Hrinčenki też *давúна* = *давнинá*, brus. pot. *даўнінá* 'stare, dawne czasy, stare dzieje', dial. *дáвніна* : *давніна́* 'ts.' (Nosovič), *дáўніна* 'ts.' (Bjalьkevič Mohylew). ~

Abstr. od *davьnъ*, z suf. *-ostь*, *-ota*, *-ina*. *W. B.*

davьnota zob. davьnostь